

ИСТОРИЈСКИ ЧАСОПИС
Књ. LXIX
(2020)

INSTITUTE OF HISTORY

HISTORICAL REVIEW

Vol. LXIX
(2020)

Editorial board

Mihailo Vojvodić, Ivana Komatina, Aleksandar Krstić,
Jovanka Kalić, Bojana Miljković Katić, Angeliki Konstantakopoulou
(Greece), Tamás Körmendi (Hungary), Giuseppe Motta (Italy),
Konstantin Nikiforov (Russia), Hatice Oruç (Turkey),
Aleksandar Rastović, Srdjan Rudić, Ilija Todev (Bulgaria),
Lubomíra Havlíková (Czech Republic), Jovana Šaljić

Editor-in-chief

Aleksandar Rastović
Director of the Institute of History

BELGRADE

2020

ИСТОРИЈСКИ ИНСТИТУТ

ИСТОРИЈСКИ ЧАСОПИС

Књ. LXIX

(2020)

Редакциони одбор

Михаило Војводић, Ивана Коматина, Александар Крстић,
Јованка Калић, Бојана Миљковић Катић, Ангелики Константакопопулу
(Грчка), Тамаш Керменди (Мађарска), Ђузепе Мота (Италија),
Константин Никифоров (Русија), Хатице Оруч (Турска),
Александар Растовић, Срђан Рудић, Илија Тодев (Бугарска),
Љубомира Хавликова (Чешка), Јована Шаљић,

Одговорни уредник

Александар Растовић
директор Историјског института

БЕОГРАД

2020

**Текстови се достављају
Редакцији издања Историјског института на
e-mail: istorinst@iib.ac.rs**

Овај број *Историјског часописа*
штампан је уз финансијску помоћ
Министарства просвете, науке и технолошког развоја
Владе Републике Србије

САДРЖАЈ CONTENTS

ЧЛАНЦИ И РАСПРАВЕ ARTICLES

- Марко Гавриловић**
О СРБИМА У ДАЛИМИЛОВОЈ ХРОНИЦИ 13
Marko Gavrilović
ABOUT SERBS IN THE CHRONICLE OF DALIMIL
- Ивана Коматина**
НЕКОЛИКО ЗАПАЖАЊА О БИЦИ НА МОРАВИ 39
Ivana Komatina
SOME OBSERVATIONS ON THE BATTLE OF MORAVA
- Александар Узелац**
ХОДОЧАСНИК ИЗ ИРСКЕ НА ИСТОЧНОЈ ОБАЛИ ЈАДРАНА
ПОЧЕТКОМ XIV ВЕКА 61
Aleksandar Uzelac
A PILGRIM FROM IRELAND ON THE EASTERN ADRIATIC COAST
IN THE EARLY 14th CENTURY
- Александра Фостиков**
МОБИЛНОСТ ЗАНАТЛИЈА
НА ТЕРИТОРИЈИ СРЕДЊОВЕКОВНЕ СРБИЈЕ 81
Aleksandra Fostikov
THE MOBILITY OF CRAFTSMEN
IN THE TERRITORY OF MEDIEVAL SERBIA
- Срђан Рудић**
КАКО ЈЕ ПОВЕЉА КРАЉА СТЕФАНА ДАБИШЕ
БРАЋИ СЕМКОВИЋ ДОСПЕЛА У БРИТАНСКУ БИБЛИОТЕКУ 99
Srđan Rudić
HOW THE CHARTER OF KING STEPHEN DABIŠA
TO SEMKOVIĆ BROTHERS CAME TO THE BRITISH LIBRARY
- Срђан Катић**
МИТРОПОЛИЈСКА ЦРКВА БЛАГОВЕШТЕЊА У СМЕДЕРЕВУ 107
Srđan Katić
METROPOLITANATE CHURCH OF THE ANNUNCIATION
IN SMEDEREVO

- Татјана Катић, Угљеша Војводић**
ГРАНИЦЕ ЖУПЕ И НАХИЈЕ РАС
У СРЕДЊЕМ И РАНОМ НОВОМ ВЕКУ (14.–16. ВЕК) 127
 Tatjana Katić, Uglješa Vojvodić
 THE BORDERS OF THE ŽUPA AND NAHIYE OF RAS IN THE
 MIDDLE AGES AND EARLY MODERN PERIOD (14–16th CENTURIES)
- Александар Крстић**
ИСТОРИЈА ЈЕДНЕ КАРТОГРАФСКЕ ЗАБЛУДЕ –
ЕРШОМЉО (ВРШАЦ) НА СТАРИМ ГЕОГРАФСКИМ КАРТАМА 157
 Aleksandar Krstić
 HISTORY OF A CARTOGRAPHIC MISCONCEPTION –
 ERŠOMLJO (VRŠAC) IN OLD GEOGRAPHIC MAPS
- Предраг Коматина**
QUIS ERGO PRESBYTER DIOCLEAS?
РАНА ДУБРОВАЧКА ИСТОРИОГРАФИЈА
И ЛЕТОПИС ПОПА ДУКЉАНИНА 189
 Predrag Komatina
 QUIS ERGO PRESBYTER DIOCLEAS?
 EARLY RAGUSAN HISTORIOGRAPHY
 AND THE *CHRONICLE OF THE PRIEST OF DIOCLEA*
- Недељко В. Радосављевић**
ЦРНОГОРСКИ МИТРОПОЛИТ САВА ПЕТРОВИЋ
И УКИДАЊЕ ПЕЋКЕ ПАТРИЈАРШИЈЕ 1766. 227
 Nedeljko V. Radosavljević
 MONTENEGRIN METROPOLITAN SAVA PETROVIĆ
 AND ABOLITION OF THE PATRIARCHATE OF PEĆ IN 1766
- Аљона Михајлова**
ДВЕ ОТАЦИНЕ И ДВАНАЕСТ СУДБИНА:
ПОТОМЦИ УЧЕСНИКА ПРВОГ СРПСКОГ УСТАНКА
НА ШКОЛОВАЊУ У РУСИЈИ 249
 Alena Mikhaylova
 TWO MOTHERLANDS AND TWELVE FATES:
 THE DESCENDANTS OF PARTICIPANTS IN THE FIRST
 SERBIAN UPRISING EDUCATED IN RUSSIA
- Братислав Теиновић**
ПОЛИТИЧКИ ЖИВОТ У БОСАНСКОМ ЕЈАЛЕТУ (1815–1822) –
СРПСКО И АУСТРИЈСКО ТУМАЧЕЊЕ 275
 Bratislav Teinović
 POLITICAL LIFE IN THE BOSNIA EYALET (1815–1822) –
 SERBIAN AND AUSTRIAN INTERPRETATION

Fabrizio Rudi L'UNIFICATION ITALIENNE ET LA PRINCIPAUTÉ DE SERBIE (1859-1862) D'APRÈS DES DOCUMENTS INÉDITS	303
Фабрицио Руди ИТАЛИЈАНСКО УЈЕДИЊЕЊЕ И КНЕЖЕВИНА СРБИЈА (1859-1862) ИЗ НЕОБЈАВЉЕНИХ ДОКУМЕНАТА	
Владимир Јовановић БОРБА ПРОТИВ КОЛЕРЕ У СРБИЈИ КРАЈЕМ 19. ВЕКА	349
Vladimir Jovanović STRUGGLE AGAINST CHOLERA IN SERBIA IN THE LATE 19th CENTURY	
Дарко Л. Бакић ОПАСНОСТ ОД ИЗБИЈАЊА ЦРНОГОРСКО-ОСМАНСКОГ РАТА 1911. ГОДИНЕ	375
Darko L. Bakić DANGER OF THE OUTBREAK OF THE MONTENEGRIN-OTTOMAN WAR IN 1911	
Милан Гулић СРПСКИ ДОБРОВОЉЦИ И СОЛУНСКИ ФРОНТ	401
Milan Gulić SERBIAN VOLUNTEERS AND SALONIKA FRONT	
Биљана Стојић СОЛУНСКИ ФРОНТ У МЕМОАРСКИМ БЕЛЕШКАМА ГЕНЕРАЛА МОРИСА САРАЈА И МАРШАЛА ФРАНШЕ Д'ЕПЕРЕА	443
Biljana Stojić THESSALONIKI FRONT IN MEMOIRS OF GENERAL MAURICE SARRAIL AND MARSHAL FRANCHET D'ESPEREY	
Biljana Vučetić THE AMERICAN RED CROSS HUMANITARIAN EFFORTS IN MONTENEGRO (1915-1919)	471
Биљана Вучетић ХУМАНИТАРНИ РАД АМЕРИЧКОГ ЦРВЕНОГ КРСТА У ЦРНОЈ ГОРИ (1915–1919)	
Ана Столић РАТ И ПИТАЊЕ НАСЛЕЂА СРПСКОГ НАРОДНОГ ЖЕНСКОГ САВЕЗА НА ОСНИВАЧКОМ КОНГРЕСУ НАРОДНОГ ЖЕНСКОГ САВЕЗА СХС 1919. ГОДИНЕ	495
Ana Stolić WAR AND THE QUESTION OF HERITAGE OF THE SERBIAN NATIONAL WOMEN'S UNION AT THE FOUNDING CONGRESS OF THE NATIONAL WOMEN'S UNION OF SERBS, CROATS AND SLOVENES IN 1919	

Tijana Borić, Igor Borozan

**POLITICAL ECONOMY OF DEATH AND THE CONCEPT OF THE
KING'S TWO BODIES: THE FUNERAL OF KING ALEKSANDAR
KARAĐORĐEVIĆ I IN 1934**

517

Тијана Борић, Игор Борозан

ПОЛИТИЧКА ЕКОНОМИЈА СМРТИ И КОНЦЕПТ КРАЉЕВА ДВА ТЕЛА:

САХРАНА КРАЉА АЛЕКСАНДРА КАРАЂОРЂЕВИЋА I 1934. ГОДИНЕ

ПРИЛОЗИ

CONTRIBUTIONS

Љиљана Чолић

**ЗЛОУПОТРЕБА ПРОШЛОСТИ У ПОЛИТИЧКЕ СВРХЕ
КРИТИЧКА АНАЛИЗА РАДОВА
АЛБАНСКИХ ИСТОРИЧАРА И ЛИНГВИСТА**

539

Ljiljana Čolić

THE ABUSE OF PAST FOR POLITICAL PURPOSES. A CRITICAL

ANALYSIS OF WORKS OF ALBANIAN HISTORIANS AND LINGUISTS

ПРИКАЗИ

REVIEW ARTICLES

Марко Алексић,

СРПСКЕ ЗЕМЉЕ ПРЕ НЕМАЊИЋА, ОД 7. ДО 10. ВЕКА,

Лагуна, Београд 2020, 381 стр.

(Александар Узелац)

557

СТЕФАН ПРВОВЕНЧАНИ И ЊЕГОВО ДОБА,

ур. Александар Растовић, Ивана Коматина,

Историјски институт, Београд 2020, 464 стр.

(Милан Војновић)

560

*КРАЉЕВСТВО И АРХИЕПИСКОПИЈА У СРПСКИМ
И ПОМОРСКИМ ЗЕМЉАМА НЕМАЊИЋА.*

Тематски зборник у част 800 година проглашења краљевства и
аутокефалне архиепископије свих српских и поморских земаља,

ур. Љ. Максимовић, С. Пириватрић, Српска академија наука и

уметности – Српски комитет за византологију, Београд 2019, 590 стр.

(Бењамин Хекић)

564

Небојша Порчић, Невен Исаиловић,

*ДОКУМЕНТИ ВЛАДАРА СРЕДЊОВЕКОВНЕ СРБИЈЕ И БОСНЕ
У ВЕНЕЦИЈАНСКИМ ЗБИРКАМА,*

Архив Србије, Београд 2019, 540 стр.

(Милош Ивановић)

570

ЗАКОНОПРАВИЛО СВЕТОГ САВЕ. ПРЕВОД САРАЈЕВСКОГ ПРЕПИСА.

Превод: Братство манастира Добрунска Ријека, Станка Стјепановић,
Слободан Продић. Редакција превода: Бранко Летић, Зорица Никитовић,
„Дабар“ ИК Митрополије дабробосанске, Добрунска Ријека 2019, XXV + 420 стр.
(Драгић М. Живојиновић)

576

*УМЕТНИЧКО НАСЛЕЂЕ СРПСКОГ НАРОДА НА КОСОВУ И
МЕТОХИЈИ. ИСТОРИЈА, ИДЕНТИТЕТ, УГРОЖЕНОСТ, ЗАШТИТА,*

ур. Драган Војводић, Миодраг Марковић, Српска академија наука и уметности,
Београд 2017, 553 стр., 450 илустрација, XXXIII листа са таблама
(Дејан Црнчевић)

578

*СРБИЈА И МЕДИТЕРАНСКИ СВЕТ У ПОЗНОМ СРЕДЊЕМ ВЕКУ.
ОДАБРАНИ РАДОВИ РУЖЕ ЋУК,*

ур. Срђан Рудић, Историјски институт, Београд 2019, 669 стр.
(Марко Гавриловић)

591

*Александра Фостиков,
ЗАНАТСТВО СРЕДЊОВЕКОВНЕ СРБИЈЕ,*

Историјски институт Београд – Народни музеј Пожаревац, Београд 2019, 282 стр.
(Дејан С. Радисављевић)

594

*УРБАНИЗАЦИЈА У ИСТОЧНОЈ И ЈУГОИСТОЧНОЈ ЕВРОПИ –
УРБАНИЗАЦИЈА В ВОСТОЧНОЙ И ЮГО-ВОСТОЧНОЙ ЕВРОПЕ,*

ур. Срђан Рудић, Алексеј А. Гордин, Историјски институт Београд – Државни
универзитет за архитектуру и грађевину (ННГАСУ) Нижњи Новгород,
Београд 2019, 256 стр.

(Јелена Глушац)

597

*Љиљана Чолић,
ОРИЈЕНТАЛИСТИЧКО ДЕЛО ГЛИШЕ ЕЛЕЗОВИЋА,*

Филолошки факултет, Универзитет у Београду, Београд 2019, 325 стр.
(Мирјана Маринковић)

603

*EUROPEAN REVOLUTIONS AND THE OTTOMAN BALKANS.
NATIONALISM, VIOLENCE AND EMPIRE IN THE LONG NINETEEN CENTURY,*
Edited by: Dimitris Stamatopoulos Great Britain 2019, 269 pp.

(Јована Шаљић Ратковић)

607

*ОТРИТЫЕ „БРАТЬЕВ-СЛАВЯН“–РУССКИЕ ПУТЕШЕСТВЕННИКИ
НА БАЛКАНАХ В ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЕ XIX ВЕКА, СОСТАВЛЕНИЕ,
ПРЕДИСЛОВИЕ, БИОГРАФИЧЕСКИЕ СПРАВКИ, КОММЕНТАРИИ
И ЗАКЛЮЧИТЕЛЬНАЯ СТАТЬЯ МИХАИЛ В. БЕЛОВА,*

Институт Славяноведения РАН, Нестор-История, Санкт Петербург 2018, 665 стр.
(Радомир Ј. Поповић)

610

ПРЕСТОНИ КРАГУЈЕВАЦ,

Радомир Ј. Поповић, Александра Вулетић, Предраг Илић, Крагујевац :
Друштво историчара Шумадије, 2019, 302 стр.
(Бојана Миљковић Катић)

617

*ИВАН СТЕПАНОВИЧ ЈАСТРЕБОВ, ПОДАЦИ ЗА ИСТОРИЈУ СРПСКЕ
ЦРКВЕ И НАРОДА :* из путничких записника приредио Борисав
Челиковић, Службени гласник, Београд 2020, 299 стр.

ИВАН СТЕПАНОВИЧ ЈАСТРЕБОВ СТАРА СРБИЈА И АЛБАНИЈА :

забелешке с путовања приређивање, редакција и поговор

Борисав Челиковић [четврто издање]

Службени гласник, Београд 2020, 580 стр.

(Милош Тимотијевић)

619

ВЕЛИКА ИСТОЧНА КРИЗА И СРПСКО ПИТАЊЕ,

ур. С. Рудић, Историјски институт, Београд 2019, 152 стр.

(Јована Блажић Пејић)

622

Михаило Војводић,

СРБИЈА И ТУРСКА 1878–1914. ПОЛИТИЧКИ ОДНОСИ,

„Филип Вишњић“, Београд 2019, 307 стр.

(Милун Стијовић)

625

*ПОСЛАНСТВО КРАЉЕВИНЕ СРБИЈЕ У ПАРИЗУ. ТОМ I 1879-1885; ТОМ
II 1886-1893,* приредили Мирослав Перишић, Светозар Рајак и Дејан Ристић,
Архив Србије, Београд 2019, Том I, 582 стр. ; Том II, 506 стр.

(Урош Татић)

629

Љиљана Чолић,

*„ЦАРИГРАДСКИ ГЛАСНИК“ – СВЕТИЛНИК СРПСТВА У ВЕКОВНОЈ
ТАМИ,* Завод за уџбенике, Београд 2018, 443 стр.

(Мирјана Маринковић)

632

Весна Зарковић,

КОСОВО И МЕТОХИЈА У ПОЛИТИЦИ ВЕЛИКИХ СИЛА 1896–1908,

Институт за српску културу, Лепосавић 2019, 398 стр.

(Александар Растовић)

636

Урош Шешум,

СРПСКА ЧЕТНИЧКА АКЦИЈА (1897–1908), Матица српска 2019, 416 стр.

(Владимир Јовановић)

639

*СЛИКЕ СА БАЛКАНСКОГ РАТИШТА. РАТНИ ДНЕВНИК ЧЕШКОГ
ОФИЦИРА ХИНЕКА ДОЛЕЖАЛА,* приредио и уводну студију написао

Вацлав Штепанек, Међуопштински историјски архив Чачак, Чачак 2019, 170
стр. + 6 војних карата

(Милош Луковић)

643

КРАЈ ВЕЛИКОГ ПАТА : ПУТ КА НОВОЈ ЕВРОПИ,
ур. А. Растовић, М. Милкић, Историјски институт, Институт за
стратегијска истраживања, Београд 2020, 372 стр.
(Далибор Денда)

650

НАУЧНИ ЖИВОТ ACADEMIC EVENTS

Међународни научни скуп *Salve Regina. New Approaches on Marian Devotion from the Middle Ages to the Council of Trent*, 28-30 септембар 2020, Венеција, Ca' Foscari University of Venice
(Јелена Глушац)

655

Међународни научни скуп *Преподобни Прохор Пчињски - 950 година у српском народу*, Манастир Прохор Пчињски – Врање 25–26. септембар 2020.
(Јелена Радосављевић)

658

Међународна научна конференција *Balkan Worlds V Balkan and Ottoman Dimensions of the 1821 Greek Revolution University of Macedonia*, 27–29 February 2020 /*Βαλκάνιοι Κόσμοι V Βαλκάνιες και Οθωμανικές διαστάσεις της Ελληνικής Επανάστασης του 1821 Πανεπιστήμιο Μακεδονίας*, 27–29 Φεβρουαρίου, 2020.
(Радомир Ј. Поповић)

661

IN MEMORIAM

Раде Михаљчић (С. Рудић)

665

Божица Младеновић (М. Милићевић)

669

Марко Поповић (Г. Томовић)

673

УПУТСТВО АУТОРИМА INSTRUCTIONS FOR CONTRIBUTORS

679

ЧЛАНЦИ И РАСПРАВЕ

Марко ГАВРИЛОВИЋ*

Историјски институт

Београд

О СРБИМА У ДАЛИМИЛОВОЈ ХРОНИЦИ

Анстракт: У раду се разматрају разлози навођења Срба у прва два поглавља дела које је у историографији названо *Старочешка хроника такозваног Далимила* или *Далимилова хроника*. Анонимни аутор у два наврата помиње Србе када говори о митском пореклу чешког народа. Помени Срба се морају посматрати заједно са поменом Хрватске која се доводи у везу са српским народом, али и са легендарним оснивачем чешке државе. Како ти подаци нису посебно обрађивани од стране српске медијевистике, основни циљ рада је да се изврши критичка анализа ауторове конструкције, која је по форми и садржају у великој мери особена. У раду ће се указати на те особености, како би се добио бар приближан одговор када је у питању улога Срба у *Далимиловој хроничи*.

Кључне речи: *Далимилова хроника*, Далимил, Чеси, Срби, Хрватска, етногенеза.

Abstract: The paper examines the reasons for mentioning Serbs in two first chapters of the work called in historiography *The Old Czech Chronicle of So-Called Dalimil* or *The Chronicle of Dalimil*. Speaking about the mythic origin of the Czech people, the anonymous author mentions Serbs twice. The mentions of Serbs must be observed together with the mention of Croatia which is brought into connection with the Serbian people, and the legendary founder of the Czech state. As these data have not been separately analysed in Serbian medieval studies, the main aim of the paper is to carry out a critical analysis of the author's construction, which is highly specific in terms of its form and content. The paper will highlight these specificities in order to arrive to at least an approximate answer as to the role of Serbs in *The Chronicle of Dalimil*.

Keywords: *The Chronicle of Dalimil*, Dalimil, Czech, Serbs, Croatia, ethnogenesis.

Старочешка хроника такозваног Далимила (Staročeská kronika tak řečeného Dalimila) има значајну улогу у чешком средњовековном наративу, као прва хроника која је писана на старочешком језику. Доживела

* marko.gavrilovic@iib.ac.rs

је више издања, а најновије се појавило 1988. године и приређено је од стране истакнутих чешких медијевишта¹, а 1995. се појавио опширан историјски коментар Марије Блахове.² Напомињемо да ће у овом раду превасходно бити коришћено поменуто издање као најрелевантније, због тога што је објављено на основу свих сачуваних рукописа *Хронике*, па самим тим представља и прво потпуно критичко издање.³ Такође, од значаја ће бити и превод на савремени чешки језик из 1977.⁴

Оригинал *Далимилове хронике* није сачуван, а од сачуваних рукописа, тј. преписа, могу се издвојити три редакције.⁵ У оквиру прве редакције налазе се три рукописа: Кембрички (середина XIV века), Бечки са фрагментима (крај XIV века) и Фрањевачки (1440). На прелазу између старије и млађе редакције налази се Лобковички рукопис, који се може сматрати и рукописом друге редакције у оквиру које се налазе Пелцлов, Фирстенбершки и Церонијев рукопис (сва три су из прве половине XV века). Трећу, засебну редакцију чини Зебереров рукопис (1459–1469).⁶ Најстарији сачувани рукопис *Далимилове хронике* је Кембрички, а сматра се да је настао нешто после 1350. Није сачуван у целости, а филолошке и

¹ *Staročeská kronika tak řečeného Dalimila. Vydání textu a veškerého textového materiálu*, 1–2, ed. J. Daňhelka, K. Hádek, B. Havránek, N. Kvítková, Praha 1988. Корисно је истаћи да је уопште прво штампано издање угледало светлост дана 1620. године захваљујући хуманисти Павлу Јешину, а 1786. изашло је издање Франтишека Фаустина Прохаске. Издање са уводом Јосифа Јиречека је изашло 1877, а други пут 1882. у оквиру трећег тома едиције *Fontes Rerum Bohemicarum* са проширеним Јиречековим уводним текстом, као и са оба немачка превода (*Rýmovaná kronika česká tak řečeného Dalimila*, ed. J. Jireček, III–XXVIII, 3–302). Превод дела на новији чешки језик изашао је 1920. *Dalimilova kronika*, ed. V. Flajšhans, Praha 1920. Након овог, изашло је издање у прози, *Dalimilova kronika. Upravil a do prozy předvedl Milan Maralík. Připojen novočeský originálu podle edice Josefa Jirěčka. Doslov npsal univ. Prof. Dr. J. B. Čapek*, Praha 1948.

² M. Bláhová, *Staročeská kronika tak řečeného Dalimila v kontextu středověké historiografie latinského kulturního okruhu a její pramenná hodnota. Historický komentář*, 3, Praha 1995.

³ Пре издања из 1988. године, појавило се до тада најпотпуније издање. *Nejstarší česká rýmovaná kronika tak řečeného Dalimila*. K vydání připravili B. Havránek a J. Daňhelka. Historické poznámky napsal Z. Kristen, Praha, I–II, Praha 1957/1958.

⁴ *Kronika tak řečeného Dalimila*, Praha 1977.

⁵ Поред мање-више целих сачуваних рукописа, сачувано је и неколико мањих фрагмената: из прве половине XIV века су Ханушови, као и фрагменти из Храдеца и Оломуца, а из друге половине тог века су Клементинско-крижовнички и Минхенски. За разлику од њих, фрагменти из Страхова (прва половина XV века) су сачувани у већој мери и на кохерентнији начин. *Staročeská kronika tak řečeného Dalimila*, 1, 14–28.

⁶ *Rýmovaná kronika česká tak řečeného Dalimila*, XIX–XXIV; N. Kvítková, *Lexikální a stylizační rozdíly u hlavních skupin rukopisů kroniky tak řečeného Dalimila*, Listy filologické/Folia philologica 97/1 (1994) 21–25.

стилске анализе су показале да је преписан на брзину.⁷ Иако нешто млађи од Кембричког, као најближи оригиналу сматра се Бечки рукопис, а на то између осталог указују лексичке и стилске карактеристике, као и поједине подударности са рукописима друге и треће редакције.⁸

Пре него што се посветимо питању природе података о Србима, неопходно је рећи нешто више о самом делу и његовом аутору. Назив ове хронике је у тесној вези са питањем личности аутора. *Далимилова хроника* је дуго била позната под називом *Kronika* или *Kronika česká*, али је данашњи, општеприхваћен назив, у историографију уведен услед забуне. Наиме, чешки црквени великодостојник и историограф Томаш Пешина из Чехорода (1629–1680)⁹, који је пред собом имао Фирстенбершки рукопис овог дела насловљен као *Болеславска хроника*, закључио је да се ради о хроници извесног Далимила Мезеричког, болеславског каноника, коју је хроничар Вацлав Хајек из Либочана навео међу изворима за свој спис *Kronika česká* из 1521. године. Први који је посумњао у ово био је Франтишек Фаустин Прохаска (1749–1809), а његово мишљење прихватио је и чешки слависта Јосиф Добровски (1753–1829).¹⁰ Упркос томе, дело непознатог чешког хроничара је у савременој историографији прихваћено под називом *Далимилова хроника*, а за аутора се сходно томе користи условно име Далимил. На исти начин ће поменуте одреднице бити коришћене и у овом раду.

⁷ *Kronika Dalimilova podle rukopisu Cambridgeského*, ed. V. E. Mourek, Praha 1910; R. Štastný, *Cambridžský rukopis Dalimilovy kroniky a doba Karla IV*, Česká literatura 31/5 (1983) 385–400, истиче да је рукопис настао под туторством породице Розенберг, који су били непријатељски настројени према Карлу IV. Данас се налази у Кембрицу (Тринити колеџ) где је доспео још крајем XVII века.

⁸ N. Kvitkova, *Lexikální a stylizační rozdíly*, 21–25; R. Štastný, *Vídeňský rukopis Dalimilovy kroniky a doba Václava IV. Jeho podoba, literární kontext a význam*, Česká literatura 33 (1985) 389–407, потврђује становишта филолога да је Бечки рукопис најближи оригиналу и као у случају Кембричког, сматра да је настао у јеку сукоба краља (Вацлава IV) са племством, предвођеним породицом Розенберг. Овај рукопис се прво чувао у Прагу, а касније је доспео на простор Словачке, а потом и Моравске, да би се 1874. нашао у тада дворској, а данас Аустријској националној библиотеци у Бечу.

⁹ Занимљиво је да је аустријски цар Леополд I 1674. именовао Пешину за титуларног смедеревског бискупа. J. Pejška, *Byl Tomáš Pešina z Čechorodu biskupem?*, ČKD 1 (1913) 68–69.

¹⁰ *Kronika*, 190; É. Adde-Vomáčka, *La Chronique de Dalimil. Les débuts l' historiographie nationale tchèque en langue vulgaire au XIVe siècle*, Publications de la Sorbonne, Paris 2016, 19–20. Ауторка у оквиру ове монографије даје и превод *Хронике* на савремени француски језик, *Ibidem*, 237–398; É. Adde-Vomáčka, *Les étrangers dans la Chronique de Dalimil. Une place de choix faite aux Allemands*, Cahiers du CEFRES. N° 31, Contributions à une histoire culturelle germano-tchèque en Europe centrale. Un espace à reconstruire, Prague 2011, 15.

Чешки историчари су неретко настојали да нађу решење када је идентитет аутора у питању. Оно што се о њему зна, јесте да је био припадник виших слојева друштва, с обзиром на то да се у самом делу истиче пресудна важност племства у опстанку и даљем развоју Чешке. Додуше, није потпуно сигурно да ли је био племић или клерик. У литератури се нагађало да је аутор можда припадник Реда Хоспиталаца, а такође и припадник неког племићког рода као што су Роновци.¹¹ Помишљало се и на прашког бискупа Јована IV од Дражице (1260–1343), а у новије време и на двојицу племића Виљема од Валдека и Петра од Розенберга.¹² Ипак, остаје чињеница да се личност аутора не може одгонетнути.

Надовезујући се на претходно, сада би требало рећи нешто о самој *Хроници*, разложима њеног настанка и природи овог дела. Уопштено посматрајући, иако је латински предњачио, чешки језик је постепено добијао место у средњовековној чешкој литератури. Додуше, на старочешком су до XIII века писана нека дела црквене природе, попут молитви и неких црквених фраза неопходних за богослужење, а недуго потом, са латинског је преведена *Библија*. Међутим, јачањем положаја племства током друге половине XIII века и изградњом њихове идеологије која се супротстављала све већем утицају немачког грађанског слоја, чешка историографија добија ново обележје.¹³ У складу са тим долази до превода познатих витешких романа на чешки језик, попут *Александриде*, и *Историје разарања Троје*.¹⁴

Досељавање странаца, а поготово немачких свештеника и трговаца, почело је још у X веку, да би права експанзија Немаца задесила Чешку током XIII века, када су они почели да преузимају запуштена земљишта, оснивају нове градове, а дошло је и до развоја рударства. На тај начин је немачка колонизација у поменутом периоду играла значајну улогу у разним аспектима (економском, етничком, социјалном, културолошком)

¹¹ *Rýmovaná kronika česká tak řečeného Dalimila*, X–XI.

¹² M. Bláhová, *Staročeská kronika tak řečeného Dalimila*, 3, 287–288, због ауторових критика на рачун племства сматра да је Далимил био клерик. Преглед мишљења у литератури о могућим идентитетима аутора даје É. Adde-Vomáčka, *Le Chronique de Dalimil*, 19–24, која даје предност његовом племићком пореклу.

¹³ M. Bláhová, *Vernacular historiography in Medieval Czech lands*, *Medievalia* 19/1 (2016) 35.

¹⁴ A. Adamska, *Orality and Literacy in Medieval East Central Europe: Final Prolegomena*, in: *Oral Art Forms and their Passage into Writing*, ed. E. Mundal and J. Wellendorf, Museum Tusculanum Press, University of Copenhagen, 2008, 77; M. Bláhová, *Translations of Historical Writings Composed and Read in the Czech Lands up to the Hussite Revolution and their Audience*, *Prague Papers on the History of International Relations* 1 (2018) 44–45.

што је било у складу са јачањем политичке моћи Чешке под династијом Пшемисла.¹⁵ Број Немаца у Чешкој око 1300. године износио је око 1,5 милиона, што би чинило 1/6 укупне популације, а као логична последица тога било је неминовно укључивање немачког грађанства у политички живот Чешке.¹⁶ С друге стране кулминирало је незадовољство чешког племства, па је све више расла нетрпељивост између две етничке, али и социјално различите скупине.¹⁷ Политичка ситуација у Чешкој се додатно закомпликовала након смрти краља Вацлава III 1306. године, последњег мушког изданка династије Пшемисла. Наизглед, 1310. нашло се прихватљиво решење, када је на чешки престо сео Јован Луксембуршки, син цара Хајнриха VII.¹⁸ Баш у том периоду, тачније између 1309/1310. и 1314. године настала је *Далимилова хроника*.¹⁹ Иако у основи антинемачког карактера, дело је постало веома популарно, о чему сведочи чињеница да је убрзо преведено на латински,²⁰ али и на

¹⁵ M. Bláhová, *Vernacular historiography*, 36. Детаљано о немачком утицају у средњовековној Чешкој видети следеће радове у оквиру зборника *The Expansion of Central Europe in the Middle Ages. The Expansion of Latine Europe 1000–1500*, ed. N. Berend, Farnham–Burlington 2013; J. Westfall Thompson, *Medieval German Expansion in Bohemia and Poland (selected excerpts)*, 1–38; J. Zemlička, *The Germans and the Implantation of German Law among the Bohemians and Moravians in the Middle Ages*, 237–270; L. E. Scales, *At the Margin of Community: Germans in pre-Hussite Bohemia*, 271–296; L. Wolverson, *Germans and Slavs in 13th-Century Bohemia: Some preliminary remarks on immigrants and law*, 297–306.

¹⁶ L. E. Scales, *op. cit.*, 331; É. Adde, *Die deutschsprachige Übersetzung der Dalimil-Chronik. Ein Versuch der politischen Legitimation der städtischen Eliten in Böhmen der Luxemburger?*, in: *Prag in der Zeit der Luxemburger Dynastie. Literatur, Religion und Herrschaftskulturen zwischen Bereicherung und Behauptung*, Transcript, dir. A. Bendheim, H. Sieburg, Bielefeld 2019, 122.

¹⁷ M. Bláhová, *Vernacular historiography*, 37; Cf. É. Adde-Vomáčka, *Le Chronique de Dalimil*, 133–174, где се посебан нагласак ставља на чињеницу да национални антагонизам Чеха према Немцима, који се пропагира у *Далимиловој хроници* у основи има социјалну компоненту.

¹⁸ У периоду 1306–1310, тј. до доласка Јована Луксембуршког на власт, у Чешкој су се сменила два владара-странца, Рудолф Хабзбуршки (1306–1307) и Хајнрих Корушки (1307–1310). О политичком контексту настанка *Далимилове хронике* вид. É. Adde-Vomáčka, *La Chronique de Dalimil*, 34–45.

¹⁹ Вероватно је аутор почео са писањем годину или две пре 1310, а не постоје назнаке да је дело настало после 1314. јер се у већини рукописа завршава том годином. Додуше, у неким рукописима се налазе додаци који се односе на догађаје од 1315. до 1318. године, који претежно говоре о сукобима краља Јована Луксембуршког са племством. Иначе, сматра се да су ови додаци дело више аутора. *Kronika*, 197; *Staročeská kronika tak řečeného Dalimila*, 1, 33.

²⁰ Превод на латински настао је између 1330. и 1340. године, вероватно негде на северу Италије, у виду богато украшеног рукописа који је био намењен највишим слојевима друштва. Сматра се да је настао за Карла IV који није добро познавао чешки језик, јер је годинама пре тога боравио у Француској. Од самог текста остали су само тзв. *Париски*

немачки језик. У периоду 1340/42–1346. настао је римовани превод²¹, а 1444. превод у прози.²²

Далимилова хроника спада у ред римованих хроника писаних на народним језицима, што је постало пракса на преласку између XIII и XIV века.²³ Намера аутора је била да напише историју Чеха од митских почетака до свог времена. У делу се поред увода у коме писац истиче разлоге писања хронике, готово јасно уочавају три целине од укупно 103 поглавља. Прва целина (поглавља 1–24) говори о митском настанку чешког народа, друга (25–77) о развоју и јачању Чешке до смрти краља Отокара II Пшемисла 1278, а трећа целина (78–103) о аутору савременим догађајима, од 1278. до 1314.²⁴

Сада ћемо пажњу посветити поменима Срба у прва два поглавља *Далимилове хронике*.²⁵ Хроничар преноси причу о осморо изабраних који су успели да преживе потоп и дошли до поља Сенар. Ту су саградили Вавилонску кулу, али је Бог одлучио да казни сваког од њих због речи

фрагменти, који су највероватније остаци копије оригиналног латинског превода. Z. Uhlř, Nově objevený zlomek latinského překladu Kroniky tak řečeného Dalimila, Knihovna 16, 137–164; A. Vidmanová, Nad pařížskými zlomky latinského Dalimila, Slovo a smysl. Časopis pro mezioborová bohemistická studia 3 (2006) 25–67.

²¹ *Rýmovaná kronika česká tak řečeného Dalimila/Di tutsch kronik von Behem lant wirt zcu rim wol bekant*, 5–224; *Di tutsch kronik von Behem lant: die gereimte deutsche Übersetzung der Altschechischen Dalimil-Chronik*, ed. V. Brom, Brno 2009, 102–585; Римовани превод је највероватније дело немачког клерика из Прага и не садржи патриотски увод на почетку, као ни упозорење о неприхватању страног краља који се налази на крају старочешког оригинала. Сачуван је само један рукопис римованог превода, заједно са још једним немачким римованим текстом. J. Zouhar, *Im Schatten der deutschen Reimübertragung der „Dalimil-Chronik“ Versannalen (der so genannte „Abriss“ aus dem 14. Jahrhundert). Ein Beitrag zur mittelalterlichen deutschsprachigen Literatur in Böhmen*, Listy filologické CXXX, 1–2 (2007) 21–42; M. Bláhová, *Translations of Historical Writings*, 45–47.

²² Превод у прози је настао у Баварској и био је намењен тамошњим интелектуалцима. Сачувана су три преписа. *Rýmovaná kronika česká tak řečeného Dalimila/Die pehemische Cronica dewcz*, 257–297; *Ibidem*, XXVI; Z. Masařík, *Zur Sprache der mittelhochdeutschen Dalimilchronik*, Sborník prací filozofické fakulty brněnské univerzity 12 (1991) 51–52; О оба немачка превода cf. É. Adde, *Die deutschsprachige Übersetzung der Dalimil-Chronik*, 119–140.

²³ Једна од најпознатијих хроника те врсте је *Отокарова римована хроника. Ottokars Österreichische Reimchronik*, 1/2, hrsg. von J. Seemüller, Monumenta Germaniae Historica, SS, Dt. Chron 5,1, Hannover 1890/1893. Поред ње репрезентативна је и *Хроника Роберта из Глостера*, писана на старенглеском језику. *The Metrical Chronicle of Robert of Gloucester*, ed. by W. Aldis Wright, University of Michigan Library, 2006.

²⁴ É. Adde-Vomáčka, *Le Chronique de Dailimil*, 69.

²⁵ Далимил на више места говори и о Србима у Полабљу, међутим они нису примарни предмет интересовања овог рада, па ће у оквиру истраживања имати споредну улогу.

које му нису биле угодне, тиме што је створио више различитих језика, како се људи међусобно не би разумели. То је подразумевало настанак различитих народа који су створили своје домовине, са различитим обичајима, а које одговарају земљама које су у ауторово време знане по њиховим именима. Одељак у коме се наводе Срби гласи:

*Mezi jinými Srbové,
tu, kdežto biechu Hřekové
podlé moře sě ustavichu,
až do Řima sě vzplodichu.*²⁶

Потом следе стихови:

*V srbském jazyku jest země,
jiež Charvátci jest jmě.
V tej zemi bieše lech.
jemuž jmě bieše Čech.*²⁷

Далимил потом говори о убиству које је починио Чех и потом са шесторицом браће и многобројном децом напустио земљу Хрватску у потрази за новом домовином. Напоследку, дошли су до брда Рип одакле је стари Чех угледао њихову „обећану земљу“.²⁸

На основу наведених стихова мора се издвојити неколико запажања. Међу поменутих народима наводе се Срби, који су своју земљу створили на простору где се Грци налазе, односно покрај мора и раширили се све до Рима. Аутор потом у причу укључује Хрватску, као земљу у српском народу²⁹, у којој је био (владао) лех по имену Чех.³⁰ На први поглед, може се рећи да конструкције непознатог аутора делују прилично невероватно, што и не чуди с обзиром на то да овај део *Далимилове хронике* говори о

²⁶ *Staročeská kronika tak řečeného Dalimila*, 1, 98, стихови 29–31. Превод на савремени чешки језик: *Kronika*, 11.

²⁷ *Staročeská kronika tak řečeného Dalimila*, 1, 105, стихови 1–4; *Kronika*, 12; Cf. É. Adde-Vomáčka, *La Chronique de Dalimil*, 242, која доноси превод на савремени француски језик.

²⁸ *Staročeská kronika tak řečeného Dalimila*, 1, 105–106.

²⁹ Аутор користи израз *jazyk*, као ознаку за нацију, тј. народ, што вуче корене из старословенског језика, а израз *národ* је у чешком језику присутан тек од XVI века. É. Adde-Vomáčka, *La Chronique de Dalimil*, 104–109; J. Pečírková, *Staročeská synonyma jazyk a národ*, *Listy filologické/Folia philologica* 92/2 (1969) 126–130.

³⁰ У преводу на савремени чешки језик, израз *lech* је наведен у изворном облику, као нека врста титуле, ипак у преводу на савремени француски, Елоиза Аде-Вомачка поменути израз преводи као *chef*, односно господар. *Kronika*, 12; Cf. É. Adde-Vomáčka, *La Chronique de Dalimil*, 242, нап. 13. То се можда може довести у везу са податком из *Анала Франачког краљевства* где се као кнез (*dux*) словенске земље по имену Бохемија наводи извесни Лех. *Annales regni Francorum inde a. 741 usque ad 829, qui dicuntur Annales Laurissenses maiores et Einhardi*, ed. F. Kurze, *Monumenta Germaniae Historica* SSRG, VI, Hannoverae 1895, 120.

легендарном настанку чешког народа.³¹ Анонимни чешки хроничар је користио разне легенде за писање свог дела, како за митске почетке Чеха, тако и касније у делу.³² У литератури је већ запажено да се ови подаци заснивају на усменој традицији³³, али би ипак требало покушати дати одговоре на политичке и литерарне мотиве аутора, а самим тим на разлоге због којих је на овај начин креирао своју причу.

Библијски мотиви потопа и изградње Вавилонског торња, као и божје казне која је довела до поделе на више језика и народа, нису били реткост код средњовековних хроничара. Ти мотиви се јављају у првом руском летопису *Повест минулих лета*³⁴, али и у *Хроници* Козме из Прага. Наиме, Козма наводи да је након „Великог потопа“ и градње Вавилонског торња, људска раса кажњена божјим гневом због недозвољених и сувише дрских дела, као и да је сведена на 72 човека, од којих је сваки био на челу сопственог рода, што је подразумевало и поделу на више различитих језика. Аутор затим говори о дугогодишњем лутању и ширењу људског рода по целом свету и доласку до простране земље *Германије*. Преломни тренутак Козминог описа односи се на долазак чешког народа до брда Рип, под вођством легендарног Чеха (*pater diceris Boemus*).³⁵ Као што се да видети, Далимил је у основи преузео Козмину приповест о оснивању Чешке. Другим речима, он је теорију о пореклу Чеха додатно развио тиме што је истакао Србе као велику скупину у којој се налазила земља Хрватска, којом је владао лех по имену Чех.³⁶ Због тога је битно истаћи

³¹ Умесно је истаћи да се поменути делови *Далимилове хронике* често злоупотребљавају и тумаче ван контекста жанра, аутора, времена и места њиховог настанка. Другим речима, некритички им се приписује значај за српску и хрватску историју коју у суштини немају. Стога смо решили да се кроз критички приступ осврнемо на ове податке, како би их сагледали у одговарајућем светлу, али и указали на заблуде у њиховом тумачењу.

³² Те легенде се додуше најчешће везују за поједине племићке породице, о којима је аутор нешто могао сазнати преко усменог предања, али и преко писаних историја о тим породицама. Такође, користио је и усмене легенде о оснивању појединих цркава у Чешкој, као нпр. о оснивању цркве Св. Јована Крститеља у Олдришу од стране чешког војводе Олдриха (1012–1034). *Staročeská kronika tak řečeného Dalimila*, 1, 438; É. Adde-Vomáčka, *Le Chronique de Dalimil*, 57.

³³ M. Bláhová, *Dalimil*, *Encyclopedia of the Medieval Chronicle*, ed. G. Dunphy, Brill, Leiden 2010, 504–505.

³⁴ *Повестъ временныхъ лет*, част I, прир. Д. Сергеевич Лихачев, Москва, Ленинград 1950, 10.

³⁵ *Cosmae Chronica Bohemorum*, ed. R. Köpke, *Monumenta Germaniae Historica, Scriptores IX*, Hannoverae 1851, 32–33; Cosmas of Prague, *The Chronicle of the Czechs*, trans. L. Wolverson, The Catholic University of American Press, 2009, 33–36.

³⁶ M. Bláhová, *Představy o Společném původu Čechů a Poláků ve středověké historiografii*, *Histora Slavorum Occidentis* 2 (3) 2012, 237–238; A. Mesiarkin, *Examining the Slavic identity*

да је Далимил за период до 1125. највише користио Козмино дело, односно *Болеславску хронику*, како је сам назива и којој даје предност над осталим хроникама које је навео међу својим изворима.³⁷

Да би се боље разумеле Далимилове идеје прво би се требало позабавити мотивима смештања прапостојбине Чеха на југоисток Европе.³⁸ Анонимни чешки хроничар је први произвео такву конструкцију, тако што је у причу увео два словенска народа која су током средњег века формирала своје државе на том простору, с тим што за један од тих народа користи етничку, а за други територијалну одредницу. Поред тога, он је поменуо и Грке, алудирајући на то да се њихова земља налази тамо где су Срби створили своју. Није потпуно јасно да ли је аутор хтео да истакне да се на том простору земља Грка налази у његово време или су се Срби након поделе на више различитих народа и крајева, настанили баш на грчкој земљи.³⁹ Чини се да аутор у овом случају није намеравао да наведе прецизну временску одредницу, мада навођење Грка са собом носи одређену тежину, на шта ћемо се вратити касније.

У *Хроници Прибика Пулкаве* из Радењина из 1374. јавља се слична конструкција, мада је он у много чему јаснији од Далимила, иако се у основи ослања на његово дело. Пулкава наводи да су Словени напустили Сенар, прошли кроз Халдеју и дошли у земљу *где сада живе Грци*. Словени су одатле упали у Бугарску, Рашку, Србију, Далмацију, Хрватску, Истру и Карниолу (Крањску), које како аутор истиче, Словени држе и у *данашње време*.⁴⁰ Пулкава такође преноси причу да је човек по имену Чех, због убиства, напустио земљу Хрватску и дошао у нову

in the Middle Ages. Perception of common sense of Slavic community in Polish and Bohemian Medieval Chronicles, *Studia Ceranea* 3 (2013) 94; Ђ. Adde-Vomáčka, *La liturgie Slavonne en Boheme avant Charles IV. Permanence ou renouveau*, *Revue des études Slaves* 86/3 (2015) 262.

³⁷ Далимил на почетку свог дела наводи да је користио укупно пет хроника: Болеславску, Прашку, Бревновску, Опатовичку и Вишеградску. *Staročeská kronika tak řečeného Dalimila*, 1, 83; Ђ. Adde-Vomáčka, *Le Chronique de Dalimil*, 49–52.

³⁸ А. Mesiarkin, *Examining the Slavic identity in the Middle Ages*, 94.

³⁹ Преводи стиха *tu, kdežto biechu Hřekové* се у некој мери разликују, што је опет последица тумачења овог стиха од стране преводаца. Тако, превод на савремени чешки гласи: *Tam, kde leží Řeků země*, тј. *Тамо где лежи земља Грка*. С друге стране, превод на савремени француски – *comme les Grecs*, доноси тумачење да су Срби створили своју земљу *попут Грка*, тј. као што су то и Грци урадили. *Kronika*, 11; Ђ. Adde-Vomáčka, *Le Chronique de Dailimil*, 242. Овом приликом предност дајемо чешком преводу.

⁴⁰ *Pulkavova kronika česká*, ed. J. Emler, J. Gebauer, *Fontes Rerum Bohemicarum*, V, Praha 1893, 4. За разлику од Далимила, Пулкава има за циљ да пренесе идеје о чешкој историји присутне у окружењу Карла IV (1346–1378) које нису у својој основи имале анимозитет према неком другом народу. М. Bláhová, *Představy*, 243

домовину *Бохемију*, тј. Чешку.⁴¹ Оно што је евидентно јесте да је он мање загонетан од Далимила јер у јаснијем контексту наводи земље Јужних Словена, док Далимил практично помиње само Србе и Хрвате.⁴² И што је најбитније, код Пулкаве се Срби не помињу у контексту велике етничке скупине као код Далимила, већ се говори о Словенима, а Рашку, тј. Србију наводи као једну од словенских земаља. Ипак, прича о Хрватској као земљи из које је потекао митски оснивач Чешке се у основи понавља. Интересантно је да се Хрватска као прапостојбина Чеха наводи у појединим чешким хроникама од Далимиловог времена па све до почетка XVII века.⁴³

О прадомовини Словена уопште могу се наћи подаци још на почетку XII века, у поменутом руском летопису *Повест минулих лета* у којем су они представљени као древни становници римске провинције Норик, а њихова прадомовина је смештена у Подунавље. Одатле су се настанили на простор централне Европе, а међу њима се наводе Морављани, Чеси, (Бели) Хрвати, Срби и Хорутани, али и племена која су се населила на простор око Висле.⁴⁴ Подаци о прадомовини Словена срећу се и у *Великопољској хроници*, с краја XIII или прве половине XIV века⁴⁵, чији

⁴¹ *Staročeská kronika tak řečeného Dalimila*, 1, 105; *Pulkavova kronika česká*, 4. Пулкава у причу уводи двојицу браће, Леха и Чеха, док је код Далимила *lex*, у ствари Чех. М. Bláhová, *Představy*, 243. А. Mesiarkin, *Examining the Slavic identity in the Middle Ages*, 97 сматра да термин *lex* у доба настанка *Далимилове хронике* није имао тачно одређено значење, па је Пулкава увео Леха као Чеховог брата у приповест и тиме, макар наизглед, био инспирисан пољском теоријом о Лехитима. С обзиром на то да је он био један од весника идеологије краља и цара Карла IV, на овај начин је желео да истакне Карлове претензије према пољским територијама и уопште његовој визији словенског јединства, иако она никада није спроведена у дело. Cf. М. Bláhová, *Představy*, 244.

⁴² Пулкава у причу уводи Црно море (*mare maius*) и Визант, тј. Константинопољ (*Bisanciam, que Bisancia nunc Constantinopolis nuncupatur*). *Pulkavova kronika česká*, 4.

⁴³ P. Stehlik, *Czech-Croatian Relations*, in: *Czech Relations with the Nations and Countries of Southeastern Europe*, ed. L. Hladký et. al., Zagreb 2019, 51; Енеја Силвије Пиколомини – папа Пије II (1458–1464) у својој *Историји Чеха* наводи да су Чеси потекли од човека по имену Хрват. *Aenae Silvii Historia Bohemica*. A principio gentis usque ad Georgium Boiebracium, Ambergae: M. Forster 1592, 12. Док се нпр. у *Хроници* Јована од Марињолија, која је настала нешто пре Пулкавиног дела, по налогу Карла IV, порекло Чеха везује за Италију и Галију. *Kronika Jana z Marignoly*, ed. J. Emler, *Fontes Rerum Bohemicarum*, III, 522; М. Bláhová, *Představy*, 243.

⁴⁴ *Повестъ временных лет*, I, 11. Детаљано о концепцији словенске земље у *Повести минулих лета* вид. N. Verešová, *Povešť věrných let a její koncepce Slovienskoj zemli*, *Štúdie k jubileu Pavla Jozefa Šafárika*, *Historia Nova* II/1 (2011) 12–20.

⁴⁵ М. Bláhová, *Představy*, 246.

аутор Панонију сматра мајком свих словенских народа и наводи да појам *ráp* представља *онога који све поседује*. Он помиње тројицу браће: Леха, Чеха и Руса, а истиче да је *Лехитско краљевство* увек било највеће, док од осталих словенских краљевстава по имену наводи Бугарску и Рашку.⁴⁶ У неким другим пољским хроникама се не доносе јасне конструкције о прадомовини Словена мада се помињу јужнословенске земље.⁴⁷

Као што се да видети, у изворима постоји више верзија о прапостојбини Словена. Поставља се питање да ли је Далимилу била позната прича о словенској сеоби из *Повести минулих лета*, али и смештању прадомовине Словена у Подунавље? Прадомовина Чеха код Далимила, односно Словена у *Повести*, је смештена јужније од средишњих делова Европе, а Срби, Хрвати и Чеси се наводе у оба дела, додуше у различитим контекстима. Сам Далимил, било да се ради о клерику или племићу, несумњиво је био учен човек. Поред чешког, познавао је латински и немачки језик, па и многа античка дела, али и средњовековне хронике, превасходно чешке и немачке.⁴⁸

Није искључено да му је била позната приповест о Подунављу као колевци словенских народа, да ли преко наведеног руског летописа или преко неког другог извора, не може се поуздано знати.⁴⁹ Могуће да је постојала некаква традиција која је порекло Словена везивала за крајеве јужно од централних делова Европе, што би значило да је таква традиција преживела у неком облику на простору Чешке и у Далимилово време, с тим што је он исту прилагодио својој причи о постанку Чеха.⁵⁰ Оно на

⁴⁶ *Kronika Boguchwała i Godysława Paska*, Monumenta Poloniae Historica, II, ed. A. Bielowski, Lwów 1872, 468–469.

⁴⁷ A. Mesiarkin, *Examining the Slavic identity in the Middle Ages*, 95–96; У *Galli Chronicon*, Monumenta Poloniae Historica, I, ed. A. Bielowski, Lwów 1864, 394–395, из прве половине XII века, наводи се фиктивна држава свих Словена која се простира од Тракије, преко Угарске, Карантаније и Баварске, а са југа од Епира, преко Далмације, Хрватске, Истре, све до Венеције и Аквиљеје у Италији. Док се у *Miersue Chronicon*, Monumenta Poloniae Historica, II, 164–165, која је настала највероватније почетком XIV века, наводе земље које су заузеле Словени – између осталих Склавонија (*que nunc Dalmatia dicitur*), Хрватска, Панонија (*que nunc Ungaria dicitur*) и Бугарска.

⁴⁸ *Kronika*, 190–191.

⁴⁹ É. Adde-Vomáčka, *La liturgie Slavonne*, 264.

⁵⁰ У литератури је присутна идеја да се подунавско порекло Словена из *Повести* може везати за некакву традицију засновану на улози Великоморавске кнежевине у словенском свету током друге половине IX века. N. Verešová, *Povesť vremennych let*, 19–20; Eadem, *Geographical concepts of „Sclavinia“ in Historical Sources from the Sixth to Fourteenth Century with an Emphasis on the Moravian-Pannonian and South Slavic Traditions*, Slovensko a Chorvátsko. Historické paralely a vzťahy (do roku 1780)/Slovačka i Hrvatska. Povijesne paralele i veze (do godine 1780.) Bratislava/Zagreb 2013, 62–63.

шта се може дати макар приближно тачан одговор су ауторови мотиви смештања прадомовине Чеха на Балкан. Далимил је желео да истакне значај Чеха тиме што је донео упечатљиву причу о њиховој етногенези, а приповести о етногенези народа код појединих средњовековних аутора су имале значајно место, о чему ће бити речи даље у раду.

Како су Далимилове вести о Србима су у директној вези са поменом Хрватске, требало би подробније извршити анализу ауторових мотива који се тичу истицања Хрватске као земље из које су потекли Чеси. У литератури је запажено да приповест о сеоби Хрвата из тзв. *Беле Хрватске* коју преноси цар Константин VII Порфирогенит (913–959) у делу *Спис о народима*, које је настало у периоду 948–952. има извесних сличности са приповешћу о сеоби Чеха код Далимила.⁵¹ У првом спису помињу се петорица браће и две сестре као вође сеобе Хрвата на југ. Они су дошли на аварску територију, ратовали са њима неколико година, потом неке од њих побили и завладали аварском земљом.⁵² С друге стране Далимил излаже причу о Чеху који је извршио убиство и са шесторицом браће и многобројном породицом морао да напусти земљу Хрватску.⁵³

Одмах би требало напоменути да један чешки хроничар с почетка XIV века није могао користити ово дело чија је садржина била намењена царском окружењу, а које је први пут издато 1611. године на грчком језику, уз латински превод.⁵⁴ Треба имати у виду да цар има историографску визуру погледа на прошлост Хрвата (као и Срба) и њихово досељавање, док је та визура код чешког хроничара везана за легендарно порекло Чеха. Међутим, непобитно је да се поједини мотиви две приче делимично поклапају. У оба случаја наводи се седморо припадника рода који предводе сеобу, мада је код Далимила наглашена улога легендарног Чеха као вође, док се код Хрвата наводи један од браће по имену Хрват, али без посебно наглашене улоге. Кључна разлика се односи на то што су у првом случају сеоба кретала на југ, а у другом на север.⁵⁵ Међу појединим истраживачима је присутно мишљење да је

⁵¹ C. Porphyrogenitus, *De administrando imperio*, vol. I, ed. G. Moravcsik – R. J. H. Jenkins, Washington D. C. 1967, с. 29–36, стр. 122–165. На сличност приповести о пореклу два народа указао је D. Třeštík, *Mýty kmene Čechů (7. – 10. století). Tři studie ke „Starým pověstem českým*, Praha 2003, 57–98.

⁵² C. Porphyrogenitus, *De administrando imperio*, 142–143.

⁵³ *Staročeská kronika tak řečeného Dalimila*, 1, 105; *Kronika*, 12.

⁵⁴ C. Porphyrogenitus, *De administrando imperio*, 13–14, 23; Б. Ферјанчић, *Константин Порфирогенит*, Византијски извори за историју народа Југославије (= *ВИИНЈ*), II, Београд 1959, 2–4 и нап. 11.

⁵⁵ *ВИИНЈ*, II, 37, нап. 118 (Б. Ферјанчић) са прегледом литературе; На „мотив“ обрнуте сеобе указује D. Třeštík, *op. cit.*, 85–91, као и Ђ. Adde-Vomáčka, *La liturgie Slavonne*, 265.

Далимилова конструкција плод забуне услед мешања далматинске Хрватске са тзв. *Белом Хрватском*.⁵⁶ Међутим, не сматрамо да је Далимилова приповест плод некакве забуне, иако тзв. *Бела Хрватска* има одређену улогу у његовој причи, о чему ћемо изнети више детаља.

Да би се решило ово питање, потребно је обратити пажњу на вести из царевог дела, али и на неке друге изворе. У 30. глави Порфирогенитовог списка, прапостојбина Хрвата се смешта *с оне стране Багибарије*, тј. Баварске, у суседство *Франачке*, тј. Немачке. У 31. глави се у суштини понавља претходна конструкција, само се додаје да се са Белим Хрватима, од којих потичу далматински Хрвати, граниче некрштени Срби.⁵⁷ Већ смо истакли да се поред Чеха и Морављана у *Повести минулих лета* помињу Хрвати, али се подаци о њима срећу и раније. У староенглеском преводу дела Павла Орозија *Historia adversus paganos*, које је настало у време владавине краља Алфреда (871–899), помињу се као *Horigoti, Horoti*.⁵⁸ У повељи о оснивању Прашке архиепископије из 973, сачуваној у препису из 1086, наводе се *Хрвати и други Хрвати* (*Chrowati et altera Chrowati*).⁵⁹ Хрвати се такође помињу и у *Житију Св. Вацлава*, али и у јеврејској књизи *Јосипон* (середина X века) у којој су смештени на простору између Морављана и Срба.⁶⁰

У обимној научној литератури се углавном полази од чињенице да су постојале две групе Хрвата, једна у Источном Прикарпатју, а друга на простору источне Чешке и/или јужне Пољске.⁶¹ Управо, Порфирогенит под Белом Хрватском мисли на пространу државу чешког кнеза Болеслава I (935–967). Ово мишљење се у старијој историографији темељило на претпоставци да се прадомовина Хрвата може сместити у краковску област, која је средином X века дошла под чешку власт, или на шири простор североисточне Чешке и суседних пољских крајева.⁶²

⁵⁶ D. Třeštík, *op. cit.*, 59, 86–87.

⁵⁷ C. Porphyrogenitus, *De administrando imperio*, 142–143, 146–147; *ВИИИХ*, II, 30–31, 37.

⁵⁸ *The Old English Orosius*, ed. by Janet Bately, Oxford University Press, London 1980, 13.

⁵⁹ Повеља је укључена у текст Козмине *Хронике*, *Cosmae Chronica Bohemorum*, 91–93, посебно 92.

⁶⁰ *Život Sv. Václava*, ed. J. Kolář, *Fontes Rerum Bohemicarum*, I, Praha 1873, 133 где је наведено да се Драгомира, мајка Св. Вацлава склонила у земљу Хрвата; *Josippon*, *Magnae Moraviae fontes historici III. Diplomata, Epistolae, textus historici varii, operi edendo praefuit L. Havlík*, Brno 1969, 380.

⁶¹ На то указује Д. Е. Алимов, *Хорваты и горы: к вопросу о характере хорватской идентичности в Аварском каганате*, *Studia Slavica et Balcanica Petropolitana* 2 (8) (2010) 146.

⁶² J. Marquart, *Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge: ethnologische und historisch-topographische Studien zur Geschichte des 9. und 10. Jahrhunderts (ca. 840–940)*, Leipzig 1903, 130–136; F. Šišić, *Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara*, Zagreb 1925, 264; Lj. Hauptman,

Чињеница је да изворни подаци указују на присуство Хрвата на тлу раносредњовековне Чешке, који су као посебна словенска скупина, једно време задржали свој етнички идентитет, али су се временом стопили са Чесима, као политички доминантнијим фактором.⁶³ Дакле, Порфирогенитово перципирање Беле Хрватске у смислу чешке државе, говори у прилог томе да су Хрвати управо са простора Чешке могли доћи на Балкан. На то би указали и наведени подаци из других извора који сведоче о присуству преосталих „Белих“ Хрвата на тлу раносредњовековне Чешке.⁶⁴ Самим тим, Далимилова конструкција „обрнуте сеобе“ постаје јаснија.

Средином XIII века Тома Архиђакон у делу *Historia Salonitana* наводи да су Хрвате називали Готима или Словенима, према онима који су дошли из крајева Пољске или Чешке (*de Polonia seu Bohemia*). Такође, сплитски каноник пре тога помиње да се са готским вођом Тотилом из предела Пољске по имену *Lingones* доселило седам или осам племенитих родова.⁶⁵ Овде у суштини аутор преноси елементе некакве традиције о доласку Хрвата на Балкан. Иако нису потпуно јасне, вести сплитског каноника указују на могућност хрватске сеобе из Чешке, а у складу са наведеним изворним подацима, додатно потврђују њихово присуство на тлу ове западнословенске државе.

Када је у питању контекст помена Срба у *Далимиловој хроници*, проблематика је нешто сложенија. Као прво, мора се поставити логично питање, да ли је под именом Срби Далимил заправо мислио на Словене? То мишљење је присутно међу истраживачима, али се у дубље разлоге поменутог није улазило.⁶⁶ Чињеница је да оригинал *Далимилове хронике*

Seobe Hrvata i Srba, Jugoslovenski istoriski časopis III, 1–4 (1937) 42–46; B. Grafenauer, *Prilog kritici izvještaja Konstantina Porfirogenita o doseljenu Hrvata*, Historijski zbornik V, 1–2 (1952) 34–37; I. Goldstein, *Hrvatski rani srednji vijek*, Zagreb 1995, 30; ВИИИЈ, II, 37, нап. 115 (Б. Ферјанчић); Cf. M. Švab, *Današnje stanje historiografije o pojavi Hrvata na istočnoj obali Jadrana*, Etnogeneza Hrvata, prir. N. Budak, Zagreb 1995, 54–60; A. B. Майоров, *Великая Хорватия: Этногенез и ранняя история славян Прикарпатского региона*, Санкт-Петербург 2006, 43–61, 67, прави разлику између Беле и Велике Хрватске коју смешта на просторе украјинског, тј. источног Прикарпатја.

⁶³ Вид. Д. Е. Алимов, *нав. дело*, 150–154.

⁶⁴ И у самом Порфирогенитовом спису се наводи да су у суседству Франачке, тј. Немачке остали тзв. *Бели Хрвати*. ВИИИЈ, II, 31.

⁶⁵ *Historia Salonitana Thomae Archidiaconi. Historia Salonitarum atque Spalatinorum pontificum/Povijest salonitanskih i splitskih prvosvećenika*, prir. O. Perić, M. Matijević-Sokol, R. Katičić, Split 2003, 32–33.

⁶⁶ Додуше, то не чини ван поменутог контекста. Рецимо, када говори о покрштавању кнеза Борживоја, аутор наводи да га је покрестио архиепископ Методије, који је мису служио на словенском језику. *Staročeská kronika tak řečeného Dalimila*, 1, 308; *Kronika*, 48, 190; A. Mesiarkin, *Examining the Slavic identity*, 94; Idem, *Najstaršie konštrukcie spoločných dejín Slovanov. Bavorský geograf, Al-Masūdi, Povest' vremennykh let*, Historia Nova 15 (2019) 42–43.

није сачуван. У Бечком, који је најближи оригиналу, али и у већини других рукописа, се спомињу Срби, а интересантно је да се у најстаријем сачуваном, Кембричком и сто година млађем Фрањевачком у првом поглављу уместо њих наводе Словени.⁶⁷ Могуће да је у предлошку који је пред собом имао преписивач Кембричког рукописа стајао назив Словени, али се у свим рукописима, рачунајући поменути и Фрањевачки, у другом поглављу налази стих: *у српском језику (народу) је земља, којој је Хрватска име*.⁶⁸ Податак да се у наведеном стиху из другог поглавља ипак помиње српски, а не словенски народ, говори у прилог томе да је назив *Срби* највероватније био присутан у изгубљеном оригиналу. Без обзира на то, у најстаријем препису се (не)намерно изједначавају термини Словени и српски народ. Са друге стране, у оба немачка превода се користи израз *Winden* (Венети) како у првом, тако и у другом поглављу.⁶⁹

Такође, поменути назив *Winden* се у немачким преводима *Далимилове хронике* користи и за Србе у Саксонији, тј. у оквиру маркгрофовије Мајсен, које Далимил помиње у четири поглавља – 52, 59, 60. и 71, не придајући им значај као Србима на почетку *Хронике*.⁷⁰ На пример, када се код Далимила говори о боју чешког кнеза Владислава против Срба и српског кнеза Вацлава, у римованом немачком преводу стоји *Winden, herzog Vratislab von Winden*.⁷¹ Тај израз је углавном коришћен као назив за Словене уопште, као и за оне у Полабљу, којима припадају и Срби, од којих један део ни до данас није потпуно германизован.⁷² То би значило

⁶⁷ *Staročeská kronika tak řečeného Dalimila*, 1, 82, за Кембрички и Фрањевачки *Ibidem*, 105; *Kronika Dalimilova podle rukopisu Cambridgeského*, 4.

⁶⁸ *Staročeská kronika tak řečeného Dalimila*, 1, 105, 107; *Kronika Dalimilova podle rukopisu Cambridgeského*, 4.

⁶⁹ *Rýmovaná kronika česká tak řečeného Dalimila/Di tutsch kronik von Behem lant wirt zcu rim wol bekant*, 6, 257.

⁷⁰ *Staročeská kronika tak řečeného Dalimila*, 1, 595; 2, 83, 91, 247; Србе на простору Мајсенске марке помиње и Козма. L. Havlíková, *What was the Location of Serbia mentioned in the Cosmas Chronicle of the Czechs?*, Споменица Тибора Живковића, Београд 2016, 185–192. У *Аналима Франачког краљевства* прави се јасна разлика између Срба који држе велики део Далмације и Срба између Лабе и Зале. *Annales regni Francorum*, 197 (према регистру); Вид. и Т. Živković, *The Origin of the Royal Frankish Annalist's Information about the Serbs in Dalmatia*, Споменица академика Симе Ђирковића, Београд 2011, 383, нап. 5.

⁷¹ *Rýmovaná kronika česká tak řečeného Dalimila*, 120–122. Иза имена кнеза Вацлава крије се Вигберт II од Гроича, маркгроф Мајсена од 1123. до 1124. Далимил и сам наглашава да под кнезом Срба мисли на маркгрофа Мајсена, Ђ. Adde-Vomáčka, *La Chronique de Dalimil*, 313, и нап. 294, 327 и нап. 368.

⁷² R. Lencek, *The Terms „Wende-Winde“, „Wendisch-Windisch“ in the Historiographic Tradition of the Slovene Lands*, *Slovene Studies* 12/1 (1990) 93–94; R. Zaroff, *Germanization of the Land*

да је преводиоцу поменути термин био ближи као назив за народ који је Далимил означио као Србе, како оне на почетку дела, тако и полапске. Дакле, ако се узме да је Далимил Словене означио именом Срби, онда је у немачким преводима реч о обрнутој синонимији.

Такође, у неким латинским изворима израз *Sclavi* се односи на балканске Србе. То је најкарактеристичније за дубровачке изворе, где се, осим поменутог, за српску државу користи назив *Slavonia*, док се у другим латинским изворима тај назив односи на шири географски простор, чији је Србија део.⁷³ Неки други латински извори за Србе користе синоним *Sclavi*, док српску државу пак називају *Rassia*, *Servia*. То рецимо чине ирски путописац Симон Фицсимонс у свом извештају на путу за Свету земљу (1322/1323) и барски архиепископом Гијом Адам у делу *Унутство за прекоморско путовање* (1332). Посебно је занимљив Фицсимонсов податак где наводи да су *Sclavi*, тј. Срби, слични Чесима по језику, али различити по питању вере.⁷⁴ Видимо да је он Словенима назвао искључиво Србе (што је додуше могао да дозна од Дубровчана или околног живља), иако су и Чеси словенског порекла. Ова дела немају додира са *Далимиловом хроником* како у хронолошком, географском, тако ни у жанровском смислу, али су још један пример начина коришћења алтерације Словени/Срби, која изгледа није била непозната ни у одређеним круговима ван јужнословенског простора. Такође, потребно је истаћи, да иако Далимилу није било познато значење *Склавоније* као политичког синонима за Србију, он је практично под земљом Срба означио шири (јужно)словенски простор, чији је део била Хрватска, управо због схватања српског имена као синонима за Словене.

У складу са тим издвојићемо и један податак из *Житија Св. Људмиле*, које се налази у оквиру староруске редакције *Пролога*.⁷⁵ Када се говори о Људмилином пореклу, наводи се да потиче од српске земље и да је кћи

between the Elbe-Saale and Oder rivers. Colonisation or assimilation, Proceedings of the Univeristy of Queensland History Research Group 9 (1998) 1–19; L. Havlíková, *op. cit.*, 188, 190.

⁷³ М. Динић, *О називима српске средњовековне државе*, Из српске историје средњег века, ур. С. Ђирковић, В. Ђокић, Београд 2003, 161–171; А. Узелац, *Држава Немањића у географском представама западноевропских савременика*, ур. С. Мишић, Краљево 2017, 357–381.

⁷⁴ А. Узелац, *нав. дело*, 365–366; С. Raymond Beazley, *Directorium ad Faciendum Passagium Transmarinum*, The American Historical Reviw 12/4 (1907) 823.

⁷⁵ *Život Sv. Lidmily*, ed. J. Kolář, *Fontes Rerum Bohemicarum*, I, 123–124; N. Serebrjanskij, *Proložní legendy o sv. Lidmile a o sv. Václavu*, *Sborník staroslovanských literárních památek o Sv. Václavu a Sv. Lidmile*, ed. J. Vajs, Praha 1929, 47–68. *Пролошко Житије Св. Људмиле*, заједно са *Житијем Св. Вацлава* сачувано је у више рукописа, а најстарији потиче с краја XIII или почетка XIV века.

српског кнеза Славобора.⁷⁶ У једној од латинских верзија текста легенде о Људмили, сачуваног у оквиру тзв. *Кристијанове легенде* која вероватно потиче с краја X века, њен отац је Славобор, кнез једне словенске области по имену Мелник.⁷⁷ И сам Далимил за Људмилу каже да је потекла из Пшова, тј. Мелника, што је преузео од Козме.⁷⁸ Ако издвојимо тзв. *Кристијанову легенду* и *Пролошко житије*, запажамо да се Људмилино порекло у првом тексту везује за једну словенску област, а у другом за српску земљу. То би значило да је у староруској верзији *Житија Св. Људмиле* појам *српска земља* искоришћен као синоним за *словенску област* која се јавља у *Кристијановој легенди*.

Невоља је што се не може поуздано одредити веза између два текста, односно зависност млађег, староруског, од старијег, латинског. Мада, уочљиво је да се словенско, односно српско порекло Св. Људмиле наглашава само у поменутих верзијама.⁷⁹ Уосталом, није вероватно да је чешки хроничар познавао староруску верзију текста, која је настала на тлу јужних руских земаља, с тим, што му је можда била позната старословенска легенда на основу које је настао староруски текст.⁸⁰ Поставља се логично питање, да ли је Далимил некако знао за податак о тобожњем српском пореклу прве чешке светитељке и за потребе свог дела, пројектовао га на цео чешки народ. Проблем је у томе што Далимил не помиње Људмилино српско порекло, као ни њеног оца. Ипак, мора се истаћи чињеница да се крајем XIII и почетком XIV века у још једном извору, српско име доводи у везу за средњовековном чешком државом.

У вези са тим да је Далимил искористио присуство српског имена у близини Чешке, може бити и питање традиција које се везују за прапостојбину Срба. Порфиригенит наводи да се тзв. *Бела Србија* налазила *с оне стране Турске*, тј. Мађарске у крају *Бојки*, у суседству Франачке и Беле Хрватске, односно Чешке.⁸¹ У науци је запажено да земља *Бојки* може да се односи на Чешку, а према новијим мишљењима

⁷⁶ *Život Sv. Lidmily*, 124; N. Serebranskij, *op. cit.*, 64.

⁷⁷ *Křišťanův život Sv. Lidmily a Sv. Václava*, *Fontes Rerum Bohemicarum*, I, 204.

⁷⁸ *Staročeská kronika tak řečeného Dalimila*, 1, 328; *Cosmae Chronica Bohemorum*, 45, за разлику од Далимила, Козма наводи име Људмилиног оца.

⁷⁹ У другим латинским верзијама Људмилино порекло се везује за поменути Мелник (северно од Прага) односно за једну од паганских области под влашћу Чешке. *Život Sv. Lidmily*, ed. J. Kolář, *Fontes Rerum Bohemicarum*, I, 144; *Život Sv. Lidmily*, ed. J. Truhlár, 192, на истом месту.

⁸⁰ J. Pekař, *Nejstarší kronika česká. Ku kritice legend o sv. Ludmily a sv. Václavu*, Praha 1903, 453–458; N. J. Serebrjanskij, *op. cit.*, 52, nap. 2, 53–54.

⁸¹ C. Porphyrogenitus, *De administrando imperio*, 152–153; ВИИИИ, II, 46–47.

и на суседне области у Полабљу.⁸² Ако се претпостави да су Срби на Балкан стигли из области Полабља, онда испада да је део тзв. *Белих Срба* и даље остао у суседству Чешке. Они се у више извора помињу у суседству Хрвата и Чеха. Тако стоји у јеврејској књизи *Јосипон*, али и *Повести минулих лета*.⁸³ Пре тога се помињу и у преводу Орозијеве *Историје*.⁸⁴ Видели смо да их помиње и сам Далимил, додуше, не придајући им већи значај у свом спису. Са друге стране, археолошка истраживања указују на културно-историјске везе између Срба и Чеха у раном средњем веку. Са појавом Срба у Полабљу почетком VII века, као носилаца тзв. русенске керамике, везује се особен тип утврђења, карактеристичан и за подручја Чешке, Моравске и суседних крајева око Алпа. То сведочи о блиским контактима између два народа, што би могло да укаже и на долазак српских племена на простор између Лабe и Зале са чешке територије.⁸⁵ Можда би се на тај начин могла схватити традиција везана за Порфиригеновину земљу *Бојки*. У сваком случају, претпостављамо да је Далимил имао неке информације о везама између Срба и Чеха током раног средњег века, као и да је икористио присуство српског и хрватског имена како на простору Чешке и оближњих крајева, тако и на простору Балкана.

Исто тако, некакве традиције о прапостојбинама Срба и Хрвата су вероватно биле у некој мери присутне у средњој Европи, и то баш на просторима где су се те творевине некада могле налазити. Видели смо да је Далимил познавао одређене елементе традиције о сеоби Хрвата, која је била присутна и половином XIII века на Балкану, вероватно у измењеном облику. О сличној, српској традицији нема сачуваних извора. Не може се поуздано рећи да је Далимил познавао некакву приповест о сеоби Срба,

⁸² Прилично убедљиве аргументе за долазак Срба из Полабља даје М. Алексић, *Српске земље пре Немањина од 7. до 10. века*, Београд 2020², 21–38; Вид. и L. Havlikova, *op. cit.*, 189–190; Сличног мишљења је А. Маиоров, *нав. дело*, 46, 52. У старијој литератури преовладало је мишљење да прапостојбину Срба треба тражити у Закарпатју или око реке Висле. Вид. *ВИИНЈ*, II, 46–47, нап. 145 и 146. У сваком случају, сматрамо да се на проблематику прапостојбине Срба и њихових миграција не могу дати коначни одговори.

⁸³ *Josippon*, 380; *Повесть временных лет*, I, 11

⁸⁴ *The Old English Orosius*, 13; Д. Е. Алимов, *Хорваты и горы*, 150. Полапске Србе поред Морављана, Хрвата и Чеха помиње Ал Масуди у првој половини X века. *Rýžoviště zlata a doly dráhoukamu od Al-Mas-údiho*, *Magnae Moraviae fontes historici* III, 406; J. Marquart, *op. cit.*, 101–102.

⁸⁵ Cf. H. Brachmann, *Slawische Stämme an Elbe und Saale: zu ihrer Geschichte und Kultur im 6. bis 10. Jh., auf Grundarchäologischer Quellen*, Berlin 1978, 95–105; В. Седов, *Славяне в раннем Средневековье*, Москва 1995, 142–146 говори о заједничком пореклу Срба и Чеха с простора средњег Подунавља, позивајући се на сличности између (лужичко)српског и чешког језика; М. Алексић, *нав. дело*, 27–28.

али је сигурно знао да су се они доселили на југ и то из суседства Чешке. Чак је у новије време предложена могућност да је поред усменог предања он могао да користи и писане изворе који су остали као трагови тзв. „прве словенске фазе“ у Чешкој, започете мисијом Ћирила и Методија у другој половини IX века, која је привидно угашена када је 1096. донета одлука о забрани словенског богослужења.⁸⁶ Иако у домену претпоставке, сматрамо да се ово мора узети у обзир, нарочито због литерарних одлика хроничареve повести о пореклу Чеха и израженог словенског елемента у њеном оквиру.

Далимилова конструкција спада у приповести о настанку и пореклу народа (*origo gentis*) које вуку корене још из позне антике. Те приповести су неретко биле саставни део народних историја, у чијој је основи истицање митског порекла народа које се везује за античке или библијске мотиве.⁸⁷ Ти мотиви могу да подразумевају кретање одређене групације изабраних ка крајњем циљу, односно ка некој врсти обећане земље.⁸⁸ Далимилоу је у складу са тим било важно да на њему пријемчив начин истакне етапе етногенезе Чеха, под вођством једног рода, од потопа, преко градње Вавилонског торња и порекла које се везује за друге словенске народе, конкретно Србе и Хрвате, тј. земљу Хрватску, а као крајњи резултат представља долазак у нову домовину – Чешку.⁸⁹ Уз све то, ауторово истицање настанка српског народа тамо где је земља Грка и ширење све до Рима, упућује на једну учену конструкцију која у овом случају подразумева да су Чеси потекли са простора који је богат традицијом која сеже још од антике, као и да су до свог циља прешли одређени пут.

Дакле, поред тога што је поменути простор са собом носио дугу традицију, управо су ту две јужнословенске скупине формирале своје државе, с тим што је од 1102. Хрватска званично у оквиру Угарске, на чијем челу је кратко био и чешки престолонаследник Вацлав III (1301–1304).⁹⁰ Подсећамо да је Србија у време настанка *Далимилове хронике*

⁸⁶ É. Adde-Vomáčka, *La liturgie Slavonne en Boheme*, 265–266.

⁸⁷ A. Plassmann, *Origo gentis. Identitäts und Legitimitätsstiftung in früh und hochmittelalterlichen Herkunftserzählungen*, Berlin 2006, 11–35; H. Wolfram, *Razmatranja o origo gentis*, *Etnogeneza Hrvata*, 40–53; S. Reynolds, *Medieval „Origines Gentium“ and the Community of the Realm*, *History* 68/224 (1983) 375–390, поготово 376–380.

⁸⁸ A. Plassmann, *op. cit.*, 324 sq.

⁸⁹ Додуше, Далимил стварање чешке државе представља као дуготрајан процес. *Staročeská kronika tak řečeného Dalimila*, 1, 105–106; É. Adde-Vomáčka, *Le Chronique de Dailimil*, 98–100.

⁹⁰ П. Рокаш, З. Бере, Т. Пал, А. Касаш, *Историја Мађара*, Београд 2002, 93–94.

била најснажнија словенска држава на Балкану, додуше упркос сложеној унутрашњој политичкој ситуацији.⁹¹ Аутор *Далимилове хронике* можда није детаљно познавао политичке прилике, али му наведене државе нису биле непознате. Такође, Вацлав III је као угарски краљ у оквиру своје титуле имао Хрватску и Србију⁹², што је аутору *Хронике* као припаднику виших слојева друштва морало бити познато.

На питање зашто су баш Срби, уместо Словена, наведени као народ од кога су постали Чеси, не могу се дати коначни одговори. Улогу у томе је имала чињеница да Срби припадају Словенима, али и Далимилово схватање српског имена као синонима за Словене, затим присуство српског имена на Балкану, али и у близини Чешке. То је искоришћено од стране чешког хроничара у складу са политичким и литерарним потребама његовог дела, без намере за изношењем прецизних чињеница. На крају би још требало истаћи, да иако анализирани подаци нису од директног значаја за средњовековну српску историју, ипак могу послужити као илустрација представа и знања која су на простору средње Европе имали о Србији и Србима почетком XIV века.

⁹¹ За општи преглед политичких прилика у Србији на почетку XIV века вид. *Историја српског народа*, I, Београд 1980, 449–475 (С. Ћирковић).

⁹² О Србији као делу угарске краљевске титулатуре вид. И. Коматина, „*Rex Serviae*” у *угарској краљевској титули од 1202. до 1402. године*, Ниш и Византија 16 (2017) 51–66.

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ – LIST OF REFERENCES

Извори – Primary Sources

Annales regni Francorum inde a. 741 usque ad 829, qui dicuntur Annales Laurissenses maiores et Einhardi, ed. F. Kurze, Monumenta Germaniae Historica SSRG, VI, Hannoverae 1895.

Beazley Raymond C., *Directorium ad Faciendum Passagium Transmarinum*, The American Historical Review 12/4 (1907) 810–857.

Chronicle of Robert of Gloucester, ed. by William Aldis Wright, University of Michigan Library, 2006.

Constantine Porphyrogenitus, *De administrando imperio*, vol. I, ed. G. Moravcsik – R. J. H. Jenkins, Washington D. C. 1967.

Cosmae Chronica Bohemorum, ed. R. Köpke, Monumenta Germaniae Historica, Scriptores IX, Hannoverae 1851.

Cosmas of Prague, *The Chronicle of the Czechs*, trans, L. Wolverton, The Catholic University of America Press, 2009.

Dalimilova kronika, ed. V. Flajšhans, Praha 1920.

Dalimilova kronika. Upravil a do prozy předvedl Milan Maralík. Připojen novočeský originál podle edice Josefa Jirečka. Doslov npsal univ. Prof. Dr. J. B. Čapek, Praha 1948.

Di tutsch kronik von Behem lant: die gereimte deutsche Übersetzung der Altschechischen Dalimil-Chronik, ed. V. Brom, Brno 2009, 102–585.

Galli Chronicon, Monumenta Poloniae Historica, vol. I, ed. A. Bielowski, Lwów 1864, 379–484.

Historia Salonitana Thomae Archidiaconi. Historia Salonitarum atque Spalatinorum pontificum/Povijest salonitanskih i splitskih prvosvećenika, prir. O. Perić, M. Matijević-Sokol, R. Katičić, Split 2003.

Josippon, Magnae Moraviae fontes historici III, Diplomata, Epistolae, textus historici varii, operi edendo praefuit L. Havlík, Brno 1969, 379–381.

Křtěnání život Sv. Lidmily a Sv. Václava, ed. J. Truhlár, Fontes Rerum Bohemicarum, I, Praha 1873, 199–227.

Kronika tak řečeného Dalimila, Praha 1977.

Kronika Dalimilova podle rukopisu Cambridgeského, ed. V. E. Mourek, Praha 1910.

Kronika Boguchwała i Godysława Paska, Monumenta Poloniae Historica, vol. II, ed. A. Bielowski, Lwów 1872, 454–600.

Kronika Jana z Marignoly, ed. J. Emler, Fontes rerum Bohemicarum, III, Praha 1882, 487–604.

Miersue Chronicon, Monumenta Poloniae historica, vol. II, ed. A. Bielowski, Lwów 1872, 163–192.

Nejstarší česká rýmovaná kronika tak řečeného Dalimila, K vydání připravili B. Havránek a J. Daňhelka. Historické poznámky napsal Z. Kristen, Praha, I–II, Praha 1957/1958.

Österreichische Reimchronik, 1/2, hrsg. von J. Seemüller, Monumenta Germaniae Historica, SS, Dt. Chron 5, 1, Hannover 1890/1893.

Pulkavova kronika česká, ed. J. Emler, J. Gebauer, Fontes Rerum Bohemicarum, V, Praha 1893, 1–326.

Rýmovaná kronika česká tak řečeného Dalimila, ed. J. Jireček, Fontes Rerum Bohemicarum III, Praha 1882, III–XXVIII, 3–302.

Rýžoviště zlata a doly drahokamu od Al-Mas-údiho, Magnae Moraviae fontes historici III, Diplomata, Epistolae, textus historici varii, operi edendo praefuit L. Havlík, Brno 1969, 404–409.

Staročeská kronika tak řečeného Dalimila. Vydání textu a veškerého textového materiálu, 1–2, ed. J. Daňhelka, K. Hádek, B. Havránek, N. Kvítková, Praha 1988.

The Old English Orosius, ed. by Janet Bately, Oxford University Press, London 1980.

Život Sv. Lidmily, ed. J. Kolář, *Fontes Rerum Bohemicarum*, I, Praha 1873, 123–124.

Život Sv. Lidmily, ed. J. Kolář, *Fontes Rerum Bohemicarum*, I, Praha 1873, 144–145.

Život Sv. Lidmily, ed. J. Truhlár, *Fontes Rerum Bohemicarum*, I, Praha 1873, 190–198.

Život Sv. Václava, ed. J. Kolář, *Fontes rerum Bohemicarum*, I, Praha 1873, 127–134.

Византијски извори за историју народа Југославије, II, Београд 1959. [*Vizantijski izvori za istoriju naroda Jugoslavije*, II, Beograd 1959]

Повесть временных лет, част I, прир. Д. Сергеевич Лихачев, Москва, Ленинград 1950. [*Povest' vremenih let*, čast I, prir. D. Sergeevič Lihačev, Moskva, Leningrad 1950]

Литература – Secondary Works

Adamska A., *Orality and Literacy in Medieval East Central Europe: Final Prolegomena*, in: *Oral Art Forms and their Passage into Writing*, ed. E. Mundal and J. Wellendorf, Museum Tusculanum Press: University of Copenhagen, 2008, 69–84.

Adde É., *Die deutschsprachige Übersetzung der Dalimil-Chronik. Ein Versuch der politischen Legitimation der städtischen Eliten in Böhmen der Luxemburger?*, in: *Prag in der Zeit der Luxemburger Dynastie. Literatur, Religion und Herrschaftskulturen zwischen Bereicherung und Behauptung*, Transcript, dir. A. Bendheim, H. Sieburg, Bielefeld 2019, 119–140.

Adde-Vomáčka É., *La Chronique de Dalimil. Les débuts l'historiographie nationale tchèque en langue vulgaire au XIVe siècle*, Publications de la Sorbonne, Paris 2016.

Adde-Vomáčka É., *La liturgie Slavonne en Bohême avant Charles IV. Permanence ou renouveau*, *Revue des études Slaves* 86/3 (2015) 247–266.

Adde-Vomáčka É., *Les étrangers dans la Chronique de Dalimil. Une place de choix faite aux Allemands*, *Cahiers du CEFRES*. No 31, Contributions à une histoire culturelle germano-tchèque en Europe centrale. Un espace à reconstruire, Prague 2011, 11–52.

Bláhová M., *Dalimil*, *Encyclopedia of the Medieval Chronicle*, ed. Graeme Dunphy, Brill, Leiden 2010, 504–505.

Bláhová M., *Představy o Společném původu Čechů a Poláků ve středověké historiografii*, *Historia Slavorum Occidentis* 2 (3) (2012) 234–254.

Bláhová M., *Staročeská kronika tak řečeného Dalimila v kontextu středověké historiografie latinského kulturního okruhu a její pramenná hodnota*, Díl 3, *Historický komentář*, Praha 1995.

Bláhová M., *Translations of Historical Writings Composed and Read in the Czech Lands up to the Hussite Revolution and their Audience*, *Prague Papers on the History of International Relations* 1 (2018) 42–57.

Bláhová M., *Vernacular historiography in Medieval Czech lands*, *Medievalia* 19/1 (2016) 33–65.

Brachmann H., *Slawische Stämme an Elbe und Saale: zu ihrer Geschichte und Kultur im 6. bis 10. Jh., auf Grundarchäologischer Quellen*, Berlin 1978.

Goldstein I., *Hrvatski rani srednji vijek*, Zagreb 1995.

Grafenauer B., *Prilog kritici izvještaja Konstantina Porfirogenita o doseljenju Hrvata*, *Historijski zbornik* V, 1–2 (1952) 1–53.

Hauptman Lj., *Seobe Hrvata i Srba*, *Jugoslovenski istoriski časopis* III, 1–4 (1937) 30–61.

Havliková L., *What was the Location of Serbia mentioned in the Cosmas Chronicle of the Czechs?*, *Споменица Тибора Живковића*, Београд 2016, 185–192.

Kvítková N., *Lexikální a stylizační rozdíly u hlavních skupin rukopisů kroniky tak řečeného Dalimila*, *Listy filologické/Folia philologica* 97/1 (1994) 21–25.

Lencek R., *The Terms „Wende-Winde“, „Wendisch-Windisch“ in the Historiographic Tradition of the Slovene Lands*, *Slovene Studies* 12/1 (1990) 93–94.

Malinowska N., *Geographical concepts of „Sclavinia“ in Historical Sources from the Sixth to Fourteenth Century with an Emphasis on the Moravian-Pannonian and South Slavic Traditions*, in: *Slovensko a Chorvátsko. Historické paralely a vzťahy (do roku 1780)/Slovačka i Hrvatska. Povijesne paralele i veze (do godine 1780.)*, Bratislava/Zagreb 2013, 60–65.

Marquart J., *Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge: ethnologische und historisch-topographische Studien zur Geschichte des 9. und 10. Jahrhunderts (ca. 840–940)*, Leipzig 1903.

Masařík Z., *Zur Sprache der mittelhochdeutschen Dalimilchronik*, *Sborník prací Filozofické fakulty Brněnské univerzity* 12 (1991) 51–64.

Mesiarkin A., *Examining the Slavic identity in Middle Ages: Perception of common sense of Slavic community in Polish and Bohemian Medieval Chronicles*, *Studia ceranea* 3 (2013) 83–100.

Mesiarkin A., *Najstaršie konštrukcie spoločných dejín Slovanov. Bavorský geograf, Al-Masúdi, Povešť vremennych let*, *Historia Nova* 15 (2019) 36–56.

Pečírková J., *Staročeská synonyma jazyk a národ*, *Listy filologické/Folia philologica* 92/2 (1969) 126–130.

Pejška J., *Byl Tomáš Pešina z Čechorodu biskupem?*, *ČKD* 1 (1913) 68–69.

Pekař J., *Nejstarší kronika česká. Ku kritice legend o sv. Ludmile a sv. Václavu*, Praha 1903.

Plassmann A., *Origo gentis. Identitäts und Legitimitätsstiftung in früh und hochmittelalterlichen Herkunftserzählungen*, Berlin 2006.

Reynolds S., *Medieval „Origines Gentium“ and the Community of the Realm*, *History* 68/224 (1983) 375–390.

Scales L. E., *At the Margin of Community: Germans in pre-Hussite Bohemia*, *The Expansion of Central Europe in the Middle Ages. The Expansion of Latine Europe 1000–1500*, ed. N. Berend, Farnham–Burlington 2013, 271–296.

Serebrjanskij N., *Proložní legendy o sv. Lidmile a o sv. Václavu*, *Sborník staroslovanských literárních památek o Sv. Václavu a Sv. Lidmile*, ed. J. Vajs, Praha 1929, 47–68.

Stehlík P., *Czech-Croatian Relations*, in: *Czech Relations with the Nations and Countries of Southeastern Europe*, ed. L. Hladký et. Al., Zagreb 2019, 49–82.

Štastný R., *Cambrižský rukopis Dalimilovy kroniky a doba Karla IV*, *Česká literatura* 31/5 (1983) 385–400.

Štastný R., *Vídenský rukopis Dalimilovy kroniky a doba Václava IV. Jeho podoba, literární kontext a význam*, *Česká literatura* 33 (1985) 389–407.

Šišić F., *Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara*, Zagreb 1925.

Švab M., *Današnje stanje historiografije o pojavi Hrvata na istočnoj obali Jadrana*, *Etnogeneza Hrvata*, prir. N. Budak, Zagreb 1995, 54–60.

Thompson Westfall J., *Medieval German Expansion in Bohemia and Poland (selected excerpts)*, *The Expansion of Central Europe in the Middle Ages. The Expansion of Latine Europe 1000–1500*, ed. N. Berend, Farnham–Burlington 2013, 1–38.

Třeštík D., *Mýty kmene Čechů (7. – 10. století). Tři studie ke „Starým pověstem Českým“*, Praha 2003.

Uhliř, Z., *Nově objevený zlomek latinského překladu Kroniky tak řečeného Dalimila*, *Knihovna* 16, 137–164.

Verešová N., *Povešť vremennych let a jej koncepcia Slovienskoj zemli*, *Štúdie k jubileu Pavla Jozefa Šafárika*, *Historia Nova* II/1 (2011) 12–20.

Vidmanová A., *Nad pařížskými zlomky latinského Dalimila*, *Slovo a smysl. Časopis pro mezioborová bohemistická studia* 3 (2006) 25–67.

Wolfram H., *Razmatranja o origo gentis*, *Etnogeneza Hrvata*, prir. N. Budak, Zagreb 1995, 40–53.

Wolverton L., *Germans and Slavs in 13th-Century Bohemia: Some preliminary remarks on immigrants and law*, The Expansion of Central Europe in the Middle Ages. The Expansion of Latine Europe 1000–1500, ed. N. Berend, Farnham–Burlington 2013, 297–306.

Zaroff R., *Germanization of the Land between the Elbe-Saale and Oder rivers. Colonisation or assimilation*, Proceedings of the Univeristy of Queensland History Research Group 9 (1998) 1–19.

Zemlička J., *The Germans and the Implantation of German Law among the Bohemians and Moravians in the Middle Ages*, The Expansion of Central Europe in the Middle Ages. The Expansion of Latine Europe 1000–1500, ed. N. Berend, Farnham–Burlington 2013, 237–270.

Zouhar J., *Im Schatten der deutschen Reimübertragung der „Dalimil-Chronik“ Versannalen (der so genannte „Abriss“ aus dem 14. Jahrhundert). Ein Beitrag zur mittelalterlichen deutschsprachigen Literatur in Böhmen*, Listy filologické CXXX, 1–2 (2007) 21–42.

Živković T., *The Origin of the Royal Frankish Annalist's Information about the Serbs in Dalmatia*, Споменица Академика Симе Ћирковића, Београд 2011, 381–298.

Алексић М., *Српске земље пре Немањића од 7. до 10. века*, Београд 2020². [Aleksić M., *Srpske zemlje pre Nemanjića od 7. do 10. veka*, Beograd 2020²]

Алимов Д. Е., *Хорваты и горы: к вопросу о характере хорватской идентичности в Аварском каганате*, Studia Slavica et Balcanica 2 (8) (2010) 135–160. [Alimov D. E., *Horvati i gori: k voprosu o haraktere horvatskoj identičnosti v Avarskom Kaganate*, Studia Slavica et Balcanica 2 (8) (2010) 135–160]

Динић М., *О називима српске средњовековне државе*, Из српске историје средњег века, ур. С. Ћирковић, В. Ђокић, Београд 2003, 161–171. [Dinić M., *O nazivima srpske srednjovekovne države*, Iz srpske istorije srednjeg veka, ur. S. Ćirković, V. Đokić, Beograd 2003, 161–171]

Историја српског народа, I, Београд 1981. [Istorija srpskog naroda, I, Beograd 1981]

Коматина И., „*Rex Serviae*“ у угарској краљевској титули од 1202. до 1402. године, Ниш и Византија 16 (2017) 51–66. [Komatina I., „*Rex Serviae*“ u ugarskoj kraljevskoj titulaturi od 1202. do 1402. godine, Niš i Vizantija 16 (2017) 51–66]

Майоров А. В., *Великая Хорватия: Этногенез и раная история славян Прикарпатского региона*, Санкт-Петербург 2006. [Majorov A. V., *Velikaja Horvatija: Etnogenez i ranajaja istorija slavyan Prikarpatского regiona*, Sankt-Peterburg 2006]

Рокаи П., Ђере З., Пал Т., Касаш А., *Историја Мађара*, Београд 2002. [Rokai P., Ćere Z., Pal T., Kasaš A., *Istorija Mađara*, Beograd 2002]

Седов В., *Славяне в раннем Средневековье*, Москва 1995. [Sedov V., *Slavjane v ranem Srednevekov'e*, Moskva 1995]

Узелац А., *Држава Немањића у географским представама западноевропских савременика*, Српска краљевства у средњем веку, ур. С. Мишић, Краљево 2017, 357–380. [Uzelac A., *Država Nemanjića u geografskim predstavama zapadnoevropskih savremenika*, Srpska kraljevstva u srednjem veku, ur. S. Mišić, Kraljevo 2017, 357–380]

Ферјанчић Б., *Константин Порфирогенит*, Византијски извори за историју народа Југославије, II, Београд 1959. [Ferjančić B., *Konstantin Porfirogenit*, Vizantijski izvori za istoriju naroda Jugoslavije, II, Beograd 1959]

Marko Gavrilović

ABOUT SERBS IN THE CHRONICLE OF DALIMIL

Summary

In this article, we looked into the reasons for mentioning Serbs in The Chronicle of Dalimil, the first Czech chronicle written in the vernacular language, whose origin is placed in 1308/9–1314. The Chronicle is written by an anonymous author, most probably as a political manifest against the strengthening of Germans in the Czech lands. At the beginning, this anonymous chronicler sheds light on the origins of Czechs, associating them with the construction of the Tower of Babel. As part of this story, the author explains how different people created their states. The most interesting part for us is when the author identifies Serbs and their homeland, “where Greek lands lie and spread in the direction of Rome”. Furthermore, the author writes about the country called Croatia among the Serbs, where a “leh”, whose name was Czech, lived. Due to the murder of a nobleman, Czech left Croatia with six brothers and their children, and went to Bohemia, which was called Czech after him.

The first level of the problem refers to the issue of locating the Czech ancestral homeland in Croatia. This can be explained by the presence of Croats in the territory of the Czechs in the early Middle Ages, but also by their migration to the south, perhaps from the mentioned territory. The inclusion of Serbs in the story is probably related to their presence in the neighbourhood of the Bohemia, in Polabi, and perhaps, until the beginning of the 7th century in the territory of the Czechs. It is possible that some traditions about the ancestral homeland of Serbs and Croats survived in those areas, which (so-called) Dalimil linked to Serbia and Croatia in the Balkans. The problem of his use of the term “Serbs” for Slavs is more complex. It is known that the Balkan Serbs are called Sclavi (Slavs) in some Latin sources. Something similar appears with Dalimil’s Serbs in the German translations of his Chronicle, where, instead of the name “Serbs”, he used the term Winden (Slavs). Even in the oldest preserved manuscript of the Chronicle, the Slavs are mentioned in the first verse, and the Serbian people in the second, in the same context. In direct relation to Dalimil’s understanding of the Serbian name is the fact that a large territory inhabited by the Serbian people was conceptualized by the author himself as a wider (south) Slavic area, including Croatia as its part.

For Dalimil it was important to present the “origo gentis” of his own people, by emphasizing nominally the two Slavic peoples familiar to him. By introducing “Greeks” and “Rome” into the narrative, the author wished to point out that the Czechs came from an area with a long tradition, where two Slavic peoples – Serbs and Croats, formed their states.

Чланак примљен: 02. 05. 2020.

Чланак коначно прихваћен за објављивање: 13. 08. 2020.

Ивана КОМАТИНА*

Историјски институт

Београд

НЕКОЛИКО ЗАПАЖАЊА О БИЦИ НА МОРАВИ

Анстракт: У раду се анализирају византијски и западни извори који посредно или непосредно говоре о бици на Морави. Како битка у изворима није датирана, пре свега анализом извора, али и представљајући досадашња мишљења и претпоставке понудили смо хронологију тог догађаја. Он се, наравно, не може одвојити од историјских догађаја који су му претходили и следили, те су и они описани и умногоме су допринели проналажењу изгледног решења.

Кључне речи: битка на Морави, Никита Хонијат, Стефан Немања, псеудо-Ансберт, Исак II Анђео, Бугари, Кумани.

Abstract: The paper analyses Byzantine and Western sources which directly or indirectly testify to the Battle of Morava. As the Battle is not dated in historical sources, we have offered the chronology of this event, primarily through the analysis of sources, but also by presenting hitherto opinions and assumptions. As, of course, this event cannot be separated from the preceding and subsequent historical events, they have also been described, significantly contributing to finding a reasonable solution.

Keywords: Battle of Morava, Nicetas Choniates, Stefan Nemanja, Pseudo-Ansbert, Isaac II Angelus, Bulgarians, Cumans.

Византијски цар Манојло I Комнин успео је да учврсти северну границу Царства на Сави, те је покоравање северозападнoг Балкана био један од његових бројних успеха, док је смрт тог *витеза западног стила* на византијском двору 1180. године означила и нова превирања на Полуострву. Срби и Угри су одмах отпочели борбу за *враћање дедовине* и освајање нових територија, а њиховим успесима додатно је допринела

* ivana.komatina@iib.ac.rs

и борба за царски трон. Наиме, последњи Комнин, Андроник I је успео да лиши престола законитог цара Алексија II, али је и сам страдао на улицама Цариграда, поставши жртва своје охолости и злодела 12. септембра 1185.¹

Нови цар је постао Исак II из породице Анђела који је одмах на почетку своје владавине склопио мир са Угрима и Србима и ојачао га брачном дипломатијом. Тиме је ублажио чињеницу да је Византија изгубила контролу над северним Балканом, а управо је такав мир био неопходан како би отпочео поход против Бугара. Наиме, Бугари су 1185. обновили државу услед устанка на чијем челу су се нашла браћа Петар и Асен.² У пролеће наредне године Исак II креће у свој први поход против Бугара. Његова акција је била и више него успешна, браћа су се дала у бег и прешла Дунав, тражећи помоћ од Кумана.³ Међутим, тај византијски успех није зауставио Бугаре, због чега је цар већ у јесен 1187. планирао нови, тзв. Други поход против Бугара, али су временски услови омели план, те је до похода дошло у пролеће 1188. Византинци су три месеца опседали тврђаву Ловеч (северноисточно од Софије), али су доживели потпуни пораз. Због тога је цар Исак II са Бугарима склопио мир који је потрајао све до 1189, а као залог мира је најмлађи брат устаника Калојан послат у Цариград.⁴

У години која је делила велику византијску победу и тежак пораз у рату са Бугарима и Западна Европа, односно целокупни хришћански свет претрпео је значајан губитак. Јерусалим је октобра 1187. године предат Саладину, чиме је отпочео крај Јерусалимске краљевине, али и настао разлог за покретање Трећег крсташког похода. Папа Гргур VIII је током марта 1188. упутио позив цару Фридриху Барбароси да стане на чело похода за ослобађање Свете земље, што је он радо прихватио. Већ крајем

¹ Г. Острогорски, *Историја Византије*, Београд 1959, 376; *Историја српског народа*, I, ур. С. Ћирковић, Београд 1981, 254 (Ј. Калић); И. Коматина, *И обнови своју дедовину и боље је утврди – Стефан Немања и Стефан Првовенчани и уобличавање српске државности*, Стефан Првовенчани и његово доба, ур. И. Коматина, Београд 2020, 37–58.

² Г. Острогорски, *Историја Византије*, 378; И. Коматина, *Црква и држава у српским земљама од XI до XIII века*, Београд 2016, 180–181. И. Божилов, *История на средновековна България*, II, София 2017, 282–291.

³ A. Madgearu, *The Asanids: The Political and Military History of the Second Bulgarian Empire (1185–1280)*, Leiden 2017, 68.

⁴ И. Божилов, *История*, 292 и A. Madgearu, *Asanids*, 80; M. Ritter, *Die vlacho-bulgarische Rebellion und die Versuche ihrer Niederschlagung durch Kaiser Isaakios II. (1185–1195)*, *Byzantinoslavica* 71/1–2 (2013) 187–192; Й. Андреев, М. Лалков, *Българските ханове и царе*, Велико Търново 1996, 152, сматрају да се поход на Ловеч и закључење мира између Бугара и Византинаца догодило 1187.

јуна 1189. крсташи су стигли и до Балканског полуострва, и прошавши Београд упутили су се ка Браничеву.⁵ Негде у то време, а свакако пре 27. јула 1189. године, Бугари и Срби су склопили савез против Византинаца.⁶ Тај савез је заправо означио крај мира између Византинаца и Бугара, који је склопљен, како смо навели, након тзв. Другог бугарског похода цара Исака II Анђела.⁷ Такође, посланици „великог жупана Србије и Рашке“ сусрели су се са крсташима у Равном, обећавајући им „сваковрсну службу и потчињеност“ немачком цару, а затим је 27. јула 1189. у Нишу Немања угостио римско-немачког цара Фридриха, понудио му савезништво против Византије, али цар није прихватио тај предлог, из разлога што је желео да оствари свој првобитни циљ – ослободи Јерусалим.⁸ Византијски цар Исак II је упутио посланика Алексија ка цару Фридриху док је он још боравио у Нишу, у намери да убеди немачког цара да византијска војска неће ометати пролаз крсташке војске, али и да утврди Сердику и кланце око ње како би учврстио положај против Срба.⁹ Упркос договору са царем Фридрихом, Византинци су спорадично нападали крсташе, али из псеудо-Ансбертовог исказа се јасно дознаје и да су Срби већ предузимали акције против Византије.

Немачки цар се опростио од српских жупана 30. јула и стигао је у Сердику већ 20. августа, а шест дана касније крсташка војска је код кланца Св. Василија (Ихтимански кланац) „напуштала Бугарску“, Грци су напали крсташе, али су они успешно одбили напад.¹⁰ У околини Пловдива (Филипопоља) војска Фридриха Барбаросе је извршила много напада.¹¹ Током октобра 1189. Фридрих је послао посланике у Цариград „константинопољском цару“ да потврди да није никада дао „део грчке

⁵ И. Коматина, *Срби на путу крсташа*, ИЧ 64 (2015) 76–77.

⁶ „... In ea fluctuatione regni Grecie prefati comites de Saruigia et Crazzia eo tempore, quo exercitus crucis Bulgariam transmeabat, occasione accepta partem Bulgarie sue ditioni subiugaverant, federe inito cum Kalopetro adversus imperatorem Constantinopolitanum. Qui scilicet Kalopetrus domnum imperatorem scriptis et nuntiis officiose salutans debita reverentia et fidelis auxilii contra hostes sponsione maiestati eius inclinabat...” *Historia de expeditione Friderici imperatoris*, Quellen zur Geschichte des Kreuzzuges Kaiser Friedrich I, ed. A. Chroust, MGH SSRG N. S. 5, Berlin 1928, 33 (= *Historia de expeditione Friderici imperatoris*).

⁷ И. Божилов, *Историја*, 292; А. Madgearu, *Asanids*, 80.

⁸ *Historia de expeditione Friderici imperatoris*, 29–31; Коматина, *Срби на путу крсташа*, 77–78.

⁹ *Historia de expeditione Friderici imperatoris*, 33–35.

¹⁰ *Ibidem*, 35–38.

¹¹ *Ibidem*, 39–40.

земље“ великим жупанима Србије.¹² На том месту се цар Фридрих вероватно осврнуо на свој сусрет са Немањом у Нишу, када је он у жељи да настави освајања предложио цару савезништво, али и да сву „својом ратном вештином освојену земљу прими из руке истог цара“.¹³ Немања је, како смо рекли, нудио савезништво, али упркос томе што га цар није прихватио, он је наставио своја освајања. Такође, и Бугари су спроводили своје акције, те тако псеудо-Ансберт бележи да је током децембра 1189. њихов вођа Петар изјављивао да намерава да са 40.000 „Влаха и Кумана“ *на пролеће нападне Цариград*.¹⁴ Немачки цар је крајем јануара 1190. боравио у Једрену где је, како нас Псеудо-Ансберт обавештава, примио војводу Бертолда, који је имао задатак да се још једном састане са Стефаном Немањом. Међутим, војвода Бертолд обавештава немачког цара да није нашао српског великог жупана јер је овај био заокупљен „великим деловањем и ратом у Бугарској“.¹⁵

Дакле, српски велики жупан Немања је отпочео борбе против Византије током јула 1189, а након проласка крсташке војске је наставио борбе у околини Ниша тј. могао је да напада градове кроз које су крсташки прошли на путу ка Јерусалиму, јер њима, иако су спорадично водили борбе, није био циљ узимање градова из византијских руку. У том смислу Немањина акција се могла проширити кроз до Софије и околине, због чега је и византијски цар Исак II између осталог реаговао пославши Алексија да боље утврди ту област. Немања је, како видимо, наставио борбе и био је у походу и крајем 1189. и почетком 1190.¹⁶

¹² „... Qui videlicet nuntii congrue satisfacerent super obiectis a Constantinopolitano imperatore nostro Romanorum imperatori scilicet quod comiti magno de Seruigia, adversario Grece, qui nobis apud Nissam Bulgarie occurrerat, nunquam vel Bulgariam vel aliquam terram ditionis Grecorum in beneficio dedisset nec cum aliquo regum aut principum ad versus regnum Grece conspirasset. Quas denique occasiones seu cavillationes ad excusandas excusationes in peccatis et ad velandam nequitiam suam ac fraudulentam captivitatem...“ *Historia de expeditione Friderici imperatoris*, 46.

¹³ „... occupaverant in o gladio et arcu suo Nissam civitatem et circa eam ac deinceps usque ad Straliz omnem terram illam ex ditione Grecorum pręreptam sibi eam vendicaverant, ulterius etiam quaquaversum dominium suum et potestatem extendere intendentes et pro ipsa terra bellica virtute sua conquistata de manu ipsius imperatoris Romanorum percipienda hominum et fidelitatem ipsi offerebant ad perpetuam Romani imperii gloriam, nullo quidem timore coacti sed sola ipsius et Teutonici regni dilectione invitati, *Historia de expeditione Friderici imperatoris*, 30.

¹⁴ *Historia de expeditione Friderici imperatoris*, 58; M. Ritter, *Die vlacho-bulgarische Rebellion*, 192–193.

¹⁵ „... Quem cum grandi labore et bello in Bulgaria intentum idem dux conducto in loco non invenisset, nuntio ad eum directo et recepto reversus est ad socios suos apud Constantiam...“, *Historia de expeditione Friderici imperatoris*, 62.

¹⁶ *Historia de expeditione Friderici imperatoris*, 33, 35, 62.

Почетком марта 1190. године византијски посланик дошао је цару Фридриху и затражио од њега да, пошто је склопио савез са царем Исаком II, крсташку војску да у помоћ византијском цару против Влахa. Затим је бугарски цар Петар упутио писмо немачком владару са истим захтевом, тј. да цар да помоћне одреде Бугарима за борбу против Византинаца.¹⁷ Њихове молбе нису прихваћене, а крсташка војска је прешла у Малу Азију и упутила се ка свом циљу. Међутим, и ти су им планови ометени будући да је цар Фридрих несрећним случајем страдао у Киликији 10. јуна 1190. г., те је читав поход добио другачији правац.¹⁸

Врло исцрпан и детаљан преглед наставља псеудо-Ансберт о судбини читавог похода, а дешавања и вести у Цариграду и на Балкану доноси нам византијски историчар Никита Хонијат у својој *Историји*.¹⁹ За бугарско-византијске односе његово дело има посебну вредност због чињенице да је он у време Трећег крсташког похода био управник у теми Филипопољ.²⁰ Наиме, након завршетка свог осврта на пролазак крсташа и описа тадашњих прилика у Цариграду,²¹ Хонијат бележи да „пошто су се прилике на Западу погоршале, Власи су заједно са Куманима направили неспретне нападе, пљачкајући и пустошећи земље, цар је још једном кренуо против њих, прошао Анхијал и стигао до планине Балкан (Хема). Међутим, како ништа вредно помена није постигнуто његовим доласком, одлучио је да „оконча поход након два месеца“.²² Наиме, цар је тамо нашао зидине и утврђења далеко јаче опасане него раније, са новоизграђеним зидинама на одређеном одстојању обележеним кровним

¹⁷ „... ut quoniam paxinter ipsum et domnum suum Constantinopolitanum imperatorem fratrem imperii eius unita esset, gloriosum exercitum peregrinorum Christi sibi transmitteret in adiutorium ad dimicandum contra Blachos. Ipsa nichilominus die Kalopetrus Blachorum domnus itemque a suis dictus imperator Grece, litteris directis auxilium Christi peregrinorum adversus exercitum Grecorum expoposcit; sed utrique nuntii a domno imperatore inefficaciter ad sua sunt reverse, *Historia de expeditione Friderici imperatoris*, 69.

¹⁸ *Historia de expeditione Friderici imperatoris*, 64–68.

¹⁹ A. Simpson, *Niketas Choniates: The Historian*, in: Niketas Choniates. A Historian and Writer, edd. A. Simpson, S. Efthymiadis, Geneva 2009, 13–34; S. Efthymiadis, *Niketas Choniates: The Writer*, in: Niketas Choniates. A Historian and Writer, 35–58.

²⁰ *Византијски извори за историју народа Југославије*, IV, ур. Г. Острогорски, Београд 1971, 107; A. Simpson, *Niketas Choniates: A Historiographical Study*, Oxford 2013, 16–17.

²¹ *Nicetae Choniatae Historia*, ed. I. L. Van Dieten, Berlin–Novi Eboraci 1975, 402–428 (= *Nicetae Choniatae Historia*).

²² „Ὡς δὲ τὰ κατὰ δύσιν χειρόνως εἶχον αἱ καὶ οἱ Βλάχοι ληϊζόμενοι μετὰ Κομάνων καὶ δηοῦντες τὴν ὑπὸ Ῥωμαίους ἐπήεσαν συνεχῶς, ἔξεισιν αὐτοῖς ὁ βασιλεὺς κατ’ αὐτῶν. Καὶ δὴ τὴν Ἀγχιάλον παραλλάξας ἐκ περιελεύσεως τὸν Αἴμον εἴσεισι. Μηδὲν τι δ’ ἔχων παρουσίας βασιλεὺς ἄξιον διαπράξασθαι δυοὶ μῆσι τὴν ἐκστρατείαν ἀφόρισε...“, *Nicetae Choniatae Historia*, 428.

кулама и „браниоце који су као јелени заузимали положаје на узвишењима и попут дивокоза се спуштали низ стрмине и избегавали борбу прса у прса.“ Сем тога, пише Хонијат, он је подозревао и од „напада Кумана пошто време није било непогодно за њихов прелазак и наредио брзо повлачење“.²³ Дакле, Хонијат не одређује тај догађај годином у којој се збио, већ само наводи да је експедиција трајала два месеца и да је то доба године било „повољно“ за упаде Кумана.

Међутим, подсетимо се да је Псеудо-Ансберт забележио како је бугарски цар Петар намеравао да заједно са Куманима нападне Цариград *на пролеће* 1190.²⁴ По свој прилици изгледа да су се почеле остваривати бугарске претње, тј. да су Власи (Бугари) и Кумани отпочели нападе и пљачке већ почетком 1190. године.²⁵ Цар је кренуо у поход против Бугара, највероватније пошто су крсташи прешли у Азију, дакле, не пре краја марта, и окончао га је након два месеца пошто је успео да спречи упаде и ојача утврђења, али то очигледно није спречило Кумане у даљим нападима.²⁶ Међутим, како Хонијат даље пише „уместо да оде путем којим је дошао, тражио је краћи пут“.²⁷ Крећући се ка Вероји (Старој Загори) цар је са војском пролазио неприступачним тереном што је утицало да изгуби већи део војске „и упркос чињеници да ли је Бог био с њим или не, он би пролазио кроз пакао“.²⁸ Услед грубог терена, пише Хонијат, цар је морао да сабије трупе кроз теснаце где протиче планински поток, што дочарава колико је заправо ситуација била безизлазна.²⁹

²³ *Nicetae Choniatae Historia*, 428–429.

²⁴ В. горе, нап. 14.

²⁵ У науци се различито датира време цареве акције против Бугара, С. Brand, *Byzantium Confronts the West 1180–1204*, Cambridge, Massachusetts, 1968, 92–93, износи ставове у прилог 1190, док, J. L. Van Dieten, *Niketas Choniates, Erläuterungen zu den Reden und Briefen nebst einer Biographie*, Berlin–New York 1971, 62–64 и R. L. Wolff, *The Second Bulgarian Empire. Its Origin and History to 1204*, *Speculum* 24 (1949) 185, у 1191. години, детаљно о томе, М. Ritter, *Die vlacho-bulgarische Rebellion*, 195–196, сматра да не постоје докази против 1190, те стога и он ставља цареву кампању у 1190.

²⁶ В. горе стр. 42.

²⁷ *Nicetae Choniatae Historia*, 429.

²⁸ *Nicetae Choniatae Historia*, 429.

²⁹ Место где се одиграла битка још није утврђено. Претпоставља се да је у питању Тријавански пролаз, што је чини се општеприхваћено у науци, В. Златарски, *История на българската държава презъ Сръбнитъ вѣкове*, III, София 1940, 72; G. Sankova-Petkova, *Au sujet de la campagne d'Isaac Ange contre la capitale bulgare (1190)*, *Byzantinobulgarica* 7 (1981) 182, нап. 7; П. Петров, *Възстановяване на Българската държава 1185–1197*, София 1985, 230, И. Божилов, В. Гюзелев, *История на средновековна България VII–XIV*, София 1999, 433, И. Божилов, *История*, 295; P. Soustal, *Thrakien (Thrakē, Rhodopē und Haimimontos)*, Wien 1991, 141, сматра да је у питању Шипка

Претходницу су предводили Манојло Камиц и Исак Комнин, док је на челу одступнице био севастократор Јован Дука, главнину војске предводио је цар са својим братом севастократором Алексијем. Бугари су стајали са обе стране теснаца опремљени стрелама, али су се одлучили да је боље да пропусте претходницу без борби и крвопролића, и да напад усмере на главнину војске. Чим су били сигурни да је претходница прошла, а да се цар са војском нашао на таквом терену да није имао где да побегне, „варвари су их напали“ и упркос царевој жељи да се одупре, војска је доживела потпуни пораз. У једном тренутку су цара окружили ратници, али је он успео да побегне. Севастократор Јован Дука увидевши шта се догодило са главнином војске, прошао је другим путем не сусревши бугарску војску. Цар је сигурно доспео до Старе Загоре, решио је да остане ту неколико дана како би сузбио гласине о томе да је страдао у борби против Бугара, а затим наставио свој пут за Цариград.³⁰ Царев поход усмерен против Бугара и Кумана завршио се, дакле, потпуним поразом при његовом повратку, што се догодило до краја лета 1190. године.³¹

По повратку у Цариград, пише Хонијат, цар се осећао веома узнемирено, осећајући горак укус пораза, нарочито због тога што је пре одласка у борбу против „варавара“ имао предсказање да ће се вратити у

пролаз или Габровски пролаз; К. Јиречек, *Војна цеста од Београда за Цариград и балкански кланци*, Зборник Константина Јиречека, ур. М. Динић, Београд 1959, 144; и С. Brand, *Byzantium Confronts*, 92–93, претпостављају да је место битке био Средња Гора (Змејовски пролаз). Међутим, ниједан од њих није прецизно утврђен. Разматрајући то питање уједно указујући детаљно на раније претпоставке М. Ritter, *Die vlachobulgarische Rebellion*, 197, сматра да се битка могла одиграти једино у пролазу Шипка.

³⁰ *Nicetae Choniatae Historia*, 429–431.

³¹ Историографи који су се определили да је у питању 1190. или 1191. као година поменуте битке најчешће нису или су врло ретко износили у ком месецу се она одиграла, Brand, *Byzantium Confronts*, 94, допушта јесен 1190. или пролеће 1191, док И. Божилов, В. Гюзелев, *История на средновековна България*, 433; И. Божилов, *История*, 295, истичу да је у питању 1190; М. Ritter, *Die vlachobulgarische Rebellion*, 196, да је била током лета 1190, односно не допушта се могућност да је била у питању јесен 1190, јер би у том случају цар одлагао свој поход што би било предуго, нарочито због чињенице да су Бугари отпочели нападе већ почетком 1190, како су и планирали претходне године да стигну „и до Цариграда“. R. L. Wolff, *Second Bulgarian Empire*, 186, без детаљне аргументације датира поход цара Исака II против Срба у јесен 1192. Међутим, не треба губити из вида и још једну смерницу која може утицати на прецизност хронологију, а то је запажање Хонијата када наводи да се цар забринуо да може доћи до упада Кумана пошто „време није било непогодно за њихов прелазак“, а то може бити и пролеће и јесен. Кумани су лети углавном боравили у севернијим областима територија које су насељавали, а зими су се због негостољубиве климе спуштали јужније, долазећи на простор доњег Дунава наспрам византијске и бугарске територије, в. Р. Радић, *Кумани (Cumans)*, *Encyclopaedia of the Hellenic World, Black Sea*, 2008, URL: <<http://www.ehw.gr/l.aspx?id=11920>> (20.08.2017).

великој слави, те да ће га „планине и врхови поздрављати с радошћу, а дрвеће ће аплаудирати својим гранама, уместо боровнице израшће чепрес, а уместо коприве мирта“.³² Изгледа да цар није осуђивао никога за тежак пораз, а како Хонијат сведочи, уместо тога „учинио је одмазду над онима који су учествовали у побуни Алексија Вране“, с почетка његове владавине.³³ Никита Хонијат затим почиње да приповеда о врло важном сегменту цареве личности, а то је сујеверје.³⁴ Наиме, неки људи су погрешно протумачили пророчке речи као „божју вољу, да пошаље неколико хиљада недужних и побожних људи међу варваре да страдају због греха једног од њих“, а заправо су то били „ђавољи планови и поруке“.³⁵ Цар је с друге стране имао своје тумачење предсказања, те је веровао да ће управо он бити једини владар „који ће пити варварско млеко“, а да ће и њему потчињене вође уживати у богатству као „краљеви и топарси“.³⁶ Никита Хонијат, чини се, прстом упира на патријарха Доситеја као главног подстрекача цареве сујете и сујеверја, који је „као молац ушао неприметно и искварио његову природу“, те му је, поредећи га са Тимотејем „који лежи у сну док му Фортуна предаје у рибљој мрежи у руке освојене градове“, заправо само ласкао.³⁷ Цар је очигледно био револтиран и разочаран због пораза који је доживео против Бугара, а Хонијат пише да је сâм Исак II имао посебно објашњење за своју лошу владавину. Хонијат, чудећи се томе, додаје, наиме, да је цар „изричито рекао да је Андроник Комнин, кога је сам збацивши са власти предао злој смрти, био предодређен да девет година влада царством Ромеја, али је

³² *Nicetae Choniatae Historia*, 431.

³³ *Nicetae Choniatae Historia*, 432; M. Angold, *The Byzantine Empire (1025–1204)*, London–New York 1997, 271.

³⁴ Иако у хришћанском свету није прихватљиво веровање у судбину, византијски владари су увек волели да се окрену њеном тумачењу, а често и да знамења и предсказања протумаче на религиозан начин. Никита Хонијат, учени Византинац свог времена, презирао је сујеверје. Можда је то и разлог што с великом дозом критичности описује царев пораз. Познато је да је и моћном цару Манојлу замерао што је окружен великим бројем људи који подстичу сујеверје, посебно астролозима, а то је додатно утицало на њега који је томе био прилично склон. С друге стране, Хонијат сâм верује у предсказања, нарочито астрономска, Н. Jonathan, *Distortion, divine providence and genre in Nicetas Choniates account of the collapse of Byzantium 1180–1204*, *Journal of Medieval History* 26 (2000) 19–31; P. Magdalino, *Prophecy and Divination in the History*, in: Niketas Choniates. A Historian and writer, 59–74.

³⁵ *Nicetae Choniatae Historia*, 432.

³⁶ *Ibidem*.

³⁷ На том месту Никита прави паралелу између цара Исака II и атинског војсковође Тимотеја, из IV века п. н. е., за кога је Елијан Клаудије записао да му је Фортуна поклањала градове док је он спавао, *Nicetae Choniatae Historia*, 433; *Aeliani varia historia, Heraclidis Pontici et Nicolai Damasceni quae supersunt*, Lipsiae 1829, XIII.42.

Бог скратио његову деветогодишњу владавину на трогодишњу пошто је био злочинитељ“. Ипак, „као дроњци порфиром, његовом владавином просуло се оних његових (Андроникових) шест година и он није предодређен да током тих година буде уопште погодан и умерен нити иоле добротинствима подесан“.³⁸

Дакле, цар сматра да је његова владавина почела у сенци лоших година које су преостале од Андроникове владавине и то њих шест. Међутим, чини се помало подругљиво Хонијат додаје да „пошто је прошло шест година (ἐπεὶ δὲ οἱ ἕξ παρήλθοσαν ἐνιαυτοί), сами догађаји су показали да није питање времена, већ особености ума да се добије и постигне оно што се жели“, а онда сурово закључује да „иако је Исак својим поданицима обећао више благодати у годинама које долазе, није учинио ништа боље него што је радио у прошлости“.³⁹ Последње наведено је целокупни утисак Хонијата о влади Исака II, а постигнутим захтевни и самоуверени историчар очигледно није био задовољан.⁴⁰

Нису само Хонијатова неповољна слика цара и однос према сујеверју занимљиви у том екскурсу. Наиме, он је један од ретких који у себи носи хронолошке одреднице које иначе нису својствене спису, јер је Хонијат увек радији да такве ствари буду у сенци његовог живог и надахнутог приповедања. Наиме, управо на том месту он даје прву прецизнију хронолошку нит, након што је написао да Кумани врше упаде, „јер је доба године било подобно за њихове нападе“.⁴¹ Описујући цареву сујеверје Никита преноси како цар сматра да зла коб која прати његову владавину неће престати све док не прође шест година које су биле намењене владавини цара Андроника. Цару Андронику је заправо била намењена деветогодишња владавина, али је он збачен након три, те се преосталих

³⁸ „Τὸ δὲ δὴ θαυμάζεσθαι ἀξιώτερον, ἔλεγε διαρρήδην ὡς ὁ Κομνηνὸς Ἀνδρόνικος, ὃν αὐτὸς τοῦ ἄρχειν καθελὼν εἰς θάνατον ἐξέδωκε πόνηρον, ἐνναετίσειν ἤμελλε τῇ βασιλείᾳ Ῥωμαίων, συνέστειλε δὲ τὴν ἐκείνου ἐννεαρχίαν εἰς τριετίαν θεὸς ὡς ὄντος κακοεργοῦ, ἀμέλει τοι καὶ ὡς ῥάκος πορφύρα ἐπιβέβληνται τῇ αὐτοῦ ἀρχῇ καὶ οἱ ἐκείνου ἕξ λυκάβαντες καὶ μέλλει κατὰ τουτοὺς αὐτὸς τοὺς χρόνους μὴ εἶναι πάνυ τι ἐπιεικὲς τε καὶ μέτριος, μὴδ' ὡς ἐπίπαν ταῖς ἀγαθοπραξίαις γαννύμενος, ὡς τῶν κακοποιῶν Ἀνδρονίκου ἐνιαυτῶν πρὸς τὴν ἐκείνου μεθελκόντων φύσιν αὐτὸν καὶ ἀντισπώντων ἀναγκαστῶς...“, *Nicetae Choniatae Historia*, 433.

³⁹ *Nicetae Choniatae Historia*, 433.

⁴⁰ Познато је да је Хонијат био јако „захтеван“ када је у питању лик идеалног владара, а међу владарима о којима он пише тај епитет би се свакао могао додати Јовану II Комнину, cf. I. Stouraitis, *Narratives of John II Komnenos' wars: comparing Byzantine and moder approaches*, 22–36; A. Papageorgiou, *The political ideology of John II Komnenos*, 37–52, in: John II Komnenos, Emperor of Byzantium: In the Shadow of Father and Son, edd. A. Bucossi, A. Rodriguez Suarez, London–New York 2016.

⁴¹ В. стр. 43.

шест лоших година поклопило са Исаковом владавином, „као дроњци порфиром“, како Никита каже да је цар говорио. Андроник Комнин је постао регент малолетном цару Алексију 16. маја 1182. године, а већ у септембру 1183. „царска башта је“, како бележи Хонијат „потпуно посечена“.⁴² Андроникове присталице су током септембра 1183. заузеле царску палату у Влахерни и цар Алексије II је био приморан да прихвати Андроника за савладара, који је недуго затим наредио његово убиство и постао самосталан владар.⁴³ Међутим, ни његова владавина није била дугог века, у септембру 1185. године Исак II је управо уз подршку народа постао цар, а Андроник је страдао на цариградском Хиподрому пошто је предат разјареној маси.⁴⁴ Како цар Исак сматра да се шест лоших година Андроникове владавине пренело на његову владавину то значи да није било бољитка до 1191. године.⁴⁵ Управо нам та година постаје и прва прецизнија хронолошка одредница у Никитином тексту, након описа борби са Бугарима.⁴⁶ Сем тога још један важан просопографски податак потврђује да Никита на том месту није био непрецизан. Наиме, на једном месту Хонијат саопштава како је Исаково сујеверје потхрањивао патријарх Доситеј. Он је био најпре јерусалимски патријарх од 1187. до 1189. године, а потом цариградски од јесени 1189. до почетка септембра 1191. године.⁴⁷ Дакле, вести које приповеда Хонијат по повратку цара из

⁴² *Nicetae Choniatae Historia*, 269–275.

⁴³ *The Oxford Dictionary of Byzantium*, I, ed. A.P. Kazhdan, New York–Oxford 1991, 94 (=ODB).

⁴⁴ ODB, II, 1012.

⁴⁵ На важност Хонијтовог излагања о „лошим годинама“ Андроникове владе као хронолошке одреднице за датирање догађаја владе цара Исака II у том периоду указао је М. Ласкарис, *Византиске принцезе*, Београд 1926, 20–21; Cf. M. Ritter, *Die vlachobulgarische Rebellion*, 201.

⁴⁶ Будући да је Исак говорио како је шест година његове владе (која је сигурно отпочела септембра 1185) препуштено злој судбини јер су наводно припадале у девет година владавине Андроникове јасно је да је Исак рачунао његову владавину од 1182 – три године су протеkle до септембра 1185, а затим је шест „лоших“ година прекрило Исакову владавину до септембра 1191. године.

У историографији постоје неслагања, *ВИИИЈ*, IV, 221–222 нап. 20 (Б. Ферјанчић), од када се рачуна Андроникова владавина да ли од маја 1182, или од септембра 1183, те у односу на то померају и битку на Морави у 1191, односно 1192. Међутим, да Исак подразумева под почетак његове владавине 1182, логично произилази из чињенице да је он указао да је шест лоших година прекрило његову владу, која је сигурно почела у септембру 1185, дакле од Андроникове смрти, те то указује на септембар 1191. Самим тим тај податак нам указује да је Андроник према цару Исаку био владар већ 1182, о таквом ставу детаљније М. Ласкарис, *Византиске принцезе у средњовековној Србији*, 19–20.

⁴⁷ V. Grumel, *La chronologie des patriarches de Constantinople de 1111 à 1206*, *Études byzantines* I (1943) 260–263, 270.

похода против Бугара у Цариград припадају 1191. години, и ту би 1191. била *terminus post quem non*.

Након тих дешавања Никита наставља како су Бугари били „опијени бескрајним победама“ против Византинаца и незауостављиви у својим нападима. Штавише, сведочи Никита, нису само плачкали поља и села већ и утврђене градове. Опустошили су Анхијал, заузели Варну силом и напредовали ка Софији где су разорили велики део града. За Стоб и Ниш наводи да су поробили њихово становништво и одвели не мали број људи и животиња.⁴⁸ Упркос томе што је Византинцима била неопходна помоћ, коју нико није пружио, цар је поделио војску под неколико заповедника и на тај начин, закључује Хонијат, успео је да поврати Варну и Анхијал.⁴⁹ Подручје које су Бугари нападали, а које је цар успео да стави под своју контролу је огромно, од Црног Мора до Моравско-вардарске долине. Чини се да на том месту Хонијат сумарно описује догађаје који су трајали дуже времена, тј. целокупне бугарске успехе и цареву реакцију против њих. Међутим, није само огромно пространство које наводи Хонијат разлог за такву тврдњу, оно што пада у очи је помен Ниша који су Бугари опустошили, уз Софију и Стоб, а познато је да је Ниш 1189/1190. био српски град.⁵⁰ Тешко да су у налету освајања Бугари напали српски Ниш, који је вероватно у једном тренутку припао Византинцима, али по свој прилици нешто касније у односу на Анхијал и Варну. И сâм Хонијат износи да је цар повратио Анхијал и Варну, али не помиње Софију, Ниш и Стоб. Он само закључује да црноморски градови нису враћени само због царске довитљивости, већ су се показали моћнијим од непријатеља.⁵¹ Своје излагање он даље наставља речима како је цар „око јесење равнодневице“ изашао у околину Филипопоља успут сузбијајући нападе Кумана и Бугара, „али пошто је и жупан Срба зла наносио и Скопље порушио, цар је кренуо против њега“. Пошто су се војске судариле „варвари (Срби) узмакоше“, а цар је најпре дошао до Ниша, па продужио на север до Саве где се састао са угарским краљем

⁴⁸ *Nicetae Choniatae Historia*, 434.

⁴⁹ *Ibidem*, 434.

⁵⁰ Сусрет Немање и Фридриха у српском Нишу се догодио у јулу 1189, *Historia de expeditione Friderici imperatoris*, 29–31, а Немања је наставио борбе и 1190. по проласку крсташа против Византинаца што сведочи да град није био угрожен у том периоду, *Historia de expeditione Friderici imperatoris*, 62. Сем тога тешко да су Византинци могли преузети Ниш, а да су истовремено доживљавали велике поразе у походима против Бугара.

⁵¹ *Nicetae Choniatae Historia*, 434.

Белом III, а потом се вратио у Филипопол и избегавајући Балканске планине назад у Цариград.⁵²

Врло сумарно у том спису византијски историчар даје приказ битке на Морави, оне која је уз битку код Пантина обележила српску историју XII века. Далеко опширније, што је и у функцији жанра, Хонијат то чини у *Беседи* која је написана у част Исакове победе над Србима.⁵³ У уводу *Беседи* се прво укратко описује како се цар изборио са немачким крсташима, а потом се „поново“ супротставио „одметничком племену“ Скита тј. Бугарима, а затим опширније о царевом походу у „западној земљи Далмата“ како у добро познатом архаизирајућем маниру византијских писаца Хонијат назива Србе. Он затим прекорава српског жупана Немању како је „за свако зло спреман“, али је био уништен „као растопљени восак“ (ὁ πρὸς ἅλασαν κακίαν εὐτύπωτος Νεεμάν ὡς κηρὸς τακεῖς ἀντανήρέθη), те да је био кажњен „за безакоње и узастопно кршење уговора“ (ὕπερ ἀνομίας καὶ τῶν ἐπαλλήλων παρασπονδῆσεων). У њој пореди цара Исака са библијским узорима Исуса Навина, Мојсија и Давида, али и са античким ратницима попут Ксеркса и Ханибала.⁵⁴ Победа је била толика да је беседник истакао да „још мало па би Далмација оставши без житеља, само ветровима била настањена“ (τάχα δὲ καὶ διὰ τὸ μὴ εἶναι τοὺς κατοικοῦντας ἢν ἂν ἡ Δαλματία μόνοις ἀνέμοις οἰκήσιμος) и закључује на крају да „болови спопадоше народе разнојезичне, који су до јуче и раније

⁵² „Ἐξίῳν δὲ καὶ αὐτὸς κατὰ τὰς μετοπωρινὰς τροπὰς περὶ τὴν Φιλίππου καὶ τὴν γυναικῶνιτι συνελαγόμενος, ὡς ἐνόν, ἀνέστελλε τὰς τῶν Βλάχων καὶ Σκυθῶν ἐπιδρομάς. Κακουργοῦντος δὲ τοῦ τῶν Σέρβων ζουπάνου καὶ τὰ Σκόπια φθείροντος, ἅπεισι κατ’ αὐτοῦ. Καὶ ὡς συνερρώγεσαν αἱ τάξεις κατὰ τὸν Μοράβον λεγόμενον ποταμόν, ἐνέκλιναν οἱ βάρβαροι, καὶ καταδιώξεως γενομένης, οὐκ ὀλίγοι τούτων ἀφανισμῷ παρεδόθησαν ὕδασι καταβαπτίζόμενοι καὶ δόρασι διαπειρόμενοι. Παρελθὼν δὲ τὸν Νῆσον καὶ περὶ τὸν Σάουβον γενόμενος ποταμὸν τῷ οἰκείῳ συνέμιξε κηδεστῇ τῷ τῆς Οὐγγρίας ῥηγὶ τῷ Βελᾷ. Καὶ συχνὰς ἐκέισε διατρίψας ἡμέρας ἐπάνεισιν αὐθις εἰς Φιλιππούπολιν κάκειθεν τὴν μεγάλόπολιν εἰσεῖσιν ἐκκλίνων τὴν εἰς τὸν Αἴμον πάροδον“, *Nicetae Choniatae Historia*, 434; О помену разарања Скопља и Немањиној власти над њим, М. Марковић, *Прилози за историју Св. Никите код Скопља. Оснивање манастира – Милутинова обнова – хиландарски метох*, Хиландарски зборник 11 (2004) 94–98.

⁵³ A. Simpson, *A Historiographical Study*, 57, истиче да је очекивано да Хонијат додели прилично простора у свом делу *Историја* о сукоба Срба и Визанτιнаца, али он то не чини. Такође, Симпсон примећује да је Хонијат речитији по том питању у *Беседи*, али указује и на сличности у описима страдања „варвара“ односно Срба у бици на Морави описаног у *Беседи* и страдања немачких крсташа код Хировакхија током Другог крсташког похода, чији се опис налази у Хонијатовој *Историји*.

⁵⁴ Никита Хонијат бележи да је цар Исак II скромнији од персијског цара Ксеркса и картагинског војсковође Ханибала, те да он није морао да се размеће својом славном победом, *Nicetae Choniatae Orationes et epistulae*, ed. J. L. Van Dieten, Berlin–New York 1972 (CFHB 3), 26–32 (= *Nicetae Choniatae orationes*); *ВИИИЈ*, IV, 226–231.

против нас бректали и данас су они страхом и трепетом обузети“.⁵⁵ Иако је у *Беседи* далеко речитији у опису битке на Морави, тј. победе Ромеја и страдања Срба, него у својој *Историји*, том приликом он не даје никакве хронолошке путоказе.⁵⁶ Само се може назрети између редова да је било небројено много пораза византијске војске пре те величанствене победе. Тако нам једини податак о времену одигравања битке пружају подаци из *Историје* Никите Хонијата, тј. место где историчар наводи да цар Исак II сматра да се „шест лоших година Андроникове владе пренело на његову владавину односно да није било бољитка до 1191.“⁵⁷ Наиме, како потом Хонијат излаже цареву успешно ратовање против Бугара уз црноморску обалу, те успешан поход против Срба, то онда значи да су се ти догађаји одиграли након „шест лоших година Андроникове владе“, тј. 1191. Уз то, Хонијат је забележио, како смо рекли, да је цар „око јесење равнодневице“ изашао у околину Филипопоља, те дошао у сукоб са Србима можемо закључити да се битка на Морави одиграла крајем септембра 1191, док се црноморски поход збио у току лета исте године.⁵⁸

Битка на Морави, коју српски извори ни не спомињу, није више била тема интересовања византијских писаца. Једино још у говору Евстатија Солунског можемо препознати успомену на њу. Наиме, описујући борбе

⁵⁵ *Nicetae Choniatae Orationes*, 29, 32; *ВИИНЈ*, IV, 228, 231. То посебно добија смисао у односу на неколико редова раније где беседник истиче како су ромејске трупе „превалиле многе путеве, пусте од успеха“ алудирајући на раније поразе, *Nicetae Choniatae Orationes*, 30; *ВИИНЈ*, IV, 229.

⁵⁶ Будући да нема хронолошких одредница у *Беседи* и њено време настанка се заснива на времену одигравања битке на Морави. Тако да они опредељени да се битка одиграла 1190, *Беседу* смештају у 1191, В. Златарски, *История*, 74, док други који држе да се битка одиграла 1191, настанак *Becede* померају у 1192, J. L. Van Dieten, *Niketas Choniates, Erläuterungen zu den Reden und Briefen nebst einer Biographie*, Berlin–New York 1971, 81–87; *Nicetae Choniatae Orationes*, 26–34; Б. Ферјанчић у предговору превода *Becede* у *ВИИНЈ*, IV, 225, наводи да је одржана 1191. или 1192. године; А. Симпсон, *A Historiographical Study*, 56, прихвата Ван Дитенов предлог о датирању *Becede*, те њен настанак смешта у јесен 1191/1192, односно бележи да је састављена након пораза Срба и сусрета цара Исака II и његовог таста угарског краља Беле III. Иначе, на том месту Симпсон погрешно тај говор цара Исака II означава као пети, а не четврти, како је исправно.

⁵⁷ *Nicetae Choniatae Historia*, 433.

⁵⁸ У литератури се битка на Морави најчешће датира у 1190, 1191. или 1192. годину. За 1190. определили су се В. Златарски, *История*, 74; *ВИИНЈ*, IV, 154 (Ј. Калић), посебно нап. 161, где су наведена различита ранија мишљења о времену битке (1190, 1191, 1192. па и 1194) као и *ВИИНЈ*, IV, 221–222, нап. 20 (Б. Ферјанчић); *ИСН*, I, 259 (Ј. Калић) или у 1191. односно 1192, Van Dieten, *Niketas Choniates*, 83–87, такође са освртом на ранију литературу; Н. J. Magoulias, *O City of Byzantium, Annals of Niketas Choniates*, Detroit 1984, 239; M. Ritter, *Die vlacho-bulgarische Rebellion*, 201.

Византинаца и Кумана у околини Филипопоља,⁵⁹ Евстатије након што опише повлачење и бежање варвара додаје како ће их додатно обесхрабрити чињеница да је цар „колико јуче, пре кратког времена, српску силу и охолост изгазио“ (οἱ τὴν Σερβικὴν ἰσχὺν καὶ ὀφρὺν χθὲς πρὸ βραχέων μαθόντες καταπλεατημένην) и „као гумно пуно снопова у плеву претворио“, те да ће тај пораз „и на њих пренети исти страх“.⁶⁰ Дакле, јасно је да је цар дошао у сукоб са Куманима у околини Филипопоља *након што је поразио Србе* у бици на Морави. То нас упућује да уколико бисмо знали када је дошло до сукоба цара са Куманима, могли бисмо додатно поткрепити датирање одигравања битке на Морави.

Но, пре тога, требало би разабрати податке који се односе на цареve сукобе са Куманима у околини Филипопоља. Наиме, пре описа битке на Морави Хонијат наводи да је цар изашао у околину Филипопоља и повео са собом женски део двора и успут сузбијао нападе „Влаха и Скита“, дакле Бугара и Кумана.⁶¹ Затим у беседи Евстатија Солунског налазимо податак да је он водио борбе са Куманима у околини Филипопоља након битке на Морави, те да се радило о два ноћна напада.⁶² Дакле, у питању су два потпуно различита похода, у различито време, а да је тако указује то што су у првом непријатељи Византинцима били Бугари и Кумани, док су у другом били само Кумани.⁶³

Беседа није прецизно датирана, али Евстатије наводи да су била два ноћна напада (δύο νυκτέρους ἐκδρομαίς) на Кумане, од којих је један био на Ускрс (ἡ τῆς μεγάλης κυριακῆς προδραμοῦσα νύξ, καθ’ ἣν ἡ κυριακὴ ἀνάστασις), а други у четвртак после Ускрса.⁶⁴ Међутим, с обзиром на то да и Евтимije Торник у *Посмртној беседи Димитрију Торнику*, када говори о борбама у „у пределима Бероје“ и „подножјима Зигоса“, „у

⁵⁹ *Eustathii metropolitae Salonicensis Opuscula*, ed. T. L. F. Tafel, Francofurti ad Moenum, 1832, 41–45. У *ВИИИЈ*, IV, 216, 221 (Б. Ферјанчић), та беседа упућена Исаку II Анђелу се ставља у 1191.

⁶⁰ *Eustathii metropolitae Salonicensis Opuscula*, 43–44; *ВИИИЈ*, IV, 221 (Б. Ферјанчић).

⁶¹ *Nicetae Choniatae Historia*, 434.

⁶² *Eustathii metropolitae Salonicensis Opuscula*, 41 sq.

⁶³ То се пре свега истиче због контроверзи око броја похода цара Исака у околини Филипопоља. М. Ritter, *Die vlacho-bulgarische Rebellion*, 200–202, чини се погрешно датира борбе о којима говори Евстатије Солунски у пролеће 1191, што је у нескладу са његовом понуђеном датацијом битке на Морави у јесен 1191, с обзиром на то да је из саме Евстатијеве беседе јасно да се битка на Морави одиграла пре поменутих догађаја. Када описује ноћне борбе Евстатије Солунски помиње само Ските, *Eustathii metropolitae Salonicensis Opuscula*, 41–45, док Бугаре помиње на другом месту независно од ноћних похода, *Eustathii metropolitae Salonicensis Opuscula*, 44.

⁶⁴ *Eustathii metropolitae Salonicensis Opuscula*, 41–43.

најбезнадежније и најхладније време за рат“ и царској одлучној акцији „када се Сунчева лопта већ била приклонила Западу“ по свој прилици има у виду управо те ноћне сукобе о којима говори Евстатије,⁶⁵ у њој се могу пронаћи кључни трагови за прецизно датирање тих борби. Наиме, у оквиру описа тих догађаја, Евтимије Торник помиње Димитрија као логотета (τῷ λογοθέτῃ),⁶⁶ а чињеница да је он заузимао тај положај од септембра 1191. године упућује на закључак да су се поменуте борбе одиграле најраније о Ускрсу 1192.⁶⁷

У беседи Евстатија Солунског, која је настала после битке на Морави и борби са Куманима у пролеће 1192, може се пронаћи још једна важна хронолошка одредница о датирању битке на Морави. Наиме, он каже за Србе да су поражени „колико јуче, пре кратког времена“ (χθές που πρὸ βραχέων), али и када говори о крсташима наводи да су прошли „мало времена пре прошле године“ (ἑναγχος μὲν ἔτους τοῦ πέρυσιν).⁶⁸ Будући да знамо да су крсташи прошли тим простром између августа 1189. и преласка у Азију крајем марта 1190, „мало времена пре прошле године“ у односу на време када Евстатије саставља беседу би била 1189/1190. Међутим, како византијска година почиње од септембра, у том случају би *прошла година* на коју Евстатије мисли почела септембра 1190. и трајала до августа 1191. (тј. 6700. од Стварања Света). Према томе, у складу са византијским рачунањем времена, борбе са Куманима у пролеће и битка на Морави претходне јесени су се догодиле исте године, 6701. од Стварања Света, тј. битка на Морави у јесен 1191, а борбе са Куманима у пролеће 1192. Тиме би Евстатијеве вести биле потпуно сагласне вестима Никите Хонијата.

Византинцима је битка на Морави, која се дакле одиграла крајем септембра 1191. године, била веома значајна. Након безброј пораза, цар је кренуо да остварује прве тријумфе, а како каже Хонијат, тај српски пораз је пренео на остале народе „исти страх“. За Србе је битка на Морави

⁶⁵ J. Darrouzès, *Les discours d'Euthyme Tornikès (1200–1205)*, REB 26 (1968) 100–101, n. 9.

⁶⁶ *Ibidem*, 101.

⁶⁷ J. Darrouzès, *Georges et Démétrios Tornikès. Lettres et discours*, Paris 1970, 33; M. Ritter, *Die vlacho-bulgarische Rebellion*, 199, премда напомиње да се Димитрије Торник јавља као логотет од септембра 1191, ипак поход о коме говори Евтимије Торник идентификује са походом цара Исака против Бугара из 1190, а не са оним који се описује у беседи Евстатија Солунског, за разлику од J. Darrouzès, *Les discours d'Euthyme Tornikès*, 100, n. 9.

⁶⁸ „Εἰ δὲ καὶ γῆν ταύτην βλέπουσιν ἑναγχος μὲν ἔτους τοῦ πέρυσιν ἔθνεϊ μεγάλῳ βεβριθύϊαν τῷ κατὰ τοὺς Αλαμανοὺς πολυμόρφῳ κακῷ ἐκείνῳ...“, *Eustathii metropolitae Salonicensis Opuscula*, 44.

била једнако важна, али због последица које је тај тежак пораз носио. У *Беседи* Хонијат наводи да је Немања кажњен „за безакоње своје и узастопно кршење уговора“, али и да је цар „премерио земљу Далмата“ и да је „део припојио Ромејима“ (τὴν Δαλματίαν γεωμετρήσας Ῥωμαίοις ἐκληροδότησεν).⁶⁹

Хонијат нас, дакле, обавештава да је српска држава након битке на Морави добила нови опсег, јер је цар Исак II део територија које су припадале Србима, „припојио Ромејима“. Иако Хонијат не прецизира које су територије у питању, на основу података из *Житија Св. Симеона*, Стефана Првовенчаног, јасно је да је Стефан Немања морао да врати цару највећи део области које је он 1186. „приложио земљи свог отачаства“.⁷⁰ У питању је била „област нишевска до краја, Липљан и Морава, и звано Врање, призренска област и оба Полога до краја, са својим међама...“, те је на тај начин српска држава обухватила управо онај опсег који описују *Хиландарске повеље* и *Савино Житије Св. Симеона*.⁷¹ Дакле, Србија је након 1191. године обухватала Зету са градовима, оба Пилота, Косово и Метохију и територију на левој обали Јужне и Велике Мораве.

У једној беседи Георгија Торника упућеној цару Исаку о Богојављењу 1193. године називају се редови који упућују на последице битке на Морави. Наиме, Торник наводи да и „Далмат (тј. Немања) воли да се упише међу твоје (тј. цара Исака II) слуге и заклетвом потврђује писани документ о потчињености примивши достојну награду за то кротко потчињавање“, а у питању је било „ступање у сродство са сином великог жупана“. Торник додаје и то да је Немања тиме задобио за себе и сина Стефана „сигурност власти“.⁷² Дакле, након пораза на Морави Немања је

⁶⁹ *Nicetae Choniatae Orationes*, 27, 31; *ВИИНЈ*, IV, 226, 230–231; И. Коматина, *И обнови своју дедовину*, 48–53.

⁷⁰ Стефан Првовенчани, *Сабрана дела*, изд. Љ. Јухас-Георгиевска, Т. Јовановић, Београд 1999 (= Стефан Првовенчани) 38; И. Коматина, *И обнови своју дедовину*, 51–53.

⁷¹ *Хиландарска оснивачка повеља Светог Симеона и Светог Саве*, Ђ. Трифуновић, В. Бјелогрић, И. Брајовић, у: *Осам векова Студенице*, ур. епископ жички Стефан, А. Јевтић, Д. Кашић, Београд 1986, 54. Свети Сава, *Сабрана дела*, изд. Т. Јовановић, Београд 1998, 148, 150; Стефан Првовенчани, 2, 38.

Од градова које Стефан наводи да је Немања приложио земљи отачаства 1186. године, у *Хиландарским повељама* и *Житију* Св. Саве се спомиње само Липљан, односно Лаб са Липљаном, јер је једино њега после пораза задржао за разлику од осталих градова које је морао да врати, детаљно о томе в. И. Коматина, *И обнови своју дедовину*, 51–53, нап. 60.

⁷² „Ἰδοὺ γὰρ καὶ Δαλμάτας τοῖς σοῖς ἐγγράφειν δούλοις ἑαυτὸν ἀγαπᾷ καὶ ὀρκω πιστοῦται τὸ τῆς δουλείας χειρόγραφον, καὶ ἀμοιβὴν τῆς δουλοφροσύνης ἀνταξίαν ἔχει λαβών, τὸ τῆς ἀγχιστείας λέγω σεμνὸν τῷ ἀρχιζουπάνῳ παιδί, τὸ τῆς ἀρχῆς ἀσφαλὲς ἐντεῦθεν περιτοιοῦμενος καὶ ἀρραβωνιζόμενος τούτῳ τὸ εἰς τὸ μέλλον βεβαίον τε ἀδιάπτωτον“, V. E. Regel, *Fontes rerum Byzantinorum*, II, Petropoli 1917, 277; *ВИИНЈ*, IV, 246.

морао да уступи цару велики део територије, да се обавезе на потчињеност, а договор је додатно оснажен остваривањем раније уговореног брака између његовог сина Стефана и царевог сина Евдокије.⁷³

Иако Србија није стекла самосталност и независност након тог пораза, већ је потписала уговор о потчињености, свакако је склапање брака између византијске принцезе и сина српског великог жупана имало важност за обе државе.⁷⁴ Да је Византија заиста сматрала да је вратила Србију под „своје скуте“ сведочи и чињеница да је цар угарски напао на Србију 1192/1193. доживљавао као напад на своју територију, те узима Србију под заштиту.⁷⁵ Признавање потчињености царској круни у политичким околностима краја XII века, ипак никако није могло имати значај као у прошлим временима. Стефан Немања је током претходне деценије био значајан савезник Угара, сарађивао је и са римско-немачким царем, а документ из 1192. године сведочи да је византијски цар ипак страховао од деловања српског владара, те је тражио од Дубровчана да не склапају савез са противницима Царства – Немачком, Норманском краљевином и Угарском, али и великим жупаном Србије.⁷⁶ Чини се да се

⁷³ Претпостављамо да је тада склопљен брак, а да је веридба утаначена још 1186. године, о том в. *Nicetae Choniatae Historia*, 368–369; С. Пириватрић, *Хронологија и историјски контекст подизања манастира Студенице. Прилог истраживању проблема*, Зограф 39 (2015) 50; И. Коматина, *И обнови своју дедовину*, 49. О обнови византијске власти у Скопљу пре летњих месеци 1193. године сведочи и један акт на који је указао, М. Марковић, *Прилози за историју*, 94–95, нап. 172, а настао је у канцеларији архиепископа Димитрија Хоматина, из кога се види да је у то време скопски дукс вршио послове из своје надлежности.

⁷⁴ Према *ИСН*, I, 259 (Ј. Калић), Немања је након битке на Морави наместо вазалне зависности „остварио самосталност своје земље“; М. Благојевић, *Србија у доба Немањића*, Београд 1989, 42; И. Коматина, *И обнови своју дедовину*, 53–54.

⁷⁵ Цар Исак II се обраћа писмом папи Целестину III у жељи да заштити Србију од угарског напада, будући да је „Србија од давнина под Романијом“, J. Darrouzès, *Georges et Démétrios Tornikès*, 343–345. Није познато како је завршена епизода угарске акције, али заједничко деловање Византије и Угарске против Бугара 1193. указује да је сукоб решен без већих последица, *ВИИИЈ*, IV, 250–252; V. Laurent, *La Serbie entre Byzance et la Hongrie*, *Revue Historique du sud-est Européen* 18 (1941) 129–130; Н. Радојчић, *Промена у српско-мађарским односима крајем XII века*, Глас СКА 214 (1954) 12–20; F. Makk, *The Árpáds and the Comneni. Political Relations between Hungary and Byzantium in the 12th Century*, Budapest 1989, 123. О датирању писма у 1193. и смештању угарског напада у период од краја 1192. до средине 1193, в. I. Komatina, *On the attack of the Hunarian king Bela III on Serbia in the light of the letter of emperor Isaac II to pope Celestine III*, *Facta universitatis (Philosophy, Sociology, Psychology and History)* 17/2 (2018) 105–109.

⁷⁶ *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae* II, ed. T. Smičiklas, Zagrabiae 1904, 256–257. Немања је водио и самосталну црквену политику, И. Коматина, *Црква и држава*, 179–192.

вазална обавеза Срба након битке на Морави вероватно састојала само у признавању царске власти и нератовању против Царства.

Битка на Морави Царству је дала подстрек и наду да нису све територије изгубљене и да се стари сјај из времена Манојла Комнина може вратити. Међутим, оно је ипак почело да даје знаке слабости, упркос неким победама, које су уследиле након пораза Срба. Цар није успео да умири Бугаре, а у свом последњем походу против њих 1194. у бици код Аркадиопоља претрпео је велики пораз. Убрзо потом, 1195. године уследила је и промена на византијском престолу, пошто је Исака свргао старији брат Алексије.

Дакле, ни након „шест лоших година“, преосталих од Андроникове владавине, цару Исаку II очигледно владавина није текла у пуном сјају, како је он очекивао или пак веровао. Што се тиче Срба, изгледало је да је њихова вишедеценијска борба за самосталност нагло прекинута након пораза у бици на Морави, а долазак Евдокијиног оца цара Алексија III није много променио прилике у корист Срба. Тек након сабора у Расу, одржаног на Благовести 1196, и повлачења Стефана Немање са власти види се промена у политици између две земље, односно Стефанова тежња да уз помоћ оца, сада већ хиландарског монаха Симеона, и брата Саве истакне самосталност своје власти.⁷⁷ Византија је наставила да губи свој престиж на Балкану, а догађаји који су уследили и довели до Четвртог крсташког рата, умногоме су утицали да се и једно такво царство расцепка на мање целине. Србија, иако поражена, стремилa је ка краљевском наслову, а Царство је још неколико деценија морало да причека на своју обнову.

⁷⁷ Хиландарска оснивачка повеља, 54; Стефан Првовенчани, 2; A. Theiner, *Vetera monumenta Slavorum meridionalium historiam illustrantia*, I, Romae 1863, 6; С. Марјановић-Душанић, *Владарска идеологија Немањића*, Београд 1997, 65–66; И. Коматина, *Црква и држава*, 245; иста, *Велико краљевство*, 19–20; иста, *И обнови своју дедовину*, 54–58.

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ – LIST OF REFERENCES

Извори – Primary Sources

- Aeliani varia historia, Heraclidis Pontici et Nicolai Damasceni quae supersunt*, Lipsiae 1829.
Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae II, ed. T. Smičiklas, Zagrabiae 1904.
Darrouzès J., *Georges et Démétrios Tornikès. Lettres et discours*, Paris 1970.
Darrouzès J., *Les discours d'Euthyme Tornikès (1200–1205)*, REB 26 (1968) 49–121.
Eustathii metropolitae Salonicensis Opuscula, ed. T. L. F. Tafel, Francofurti ad Moenum 1832.
Historia de expeditione Friderici imperatoris, Quellen zur Geschichte des Kreuzzuges Kaiser Friedrich I, ed. A. Chroust, MGH SSRG N. S. 5, Berlin 1928.
Magoulias H. J., *O City of Byzantium, Annals of Niketas Choniates*, Detroit 1984.
Nicetae Choniatae Historia, ed. J. L. Van Dieten, Berolini–Novi Eboraci 1975.
Nicetae Choniatae Orationes et epistulae, ed. J. L. Van Dieten, Berlin–New York 1972 (CFHB 3)
Regel V. E., *Fontes rerum Byzantinarum* II, Petropoli 1917.
Theiner A., *Vetera monumenta Slavorum meridionalium historiam illustrantia* I, Romae 1863.
Византијски извори за историју народа Југославије, IV, ур. Г. Острогорски, Ф. Баришић, Београд 1971. [*Vizantijski izvori za istoriju naroda Jugoslavije*, IV, ur. G. Ostrogorski, F. Barišić, Beograd 1971]
Свети Сава, *Сабрана дела*, изд. Т. Јовановић, Београд 1998. [*Sveti Sava, Sabrana dela*, izd. T. Jovanović, Beograd 1998]
Стефан Првовенчани, *Сабрана дела*, изд. Љ. Јухас-Георгиевска, Т. Јовановић, Београд 1999. [*Stefan Prvovenčani, Sabrani spisi*, izd. Lj. Juhas-Georgievskaja, T. Jovanović, Beograd 1999]
Хиландарска оснивачка повеља Светога Симеона и Светога Саве, Ђ. Трифуновић, В. Бјелогрић, И. Брајовић, Осам векова Студенице, ур. епископ жички Стефан, А. Јевтић, Д. Кашић, Београд 1986. [*Hilandarska osnivačka povelja Svetoga Simeona i Svetoga Save*, Ђ. Trifunović, V. Bjelogrić, I. Brajović, Osam vekova Studenice, ur. episkop žički Stefan, A. Jevtić, D. Kašić, Beograd 1986]

Литература – Secondary Works

- Angold M., *The Byzantine Empire (1025–1204)*, London–New York 1997.
Brand C., *Byzantium Confronts the West 1180–1204*, Cambridge, Massachusetts 1968.
Cankova-Petkova G., *Au sujet de la campagne d'Isaac Ange contre la capitale bulgare (1190)*, Byzantinobulgarica 7 (1981) 181–186.
Efthymiadis S., Niketas Choniates: *The Writer*, in: *Niketas Choniates. A Historian and Writer*, 35–58.
Grumel V., *La chronologie des patriarches de Constantinople de 1111 à 1206*, Études byzantines I (1943) 250–270.
Jonathan H., *Distortion, divine providence and genre in Nicetas Choniates account of the collapse of Byzantium 1180–1204*, Journal of Medieval History 26 (2000) 19–31.
Komatina I., *On the attack of the Hunarian king Bela III on Serbia in the light of the letter of emperor Isaac II to pope Celestine III*, Facta universitatis (Philosophy, Sociology, Psychology and History) 17/2 (2018) 105–109.
Laurent V., *La Serbie entre Byzance et la Hongrie*, Revue Historique du sud-est Européen 18 (1941) 109–130.

Madgearu A., *The Asanids: The Political and Military History of the Second Bulgarian Empire (1185–1280)* Leiden 2017.

Magdalino P., *Prophecy and Divination in the History*, in: *Niketas Choniates. A Historian and writer*, 59–74.

Makk F., *The Árpáds and the Comneni. Political Relations between Hungary and Byzantium in the 12th Century*, Budapest 1989.

Niketas Choniates. A Historian and Writer, edd. A. Simpson, S. Efthymiadis, Geneva 2009.

Ritter M., *Die vlacho–bulgarische Rebellion und die Versuche ihrer Niederschlagung durch Kaiser Isaakios II. (1185–1195)*, *Byzantinoslavica* 71/1–2 (2013) 162–210.

Simpson A., *Niketas Choniates: A Historiographical Study*, Oxford 2013.

Simpson A., *Niketas Choniates: The Historian*, in: *Niketas Choniates. A Historian and Writer*, edd. A. Simpson, Efthymiadis S., Geneva 2009, 13–34.

Soustal P., *Thrakien (Thrakē, Rhodopē und Haimimontos)*, Wien 1991.

The Oxford Dictionary of Byzantium, I, ed. A.P. Kazhdan, New York–Oxford 1991.

Van Dieten J. L., *Niketas Choniates, Erläuterungen zu den Reden und Briefen nebst einer Biographie*, Berlin–New York 1971.

Wolff R. L., *The Second Bulgarian Empire. Its Origin and History to 1204*, *Speculum* 24 (1949) 167–206.

Андреев Й., Лалков М., *Българските ханове и царе*, Велико Търново, 1996. [Andreev J., Lalkov M., *B'lgarskite hanove i care*, Veliko Trnovo 1996]

Благојевић М., *Србија у доба Немањића*, Београд 1989. [Blagojević M., *Srbija u doba Nemanjića*, Beograd 1989]

Божилов И., В. Гюзелев, *История на средновековна България VII–XIV*, София 1999. [Božilov I., Gjuzelev V., *Istorija na srednovekovna B'lgarija*, Sofija 1999]

Божилов И., *История на средновековна България*, II, София 2017. [Božilov I., *Istorija na srednovekovna B'lgarija*, Sofija 2017]

Златарски В., *История на българската държава през Сръбнитъ въкове*, III, София 1940 [Zlatarski V., *Istorija na b'lgarskata d'ržava prez Srednite vekove*, III, Sofija, 1940]

Историја српског народа, ур. С. Ћирковић, Београд 1981. [*Istorija srpskog naroda*, ur. S. Ćirković, Beograd 1981]

Јиречек К., *Војна цеста од Београда за Цариград и балкански кланци*, Зборник Константина Јиречека, ур. М. Динић, Београд 1959, 71–190. [Jireček K., *Vojna cesta od Beograda za Carigrad i balkanski klanci*, Zbornik Konstantina Jirečeka, ur. M. Dinić, Beograd 1959, 71–190]

Коматина И., *Велико краљевство од прва: крунисање Стефана Немањића и „традиција Дукљанског краљевства“*, ИЧ 65 (2016) 15–32. [Komatina I., *Veliko kraljevstvo od prva: krunicanje Stefana Nemanjića i „tradicija Dukljanskog kraljevstva“*, ИЧ 65 (2016) 15–32]

Коматина И., *И обнови своју дедовину и боље је утврди – Стефан Немања и Стефан Првовенчани и уобличавање српске државности*, Стефан Првовенчани и његово доба, ур. И. Коматина, Београд 2020. [Komatina I., *I obnovi svoju dedovinu i bolje je utvrdi – Stefan Nemanja i Stefan Prvovenčani i uobličavanje srpske državnosti, Stefan Prvovenčani i njegovo doba*, ur. I. Komatina, Beograd 2020]

Коматина И., *Срби на путу крсташа*, ИЧ 64 (2015) 55–83 [Komatina I., *Srbi na putu krstaša*, ИЧ 64 (2015) 55–83]

Коматина И., *Црква и држава у српским земљама од XI до XIII века*, Београд 2016 [Komatina I., *Crkva i država u srpskim zemljama od XI do XIII veka*, Beograd 2016]

Ласкарис М., *Византиске принцезе у средњовековној Србији*, Београд 1926 [Laskaris M., *Vizantiske princeze u srednjovekovnoj Srbiji*, Beograd 1926]

Марјановић-Душанић С., *Владарска идеологија Немањића*, Београд 1997. [Marjanović-Dušanić S., *Vladarska ideologija Nemanjića*, Beograd 1997]

Марковић М., *Прилози за историју Св. Никите код Скопља. Оснивање манастира – Милутинова обнова – хиландарски метох*, Хиландарски зборник 11 (2004) 63–132. [Marković M., *Prilozi za istoriju Sv. Nikite kod Skoplja. Osnivanje manastira – Milutinova obnova – hilandarski metoh*, Hilandarski zbornik 11 (2004) 63–132]

Острогорски Г., *Историја Византије*, Београд 1959. [Ostrogorski G., *Istorija Vizantije*, Beograd 1959]

Петров П., *Възстановяване на Българската държава 1185–1197*, София 1985. [P. Petrov, *Vstanovane na B'lgarskata d'ržava 1185–1197*, Sofija 1985]

Пириватрић С., *Хронологија и историјски контекст подизања манастира Студенице. Прилог истраживању проблема*, Зограф 39 (2015) 47–56. [Pririvatrić S., *Hronologija i istorijski kontekst podizanja manastira Studenice. Prilog istraživanju problema*, Zograf 39 (2015) 47–56]

Радић Р., *Кумани (Cumans)*, Encyclopaedia of the Hellenic World, Black Sea, 2008, URL: <<http://www.ehw.gr/l.aspx?id=11920>> (20.08.2017) [Radić R., *Kumani (Cumans)*, Encyclopaedia of the Hellenic World, Black Sea, 2008, URL: <<http://www.ehw.gr/l.aspx?id=11920>> (20.08.2017)].

Радојчић Н., *Промена у српско-маџарским односима крајем XII века*, Глас САН 214 (1954) 12–20. [Radojčić N., *Promena u srpsko-madžarskim odnosima krajem XII veka*, Glas SAN 214 (1954) 12–20].

Ivana Komatina

SOME OBSERVATIONS ON THE BATTLE OF MORAVA

Summary

After the death of Emperor Manuel I, the circumstances in the entire Byzantine Empire, especially in the Balkans, changed. Andronicus I Comnenus and Isaac II Angelus wanted to regain the old prestige of Byzantium in the Balkans. After many years of war, peace with the Serbs and Hungarians was arranged, but the Bulgarians continued their struggle to restore their state – the Bulgarian Empire. Somewhere at that time, after the fall of Jerusalem into the hands of the Muslims in 1187, the idea of launching a new, the Third Crusade for the liberation of Jerusalem appeared in the West. A Crusader army crossed the Balkans in July 1189, and the local population of the Serbs and Bulgarians used the opportunity to attack Byzantine cities and to continue the struggle against the Byzantine Empire. Pseudo-Ansbert notes that the Serbs and Bulgarians made an alliance for the war against Byzantium in 1189, thus ending peace between the Bulgarians and the Byzantines, which was concluded after the so-called *Second Bulgarian campaign* and the complete Byzantine defeat in 1188. At the end of March 1190, the Crusaders crossed over to Asia Minor, and Emperor Isaac II could turn to the fight against Bulgarians and Cumans who had already begun attacks on Byzantine cities. His expedition lasted for two months, probably in the summer of 1190, and ended with a heavy defeat of the Byzantines in the hills of the Balkan Mountains. After that, Nicetas Choniates describes the Emperor's return to Constantinople and his mourning of this defeat, but does not provide the precise chronology of these events. Since the following section describes the repeated attacks by the Bulgarians and Cumans on the Black Sea coast and the Morava-Vardar valley, and then the battle between the Serbs and the Byzantines on the (South) Morava River, its time cannot be easily established. However, by the internal analysis of Choniates' account and thanks to the speech which Choniates ascribes to Emperor Isaac II, we could conclude that this battle occurred in the sixth year of Isaac's rule, in the autumn at the time of the "equinox". The mention of patriarch Dositheus additionally confirms 1191 as terminus ante quem non. Serbian sources do not mention the battle of Morava, while Choniates, although in his *Orationes* he does not give any chronological information about it, in the style of the genre depicts this conflict as the catastrophic defeat of the Serbs. Eustathius of Thessalonica in his *Orationes* writes that the defeat of the Serbs took place shortly before the victory of the Byzantines over the Cumans, and additionally indirectly corroborates the view that the battle had taken place in 1191. Although the defeat at the Battle of Morava for a moment interrupted Serbian independence, the changes that were conditioned by the Fourth Crusade as well as the continuation of the actions of the Bulgarians, led to the disappearance of the Byzantine Empire, and such a shift in political conditions enabled the Serbs and their ruler to gain independence and the royal crown.

Чланак примљен: 26. 05. 2020.

Чланак коначно прихваћен за објављивање: 13. 07. 2020.

Александар УЗЕЛАЦ*
Историјски институт
Београд

ХОДОЧАСНИК ИЗ ИРСКЕ НА ИСТОЧНОЈ ОБАЛИ ЈАДРАНА ПОЧЕТКОМ XIV ВЕКА

Анстракт: Рад се бави списом францисканца Симона Фицсимонса који је у пратњи свог сабрата Хуга Илуминатора предузео 1323. године ходочашће у Свету земљу. У свом извештају Симон је дужну пажњу посветио градовима и земљама на источној обали Јадрана које је пропутовао. Упркос томе што овај извор није непознат у српској историографији, чини се да је до сада остао на маргинама истраживања. Стога су у овом раду представљени једини сачувани рукопис овог извора, његова критичка издања, дат је осврт на личност аутора и садржај списка. Као прилог, донет је превод одломака из овог списка везан за Симоново и Хугово путовање од Венеције до Драча у другој половини августа 1323. године, пропраћен критичким коментарима.

Кључне речи: Симон Фицсимонс (Фицсимон), францисканци, ходочашћа, Рашка, Албанија, Дубровник, Улцињ, Драч, XIV век.

Abstract: The article deals with the report of Franciscan Simon Fitzsimmons who, accompanied by friar Hugh Illuminator, undertook a pilgrimage to the Holy Land in 1323. In his report, Simon dedicated due attention to the cities and lands on the eastern Adriatic coast that he went through. Although this source is not unknown in Serbian historiography, it seems to have remained on the margins of research. The paper presents the only preserved manuscript of this source, its critical editions, and sheds light on the personality of the author and contents of the manuscript. A part of the text, dealing with Simon's and Hugh's voyage from Venice to Durazzo in the second half of August 1323, is given in Serbian translation, with critical commentaries.

Keywords: Simon Fitzsimmons, Franciscans, pilgrimages, Rascia, Albania, Dubrovnik, Ulcinj, Durrës, 14th century.

Извештај францисканца Симона Фицсимонса или Фицсимона (Symon Semeonis) о његовом ходочашћу из Ирске у Свету земљу 1323. године представља извор који није непознат српским историчарима. На њега су,

* aleksandar.uzelac@iib.ac.rs

још у времену између два светска рата, указали М. Решетар¹ и Ј. Тадић.² Податке за српску историју из овог извора детаљније је представио Н. Радојчић.³ Одломак Симоновог дела који се односи на Драч и Албанију донео је Р. Елси,⁴ а списом су се такође укратко позабавили Ж. Ришар,⁵ З. Ладић,⁶ као и аутор ових редова, у чланцима посвећеним страним путницима у јужнословенским земљама.⁷

У свим претходно поменутих истраживањима изостао је превод целокупног одељка Симоновог путовања од Венеције до Драча. Такође, у њима су пропуштена два каснија одломка из текста, у којима Симон пореди прилике у градовима на Јадрану, на острву Крит и у северној Италији. То су прва два разлога због којих је потребно још једном се вратити на овај извор. Трећи, не мање важан разлог, лежи у чињеници да су у старијим радовима углавном изостављени подаци о аутору извештаја, јединственом рукопису у коме је сачуван, критичким издањима, али и бројним занимљивостима које овај средњовековни текст доноси. На све ове детаље ћемо се осврнути на наредним страницама, а потом у прилогу донети превод одломака из Симоновог списка, везаних за земље на источној обали Јадрана, уз критичке коментаре.

¹ М. Решетар, *Дубровачка нумизматика*, I (*хисторички дио*), Сремски Карловци 1924, 128; М. Rešetar, *Početak kovanja dubrovačkoga novca*, Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti 266 (1939) 164–168.

² Ј. Tadić, *Promet putnika u starom Dubrovniku*, Dubrovnik 1939, 181–183.

³ Н. Радојчић, *Занимљив извор за доба владе српскога краља Стефана Дечанскога*, Историјски часопис 14–15 (1963–1965) 317–327.

⁴ R. Elsie, *Two Irish Travellers in Albania in 1322*, Albanien in Vergangenheit und Gegenwart, internationales Symposium der Südosteuropa-Gesellschaft in Zusammenarbeit mit der Albanischen Akademie der Wissenschaften, Winterscheider Mühle bei Bonn, 12. – 15. September 1989, ed. K.-G. Grothusen, München 1991, 24–27.

⁵ J. Richard, *Križari i putnici u srednjovjekovnoj Slavoniji*, Croatica Christiana periodica 10 (1986) 29–30.

⁶ Z. Ladić, *Croatian Regions, Cities-Communes, and Their Population in the Eastern Adriatic in the Travelogues of Medieval European Pilgrims*, Towns and Cities of the Croatian Middle Ages: Image of the Town in Narrative Sources: Reality and/or Fiction?, edd. I. Benyovsky Latin, Z. Pešorda Vardić, Zagreb 2017, 362–365.

⁷ А. Узелац, *Држава Немањића у географским представама западноевропских савременика*, Српска краљевства у средњем веку. Зборник радова са међународног научног скупа одржаног од 15. до 17. септембра 2017. године у Краљеву, у част обележавања 800 година од крунисања Стефана Немањића (Првовенчаног), ур. С. Мишић, Краљево 2017, 365–366.

* * *

Већ је истакнуто да је извештај Симона Фицсимонса сачуван у само једном рукопису. Реч је о кодексу од 178 фолија из библиотеке Корпус Кристи колеџа у Кембриџу (Corpus Christi College, Cambridge Ms. 407) у коју је доспео крајем XVI века, као поклон кентерберијског архиепископа Метјуа Паркера. Поред Симоновог ходочашћа (fol. 1r–33v), овај кодекс садржи још два путописа. Најпре, извештај Виљема Рубрука (fol. 37r–67r) који је као незванични изасланик француског краља Луја IX путовао у Монголију током 1253–1255. године и срео се са монголским великим каном Менгкеом. Потом, дело Одорика Порденонеа (fol. 69r–91r) који је боравио у Монголском царству између 1314. и 1329. године и оставио опис Индије, Персије и Кине. Сва три текста обједињују истоветни књижевни жанр, околност да су у кодексу исписани истом руком, али и заједничко окружење њихових аутора. Наиме, попут Фицсимонса, Рубрук и Порденоне су исто били припадници францисканског реда.

Поред поменутих три путописа, који чине отприлике прву половину овог кодекса, у њему се, исписани од стране других преписивача, налази још неколико дела. Први је одломак из енциклопедије *О својствима ствари* (De proprietatibus rerum) Вартоломеја Енглеског, састављене око 1240. године. Прецизније говорећи, реч је о 15. књизи овог дела која пружа географски опис земаља поређаних абecedним редом (fol. 93r–128v) и која је још крајем XIII века циркулисала као самостални спис.⁸ Уз то, кодекс садржи преводе са арапског на латински псеудоаристотелијанског списка *Secretum secretorum* (fol. 129r–176v) и медицинског трактата *De complexionem humana* (fol. 176v–178v).

Судећи по маргиналној белешци на првој фолији, рукопис је припадао Симону Бозуну, приору катедрале у Норичу (Liber fratris Symonis prioris Norwic). С обзиром на то да је Бозун посведочен као приор норичке катедрале између 1344. и 1352. године, кодекс је, по свему судећи, исписан на његов захтев најкасније средином XIV века (конвенционално се датује у време између 1335. и 1350. године).⁹ У поседу приора из

⁸ У рукопису је овај одељак насловљен „Liber de terrae partibus et diversis provinciis“ и тако је представљен у старијој литератури, без указивања на изворник, одн. Вартоломејеву енциклопедију, cf. M. R. James, *A Descriptive Catalogue of the Manuscripts in the Library of Corpus Christi College*, II, Cambridge 1912, 292.

⁹ James, *Descriptive Catalogue*, 292–293; *Itinerarium Symonis Semeonis Ab Hybernia Ad Terram Sanctam*. ed. M. Esposito, *Scriptores Latini Hiberniae*, IV, Dublin 1960, 2–3.

Норича налазило се и неколико других историјских и географских дела писаца са острва – *Енглеска историја* Беде Венерабилиса, *Историја* Роџера Вендовера с почетка XIII века и *Полихроникон* Ранулфа Хигдена, с краја прве половине XIV stoleћа.¹⁰

Сачувани текст ходочашћа Симона Фицсимонса није аутограф, али је можда његова директна копија. Уз то, допушта се могућност да је Симон своје дело написао управо у Норичу, на повратку са свог ходочашћа.¹¹ Оно што је извесно јесте да је савременицима овај спис остао непознат и да о њему нема никаквог спомена у другим рукописима из XIV века или касније.¹²

Прво издање Симоновог извештаја приредио је још 1778. године енглески библиотекар Џејмс Нејсмит.¹³ Ово, данас изузетно ретко и раритетно издање, прештампано је у трећем тому збирке латинских извора о Светој земљи Ђиролама Голубовића, објављеном 1919. године.¹⁴ Преко Голубовићеве збирке, Симонов извештај о путовању у Свету земљу користили су и старији истраживачи са наших простора. Нажалост, оба издања садрже бројна погрешна читања рукописа, као и грешке у штампи, тако да су данас само делимично употребљива. Ново критичко издање списка које је приредио М. Еспозито, објављено је 1960. године. Иако и оно садржи одређене пропусте, данас представља најбољи текст који је на располагању истраживачима, па смо се у овом раду ослањали на њега, консултујући и рукопис из Корпус Кристи колеџа, доступан у електронском облику.¹⁵

¹⁰ N. R. Ker, *Medieval Manuscripts from Norwich Cathedral Library*, Transactions of the Cambridge Bibliographical Society 1/1 (1949) 17, 22–23.

¹¹ *Itinerarium Symonis Semeonis*, 3.

¹² M. Esposito, *The Pilgrimage of Symon Semeonis: A Contribution to the History of Mediaeval Travel*, The Geographical Journal 50/5 (1917) 337.

¹³ *Itineraria Symonis Simeonis et Willelmi de Worcestre: Quibus accedit tractatus de metro, in quo traduntur regulæ a scriptoribus medii ævi in versibus Leoninis observatæ*, ed. J. Nasmyth, Cantabrigiæ 1778. Ово издање остало нам је недоступно, као и енглески превод Симоновог извештаја који је на основу Нејсмитове публикације приредио Јуџин Ход: *Western pilgrims: the Itineraries of Fr. Simon Fitzsimons (1322–23), a Certain Englishman (1344–45), Thomas Brygg (1392), and Notes on Other Authors and Pilgrims*, trans. E. Hoade, Jerusalem 1952.

¹⁴ G. Golubovich, *Bibliotheca bio-bibliographica della Terra Santa e dell'Oriente Franciscano*, III, Quaracchi – Firenze 1919, 237–282.

¹⁵ *Cambridge, Corpus Christi College, MS 407: Simon Simeonis OFM, Itinerarium. Willelmus de Rubruk, Itinerarium. Odoricus of Pordenone, Itinerarium. Secretum secretorum*, доступан на адреси: <<https://parker.stanford.edu/parker/catalog/mj309qh4224>>.

* * *

Симон Фицсимонс на ходочашће није пошао сам. Његов пратилац, како сазнајемо из текста, био је још један припадник францисканског реда, по имену Хуго Илуминатор (Hugo Illuminator). О Симону није остало спомена у другим изворима,¹⁶ али је Хуго, по свој прилици, забележен као сведок на суђењу Темпларима у Ирској 1310. године, као Hugo de Lummour.¹⁷

Судећи по њиховим именима, може се претпоставити да двојица францисканаца из Ирске нису били келтског, већ енглеског или англо-норманског порекла. Са тим је сагласна већина приређивача и коментатора овог дела,¹⁸ што смо и ми усвојили, прихватавши Симоново презиме у његовом највероватнијем изворном облику – „Фицсимонс“. У прилог овој хипотези о Симоновом пореклу сведочи и присуство више англицизама у изворном латинском тексту.¹⁹ Насупрот томе, Симонов опис Енглеске и њене престонице Лондона упућује на то да је он по први пут посетио ову земљу када је кренуо на ходочашће. На основу тога се може разложно претпоставити да су двојица францисканских путника рођени у Ирској и то је практично све што се може утемељено рећи о њима и њиховом пореклу.

Путовање Симона Фицсимонса и Хуга Илуминатора отпочело је 16. марта 1323. године из Клонмела (Clonmel) у Ирској.²⁰ Након што су се укрцали на брод и прешли „врло бурно Ирско море“, дошли су у градић Холихед у северозападном Велсу (castrum Gyblis, quod est in principatu Wallie). Одатле су, на Велики Четвртак, 24. марта, стигли у енглески град Честер, у који према Симоновој тврдњи „стално долазе лађе из Ирске“. На

¹⁶ *Itinerarium Symonis Semeonis*, 4.

¹⁷ *Materials for the History of the Franciscan Province of Ireland, 1230–1450*, edd. E. B. Fitzmaurice, A. Little, Manchester 1920, 91–92.

¹⁸ M. Esposito, *Pilgrimage of Symon Semeonis*, 339; *Itinerarium Symonis Semeonis*, 4–5, 22; M. Krasnodebska-D'Aughton, *Inflamed with Seraphic Ardor: Franciscan Learning and Spirituality in the Fourteenth-Century Irish Pilgrimage Account*, *Franciscan Studies* 70 (2012) 296.

¹⁹ А. И. Фалилеев, *Иноязычные вкрапления в Итинерарии Симона Симеониса*, *Индоевропейское языкознание и классическая филология* 21 (2017) 800–818.

²⁰ У старијој литератури путовање Симона и Хуга се често датовало у 1322. годину, како је и наведено на првој фолији рукописа („Anno Domini millesimo cccxxii“). Међутим, реч је о очигледној погрешци преписивача. Датум Ускрса и других покретних празника у тексту недвосмислено показују да је реч о 1323. години, како примећују и приређивачи овог извора, G. Golubovich, *Bibliotheca bio-bibliographica*, 246; *Itinerarium Symonis Semeonis*, 3.

овом месту, Симон је за енглеског краља Едварда II (1307–1327) истакао да „има више лађа од свих других хришћанских краљева и владара и да њима влада на мору Океану“.²¹

Након што су у Честеру прославили Ускрс, ходочасници су наставили путовање преко Енглеске све док нису дошли у Лондон, „најславнији и најбогатији град који постоји под сунцем“. У наставку текста, Симон је описао енглеску престоницу и њене знаменитости – Катедралу Светог Павла, Вестминстерску опатију и Лондонску кулу.²²

Ходочаснике је даље пут водио преко Кентерберија до Довера, одакле су бродом прешли Енглески канал и искрцали се у луци Висант (Wytsondiam) крај Калеа, „која је у краљевству мирољубивог краља Француске“.²³ Симон тек узгредно набраја места која су лежала на даљем путу ходочасника, али доста пажње посвећује опису Париза „најмногољуднијег од свих хришћанских градова“. За француску престоницу он је уједно истакао да је „неговатељица свих филозофских и теолошких наука и мајка свих осталих слободних вештина, господарица правде и узор морала“.²⁴

Ходочасници су из Париза наставили пут саобраћајницом дуж Саоне и Роне, прешавши поново део пута бродом и посетивши Троа, Лион, Вијен, Авињон, Марсељ и Ницу. За последњи поменути град путник је приметио да је у њему одржан „чувени сабор коме је присуствовао Свети Никола.“²⁵ Очигледно је да је францисканац из Ирске помешао Ницу са малоазијском Никејом, што је једна од ретких, иако прилично упадљива грешка у његовом спису.

У Ници су се путници по четврти пут укрцали на брод који је пловио за Ђенову, одатле настављајући копном преко Лигурије и Ломбардије. Застали су у манастиру Бобио који је основао ирски монах и светац Колумбан у VI веку и који је, управо због тога, био важна успутна станица за двојицу ходочасника. Недуго потом, дан уочи Петровдана, односно 28. јуна 1323. године, стигли су у Венецију.²⁶ Било је то готово три и по месеца након што су се отиснули на ходочашће из Клонмела.

Венеција је у ово време била главна лука из које су се предузимала ходочашћа из западне Европе у Свету земљу. Попут Лондона и Париза,

²¹ *Itinerarium Symonis Semeonis*, 24.

²² *Исто*, 26.

²³ *Исто*, 28.

²⁴ *Исто*, 28–30.

²⁵ *Исто*, 32.

²⁶ *Исто*, 34.

Симон је доста места посветио и опису овог града „који лежи два километра од копна и чије улице чине поплочани путеви и канали“, његовим знаменитостима – Цркви Св. Марка, Арсеналу, Дуждевој палати и наравно, моштима светаца која овде почивају.²⁷

Симон и Хуго су у Венецији остали дуже од месец и по дана, све до 18. августа,²⁸ када су се укрцали на млетачку лађу и заплвили дуж источне обале Јадрана. Пристали су у Пули, Задру, Дубровнику и прошли кроз „Улцињ, град краља Рашке“, како Симон наводи.²⁹ Недуго потом приспели су у Драч, град на албанској обали под влашћу јужноиталијанских Анжујаца. С обзиром на то да је одељак Симоновог текста о овој деоници путовања дат у преводу са коментарима, није неопходно детаљније га препричавати на овом месту.

Из Драча су путници наставили пловидбу прошавши покрај Валоне, острва Крф, венецијанских лука Корона и Модона на Пелопонезу и пристали су на острву Цериго (Surgim, односно данашња Китера) „које припада венецијанском грађанину Николи Венеру“.³⁰ Крајња дестинација ове етапе путовања било је острво Кандија, односно Крит. Путници су овде остали дуже од месец дана, а поред разних врста воћа, поврћа и вина које се могло набавити на Криту, Симон је, овде боравећи, оставио и први детаљнији опис Цигана у југоисточној Европи.³¹ „Изван града [Кандија, одн. данашњи Ираклион] видели смо народ који се држи грчког обреда и тврде [за себе] да су потомци Каинове лозе. Они ретко или никада не остају на месту дуже од тридесет дана, већ увек, као да су од Бога проклети, лутају изопштени...“.³²

²⁷ Исто, 34–36.

²⁸ „feria Vta infra octavas assumptionis virginis gloriose“, *Itinerarium Symonis Semeonis*, 36. Велика Госпојина (15. август) је 1323. године била у понедељак, тако да feria quinta, односно четвртак, у тој недељи пада на 18. август. У старијем, Голубовићевом издању, одлазак двојице путника из Венеције погрешно је датован дан касније, док је у Еспозитовом издању присутно исправно датовање, cf. G. Golubovich, *Bibliotheca bibliographica*, 251, n. 4; *Itinerarium Symonis Semeonis*, 37.

²⁹ *Itinerarium Symonis Semeonis*, 36–38. У рукопису се „краљ Рашке“ спомиње два пута и то у оба наврата као ‘rex cassie’ (fol. 6r, 6v), што приређивачи исправно емендирају у ‘rex Rassie’. И овде је, по свему судећи, реч о погрешци преписивача, а не ирског ходочасника.

³⁰ *Itinerarium Symonis Semeonis*, 40.

³¹ G. Soulis, *The Gypsies in the Byzantine Empire and the Balkans in the Late Middle Ages*, *Dumbarton Oaks Papers* 15 (1961) 162; C. Murphy, *An Early Irish Visitor to the Island of Crete: The Journey of Symon Semeonis from Ireland to the Holy Land*, *Classics Ireland* 10 (2003) 60–61. Цигани су свакако били спорадично присутни у југоисточној Европи још од краја XI века, А. Николов, *Военизирани цигани в пределите на катепаната България в края на XI в.*, *Средновековният българин и „другите“*. Сборник в чест на 60-годишнината на проф. дин Петър Ангелов, съст. А. Николов, Г. Николов, София 2012, 175–185.

³² *Itinerarium Symonis Semeonis*, 42–44.

У понедељак, 10. октобра 1323. године³³ Симон и Хуго су напустили Крит и отпловили за Александрију, главну египатску луку која је била под влашћу мамелучког султана ан-Насира (1310–1341). Тамо су се суочили са првим непријатностима. Заједно са другим пристиглим хришћанима морали су да сачекају долазак градских званичника, док су их за то време муслимански пролазници вређали и према Симоновим речима, камењали. Занимљиво је да се, сагласно писцу, комуникација између градских званичника, „адмирала“, односно гувернера у Александрији и мамелучког султана у Каиру обављала путем голубова писмоноша.³⁴

После неколико часова, „адмирал“, односно гувернер Александрије, дошао је у луку да, преко тумача, испита све пристигле дошљаке за разлоге посете. Његови људи су, за то време, проверили пртљаг двојице ходочасника, наставши том приликом иконе Распећа, Богородице и Светог Јована Јеванђелисте које су они, како Симон истиче „донели са собом из Ирске“.³⁵ То је побудило сумњу у мотиве њиховог доласка. Симон и Хуго су привремено били притворени у резиденцији (*fundum*) марсељских трговаца у Александрији, где су остали пет дана. Након тога, било им је допуштено да отпутују за Каиро, где је требало да затраже дозволу за слободан пролазак до Свете земље. Симон је сумњао да је разлог оклевања гувернера и градских званичника да им допусте слободу кретања лежао у томе што „Сарацени немају нарочиту жељу да им сиромашни људи, а нарочито Мала браћа, путују земљом, зато што ни они, ни њихов султан, од њих не могу да извуку новац“.³⁶

Детаљни опис Египта, градова Александрије и Каира, као и њихових житеља, који обухвата готово две трећине Симоновог списка, неопходно је овде оставити по страни. Ипак, догађај који треба поменути јесте да се током боравка у Каиру Хуго Илуминатор изненада разболео и преминуо, у кући једног Сарацена код кога су ходочасници одсели.³⁷ Симон је, недуго затим, добио дозволу султана да у пратњи двојице момака и тумача отпутује за Јерусалим. Тако је, првог дана децембра 1323. године, он кренуо на последњу етапу свог путовања.³⁸

Спис се изненада завршава након Симоновог доласка у Јерусалим. Опис Светог града, изузев помена Сионске горе, изостао је у тексту. Није познато да ли је спис остао незавршен или је можда неколико последњих

³³ „die lune infra octavas Sancti Francisci“, *Itinerarium Symonis Semeonis*, 44.

³⁴ *Itinerarium Symonis Semeonis*, 44–46.

³⁵ Исто, 48.

³⁶ Исто.

³⁷ Исто, 92.

³⁸ Исто, 98.

фолија оригиналног рукописа изгубљено пре него што је он преписан у кодексу из Норича.³⁹ Када и којом рутом се путник после оствареног ходочашћа вратио у своју матичну земљу може се само делимично реконструисати. Извесно је да је повратно путовање такође било преко Египта. Наиме, Симон у тексту спомиње да је, на Сретење, 2. фебруара 1324. године боравио у Каиру, а на почетку ускршњег поста, у првој недељи марта исте године, у Александрији.⁴⁰ Имајући у виду наведене хронолошке одреднице, то је могло бити само на повратку из Јерусалима. Такође, судећи по неколико узгредних референци из текста, у којима се помињу знаменитости Рима, чини се да је ходочасник из Ирске боравио и у овом граду. Највероватније га је посетио приликом повратног путовања у домовину.⁴¹

* * *

Спис Симона Фицсимонса углавном чине његова лична запажања о градовима и земљама које је пропутовао. Тек узгредно он се ослања на дела других аутора. Тако, на самом крају списка, описује Сионску гору, уз позивање на енциклопедију Вартоломеја Енглеског, тачније на 14. књигу овог дела у којој се говори о планинама света.⁴² У неколико наврата, он у полемичком тону наводи одломке из Курана (*Alchoran*) и списка *Doctrina Machometi*.⁴³ Латински превод Курана, као и превод са арапског „Мухамедове доктрине“, односно измишљеног дијалога између исламског пророка и једног јеврејског конвертита у Ислам, настали су средином XII века у Шпанији и били су познати припадницима проповедничких монашких редова.⁴⁴ Самим тим, не чуди Симоново познавање ових списка, али није познато да ли је и њих носио са собом из Ирске, или их је можда набавио на путовању.⁴⁵

Мотив путовања двојице ходочасника био је, наравно, првенствено верске природе. Симон у то не оставља никакве сумње истичући на самом

³⁹ Исто, 21. У рукопису, Симонов текст од извештаја Виљема де Рубрука раздвајају три празне фолије (fol. 34–36), што указује на то да сачувани препис није окрњен у односу на предложак (аутограф?) са кога је преписан.

⁴⁰ *Itinerarium Symonis Semeonis*, 74, 86; M. Esposito, *Pilgrimage of Symon Semeonis*, 87–88.

⁴¹ *Itinerarium Symonis Semeonis*, 82, 94, 108; M. Krasnodebska-D'Aughton, *Inflamed with Seraphic Ardor*, 284.

⁴² *Itinerarium Symonis Semeonis*, 110; M. Krasnodebska-D'Aughton, *Inflamed with Seraphic Ardor*, 291–292.

⁴³ *Itinerarium Symonis Semeonis*, 50–52, 58–62, 90

⁴⁴ M. Krasnodebska-D'Aughton, *Inflamed with Seraphic Ardor*, 294.

⁴⁵ *Itinerarium Symonis Semeonis*, 12.

почетку списка, да су он и Хуго кренули на пут „запаљени анђеоским жаром“ (*seraphicis inflammatis ardoribus*).⁴⁶ Упркос томе, приметно је да он у свом делу не залази у догматске и обредне разлике између западног хришћанства и православне и других источних хришћанских цркава. Док је његов однос према Јеврејима и муслиманима непријатељски, он према следбеницима других хришћанских конфесија не исказује анимозитет. Треба приметити да се, у том погледу, Симон Фицсимонс разликује од других оновремених извора за српску историју из пера западних аутора – попут анонимног *Описа источне Европе* (*Descriptio Europae Orientalis*), састављеног око 1310–1311. године⁴⁷ или *Упутства за путовање преко мора* (*Directorium ad passagium faciendum transmarinum*) које је 1332. године највероватније написао барски римокатолички архиепископ Гијом Адам.⁴⁸ Симонове белешке о „Словенима“ (Србима) су тако сведене на констатације да се они држе грчког обреда, да је рашки краљ шизматик (исти епитет Симон употребљава не само за православне, већ и за коптске хришћане),⁴⁹ те да су разни словенски народи међу собом слични по језику, али различити у вери.

Много више од религијских обичаја и разлика, у средишту пажње францисканца из Ирске био је свакодневни живот житеља градова које је прошао, њихови одевни предмети и платежна средства, али и ретке биљке и животиње, попут крокодила,⁵⁰ слонова и жирафа које је видео у Египту.⁵¹ У одељку у коме описује пут од Венеције до Драча, Симон говори о различитим типовима шешира које носе даме у Задру, потом о капама и шеширима „Словена“, Грка и Албанаца, о птицама које се могу

⁴⁶ Исто, 24.

⁴⁷ Анонимов опис источне Европе, edd. Т. Живковић et al., Београд 2013, 119–128.

⁴⁸ Brocardus, *Directorium ad passagium faciendum*, ed. Ch. Kohler, Recueil des historiens des croisades. Historiens Armeniens, II, Paris 1906, 477–485; C. Raymond Beazley, *Directorium ad Faciendum Passagium Transmarinum*, The American Historical Review 13/1 (1907) 96–98; Ch. Kohler, *Quel est l'auteur du Directorium ad Passagium faciendum?*, Revue de l'Orient latin 12 (1911) 104–111.

⁴⁹ *Itinerarium Symonis Semeonis*, 80, 90.

⁵⁰ Исто, 66, 68. Симон за крокодиле употребљава име *socatrix*, што је у XIV веку већ био устални назив за митску животињу – базилиска, И. Башић, А. Узелац, *Базилиска (змија-петао) и његова симболика у општем и јужнословенском контексту*, Гласник Етнографског института 66/1 (2018) 159. Треба приметити да идентично име за крокодиле („*calcatrix*“) употребљава и Симонов савременик Јордан из Северака, доминикански путник из Каталоније и први римокатолички епископ индијског Квилона, C. Gadrat, *Une image de l'Orient au XIVe siècle. Les Mirabilia Descripta de Jordan Catala de Sévérac*, Paris 2005, 249.

⁵¹ *Itinerarium Symonis Semeonis*, 82.

купити на тржници у Дубровнику, као и новцу у оптицају у овом граду и Драчу. Нешто касније, он истиче богатство земаља на источној обали Јадрана у вину, меду и воћу, као и просперитет градова овог подручја, ипак наглашавајући да се они у том погледу не могу мерити са много већим и важнијим урбаним средиштима северне Италије. Везано за Симонов опис Дубровника, није згорег напоменути да је реч о најранијим утисцима о овом месту, записаним од стране једног странца.⁵²

Дакле, може се слободно истаћи да Симон Фицсимонс није уобичајени средњовековни ходочасник, већ истински путописац и етнограф, солидног образовања и завидне радозналости. Иако његово дело садржи важне податке за политичку историју и историјску географију, за савремене историчаре су много значајнији подаци о свакодневном животу етнички шароликог становништва источне обале Јадрана, коју је францисканац из Ирске посетио у другој половини августа 1323. године.

⁵² J. Tadić, *Promet putnika*, 181.

ПРИЛОГ:

ПУТОВАЊЕ СИМОНА ФИЦСИМОНСА И ХУГА ИЛУМИНАТОРА
ОД ВЕНЕЦИЈЕ ДО ДРАЧА

„[...] Одатле смо отпловили за град Пулу (Spola) који је у провинцији Истра (Listria) и потчињен Венецијанцима. Тамо је прелепа лука, заштићена од свих ветрова. А одатле, после још два дана пута, допловили смо у Задар (Jatara), пребогати и добро утврђени град, у коме почивају мошти блаженог мученика Григорија.⁵³ Овај град је од Венеције удаљен три стотине миља⁵⁴ и налази се у покрајини Далмација (Dalmathia) којом такође владају Венецијанци. Овде се жене дивно украшавају. Неке од њих носе на глави шиљате украсе, налик совама буљинама, друге дугуљасте и четвртасте, а треће огромне и округле шешире, спреда украшене драгим камењем, уздигнуте и одлично направљене да као штит одбијају ударце града, налете ветра и кише и зраке сунца. А кажу да је толико острва потчињено њиховој [тј. венецијанској] власти да их има као дана у години.

Одатле смо, прошавши кроз две тврђаве Венецијанаца, Лесину (Llysna, тј. Хвар) и Корчулу (Cursula), допловили у Рагузу (Ragusya), пребогат и добро утврђен град са високим кулама и другом ратном опремом. Овај град се налази у покрајини Далмација и удаљен је од Задра две стотине миља. Њиме владају Венецијанци, а у њега долазе Словени, Варвари, Патарени и други шизматички трговци (Sclavi, Barbari, Paterini et alii scismatici negotiatores) који се својим држањем, изгледом и језиком у свему разликују од Латина.⁵⁵ Словени су, наиме, језиком врло слични Чесима (Воему), али се од њих многи разликују у вери, јер Чеси се држе латинског обреда, а

⁵³ Еспозито констатује да није познато „који светац по имену Григорије“ је у питању, *Itinerarium Symonis Semeonis*, 37, п. 3. Према мишљењу Н. Радојчића, на делу је ауторова погрешка и реч је највероватније о Св. Хризогону, Н. Радојчић, *Један занимљив извор*, 321.

⁵⁴ Растојања у овом одељку Симоновог списка су очигледно изражена у венецијанским миљама. Симон је током свог путовања вероватно имао прилике да види мапе и портолане које су биле у поседу венецијанских морнара и да на основу њих изрази растојања међу градовима, *Itinerarium Symonis Semeonis*, 7.

⁵⁵ То јест, трговци из Србије, Босне и вероватно Албаније, како истраживачи тумаче помен „Варвара“ на овом месту, *Itinerarium Symonis Semeonis*, 37, п. 5; J. Richard, *Križari i putnici*, 30. Симон нешто касније, у истом одељку списка, уз Албанце заиста користи епитет „варвари“. Најраније посведочено присуство Албанаца у Дубровнику датира из 1285. године, L. Thallóczy, C. Jireček, E. Sufflay, *Acta et Diplomata Res Albaniae Mediae Aetatis Illustrantia*, I, Vindobonae 1913, 156, no. 527; С. Тирковић, *Албанци у огледалу јужнословенских извора*, Илири и Албанци: серија предавања одржаних од 21. маја до 4. јуна 1986. године, ур. М. Гарашанин, Београд 1988, 332.

Словени углавном грчког.⁵⁶ Новац у овом граду је од бронзе или бакра, без слике или натписа. Тридесет ових динара (*denarii*) вреди један венецијански гросо (*Venetum grossum*),⁵⁷ а један венецијански гросо вреди један стерлинг са оболлом (*unum sterlingum cum obolo*). Треба приметити да се у овом граду, као и у друга два претходно споменута града, плаћа багатинима (*bagatiny*),⁵⁸ као и у Венецији и они исто вреде. У њему је, кажу, глава мученика Светог Власија (*capud Sancti Blasii martiris*). У њему се такође може наћи и мноштво соколова, а има и много других веома племенитих птица које се на тржници јефтино купују и продају.⁵⁹ Тврђава овог града је смештена изнад њега, на врло неприступачној стени, већим делом окружена дубоким морем и добро заштићена страшним литицама.

Пошто смо овде провели неколико дана, прошли смо кроз Улцињ,⁶⁰ град краља Рашке (*Dulcynam civitatem, que est regis Rassie*)⁶¹, и допловили

⁵⁶ Симон није боравио у Чешкој, нити се Чеси помињу на неком другом месту у његовом спису. Обавештења о сродности језика Чеха и „Словена“ он је вероватно преузео из 15. књиге енциклопедије Вартоломеја Енглеског, посвећене светској географији: „*Ruthia sive Ruthena... concordans cum Bohemis & Sclavis in idiomate et lingua*“, *Bartholomaei Anglici De genuinis rerum coelestium, terrestrium et inferarum proprietatibus libri XVIII*, Francofurti 1601, 693: У истој књизи свог дела, Вартоломеј Енглески доноси детаљна обавештења о Чешкој, *Bartholomaei Anglici De genuinis rerum*, 639.

⁵⁷ На исти начин, вредност дубровачких новчића, које назива фоларима, изражава Франческо Балдучи Пеголоти из Фиренце у свом трговачком приручнику насталом око 1340. године: „*In Raugia si spendono viniziani grossi d'argento, et moneta picciola di rame che s'appellano folleri; e 'l viniziano grosso vale 30 folleri et per tanto si spendono in Raugia.*“, Francesco Balducci Pegolotti, *La pratica della mercatura*, ed. A. Evans, Cambridge MA 1936, 150. О овој Симоновој вести такође види М. Реџетар, *Početak kovanja dubrovačkoga novca*, 164–168. О дубровачким фоларима: С. Димитријевић, *Најстарије врсте ситног новца – фолара које су биле у промету у Дубровнику*, Историјски часопис 29–30 (1982–1983) 85–92; Ph. Grierson, *Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whittemore Collection, Vol. 5: Michael VIII to Constantine XI, 1258–1453, Part I*, Washington DC 1999, 26–27.

⁵⁸ Устаљени северноиталијански назив за мали бакарни новац. У Венецији су се багатини ковали од краја XIII века. У свом делу Симон све односе у платежним средствима на Средоземљу изражава у поређењу са венецијанским новчићима, cf. *Itinerarium Symonis Semeonis*, 7.

⁵⁹ О цени соколова на дубровачкој тржници овог времена сведочи и један податак из дубровачког архива. Трговац из Барселоне Бартоломео де Фонти је 1337. године купио у Дубровнику 25 јастребова за 19 дуката и осам соколова за 18 дуката, Н. Фејић, *Шпанци у Дубровнику у средњем веку*, Београд 1988, 110.

⁶⁰ Улцињ се као град и седиште римокатоличке епископије у саставу српске државе спомиње у *Упутству за путовање преко мора* чији је аутор вероватно Гијом Адам, Brocardus, *Directorium*, 483–484; Raymond Beazley, *Directorium*, 97. Устаљено се среће и на најстаријим сачуваним италијанским и мајорканским портоланима из прве половине XIV века, А. Узелац, *Држава Немањића*, 361, 365, 369–371.

⁶¹ У време путовања Симона Фицсимонса и Хуга Илуминатора, Немањићком државом је владао Стефан Урош III Дечански (1321–1331).

до Драча (Durachia), некада славног града, моћног на копну и мору који је припадао грчком цару, али је сада потчињен принцу Романије (principi Romanie),⁶² брату горепоменутог краља Јерусалима.⁶³ Овај град се налази у покрајини Албанија. Треба знати да је Албанија (Albanya) покрајина између Склавоније⁶⁴ и Романије (inter Sclavoniam et Romaniam). Има свој језик,⁶⁵ а недавно ју је поменути шизматички краљ Рашке (predictus rex Rassie scismaticus) потчинио својој власти.⁶⁶ Ови Албанци су шизматици, држе се грчког обреда и својом одећом и држањем у свему наликују на њих.⁶⁷ Наиме, Грци ретко или никад не носе капуљаче (caputio), већ беле шешире, готово равне, спуштене спреда и подигнуте страга, тако да се њихова коса, чијом се дужином и лепотом поносе, може боље видети. А Словени, о којима је претходно речено, носе беле, дугуљасте и округле шешире, на чијим врховима племићи стављају дуго перо, да би се лакше препознали и разликовали од простог народа и сељана.⁶⁸

⁶² Филип Тарентски, деспот Романије, принц Ахаје и Тарента, господар краљевине Албаније и Драча, млађи брат напуљског краља Роберта I Мудрог. Еспозито погрешно идентификује „принца Романије“ са Јованом од Гравине, Филиповим братом, који је преузео власт над анжујским поседима у Албанији тек после његове смрти 1331. године, cf. *Itinerarium Symonis Semeonis*, 39, п. 2.

⁶³ Роберт I Мудри (1309–1343), краљ Напуља и титуларни владар Јерусалима. Симон га претходно помиње када говори о свом путовању кроз јужну Француску, *Itinerarium Symonis Semeonis*, 30.

⁶⁴ У западноевропској средњовековној географији „Склавонија“ је устаљени термин за земље на источној обали Јадрана, без прецизне политичке конотације. Тако ово име треба тумачити и у Симоновом делу, а не као синоним за српску државу, будући да њу писац познаје под именом „Рашка“, cf. Brocardus, *Directorium*, 382–383; Raymond Beazley, *Directorium*, 820–821; А. Узелац, *Држава Немањиха*, 365–366, 372.

⁶⁵ Налик Симону, анонимни аутор *Описа источне Европе* примећује да „Албанци имају језик који је различит од језика Латина, Грка и Словена тако да се уопште не разумеју са другим народима“, *Анонимов опис источне Европе*, 119.

⁶⁶ Српски владар који је завладао већим делом Албаније био је отац Стефана Дечанског, Стефан Урош II Милутин (1282–1321). Краткотрајна српска власт у Драчу трајала је отприлике између 1296. и 1304. године, када је град прешао под власт Филипа Тарентског. О српској власти над Драчом, као и политичким приликама које су у њему владале у време путовања двојице ходочасника из Ирске види: А. Ducellier, *La façade maritime de l'Albanie au Moyen âge: Durazzo et Valona du XIe au XVe siècle*, Thessaloniki 1981, 323–338; И. Божић, *Албанија и Арбанаси у XIII, XIV и XV веку*, Глас Српске академије наука и уметности 338. Одељење историјских наука 3 (1983) 31–36; И. Коматина, П. Коматина, *Настанак „Млетачке Албаније“ и успомена на византијску власт у српском приморју*, Историјски часопис 67 (2018) 60–63.

⁶⁷ За разлику од Симона, у *Опису источне Европе* се тврди да Албанци „нису прави католици, нити прави шизматици. Ако би се нашао неко ко би им проповедао реч Божју, постали би прави католици јер [...] по природи воле Латине“, *Анонимов опис источне Европе*, 119.

⁶⁸ О овој Симоновој вести види Н. Радојчић, *Занимљив извор*, 323.

Овај град има веома широке зидине, а неугледне и мале грађевине, зато што је раније страдао у земљотресу. Када је пострадао, грађани и житељи овог града били су затрпани у својим домовима и дворовима, кажу њих 24.000 на броју, и тако погинули.⁶⁹ Сада је у њему мали број житеља који се међусобно разликују у вери, обичајима и језику. Насељен је Латинима, Грцима, неверним Јеврејима и варварима Албанцима (Latinis, Grecis, Judeis perfidis, et barbaris Albanensibus).⁷⁰ Овде се плаћа малим *турнејцима* (turonenses parvi). Њих једанаест вреди један венецијански *гросо* и њима се плаћа по целој Романији.⁷¹ Овај град је удаљен две стотине миља од Рагузе.

Одавде смо, захваљујући повољним ветровима, прошли кроз Валону (Belona), тврђаву грчког цара⁷² и острво Крф (Corfu), на коме је град Крф који припада поменутом краљу Јерусалима, а од Драча је удаљен две стотине миља.“

(Corpus Christi Ms. 407, fol. 5v–6v; *Itinerarium Symonis Semeonis*, 36–38)

⁶⁹ Земљотрес који је погодио Драч описао је византијски историчар Георгије Пахимер, који тврди да је том приликом разрушен читав град осим тврђаве. Околни житељи су потом похрлили у Драч да би спасли преживеле испод рушевина, али и да би опљачкали њихово благо и драгоцености. За разлику од Симона, Пахимер не наводи број жртава у земљотресу, Georges Pachymères, *Relations Historiques*, II, edd. A. Failler, V. Laurent, Paris 1984, 456–461, 640–641. Уз то, византијски историчар не наводи прецизно када је до овог земљотреса дошло, док се у литератури догађај датује у широком временском распону између 1267. и 1273. године. Највероватније, земљотрес се одиграо марта 1270. или 1271. године, A. Failler, *Chronologie et composition dans l'Histoire de Georges Pachymère*, *Revue des études byzantines* 39 (1981) 214–218; D. Nicol, *The Despotate of Epiros 1267–1479: A Contribution to the History of Greece in the Middle Ages*, Cambridge 1984, 15, n. 18.

⁷⁰ Према Пахимеру, Албанци су населили Драч након земљотреса, Georges Pachymères, *Relations Historiques*, II, 458–459; Б. Ферјанчић, *Албанци у византијским изворима*, Илири и Албанци: серија предавања одржаних од 21. маја до 4. јуна 1986. године, Београд 1988, 293–294. Најстарије сведочанство о присуству Јевреја у овом граду потиче из 1281. године и везано је за наплату дуга од извесног Лава, Јеврејина из Драча (Leoni Judeo de Dyrachio) нотираним у дубровачкој канцеларији, В. Hrabak, *Jevreji u Albaniji od kraja XIII do kraja XVII veka i njihove veze sa Dubrovnikom*, *Zbornik Jevrejskog istorijskog muzeja*, I (Beograd 1971) 58. Симон не спомиње словенско становништво међу житељима Драча, али је Словена у овом граду крајем XIII и почетком XIV века несумњиво било, о чему су остала сведочанства у дубровачкој и анжујској архивској грађи, A. Ducellier, *Façade maritime*, 424–425.

⁷¹ Најранији показатељ ковања новца у Драчу („stamenos de Dyrachio et Romania“) среће се у једном дубровачком документу из 1294. године, укљученом у градски статут, *Liber statutorum civitatis Ragusii compositus anno 1272.*, edd. V. Bogišić. K. Jireček, Zagrabiae 1904, 196; cf. D. M. Metcalf, *Coinage in South Eastern Europe, 820–1396*, London 1979, 202. Симон је вероватно преувеличао вредност драчких *турнејаца*, *Itinerarium Symonis Semeonis*, 39, n. 6.

⁷² Византијски цар Андроник II Палеолог (1282–1328). У време путовања двојице ходочасника Валоном је управљао извесни Никола Ганцас који се налазио на челу овог града најкасније од 1322. године. Неколико година касније, он се окитио титулом

* * *

„Овај град [Кандија], попут градова горенаведених покрајина, то јест Истре, Албаније и Романије (*videlicet Listrie, Albanie, Romanie*) кроз које смо прошли, има много одличног вина, сира и воћа. У њему је обиље оног чувеног критског вина које се разноси по целом свету.“

(Corpus Christi Ms. 407, fol. 7v; *Itinerarium Symonis Semeonis*, 42.)

* * *

„Треба знати да је ово острво [Крит] дугуљастог облика и покривено веома високим планинама. Међу њима је и једна несавладива планина на чијем врху је висораван до које може да се стигне само једном уском и готово непроходном стазом.⁷³ На овој висоравни живи најмање 10.000 Грка. Овде се може наћи све што је неопходно за људску употребу, изузев соли и жита. Њоме влада неки Грк по имену Алексије (*quidam Grecus nomine Alexius*), који међу свим господарима на свету поседује најчвршће упориште.⁷⁴ Треба напоменути да, сагласно морнарима који описују морска острва, ово острво има обим од пет стотина миља. Такође, треба знати да су градови ових, претходно поменутих покрајина, то јест Славоније и осталих (*videlicet Sclavonie et cetera*), иако плодни и добро утврђени, у поређењу са већ поменутим градовима у Италији, мали и безначајни.“⁷⁵

(Corpus Christi Ms. 407, fol. 8r–8v; *Itinerarium Symonis Semeonis*, 44.)

„протосеваста и протовестијарија“ и фактички одметнуо од византијске централне власти, A. Ducellier, *Façade maritime*, 352–355; D. Nicol, *Despotate of Epiros*, 100–101.

⁷³ Висораван Нида, смештена између два врха Иде, највише планине Крита, *Itinerarium Symonis Semeonis*, 45, п. 4; C. Murphy, *Early Irish Visitor*, 62.

⁷⁴ Алексије Калергис, грчки архонт на Криту, чија је побуна окончана 1299. године споразумом са венецијанским властима којим су он и представници истакнутих грчких племићких породица сачували привилегије и добили одређену аутономију, C. Murphy, *Early Irish Visitor*, 62; C. Maltezou, *The Historical and Social context, Literature and Society in Renaissance Crete*, ed. D. Holton, Cambridge 1991, 24.

⁷⁵ Поређење се односи на градове у северној Италији које су Симон и Хуго претходно посетили. То су Ђенова, Пјаченца, Парма, Мантова, Верона, Виченца, Падова и Венеција, *Itinerarium Symonis Semeonis*, 32–34.

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ – LIST OF REFERENCES

Извори – Primary Sources

Bartholomaei Anglici De genuinis rerum coelestium, terrestrium et inferarum proprietatibus libri XVIII, Francofurti 1601.

Brocardus, *Directorium ad passagium faciendum*, ed. Ch. Kohler, Recueil des historiens des croisades. Historiens Armeniens, II, Paris 1906, 367–517.

Cambridge, *Corpus Christi College, MS 407: Simon Simeonis OFM, Itinerarium. Willelmus de Rubruk, Itinerarium. Odoricus of Pordenone, Itinerarium. Secretum secretorum*.

< <https://parker.stanford.edu/parker/catalog/mj309qh4224> > (датум приступа 4. април 2020)

Francesco Balducci Pegolotti, *La pratica della mercatura*, ed. A. Evans, Cambridge MA 1936.

Georges Pachymères, *Relations Historiques*, II, edd. A. Failler, V. Laurent, Paris 1984.

Golubovich G., *Bibliotheca bio-bibliographica della Terra Santa e dell'Oriente Francese*, III, Quaracchi–Firenze 1919.

Itinerarium Symonis Semeonis Ab Hybernia Ad Terram Sanctam. ed. M. Esposito, Scriptores Latini Hiberniae, IV, Dublin 1960.

Liber statutorum civitatis Ragusii compositus anno 1272., edd. V. Bogišić, K. Jireček, Zagrabiae 1904.

Materials for the History of the Franciscan Province of Ireland, 1230–1450, edd. E. B. Fitzmaurice, A. Little, Manchester 1920.

Raymond Beazley C., *Directorium ad Faciendum Passagium Transmarinum*, The American Historical Review 12/4 (1907) 810–857; 13/1 (1907) 66–115.

Thallóczy L., Jireček C., Sufflay E., *Acta et Diplomata Res Albaniae Mediae Aetatis Illustrantia*, I, Vindobonae 1913.

Анонимов опис источне Европе, Т. Живковић и др., Београд 2013. [Anonimov opis istočne Evrope, ed. T. Živković et al., Beograd 2013]

Литература – Secondary Works

Ducellier A., *La façade maritime de l'Albanie au Moyen âge: Durazzo et Valona du XIe au XVe siècle*, Thessaloniki 1981.

Elsie R., *Two Irish Travellers in Albania in 1322*, Albanien in Vergangenheit und Gegenwart, internationales Symposium der Südosteuropa-Gesellschaft in Zusammenarbeit mit der Albanischen Akademie der Wissenschaften, Winterscheider Mühle bei Bonn, 12.–15. September 1989, ed. K.-G. Grothusen, München 1991, 24–27.

Esposito M., *The Pilgrimage of Symon Semeonis: A Contribution to the History of Mediaeval Travel*, The Geographical Journal 50/5 (1917) 335–352; 51/2 (1918) 77–96.

Failler A., *Chronologie et composition dans l'Histoire de Georges Pachymère*, Revue des études byzantines 39 (1981) 145–249.

Gadrat C., *Une image de l'Orient au XIVe siècle. Les Mirabilia Descripta de Jordan Catala de Sévérac*, Paris 2005.

Grierson Ph., *Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whittemore Collection, Vol. 5: Michael VIII to Constantine XI, 1258–1453, Part I*, Washington DC 1999.

Hrabak B., *Jevreji u Albaniji od kraja XIII do kraja XVII veka i njihove veze sa Dubrovnikom*, Zbornik Jevrejskog istorijskog muzeja I (Beograd 1971) 55–97.

James M. R., *A Descriptive Catalogue of the Manuscripts in the Library of Corpus Christi College*, II, Cambridge 1912.

Ker N. R., *Medieval Manuscripts from Norwich Cathedral Library*, Transactions of the Cambridge Bibliographical Society 1/1 (1949) 1–28.

Kohler Ch., *Quel est l'auteur du Directorium ad Passagium faciendum?*, Revue de l'Orient latin 12 (1911) 104–111.

Krasnodebska-D'Aughton M., *Inflamed with Seraphic Ardor: Franciscan Learning and Spirituality in the Fourteenth-Century Irish Pilgrimage Account*, Franciscan Studies 70 (2012) 283–312.

Ladić Z., *Croatian Regions, Cities-Communes, and Their Population in the Eastern Adriatic in the Travelogues of Medieval European Pilgrims*, Towns and Cities of the Croatian Middle Ages: Image of the Town in Narrative Sources: Reality and/or Fiction?, edd. I. Benyovsky Latin, Z. Pešorda Vardić, Zagreb 2017, 359–393.

Maltezos C., *The Historical and Social context, Literature and Society in Renaissance Crete*, ed. D. Holton, Cambridge 1991, 17–48.

Metcalfe D. M., *Coinage in South Eastern Europe, 820–1396*, London 1979.

Murphy C., *An Early Irish Visitor to the Island of Crete: The Journey of Symon Semeonis from Ireland to the Holy Land*, Classics Ireland 10 (2003) 54–63.

Nicol D., *The Despotate of Epiros 1267–1479: A Contribution to the History of Greece in the Middle Ages*, Cambridge 1984.

Rešetar M., *Početak kovanja dubrovačkoga novca*, Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti 266 (1939) 149–170.

Richard J., *Križari i putnici u srednjovjekovnoj Slavoniji*, Croatica Christiana periodica 10 (1986) 27–39.

Soulis G., *The Gypsies in the Byzantine Empire and the Balkans in the Late Middle Ages*, Dumbarton Oaks Papers, 15 (1961) 141–165.

Tadić J., *Promet putnika u starom Dubrovniku*, Dubrovnik 1939.

Башић И., Узелац А., *Базилиск (змија-петао) и његова симболика у општем и јужнословенском контексту*, Гласник Етнографског института 66/1 (2018) 155–176. [Bašić I., Uzelać A., *Bazilisk (zmiya-petao) i njegova simbolika u opštem i južnoslovenskom kontekstu*, Glasnik Etnografskog instituta 66/1 (2018) 155–176]

Божић И., *Албанија и Арбанаси у XIII, XIV и XV веку*, Глас Српске академије наука и уметности 338. Одељење историјских наука, књ. 3 (1983) 11–115. [Božić I., *Albanija i Arbanasi u XIII, XIV i XV veku*, Glas Srpske akademije nauka i umetnosti 338. Odeljenje istorijskih nauka, knj. 3 (1983) 11–115]

Димитријевић С., *Најстарије врсте ситног новца – фолара које су биле у промету у Дубровнику*, Историјски часопис 29–30 (1982–1983) 85–92. [Dimitrijević S., *Najstarije vrste sitnog novca – folara koje su bile u prometu u Dubrovniku*, Istorijски часопис 29–30 (1982–1983) 85–92]

Коматина И., Коматина П., *Настанак „Млетачке Албаније“ и успомена на византијску власт у српском приморју*, Историјски часопис 67 (2018) 55–82. [I. Komatina, P. Komatina, *Nastanak „Mletačke Albanije“ i uspomena na vizantijsku vlast u srpskom primorju*, Istorijски часопис 67 (2018) 55–82]

Николов А., *Военизирани цигани в пределите на катепаната Българија в края на XI в., Средновековният българин и „другите“*. Сборник в чест на 60-годишнината на проф. дин Петър Ангелов, съст. А. Николов, Г. Николов, София 2012, 175–185. [Nikolov A., *Voenizirani cigani v predelite na katepanata B'lgarija v kraja na XI v., Srednovekovnijat b'lgarin i „drugite“*. Sbornik v čest na 60-godišninata na prof. din Pet'r Angelov, s'st. A. Nikolov, G. Nikolov, Sofija 2012, 175–185]

Радојчић Н., *Занимљив извор за доба владе српскога краља Стефана Дечанскога*, Историјски часопис 14–15 (1963–1965) 317–327. [Radojčić N., *Zanimljiv izvor za doba vlade srpskoga kralja Stefana Dečanskoga*, Istorijски часопис 14–15 (1963–1965) 317–327]

Решетар М., *Дубровачка нумизматика, I (хисторички дио)*, Сремски Карловци 1924. [Rešetar M., *Dubrovačka numizmatika, I (historički dio)*, Sremski Karlovci 1924]

Ћирковић С., *Албанци у огледалу јужнословенских извора*, Илири и Албанци: серија предавања одржаних од 21. маја до 4. јуна 1986. године, ур. М. Гарашанин, Београд 1988, 323–339. [Ćirković S., *Albanci u ogledalu južnoslovenskih izvora*, Iliri i Albanci: serija predavanja održanih od 21. maja do 4. juna 1986. godine, ur. M. Garašanin, Beograd 1988, 323–339]

Узелац А., *Држава Немањића у географским представама западноевропских савременика*, Српска краљевства у средњем веку. Зборник радова са међународног научног скупа одржаног од 15. до 17. септембра 2017. године у Краљеву, у част обележавања 800 година од крунисања Стефана Немањића (Првовенчаног), ур. С. Мишић, Краљево 2017, 357–380. [Uzelac A., *Država Nemanjića u geografskim predstavama zapadnoevropskih savremenika*, Srpska kraljevstva u srednjem veku. Zbornik radova sa međunarodnog naučnog skupa održanog od 15. do 17. septembra 2017. godine u Kraljevu, u čast obeležavanja 800 godina od krunisanja Stefana Nemanjića (Prvovenčanog), ur. S. Mišić, Kraljevo 2017, 357–380]

Фалилеев А. И., *Иноязычные вкрапления в Итинерарии Симона Симеониса*, Индоевропейское языкознание и классическая филология 21 (2017) 800–818. [Falileev A. I., *Inojazčne vkrapljenja v Itinerarii Simona Simeonisa*, Indoevropskoje jazykoznanie i klasičeskaja filologija 21 (2017) 800–818]

Фејић Н., *Шпанци у Дубровнику у средњем веку*, Београд 1988. [Fejić N., *Španci u Dubrovniku u srednjem veku*, Beograd 1988]

Ферјанчић Б., *Албанци у византијским изворима*, Илири и Албанци: серија предавања одржаних од 21. маја до 4. јуна 1986. године, ур. М. Гарашанин, Београд 1988, 285–302. [Ferjančić B., *Albanci u vizantijskim izvorima*, Iliri i Albanci: serija predavanja održanih od 21. maja do 4. juna 1986. godine, ur. M. Garašanin, Beograd 1988, 285–302]

Aleksandar Uzelac

A PILGRIM FROM IRELAND ON THE EASTERN ADRIATIC COAST IN THE EARLY 14TH CENTURY

Summary

The article deals with the report of Franciscan Simon Fitzsimmons (Symon Semeonis) from Ireland, who, accompanied by friar Hugh Illuminator, undertook a pilgrimage to the Holy Land in 1323. In his report, Simon dedicated due attention to the lands and cities on the eastern Adriatic coast. This article presents the only surviving manuscript of Simon's work, its critical editions, the contents of the text and the author's background. A part of the text, dealing with Simon's and Hugh's voyage from Venice to Durazzo, is given in Serbian translation, with critical commentaries.

Most of Simon's report consists of his personal observations about countries and places he visited. Rarely, he relies on other works, such as the encyclopaedia of Bartholomew the Englishman and Latin translations of Quran and Doctrina Machometi. Although the travel of the two pilgrims from Ireland was primarily motivated by faith, it is conspicuous that Simon does not deal with doctrinal and other differences between western and eastern Christians. While his attitude towards Muslims and Jews is hostile in general, Simon does not show striking animosity towards other Christian confessions. In fact, it may be stated that the Irish Franciscan is less focused on religious customs and rituals of Orthodox Christians, and more on the daily life of the population in the cities he went through, the clothing and costumes of the people he met along the way, the currency in the cities he visited, and rare plants and animals. In this aspect, he appears not only in the role of a pilgrim, but also as a curious and well-informed ethnographer.

In the section of his text describing the travel from Venice to Durazzo (Durrës), which took place in the second half of August 1323, Simon pays particular attention to jewellery and hats worn by the ladies in Zara (Zadar), differences in hats and caps among Greeks, Albanians and 'Slavs' (Serbs), presence of falcons and other birds at markets in Ragusa (Dubrovnik), and local currency in Ragusa and Durazzo. Moreover, according to his observations, although the ports and towns on the eastern Adriatic are rich in natural products and prosperous, they are small and insignificant in comparison to the urban centres of northern Italy. Simon's report also contains valuable information for political history and historical geography, including the mention of Dulcigno (Ulcinj), as well as a larger part of Albania, as possessions of the king of Rascia.

Чланак примљен: 12. 04. 2020.

Чланак коначно прихваћен за објављивање: 16. 07. 2020.

Александра ФОСТИКОВ*

Историјски институт
Београд

МОБИЛНОСТ ЗАНАТЛИЈА НА ТЕРИТОРИЈИ СРЕДЊОВЕКОВНЕ СРБИЈЕ

Анстракт: Током периода средњег века, који припада дугом аграрном добу, занатство се развијало и гранало у складу са сопственим чиниоцима развоја, што је утицало и на диференцијацију и на стратификацију самих занатлија. Како би мобилност ових произвођача на територији средњовековне Србије била детаљније истражена, на податке из изворног материјала примењена је постојећа подела типова покретљивости, усклађена са датим временом. Тако је и поред скромног процента поименично познатих занатлија било могуће установити да су оне биле мобилне, као и указати на поједине типове покретљивости, било из угла друштвене географије, друштвено социјалне стратификације или померања унутар породице.

Кључне речи: занатство, занатлије, мајстори, мобилност, средњи век, Србија.

Abstract: During the Middle Ages, which belong to the long agrarian age, crafts developed and branched in line with own factors of development, influencing both the differentiation and stratification of craftsmen. To examine in more detail the mobility of these producers in the territory of medieval Serbia, the existing division of mobility types, harmonised with the given time, was applied to the data from source material. Thus, despite the modest percentage of craftsmen known by name, it was possible to establish that they were mobile and highlight individual types of mobility, either from the aspect of social geography, social stratification or shifts within families.

Keywords: crafts, craftsmen, mobility, Middle Ages, Serbia.

Мобилност не само занатлија, већ ни професионалних делатника (*laboratores*) у средњем веку није детаљније разматрана све до новијег времена, у ком економска, али и социјална историја добијају на значају.¹

* aleks.fostikov@gmail.com

¹ P. O. Long, *The Annales and the History of Technology*, *Technology and Culture* 46/1 (2005) 177–186; В. Станић, *Француска историографија у XX веку – изазов мултидисциплинарности*, Синтезис: часопис за хуманистичке науке и друштвену стварност 1/1 (2009) 203–217, са ст. лит.

Истовремено отварање нових тема и повезивање наука довели су и до нешто другачијег методолошког приступа. Преузети модели и типологије из других наука, уз извесна прилагођавања, примењени су тако и ради разврставања доступних историјских података у складу са појединим постављеним питањима.² Такав развој историјске науке довео је и до отварања истраживања о начинама мобилности средњовековног друштва, а посебна пажња посвећена је друштвеној покретљивости.³

Када се говори о средњовековним занатлијама, па и на територији тадашње српске државе, најпре треба истаћи да су у питању не само професионални делатници, већ да је у питању група произвођача, која се одваја како у обичајном праву, тако и у каснијем законодавству.⁴ Током тог периода занатство се развијало и гранало, у складу са сопственим чиниоцима развоја, што је утицало и на диференцијацију и на стратификацију самих занатлија. Тако на њих у датом периоду утичу сви они чиниоци који се могу везати и за развој самог занатства – законодавство, урбанизација, ниво вештине и знања, технолошки развој, те микро и макро миграције, па чак и циркулација становништва на линији рурално–урбано, односно центар и периферија, а од значаја су и брачни савези.⁵ Ипак, та групација унутар себе је вишеструко подељена

² Преглед историјских теорија и модела у новије време даје Питер Берк, који истиче и питање улоге, класе, статуса или мобилности – P. Berk, *Istorija i društvena teorija*, Beograd 2002.

³ За концепте, постојеће тезе и могућности истраживања, као и са ст. лит.: D. Herlihy, *Three Patterns of Social Mobility in Medieval History*, The Journal of Interdisciplinary History 3/4 (1973) 623–647; P. Berk, *Istorija i društvena teorija*, 70–73; J. Padgett, *Open Elite? Social Mobility, Marriage, and Family in Florence, 1282–1494*, Renaissance Quarterly 63/2 (2010) 357–411; S. Carocci, *Social Mobility and the Middle Ages, Continuity and Change*, A Journal of Social Structure, Law and Demography in Past Societies 26 (2011) 367–404; M. E. Smith, *Peasant Mobility, Local Migration and Premodern Urbanization*, World Archaeology 46/4 (2014) 516–553. У таквим манирима питању друштвене мобилности у Италији посвећен је у најновије време и посебан зборник радова, који је укључио и истраживање покретљивости и у другим средњовековним регионима у оквиру првог дела: *Social Mobility in Medieval Italy (1100–1500)*, ed. by S. Carocci and I. Lazzarini, Roma 2018, passim.

⁴ А. Фостиков, *Занатство средњовековне Србије*, Историјски институт, Београд, Народни музеј Пожаревац, SD Press, Смедерево 2020, 11–19.

⁵ J. J. Spengler, *Economic Factors in Economic Development*, The American Economic Review 47/2 (1957) 42–56; B. F. Hoselitz, *Noneconomic Factors in Economic Development*, The American Economic Review 47/2 (1957) 28–41; Ф. Бродел, *Снучи о историји*, Београд 1992, 189–202; S. Đurović, *Istorija i ekonomske nauke*, Treći program Radio Beograda III/2 (1971) 402–405; S. M. Afghah, *The Effect of Non-economic Factors in Economic Development in Third World Countries: A Case Study of Iran*, PhD Thesis, University of Birmingham, UK, April 1998, 44–64.

у складу са друштвеним поретком, а статус појединца зависио је од питања да ли је и коме поједини занатлија и подређен, осим врховном господару, као и од *места радње*, односно врсте насеља у ком је боравио. Самим тим, занатлије је могуће поделити и на: руралне и урбане, сакралне и световне, владарске или властеоске, а могу се као посебна категорија издвојити и рудничке.⁶

Са друге стране, као основни типови покретљивости истичу се: хоризонтална, вертикална и просторна, а као додатни и: унутаргенерацијска и међугенерацијска, при чему се мора имати у виду и да једна другу не искључују. Додатно, покретљивост једне групе и појединаца унутар исте, могу се разматрати из угла друштвене мобилности у оквиру постојеће стратификације, али и просторне са аспекта друштвене географије.⁷ Ове, као и само занатство, делимично расветљавају бројни изворни подаци различитог типа и порекла, међу којима и називи. Иако су извори оскуднији и фрагментарнији за територију српских средњовековних земаља, на значају добијају у оквиру њиховог разматрања у општем контексту.⁸

Мада је хоризонтална мобилност уско дефинисана као покретљивост која подразумева прелазак са једне на другу позицију, а без значајне промене у статусу, треба истаћи да ову у дато време прате и просторна, па и вертикална кретања, која утичу и на раслојавање занатлија. Тако већ сам *Закон мајсторија* занатлије сврстава у властеоске подложнике, али и указује на могућа померања како у оквиру, тако и међу генерацијама, што доводи и до условног раздвајања браће, па се ова могу наћи међу

⁶ Место занатске радње може се дефинисати и у односу према економском центру ком правно припада, врсти центра, те удаљености од централног насеља, или свог економског центра, при чему треба имати у виду да се као такви у оквиру властелинства могу издвојити и двор и манастир, а у оквиру урбано– руралних односа и град, трг, трговиште, али и село, заселак, као и сами урбани типови – Ј. Мргић, *Проучавање „централних“ насеља у историјској географији Византијског царства на Балкану и могућности примене нове методологије*, Византијски свет на Балкану II, ур. Б. Крсмановић, Љ. Максимовић, Р. Радић, Београд 2012, 285–297, са ст. лит; А. Фостиков, *Занатство средњовековне Србије у светлу три повеље из 14. века*, БИГ 4 (2013) 52–53, 65; иста, *Занатство средњовековне Србије*, passim. О термину рудничке занатлије видети ниже.

⁷ О типовима мобилности детаљније: P. Sorokin, *Social Mobility*, New York–London 1927 (reprint: Taylor & Francis, 1998), passim; *Social Mobility in Medieval Italy (1100–1500)*, ed. by S. Carocci and I. Lazzarini, Roma 2018, passim.

⁸ G. Clark, N. Cummins, Y. Hao, D. D. Vidal, *Surnames: A New Source for the History of Social Mobility*, *Explorations in Economic History* 55 (2015) 3–24. Не само имена, већ и називи заната указују на диференцијацију заната и занатлија. А. Фостиков, *Занатство средњовековне Србије*, passim. Видети и ниже.

мајсторијама, меропсима, те сокалницима, а како је указано посредно, у следећој генерацији и међу поповима. Додатно, и сама промена господара, или њихово пресељење, утицали су и на ниво привилегија.⁹

Истовремено, и поред условног затварања слоја мајсторија унутар поседа, одвија се и преношење знања и занатског статуса са оца мајстора на сина, односно одабраног наследника заната: пасторка, ћерку – односно зета, али и у оквиру куће, у ком се и остала деца истом приучавају, што доводи и до појаве да се и већи број чланова исте фамилије, попут браће, јавља са истом професијом. Тако се више чланова једне породице јавља често у ковачком и градитељском занату. У оквиру урбаних конструкта и њима оријентисаног руралног залеђа, на тај начин долази и до појаве да се сродници јављају у истим радним улогама, а међу осталима сусрећу се и три брата кројача у Новом Брду, те мајстор и пасторак, мајстор и синовац, као и браћа мајстори непознате професије у одреду деспота Стефана 1402. године. Судећи бар према антонимима везаним за круг *nomina professionalia*, чија основна теза полази од могућности и да је у питању ознака за наследност сина-шегрта, или пак да се заснива на занимању важног претка, често оца, може се опазити и мобилност између генерација, која указује да долази и до промене основног заната, или бар његове варијације, па се и Бојко Златаревић бележи међу обућарима (у датом случају ц'нгарима) Призрена.¹⁰

Паралелно, одвија се и просторна мобилност, у виду унутрашњих наређених или самосталних миграција, на релацији стари – нови центар, те између руралне и урбане средине, али и вангранична кретања ради практиковања заната, односно стицања бољег материјалног статуса, па

⁹ Закон о мајсторијама регулисао је у основи радне обавезе, давања и права занатлија, као и питање наслеђивања њиховог статуса. Једини примерци сачувани су у Бањској (БХ 1313–1316) и Дечанским повељама (ДХ I 1330, ДХ II 1330–31, ДХ III– после маја 1343 – пре краја децембра 1345). За упоредни преглед одредби у изворима, са пописом старијих издања, видети: Р. Михаљчић, *Закони у старим српским исправама, правни прописи, преводи, уводни текстови и објашњења*, САНУ, Београд 2006, 29, 30, 33, 37, 38, 64, 71, 73, 75, 80, 83, 87. За детаљну анализу одредби овог закона, видети: А. Фостиков, *Занатство средњовековне Србије у светлу три повеље из 14. века*, 53–55, 57.

¹⁰ М. Динић, *Из Дубровачког архива*, I, Београд 1957, 40, 48, 73, 78; К. Мандић, *Из долине Кашка-Дарје у Самарканд*, Нови бехар 24 (Сарајево 1928) 400–404; С. Мишић, Т. Суботин-Голубовић, *Светоарханђеловска хрисовуља*, Београд 2003, 113, 143; Д. Ковачевић-Којић, *Градски живот у Србији и Босни (XIV–XV)*, Београд 2007, 372, 375; А. Фостиков, *Ковачки занат на тлу средњовековне Србије*, БИГ 3 (2012) 114; иста, *Занатство средњовековне Србије у светлу три повеље из 14. века*, 55; А. Фостиков, В. Петровић, *Прилог проучавању војне улоге занатлија у средњовековној Србији*, БИГ 5 (2014) 61; А. Фостиков, *Занатство средњовековне Србије*, 137.

је чак и у територијалној мобилности вертикално кретање видљиво у оба смера.¹¹ О релокацијама потребних занатлија, посебно градитеља, било поводом одређеног посла или трајним пресељењем по налогу господара, говоре и Дечанске повеље (ДХ II–III), те Светоарханђелска. Како је ова струка сама по себи претпостављала промену места боравка, исти су често били и чланови путујућих дружина.¹² Према устаљеној пракси средњег века, мајстори су позивани не само ради изградње, већ и ради засељавања *homo fabera*, а пракса позивања, па чак првобитно и сељења, долазила је уз даривање одређених повластица, односно извесних ослобађања.¹³

Такође, опајају се и микро кретања – чак и на дневној основи. Занатлије из околних насеља долазиле су у град, из различитих потреба, па и ради кредитирања, а вероватно да су том приликом и продавале своје услуге и производе. На такву циркулацију мајстора на широј територији између појединих локација или унутар градског атара, између руралне средине и урбаног средишта, недвосмислено указује и трговачка књига Михаила Лукаревића, дубровачког трговца, који је тридесетих година XV века живео и пословао у Новом Брду. Занатлије, са правом слободе кретања, мењале су место боравка, па тако у појединим, посебно урбаним економским центрима, бораве и произвођачи из других већих насеља и градова, док истовремено појединци, одлазе у иностране центре.¹⁴

У извесним случајевима ради преношења појединог знања, znalци вештине слати су и у мисије код страних владара, или су долазили на

¹¹ О типовима просторног кретања: М. Е. Smith, *Peasant Mobility*, 516–519. О вертикалној стратификацији, видети ниже.

¹² С. Мишић, Т. Суботин-Голубовић, *Светоарханђеловска хрисовуља*, 140; А. Фостиков, *Занатство средњовековне Србије*, са изворима и ст. лит., 108, 118–120. Видети и изнад нап. 9.

¹³ Тако повељом од 7. новембра 1427. Жигмунд позива занатлије Шопрона да се населе у Београду. А. Крстић, *Београдско писмо краља Жигмунда грађанима Шопрона (7. новембар 1427. године)*, Мешовита грађа (*Miscellanea*) 33 (2012) 21–36; А. Веселиновић, *Држава српских деспота*, Београд 1995, 129, н. 78.

¹⁴ М. Динић, *Из Дубровачког архива*, I, 1–2, и даље *passim*. Између осталих и ковач Никола Радетић одлази из Новог Брда у Софију, кројач Андрија у Кратово, златар Јован Прогоновић у Дубровник, златар Петар у Котор, кројач Радослав из Смедерева ради у Новом Брду. Веште ковничаре тражили су Дубровчани, као закупци призренске царине – а изгледа и ковнице, 1370. године у Новом Брду, док је велики број домаћих мајстора забележен касније, након пада српске државе под турску власт и у Дубровнику, па тако и 1471. године и Никола Србин *bombardius* – Д. Ковачевић-Којић, *Градски живот*, 379; Д. Динић-Кнежевић, *Миграције становништва из јужнословенских земаља у Дубровник током средњег века*, Нови Сад 1995, 76–79; В. Иванишевић, *Новчарство средњовековне Србије*, Београд 2001, 55, 67; В. Јовановић, С. Ћирковић, Е. Зечевић, В. Иванишевић, В. Радић, *Ново Брдо*, Београд 2004, 48 (В. Јовановић); А. Фостиков, *Занатство средњовековне Србије*, *passim*.

позив, посебно у случају ратне технологије.¹⁵ Ради ширења нових вештина, долазили су и на позив владара, господара или важне личности, а у појединим случајевима су и трајније насељавани. Међу таквим страним миграцијама, а од утицаја на развој заната, истиче се позната саска,¹⁶ а запажен је и долазак приморских мајстора. Ипак, присуство страних занатлија јаче је само у случају евентуалне новине, или тамо где је странац не само занатлија странац већ и трговац, као што је то био често случај Дубровчана. Останком истих и по неколико деценија, те стварања нових породица, свакако да је долазило до асимилације, те се након неколико генерација тешко може говорити о датом лицу као страном елементу, изузев можда у правно-судском смислу, који је очигледно коришћен и као изговор за умањење дажбина. Судајући према примерима попут помена седлара Милете Великшалића у Новом Брду, 1437. године, и домаћи занатлија због трговачких несугласица са Дубровчанима могао је да се нађе под општинском јурисдикцијом, у случају суђења са неким од дубровачких пословних партнера.¹⁷

¹⁵ За поједине примере слања или позивања помоћи у знаљцима, видети и: М. Динић, *Прилози за историју ватреног оружја у Дубровнику и суседним земљама*, ГЛАС СКА 161 (1934) 83–84; Ђ. Петровић, *Главно оружје епохе и оружари у земљи Стефана Вукчића Косаче*, Српска проза данас. Косаче – оснивачи Херцеговине. Ћоровићеви сусрети прозних писаца у Билећи и Научни скуп историчара у Гацку, 20–22. септембар 2000, Просвјета, Билећа, Просвјета Гацко, Фонд „Владимир и Светозар Ћоровић“, Београд 2002, 518, 530, са изворима и ст. лит.; А. Фостиков, В. Петровић, *Прилог проучавању војне улоге занатлија у средњовековној Србији*, 60, 61, 66 са изворима и ст. лит.; А. Фостиков, *Занатство средњовековне Србије*, 88.

¹⁶ А. Фостиков, *Занатство средњовековне Србије*, 37, 40, 79, 114, са ст. лит.

¹⁷ А. Веселиновић, *Дубровачко Мало веће о Србији (1415–1460)*, Београд 1997, 386. Исти Милета бележи се више пута у Новом Брду. Под истим презименом Velixalich јавља се и у књизи Лукаревића. Такође у одлукама већа, забележен је и под презименом Velisalich, а у прилог таквој идентификацији говори и да се у оба случаја јавља заједно са Твртком обрађивачем коже (peliparius) у судским одлукама Малог већа. М. Динић, *Из Дубровачког архива*, I, 62; А. Веселиновић, *Дубровачко Мало веће о Србији (1415–1460)*, 349, 386, и даље према регистру. Како је већина познатих занатлија по имену забележена у латинској грађи, посебно у одлукама Малог већа у вези са суђењима која су одржана на територији Српске деспотовине, или дужничким књигама и тестаментима, треба указати да су бар делом у питању домаћи становници, како то и случај Милете указује. Такође, подаци који упућују да се поједине занатлије налазе и у статусу дубровачких грађана, свакако наводе да су извесни правни слободни статус исте стекле још раније, а не треба занемарити ни да се називи cives и habitator бележе и у Сребреници, па и уз име једног ковача, Ратка (1437). Да они нису непознати ни у латинским актима српских владара, говори и повеља Ђурђа Бранковића, о потврди слободе грађанима Дебрецина. Мада је овај акт начињен према угарском обрасцу за један угарски град, ипак упућује на познавање система грађанства. С. Ћирковић, *Из старог Дубровника: грађани рођени и грађани стечени*, ИЧ 56 (2008) 21–37; Д. Ковачевић-

Додатно крајем средњег века јавља се и расељавање пред турском опасношћу, што доводи до одлива оних највештијих, који одлазе у избеглиштво било са владарима, властелом или самостално. Тако се одвија и миграција у приморске, али и нове центре у унутрашњости, а део занатлија, вероватно да се сели и на новодобијене деспотске поседе ван српске државе.¹⁸

Коначно, ту је и она, можда најважнија, вертикална мобилност, која се одвијала у оба правца и која је повезана и са осталим врстама покретљивости. Давно је истакнуто да на друштвену мобилност овог типа утичу специјализација занимања, ниво вештине, власт и економска контрола, али и престиж, који указује на статус самог занимања, али делом и зависи од друштва и времена. У том смислу треба додатно разликовати и статус занимања, који се дефинише у оквиру своје диференцијације и стратификације, од мобилности и статуса појединог занатлије.¹⁹

Устројство првобитног мајсторског слоја мењало се током времена у оквиру властелинства. Да је ова категорија претпела унутрашњу стратификацију потврђују помени занатлија земљопоседника или оних са посебним повластицама. Ту су занатлије подложници са земљом, затим

Којић, *Градски живот*, 423–424; Н. Исаиловић, А. Фостиков, *Повеља господина Ђурђа Бранковића којом потврђује слободе грађанима Дебрецина (Биа, 1429, 5. мај)*, *Мешовита грађа (Miscellanea)* 33 (2012) 62, н. 20, са освртом на питање терминологије и ст. лит.; А. Фостиков, *Занатство средњовековне Србије*, 169–170.

¹⁸ Проучавања миграције домаћег становништва у Угарску, као и детаљнија проучавања поседа српских владара на тлу исте, па и уопште институција и функционисања администрације домаћих господара у истој, тек су у новије време започета озбиљније, па тако посебна пажња није посвећена ни миграцији занатлија на угарске поседе, као ни у Угарску уопште, иако их је свакако било. О миграцијама у Угарску, расељавању и функционисању двора у новије време видети: С. Ћирковић, *Сеобе српског народа у краљевину Угарску у XIV и XV веку*, *Сеобе српског народа од XIV до XX века*. Зборник радова посвећен тристогодишњици Велике сеоба Срба, Београд 1990, 37–46; А. Крстић, *Сеоска насеља у Подунављу и Посавини Србије и јужне Угарске у 15. и првој трећини 16. века*, *ИЧ* 52 (2005) 165–194, са ст. лит.; А. Крстић, *Деспот Ђурађ Вуковић и закуп коморе у Нађбањи*, *ИЧ* 64 (2015) 237–252, са ст. лит. Видети и изнад, нап. 15. За утицај српског наслеђа на угарске пећњаке: А. Фостиков, *Занатство средњовековне Србије*, 132.

¹⁹ Док са једне стране стари занати нестају, нови се уздижу, а потребе свакодневнице и центра, као и захтеви госпде дефинишу место датог заната или занатлије у оквиру структуре. М. В. Katz, *Occupational Classification in History*, *The Journal of Interdisciplinary History* 3/1 (1972) 65; D. J. Treiman, *A Standard Occupational Prestige Scale for Use with Historical Data*, *The Journal of Interdisciplinary History* 7/2 [Social Mobility in Past Time] (1976) 288, 290, 293, 300; S. Carocci, *Social Mobility and the Middle Ages*, 379–381. Видети и изнад, нап. 3, 7. О месту појединог заната: А. Фостиков, *Занатство средњовековне Србије*, passim.

ту су *мајсторска насеља*, са селом у поседу, и коначно ту су и занатлије које у поседу имају и поједина села, као и работнике.²⁰

Док ретки подаци о раду према уговору, проценту зараде ковача, уговореној цени рада, висини задужења или давању пореза у производима, могу да послуже за оквирно одређивање имућности, награђивање оних вештих и окупљање најдаровитијих, нешто детаљније бележе житија и даровнице. Тако су и мајстори Десин и син му Блаж били плаћени за изградњу Давидовице, а краљица Јелена приликом изградње Градца није штедела злата да исплати рад мајстора. И зидари задужбине кнеза Лазара, према народној традицији, богато су награђени за свој рад, а о тражењу најдаровитијих, па и сликара, за рад на Манасији деспота Стефана, говоре речи Константина Филозофа.²¹

Судећи према анализираним изворима већ у време Стефана Дечанског награђивање занатлија земљом није било неуобичајно. Тако је ковач Рудал земљу на Трстеној добио од претходника Стефана Душана, а ковач (вигањ) Његоје се јавља са својом земљом и правом да држи део Блата. Све ове занатлије су до својихседа долазиле поклоном, а вероватно и откупом (*купљеница*) као и други становници. О једном таквом процесу добијања баштине обавештавају нас примери пратомајстора Георгија, као и зидара из Пнуће. Према ДХ II–III Георгије је са браћом село Манастирац добио у баштину од Стефана Дечанског као награду за рад и украшавање бројних цркви на српској земљи. То им је потврдио потом и цар Душан, наводећи да су радили на многим црквама у *граду и окол*о, као и на зидању дечанске трпезарије и пирга над портом, а који их је изгледа додатно даривао и селом Влахиње. Да су занатлије поседовале

²⁰ Тако се јављају и ковачи са својим сопственим радионицама, топионицама и самоковима, као и они који исте узимају у закуп. А. Фостиков, *Занатство средњовековне Србије у светлу три повеље из 14. века*, 51–69. Видети и ниже. О мајсторским насељима као посебном типу економског центра, у ком раде и живе занатлије специјализоване у истој вештини, видети: Г. Томовић, *Средњовековна мајсторска села на размеђи сеоског и градског друштва*, Српско село. Могућности и даљи правци истраживања, Београд 2003, 7–17; А. Фостиков, *Занатство средњовековне Србије у светлу три повеље из 14. века*, 57, 65.

²¹ *Животи краљева и архиепископа српских*, 75–76; Константин Филозоф, *Житије деспота Стефана Лазаревића*, Стара српска књижевност у 24 књиге, књ. 11, Београд 1989, 103–104; Д. Ковачевић-Којић, *Градски живот*, 376, 379; А. Фостиков, *Ковачки занат*, 114–115; иста, *Занатство средњовековне Србије*, 123–124. R. Mihaljčić, *Lazar Hrebeljanović. Istorija, kult, predanje*, Београд 1984, 196; Т. Стародубцев, *Сликари задужбина Лазаревића*, ЗРВИ 43 (2006) 359–363. Интересантно је да иста песма о зидању Раванице, сем богатог даривања, памти и да су *надзорници градње Југовићи* закидали мајсторе на обећаној надокнади, уп. Д. Лапчевић, *Селски занати и занатлије у Немањинској држави*, Економист – орган Друштва за социјалну и економску политику 5/1 (Београд 1925) 24–25.

своја села и у оквиру световних поседа илуструје и повеља цара Уроша из 1363. године. Таква мобилност мајстора у оквиру друштвене стратификације говори нам да је постојало раслојавање не само међу сеоским становништвом, него и у оквиру категорије мајсторија. Поседовање земље, а посебно села у виду својине или баштине, доказује да је већ средином 14. века, ако не и раније, део мајсторија улазио у слој властеличића, на шта је својевремено указао још А. Соловјев.²²

У урбаним центрима, они бољег статуса, заједно са домаћим трговцима, постају и основа развоја српског грађанског слоја, а попут крупних трговаца и поједине занатлије истичу се својим богатством и поседом непокретне имовине у граду, или чак у више градова. О угледу појединаца и њиховом статусу у свету приморских градова, попут Дубровника, али и једног урбаног центра попут Призрена, говоре и подаци о појави занатлија као сведока на актима властеле и обласних господара. Тако се као сведоци на разрешници Балишића Дубровчанима за призренску царину (1374) јављају и Радослав мачар и Прибил, златар, док се као сведок у писму челника Милоша Повића Општини (пре септембра 1369) бележи Радоје златар, Дубровчанин. Коначно учешће једног Ташнаревића у настанку *Законика деспота Стефана*, указује на могуће место, ако не самог занатлије, онда његовог изданка.²³ Такође, увиђа се и покретљивост унутар истог смера, па се према нивоу знања те вештине издвајају поименице оне познате занатлије, поједини златари, оружари, али и кројачи, бомбардијери или часовничари, попут монаха Лазара, а неке од њих и усмена традиција памти.²⁴

²² ДХ II, 45, 58–59 ф. 50, 62; ДХ III, 120 ф 59, 128 ф 67; ДХ III а, 262; С. Мишић, Т. Суботин-Голубовић, *Светоарханђеловска хрисовуља*, 109, 110, 138–139, 140; М. Шуица, *Повеља цара Уроша о замени поседа између кнеза Војислава и челника Мусе*, ССА 2 (2003) 146, 150, 154–155; А. Соловјев, *Једна српска жупа за време царства*, Гласник Скопског научног друштва III (1928) 34–35; А. Фостиков, *Занатство средњовековне Србије у светлу три повеље из 14. века*, 57.

²³ М. Пуцић, *Споменици србски*, II, Београд 2007², 26, 27 бр. 32–33; Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма*, I, Београд–Сремски Карловци 1929, 108 бр. 110 (1374); Б. Марковић, *Закон о рудницима деспота Стефана Лазаревића. Превод и правно-историјска студија*, Споменик САНУ CXXVI. Одељење друштвених наука 24 (1985) 13; А. Фостиков, *Занатство средњовековне Србије*, 195, 199 н. 452.

²⁴ Тако традиција памти и Новака ковача и Радета неимара, а извор бележи и Божидача, личног кројача Калојана. А. Фостиков, *Занатство средњовековне Србије*, 29, 44–45 53, 116, 117, 218 н. 65, 109, 282, и *passim*. О пракси потражње и прибележавања вештог мајстора, овде звоноливца Ханса, видети: А. Крстић, *Два необјављена латинска писма деспота Стефана Лазаревића*, Иницијал. Часопис за средњовековне студије 3 (2015) 197–209. О монаху Лазару, сасвим недавно, писао је А. Узелац, *Лазар Светогорац – српски монах и часовничар између историје и мита*, БИГ 10 (2019) 77–90.

Подаци о удруживању и сарадњи занатлија, како градитеља, тако и осталих, па и унутар домаћих центара, познати су у великом броју преко латинске, посебно дубровачке грађе, која указује и на сарадњу и домаћих произвођача међусобно, али и са Дубровчанима и осталим странцима ради профита, те вероватно у бар појединим случајевима, и ради стварања трговачког артикла, па се између осталих примера јавља и сарадња неколицине шустера, или пак једног седлара и представника кожарске струке, о којој се може наслутити на основу података о међусобном гарантовању истих лица. По подацима у књизи Лукаревића, занатлије Новог Брда нису се према имовинском статусу разликовале од стручњака запослених у рударству, а њихова задужења су и сличне висине.²⁵ Такође, на основу ове књиге може се запазити и орођавање између мајсторских кућа, па је тако и Никола клобучар, зет протомајстора,²⁶ а на основу ширег опуса стране грађе уочити и паралела о издвајању рудничких занатлија.²⁷

Ипак, док део занатлија формира не само виши, него и нижи градски слој заједно са ситним трговцима, а представници појединих заната

²⁵ М. Динић, *Из Дубровачког архива*, I, passim. Да су ови износи сличне вредности установила је својевремено још Д. Ковачевић-Којић. Иста, *Градски живот*, 379. Удруживања је било и међу рударима као и трговцима, који су често ступали у разне врсте друштва, те занатлијама, које у урбаним центрима, сем међусобно у појединим случајевима, сарађују свакако на трговачким основама и са другим професијама – А. Веселиновић, *Дубровачко Мало веће о Србији (1415–1460)*, 386, такође и passim; А. Фостиков, *Занатство средњовековне Србије*, passim.

²⁶ М. Динић, *Из Дубровачког архива*, I, 66; А. Фостиков, *Занатство средњовековне Србије*, 169, 199 н. 389.

²⁷ Термин рудничке занатлије односи се на занатлије које су радиле у рударским градовима, и за саме руднике. Судећи према законуку деспота Стефана, као и чешкој верзији законика о рудницима, у складу са потребама рударства поједини занати и њихов рад, као и производ посебно су третиран, а њихови представници имали су и прописану плату, као и време рада. У извесним случајевима, у самом закону о рудницима и у турској верзији закона из 1488. године користи се и термин *ковач руднички*. Значај рудничких занатлија посебно металуршке струке можда најбоље изражава да су представници ковачке групе занимања своје место нашли и у рударској цркви – катедрали Св. Барбаре у Кутној Хори (Чешка), где је представљен и процес ковања. Интересантно је приметити и да се у верзијама *Ius regale montanorum*, како оној латинској, тако и чешкој, управо уз урбураре и хутмане јављају као лица од значаја и рударске занатлије, посебно дрводељске, односно грађевинско-тесарске струке. Б. Марковић, *Закон о рудницима деспота Стефана Лазаревића*, 20–23 чл. 16, 17, 23, 51, 52, VI, IX, XIII, XV, XVII; Н. Jireček, *Codex juris Bohemici, Aetatem přemyslidarum continens I, Pragae 1867*, 268, 295–296, 304, 310–311, 315. XIX–4, 352, XVI. 1–16; J. Bílek, *Ius regale montanorum, aneb, Právo královské horníkuov, Kutná Hora : Kuttna 2000*, 19 (2–2), 21 (4–3), 33 (12/8 чл. 1–5), 34 IX. 10–12, 35–36 XII. 1–16; 38 XV 4, 41 н. 115 – II. 14, 55 (Сар. I. 18). А. Фостиков, *Ковачки занат*, 111, 115, са изворима и ст. лит.; А. Фостиков, *Занатство средњовековне Србије*, 46, 51, 169 н. 114, 387.

постају не само грађани, већ и трговци, долази и до пораста броја оних мање имућних, ситних произвођача, који директно раде не само за господара, већ и за појединог мајстора, као испомоћ у радионици. Додатно, треба имати у виду и да се обрађивачи влакна генерално сврставају у инфраструктуру радника у градовима, који се практично најмање плаћају, а међу њима и ткачи, иза којих се према сиромаштву бар у Западној Европи налазе само надничари и самостално уполшене жене, без посебног знања. Ипак, док се поједине побуне масовне занатске радне снаге или покушаји да се у радним законима нешто промени бележе у страним изворима, а посебно у центрима где је производња изузетно развијена, домаћи извори сем побуне среброделаца у Сребреници (1427), не помињу друге изгреде, нити доносе податке који би указали на детаљнију стратификацију занатлија, а посебно у улози помоћника или шегрта.²⁸

Сви ови подаци указују да је све типове мобилности могуће макар делимично исплатити и на тлу средњовековне Србије. Међутим, при оцени улоге и друштвено социјалног положаја, као и типова његове покретљивости, мора се увек имати у виду да је *homo faber*, не само важан производни чинилац економије доба алата, већ и чинилац технолошког напретка у времену које обилује не само ширењем вештина и знања, већ и бројним проналасцима, а појединца мајстора заната издваја његова вештина.

Подаци о укључивању племства и властеле у трговину и рударске послове у градовима доводе и до једног питања, које за сада мора остати и отворено – да ли се у извесним случајевима и занатлија у граду у унутрашњости, осим приближавања племству у смислу економске моћи, може наћи и у статусу племића, онако како се у оквиру властелинства могао наћи у статусу властеличића, те којим би путем био и укључен у исти слој.²⁹

²⁸ Лоше материјално стање и тешки услови рада доводе до покрета помоћника против мајстора још крајем 13. века. Ј. Kulischer, *Opća ekonomska povijest srednjega i novoga vijeka*, Zagreb 1957, 181, 215–217. О лошем положају радника на дну инфраструктуре сукнарства у Дубровнику: Ј. Lučić, *Gospodarsko-drustveni odnosi u Dubrovniku u Stojkovićevo vrijeme (1392–1442)*, Historijski zbornik 38/1 (1985) 105–106. О побуни и термину среброделац: Комстантин Филозоф, *Житије деспота Стефана Лазаревића*, 122; А. Фостиков, *Златарски занат у средњовековној Србији*, Споменица академика Милоша Благојевића (1930–2012), одг. ур. С. Мишић, Филозофски факултет, Центар за историјску географију и историјску демографију, Београд 2015, 173–174; иста, *Занатство средњовековне Србије*, 62–63, н. 159, са ст. лит.

²⁹ Извесни случајеви грађанина племића, рударских експерата још се разматрају у литетратури – В. Петровић, *Друштвено раслојавање у српским средњовековним рударским градовима*, Наша прошлост 12 (Краљево 2011) 83–84, са ст. лит.; уп. М. Ивановић,

Скраћенице – Abbreviations

БХ – Повеља краља Милутина манастиру Бањска-Светостефанска хрисовуља, књ. 2. Фототипије издања и пратеће студије, ур. Ђ. Трифуновић, Приштина, Београд 2011, 17–39, 117–128.

ДХ I – М. Грковић, *Прва хрисовуља манастира Дечани*, Београд, Дечани, Приштина 2004, 64–81, 85–103.

ДХ II – С. М. Милојевић, *Дечанске хрисовуље*, Гласник СУД 12 (1880) 1–68.

ДХ III – С. М. Милојевић, *Дечанске хрисовуље*, Гласник СУД 12 (1880) 69–142.

ДХ III а – П. Ивић, М. Грковић, *Дечанске хрисовуље*, Нови Сад 1976, 143–286.

„Добри људи” Новобрдског законика деспота Стефана Лазаревића, ИЧ 64 (2015) 177–178. О новом племству или пучкој властели, детаљније Р. Živković, *Економско социјалне промјене у босанском друштву у XIV и XV stoljeću (pojava građanske klase i novog plemstva)*, Tuzla 1986, passim; Z. Pešorda Vardić, „*Pučka vlastela*”: *Društvena struktura dubrovačke bratovštine Sv. Antuna u kasnom srednjem vijeku*, *Povijesni prilozi* 33 (2007) 215–236.

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ – LIST OF REFERENCES

Извори – Primary Sources

- Bílek J., *Ius regale montanorum*, aneb, Právo královské horníkuov, Kutná Hora 2000.
- Jireček H., *Codex juris Bohemici: Aetatem přemyslidarum continens I*, Pragaе, 1867.
- Веселиновић А., *Дубровачко Мало веће о Србији (1415–1460)*, Београд 1997. [Veselinović A., *Dubrovačko Malo veće o Srbiji (1415–1460)*, Beograd 1997]
- Динић М., *Из Дубровачког архива*, I, Београд 1957. [Dinić M., *Iz Dubrovačkog arhiva*, I, Beograd 1957]
- Исаиловић Н., Фостиков А. *Повеља господина Ђурђа Бранковића којом потврђује слободу грађанима Дебрецина (Биа, 1429, 5. мај)*, Мешовита грађа (Miscellanea) 33 (2012) 57–68. [Isailović N., Fostikov A., *Povelja gospodina Đurđa Brankovića којом потврђује слободу грађанима Debrecina (Bia, 1429, 5. maj)*, Mešovita građa (Miscellanea) 33 (2012) 57–68]
- Грковић М., *Прва хрисовуља манастира Дечани*, Београд, Дечани, Приштина 2004, 64–81, 85–103. [Grković M., *Prva hrisovulja manastira Dečani*, Beograd, Dečani, Priština 2004, 64–81, 85–103]
- Животи краљева и архиепископа српских*, написао архиепископ Данило и други, на свијет издао Ђ. Даничић, Загреб 1866. [*Životi kraljeva i arhiepiskopa srpskih*, napisao arhiepiskop Danilo i drugi, na svijet izdao Đ. Daničić, Zagreb 1866]
- Ивић П., Грковић М., *Дечанске хрисовуље*, Нови Сад 1976, 143–286. [Ivić P., P. Grković P., *Dečanske hrisovulje*, Novi Sad, 1976, 143–286]
- Константин Филозоф, *Житије деспота Стефана Лазаревића* (Повест о словима (Сказаније о писменех) – Житије деспота Стефана Лазаревића), Стара српска књижевност у 24 књиге, књ. 11, Београд 1989. [K. Filozof, *Žitije despota Stefana Lazarevića* (Povest o slovima (Skazaniје o pismenех) — Žitije despota Stefana Lazarevića), Stara srpska književnost u 24 knjige, knj. 11, Beograd 1989]
- Крстић А., *Београдско писмо краља Жигмунда грађанима Шопрона (7. новембар 1427. године)*, Мешовита грађа (Miscellanea) 33 (2012) 21–36. [A. Krstić, *Beogradsko pismo kralja Žigmunda građanima Šoprona (7. novembar 1427. godine)*, Mešovita građa (Miscellanea) 33 (2012) 21–36]
- Крстић А., *Два необјављена латинска писма деспота Стефана Лазаревића*, Иницијал. Часопис за средњовековне студије 3 (2015) 197–209. [A. Krstić, *Dva neobjavljena latinska pisma despota Stefana Lazarevića*, Inicijal. Časopis za srednjovekovne studije 3 (2015) 197–209]
- Мандић К., *Из долине Кашка-Дарје у Самарканд*, Нови бехар 24 (Сарајево 1928) 400–404. [Mandić K., *Iz doline Kaška-Darje u Samarkand*, Novi behar 24 (Sarajevo 1928) 400–404]
- Марковић Б., *Закон о рудницима деспота Стефана Лазаревића. Превод и правно-историјска студија*, Београд 1985. [B. Marković, *Zakon o rudnicima despota Stefana Lazarevića. Prevod i pravno-istorijska studija*, Beograd 1985]
- Миљојевић С. М., *Дечанске хрисовуље*, Гласник СУД 12 (1880) 1–68. [Milojević S. M., *Dečanske hrisovulje*, Glasnik SUD 12 (1880) 1–68]
- Миљојевић С. М., *Дечанске хрисовуље*, Гласник СУД 12 (1880) 69–142. [Milojević S. M., *Dečanske hrisovulje*, Glasnik SUD 12 (1880) 69–142]
- Михаљчић Р., *Закони у старим српским исправама, правни прописи, преводи, уводни текстови и објашњења*, Београд 2006. [R. Mihaljčić, *Zakoni u starim srpskim ispravama, pravni propisi, prevodi, uvodni tekstovi i objašnjenja*, Beograd 2006]
- Мишић С., Суботин-Голубовић Т., *Светоарханђеловска хрисовуља*, Београд 2003. [Mišić S., Subotin-Golubović T., *Svetoarhandelovska hrisovulja*, Beograd 2003]

Повеља краља Милутина манастиру Бањска-Светостефанска хрисовуља, књ. 2. Фототипије издања и пратеће студије, ур. Ђ. Трифуновић, Приштина, Београд 2011, 17–39, 117–128. [*Povelja kralja Milutina manastiru Banjska-Svetostefanska hrisovulja*, knj. 2. Fototipije izdanja i prateće studije, ur. Đ. Trifunović, Priština, Beograd 2011, 17–39, 117–128]

Пуцић М., *Споменици српски*, II, Београд 2007². [Pucić M., *Spomenici srbski*, II, Beograd 2007²]

Стојановић Љ., *Старе српске повеље и писма*, I, Београд–Сремски Карловци 1929. [Stojanović, Lj., *Stare srpske povelje i pisma*, I, Beograd–Sremski Karlovcı 1929]

Шуица М., *Повеља цара Уроша о замени поседа између кнеза Војислава и челника Мусе*, ССА 2 (2003) 144–155. [Šuića M., *Povelja cara Uroša o zameni poseda između kneza Vojislava i čelnika Muse*, SSA 2 (2003) 144–155]

Литература – Secondary Works

Afghah S. M., *The Effect of Non-economic Factors in Economic Development in Third World Countries: A Case Study of Iran*, PhD Thesis, University of Birmingham, UK, April 1998.

Berk P., *Istorija i društvena teorija*, Beograd 2002.

Carocci S., *Social Mobility and the Middle Ages, Continuity and Change*, A Journal of Social Structure, Law and Demography in Past Societies 26 (2011) 367–404.

Clark G., Cummins N., Hao Y., Vidal D. D., *Surnames: A New Source for the History of Social Mobility*, Explorations in Economic History 55 (2015) 3–24.

Ђуровић С., *Istorija i ekonomske nauke*, Трећи програм Радио Београда III/2 (1971) 402–405.

Herlihy D., *Three Patterns of Social Mobility in Medieval History*, The Journal of Interdisciplinary History 3/4 (1973) 623–647.

Hoselitz B. F., *Noneconomic Factors in Economic Development*, The American Economic Review 47/2 (1957) 28–41.

Katz M. B., *Occupational Classification in History*, The Journal of Interdisciplinary History 3/1 (1972) 63–88.

Kulischer J., *Opća ekonomska povijest srednjega i novoga vijeka*, Zagreb 1957.

Long P. O., *The Annales and the History of Technology*, Annales d'histoire économique et sociale 7 (November 1935), Les techniques, l'histoire et la vie, Technology and Culture 46/1 (2005) 177–186.

J. Lučić, *Gospodarsko-drustveni odnosi u Dubrovniku u Stojkovićevo vrijeme (1392–1442)*, Historijski zbornik 38/1 (1985) 95–114.

Mihaljčić R., *Lazar Hrebeltanović. Istorija, kult, predanje*, Beograd 1984.

Padgett J., *Open Elite? Social Mobility, Marriage, and Family in Florence, 1282–1494*, Renaissance Quarterly 63/2 (2010) 357–411.

Pešorda Vardić Z., „*Pučka vlastela*“: *Društvena struktura dubrovačke bratovštine Sv. Antuna u kasnom srednjem vijeku*, Povijesni prilozi 33 (2007) 215–236.

Smith M. E., *Peasant Mobility, Local Migration and Premodern Urbanization*, World Archaeology 46/4 (2014) 516–553.

Sorokin P., *Social Mobility*, New York–London 1927 (reprint: Taylor & Francis, 1998)

Social Mobility in Medieval Italy (1100–1500), ed. by S. Carocci and I. Lazzarini, Roma 2018.

Spengler J. J., *Economic Factors in Economic Development*, The American Economic Review 47/2 (1957) 42–56.

Treiman D. J., *A Standard Occupational Prestige Scale for Use with Historical Data*, The Journal of Interdisciplinary History 7/2 [Social Mobility in Past Time] (1976) 283–304.

Živković P., *Ekonomske socijalne promjene u bosanskom društvu u XIV i XV stoljeću (pojava građanske klase i novog plemstva)*, Tuzla 1986.

Бродел Ф., *Снучи о историји*, Београд 1992. [Brodell F., *Spisi o istoriji*, Beograd 1992]

Веселиновић А., *Држава српских деспота*, Београд 1995. [Veselinović A., *Država srpskih despota*, Beograd 1995]

Динић М., *Прилози за историју ватреног оружја у Дубровнику и суседним земљама*, ГЛАС СКА 161 (1934) 58–97. [Dinić M., *Prilozi za istoriju vatrenog oružja u Dubrovniku i susednim zemljama*, GLAS SKA 161 (1934) 58–97]

Динић-Кнежевић Д., *Миграције становништва из јужнословенских земаља у Дубровник током средњег века*, Нови Сад 1995. [Dinić-Knežević D., *Migracije stanovništva iz južnoslovenskih zemalja u Dubrovnik tokom srednjeg veka*, Novi Sad 1995]

Иванишевић В., *Новчарство средњовековне Србије*, Београд 2001. [Ivanišević V., *Novčarstvo srednjovekovne Srbije*, Beograd 2001]

Ивановић М., „Добри људи“ Новобрдског законика деспота Стефана Лазаревића, ИЧ 64 (2015) 159–187. [Ivanović M., „Dobri ljudi“ Novobrdskog zakonika despota Stefana Lazarevića, IČ 64 (2015) 159–187]

Јовановић В., Ћирковић С., Зећевић Е., Иванишевић В., Радић В., *Ново Брдо*, Београд 2004. [Jovanović V., Ćirković S., Zečević E., Ivanišević V., Radić V., *Novo Brdo*, Beograd 2004]

Ковачевић-Којић Д., *Градски живот у Србији и Босни (XIV–XV)*, Београд 2007. [Kovačević-Kojić D., *Gradski život u Srbiji i Bosni (XIV–XV)*, Beograd 2007]

Крстић А., *Сеоска насеља у Подунављу и Посавини Србије и јужне Угарске у 15. и првој трећини 16. века*, ИЧ 52 (2005) 165–194. [Krstić A., *Seoska naselja u Podunavlju i Posavini Srbije i južne Ugarske u 15. i prvoj trećini 16. veka*, IČ 52 (2005) 165–194]

Крстић А., *Деспот Ђурађ Вуковић и закуп коморе у Нађбањи*, ИЧ 64 (2015) 237–252. [Krstić A., *Despot Đurađ Vuković i zakup komore u Nađbanji*, IČ 64 (2015) 237–252]

Лапчевић Д., *Селски занати и занатлије у Немањинској држави*, Економист – орган Друштва за социјалну и економску политику 5/1 (1925) 15–32. [Lapčević D., *Selski zanati i zanatlje u Nemanjičkoj državi*, Ekonomist – organ Društva za socijalnu i ekonomsku politiku god. 5/1 (1925) 15–32]

Мргич Ј., *Проучавање „централних“ насеља у историјској географији Византијског царства на Балкану и могућности примене нове методологије*, Византијски свет на Балкану II, ур. Б. Крсмановић, Ј. Максимовић, Р. Радић, Београд 2012, 285–297. [Mrgić J., *Proučavanje „centralnih“ naselja u istorijskoj geografiji Bizantijskog carstva na Balkanu i mogućnosti primene nove metodologije*, Vizantijski svet na Balkanu II, ur. B. Krsmanović, J. Maksimović, R. Radić, Beograd 2012, 285–297]

Петровић В., *Друштвено раслојавање у српским средњовековним рударским градовима*, Наша прошлост 12 (2011) 79–88. [Petrović V., *Društveno raslojavanje u srpskim srednjovekovnim rudarskim gradovima*, Naša prošlost 12 (2011) 79–88]

Петровић Ђ., *Главна оружје епохе и оружари у земљи Стефана Вукчића Косаче*, Српска проза данас . Косаче – оснивачи Херцеговине. Ћоровићеве сусрети прозних писаца у Билећи и Научни скуп историчара у Гацку, 20–22. септембар 2000, Билећа, Гацко, Београд 2002, 515–542. [Đ. Petrović, *Glavno oružje epohe i oružari u zemlji Stefana Vukčića Kosače*, Srpska proza danas . Kosače - osnivači Hercegovine. Ćorovićevi susreti proznih pisaca u Bileći i Naučni skup istoričara u Gacku, 20–22. septembar 2000, Bileća, Gacko, Beograd 2002, 515–542]

Соловјев А., *Једна српска жупа за време царства*, Гласник Скопског научног друштва III (1928) 29–33. [A. Solovjev, *Jedna srpska župa za vreme carstva*, Glasnik Skopskog naučnog društva III (1928) 29–33]

Станић В., *Француска историографија у XX веку – изазов мултидисциплинарности*, Синтезис: часопис за хуманистичке науке и друштвену стварност I/1 (2009) 203–217. [Stanić V., *Francuska istoriografija u XX veku – izazov multidisciplinarnosti*, Sintezis, časopis za humanističke nauke i društvenu stvarnost I/1 (2009) 203–217]

Стародубцев Т., *Сликари задужбина Лазаревића*, ЗРВИ 43 (2006) 359–363. [Starodubcev T., *Slikari zadužbina Lazarevića*, ZRVI 43 (2006) 359–363]

Томовић Г., *Средњовековна мајсторска села на размеђи сеоског и градског друштва*, Српско село. Могућности и даљи правци истраживања, Београд 2003, 7–17. [Tomović G., *Srednjovekovna majstorska sela na razmeđi seoskog i gradskog društva*, Srpsko selo. Mogućnosti i dalji pravci istraživanja, Beograd 2003, 7–17]

Тирковић С., *Сеобе српског народа у краљевину Угарску у XIV и XV веку*, Сеобе српског народа од XIV до XX века. Зборник радова посвећен тристогодишњици Велике сеоба Срба, Београд 1990, 37–46. [Čirković S. *Seobe srpskog naroda u kraljevini Ugarsku u XIV i XV veku*, Seobe srpskog naroda od XIV do XX veka. Zbornik radova posvećen tristogodišnjici Velike seoba Srba, Beograd 1990, 37–46]

Тирковић С., *Из старог Дубровника: грађани рођени и грађани стечени*, ИЧ 56 (2008) 21–37. [Čirković S., *Iz starog Dubrovnika: građani rođeni i građani stečeni*, IČ 56 (2008) 21–37]

Узелац А., *Лазар Светогорац – српски монах и часовничар између историје и мита*, БИГ 10 (2019) 77–90. [Uzelac A., *Lazar Svetogorac – srpski monah i časovničar između istorije i mita*, BIG 10 (2019) 77–90]

Фостиков А., *Ковачки занат на тлу средњовековне Србије*, БИГ 3 (2012) 105–126. [Fostikov A., *Kovački zanat na tlu srednjovekovne Srbije*, BIG 3 (2012) 105–126]

Фостиков А., *Занатство средњовековне Србије у светлу три повеље из 14. века*, БИГ 4 (2013) 51–69. [Fostikov A., *Zanatstvo srednjovekovne Srbije u svetlu tri povelje iz 14. veka*, BIG 4 (2013) 51–69]

Фостиков А., Петровић В., *Прилог проучавању војне улоге занатлија у средњовековној Србији*, БИГ 5 (2014) 59–69. [Fostikov A., Petrović V., *Prilog proučavanju vojne uloge zanatlija u srednjovekovnoj Srbiji*, BIG 5 (2014) 59–69]

Фостиков А., *Златарски занат у средњовековној Србији*, Споменица академика Милоша Благојевића (1930–2012), одг. ур. С. Мишић, Београд 2015, 165–185. [Fostikov A., *Zlatarski zanat u srednjovekovnoj Srbiji*, Spomenica akademika Miloša Blagojevića (1930–2012), одг. ур. S. Mišić, Beograd 2015, 165–185]

Фостиков А., *Занатство средњовековне Србије*, Београд 2020. [Fostikov A., *Zanatstvo srednjovekovne Srbije*, Beograd 2020]

Aleksandra Fostikov

**THE MOBILITY OF CRAFTSMEN IN THE TERRITORY OF MEDIEVAL
SERBIA**

Summary

During the Middle Ages, which belong to the long agrarian age, crafts developed and branched, influencing both the differentiation and stratification of craftsmen. To examine in more detail the mobility of these producers in the territory of medieval Serbia, the existing division of mobility types, harmonised with the given time, was applied to the data from source material. Thus, despite the modest percentage of craftsmen known by name, it was possible to establish that they were mobile. In addition, all types of mobility were present: horizontal, vertical and spatial, as well as intra-generational and inter-generational, though they do not necessarily exclude each other.

The mobility of craftsmen, emergence of free craftsmen and changes in the social structure resulted in new sorts of divisions, also between the craftsmen themselves, who are classified in specific categories depending on their knowledge, skills and financial situation

Чланак примљен: 12. 05. 2020.

Чланак коначно прихваћен за објављивање: 20. 07. 2020.

Срђан РУДИЋ*

Историјски институт
Београд

КАКО ЈЕ ПОВЕЉА КРАЉА СТЕФАНА ДАБИШЕ БРАЋИ СЕМКОВИЋ ДОСПЕЛА У БРИТАНСКУ БИБЛИОТЕКУ

Анстракт: Повеља краља Стефана Дабише браћи Семковић издата 17. маја 1395. године данас се налази у Британској библиотеци у Лондону. У чланку се износе неки у нашој историографији до сада некористишћени подаци који доприносе бољем познавању судбине Дабишине повеље и начину на који је доспела у установу у којој се данас чува.

Кључне речи: краљ Стефан Дабиша, повеља, XIV век, 1395. година, Британски музеј, Британска библиотека, Артур Левесон Говер, Вилијам Ричард Морфил, Вилијам Хенри Вренч.

Abstract: The charter of King Stephen Dabiša to the Semković brothers issued on 17 May 1395 is kept today at the British Library in London. The paper presents data not used so far in our historiography, which help better understand the destiny of Dabiša's charter and the way it came to the institution where it is held today.

Keywords: King Stephen Dabiša, charter, 14th century, 1395, British Museum, British Library, Arthur Leveson Gower, William Richard Morfill, William Henry Wrench.

Повеља краља Стефана Дабише којом је 17. маја 1395. године даровао браћу Семковић чува се у Британској библиотеци у Лондону – заведена је под сигнатуром Add Ch 26067. *Charter of the King of Serbia with seal. A. D. 1395.* Према *Hand-list of charters and rolls 1839–1894.* у Британски музеј је доспела тако што је 27. јула 1878. године откупљена од Mr. Wrench-a.¹

* srdjan.rudic@iib.ac.rs

¹ Захваљујемо на уступљеном податку господину Милану Грби, главном кустосу источноевропске колекције Британске библиотеке. На сајту Британске библиотеке повеља краља Дабише браћи Семковић води се под насловом: *CONFIRMATION by Stephen Dabisha, King of Serbia and Bosnia, of a grant of the fief of Umikolo to Joupan Wlessimir Semikowitch; 1395. Attested by the Princes of Bosnia and Khilm. With Great Seal.*

У домаћој историографији се дуго времена сматрало да је повеља краља Стефана Дабише браћи Семковић изгубљена. Тачније, све до средине седме деценије XX века, када се сазнало да се налази у Британском музеју у Лондону, њена судбина је била непозната нашој научној јавности.² У овом кратком прилогу изнећемо неке у нашој историографији до сада некоришћене податке који у великој мери објашњавају како је Дабишина повеља доспела у установу у којој се данас чува.

Повеља је до сада доживела више издања и позната је истраживачима наше средњовековне прошлости, тако да се овом приликом нећемо бавити њеном анализом. Ипак, сматрамо за сходно да кажемо неколико речи о досадашњим издањима. Повељу краља Стефана Дабише браћи Семковић први је објавио Павле Соларић 1815. године у Венецији. Уз опширан опис повеље, он је своје издање обогатио и њеним литографисаним факсимилом на којем се виде читав текст и обе стране печата.³ Интересантно је да је Соларић једини приређивач ове Дабишине повеље који ју је имао у рукама. Сви остали су користили или његово издање или фотографије. Наредно издање је приредио Франц Миклошић који је вероватно само прештампао Соларићево издање.⁴ Миклошићево издање је искористио Стојан Новаковић који је објавио изводе из повеље.⁵ Након што се сазнало да се повеља налази у Британском музеју њено издање је, на основу фотографија, 1970. године приредио Павао Анђелић. Оно садржи кратак опис повеље, опис печата, црно беле фотографије повеље и обе стране печата, као и транскрибован текст.⁶ Кратку белешку о Дабишиној повељи и њену слику објавила је 1989. године и Весна Туђина-Гамулин.⁷ Последње издање, такође на основу фотографија, приредио је 2006. године Срђан Рудић у чијем чланку су дати опис повеље и печата, наново ишчитан текст са разрешеним скраћеницама, превод на савремени српски језик, дипломатичка анализа, објашњење просопографских и топографских података, као и фотографија повеље у

² Британска библиотека се до 1973. године налазила у саставу Британског музеја.

³ Соларић П., *Свѣдѣніе ко снимкѣ подлиннога діплѡма Стефана Дабише краља сѣрвскога, даннога ждпана Волкомірѣ Семковић*, Венеција 1815.

⁴ F. Miklosich, *Monumenta Serbica spectantia historiam Serbiae, Bosnae, Ragusii, Viennae* 1858, 226–227.

⁵ С. Новаковић, *Законски споменици српских држава средњег века*, Београд 1912, 318–319.

⁶ P. Anđelić, *Povelja bosanskoga kralja Stjepana Dabiše u Britanskom muzeju*, Radovi ANUBiH XXXV. Odjeljenje društvenih nauka 12, Sarajevo 1970, 285–288.

⁷ V. Tuđina-Gamulin, *Diplomatička građa za hrvatsku povijest (XIII–XV. stoljeća) u rukopisnom odjelu Biblioteke Britanskog muzeja u Londonu*, Zbornik Zavoda za povijesne znanosti istraživačkog centra Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti 15 (1988) 119–121.

боји и фотографија литографије Соларића. На жалост, у овом издању услед техничке грешке није објављена фотографија печата.⁸

Повеља краља Стефана Дабише се, према податку који доноси Павле Соларић, почетком XIX века налазила у рукама поморског капетана Николе Вучетића, *Ћрожденца Ђрцега Њавога (Державе Которске)*, настањеног у Трсту. Соларић, нажалост, није забележио како се повеља нашла у капетановим рукама, тако да не знамо ништа о њеној судбини од времена настанка па све до 1815. године. Након Соларићевог издања повељи се, бар што се тиче истраживача средњовековне босанске државе, за дуги низ година изгубио сваки траг. За њу се поново сазнало, односно за место њеног чувања, петнаестак деценија касније. Ђуро Баслер је на једном међународном конгресу 1966. године случајно сазнао да се једна Дабишина повеља налази у Британском музеју. Касније је Павао Анђелић, преко Маријане Венцел, дошао до њене фотографије на основу које је и приредио издање из 1970. године.

Ни Павао Анђелић ни Срђан Рудић се приликом бављења повељом краља Стефана Дабише нису интересовали о начину на који је она допела у Британски музеј. Из белешке наведене на почетку прилога сазнајемо да је Музеј повељу откупио крајем јула 1878. године од извесног господина Ренча. Ко је био господин Ренч? Како и када је дошао до повеље? Где се повеља налазила пре него што је допела у његове руке? То су само нека од питања која се могу поставити. Нажалост, на њих се могу дати само делимични одговори.

Истраживачима наше прошлости и наших старина промакла су два прилога објављена почетком 1878. године у лондонском часопису *Notes and Queries*, дакле пола године пре него што је Ренч продао повељу музеју.⁹ Из првог сазнајемо да се повеља једно време налазила у Константинопољу, као и када је тамо допела. Комбинацијом података које доноси овај прилог и белешке Британског музеја о њеном откупу сазнајемо и ко би могао бити господин Ренч. Пошто су ови прилози занимљиви из више разлога, и као што смо већ истакли некоришћени од стране наших истраживача, посветићемо неколико редова њиховом садржају.¹⁰

⁸ С. Рудић, *Повеља краља Стефана Дабише браћи Семковић, 1395, 17. мај*, Стари српски архив 5 (2006) 157–171.

⁹ Часопис *Notes and Queries* излази у Лондону од новембра 1849. године. Детаљније о часопису погледати на званичном сајту: <https://global.oup.com/academic/product/notes-and-queries-14716941?cc=rs&lang=en&>

¹⁰ В. Јовановић, *Енглеска библиографија о Источном питању у Европи*, Споменик СКА 48 (1908) 58; В. М. Јовановић, *Енглеска библиографија о Источном питању у Европи*,

У свесци од 19. јануара 1878. године Артур Лјусон-Гор (Arthur Leveson Gower)¹¹ из Британске амбасаде у Константинопољу објавио је краћи прилог под насловом *A Servian Document*, посвећен једној повељи чије изводе је донео у не баш најбољем преводу на француски језик (погледати Прилог). Лјусон-Гор у тексту констатује да је оригинал повеље написан на кожи, старим српским писмом (old Servian charaters) и да има велики печат на којем је са једне стране приказан човек на коњу, а на другој краљ који седи испод балдахина – са обе краљеве стране налази се још по један мањи балдахин. Забележио је да је повеља донета у Константинопољ на почетку Српског рата (Servian war). Артур Лјусон-Гор се на крају прилога обраћа сарадницима часописа са молбом да му нешто кажу о овом документу – да ли је вредан или нешто друго.¹²

На Лјусон-Горово писање се већ у свесци од 16. фебруара осврнуо познати енглески слависта Вилијам Ричард Морфил (William Richard Morfill).¹³ Морфил најпре констатује да је документ који је Лјусон-Гор описао потврда даровања поседа извесном жупану Влесимиру, при чему појашњава да је жупан титула, а не властито име. Потом је додао неколико података о ауктору повеље – Стефан Дабиша је био син Мирослава, брата Твртковог, и владао је до 1396. године; био је бан Босне, али је такође узео и титулу краља Србије. Морфил је сматрао да се без сумње ради о занимљивом документу и изразио наду да слични документи који сведоче о старој српској цивилизацији нису потпуно уништени у рату. Потом је истакао да је научницима познато колико је вредних рукописа, далеко вреднијих од овог, изгубљено док су, како

П допуњено и исправљено издање, прир. М. Фрајнд, Београд 1978, 107. Захваљујемо господину Драгославу Опсеници који нам је указао на помен повеље краља Стефана Дабише у делу Војислава Јовановића.

¹¹ Arthur Francis Gresham Leveson-Gower (25. април 1851 – 26. децембар 1922), британски дипломата. Током своје дипломатске каријере (1876–1905) службовао је у Константинопољу, Рио де Жанеиру, Бечу, Берлину, Борну, Београду, Атини и Хагу. Био је члан Друштва антиквара и Краљевског историјског друштва. Објављивао је прилоге у часописима: *Miscellanea Genealogica et Heraldica* и *Notes and Queries*.

¹² A. L. Gower, *A Servian Document*, *Notes and Queries*, Fifth Series, Vol. Ninth, January – June 1878 (19th January 1878) 46–47. Није познато ко је Лјусон-Гору читао српски текст који је он или неко други превео на француски језик.

¹³ William Richard Morfill (17. новембар 1834 – 9. новембар 1909), професор руског и осталих словенских језика на Универзитету Оксфорд од 1900. године па све до смрти. Био је први професор руског у Британији. Члан Британске академије постао је 1903. године. Аутор је бројних књига из словенске литературе и историје, превода, као и разних књига о граматицима на пољском, српском, бугарском и руском језику (међу којима је и *Simplified Grammar of the Serbian Language*, London 1887).

каже, „ове несрећне земље биле под турском влашћу”. На крају прилога Морфил је објаснио значење речи логотет и указао да у преводу који је објавио Лјусон-Гор постоји неколико нетачности којима читаоци не треба да се оптерећују.¹⁴

Да су истраживачи наше прошлости били упознати са прилогом Артура Лјусон-Гора знали би да је повеља краља Стефана Дабише браћи Семковић доспела у Константинопољ почетком српско-турског рата, односно Српског рата како га он назива. Србија је Турској објавила рат 30. јуна 1876. године, тако да се то вероватно десило током лета исте године. Међутим, Лјусон-Гор није забележио како је повеља доспела у Константинопољ, коју је ту донео и ко је био њен власник.

Ипак, Лјусон-Горов текст нам омогућава да откријемо ко је господин Ренч од којег је Британски музеј откупио повељу. У време писања прилога за *Notes and Queries* Лјусон-Гор је био службеник Британске амбаседе у Константинопољу. У исто време дужност вице-конзула обављао је Вилијам Хенри Ренч (William Henry Wrench).¹⁵ Вилијам Ренч је осим као дипломата био познат и као колекционар, пре свега исламске уметности. Током каријере је сакупио знатну уметничку колекцију слика, керамике, оружја, текстила, тепиха. Многи предмети који су били у његовој колекцији данас се налазе у Викторија и Алберт музеју у Лондону.

Није забележено како и када је тачно Вилијам Ренч дошао у посед повеље краља Стефана Дабише. Артур Лјусон-Гор о томе не пише. Из његовог прилога се не може наслутити ни да ли је повеља у време када га је писао, а то би могло бити само у другој половини 1876. или током 1877. године, већ била у рукама Вилијама Ренча. Могло би се претпоставити да јесте, али је могуће и да је Лјусон-Гор повељу видео пре него што је постала Ренчово власништво. Можемо да претпоставимо да је Ренчов хоби везан за прикупљање старина био познат и да је у томе имао локалне сараднике. Уосталом, тиме се бавио не мали број британским дипломата, не само у Константинопољу већ и широм света. Могуће је да се власник повеље или неко ко је у његово име продавао обратио Ренчу или можда неком другом члану амбаседе и понудио је на продају. Такође, исто тако је могуће да је Ренча са постојањем повеље упознао неко од локалних

¹⁴ W. R. Morfill, *A Servian Document, Notes and Queries*, Fifth Series, Vol. Ninth, January – June 1878 (16th February 1878) 134.

¹⁵ William Henry Wrench (21. новембар 1836 – 31. октобар 1896), британски дипломата. Службовао је у Дамаску (1857–1861, 1864), Бејруту (1863), био је вицеконзул за Дарданеле (1866). Највећи део каријере провео је у Цариграду (вицеконзул 1872–1879; конзул 1879; шеф комерцијалног одељења 1883–1893; трговачки аташе 1893–1896).

сарадника који му је помагао у прикупљању старина. Ово су наравно само претпоставке за које немамо никаквих доказа.

На основу приказаних података можемо да закључимо да је Вилијам Ренч у посед повеље краља Стефана Дабише браћи Семковић дошао у периоду након избијања српско-турског рата у лето 1876. године и 27. јула 1878. године када ју је продао Британском музеју.

П Р И Л О Г

“Lettres Patentes. – Au nom du Père, du Fils et du St. Esprit, Amen. Nous Stephan Doubicha par la grâce de Dieu Roi de Serbie, de Bosnie, du littoral de la terre de Khilm, des pays inférieurs et occidentaux de Oussora et de Podrinia (vallée de la Drina), – Faisons savoir à tous ceux que cela pourrait concerner, qu’ayant succédé, par la grâce de Mon Seigneur Jésus Christ, à la royauté sur les terres ci-dessus dénommées, Nous avons constaté que Notre père et Notre aïeul avaient donné le village et domaine de Umikolo aux ancêtres de Joupan Wlessimir Semikowitch, en récompense de leurs exploits et services rendus en combattant l’ennemi.

“Attendu que le nommé Joupan Wlessimir nous supplie aujourd’hui humblement de vouloir bien confirmer cette donation et faire enregistrer en son nom le dit domaine d’Umikolo, Nous avons arrêté, eu éaux services signalés qu’il Nous a rendus et au sang qu’il a versé pour notre cause, que la propriété du fief d’Umikolo lui serait confirmée, pour lui et ses descendants. Ont été témoins de cet acte Nos hauts dignitaires dont les noms suivent: Le prince (Kniesz) bosniaque, Pawel (Paul) Radimowich, le prince de la terre de Khilm, Vlikachin Milatowitch, le prince de la même terre, Jouvan Radinowcewitch, le voïvode du pays-bas (low-lands), prince Mladen Staninitich, le voïvode d’Ouossora, prince Stepan Wilochéwitch, le grand-maître (pristav) de la cour, Joupan Rado Radosanitch, l’adjoint du grand-maître (ipo-voïti), Branko Siménitch.

“Nous Nous engageons à maintenir la prédonation en jurant sur les Sts. Evangiles et au nom du Père, du Fils et du St. Esprit. Ecrit au Palais de Kruchéde la main de Thomas Logothète, le 31 du moi de mai de l’an de N.S. 1395.

“Signé: (Stepan)

(L.S.) Signé: (Doubicha).”

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ – LIST OF REFERENCES

Извори – Primary Sources

Anđelić P., *Povelja bosanskoga kralja Stjepana Dabiše u Britanskom muzeju*, Radovi ANUBiH XXXV. Odjeljenje društvenih nauka 12, Sarajevo 1970, 285–288.

Miklosich F., *Monumenta Serbica spectantia historiam Serbiae, Bosnae, Ragusii, Viennae* 1858, 226–227.

Новаковић С., *Законски споменици српских држава средњег века*, Београд 1912. [Novaković S., *Zakonski spomenici srpskih država srednjeg veka*, Beograd 1912]

Рудић С., *Повеља краља Стефана Дабиче браћи Семковић, 1395, 17. мај*, Стари српски архив 5 (2006) 157–171. [Rudić S., *Povelja kralja Stefana Dabiše braći Semković, 1395, 17. maj*, Stari srpski arhiv 5 (2006) 157–171]

Соларић П., *Об'ясненіє ко снимкѣ подлиннога диплома Стефана Дабиче краља сербскога, даннога ждпѣнѣ Волкомірѣ Семковић*, Венеција 1815. [Solarić P., *Objasnenije ko snimku podlinoga diploma Stefana Dabiše kraljem serbskoga danoga županu Volkomiru Semkoviću*, Venecija 1815]

Литература – Secondary Works

Gower A. L., *A Servian Document*, Notes and Queries, Vol. s5–IX, Issue 212 (19 January 1878) 46–47.

Morfill W. R., *A Servian Document*, Notes and Queries, Vol. s5–IX, Issue 216 (16 February 1878) 134.

Tudina-Gamulin V., *Diplomatička građa za hrvatsku povijest (XIII–XV. stoljeća) u rukopisnom odjelu Biblioteke Britanskog muzeja u Londonu*, Zbornik Zavoda za povijesne znanosti istraživačkog centra Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti 15 (1988) 119–121.

Јовановић В., *Енглеска библиографија о Источном питању у Европи*, Споменик СКА 48 (1908). [Jovanović V., *Engleska bibliografija o Istočnom pitanju u Evropi*, Spomenik SKA 48 (1908)]

Јовановић В. М., *Енглеска библиографија о Источном питању у Европи*, II допуњено и исправљено издање, прир. М. Фрајнд, Београд 1978. [Jovanović V. M., *Engleska bibliografija o Istočnom pitanju u Evropi*, II dopunjeno i ispravljeno izdanje, prir. M. Frajndl, Beograd 1978]

Srdjan Rudić

**HOW THE CHARTER OF KING STEPHEN DABIŠA TO SEMKOVIĆ BROTHERS
CAME TO THE BRITISH LIBRARY**

Summary

The charter of King Stephen Dabiša to the Semković brothers of 17 May 1395 is kept at the British Library in London, under signature ADD CH 26067. It is recorded as the Charter of the King of Servia with seal. A. D. 1395. It came to the British Museum on 27 July 1878 after being purchased from Mr Wrench. The paper presents data not used so far in our historiography, which help better understand the destiny of Dabiša's charter and the way it came to the institution where it is held today. The researchers of our past and antiques missed two papers published in early 1878 in the London journal *Notes and Queries* whose authors were Arthur Leveson Gower and William Richard Morfill. We learn from it that the charter of King Stephen Dabiša to the Semković brothers came to Constantinople at the start of the Serbian-Turkish War. As Serbia declared war on Turkey on 30 June 1876, this probably took place during the summer of the same year. At the time, British Vice-Consul in Constantinople was William Henry Wrench, who was, in addition to being a diplomat, known as a collector. Based on the presented data, we can conclude that William Wrench came into possession of the charter of King Stephen Dabiša to the Semković brothers in the period after the outbreak of the Serbian-Turkish War in summer 1876 and sold it to the British Museum on 27 July 1878.

Чланак примљен: 29. 05. 2020.

Чланак коначно прихваћен за објављивање: 09. 09. 2020.

Срђан КАТИЋ*

Историјски институт
Београд

МИТРОПОЛИЈСКА ЦРКВА БЛАГОВЕШТЕЊА У СМЕДЕРЕВУ

Анстракт: Рад се бави црквом Благовештења при Смедеревској митрополији, коју је изградио деспот Ђурађ Бранковић. У тој велелепној цркви, грађеној по угледу на Манасију, 1453. године похрањене су мошти светог апостола јеванђелисте Луке, а 1456. и 1458. вероватно су сахрањени и деспот Ђурађ и његов син и наследник Лазар. У раном периоду османске власти, после другог освајања Смедерева 1459. године, тај важан сакрални објекат је порушен под неразјашњеним околностима, а место на којем се налазио ни до данас није пронађено. Циљ рада је да на основу османских извора утврди какав је био верски статус те цркве након освајања, који су разлози довели до њеног рушења, као и да се установи када се то догодило. Намера је и да се укаже на утицај који је разградња и уклањање централног сакралног објекта у Смедереву имало на урбану структуру града. Посебна пажња посвећена је лоцирању цркве Благовештења, при чему су коришћена нова сазнања о распореду верских, војних, привредних и стамбених објеката у смедеревској тврђави у првим деценијама османске власти.

Кључне речи: деспот Ђурађ Бранковић, црква Благовештења, митрополија, месџид, царска џамија, Велики град, Смедерево.

Abstract: The paper deals with the church of the Annunciation in the Smederevo Metropolitanate, built by despot Đurađ Branković. In 1453, the relics of the Holy Apostle and Evangelist Luke were placed in this sumptuous church, modelled upon Manasija, and in 1456 and 1458, despot Đurađ and his son and successor Lazar were probably buried there. In the early period of the Ottoman rule, after the second conquest of Smederevo in 1459, this important sacral building was demolished under unexplained circumstances, and its place has still not been found. The aim of the paper is to determine, based on Ottoman sources, the religious status of this church after the conquest and the reasons for and time of its destruction. A focus is also placed on the impact of the demolition and removal of this central sacral building in Smederevo on the urban structure of the town. A particular emphasis is placed on locating the church of the Annunciation, by relying on new knowledge about the distribution of religious, military, economic and residential buildings in the Smederevo fortress in the first decades of the Ottoman rule.

Keywords: despot Đurađ Branković, church of the Annunciation, Metropolitanate, masjid, imperial mosque, Great City, Smederevo.

* srdjan.katic@iib.ac.rs

Мало је тема у историографији које су закупиле толико пажње као што је то судбина митрополијске цркве Благовештења у Смедереву. Још од 19. века, бројни истраживачи различитих провенијенција покушавали су да је одгонетну, а само су ретки успевали да унапреде врло оскудна сазнања о њој. О тој највећој и најзначајнијој задужбини деспота Ђурђа Бранковића не зна се да ли је изграђена пре првог османског освајања Смедерева 1439. године или у периоду од обнове Деспотовине 1444. до 1453. године, када су у њој положене мошти светог апостола и јеванђелисте Луке.¹ Вероватно је 1456. године у цркви Благовештења сахрањен и сам деспот Ђурађ, а 1458. и његов син и наследник Лазар. У раном периоду османске власти тај монументални сакрални објекат, за који се не зна да ли је тада служио као црква или џамија, разграђен је из непознатих разлога, а материјал је искоришћен за градњу нових објеката, од којих су неки очувани до данас. Темељи цркве Благовештења нису пронађени, баш као ни гробови последњих владара Деспотовине.

У историјским изворима црква је поменута само у Париском и Врдничком рукопису, у којима је описан исти догађај, пренос моштију светог апостола и јеванђелисте Луке из Рогоса у Епиру у Смедерево.² У сажетијем Париском рукопису наводи се једино да су 12. јануара 1453. године мошти светог апостола Луке јеванђелисте донете у Смедерево и положене „**въ храмоу светаго Благовѣштеніа Прѣсветіе Богородице, въ митрополіи смедеревскои**“.³ Врднички рукопис је опширнији и према њему мошти светитеља по приспећу у град прво су изложене „**въ црковъ полатноюу**“, а увече „**въ полатоу**“, у којој је одржано целоноћно бдење. У свитање мошти су пренете у цркву. После свете литургије, у свечаној литији, предвођеној архијерејима, епископима и члановима деспотове породице, три пута су обношене око „**стѣени града**“ да би потом, „**въ митрополь**“ коју је деспот изнова изградио и украсио, биле поверене митрополиту и положене десно од светих двери.⁴ Те вечери по завршетку светковине на којој је деспот даривао учеснике

¹ I. Ruvarac, *O prienosu tiela sv. Luke u Smederevo*, Rad JAZU V (1868) 178–186; И. Павловић, *О Св. Луци и пренашању његовог тела*, *Рукопис српски друге половине XV века*, Гласник СУД LI (1882) 70–100; Л. Павловић, *Из византијско-српских и млетачких односа. Транслација и проблеми аутентичности тела еванђелиста Луке*, Неки споменици културе, Осврти и запажања II, Смедерево 1963, 33–62; Д. Поповић, *Мошти Светог Луке – српска епизода*, Под окриљем светости. Култ светих владара и реликвија у средњовековној Србији, Београд 2006, 295–317.

² I. Ruvarac, *O prienosu tiela sv. Luke*, 178–186; И. Павловић, *О Св. Луци*, 70–100.

³ И. Павловић, *О Св. Луци*, 94.

⁴ I. Ruvarac, *O prienosu tiela sv. Luke*, 184–185.

церемоније, митрополит је закључао и запечатио кивот са светитељевим моштима.⁵

Уочљиво је да се оба рукописа међусобно допуњавају, па се само у Париском наводи да је митрополијска црква била посвећена празнику Благовештења Пресвете Богородице, док се у Врдничком помиње и Придворна црква, као друга хришћанска богомоља у Смедереву.

Садржај рукописа детаљно је анализиран. То се посебно односи на путању којом се у Смедереву кретала процесија са моштима Светог Луке, с циљем да се утврде оквирне локације поменутих цркава. Због навода из рукописа, као и величине, значаја и намене митрополијске цркве Благовештења, сви истраживачи били су сагласни да се она налазила у Великом граду.⁶ Око положаја Придворне цркве, међутим, изношене су различите претпоставке. Најчешће је лоцирана у Малом граду, у којем нису пронађени остаци самосталног сакралног објекта,⁷ па је поистовећивана са капелом у донжону.⁸ Повезивана је и са манастиром Успења Пресвете Богородице на брду ван утврђене вароши,⁹ а само у једном раду и то међу неколико понуђених локација, поменут је и Велики град.¹⁰

⁵ Исто.

⁶ А. Дероко, *Смедеревски град*, Старице II (1951) 84–85; Ђ. Бошковић, *Археолошки споменици и налазишта у Србији*, Централна Србија, II, Београд 1956, 133; С. Ненадовић, *Размишљања о архитектури цркве Благовештења деспота Ђурађа Бранковића у Смедереву*, Зборник Народног музеја. Београд 9–10 (1979) 407–408; М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић и његово доба*, Београд 1994, 128; М. Поповић, *Ка проблему средњовековних цркви смедеревског града*, Старице 50 (2001) 215–216; М. Џуњак, *Смедеревска тврђава, новија истраживања*, друго допуњено издање, Смедерево 2011, 94–95; Само је Л. Павловић, поред три предложене локације Благовештенске цркве у Великом граду, навео и четврту ван тврђаве, на месту топовске куле на ушћу Језаве (Л. Павловић, *Музеј и споменици културе Смедерева: Цркве из доба смедеревских Бранковића*, Смедерево 1970, 140; Л. Павловић, *Историја Смедерева у речи и слици*, Музеј Смедерево, посебна издања књ. 13, Смедерево 1980, 118).

⁷ А. Дероко – С. Ненадовић, *Смедеревски град. Испитивања 1956. године*, Старице VII–VIII (1958) 181–194; И. Здравковић – А. Дероко, *Конзерваторско-испитивачки радови у Малом граду Смедеревске тврђаве 1958. године*, Зборник заштите споменика културе X (1959) 137–148.

⁸ А. Дероко, *Смедеревски град*, 82; Л. Павловић, *Историја Смедерева*, 118; М. Џуњак, *Смедеревска тврђава*, 80, 90–93; М. Спремић, *Деспот Ђурађ*, 128. То су аргументовали наводећи сличне примере капела у пиргу Голупца и у пирговима Хиландара. О тим пирговима види опширније: А. Дероко, *Средњовековни градови у Србији, Црној Гори и Македонији*, Београд 1950, 83; М. Живоиновић, *Светогорске келије и пиргови у средњем веку*, Београд 1972, 100–118.

⁹ В. Петковић, *Преглед цркава кроз повесницу српског народа*, Београд 1950, 301–302.

¹⁰ С. Ненадовић, *Размишљања о архитектури цркве Благовештења*, 406. Ненадовић, међу наведеним, није искључио ни могућност да су Благовештенска и Придворна заправо два назива исте цркве (исто, 405–407).

Пажња је посвећена и наводима из Париског рукописа, према којима је цркву Благовештења при митрополији „деспот изнова изградио и украсио“. Наведена су два могућа тумачења, да је објекат сазидан од самих темеља (основаније) или да је порушен у борбама приликом освајања Смедерева 1439, па изнова изграђен после обнове Деспотовине 1444. године.¹¹

Већ је одавно познато да је у раном периоду османске власти материјал цркве Благовештења употребљен за изградњу нових објеката.¹² Архитекта С. Ненадовић се деценијама бавио том темом и своја истраживања о архитектури Благовештенске цркве преточио је у веома важан и користан рад.¹³ Утврдио је да је црква постепено разграђена и да је тим материјалом урађена цела спољна камена облога деветоугаоне артиљеријске куле на ушћу Језаве у Дунав, да је исти коришћен и за зидање дела ескарпе на дунавској страни, као и да су неки декоративни делови узидани у зидове хамама. Према сазнањима до којих је дошао Ненадовић, црква Благовештења била је велика грађевина, с развијеним планом основе, са четири слободна ступца, који су носили куполу. Споља је била озидана каменом пешчаром жућкасто-зелене боје, без употребе опеке, на врло сличан начин као што су озидане црква манастира Ресава и црква Враћевшница. Завршни кровни венац на Благовештенској цркви био је украшен романичким слепим аркадним фризом, који се у то време појављује још само код претходно поменутих цркава. Ненадовић је такође закључио да је мимар задужен да од материјала Благовештенске цркве направи артиљеријску кулу на ушћу Језаве, градио по угледу на цркву, па је и кровни венац украсио на исти начин.¹⁴

Важан догађај у истраживању смедеревских цркава представљало је откриће сакралног комплекса у југоисточном углу Великог града, који је археолошки истраживан у периоду од 1981. до 1986. године.¹⁵ А. Дероко и Л. Павловић су на основу аустријских планова Смедерева, указивали да се на том месту налази сакрални објекат,¹⁶ али је исти откривен случајно, приликом копања додатног система дренажних бунара.¹⁷ На локалитету су откопани остаци старије и преко ње изграђене млађе цркве, која је

¹¹ Исто, 408.

¹² П. Поповић, *Споменица петстогодишњице Смедеревског града*, Београд 1931.

¹³ С. Ненадовић, *Размишљања о архитектури цркве Благовештења*, 403–424.

¹⁴ Исто.

¹⁵ М. Цуњак, *Смедеревска тврђава*, 52–53.

¹⁶ А. Дероко, *Смедеревски град*, 85; Л. Павловић, *Историја Смедерева*, 119.

¹⁷ М. Цуњак, *Смедеревска тврђава*, 52.

претворена у цамију и потом два пута дограђивана, као и некропола са 122 гроба.¹⁸

За М. Цуњака, руководиоца археолошких истраживања на сакралном комплексу и М. Спремића, биографа деспота Ђурђа, пронађени остаци припадали су дуго траженој Благовештенској цркви.¹⁹ Тек је М. Поповић врло убедљиво доказао да откопани темељи припадају знатно мањој цркви од Благовештенске, те да се ради о остацима Придворне цркве. М. Поповић је детаљно описао преправке и доградње на цркви, као и догађаје након којих је том сакралном објекту у више наврата мењана верска намена.²⁰

Тако је место на којем се налазила Благовештенска црква до данас остало непознато, баш као што су без одговора остала и сва питања везана за њену судбину у периоду након османског освајања.

Време изградње митрополијске цркве Благовештења не може се поуздано утврдити. Познато је само да је била завршена и осликана пре поменутог преноса моштију Светог Луке 1453. године. То питање углавном је остављано као отворено²¹ или је без образложења навођено да је црква изграђена пре првог пада Деспотовине 1439.²² или након њене обнове 1444. године.²³

Неколико битних разлога, међутим, указује да је Благовештенска црква грађена у исто време као и Велики град, током тридесетих година 15. века. Смедерево је 1430. постало престони град Деспотовине и логично је да је у плану за изградњу Великог града била и велика градска црква. Постојећа Придворна црква била је намењена деспотовој породици и дворској свити и због скупеног олтарског простора и малог наоса није могла да прими већи број верника нити да послужи као црквено седиште.²⁴

У Смедереву су дуже времена, а можда и стално боравили браничевски митрополити. Њихово седиште у митрополијској цркви у манастиру Св. Николе у Браничеву, било је угрожено османским и

¹⁸ Исто, 53–54. М. Поповић, *Ка проблему средњовековних цркви*, 205.

¹⁹ М. Цуњак, *Смедеревска тврђава*, 95; М. Спремић, *Деспот Ђурађ*, 128.

²⁰ М. Поповић, *Ка проблему средњовековних цркви*, 201–219.

²¹ А. Дероко, *Смедеревски град*, 82–84; Л. Павловић, *Историја Смедерева*, 117; С. Ненадовић, *Размишљања о архитектури цркве Благовештења*, 408.

²² Ђ. Бошковић, *Археолошки споменици*, II, 133; М. Цуњак, *Смедеревска тврђава*, 79.

²³ М. Поповић, *Ка проблему средњовековних цркви*, 216.

²⁴ Исто, 213.

угарским упадима и вероватно је од стране митрополита напуштено још 1427. или 1428. године, а најкасније 1437. године, када је деспот Ђурађ султану предао Браничево.²⁵ У запису из 1434. помиње се последњи браничевски митрополит Саватије, који је уз деспота Ђурађа био у Смедереву и помагао хиландарским монасима у превођењу Лествице.²⁶ Према мишљењу М. Спремића, није искључено да је тада у Смедереву живео и београдски митрополит Григорије.²⁷ После пада Браничева митрополија је названа смедеревском, и када је 1439. године деспот напустио Србију у изгнанству га је, поред рашког и београдског, пратио и смедеревски митрополит Атанасије.²⁸ Смедеревски митрополит могао је да носи титулу првопрестоног митрополита и да у Смедереву има викарног или суфраганог епископа.²⁹

Деспот Ђурађ је градећи свој двор (Мали град) направио припадајуће верске објекте, у донжон-кули дворску капелу³⁰ и већ поменути Придворну цркву. Стога је тешко замислити да би градећи Велики град, нову престоницу, вернике у њој и поменуте митрополите лишио централног градског храма. Требало би имати и у виду да је на завршетку градње Малог града 1430, деспот Ђурађ (1377–1456) имао већ 53 године, што је за оно време била поодмакла животна доб, у којој је свакако морао озбиљно да планира изградњу своје највеће задужбине. То је логично, тим пре, јер је његов претходник и исписник деспот Стефан Лазаревић (1377–1427) већ почивао у својој задужбини, цркви манастира Манасија, која је деспоту Ђурађу служила као узор у градњи митрополијске цркве Благовештења.

Због свега наведеног може се претпоставити да је деспот Ђурађ почео градњу Благовештенске цркве већ почетком тридесетих година 15. века или можда средином те деценије, када је према Константину Михајловићу из Островице послао ћерку Мару и сина Гргура султану, од

²⁵ Последњи браничевски митрополит за којег се са сигурношћу може тврдити да му је средиште било у митрополијској цркви у манастру Св. Николе у Браничеву, био је митрополит Венјамин, који се помиње у запису из 1416. године. Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, I, Београд 1902, 70, бр. 221; М. Јанковић, *Епископије и митрополије српске цркве у средњем веку*, Београд 1985, 92.

²⁶ Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, 86, бр. 262; М. Јанковић, *Епископије и митрополије*, 92; М. Спремић, *Деспот Ђурађ*, 466.

²⁷ М. Спремић, *нав. место*.

²⁸ Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма*, књ. I, део 2, Београд–Ср. Карловци 1934, 21; М. Јанковић, *Епископије и митрополије*, 92.

²⁹ Када је Београд био престоница Деспотовине, београдски митрополит носио је титулу „егзарха свију српских земаља“. М. Јанковић, *Епископије и митрополије*, 92–93.

³⁰ С. Катић, *Исламски верски објекти у Смедеревској тврђави у првим годинама османске власти*, у: Свет средњовековних утврђења, градова и манастира. Омаж Марку Поповићу, ур. В. Иванишевић, В. Бикић, И. Бугарски, Београд 2020, у штампи.

којег је добио дозволу да у Смедереву гради манастир и за себе сигуран град.³¹ Да ли је митрополијска црква Благовештења завршена до првог османског освајања Смедерева 1439. или је још грађена, као и да ли је и колико оштећена током тромесечне опсаде, може се само нагађати.

Једно од најважнијих питања о митрополијској цркви Благовештења свакако је шта се са том велелепном грађевином догодило после предаје Смедерева и коначног пада Деспотовине 1459. године. У историографији су о томе изношене различите претпоставке, а да при том нису разматрани уобичајени поступци Османлија приликом освајања хришћанских градова. Према М. Спремићу: „*Муслимански освајач није рушио смедеревске зидине. (...) Али, зато је порушио цркву Благовештења, која му је, очигледно, највише сметала*“.³² И М. Цуњак сматра да је црква одмах порушена, и то до темеља, да би на њима била изграђена џамија, док је преостали материјал искоришћен за подизање полигоналних кула и хамама.³³ Према М. Поповићу, и после предаје Смедерева, у Благовештенској цркви настављено је хришћанско богослужење, уз образложење да су се освајачи задовољили претварањем старије Придворне цркве у џамију, јер им је већ служила као богомоља у време првог запоседања Деспотовине (1439–1444). Као разлог рушења цркве Благовештења, које је датирао у шездесете или најкасније у почетак седамдесетих година 15. века, Поповић је навео активно учешће Срба у све интезивнијим сукобима Османског царства и Угарске.³⁴ За А. Дерока и Л. Павловића, међутим, црква Благовештења претворена је у џамију 1459. године. Дероко није разматрао разлоге њеног каснијег рушења, док су је према Павловићу „напрецац порушили“, а као могући разлог навео је честе покушаје Вука Гргуревића, унука деспота Ђурђа, да заузме Смедерево.³⁵

Поменути аутори очито су потценили важност сведочанства савременог османског хроничара Ашикпашазадеа о освајању Смедерева 1459. године, које је још 1932. објавио Г. Елезовић. Према Елезовићевом преводу, део који се односи на сакралне објекте гласи: „Звона у Смедереву искварише. Цркве му покварише и месциде начинише“.³⁶ Донекле нејасан превод утицао је да тај необично важан извор буде или

³¹ Константин Михајиловић из Островице, *Јаничарево успомене*, превео и приредио: Ђ. Живановић, Београд 1966, 113. Konstantin Mihailović, *Memoirs of Janissary*, tr. B. Stolz, Ann Arbor 1975, 60–61.

³² М. Спремић, *Деспот Ђурађ*, 128–129.

³³ М. Цуњак, *Смедеревска тврђава*, 79, 96.

³⁴ М. Поповић, *Ка проблему средњовековних цркви*, 216–217.

³⁵ А. Дероко, *Смедеревски град*, 82–84; Л. Павловић, *Историја Смедерева*, 118–119.

³⁶ Г. Елезовић, *Турски извори за историју Југословена, Два турска хроничара из 15. века*, Браство XXVI (1932) 79.

занемарен или погрешно тумачен, па је тако, на пример, М. Цуњак речи „цркве му покварише“ разумео као да су освајачи порушили цркве да би направили месциде.³⁷

Ашикпашазадеови наводи, међутим, потпуно су јасни: „после освајања Смедерева, звона су пообарана, а цркве у месциде претворене, у којима је читана исламска хутба у име султана Мехмеда Гази Хана“.³⁸ Ашикпашазаде је за све тада настале исламске богомоље користио термин месцид. Разлог је што су након верске пренамене ти објекти били без минарета и тек њиховом изградњом, највеће, куполне, грађевине постајале су џамије. За тумачење хроничаревих навода важно је истаћи да у османском језику поред једине и множине постоји и двојина, што значи да је Ашик-пашазаде користећи множину мислио на три или више цркава. Стога се може закључити да је поред најзначајнијих цркава, Благовештенске и Придворне, једино помињаних у историографији, било још хришћанских богомоља, које су такође претворене у месциде.

У раном периоду османске власти, у смедеревској вароши, која се простирала испред тврђаве и била опасана земљано-палисадним бедемом и ровом, постојао је само један месцид чија је прошлост позната. Тај месцид су у варошкој чаршији изградили и о њему се генерацијама старали чланови богате трговачке породице пореклом из Охрида,³⁹ па је јасно да су се Ашикпашазадеови наводи односили на цркве у тврђави. Према новим сазнањима, освајачи су у Великом граду, поред цркве Благовештења и Придворне цркве, затекли још једну цркву код главне тврђавске капије, а у донжону Малог града дворску капелу.⁴⁰ После османског освајања, сви наведени објекти претворени су у исламске богомоље. Они су припали држави и све време су били у њеном власништву. Порта није градила нове верске објекте и све касније изграђене џамије и месциди у тврђави били су дело муслиманских задужбинара – вакифа.⁴¹

Важно је истаћи да је после освајања 1459. године османска држава запосела тврђаву као војни објекат, а тиме и цркве и све друге грађевине,

³⁷ М. Цуњак, *Смедеревска тврђава*, 81, 97.

³⁸ Âşıkpaşazade, *Osmanoğulları'nın tarihi*, Hazırlayanlar: Kemal Yavuz-M. A.Yekta Saraç, İstanbul 2003, 501 [200b]. Поменуте наводе од Ашикпашазадеа (1400–1484) преузима пола века млађи османски хроничар Мехмед Нешири (1450–1520). М. Neşri, *Kitab-ı Cihan-Nüma: Neşri Tarihi*, Ankara 1957, 737.

³⁹ Види опширније: С. Катић, Б. Поповић, *Смедеревска варош од 1459. године до краја 16. века*, Историјски часопис LXII (2013) 98.

⁴⁰ С. Катић, *Исламски верски објекти у Смедеревској тврђави*, у штампи.

⁴¹ Исто.

па чак и дућане и њима припадајуће одаје, које су коришћене као магацински или стамбени простор.⁴² Сем тога, у тврђави су били настањени само муслимани и то чланови војне посаде, административни службеници и цивили. У утврђеној вароши живели су сви хришћани, па и српски војници, који су чинили трећину смедеревског гарнизона и мања група муслиманских трговаца.⁴³ Тиме се може и објаснити због чега је османска држава преузела све хришћанске верске објекте у тврђави, остављајући хришћанском становништву да у вароши користи постојеће цркве и по потреби неку од њих прошири или изгради нову. Према броју свештеника, бројности хришћана и распореду махала у вароши, православно становништво је у том делу града имало епископску и још вероватно две или три мање цркве,⁴⁴ док је католичку цркву користила и старала се о њој заједница Дубровчана.⁴⁵

Манастир Успења Пресвете Богородице, на брду изнад вароши, није био активан од времена османских освајања до средине 16. века.⁴⁶ У том периоду становници Смедерева нису користили ни манастирску цркву за обављање верске службе. Разлог за то била је дуго примењивана стратегија ратовања, која се сводила на упаде на противничку територију и одвођење становништва. Мете напада често су била места великог народног окупљања, попут верских светковина и панађура. У таквим околностима, за смедеревске хришћане свако масовније напуштање вароши било је исувише ризично, а за османске власти безбедносно недопустиво.

Као што је то већ речено, 1459. године црква Благовештења претворена је у месцид, а каснијом доградњом минарета у џамију. Османлије су увек у освојеним хришћанским градовима највеће и најзначајније цркве претварали у џамије султана освајача, па је тако и црква Благовештења постала џамија султана Мехмеда II Фатиха (1444–1446, 1451–1481).

⁴² Belediye Kütüphanesi İstanbul, Muallim Cevdet Yazmalari (MCY) d. 91, s. 246–248; Başbakanlık Osmanlı Arşivi İstanbul (BOA) Tapu Tahrir Defterleri (TD) d. 1007; s. 37.

⁴³ С. Катић, Б. Поповић, *Смедеревска варош*, 79–116; BOA, Kamil Kepeci Tasnifi, Ahkâm defteri, KK d.4725.

⁴⁴ Тако је, на пример, 1516. године у осам хришћанских (православних) махала било уписано 14 свештеника, док је 15. био војни свештеник који је служио у одреду тврђавских самострелара (TD 1007, s. 15–20).

⁴⁵ С. Катић, Б. Поповић, *Смедеревска варош*, 93–95.

⁴⁶ MCY. d. 36/4; d. 91; MAD 506 Numaralı, *Semendire Livâsı İcmâl Tahrîr Defteri (937/1530)* <Dizin ve Tıpkıbasım> Ankara 2009; TD 135; TD 187; TD 978; TD 1007; TD 1011. Манастир се први пут помиње у попису из 1560. године (TD d. 316 s. 180; X. Шабановић, *Турски извори за историју Београда, Катастарски пописи Београда и околине 1476–1566*, књ. 1, св. 1, Београд 1964, 577).

Могуће претварање Придворне цркве у царску џамију после првог османског освајања Смедерева 1439. године, ни на који начин није могло да утиче на одлуку донету две деценије касније. Разлог је што Porta за царску џамију никада не би и није бирала мањи верски објекат, а већи препуштала хришћанима, или га уступала неком угледном заповеднику или дворјанину, јер би то било у потпуној супротности са османском владарском идеологијом и традицијом.

Кључно питање је, шта је утицало да таква монументална грађевина и уз то царска џамија буде разграђена. Једино логично објашњење може се повезати са угарском опсадом Смедерева 1476–77. године, током које је варош потпуно уништена, а тврђава и објекти у њој тешко оштећени вишемесечним бомбардовањем.⁴⁷ Тада је и царска џамија претрпела знатна разарања, о чему сведочи каснији обрачун трошкова разградње, у којем се наводи да је џамија у рушевном стању.⁴⁸ На обрушавање појединих њених делова указује и употреба делова аркадног фриза у градњи нових објеката. Наиме, како је то приметио С. Ненадовић, делови аркадног фриза који су коришћени као обичан материјал, раније су пали са некадашње Благовештенске цркве, док су делови којима је артиљеријска кула на ушћу Језаве украшена настали њеном постепеном разградњом.⁴⁹

Оштећења, колико год била велика, као ни новац, сигурно нису били разлог да се не приступи обнови царске џамије. На то је могло да утиче само сазнање да је објекат исувише изложен и рањив и да би већ у следећем нападу на град поново био тешко оштећен.

Време рушења, односно разградње, некадашње цркве Благовештења у историографији је повезивано са изградњом османских фортификација у Смедереву. Њих су сачињавале три полигоналне артиљерске куле на јужној, варошкој страни тврђаве, деветоугаона артиљеријска кула на ушћу Језаве у Дунав и ескарпе са рововима, којима су биле повезане. Сви истраживачи, позивајући се на натпис са плоче постављене на Шахиновој кули, као време подизање тог тзв. спољног артиљерског прстена наводе 1480. годину.⁵⁰ Из превода Г. Елезовић то се, међутим, не може закључити,

⁴⁷ М. Спремић, *Борбе за ослобођење Смедерева (1459–1485)*, Смедеревски зборник 3 (2012) 21–22, са ранијом литературом наведеном у напомени 32.

⁴⁸ МСУ. d. 91, s. 246 b.

⁴⁹ Слободан Ненадовић је детаљно објаснио како је мајстор који је градио кулу постепено, ред по ред, разграђивао некадашњу цркву Благовештења и правио је на исти начин на који је зидана црква (С. Ненадовић, *Размишљања о архитектури цркве Благовештења*, 411).

⁵⁰ А. Дероко, *Смедеревски град*, 69; Л. Павловић, *Историја Смедерева*, 187–188; С. Ненадовић, *Размишљања о архитектури цркве Благовештења*, 403–404; М. Цуњак, *Смедеревска*

јер се наведена 884. година по хиџри завршава 12. марта 1480.⁵¹ Грађевинска сезона је за све полувојне редове који су учествовали у градњи утврђења трајала од Ђурђевдана до Митровдана, па је потпуно јасно да радови на кулама нису завршени 1480, већ претходне, 1479. године.⁵²

Само је М. Поповић, указујући на разлике у начину градње куле на ушћу Језаве (камен) и три куле на копненој, варошкој страни (камен и опека), исправно закључио да оне нису настале у исто време. Следећи, међутим, своју већ поменућу идеју о раном рушењу цркве, М. Поповић је закључио да су кула на ушћу Језаве и дунавска ескарпа изграђени раније, већ шездесетих или најкасније почетком седамдесетих година 15. века.⁵³

Аутори, при том, нису правили нужна поређења са градњом тврђаве у време Деспотовине, за коју су сами навели да се одвијала у неколико фаза, према стратешким приоритетима.⁵⁴ Поред тога, изградњу османских артиљеријских утврђења у Смедереву посматрали су ван контекста, иако је у то време, из пепела поново подизана утврђена смедеревска варош, а истовремено су обнављана и дограђивана и сва постојећа и подизана нова утврђења на дунавском крајишту између Авале и Голупца.

Након разбијања угарске опсаде Смедерева почетком 1477. године, османским војним стратезима постало је јасно да постојеће утврђење у Смедереву, као и она у Голупцу и на Авали бранитељима не пружају ефикасну заштиту од противничке артиљерије, па је одлучено да се најугроженији делови тих тврђава ојачају изградњом артиљеријских кула, повезаних ескарпама.

У Смедереву су грађевински радови почели већ 1477. године, а приоритет су биле поправке оштећења на кулама, зидовима и рововима

тврђава, 22, 86, 105; Само је М. Поповић, без анализе датума навео 1479/80. годину. Поповић *Ка проблему средњовековних цркви*, 217.

⁵¹ Г. Елезовић, *Турски споменици 1348–1520*, књ. I, св.1, Београд 1940, 184.

⁵² Година 884. по хиџри почела је 25. марта 1479. и у тој години обухватила је целу грађевинску сезону.

⁵³ М. Поповић, *Ка проблему средњовековних цркви*, 217.

⁵⁴ Још је Ђ. Бошковић указао да се натпис на тзв. Деспотовој кули Малог града, на којем се 1430. наводи као година изградње, не односи на градњу целе тврђаве, већ само на подизање Малог града (Ђ. Бошковић, приказ књиге: И. Поповића, *Споменица петогодишњице Смедеревског града*, Старице VIII–IX (1933–1934) 326–329). После трогодишњег зидања Малог града, уследили су радови на Великом граду. Према запажањима А. Дерока, у првој фази изграђени су зидови и куле на јужној страни према вароши и источној страни према Језави, у другој је подигнут зид на страни према Дунаву са полукружном кулом према вароши, а тек у последњој, трећој фази изграђене су дунавске куле (А. Дероко, *Смедеревски град*, 64–66; Л. Павловић, *Историја Смедерева*, 30–31; С. Ненадовић, *Размишљања о архитектури цркве Благовештења*, 404–405; М. Пуњак, *Смедеревска тврђава*, 27.

тврђаве, као и обнова фортификација и за живот најважнијих објеката у разореној вароши. Највероватније је наредне, 1478. почела градња артиљеријских утврђења, која се као и у време Деспотовине одвијала у фазама. До краја грађевинске сезоне 1479. године завршене су три полигоналне артиљеријске куле на најугроженијој копненој страни, као и ескарпе са ровом на копненој и језавској страни. Завршна фаза са деветоугаоном артиљеријском кулом на ушћу Језаве у Дунав и ескарпом на дунавској страни или није првобитно планирана или је одложена због нових угарских напада.

Угарске војне из 1480. и 1481. године нису биле усмерене на ојачане османске тврђаве,⁵⁵ већ им је циљ био пустошење и продор у дубину непријатељске територије. Из похода су се враћали са богатим пленом, претерујући на угарску страну Дунава по неколико десетина хиљада Срба.⁵⁶ Ти догађаји утицали су да Porta у Куличу и Раму почне изградњу нових утврђења, паланачког типа, која су била завршена до 1483. године. У то време је највероватније и Али-бег Михалоглу обновио стари римски каштел у Градишту.⁵⁷

Радови у смедеревској вароши вероватно нису обустављани и трајали су и крајем осамдесетих, а вероватно и почетком деведесетих година 15. века,⁵⁸ док је изградња последње фазе артиљеријских фортификација на смедеревској тврђави, са деветоугаоном кулом на ушћу Језаве у Дунав и ескарпом на дунавској страни, почела шест-седам година по завршетку претходне фазе.⁵⁹

⁵⁵ Изградња нових кула и ескарпи утицала је и на допремање нових великих топова и повећање људства у гарнизонима, што је додатно оснажило одбрану тврђава. Тако је, на пример, у новоизграђеним утврђењима тврђаве Авала размештено 7 топова великог калибра, док је број војника увећан са 87 на 137 (С. Катић, *Тврђава Авала (Гјузелце) 15–18. век*, Историјски часопис, LXIV (2015) 260–261).

⁵⁶ Ј. Калић-Мијушковић, *Београд у средњем веку*, Београд 1967, 198–199; *Историја српског народа*, 2, Београд 1982, 386–387, 433–434 (С. Ђирковић); М. Спремић, *Борбе за ослобођење Смедерева (1459–1485)*, Смедеревски зборник 3 (2012) 24–25.

⁵⁷ TD 1007, s. 331; Љ. Стојановић, *Стари српски родослови и летописи*, Сремски Карловци 1927, 254, бр. 789 а; S.Tansel, *Sultan II. Bayezid'in Siyasi Hayati*, İstanbul 1966, 146; О. Zirojević, *Grad Kulič*, *Vojno istorijski glasnik* 3 (1967) 236–237.

⁵⁸ Године 1490. за потребе поправке утврђења у Смедереву из Софије је послат алат произведен од гвожђа из рудника Самоков. Радило се о укупно 900 мацола, ћускија, крампова и великих шпицева. У испоруци је било и 20 кантара (1 кантар = 44 оке = 56,952 kg) ексера и 10 кантара сировог гвожђа, што је укупно 90 кантара и 61 лодра гвожђа, за чији превоз је плаћено 2.174 акче. Исте године из Софије у Смедерево послате су и велике количине гвоздене опреме за бродове и 54 кантара челика, у укупној тежини од 324 кантара (MCY. d. 91, s. 242a).

⁵⁹ MCY. d. 91, s. 246b.

Поуздано је утврђено да је управник царске благајне Фируз-ага почео градњу хамама у смедеревској тврђави између 1485. и 1487. године,⁶⁰ што се уједно може сматрати и за временски оквир разградње Благовештенске цркве. То потврђује и годишњи извештај (20. 9. 1487 – 7. 9. 1488) о приходима и расходима у Смедереву, у којем се у једној од ставки наводи да је за радове на урушеној цамији у тврђави обрачунато 500 акчи, уз напомену да је то додатак на већ раније исплаћених 10.000 акчи,⁶¹ највероватније књижених у претходном обрачуну (30. 9. 1486 – 19. 9. 1487) којим не располажем. Према наведеним подацима може се закључити да је разградња почела 1486. или 1487. године, када је, по свему судећи, и завршена.

Као што је то приметио С. Ненадовић, упоредо са разградњом одвијала се градња деветоугаоне топовске кула на ушћу Језаве.⁶² У исто време подизана је и ескарпа на дунавској страни, као и велики двоструки мушко-женски Фируз-агин хамам, који је, у то време, био међу највећима у Царству. Градња хамама је због величине и комплексности објекта потрајала дуже, још барем годину или две.⁶³

Након свега наведеног намеће се питање због чега се на одлуку о разградњи чекало целу деценију. Радило се очито о великој дилеми, да ли тешко оштећену цамију обнављати или је рушити, коју је додатно отежавала околност да се радило о царској цамији. Првих година решење тог питања вероватно није озбиљно разматрано, јер су приоритет представљали неопходни фортификациони радови, а постоји и могућност да султан Мехмед II Освајач, којем је цамија била посвећена, све до смрти 1481. године није одобрио њено рушење. Стицајем околности, ни прагматични султан Бајазит II (1481–1512) се неколико година није бавио тим проблемом. Почетак његове владавине обележио је грађански рат у којем му је такмац у борби за престо био брат Џем. Након што је учврстио власт, Бајазит и његови најближи дворјани усредсредили су се на задужбинарску делатност у Амасији и околини, у којој су деценијама борабили на принчевском двору.⁶⁴ Тек средином осамдесетих година отпочели су масовнију градњу задужбина у престоници Царства, Истанбулу, а тиме и бројних лукративних грађевина широм Балкана,

⁶⁰ S. Katić, A. Krstić, *Firuz Agha and his hammam in Smederevo*, *Starinar* LXVIII (2018) 197.

⁶¹ МСУ. д. 91, s. 246b.

⁶² С. Ненадовић, *Размишљања о архитектури цркве Благовештења*, 411.

⁶³ S. Katić, A. Krstić, *Firuz Agha and his hammam*, 197.

⁶⁴ A. Ezgi Dikici, *Obscure Roots, Solid Foundations: A Comparative Study on the Architectural Patronage of Ottoman Court Eunuchs*, unpublished master thesis, Koç University Istanbul 2009, 35–39.

намењених за њихово издржавање.⁶⁵ Тако је и Фируз-ага, дуго времена један од најближих дворјана принца, па султана Бајазита, настојао да вакуфском комплексу своје џамије на Хиподрому у Истанбулу обезбеди потребне приходе. Највише новца очекивао је од великог двоструког хамама који је намеравао да изгради у смедеревској тврђави.⁶⁶ Његови планови највероватније су и иницирали решавање проблема са царском џамијом у Смедереву, јер је тада донета одлука о њеној разградњи и истовременом зидању хамама, деветоугаоне топовске куле на ушћу Језаве и ескарпе на дунавској страни.

То је био само део решења, јер уклањањем велелепне царске џамије у Смедереву, тада једном од најважнијих градова у европском делу Царства, више није било верског објекта који би могао да репрезентује углед и моћ османског владара. Стога је, такође, одлучено да некадашња Придворна црква, првобитно претворена у месџид, као будућа царска џамија буде обновљена и дограђена (западни анекс) тако да њен молитвени простор буде више него удвостручен,⁶⁷ као и да се уз њу изгради ново минаре достојно намене тог верског објекта. И археолошки налази указују да је западни анекс са минаретом изграђен у то време. Како је М. Поповић указао, његови зидови били су нешто тањи од зидова цркве и јужног анекса, који је урађен неколико деценија раније и по начину градње били су врло слични зидовима Фируз-агиног хамама.⁶⁸

Када су ти радови тачно почели, колико су трајали и да ли су на њихову динамику утицали интензивно ојачавање варошких утврда, које је трајало и крајем осамдесетих година 15. века⁶⁹ и градња тврђаве Рам почетком наредне декаде,⁷⁰ за сада се не може утврдити.

Последње питање је где се у Великом граду смедеревске тврђаве налазила црква Благовештења. Већ је поменуто да су А. Дероко, а касније и Л. Павловић на основу аустријских планова указивали на југоисточни

⁶⁵ *İstanbul Vakıfları Tahrîr Defteri 953-(1546) Târihli*, O. L. Barkan, E. H. Ayverdi (eds.), İstanbul 1970; *İstanbul Vakıflar Tahrîr Defteri, 1009-(16009) Târihli*, İstanbul'un 550. Fetih Yılı İçin, M. Canatar (eds.), İstanbul 2004.

⁶⁶ О Фируз-аги, његовом вакуфу и смедеревском хамаму види опширније у: S. Katić, A. Krstić *Firuz Agha and his hammam*, 191–210.

⁶⁷ Површина некадашње цркве износила је око 110 m², прво дограђени јужни анекс имао је 28 m², а западни анекс око 120 m². М. Поповић, *Ка проблему средњовековних цркви*, 209.

⁶⁸ На основу остатака западног анекса М. Поповић је његову градњу приближно датирао, закључивши да се најкасније ради о крају 15. или првим деценијама 16. века. *Исто*, 210.

⁶⁹ МСУ. d. 91, s. 242a.

⁷⁰ МСУ. d. 91, s. 283–286; M. Kiel. *The ottoman castle of Ram (Haram) in Serbia and the accounts of its construction, 1491, State and society in the Balkans before and after establishment of Ottoman rule*, Belgrade 2017, 165–190.

угао Великог града, у којем су касније случајно пронађени остаци Придворне цркве.⁷¹ Да се знатна пажња посвети тражењу Благовештанске цркве утицала је омашка Ч. Мијатовића у тумачењу Врдничког рукописа. Он је уместо двери написао двор, па су тако мошти Светог Луке уместо у цркви „с десне стране двери“ у Мијатовићевом тексту положене „с десне стране поред двора“, што је, од тада, у историографији некритички понављано и тумачено.⁷² Тако је Л. Павловић и дошао на идеју да Благовештанску цркву тражи на месту топовске куле на ушћу Језаве.⁷³ С тим циљем чак су и вршена археолошка истраживања, којима је утврђено да тамо нема остатака цркве.⁷⁴ Л. Павловић је у Великом граду предложио још две могуће локације, обе испред Малог града, прву поред дунавског зида у близини улаза и другу наспрам Деспотове куле с натписом.⁷⁵ М. Поповић је Благовештенску цркву лоцирао на супротној страни, ближе варошком зиду, у југозападном делу Великог града.⁷⁶

По свему до сада изложеном, јасно је да митрополијска црква Благовештења није била позиционирана уз зидине које би је штитиле од дејства артиљерије из правца вароши и из Годоминског поља. То потврђује и распоред сакралних, војних, јавних, привредних и стамбених објеката у тврђави. Благовештенска црква се извесно није налазила уз највиши и са највећим бројем кула брањени јужни, варошки зид тврђаве. Недавно је утврђено да су у најранијем периоду османске власти, у близини варошког зида, у оба угла Великог града, према Језави и Дунаву, као и код главне тврђавске капије постојала три исламска верска објекта.⁷⁷ Два су настала од цркава, Придворне и једне мање, вероватно властелинске задужбине, док је трећи изградио богати трговац из Једрена Хоџа Бали.⁷⁸ Дуж језавског зида, почевши од југоисточног угла ређали су се царски амбари, просторије за складиштење пиринча и других живежних намирница, као и складишта војне опреме. Благовештенска црква није се налазила ни уз дунавски зид, јер су се уз њега, гледано са

⁷¹ А. Дероко, *Смедеревски град*, 85; Л. Павловић, *Историја Смедерева*, 119; М. Поповић, *Ка проблему средњовековних цркви*, 201–219.

⁷² Ч. Мијатовић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, књ. друга, Београд 1882; 154; Тек је М. Спремић, после скоро једног века, навео тачан текст (М. Спремић, *Деспот Ђурађ*, 387).

⁷³ Л. Павловић, *Музеј и споменици културе Смедерева: Цркве из доба смедеревских Бранковића*, Смедерево 1970, 140; исти, *Историја Смедерева*, 118–119.

⁷⁴ Л. Павловић, *Историја Смедерева*, 119.

⁷⁵ Исто. На том месту С. Ненадовић је, на великој дубини, откопао два довратка цркве (исто).

⁷⁶ М. Поповић, *Ка проблему средњовековних цркви*, 215.

⁷⁷ С. Катић, *Исламски верски објекти*, у штампи.

⁷⁸ Исто.

варошке стране, налазили: простор за мерење и царињење робе, магацини за со, велико бродоградилиште и касарне азапа и коњаника-фариса, са шталом за више од 100 војничких коња, као и касарне тврђавских посадника-мустахфиза, касније јаничара, који су у сменама чинили посаду Малог града, уз чије одаје је био изграђен још један месцид.⁷⁹

Митрополијска црква Благовештења била је највећи и најважнији сакрални објекат у том делу Деспотовине и као такав био је место великих окупљања верника, па је стога морао да заузме део средишњег простора у Великом граду. Сходно томе, логично је да је таква црква саграђена у близини главне саобраћајнице која је спајала улазе у тврђаву и у Мали град. Ако се имају у виду њена величина, која није заостајала за Манасијом, оријентација православног храма у правцу исток-запад и улаз са западне стране, јасно је да се Благовештанска црква налазила источно од поменутог пута. Такође је логично да је за локацију цркве изабрано укрштање тог пута са оним који је спајао капије на језавској и дунавској страни, на којем је формиран градски трг.

На супротној страни трга Фируз-ага је саградио хамам, а у близини су се налазили и деветоугаона топовска кула и део дунавске ескарпе са највише сполија, што такође указује на то да се цркве Благовештења налазила у том делу Великог града.

Темељи митрополијске цркве Благовештења вероватно се и сада налазе испод земље. Постоји, међутим, и могућност да су разградњом објекта и они повађени, што се може проверити анализом камене облоге и темеља топовске куле на ушћу Језаве. У оба случаја потребна су археолошка истраживања која митрополијска црква Благовештења, без сумње, заслужује.

⁷⁹ Исто; KK d.4725; МСУ. d. 91, s. 246–248; TD 135, s. 1; TD 978, s. 154; MAD 506, s. 5.

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ – LIST OF REFERENCE

Архиви – Archives

- Başbakanlık Osmanlı Arşivi İstanbul:
– Tapu Tahrir Defterleri: TD 16; TD 135; TD 187; TD 316; TD 517; TD 978; TD 1007; TD 1011.
– Maliyeden Müdevver Defterler: MAD 15214; MAD 15942.
– Kamil Kepeci Tasnifi, Ahkâm defteri, KK d.4725.
Belediye Kütüphanesi İstanbul, Muallim Cevdet Yazmaları: MCY d. 91, d. 36/4.
Österreichische Nationalbibliothek, cod. Mxt. 567 (Flügel 1322).
Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü, Tapu Arşiv Dairesi Başkanlığı, Ankara: TD 170
(18); TD 168 (184); d. 267 (424); d. 338 (425).
Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi İstanbul: d. 6877.

Извори – Primary sources

- Âşıkpaşazade, *Osmanoğulları'nın tarihi*, Hazırlayanlar: Kemal Yavuz-M. A.Yekta Saraç, İstanbul 2003.
İstanbul Vakıfları Tahrîr Defteri 953-(1546) Târihli, O. L. Barkan, E. H. Ayverdi (eds.), İstanbul 1970.
İstanbul Vakıflar Tahrîr Defteri, 1009-(1600) Târihli, İstanbul'un 550. Fetih Yılı İçin, M. Canatar (eds.), İstanbul 2004.
Neşrî M., *Kitab-ı Cihan-Nüma: Neşri Tarihi*. Ankara 1957.
MAD 506 Numaralı, Semendire Livâsı İcmâl Tahrîr Defteri (937/1530) <Dizin ve Tıpkıbasım> Ankara 2009.
Mihailović K., *Memoirs of Janissary*, tr. B. Stolz, Ann Arbor 1975.
Rugarac I., *O prienosu tiela sv. Luke u Smedeevo*, Rad JAZU V (1868) 179–186.
Елезовић Г., *Турски извори за историју Југословена, Два турска хроничара из 15. века, Братство XXVI* (1932) 51–125. [Elezović G., *Turski izvori za istoriju Jugoslovena, Dva turska hroničara iz 15. veka, Brastvo XXVI* (1932) 51–125]
Елезовић Г., *Турски споменици 1348–1520*, књ. I, св. 1, Београд 1940. [Elezović G., *Turski spomenici 1348–1520*, knj. I, sv. 1, Beograd 1940]
Михајловић К., *Јаничарева успомене*, превео и приредио Ђ. Живановић, Београд 1966. [Mihajlović K., *Janičareve uspomene*, preveo i priredio Đ. Živanović, Beograd 1966]
Павловић И., *О Св. Луци и пренашању његовог тела, Рукопис српски друге половине XV века*, Гласник СУД LI (1882) 70–100. [Pavlović I., *O Sv. Luci i prenašanju njegovog tela, Rukopis srpski druge polovine XV veka*, Glasnik SUD LI (1882) 70–100]
Стојановић Љ., *Стари српски записи и натписи*, I, Београд 1902. [Stojanović Lj., *Stari srpski zapisi i natpisi*, I; Beograd 1902]
Стојановић Љ., *Стари српски родослови и летописи*, Сремски Карловци 1927. [Stojanović Lj., *Stari srpski rodoslovi i letopisi*, Sremski Karlovci 1927]
Стојановић Љ., *Старе српске повеље и писма*, књ. I, део 2, Београд–Ср. Карловци 1934. [Stojanović Lj., *Stare srpske povelje i pisma*, knj. I, deo 2, Beograd–Sr. Karlovci 1934]
Шабановић Х., *Турски извори за историју Београда, Катастарски пописи Београда и околине 1476–1566*, књ. 1, св. 1, Београд 1964. [Šabanović H., *Turski izvori za istoriju Beograda, Katastarski popisi Beograda i okoline 1476–1566*, knj. 1, sv. 1, Beograd 1964]

Литература – Secondary sources

- Ezgi Dikici A., *The Making of Ottoman Court Eunuchs*, *Archivum Ottomanicum* 30 (2013) 105–136.
- Ezgi Dikici A., *Obscure Roots, Solid Foundations: A Comparative Study on the Architectural Patronage of Ottoman Court Eunuchs*, unpublished master thesis, Koç University Istanbul 2009.
- Katić S., Krstić A., *Firuz Agha and his hammam in Smederevo*, *Starinar* LXVIII (2018) 191–210.
- Kiel M., *The ottoman castle of Ram (Haram) in Serbia and the accounts of its construction, 1491*, *State and society in the Balkans before and after establishment of Ottoman rule*, Belgrade 2017, 165–190.
- Popović M., *La residence du despot Djurdj Branković dans le Catelet de la forteresse de Smederevo*, *Balkanoslavica* 7 (1979) 101–112.
- Tansel S., *Sultan II. Bayezid'in Siyasî Hayatı*, İstanbul 1966.
- Zirojević O., *Grad Kulič*, *Vojno-istorijski glasnik* 3 (1967) 236–237.
- Бошковић Ђ., *Археолошки споменици и налазишта у Србији*, II, *Централна Србија*, Београд 1956. [Bošković Đ., *Arheološki spomenici i nalazišta u Srbiji* II, *Centralna Srbija*, Beograd 1956]
- Дероко А., Ненадовић С., *Смедеревски град. Испитивања 1956. године*, *Старинар* VII–VIII (1956–1957) 181–194. [Deroko A., Nenadović S., *Smederevski grad. ispitivanja 1956. godine*, *Starinar* VII–VIII (1956–1957) 181–194]
- Дероко А., *Средњовековни градови у Србији, Црној Гори и Македонији*, Београд 1950. [Deroko A., *Srednjovekovni gradovi u Srbiji, Crnoj Gori i Makedoniji*, Beograd 1950]
- Дероко А., *Смедеревски град*, *Старинар* II (1951) 59–98. [Deroko A., *Smederevski grad*, *Starinar* II (1951) 59–98]
- Живојиновић М., *Светогорске келије и пиргови у средњем веку*, Београд 1972. [Živojinović M., *Svetogorske kelije i pirgovi u srednjem veku*, Beograd 1972]
- Здравковић И., Дероко А., *Конзерваторско-испитивачки радови у Малом граду Смедеревске тврђаве 1958. године*, *Зборник заштите споменика културе* X (1959) 137–148. [Zdravković I., Deroko A., *Konzervatorsko-ispitivački radovi u Malom gradu Smederevske tvrđave 1958. godine*, *Zbornik zaštite spomenika kulture* X (1959) 137–148]
- Јанковић М., *Епископије и митрополије српске цркве у средњем веку*, Београд 1985. [Janković M., *Episkopije i mitropolije srpske crkve u srednjem veku*, Beograd 1985]
- Калић-Мијушковић Ј., *Београд у средњем веку*, Београд 1967. [Kalić-Mijušković J., *Beograd u srednjem veku*, Beograd 1967]
- Катић С., Поповић Б., *Смедеревска варош од 1459. године до краја 16. века*, *Историјски часопис* LXII (2013) 79–116. [Katić S., Popović B., *Smederevska varoš od 1459. godine do kraja 16. veka*, *Istorijski časopis* LXII (2013) 79–116]
- Катић С., *Тврђава Авала (Гјузелдџе) 15–18. век*, *Историјски часопис* LXIV (2015) 253–271. [Katić S., *Tvrđava Avala (Gjuzeldže) 15–18. vek*, *Istorijski časopis* LXIV (2015) 253–271]
- Катић С., *Исламски верски објекти у Смедеревској тврђави у првим годинама османске власти*, у: *Свет средњовековних утврђења, градова и манастира. Омаж Марку Поповићу*, ур. В. Иванишевић, В. Бикић, И. Бугарски, Београд 2020, у штампи. [Katić S., *Islamski verski objekti u Smederevskoj tvrđavi u prvim godinama osmanske vlasti*, u: *Svet srednjovekovnih utvrđenja, gradova i manastira. Omaž Marku Popoviću*, ur. V. Ivanišević, V. Bikić, I. Bugarski, Beograd 2020, u štampi].
- Мијатовић Ч., *Деспот Ђурађ Бранковић*, књ. друга, Београд 1882. [Mijatović Č., *Despot Đurađ Branković*, knj. druga, Beograd 1882]

Ненадовић С., *Размишљања о архитектури цркве Благовештења деспота Ђурђа Бранковића у Смедереву*, Зборник Народног музеја, Београд 9–10 (1979) 403–424. [Nenadović S., *Razmišljanja o arhitekturi crkve Blagoveštenja despota Đurđa Brankovića u Smederevu*, Zbornik Narodnog muzeja, Beograd 9–10 (1979) 403–424]

Павловић Л., *Из византијско-српских и млетачких односа. Транслација и проблеми аутентичности тела еванђелиста Луке*, Неки споменици културе, Осврти и запажања II, Смедерево 1963, 33–62. [Pavlović L., *Iz vizantijsko-srpskih i mletačkih odnosa. Translacija i problemi autentičnosti tela evanđelista Luke*, Neki spomenici kulture, Osvrti i zapažanja II, Smederevo 1963, 33–62]

Павловић Л., *Историја Смедерева у речи и слици*, Смедерево 1980. [Pavlović L., *Istorija Smedereva u reči i slici*, Smederevo 1980]

Петковић В., *Преглед цркава кроз повесницу српског народа*, Београд 1950. [Petković V., *Pregled crkava kroz povesnicu srpskog naroda*, Beograd 1950]

Поповић Д., *Мошти Светог Луке – српска епизода*, Под окриљем светости. Култ светих владара и реликвија у средњовековној Србији, Београд 2006. [Popović D., *Mošti Svetog Luke – srpska epizoda*, Pod okriljem svetosti. Kult svetih vladara i relikvija u srednjovekovnoj Srbiji, Beograd 2006]

Поповић М., *Ка проблему средњовековних цркви смедеревског града*, Старинар L (2001) 201–219. [Popović M., *Ka problemu srednjovekovnih crkvi smederevskog grada*, Starinar L (2001) 201–219]

Поповић П., *Споменица петстогодишњице Смедеревског града*, Београд 1931. [Popović P., *Spomеница petstogodišnjice Smederevskog grada*, Beograd 1931]

Спремић М., *Деспот Ђурађ Бранковић и његово доба*, Београд 1994. [Spremić M., *Despot Đurađ Branković i njegovo doba*, Beograd 1994]

Спремић М., *Борбе за ослобођење Смедерева (1459–1485)*, Смедеревски зборник 3 (2012) 13–29. [Spremić M., *Borbe za oslobođenje Smedereva (1459–1485)*, Smederevski zbornik 3 (2012) 13–29]

Ћирковић С., *Смедерево – престоница Српске деспотовине*, Ослобођење градова у Србији од Турака 1862–1867, Београд 1970, 61–69. [Ćirković S., *Smederevo – prestonica Srpske despotovine*, Oslobođenje gradova u Srbiji od Turaka 1862–1867, Beograd 1970, 61–69]

Цуњак М., *Смедеревска тврђава, новија истраживања*, друго допуњено издање, Смедерево 2011. [Cunjak M., *Smederevska tvrđava, novija istraživanja*, drugo dopunjeno izdanje, Smederevo 2011]

Srđan KATIĆ

METROPOLITANATE CHURCH OF THE ANNUNCIATION IN SMEDEREVO

Summary

The paper deals with the church of the Annunciation in the Smederevo Metropolitanate, built by despot Đurađ Branković. In 1453, the relics of the Holy Apostle and Evangelist Luke were placed in this sumptuous church, modelled upon Manasija, and in 1456 and 1458, despot Đurađ and his son and successor Lazar were probably buried there. In the early period of the Ottoman rule, after the second conquest of Smederevo in 1459, this important sacral building was demolished under unexplained circumstances, and its place has still not been found.

The construction of the church of the Annunciation began in the early or at the latest mid-30s of the 15th century. The church was most probably completed, or the works were in the final phase, until the first Ottoman conquest of Smederevo in 1439. It was significantly damaged in the siege. After the restoration of the Despotate in 1444, the works continued and the church was certainly completed and fresco-painted until 1453.

After the peaceful surrender of Smederevo to the Ottomans in 1459 and the final fall of the Despotate, the purpose of all Christian religious buildings in the fortress was changed. The metropolitanate church of the Annunciation was converted into the mosque of Sultan Mehmed II, and the court church, one manorial church and the court chapel became masjids.

During the months-long Hungarian siege of Smederevo in 1476/77, the imperial mosque created from the church of the Annunciation was badly damaged. The analysis of the preserved material from this religious building ascertained that some its parts collapsed at the time, which is also confirmed by Ottoman sources. The mosque was not restored for years as the priority was given to major fortification works in Smederevo, and the restoration of the existing and construction of new fortifications along the Danube, from Avala to Golubac. However, the main reason was the fact that the building was overly exposed due to its size and position in the fortress, and that it could be damaged again already in the following attack. The decision on its removal was made in 1486 as part of a sweeping plan on organisation of the Smederevo fortress. The material of the former sumptuous church was used to construct the nonagonal cannon tower on the confluence of the Jezava into the Danube, the escarpment on the Danube side, and Firuz Agha's double hammam, which was among the largest in the Ottoman Empire at the time. For the needs of the new imperial mosque, the masjid made of the court church was upgraded and significantly enlarged.

Based on new knowledge about the position of roads, military, religious, economic and residential buildings in the Smederevo fortress, and data on the size of the Orthodox church, its function, orientation, position of the entry, and locations of the buildings constructed with its material, it can be concluded that the church was located in front of the Small City, east to the main road, at the intersection with the road connecting the gates on the Jezava and Danube sides.

Чланак примљен: 01. 06. 2020.

Чланак коначно прихваћен за објављивање: 08. 08. 2020.

Татјана КАТИЋ*

Историјски институт
Београд

Угљеша ВОЈВОДИЋ*

Археолошки институт
Београд

ГРАНИЦЕ ЖУПЕ И НАХИЈЕ РАС У СРЕДЊЕМ И РАНОМ НОВОМ ВЕКУ (14–16. ВЕК)

Анстракт: Рад се бави утврђивањем простора који је обухватала област Раса у време Немањића, обласног господара Вука Бранковића и Турака Османлија. Средњовековна насеља области Раса, махом она која су припадала властелинству манастира Бањска или била у њиховом суседству, су већ позната историографији али су у овом раду понуђена нека нова решења убијације. На основу османских дефтера из XV и XVI века, утврђене су границе вилајета односно Нахије Рас које одговарају затеченом стању на терену из прве половине XV века. На простору Нахије Рас постојало је тада око 100 села.

Кључне речи: насеља Рашке области, повеље Немањића, тапу тахрир дефтери, град (шехер) Рас, историјска географија.

Abstract: The paper aims to determine the area of the Ras district at the time of the Nemanjićs, local magnate Vuk Branković and the Ottoman Turks. The medieval settlements of the Ras district, mainly those belonging to the Banjska monastery or in their vicinity, are already known to historiography. This paper, however, offers some new solutions of ubication. Based on Ottoman defters from the 15th and 16th centuries, the borders of the vilayet, i.e. nahiyе of Ras which correspond to the situation in the field from the first half of the 15th century have been determined. The area of the Ras nahiyе had around 100 villages at the time.

Keywords: settlements of the Ras district, Nemanjić charters, *tapu tahrir defters*, Ras town (şеher), historical geography.

* tatjanakatic@gmail.com

* u.vojvodic@ai.ac.rs

Проучавање средњовековне области Раса започето је још у другој половини XIX века и више или мање систематично траје до данас. Досадашња историјско-географска и археолошка истраживања углавном су била усмерена ка трагању за градом Расом, док је знатно мања пажња посвећена проучавању саме области.¹ Средњовековни жупски град Рас својевремено је препознат у утврђењима откривеним на две различите локације: на Градини изнад Пазаришта, средњовековног Трговишта, и на Градини у Постењу у близини Петрове цркве у којој се налазила катедра рашких епископа.² Оба утврђења су била у функцији од античких времена, као и у периоду Византије. Градина у Постењу, чији најбогатији културни слој припада времену Јустинијана I, идентификована је с античком Арсом, која је страдала крајем VI или почетком VII века, да би поново била обновљена у другој половини IX и у X веку када се у изворима јавља под именом Раса.³ Налази из времена Немањића на овом још увек недовољно проученом локалитету су веома ретки и своде се на остатке керамике условно датиране у XII век.⁴ Каснијих налаза на локалитету Рас–Постење нема, што би указивало на то да тврђава пре краја XII века више није била у функцији. С друге стране, на знатно истраженијем локалитету Рас–Пазариште пронађен је богат покретни и непокретни археолошки материјал, посебно из XII и прве половине XIII века, владарско склониште и ковница новца.⁵ Ова тврђава је страдала пре средине XIII века, највероватније након династичких сукоба Немањића, после којих више није обновљена.⁶

¹ За историјат истраживања средњовековног Раса у XIX и XX веку погледати: Ј. Калић, *Трговиште и Рас*, Саопштења Републичког завода за заштиту споменика културе XXVI (1994) 7–10; М. Поповић, *Tvrđava Ras*, Београд 1999, 11–27. Током друге половине XX и првих година овог века спроведено је још неколико пројеката систематског рекогносцирања ове области чије је резултате публиковала Д. Премовић-Алексић, *Археолошка карта Новог Пазара, Тутина и Сјенице*, Нови Пазар 2014. Грађа добијена током поменутих проспекција терена и археолошких ископавања представља одређену допуну подацима из историјских извора приликом покушаја одређивања простора Рашке жупе и нахије, као и положаја насеља која су током средњег века у њој била активна.

² Детаљније у: Ј. Калић, *Престо Стефана Немање*, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор 53/54 (1990) 21–30.

³ Ј. Калић, *Прокотијева Арса*, Зборник радова Византолошког института 27/28 (1989) 9–17; Д. Мркобрад, *Рас-Постење: фазе развоја утврђења*, Зборник радова Византолошког института 36 (1997) 211–212.

⁴ Д. Мркобрад, *Рас-Постење*, 215.

⁵ Сав пронађени материјал је детаљно описан у монографији М. Поповић, *Tvrđava Ras*.

⁶ Слој рушења тврђаве поуздано је датован са преко 20 примерака новца краља Радослава који је кован на овом локалитету: М. Поповић, *Tvrđava Ras*, 306, 422, 432–433; В. Иванишевић, *Новац краља Радослава*, Зборник радова Византолошког института 37 (1998) 87–94.

Остављајући по страни питање које од наведена два утврђења одговара старом Расу, и да ли уопште треба античку Арсу VI века, византијску Расу X века и српски Рас XII века везивати за исти локалитет, истаћи ћемо да су оба утврђења пострадала и изгубила на значају пре средине XIII века. У другој половини XIII века и касније на овом подручју не постоји активна тврђава; суседни Јелеч је по свему судећи задовољавао потребу владара за утврђеним градом.⁷ У XIV веку овде постоје два значајна трговачко-занатска насеља отвореног типа, већи Рас у близини Петрове цркве, престоно место првих Немањића⁸ и нешто мање Трговиште у подножју градине Пазариште⁹. Оба места су у XV веку била центри засебних управних области – Нахије Рас и Нахије Трговиште, о чему ће даље бити више речи.

У наставку пажњу ћемо посветити области Раса, односно простору којим се управљало из града Раса – Жупи Рас. Уопштено узевши термин жупа у средњем веку означава насељену и култивисану предеону целину која има одређене управне функције а састоји се од више села.¹⁰ Старије

⁷ Одржавању тврђаве Јелеч српски владари су поклањали значајну пажњу судећи по томе колико је тешко било Турцима да је освоје последњих година XIV века. Детаљи о заузимању града нису познати, али да су борбе биле тешке и дуготрајне и да се Јелеч није на крају предао као велики број тврђава на Балкану сведочи епитет који су му сами освајачи дали, „кућа освајања“ – *dar 'ül-feth kale-i Yeleç* (Başbakanlık Osmanlı Arşivi (даље BOA), *Maliye defteri* (даље MAD) 540, 7, 11). Исти епитет је 1453. године понео и Константинопољ.

⁸ Ј. Калић, *Темељи српске државности*, у: Стефан Немања – Преподобни Симеон Мироточиви, ур. М. Радујко, Београд–Беране 2016, 125–126. Историјски извори показују да се на простору данашњег Новог Пазара, пре доласка Турака, налазило велико насеље по имену Рас са градским тргом и неколико цркава, које су у XV веку претворене у џамије. Опширније в. Ј. Калић, *Епископски градови у Србији у средњем веку*, Зборник радова Византолошког института 50 (2013) 435–439, са пратећом литературом. Постојање археолошких остатака из средњег века потврђено је и археолошким истраживањим: Д. Премовић-Алексић, *Остаци хамама испод зграде Музеја „Рас“ у Новом Пазару*, Новопазарски зборник 27 (2004) 375–376; В. Видосављевић, *Средњовековни и османски налази и налазишта на територији града Новог Пазара*, (у припреми). Језгро средњовековног Раса, како га је дефинисала Ј. Калић у наведеном раду, некадашњи *Житни трг*, односно простор испред данашње зграде Музеја „Рас“, девастиран је 2019. године приликом реновирања које је спровела локална управа. Радови су извођени механизацијом без присуства археолога. На овај начин је пропуштена прилика да се истражи простор *Житног трга* који није био под савременом архитектуром, а починилац кривичног дела уништења културног наслеђа је остао некажњен.

⁹ Трговиште је први пут поменуто у историјским изворима 1346. године као важан трговачки центар у којем се налазе насељени которски трговци. К. Јиречек, *Трговачки путеви и рудници Србије и Босне у средњем веку*, у: Зборник Константина Јиречека I, Београд 1959, 291.

¹⁰ Г. Томовић, *Жупа*, у: Лексикон српског средњег века, ур. С. Ћирковић, Р. Михаљчић, Београд 1999, 195–197. У старијем значењу реч се односила на групу сродника настањених

жупе су по правилу представљале географски јасно заокружен простор, али временом, услед развоја државне и локалне управе, то није увек био случај.¹¹ Већина жупа имала је своје централно, управно место, односно жупски град. Међутим, било је и жупа које нису имале управно средиште будући да су представљале само мање или веће предеоне целине без икаквих управних функција. На подручју које је контролисао жупски град Рас, од X века налазило се седиште рашке епископије.¹² Од друге половине XII века назив Рас почео је да се користи као синоним за велики део државне територије, односно за један део српских земаља источно од реке Дрине.¹³ Међутим, земљом је називана и управно-територијална јединица већа од жупе, која је покривала подручје одређене епископије. *Земља* у овом смислу била је састављена од више жупа, најмање две, и била је територијално мања од земље у претходно наведеном значењу.¹⁴ Иако овако схваћена Рашка *земља* у изворима није посведочена у оној мери као неке друге¹⁵, извесно да је постојала и да је обухватала жупе у духовној надлежности рашког епископа.¹⁶ У XIII веку то су биле: Рас, Горњи Ибар, Јелшаница, Ситница, Горњи и Доњи Лаб и Држковина.¹⁷ Чињеница да се у средњовековним и раноновековним изворима назив Рас користи да означи град, жупу, *земљу* и део српских земаља, додатно усложњава питање граница саме жупе.

Трагање за селима која су припадала Жупи Рас, као управној и географски заокруженој целини у средњем веку, отежано је због оскудице извора и своди се на свега пар, у науци детаљно обрађених докумената. Свакако најзначајнији је *Светостефанска хрисовуља* настала између

у истом крају, па се тако прве жупе могу сматрати родовско-територијалним јединицама на челу са жупаном. С. Мишић, *Историјска географија српских земаља од 6. до 16. века*, Београд 2014, 18–19.

¹¹ М. Благојевић, *Град и жупа – међе градског друштва*, у: Социјална структура српских градских насеља (XII–XIII) век, ур. Ј. Калић, М. Чоловић, Смедерево–Београд 1992, 68.

¹² О цркви Св. апостола Петра и Павла, седишту епископије, детаљније в. У. Војводић, *Поглед на резултате археолошких истраживања Цркве св. апостола Петра и Павла у Расу*, Ниш и Византија 18 (2020) 237–264.

¹³ Детаљније в. Ј. Калић, *Назив „Рашка“ у старијој српској историји (IX–XII век)*, Зборник Филозофског факултета. Београд XIV/1 (1979) 79–91; иста, *Престо Стефана Немање*, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор 53/54 (1990) 21–30. Такође и М. Динић, *О називима српске средњовековне државе – Славонија, Србија, Рашка*, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор 32 (1966) 29–32.

¹⁴ С. Мишић, *Земља у држави Немањића*, Годишњак за друштвену историју 4/2–3 (1997) 133–146.

¹⁵ Према запису из 1504. године једна књига је писана у *земљи званој Рашка*. Исто, 135.

¹⁶ Динић, *О називима српске средњовековне државе*, 38–41.

¹⁷ Поједини записи из 1452. и 1595. године такође упућују на закључак да је постојала *земља* Рас о чему ће касније више бити речи.

1314. и 1316. године.¹⁸ У њој се као насеља Жупе Рас приложена манастиру Бањска наводе села: Дежево¹⁹, Сути (данас Судско село), Беково, Тушимља, Полази, Хропалица, Драмићи, Павље и Ковачи (данас Ковачево), као и засеоци Србања, Врановина, Драгорађ Поток и Даљетин Ждреб. У опису њихових међа набрајају се још нека насеља која нису припадала бањском властелинству али за која можемо претпоставити да су се такође налазила у Жупи Рас: Мишчићи, Утешино селиште, Себемиље, Пожежена Град (данас Пожежина), Бело Поље, Прпори, Враскоњ, Трново (данас Горња и Доња Трнава), Бадањ, Мачковац и Двориште. Већина наведених топонима и данас постоји на терену и груписана је на простору Дежевске и Тушимљанске реке.²⁰ Нешто удаљеније је село Павље уз које су манастиру Бањска приложени и уљари у Људској, односно из долине реке Људске. На основу ових штурих података, Михаило Динић је у општим цртама дефинисао Жупу Рас као предео лево од реке Рашке до подножја планине Голије.²¹

Село Мишчић, међник бањског властелинства, као и оближња села Врболази, Војниће и Видохово (данас Видово), помињу се у једном знатно каснијем извору – писму патријарха Арсенија III из 1693. године, као села која је у време оснивања манастира Св. Ђорђа велики жупан Стефан Немања даривао његовом метоху.²² Иако извор другог реда,

¹⁸ Д. Богдановић, *Светостефанска хрисовуља. Превод на савремени српски језик*, у: Повеља краља Милутина манастиру Бањска. Светостефанска хрисовуља, књ. 2, ур. Ђ. Трифуновић, Београд 2011, 117.

¹⁹ Дежево у Жупи Рас помиње и архиепископ Данило II. *Животи краљева и архиепископа српских*, превео Л. Мирковић, Београд 1935, 23, 25.

²⁰ Г. Шкриванић, *Властелинство Св. Стефана у Бањској*, Историски часопис VI (1956) 184–188. Нису се одржала насеља Хропалица, Србања, Драгорађ Поток, Даљетин Ждреб, Утешино селиште и Мачковац. Хропалицу и Србању Г. Томовић, *Властелинство манастира Св. Стефана у Бањској*, у: Повеља краља Милутина, 226–227, неуверљиво идентификује са селима Полокце и Шароње, која се, иначе, под својим именима наводе 1455. године међу селима вилајета Рас. Име Хропалице не може се довести у везу с именом Полокца (А. Лома, *Топонимија Бањске хрисовуље*, Београд 2013, 226) а није извесно ни да се Србања налазила на месту Шароње. Оба засеока су се налазила негде у околини али не на местима поменутих села. Г. Томовић, *Властелинство*, 226, 228, такође сматра да би Драгорађ Поток, према редоследу ређања међника у повељи, могао бити код села Тунова, Утешино селиште између Будића и Судског, а Даљетин Ждреб негде у горњем току Дежевске реке; за Мачковац није предложена убикација али ми претпостављамо, с обзиром на редослед навођења у повељи, да се налазио на простору данашњег села Калудре.

²¹ М. Динић, *Југозападна Србија у средњем веку*, Зборник Филозофског факултета. Београд XI/1 (1970) 246.

²² Р. Љубинковић, *Оснивање манастира Вољавче и властелинство манастира Ђурђевих ступова код Новог Пазара*, *Старинар* 15–16 (1964–1965) 1966, 111–113.

објављен само у изводу, писмо Арсенија III је драгоценост сведочанство о постојању и ових села Жупе Рас у XII веку.

На простору између реке Рашке и планине Голије у изворима се, највероватније као мања предеона целина а не и управна област, јавља Жупа Пнућа, која се као таква помиње једино у *Жичкој повељи* из 1220. године.²³ Пнућа се у каснијим документима задржала као назив за долину Дежевске реке.²⁴

Неколико деценија од формирања властелинства манастира Св. Стефана у Бањској дошло је до промене његовог обима. Један број села изузет је из манастирског поседа и предат је у руке крупној властели, односно ушао је у састав Брвеничке жупе – управне области коју је држао кнез Војислав Војиновић, а од 1363. године челник Муса.²⁵ Тада су се, ако не и раније, у саставу Жупе Брвеник нашла и села која претходно нису припадала манастирском властелинству али су се налазила на граници његовог метоха у Расу. Ова насеља средином XV века османска администрација уписује у област тј. Нахију Рас: најпре Пињеч Дол – данашњи Пињаж Дол, Бело Поље, међник Тушимље према *Светостефанској хрисовуљи*, и Носоњино са засеоком Бела Пољана које је препознато у данашњем Носољину. За ово последње село постоје извесне резерве јер се навод из повеље – село *Носоњино* не мора тумачити као топоним већ као лично име.²⁶ Иста дилема постоји и код села *мађера Прпора*, које се, уколико га сматрамо топонимом може идентификовати са Прпором из *Светостефанске хрисовуље*, међником Тушимље са Дежевом, и са селом Прпори (Брбури) у Нахији Лаб.²⁷ Прва могућност је ипак извеснија с обзиром на то да на простору Лаба није идентификовано село под овим именом. Такође, треба имати у виду да је челник Муса, поред Пињеч Дола, Носоњина и Прпора поседовао још два села у близини. Прво је Крајишић, за које се зна да је 1468. године припадало Рашкој нахији али чији положај досадашњим истраживањима није утврђен.²⁸ Село Крајишићи, које се може пратити кроз османске пописе

²³ С. Новаковић, *Законски споменици српских држава средњег века*, Београд 1912, 573.

²⁴ Исто, 696. Архиепископ Данило II када пише о предаји власти краља Драгутина 1282. године не користи назив Пнућа, већ каже да је то учинио у Расу, у селу званом Дежево. *Животи краљева*, 23, 25.

²⁵ М. Шуица, *Повеља цара Уроша о замени поседа између кнеза Војислава и челника Мусе*, Стари српски архив 2 (2003) 155–156.

²⁶ Исто, 150.

²⁷ Исто, 164; А. Лома, *Топонимија Бањске хрисовуље*, 182.

²⁸ М. Шуица, *Повеља цара Уроша*, 162.

од 1455. године²⁹, пописује се у оквиру Нахије Рас 1468, 1485/86, 1489. године и касније. Према подацима из 80-их година XV века, Крајишићи су били део тимара кога су још чинила села Вражогрнци, Пиларета и Скуково.³⁰ С обзиром на то да су се тимари често састојали од више суседних села, а последња три то јесу, може се претпоставити да су се и Крајишићи налазили у релативној близини, на неком водотоку, с обзиром на то да је у селу постојала воденица. Друго село челника Мусе јесте село Таркос које је до сада уобичајено идентификовано са селом Трикосе, југоисточно од Лепосавића,³¹ као могућа локација помињан је и непостојећи заселак Трикосе код Новог Пазара.³² Таркос се, као и Крајишићи, од 1455. године редовно наводи у пописима Нахије Рас, а решење његове убикације нуди попис из 1530. године у којем је уписан са другим именом Милатковић,³³ односно Милатовић у попису из 1604. године.³⁴ Некадашњи Таркос, данас Милатковић налази се на десној страни Носољинске реке, леве притоке Рашке.

Питање које се овде намеће, а на које се због недостатка грађе не може дати поуздан одговор, јесте да ли су села око Носољинске реке: Пињаж До, Носољин, Таркос/Милатковић, Бело Поље и Прпор, као и Крајишићи и пре XIV века припадала области Брвеника или су припадала Расу? Чињеница да су након доласка Турака она уписана у Вилајет Рас, касније Нахију Рас, наводи на претпоставку да су поменута насеља могла да припадају Рашкој жупи и половином XIV века, а да су с успоном обласног господара Војислава Војиновића, административно „прешла“ у Жупу Брвеник. Потпадањем под његову власт³⁵ она су стекла обавезе према његовом жупском граду, у овом случају Брвенику, чиме су постала

²⁹ Н. Šabanović, *Krajište Isa-bega Ishakovića: zbirni katastarski popis iz 1455. godine*, Sarajevo 1964, 34.

³⁰ BOA, *Tapu Tahrir Defteri* (даље TD) 18, 152; BOA, TD 24, 770–771.

³¹ Да Таркос није идентичан Трикосама код Лепосавића показује попис Брвеника из 1477. године у коме су Трикосе уписане под својим именом; значи да се село одувек звало тако, а не Таркос. Т. Катић, Г. Гарић-Петровић, *Попис зеамета и тимара области Брвеник из 1477. године*, Мешовита грађа (Miscellanea) 32 (2011) 174.

³² М. Шуица, *Повеља цара Уроша*, 164.

³³ BOA, TD 164, 83. За фототипско издање овог пописа в. 91, 164, MAD 540 ve 173 *Numaralı Hersek, Bosna ve İzvornik Livâları İcmâl Tahrîr Defterleri (926–939 / 1520–1533)*, Dizin ve Tıpkıbasım, Ankara 2005.

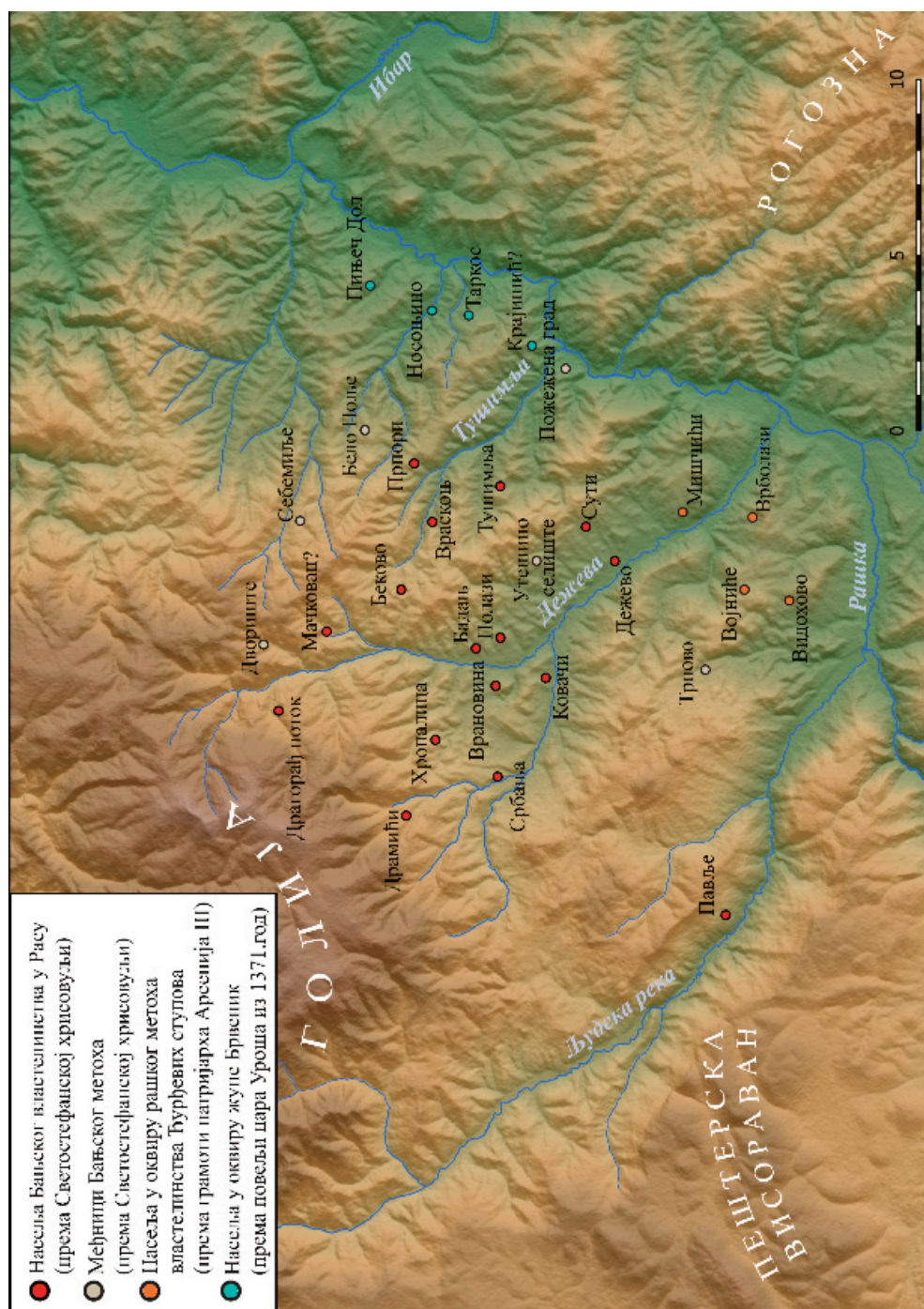
³⁴ Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Tapu Arşiv Dairesi Başkanlığı (даље TADB), TD 478, fol. 32 (село под редним бројем 75. Таркос другим именом Милатовић) према: *Opširni popis Bosanskog sandžaka iz 1604.*, sv. II, obradila S. Buzov, priredila L. Gazić, Sarajevo 2000; овде прочитано као село Јаркос другим именом Шиљаковић. Исто, 129.

³⁵ Постоји могућност да је наведена села држао још војвода Војин, отац кнеза Војислава, опш. в. М. Шуица, *Повеља цара Уроша*, 152 нап. 11.

део Брвеничке жупе. Друга је могућност да су тек после Косовске битке и приклањања Мусића Вуку Бранковићу, дошла у оквиру Жупе Рас, где су као део Вукове области (*Vilk İli*), дочекала турско освајање.³⁶

На основу свега наведеног јасно је да жупа у средњем веку нија била статичан појам; односила се на мали изразито географски предео без икаквих управних функција, и на већу област са јасно дефинисаним управним границама, која је уобичајено, али не и нужно, представљала заокружену територијалну целину. Обим жупа се несумњиво временом мењао у зависности од формирања нових или ишчезавања старих насеља, крчења земљишта и ширења или сужавања властелинских поседа. Због тога није могуће говорити о јединственим границама Жупе Рас у средњем веку, у доба првих Немањића и у време и по распаду Српског царства, јер су се оне мењале у зависности од политичких прилика.

³⁶ Обим Жупе Брвеник уочи турских освајања могуће је наслутити из пописа Брвеничке области сачињеног 1477. године из кога се види да подручје западно од Ибра, све до ушћа Рашке у Ибар, није припадало Жупи Брвеник у XV веку. В. карту у прилогу Т. Катић, Г. Гарић-Петровић, *Попис зеамета и тимара области Брвеник*, 182–183.

Слика постаје нешто јаснија у XV веку, с појавом османско-турских пописа насеља и становништва који омогућавају сагледавање обима одређене жупе – обима кога је имала у време освајања а који се не мора поклапати с оним из ранијег периода. Наиме, први турски пописи спроведени непосредно по освајању сачињени су на основу исказа домаћег становништва које је обавештавало пописиваче како се зове које село и којем крају, односно жупи – тур. *нахији*³⁷ припада. Имајући у виду чињеницу да први османски *тапу тахрир дефтери*, посебно они најстарији, у већини случајева фиксирају затечену управну поделу освојених земаља, више истраживача је убикацијом насеља одређене нахије покушало да утврди опсег истоимене средњовековне жупе.³⁸

Најстарији сачувани, али вероватно не и први попис области којом се бавимо датира из 1455. године и објављен је у критичком издању Хазима Шабановића под насловом *Крајиште Иса-бега Исхаковића*.³⁹ Тај дефтер настао је као резултат општег пописа Османског царства спроведеног 1451–1452/53. године и представља само једну од неколико пописних књига проистеклих из њега. Жупа Рас као и друге области које су уочи коначног турског освајања припадале области Бранковића, обухваћене су трима пописним књигама које је сачинио исти писар; поред *Крајишта Иса-бега*, то су и *Дефтер Вуковог вилајета*⁴⁰ познат по наслову превода

³⁷ Тур. *nahiye*, област, крај, подручје, предео, страна, термилошки одговара вишезначном појму жупе. Нахија је назив мање или веће предеоне целине без управних функција, а такође и веће географске области (не обавезно и заокружене) која представља управну јединицу нижег ранга. Такође, нахија, попут жупе у старијем значењу речи, означава одређену родовску друштвену групу (власи, јуруци и други). Да су термини жупа и нахија синоними потврђују и српски извори из раног новог века у којима се тадашње нахије и даље називају жупама. На пример, Нахија Вранеш у Херцеговачком санџаку се у запису из 1607. године помиње као Жупа Вранеш. Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, том I, Београд 1902, 270, запис бр. 956.

³⁸ Поклапање територијалног опсега некадашње жупе и потоње нахије утврђено је за Злу Реку, Плав, Сенице, Пек, Звижд, Хомоље, Загрлату и друге. Р. Мијатовић, *Средњовековне жупе дуж Лима*, Симпозијум Сеоски дани Сретена Вукосављевића 7 (1979) 212; С. Мишић, *Територијално-управна организација Полимља (XII–XIV)*, у: Краљ Владислав и Србија XIII века, ур. Т. Живковић, Београд 2003, 76; исти, *Жупа и нахија Сенице у средњем веку*, Милешевски записи 8 (2009) 31–40; А. Крстић, *Први османски дефтери као извор за историјску географију средњовековног Браничева*, Браничевски гласник 3/4 (2006) 95–113; G. Garić-Petrović, D. Amedoski, *Zagrlata: from Serbian župa to Ottoman nahiye*, Journal of Oriental and African Studies 23 (2014) 101–126.

³⁹ Н. Šabanović, *Krajište*. Оригинални наслов овог пописа BOA, MAD 544, гласи *Препис сумарног пописа вилајета Јелеч, Звечан, Ходидјед, Сјеница, Рас, Скопље и Калканделен (Тетово) са подручјима која им припадају*. О могућим ранијем пописивању ових области в. Н. Šabanović, *Krajište*, LIV–LVI.

⁴⁰ BOA, TD 2m.

као *Попис Области Бранковића*⁴¹ и *Војнучки дефтер из 1455. године*⁴². Наведени извори показују да су се, пре доласка Османлија, у долини Рашке развила два значајна трговачко-занатска насеља отвореног типа, Рас и Трговиште, која су представљала центре засебних области. Оба места постојала су у XIV веку а до XV века достигла су значајан ниво развоја, поготово Рас. У попису састављеном 1468/69. године⁴³ Рас, према османској номенклатури насељених места, има највиши могући ранг; Рас је шехер – велико урбано насеље отвореног типа тј. град у савременом а не у средњовековном значењу речи – тврђава, утврђење.⁴⁴ Шехер Рас или како га Турци почињу називати шехер Нови Пазар, седиште Рашке жупе, бројао је тада 404 пореска обвезника или око 2.000 људи, мада је укупан број становника сигурно био и већи.⁴⁵ Податке за Трговиште из 1468/69. године немамо, али поређења ради могу се изнети они из 1477. године када је у Трговишту уписано 279 хришћанских пореских обвезника.⁴⁶

Оба насеља имала су статус нефса (тур. *nefs*), главног места, управног центра одређене области – нахије. Податак о посебном административно-правном статусу града Раса остао је до сада непознат услед неадекватног превода термина *нефс* од стране Хазима Шабановића. Наиме, он је у

⁴¹ Н. Hadžibegić, А. Handžić, Е. Kovačević, *Oblast Brankovića. Opširni katastarski popis iz 1455. godine*, Сарајево 1972.

⁴² Istanbul, Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı, *Muallim Cevdet Evraki, 36-03* (даље *МСЕ 36-03*). За критичко издање в. Т. Катић, *Војнучки дефтер из 1455. године (за санџаке Крушевац, Вучитрн, Призрен и вилајете Звечан, Јелеч, Рас, Сенице и Ходидед)*, Београд 2020.

⁴³ Istanbul, Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı, *Muallim Cevdet Yazmaları (даље МСЈз)* 76. Дефтер је објављен у преводу А. Aličić, *Sumarni popis sandžaka Bosna iz 1468/69. godine*, Mostar 2008.

⁴⁴ МСЈз 76, 8b, 9a, 10a. Аличић није прецизно користио термин шехер а неки пут га је чак и сасвим изостављао, што је већ коментарисано у науци, в. Ј. Калић, *Епископски градови*, 435–436. Имајући у виду навод из овог пописа, „шехер Нови Пазар другим именом шехер Рас“, још је Хазим Шабановић (*Krajište*, 88, нар. 25) 1964. године навео да је Нови Пазар подигнут на месту старог Раса; исто је поновио и у: *Bosanski pašaluk. Postanak i upravna podjele*, Сарајево 1982, 118. Детаљније су се овим питањем бавиле Х. Чар-Дрнда, *Оснивање Новог Пазара и његов развитак до краја XVI столећа*, Новопазарски зборник 8 (1984) 77–102 и Ј. Калић, *Епископски градови*.

⁴⁵ Регистрована су 194 хришћанска породична домаћинства, 7 удовичких домаћинстава, 28 нежењених и 175 муслимана (МСЈз 76, 3b; А. Aličić, *Sumarni popis*, 8). У граду је живео и један број људи који није био обухваћен пописом па се може претпоставити да је број становника Раса могао бити око 2.500 људи.

⁴⁶ ВОА, *ТД 5т*, 5. Било је 210 породичних домаћинстава, 38 удовица и 31 нежењен, што би, с обзиром на велики број удовица које не можемо множити уобичајеним коефицијентом 5, као ни нежењене, вероватно износило нешто мање од 1.300 становника.

издању *Крајишта Иса-бега* изнео мишљење да је функција речи нефс испред имена места само да нагласи да се ради о баш том конкретном месту, самом насељу, а не о истоименој нахији/вилајету/кадилуку.⁴⁷ Чувени навод, више пута цитиран у историографији: „*сами шехер Нови Пазар другим именом шехер Рас*“ требало би заправо да гласи „*главно место (нефс) шехер Нови Пазар другим именом шехер Рас*“. Савремена османистичка истраживања показала су да је нефс технички термин који означава управни центар нахије, средиште нахије, главно место одређене области, седиште војних, административних и судских органа власти. И као што ни све средњовековне жупе нису имале свој жупски центар тако ни све османске нахије нису имале свој нефс; чак и када је у једној нахији постојало насеље које се значајем издвајало од осталих, оно није добијало статус нефса уколико се још у предтурском периоду или касније није развило до одређеног нивоа.⁴⁸ Било је потребно да насеље поседује одређена управна обележја и да буде значајно трговачко-занатско или црквено средиште шире области да би га османски пописивачи регистровали као нефс.⁴⁹ Чињеница да је шехер/град Рас био нефс у другој половини XV века сведочи о његовој величини и значају пре доласка Турака. Трансформација средњовековног Раса у османски Нови Пазар одвијала се постепено с обзиром на то да турско име Јени (Нови) Пазар 1468/69. године још увек није ушло у ширу употребу; Нови Пазар уписан је у овом дефтеру само једанпут док се у свим осталим случајевима помена града, користи старо име Рас.⁵⁰ Нови назив одомаћио се тек коју деценију касније. У пописима из 1485/86. и 1489. године⁵¹ као једино име града наводи се Нови Пазар, а Рас остаје име нахије.

Рас и Трговиште били су централна места својих области у XV веку и ту чињеницу су констатовали османски пописивачи. Иако суседне, ове

⁴⁷ Н. Šabanović, *Krajište*, 3 пар. 3. Домаћа историографија је без резерве прихватила Шабановићево мишљење, међу њима и ми, в. Т. Катић, *Опширни попис Призренског санџака из 1571. године*, Београд 2010, 34, 51, 165, 275.

⁴⁸ Као пример може да послужи Никољ Пазар, данашњи Никољац код Бијелог Поља које је било својеврсно „главно место“ Нахије Бихор и седиште бихорског кадије, а које није имало статус нефса, као што га није имала ни тврђава Бихор.

⁴⁹ Трговиште које је било нефс Трговишке нахије имало је пет активних цркава у XV веку. У раду Т. Катић, *Трговиште у османским пописима Призренског санџака из 1530, с. 1550. и 1571. године*, Мешовита грађа (Miscellanea) 27 (2006) 163, грешком је унето да је Трговиште имало статус касабе уместо статус нефса.

⁵⁰ Мењање затеченог лика града најочитије је у претварању цркава у џамије. Поуздано је утврђено за најмање две џамије да су настале од бивших цркава, Гази Иса-бегова џамија на Житном тргу и Алтун-алем џамија. Детаљније в. Ј. Калић, *Епископски градови*, 436–437.

⁵¹ BOA, TD 18; TD 24.

области су након освајања припале различитим административно-војним јединицама, санџацима. Нахија Трговиште, која је обухватала територију између реке Људске и Ибра, део Пештерске висоравни, Ибарског Колашина и Штавице⁵², припала је Призренском санџаку, основаном пре 1455. године.⁵³ Нахија Рас је у исто време припадала *крајишту* Иса-бега, а 1463. године ушла је у састав новооснованог Босанског санџака. Премда врло близу, на удаљености од око осам километара ваздушном линијом, средњовековни и османски Рас и Трговиште, централна места две различите нахије у два различита санџака не могу се сматрати деловима једног истог насеља које носи различита имена како су то закључили поједини истраживачи.⁵⁴ Штавише, горенаведено наводи на претпоставку да су у другој половини XIV и у XV веку, у доба развијене државне управе овде постојале две управне целине (жупе), од којих једна – Трговиште није посведочена српским изворима.⁵⁵ Пре половине XIV века, међутим, имајући у виду да су старије жупе представљале веће природно-географске целине које су обухватале долине река и котлине погодне за земљорадњу, чини се вероватним да је и подручје Трговишта са околином припадало Жупи Рас. Иако за то нема директних потврда у изворима, може се претпоставити да се у раном периоду Жупа Рас простирала и са друге стране Рашке и Људске реке и да је заузимала већи простор од оног који је имала касније.

Трговиште је и у XV веку, мада центар посебне управне области, у сваком погледу било упућено на Рас као већи и значајнији привредни и саобраћајни центар и духовно средиште шире области. Будући од давнина на територији Рашке епископије, Трговиште је припадало рашкој

⁵² За сада најстарији помен Нахије Трговиште датира из прве декаде марта 1455. године, три месеца пре пада Новог Брда (*МСЕ 36-03*, fol. 68^v, fol. 70^r). Детаљније о простору који је обухватала Трговишка нахија в. карту у: Т. Катић, *Опширни попис Призренског санџака*, 272–273.

⁵³ О оснивању Призренског санџака в. Т. Катић, *The Sancak of Prizren in the 15th and 16th Century*, *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi* 33 (2013) 117–118.

⁵⁴ Г. Томовић, *Микротопонимија око града Раса према турском попису из 1468/9. године*, у: Споменица Милана Васића, књ. II, Академија наука и умјетности Републике Српске, Бања Лука 2005, 165–184, је погрешном идентификацијом више места (детаљније у напоменама које следе) Нахије Рас и њиховим смештањем на подручје Нахије Трговиште закључила да су „*Турци под шехером Рас подразумевали простор од Себечева на западној страни дуж обе стране реке Рашке до села Избица на истоку*“ и да су „*називи Рас и Трговиште били саставни делови сложеног имена истог насеља*“. *Исто*, 180, 182.

⁵⁵ У науци је, на основу најстаријих османских пописа, утврђено постојање средњовековних жупа о којима иначе српски извори ћуте. За Жупу Ждрело, на пример, в. А. Крстић, *Први османски дефтери*, 7–10.

земљи, тј. *земљи* Рас, под којом се подразумевала Жупа Рас али и више околних жупа. У старим српским записима из 1452. и 1595. године наведено је да се манастир Сопоћани и сâмо место Трговиште налазе у Расу.⁵⁶ С обзиром на претходно наведено, овде се назив Рас не односи на жупу већ на шири простор – *земљу* Рас, односно на подручје Рашке епископије.⁵⁷ Тим пре што се од средине XVI века седиште Рашке епископије можда налазило на територији Нахије Трговиште, у манастиру Св. Варваре, између села Варева и Лукоцрева.⁵⁸

Жупа Рас односно вилајет⁵⁹, Нахија Рас обухватала је у XV веку и касније компактну територију између река Рашке и Људске и обронака планине Голије. На основу података из расположивих османских дефтера XV века, бројала је нешто више од 90 насеља. Прецизан број се не може утврдити јер ниједан од дефтера не региструје сва села Жупе/Нахије Рас будући да им то и није био циљ.⁶⁰ Нешто комплетнији пописи XVI века показују да је број насеља износио близу 100 али и они остављају могућност да се накнадним истраживањима, нарочито влашких дефтера, утврди постојање још неких села на овом терену.

У *Попису Крајишта Иса-бега* регистрована су 73 села Вилајета Рас. Писар овог дефтера уз имена насеља није бележио којој области припадају, а када је то и чинио под једну област би сврстао и насеља из других области. Тако је, на пример, под насловом Нахија Сенице уписао 46 села и мезри, од којих су многа заправо припадала Расу и Јелечу.⁶¹ У

⁵⁶ Љ. Стојановић, *Стари српски записи*, I, 93 (запис бр. 298), 251 (запис бр. 866).

⁵⁷ Калић, *Трговиште и Рас*, 9.

⁵⁸ М. Поповић, *Манастир Св. Варваре на Рељиној градини код Новог Пазара*, Саопштења 27/28 (1996) 118.

⁵⁹ Мање области у саставу крајишта уобичајено су називане вилајетима да би по укидању крајишког статуса, односно оснивању санџака, преименове у нахије. Суштинске разлике између ова два термина није било, тако да су их и сâми османски писари напоређо користили: у *Крајишту Иса-бега*, на пример, као нахије означени су вилајети Сенице и Јелеч (Н. Šabanović, *Krajište*, 8, 36) док је у *Војничком дефтеру* Рас два пута наведен као вилајет а једанпут као нахија (Т. Катић, *Војнички дефтер*, 29–30).

⁶⁰ Пописне књиге Османског царства састављане су у различите сврхе због чега ниједна од њих не садржи комплетне податке о насељима и становништву одређене области. Оне из XV века су у том погледу најоскудније јер су различите друштвене групе са специјалним статусом, војнуци, власи, соколари и други одвојено пописивани. Становници истог села су „раздвајани“ у више дефтера насталих у току једне, две или три године; поједина села су уписивана само у једној или у више пописних књига, а једно насеље је могло бити једном регистровано као село а други пут као селиште у зависности који се становници пописују, или чак као ненасељено у једном а насељено у другом попису.

⁶¹ Н. Šabanović, *Krajište*, 8–13.

том смислу би се подаци овог пописа могли сматрати упитним када је реч о територији коју је заузимао Вилајет/Нахија Рас. Међутим, Хазим Шабановић је на располагању имао више каснијих дефтера Санџака Босна, у којима је уз свако село назначена припадност нахији, тако да је са приличном поузданошћу могао да утврди која су села 1455. године била у Вилајету/Нахији Рас. Он је такође врло успешно идентификовао пописана насеља будући да већина њих постоје и данас са истим или незнатно измењеним именима. Сигурно убицирана насеља у *Попису Крајишта Иса-бега* су: Бањска, Бјело Поље⁶², Ботуровина, Бурићи, Видохова (данас Видово), Витош, Вјевер, Врановина, Вражогрнце, Драганић (Доњи и Горњи)⁶³, Драмић, Двориште, Запужани (данас Запуже), Калудра, Клачина (данас Тлачина), Корутан, Косарић (данас Косуриће), Ковачева (Горња и Доња)⁶⁴, Кукавац, Кузминчино (данас Кузмичево), Љулуц, Мишичић, Мухова, Носиноне (данас Носољин), Окоси, Осаница, Павље (Горње, Доње и Средње⁶⁵), Паресије, Пачевина, Петрова, Пиларета, Пинож Дол, Пољице⁶⁶, Плешино, Побрдје, Полаз, Полошце (данас Полокци), Радалица, Рогатица (Горња и Доња), Себимиље, Ситниче, Скуково, Страдово, Свињалева (данас Свиланово), Тенкова (Доња и Горња), Тодоровце (данас Тодорица), Трнава и друга Трнава⁶⁷, Тухинова (данас Туново), Тушимља (Доња, Горња и Средња), Тврдо (данас Тврђево), Шаре, Шароње и Штитаре (Горње и Доње).

Шабановић је такође исправно убицирао и Брезовицу, уз напомену да је није пронашао на карти нити у новијим именицима места⁶⁸, мада

⁶² Шабановић га транскрибује као *Било* Поље али би арапску графiju *بيلو*, односно знак *јето*, у овом и сличним случајевима, можда било исправније разрешити као *–ије*, *–је* него као дуги вокал *и*; на пример Ријека уместо Рика. Овакву могућност нуди и сам Шабановић у случају топонима Вивер/Вјевер, али нешто касније Бријезник опет транскрибује као Бризник. Вид. *Krajište*, 36, 38, 44.

⁶³ Како Шабановић (*Krajište*, 8, 40, 43, 46, 49, 56) примећује, писар дефтера понекад изоставља ознаку Доњи и Горњи па тако бележи Горњи Драганић док Доњи Драганић бележи само као Драганић; уписује Доњу и Горњу Тушимљу а Средњу наводи без те ознаке. Такође и Доње Ковачево уписује с ознаком Доње, али Горње региструје само као Ковачево.

⁶⁴ Доње Ковачево, које се наводи и у попису 1468/69. године, Г. Томовић, *Микротопонимија*, 170–171, погрешно смешта у подручје Глухавице. Ковачево се налази у долини Дмитрове реке, десне притоке Дежевке.

⁶⁵ Средње Павље данас не постоји.

⁶⁶ Шабановић (*Krajište*, 39) је мишљења да је идентично истоименом селу северно од Пурћа. Имајући у виду да су на том месту пронађени остаци цркве, некрополе и старог пута (Д. Премовић-Алексић, *Археолошка карта*, 80), ова идентификација је извеснија него она са засеком Пољице у горњем току Људске, између Свиланова и Мухова.

⁶⁷ На простору Нахије Рас постојале су, као и данас две Трнавe, в. Н. Šabanović, *Krajište*, 39, 50.

⁶⁸ Н. Šabanović, *Krajište*, 12 пар. 77, на основу Вујичићевог *Речника места у ослобођеној области Старе Србије* из 1914. године пише да је Брезовица заселак села Полокци.

истоимени заселак постоји и данас северно од Полокца у близини Драмића.⁶⁹ Брезовица са другим именом Роматина је регистрована и у попису војнука из 1455. године.⁷⁰ Исто село је у попису из 1468/69. године убележено само као Роматина⁷¹, 1485/86. као Рометина⁷², 1489. Ромета⁷³, а 1530. као Брезовица.⁷⁴ У селу данас постоји потес Рометина са остацима старог гробља.⁷⁵

Преосталих девет села Хазим Шабановић није убицирао или их је нетачно идентификовао; међу њима су и Крајишићи и Таркос о којима смо већ писали. Неутврђен је остао положај села: Калиница/Калинац, Опње/Об(и)на, Злокровина/Злокрва⁷⁶ и Бријезник/Брезник. Село Опње налазило се, судећи према попису војнучких баштина у кадилуку Стари Влах из 1708. године, негде у близини данашњег села Тунова у Дежеви.⁷⁷ Село Брезник могло би се односити на истоимени потес код Себимља.⁷⁸ Село Дохојевић Шабановић је идентификовао с Дојновићима северозападно од Новог Пазара.⁷⁹ Међутим, реч је о селу Дојевиће западно од Новог Пазара. Дојновићи се под својим именом бележе у османским пописима као махала села Сређана.⁸⁰ За Чабин Дол је претпоставио да је ишчезао и да се налазио између села Ковачево, Страдово и Дојновиће.⁸¹ Поменуто насеље може се идентификовати са данашњим селом Чебинац у горњем току Људске између Белих Вода и

⁶⁹ Вид. топографску карту 1:50.000 у издању Војногеографског института (даље ВГИ) секција Сјеница 579-2.

⁷⁰ Т. Катић, *Војнучки дефтер*, 60, 61, 107. У војнучком дефтеру је село Брезовица уписано као мезра. О уписивању истих насеља једном у статусу села а други пут у статусу мезре в. *Исто*, 54.

⁷¹ МСУз 76, 6а; упор. А. Аличић, *Sumarni popis*, 12 где је приређивач наведено место читао као Рухотина и претпоставио да се ради о косовском селу Рухот у општини Пећ.

⁷² BOA, TD 18, 153.

⁷³ BOA, TD 24, 747.

⁷⁴ BOA, TD 164, 75, 98.

⁷⁵ П. Ж. Петровић, *Раика – антропогеографска истраживања*, II, Нови Пазар 2010, 106.

⁷⁶ Н. Šabanović, *Krajište*, 44, 57. Године 1485/86. и 1489. уписано под именом Злокровце (Izlokrovce). BOA, TD 18, 148; TD 24, 783–784.

⁷⁷ BOA, MAD 4480, 8. Овде је регистровано као село Обна другим именом Тухнова.

⁷⁸ В. Петровић, *Раика*, 50.

⁷⁹ Н. Šabanović, *Krajište*, 44.

⁸⁰ BOA, TD 56, 58 и на другим местима.

⁸¹ Н. Šabanović, *Krajište*, 46. Г. Томовић, *Микротопонимија*, 172, погрешно идентификује Чабин Дол са Дољанима код манастира Сопоћани. Дољани (уписани под својим именом) у XV веку и касније припадају Нахији Трговиште. BOA, TD 5т, 10; Т. Катић, *Опширни попис Призренског сањака*, 406.

Јанче.⁸² Неидентификовано село Врадиграње се у попису с почетка XVII века назива и другим именом Кулине⁸³, што значи да га можемо идентификовати с данашњим селом Кулине, између Окоса и Вевера, у рашком Подгору. Према *Војнучком дефтеру* из 1455. године⁸⁴, Нахији Рас припадали су још и: Крће⁸⁵, Лозна⁸⁶, Горња Осаница⁸⁷ и неидентификовано село Старчић.⁸⁸

Наредни попис из 1468/69. године региструје још неколико села ове области, која су свакако постојала и раније. Укупно је уписано 86 села и осам мезри.⁸⁹ Сва села регистрована 1455. године, изузев Крћа и Бурића, налазе се и овде.⁹⁰ Осим њих ту су и села: Војнић⁹¹, Врбовац⁹², Врбовац Горњи, Гошева⁹³,

⁸² Село се налази с обе стране реке Људске и дели се на Горњи и Доњи Чебинац. Опш. в. В. Петровић, *Раука*, II, 196. Уп. Н. Šabanović, *Krajište*, 46. У дефтеру из 1498. године село је уписано као Чебин Дол другим именом Милашевић (BOA, TD 24, 974).

⁸³ TADB, TD 478, fol. 32 (село под редним бројем 121. Вратикрање другим именом Кулине) према: *Opširni popis Bosanskog sandžaka iz 1604*. Овде прочитано као село Врани Крајина другим именом Колина. Исто, 130.

⁸⁴ Т. Катић, *Војнучки дефтер*, 61, 62, 106 (в. Криче).

⁸⁵ Данас истоимено село у северном делу рашког Подгора.

⁸⁶ Данас заселак Лозна у Горњој Дежеви, поред села Тунова.

⁸⁷ Помен Горње Осанице у војнучком дефтеру показује да су у то време одвојено регистроване Горња и Доња Осаоница (вероватно је то Осоница у попису *Крајишта Иса-бега*). У каснијим пописима наводи се само једна Осаоница.

⁸⁸ Старчић се 1530. године бележи под другим именом Гошавица.

⁸⁹ Села су регистрована у оквиру два зеамета и војнука Нахије Рас. Треба имати у виду да су зеамети обухватили већи број насеља која су неретко припадала различитим нахијама. Тако су овде у оквиру зеамета Рас уписана села Бедућа и Божорић која нису припадала Расу, а што овде није наглашено с обзиром да се у сумарним дефтерима ова врста података прецизно не бележи. Поређењем с другим пописима утврдили смо да је Бедућа увек припадала Нахији Враче (BOA, TD 24, 682; TD 164, 56, 79), а Божорић, другим именом Војковић Јелечу (BOA, TD 24, 729; TD 56, 183; TD 164, 97). Нису постојала два Божорића, један у Расу, а један у Јелечу, како то тврди Шабановић (*Krajište*, 42).

⁹⁰ Имена села су у оба пописа бележена идентично уз мали број изузетака, на пример: 1455. године Драганић (Доњи), а 1468. Драганица Доња, 1455. Паресије – 1468. Парес, 1455. Пиларета – 1468. Пиларита (уп. А. Aličić, *Sumarni popis*, 10, Пилазина), Тврдо – Тврдова, Тодоровце – Тодорица, Тухинова – Тохутова (Тохунова), Доња Тушимља – Пуста Тушимља.

⁹¹ Ово село је погрешно идентификовано са селом Војнова у Нахији Трговиште у: Т. Катић, *Опширни попис Призренског санџака*, 392.

⁹² Врбовац је данас назив за потес изнад Шестова ка манастиру Ђурђеви Ступови. Уп. Aličić, *Sumarni popis*, 8, Врбовац, насеље код Витине. Године 1488. Врбовац има само 4 куће и једну баштину коју држи удовица. BOA, TD 24, 702.

⁹³ Није наведено као посебна дефтерска ставка, већ као ближа географска одредница једног читлука (в. А. Aličić, *Sumarni popis*, 20). Г. Томовић, *Микротопонимија*, 174, верује да то није Гошево северозападно од Новог Пазара, данас заселак Горњих Штитара,

Ђурице⁹⁴, Јанча, Прћенов Дол, Сибов Поток⁹⁵, Сређани⁹⁶, Шистова⁹⁷ и Шетовић другим именом Рајка (Ријека)⁹⁸. Од селишта – мезри, у попису се, као део појединих читлука, помињу: Деснић⁹⁹, Дређин Дол¹⁰⁰, Кошавица¹⁰¹, Кошкова¹⁰², Маткова баштина¹⁰³, Побрађе¹⁰⁴, Сухови Поток¹⁰⁵ и Смрека¹⁰⁶.

Крће и Бурић који нису обухваћени овим пописом регистровани су на неком другом месту, из разлога што је њихове приходе уживало лице које у време пописа није било под командом босанског санџакбега. Села су свакако наставила да живе али их је за сада тешко лоцирати у архивској

јер се не налази „у околини“ Раса тј. у близини Новог Пазара, како је у дефтеру наведено. Међутим, овде је реч о погрешно растумаченом изразу *Ras tevabiinde* који Милан Васић, који је читао делове дефтера Гордани Томовић, и касније Ахмед Аличић (*Sumarni popis*, 19, 20), преводје „у околини Раса“ што сугерише да се одређени локалитет налази у непосредној близини града Раса. Исправан превод гласи „који је подређен Расу“, што значи место које је подређено, односно везано за одређени управни центар, у овом случају град Рас.

⁹⁴ Истоимено насеље с обе стране Ђуричког Потока, притоке Дмитрове Реке, у близини Шароња. В. Петровић, *Раишка*, II, 152. А. Аличић, *Sumarni popis*, 12 прочитао као Курича и убицирао га у околини Рашке, док га Г. Томовић, *Властелинство*, 229, идентификује с данашњим Ковачевом северозападно од Новог Пазара. У Ђурицама постоје трагови неке цркве. Д. Премовић-Алексић, *Археолошка карта*, 73–74.

⁹⁵ МСЦЗ 76, 5b. Неидентификовано.

⁹⁶ МСЦЗ 76, 4b; уп. А. Аличић, *Sumarni popis*, 8, Брђани. Село Сређани налазило се у Рашком Подгору. У XV и XVI веку Сређани су обухватили више заселака: Доиновиће, Попе, Обуниће, Пурће и друге. Опширније о томе в. даље у тексту. Назив Сређани се данас очувао само у имену црквине у селу Попе. В. Петровић, *Раишка*, II, 147.

⁹⁷ Данас потес Шестово код Новог Пазара. ВГИ 1:25.000, секција Нови Пазар 580-3-1. Код Аличића (*Sumarni popis*, 8) Шишн(т)ева, непознато.

⁹⁸ Вероватно данашњи заселак Ријека северно од Тлачине. Шетовић није идентичан селу Шавци како сматра Томовић, *Микротопонимија*, 174–176 (овде је Милан Васић погрешно рашчитао топоним као Штавић) јер су Шавци, под тим именом, у XV и XVI веку припадали Нахији Трговиште, в. Н. Hadžibegić, А. Handžić, Е. Kovačević, *Oblast Brankovića*, 3; ВОА, *TD 5m*, 17; Т. Катић, *Опширни попис Призренског санџака*, 394.

⁹⁹ МСЦЗ 76, 9b; А. Аличић, *Sumarni popis*, 21. Неутврђено.

¹⁰⁰ МСЦЗ 76, 9b; А. Аличић, *Sumarni popis*, 22. Неутврђено. Да ли се можда може довести у везу са засеком Драгорађ Поток из *Светостефанске хрисовуље*, за који се претпоставља да се налазио код Тунова?

¹⁰¹ МСЦЗ 76, 9a; А. Аличић, *Sumarni popis*, 20. Неутврђено.

¹⁰² МСЦЗ 76, 9b. Ова мезра се помиње и у каснијим пописима. Данас заселак Кошково код ушћа Муховске реке у Људску. Уп. А. Аличић, *Sumarni popis*, 21, Мушкова, неидентификовано.

¹⁰³ МСЦЗ 76, 10a; А. Аличић, *Sumarni popis*, 22. Негде у непосредној близини шехера Рас; неутврђено.

¹⁰⁴ Побређе, Побрђе. МСЦЗ 76, 9b; А. Аличић, *Sumarni popis*, 21. Може се налазити у близини истоименог села у близини Новог Пазара.

¹⁰⁵ МСЦЗ 76, 9b; А. Аличић, *Sumarni popis*, 22. На мезри Сухи Поток је постојала воденица. Вероватно се налазила на месту данашњег села Пожега, кроз које периодично тече Суви Поток. В. Петровић, *Раишка*, II, 170.

¹⁰⁶ МСЦЗ 76, 9b; А. Аличић, *Sumarni popis*, 21. Неидентификовано.

грађи.¹⁰⁷ Попут њих и нека друга насеља су „испадала“ из тапу тахрир дефтера Нахије Рас. На пример, Кукавац и Војнић ће бити додељени тврђавским посадницима па ће се наћи у посебним дефтерима тврђава. Приходи села Дежева, које је постепено замирало током XV века да би почетком XVI сасвим опустело, додељени су тимарницима који су некада били у служби призренског а некада вучитрнског санџакбега, па тако Дежево налазимо у пописима Нахије Трговиште и Нахије Вучитрн.¹⁰⁸ Исти је случај и са селима Сути и Беково.¹⁰⁹

Насеља Вилајета/Нахије Рас у пописима из 1455. и 1468/69. године

Бањска	Бјело Поље	Ботуровина	Брезовица	Бријезник	Бурићи	Видохова
Витош	Вјеве	Врадиграње	Војнић	Вражгрнце	Врановина	Врбовац (Д)
Врбовац Г.	Гошева	Двориште	Дохојевић	Драганић	Драганић Г.	Драмић
Ђурице	Запужани	Злоквини	Јанча	Калинац	Калудра	Клачина
Ковачева	Ковачева Д.	Корутан	Косарић	Кошкова	Крајишићи	Крће
Кузминчино	Кукавац	Лозна	Љуљуц	Мишичић	Мухова	Носиноне
Океси	Опње/Об(и)на	Осаница (Д)	Осаница Г.	Павље Г.	Павље Д.	Павље С.
Паресије	Пачевина	Петрова	Пиларета	Пинож Дол	Плешино	Побрдје
Полаз	Полице	Полошце	Прћенов Дол	Радаљица	Рас / Н.	Рогатац Г.
Рогатица	Свињалево	Себимиље	Сибов Поток	Ситниче	Скуково	Сређани
Старчић	Страдово	Таркос	Тврдо	Тенкова Г.	Тенкова Д.	Тодоровце
Трнава	Трнава	Тухинова	Тушимља (С)	Тушимља Г.	Тушимља	Чабин Дол
Шаре	Шароње	Шетовић / Ријека	Штитаре Г.	Штитаре Д.		

¹⁰⁷ Крће се на пример помиње у: А. Aličić, *Popis bosanske vojske pred bitku na Mohaču 1526. godine*, Prilozi za orijentalnu filologiju 25 (1976) 186. У овом документу забележено је више рашких села али због изостанка факсимила нисмо у прилици да га коментаришемо. Постојећа транскрипција није задовољавајућа јер се и без оригинала уочавају одређене грешке у „рашчитавању“ топонима, нпр. Пољар уместо Полаз, Побрдине уместо Побрдје, Посуто Пода (?), Вајица (?), Виштарица (?) и други (171–202, прва и последња страна рада).

¹⁰⁸ Године 1477. Дежево је имало само три породична домаћинства (ВОА, *TD 5m*, 20). Почетком XVI века три баштине чији су некадашњи власници били извесни Бративој, Божидар и Милош, остале су празне и од тада се Дежево води као мезра чије се земљиште обрађује споља. ВОА, *TD 92*, 60; *TD 167*, 388; *TD 368*, 226; Т. Катић, *Опширни попис Призренског санџака*, 333–334.

¹⁰⁹ ВОА, *TD 5m*, 7, 11, 21; *TD 92*, 70; *TD 167*, 338.

Потпунију слику простора жупе односно Нахије Рас пружају, како смо већ истакли, пописи из XVI века. Ми смо се за потребе овог рада највише ослонили на сумарни дефтер из 1530. године због његове прегледности и концизности садржаја.¹¹⁰ У њему су, уз пар изузетака, регистрована сва претходно наведена села, као и још нека, која нисмо нашли у старијим сачуваним пописима.¹¹¹ То су: Пнуће, Тенкова, Јошев Поток (данас Јоше)¹¹² и Потоке¹¹³, као и седам заселака (махала) села Сређана¹¹⁴: Дојновић, Обунић, Црни Врх, Пурђе, Поп (данас Попе), Суботић¹¹⁵ и неидентификована махала Стење.¹¹⁶ Године 1530. су регистроване и три мезре и то као делови два чифтлика а не као самостална насеља: Кошкова и Вранић Дол у оквиру истог поседа¹¹⁷ и Селаковце¹¹⁸.

На основу свега претходно наведеног може се закључити да је простор Жупе Рас временом мењао свој опсег, те да му је самим тим у различитим хронолошким оквирима припадао већи или мањи број насеља. Као што је

¹¹⁰ BOA, TD 164.

¹¹¹ BOA, TD 164 не региструје: Горњи Врбовац, Гошево, Крђе, Сибов (Шипов) Поток, Куковац (Куковац) и Војнић, који су уписани на другом месту. Куковац и Војнић регистровани су у попису прихода тврђавских посадника Босанског санцака из исте године BOA, MAD 540, 7, 11. Оба села припадала су члановима посаде тврђаве Јелеч. У регистру фототипског издања дефтера 91, 164, MAD 540 ve 173, s. 173, Војнић (*Voynik*) је погрешно наведен као *Vidnik*. Треба напоменути да што се тиче латиничне транскрипције у истом регистру има више погрешно рашчитаних топонима, на пример Доње и Горње Лулче/Љуљче је наведено као Доње и Горње Ловиче, Прђенов Дол као Брекино Дол, Суботић као Сопотик. Такође су поједини топоними погрешно забележени или им је погрешно наведена припадност нахији, што се потврђује поређењем с другим пописима Босанског санцака. Разлог томе лежи у чињеници да TD 164 није настао прикупљањем података на терену већ преписивањем истих из постојећих дефтера из друге и треће деценије XVI века. Тако се догодило да је село Бурић овде уписано као Мурић (BOA, TD 164, 98), да је уз село Ботуровина наведено да припада Нахији Враче (BOA, TD 164, 52), док је Пасји Поток у Нахији Враче уписан два пута, једном исправно као село Нахије Враче а други пут као селу у Нахији Рас (*исто*, 92, 99).

¹¹² BOA, TD 164, 87. Јоше су заселак Тењкова (В. Петровић, *Рашка*, II, 188). У регистру 91, 164, MAD 540 ve 173, s. 162, погрешно је транскрибовано као Посо Поток.

¹¹³ Данас истоимени заселак Тењкова. В. Петровић, *Рашка*, II, 188.

¹¹⁴ У регистру 91, 164, MAD 540 ve 173 *Numaralı Hersek, Bosna ve İzvornik*, 167, наведено као Сиркани.

¹¹⁵ Ишчезло насеље, назив сачуван у имену потеса села Пурђе. В. Петровић, *Рашка*, II, 173.

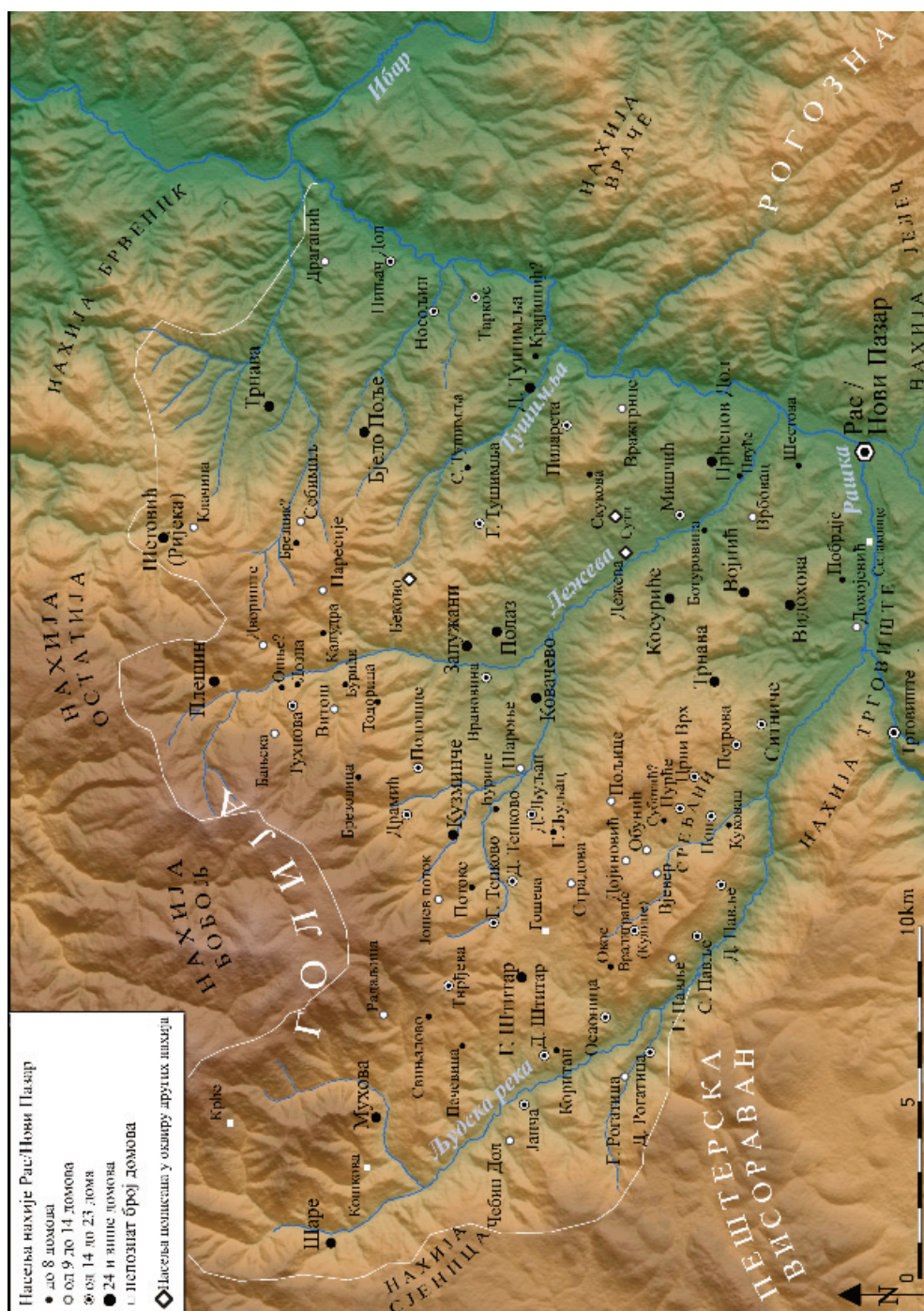
¹¹⁶ Од пописа који су нам били на располагању у два се назив махале уписује без дијакритичких тачака па је могуће читати га Истепа, Истена, Истеја итд. (BOA, TD 164, 49; TD 211, 671). Међутим, у два пописа се бележи прецизније, са тачкама које упућује на гласове *т* и *н*, што као једино могуће читање даје варијанте: Истана, Истена, Истене, односно Стена или Стене/Стење (BOA, TD 24, 690; TD 157, 433).

¹¹⁷ BOA, TD 164, 73. Могуће да се Вранић Дол налазио у близини данашњег Кошкова.

¹¹⁸ *Исто*, 79. Данас истоимено новопазарско насеље.

већ истакнуто, у време првих Немањића простор жупе највероватније је био нешто шири да би се временом сузио на територију омеђену планином Голијом и Трнавском реком на северу а рекама Људском и Рашком на западу, југу и истоку. У другој половини XV и у првој половини XVI века (в. Карта 2), било је око 100 насеља. Села су углавном носила исте називе као и у средњем веку. Била су мала, са петнаестак пореских обвезника у просеку. Величином су се издвајала Видохова, Војнић, Косурић, Кузмиче, Плешин, обе Трнаве, Тушимља, Шетовић/Ријека и Штитар која су бројала тридесет или више обвезника, односно преко 150 становника. Поређењем с подацима из пописа састављеног 1604. године¹¹⁹ може се закључити да се обим Нахије Рас у XVI веку није битније мењао. Највећи број старих средњовековних насеља и даље је постојао, с тим што је код многих дошло до промене величине. Такође је приметна и промена конфесионалног састава становништва, али је то тема за будућа истраживања.

¹¹⁹ *Opširni popis Bosanskog sandžaka iz 1604*, 129–220.

Прилог:

Порески обвезници у селима Нахије Рас 1530. године,
према попису ВОА, *TD 164*¹²⁰

назив села	д	н	у	б	м	п.б	назив села	д	н	у	б	м	п.б
Бањска	11			2			Паресије	8			1		
Бјело Поље	21			6			Пачевина				5		
Ботуровина	4			2			Петрова	1			14		
Брезник	2						Пиларета	15			4		
Брезовица					1		Пињач Дол	12			10		
Бурић					1		Плешин	31		1	7		
Видохова	20			16	1		Пнуће ¹²¹	4		2			
Витош	5		1	3			Побрдје	2			2		
Вјever	10			2	1		Полаз	9			15	1	
Војнић	18		1	15		1	Полошце	6			15		
Вражгрнце	6			4			Пољице	2			6	1	
Врановина	16		1	4			Поп	13			4		
Вратиграње	6			8			Потоке				2		
Врбовац	6			1			Прћенов Дол	19		1	10		
Двориште	2			1		5	Пурће	21			1		
Дојновић	5			4			Радаљица	3			8		
Дохојевић	1			6	1		Рогатица Г.	8			3		
Драганић	5			4			Рогатица Д.	8		1	7	3	
Драмић	14			9			Свињалова				2		
Ђурице	2			2			Себимиљ	5			4		
Запужани	13		1	9	3	1	Ситниче	6			10		
Јанча	6			6	1	6	Скукова	4			3		
Јошев Поток	7			1			Старчић/Гошавица	9			2		

¹²⁰ Табела приказује различите категорије пореских обвезника: хришћанска породична домаћинства, рајинска и војничка (д), неожењене (н), удовичка домаћинства (у), баштине (б), муслиманска домаћинства (м) и баштине без власника, празне баштине које тренутно нико не обрађује (п.б). Наведени бројеви само оквирно могу да послуже за сагледавање величине насеља, с обзиром на то да су прилично непрецизни. Није познато колико су чланова бројала појединачна хришћанска породична, удовичка, као и муслиманска домаћинства. Такође се не зна колико је баштина било у поседу појединца а колико их је имало више власника или је више баштина држао само један човек. Остаје непознато и колико је људи живело у оквиру бројних чифлука као и на појединим мезрама.

¹²¹ Подаци о Пнућу су изостављени у попису из 1530. године, овде доносимо оне из 1516. године (ВОА, *TD 56*, 173).

назив села	д	н	у	б	м	п.б	назив села	д	н	у	б	м	п.б
Калинац	10						Стење	6			4		
Калудра	3						Страдова	1					8
Клачина	6			2			Суботић	7			5		
Ковачева Г. и Д.	13	2		7	1	5	Таркос/Милатковић	13			5		
Коритан	2			1	1		Тврђева	13		1	1		
Косурић	24			19			Тенкова Г.	13			6	1	
Крајишић	3		1	1			Тенкова Д.	10			12	1	
Кузминче	35						Тодорица	2			1		
Куковац	3			2			Трнава	46			13	1	
Лозна/Ненадовић	3						Трнава	21			18		
Љуљац Г.					4		Тухинова	13		1			
Љуљац Д.	7			9	1		Тушимља Г.	8			7		
Мишичић	14		1	7			Тушимља Д.	18			6		
Мухова	14			8	2		Тушимља С.	1			2		
Нови Пазар	81	26	1	18	678 ¹²²		Црни Врх	10			4	1	
Носоњин	17		1	4			Чебин Дол	10				1	
Обунић	4			6	1		Шаре	12		1	16		
Окос	3						Шароње	9			5		
Опње				3			Шестова	1			1		
Осоница	15			1			Шетовић/Ријека	14			19		1
Павље Г.	7						Штитар Г.	19			7		
Павље Д.	15						Штитар Д.	7			7		
Павље С.	15												

¹²² Било је 569 муслиманских кућа, 76 неожењених муслимана и 33 удовице муслиманке.

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ – LIST OF REFERENCE

Архиви – Archives

Başbakanlık Osmanlı Arşivi:

– *Maliye defteri* 540, 4480.

– *Tapu Tahrir Defteri*: 2m, 18, 24, 56, 92, 368.

Istanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı:

– *Muallim Cevdet Evrakı*, 36-03.

– *Muallim Cevdet Yazmaları* 76.

Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Tapu Arşiv Dairesi Başkanlığı:

– *Tapu Tahrir Defteri* 478

Извори – Primary sources

91, 164, MAD 540 ve 173 Numaralı Hersek, Bosna ve İzvornik Livâları İcmâl Tahrîr Defterleri (926–939 / 1520–1533), Dizin ve Tıpkıbasım, Ankara 2005.

Aličić A., *Popis bosanske vojske pred bitku na Mohaču 1526. godine*, Prilozi za orijentalnu filologiju 25 (1976) 171–202.

Aličić A., *Sumarni popis sandžaka Bosna iz 1468/69. godine*, Mostar 2008.

Hadžibegić H., Handžić A., Kovačević E., *Oblast Brankovića. Opširni katastarski popis iz 1455. godine*, Sarajevo 1972.

Opširni popis Bosanskog sandžaka iz 1604., sv. II, obradila S. Buzov, priredila L. Gazić, Sarajevo 2000.

Šabanović H., *Krajište Isa-bega Ishakovića: zbirni katastarski popis iz 1455. godine*, Sarajevo 1964.

Архиепископ Данило II, *Животи краљева и архиепископа српских*, превео Л. Мирковић, Београд 1935. [Archiepiskop Danilo II, *Životi kraljeva i archiepiskopa srpskih*, превео L. Mirković, Beograd 1935]

Богдановић Д., *Светостефанска хрисовуља. Превод на савремени српски језик*, у: Повеља краља Милутина манастиру Бањска. Светостефанска хрисовуља, књ. 2, ур. Ђ. Трифуновић, Београд 2011. [Bogdanović D., *Svetostefanska hrisovulja. Prevod na savremeni srpski jezik*, у: Povelja kralja Milutina manastiru Banjska. Svetostefanska hrisovulja, knj. 2, ур. Ђ. Trifunović, Beograd 2011]

Катић Т., *Војнички дефтер из 1455. године (за санџаке Крушевац, Вучитрн, Призрен и вилајете Звечан, Јелеч, Рас, Сенице и Ходидед)*, Београд 2020. [Katić T., *Vojnički defter iz 1455. godine (za sandžake Kruševac, Vučitrn, Prizren i vilajete Zvečan, Jeleč, Ras, Senice i Hodided)*, Beograd 2020]

Катић Т., Гарић-Петровић Г., *Попис зеамета и тимара области Брвеник из 1477. године*, Мешовита грађа (Miscellanea) 32 (2011) 157–190. [Katić T., Garić-Petrović G., *Popis zeameta i timara oblasti Brvenik iz 1477. godine*, Mešovita građa (Miscellanea) 32 (2011) 157–190]

Катић Т., *Опширни попис Призренског санџака из 1571. године*, Београд 2010. [Katić T., *Opširni popis Prizrenskog sandžaka iz 1571. godine*, Beograd 2010]

Катић Т., *Трговиште у османским пописима Призренског санџака из 1530. с. 1550. и 1571. године*, Мешовита грађа (Miscellanea) 27 (2006) 163–174. [Katić T., *Trgovište u osmanskim popisima Prizrenskog sandžaka iz 1530. s. 1550 i 1571. godine*, Mešovita građa (Miscellanea) 27 (2006) 163–174]

Стојановић Љ., *Стари српски записи и натписи*, I, Београд 1902. [Stojanović Lj., *Stari srpski zapisi i natpisi*, I, Beograd 1902]

Шуица М., *Повеља цара Уроша о замени поседа између кнеза Војислава и челника Мусе*, *Стари српски архив* 2 (2003) 143–166. [Šuica M., *Povelja cara Uroša o zameni poseda između kneza Vojislava i čelnika Muse*, *Stari srpski arhiv* 2 (2003) 143–166]

Литература – Secondary sources

Garić-Petrović G., Amedoski D., *Zagrlata: from Serbian župa to Ottoman nâhiye*, *Journal of Oriental and African Studies* 23 (2014) 101–126.

Katić T., *The Sancak of Prizren in the 15th and 16th Century*, *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi* 33 (2013) 113–138.

Popović M., *Tvrđava Ras*, Beograd 1999.

Šabanović H., *Bosanski pašaluk. Postanak i upravna podjele*, Sarajevo 1982.

Благојевић М., *Град и жупа – међе градског друштва*, у: Социјална структура српских градских насеља (XII–XIII) век, ур. Ј. Калић, М. Чоловић, Смедерево–Београд 1992, 67–84. [Blagojević M., *Grad i župa – međe gradskog društva*, u: *Socijalna struktura srpskih gradskih naselja (XII–XIII) vek*, ur. J. Kalić, M. Čolović, Smederevo–Beograd 1992, 67–84]

Видосављевић В., *Средњовековни и османски налази и налазишта на територију града Новог Пазара*, (у припреми). [Vidosavljević V., *Srednjovekovni i osmanski nalazi i nalazišta na teritoriji grada Novog Pazara*, (u pripremi)]

Војводић У., *Поглед на резултате археолошких истраживања Цркве св. апостола Петра и Павла у Расу*, Ниш и Византија 18 (2020) 237–264. [Vojvodić U., *Pogled na rezultate arheoloških istraživanja Crkve sv. apostola Petra i Pavla u Rasu*, Niš i Vizantija 18 (2020) 237–264]

Динић М., *О називима српске средњовековне државе – Славонија, Србија, Рашика*, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор 32 (1966) 26–34. [Dinić M., *O nazivima srpske srednjovekovne države – Sklavonija, Srbija, Raška*, *Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor* 32 (1966) 26–34]

Динић М., *Југозападна Србија у средњем веку*, Зборник Филозофског факултета. Београд XI/1 (1970) 239–249. [Dinić M., *Jugozapadna Srbija u srednjem веку*, *Zbornik Filozofskog fakulteta*. Beograd XI/1 (1970) 239–249]

Иванишевић В., *Новац краља Радослава*, Зборник радова Византолошког института 37 (1998) 87–94. [Ivanišević V., *Novac kralja Radoslava*, *Zbornik radova Vizantološkog instituta* 37 (1998) 87–94]

Јиречек К., *Трговачки путеви и рудници Србије и Босне у средњем веку*, у: Зборник Константина Јиречека I, Београд 1959, 291. [Jireček K., *Trgovački putevi i rudnici Srbije i Bosne u srednjem веку*, u: *Zbornik Konstantina Jirečeka I*, Beograd 1959, 291]

Калић Ј., *Епископски градови у Србији у средњем веку*, Зборник радова Византолошког института 50 (2013) 433–447. [Kalić J., *Episkopski gradovi u Srbiji u srednjem веку*, *Zbornik radova Vizantološkog instituta* 50 (2013) 433–447]

Калић Ј., *Назив „Рашика“ у старијој српској историји (IX–XII век)*, Зборник Филозофског факултета. Београд XIV/1 (1979) 79–91. [Kalić J., *Naziv „Raška“ u starijoj srpskoj istoriji (IX–XII век)*, *Zbornik Filozofskog fakulteta*. Beograd XIV/1 (1979) 79–91]

Калић Ј., *Престо Стефана Немање*, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор 53/54 (1990) 21–30. [Kalić J., *Presto Stefana Nemanje*, *Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor* 53/54 (1990) 21–30]

Калић Ј., *Прокопијева Арса*. Зборник радова Византолошког института 27/28 (1989) 9–17. [Kalić J., *Prokopijeva Arsa*, *Zbornik radova Vizantološkog instituta* 27/28 (1989) 9–17]

Калић, Ј., *Темељи српске државности*, у: Стефан Немања – Преподобни Симеон Мироточиви, ур. М. Радујко, Београд–Беране 2016, 123–129. [Kalić, J., *Temelji srpske državnosti*, у: Stefan Nemanja – Prepodobni Simeon Mirotočivi, ур. М. Radujko, Београд–Berane 2016, 123–129]

Калић Ј., *Трговиште и Рас*, Саопштења Републичког завода за заштиту споменика културе XXVI (1994) 7–10. [Kalić J., *Trgovište i Ras*, Saopštenja Republičkog zavoda za zaštitu spomenika kulture XXVI (1994) 7–10]

Крстић А., *Први османски дефтери као извор за историјску географију средњовековног Браничева*, Браничевски гласник 3/4 (2006) 95–113. [Krstić A., *Prvi osmanski defteri kao izvor za istorijsku geografiju srednjovekovnog Braničeva*, Braničevski glasnik 3/4 (2006) 95–113]

Лома А., *Топонимија Бањске хрисовуље*, Београд 2013. [Loma A., *Toponimija Banjske hrisovulje*, Beograd 2013]

Љубинковић Р., *Оснивање манастира Вољавче и властелинство манастира Ђурђевих ступова код Новог Пазара*, Старинар 15–16 (1964–1965) 1966, 111–113. [Ljubinković R., *Osnivanje manastira Voljavče i vlastelinstvo manastira Đurđevih stupova kod Novog Pazara*, Starinar 15–16 (1964–1965) 1966, 111–113]

Мијатовић Р., *Средњовековне жупе дуж Лима*, Симпозијум Сеоски дани Сретена Вукосављевића 7 (1979) 209–223. [Mijatović R., *Srednjovekovne župe duž Lima*, Simpozijum Seoski dani Sretena Vukosavljevića 7 (1979) 209–223]

Мишић С., *Жупа и нахија Сенице у средњем веку*, Милешевски записи 8 (2009) 31–40. [Mišić S., *Župa i nahija Senice u srednjem веку*, Mileševski zapisi 8 (2009) 31–40]

Мишић С., *Земља у држави Немањића*, Годишњак за друштвену историју 4/2–3 (1997) 133–146. [Mišić S., *Zemlja u državi Nemanjića*, Godišnjak za društvenu istoriju 4/2–3 (1997) 133–146]

Мишић С., *Историјска географија српских земаља од 6. до 16. века*, Београд 2014. [Mišić S., *Istorijska geografija srpskih zemalja od 6. do 16. века*, Beograd 2014]

Мишић С., *Територијално-управна организација Полимља (XII–XIV)*, у: Краљ Владислав и Србија XIII века, ур. Т. Живковић, Београд 2003, 73–87. [Mišić S., *Teritorijalno-upravna organizacija Polimlja (XII–XIV)*, у: Kralj Vladislav i Srbija XIII века, ур. Т. Živković, Beograd 2003, 73–87]

Мркобрад Д., *Рас-Постење: фазе развоја утврђења*, Зборник радова Византолошког института 36 (1997) 203–217. [Mrkobrad D., *Ras-Postenje: faze razvoja utvrđenja*, Zbornik radova Vizantološkog instituta 36 (1997) 203–217]

Новаковић С., *Законски споменици српских држава средњег века*, Београд 1912. [Novaković S., *Zakonski spomenici srpskih država srednjega века*, Beograd 1912]

Петровић П. Ж., *Рашка – антропогеографска истраживања*, II, Нови Пазар 2010. [Petrović P. Ž., *Raška – antropogeografska istraživanja*, II, Novi Pazar 2010]

Поповић М., *Манастир Св. Варваре на Рељиној градини код Новог Пазара*, Саопштења 27/28 (1996) 95–121. [Popović M., *Manastir Sv. Varvare na Reljinoj gradini kod Novog Pazara*, Saopštenja 27/28 (1996) 95–121]

Премовић-Алексић Д., *Археолошка карта Новог Пазара, Тутина и Сјенице*, Нови Пазар 2014. [Premović-Aleksić D., *Arheološka karta Novog Pazara, Tutina i Sjenice*, Novi Pazar 2014]

Премовић-Алексић Д., *Остаци хамама испод зграде Музеја „Рас“ у Новом Пазару*, Новопазарски зборник 27 (2004) 373–376. [Premović-Aleksić D., *Ostaci hamama ispod zgrade Muzeja „Ras“ u Novom Pazaru*, Novopazarski zbornik 27 (2004) 373–376]

Томовић Г., *Властелинство манастира Св. Стефана у Бањској*, у: Повела краља Милутина манастиру Бањска. Светостефанска хрисовуља, књ. II, ур. Ђ. Трифуновић, Београд 2011, 195–249. [Tomović G., *Vlastelinstvo manastira Sv. Stefana u Banjskoj*, у: Povelja

kralja Milutina manastiru Banjska. Svetostefanska hrisovulja, knj. II, ur. Đ. Trifunović, Beograd 2011, 195–249]

Томовић Г., *Жупа*, у: Лексикон српског средњег века, ур. С. Тирковић, Р. Михалјчић, 195–197. [Tomović G., *Župa* u: Leksikon srpskog srednjeg veka, ur. S. Ćirković, R. Mihaљčić, 195–197]

Томовић Г., *Микротопонимија око града Раса према турском попису из 1468/9. године*, у: Споменица Милана Васића, Академија наука и умјетности Републике Српске, књ. II, Бања Лука 2005, 165–184. [Tomović G., *Mikrotoponimija oko grada Rasa prema turskom popisu iz 1468/9. godine*, u: Spomenica Milana Vasića, Akademija nauka i umjetnosti Republike Srpske, knj. II, Banja Luka 2005, 165–184]

Чар-Дрнда Х., *Оснивање Новог Пазара и његов развитак до краја XVI столећа*, Новопазарски зборник 8 (1984) 77–102. [Čar-Drnda H., *Osnivanje Novog Pazara i njegov razvitak do kraja XVI stoleća*, Novopazarski zbornik 8 (1984) 77–102]

Шкриванић Г., *Властелинство Св. Стефана у Бањској*, Историјски часопис VI (1956) 177–199. [Škrivanić G., *Vlastelinstvo Sv. Stefana u Banjskoj*, Istoriski časopis VI (1956) 177–199]

**Tatjana KATIĆ
Uglješa VOJVODIĆ**

**THE BORDERS OF THE ŽUPA AND NAHIYE OF RAS
IN THE MIDDLE AGES AND EARLY MODERN PERIOD (14–16TH CENTURIES)**

Summary

The paper aims to determine the area of the Ras district at the time of the Nemanjićs, local magnate Vuk Branković and the Ottoman Turks. The hitherto research into the St Stephen Chrysobull, the only source explicitly mentioning the villages of the Ras župa have shown that in the 14th century the Ras župa implied the area between the Raška river and the foothill of Golija mountain. Based on this Chrysobull, the charter of emperor Uroš about the exchange of estates between magnate Musa and knez Vojislav Vojinović, and a much younger source – the letter of Patriarch Arsenije III, around 30 villages and hamlets of the Ras župa have been identified with certainty. All of them were or are still located on the left bank of the Raška and Ljudska rivers. However, as in the past period župas were larger natural-geographic units which covered the valleys of rivers and ravines conducive to land cultivation, it seems probable that before the 14th century the Ras župa also stretched along the other bank of the Raška and Ljudska rivers, i.e. that it covered a larger area than it had later. The first Turkish censuses, carried out immediately after the conquest of this area in the first half of the 15th century, have shown that there were around 100 villages in the area of the župa, i.e. vilayet/nahiye of Ras in this period. The area that the Ottomans recorded under the name of the vilayet/nahiye of Ras most probably corresponds to the situation from the pre-Turkish period, i.e. the borders that the Ras župa had at the time when it belonged to the area of Vuk Branković and which it preserved in the first half of the 16th century. This is the territory between the southern slopes of Golija in the north and the Ljudska and Raška rivers in the west, south and south-east.

Чланак примљен: 01. 06. 2020.

Чланак коначно прихваћен за објављивање: 03. 08. 2020.

Александар КРСТИЋ*

Историјски институт
Београд

ИСТОРИЈА ЈЕДНЕ КАРТОГРАФСKE ЗАБЛУДЕ – ЕРШОМЉО (ВРШАЦ) НА СТАРИМ ГЕОГРАФСКИМ КАРТАМА

Анстракт: У раду се анализирају старе географске карте, настале од осамдесетих година XV до половине XVIII века, на којима су приказани тврђава или насеље Ершомљо. Иако је овај јужнобанатски град после пада под османску власт (1552) током друге половине XVI столећа трајно променио име у Вршац, Ершомљо је и даље упорно приказиван у бројним картографским публикацијама насталим у западној Европи у наведеном периоду. Услед погрешног преузимања података са старих карата и непознавања савремене географије европске Турске, па тако ни Баната, Ершомљо је на анализираним картама најчешће лоциран знатно источније, некада и на саму границу Баната према Трансилванији и Влашкој. Од друге половине XVII века, а посебно у време Великог бечког рата, на европским географским картама почиње да се појављује и Вршац. Међутим, на неким картама из овог периода механички су преношени подаци са старијих карата, па је паралелно с Вршцем учтаван и Ершомљо.

Кључне речи: Вршац, Ер(д)шомљо, Банат, географска карта, Лазарева карта (Tabula Hungariae).

Abstract: The paper analyses old geographic maps, created from the 1480s until the mid-18th century, which show the fortress or settlement of Éršomlyó. Although this south Banat town, after its fall under Ottoman rule (1552) permanently changed its name into Vršac in the second half of the 16th century, Éršomlyó was still persistently shown in numerous cartographic publications created in Western Europe in this period. Due to erroneous copying of data from old maps and the lack of knowledge about the contemporary geography of European Turkey, including Banat, in the analysed maps Éršomlyó is most often located much more eastward, sometimes on the very border of Banat towards Transylvania and Wallachia. From the second half of the 17th century, particularly at the time of the Great Turkish War, Vršac also began to appear in European geographic maps. However, data from older maps were mechanically transferred to some maps from this period, and Éršomlyó was inscribed in parallel with Vršac.

Keywords: Vršac, Ér(d)somlyó, Banat, geographic map, Lázár's map (Tabula Hungariae).

* aleksandar.krstic@iib.ac.rs

Средњовековно насеље Ердшомљо или Ершомљо,¹ које је лежало у подножју истоимене тврђаве на Вршачком брегу, имало је статус трговишта (*oppidum*) још у првој половини XIV века. Ипак, и поред повољног географског положаја на путевима који су спајали Темишвар са скелом у Хараму (Банатска Паланка) и са Београдом, насеље се није брзо развијало као привредни и урбани центар. Његовој стагнацији током друге половине XV и прве половине XVI столећа свакако су доприносили све чешћи упади турских акинција на подручје јужног Баната, док су се истовремено интензивирале сеоба Срба на ове просторе.²

Османско освајање Баната 1552. године означило је велику прекретницу у развоју насеља под Вршачким брегом. Према првом османском попису Темишварског санџака, спроведеном 1554. године, „варош Шемлик“, седиште истоимене нахије, била је насељена српским становништвом.³ У следећа два пописа Темишварског санџака из 1569. и 1579/1580. године, насеље се бележи као „варош Шемлик, друго име Вршац“.⁴ Стари мађарски назив је после тога у потпуности пао у заборав, док је ново српско име овог банатског града остало до данас. У раздобљу од првог османског пописа Темишварског санџака 1554. године до посете Евлије Челебије Вршцу 1665. године, ова варош се полако трансформисала у урбано насеље оријенталног типа, у коме је подигнута омања четвороугаона паланка. Она је преузела војну функцију старе камене тврђаве на Вршачком брегу.⁵ Бројност Срба, који су остали претежни део становништва Вршца у другој

¹ Somlyó је мађарски ороним, односно назив за (огољени) врх, планину, брег. Насеља Érdšomlyó („Шумовити“ или „Горски Шомљо“) и Mezšomlyó („Пољски Шомљо“ – Шемљуг, код садашњих места Шемлаку Маре и Гатаја у румунском Банату северно од Вршца) добила су своја имена према природним карактеристикама рељефа. О топонимима Ердшомљо и Мезешомљо видети: А. Крстић, *Између брега и рута: Ер(д)шомљо – Вршац у средњем веку*, Београд 2019, 11–13, с одговарајућом литературом.

² О средњовековној историји насеља Ер(д)шомљо видети детаљно: А. Крстић, *Између брега и рута*, 23–148. О вршачком утврђењу видети: М. Брмболић, *Вршачки замак*, Београд 2009.

³ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (даље: BOA), İstanbul, *Tapu tahrir defterleri* (даље: TD) no. 290, 368–369; А. Крстић, *Између брега и рута*, 144–145.

⁴ *Varoš-i Şemlik, nam-i diğer Virşac*: BOA, TD no. 579, 289; T. Halasi-Kun, *Unidentified Medieval Settlements in Southeastern Hungary: Alba Ecclesia, Castrum Ér-Somlyó, Castrum Somlyó, and Maxond*, in: Hungaro-Turcica. Studies in Honour of Julius Németh, ed. Gy. Káldy-Nagy, Budapest 1976, 298–299; P. Engel, *A Temesvári és Moldovai szandzsák törökori települései (1554–1579)*, Szeged 1996, 118; О. Зиројевић, *Panonska urbana kultura*, Beograd 2015, 12–13; А. Крстић, *Између брега и рута*, 11.

⁵ BOA, TD no. 290, 368–369; TD no. 579, 289–292; Е. Челеби, *Putopis. Odlomci o jugoslovenskim zemljama*, превод и коментар Н. Шабановић, Сарајево 1979, 542; О. Зиројевић, *Turci u Podunavlju*, I, Панчево 2008, 153–154; иста, *Panonska urbana kultura*, 12–13, 15.

половини XVI и првој половини XVII века значајна је и за разумевање важне улоге коју су Вршац и Вршчани, предвођени владиком Теодором, имали у српском устанку у Банату 1594. године.⁶ Штавише, османски извори сведоче да су не само пре, него и после Банатског устанка и масовног српског учешћа у антитурским борбама током Дугог рата (1593–1606), Срби и даље били веома присутни у вршачком гарнизону, нарочито међу мартолозима и коњаницима.⁷

Дуго времена пошто је пао под османску власт, и након што је трајно променио име у Вршац, Ершомљо је наставио да „живи“ на географским картама које су штампане широм Европе. Иако то картографско трајање Ершомља највећим делом не припада средњем веку – у питању је период од друге половине XVI до прве половине XVIII столећа – оно је имало мало, или нимало заједничког са нововековним Вршцем. Била је то једна дуготрајна и упорна картографска заблуда, која се изнова и изнова понављала, а која је заправо сведочила о непознавању географије европских провинција Османског царства у западној Европи. У наставку овог рада приказаћемо како је та заблуда настала, како се одржавала и мењала у бројним европским картографским издањима све до времена када је Банат укључен у границе Хабзбуршке монархије 1716. године, па и извесно време после тога. Иако је за ову прилику било немогуће наћи и прегледати све картографске публикације на којима је приказан Ершомљо од друге половине XV до средине XVIII века, велики број старих географских карата у које смо имали увид пружа могућност да се поуздано прати и опише ова појава.

Најстарија картографска и ликовна сведочанства о вршачком утврђењу налазе се на неколико географских карата из позног средњег века. У једном рукописном зборнику Птолемејеве *Географије*, допуњеном савременим географским картама, који је почетком последње деценије XV столећа у Фиренци израдио Немац Хенрих Мартел, постоји и карта Балканског полуострва.⁸ Мартел је био повезан са фирентинском картографском

⁶ А. Ивић, *Историја Срба у Војводини од најстаријих времена до оснивања потиско-поморишке границе (1703)*, Нови Сад 1929, 196–206; *Историја српског народа*, III/1, ур. Р. Самарџић, Београд 1993, 226–247 (Р. Самарџић); С. Ћирковић, *Устанак банатских Срба*, Рад Музеја Војводине 37–38 (1995–1996) 239–245; С. Катић, *Кнежевачко Потисје под турском влашћу*, у: *Историја Новог Кнежевца и околине*, ур. В. Крстић, Нови Кнежевац 2003, 173–180.

⁷ То се види из више османских пописа, насталих 1591. и у периоду између 1607. и 1634. године: К. Hegyi, *A török hódoltság várai és várkatonasága*, III, Budapest 2007, 1371–1376.

⁸ О немачком картографу из Нирнберга Хенриху Мартелу, који је живео и радио у Фиренци, видети: С. Greppi, *Martello (Hammer), Enrico (Heinrich)*, in: *Dizionario Biografico degli Italiani*, LXXI, Roma 2008, 75–77, с детаљном библиографијом.

радионицом Франческа Роселија, који је између 1480–1484. године боравио у Угарској, где је израђивао географске карте за краља Матију Корвина. Иако Роселијева карта Угарске није сачувана, сматра се да је њене податке искористио Мартел у својим картографским делима.⁹ На поменутој карти уцртане су две тврђаве с називом Шемљуг на простору данашњег Баната, североисточно од Београда. Прва од њих и даља од Београда – *Semglug magna* – одговарала би Мезешомљу (Шемљугу у румунском Банату), док би друга, позиционирана југозападно од ње и ближа Београду – *Semglug parva* – представљала Ершомљу, односно Вршац.¹⁰

Друга верзија исте карте постоји у кодексу *Insularium illustratum Henrici Martelli Germani*, који је сачуван у неколико примерака.¹¹ На примерку из Шантија у Француској, чији снимци су нама били доступни, међу више других тврђава на банатском подручју приказане су и *Semglucz magna* и *Semglucz parva* (слика 1). Већина утврђења представљених на овој карти на простору данашњег Баната погрешно је лоцирана или именована, па је такав случај и са два Шемљуга. *Semglucz magna* је постављен северно од свог „малог“ имењака, а између њих је уцртан и један планински ланац, који највероватније представља Вршачке планине.¹² На обе верзије Мартелове карте „Мали Шемљуг“ је приказан као равничарско утврђење, за разлику, рецимо, од Београда и Жрнова који су смештени на брегове, односно брда. Када се има на уму да се тврђава на брегу код Мезешомља у позном средњем веку називала *Kissomlyó* (тј. Мали Шомљо), може се закључити да је Мартел заправо побркао то и вршачко утврђење, односно да их је пермутовао. Ипак, поменуте Мартелове карте су драгоцене не само због чињенице да се ради о најранијим познатим картографским приказима Ершомља и Мезешомља (Киш Шомља), већ и стога што сведоче да су облици имена „Велики“ и „Мали Шемљуг“ већ били у употреби у то време.

⁹ R. Almagià, *On the Cartographic Work of Francesco Rosselli*, *Imago Mundi* 8 (1951) 27–34; F. Banfi, *Two Italian maps of the Balkan Peninsula*, *Imago Mundi* 11 (1954) 24–25, 27, 30–31.

¹⁰ *Cosmographia Jacobo Angelo interprete, cum tabulis Henrici Martelli Germani*, Biblioteca Nazionale Centrale di Firenze, *Codex Magliabechianus* XIII, 16, fol. 120v–121; фототипско издање: *Ptolomei Cosmographia*, A. I. Fontana, S. Gentile, A. Cattaneo, Firenze 2004. Црно-бели снимак дела ове карте на којој се види *Semglug parva* у: *Србија и суседне земље на старим географским картама*, Београд 1991, 33, 36.

¹¹ R. Almagià, *On the Cartographic Work of Francesco Rosselli*, 31; F. Banfi, *Two Italian maps*, 27; N. Bouloux, *L'Insularium Illustratum d'Henricus Martellus*, *The Historical Review La Revue Historique* 9 (2012) 77–94.

¹² Bibliothèque du château de Chantilly, *Insularium illustratum Henrici Martelli Germani*, Ms 698 (Ms 483), fol. 64v–65.

Сви утврђени градови на Мартеловим картама представљени су врло типски, углавном са једном, две или три куле повезане зидним платнима, тако да се на основу тих приказа не могу изводити закључци о стварном изгледу утврђења. Ипак, стицајем околности, примењена стилизација у случају вршачког замка заиста одговара његовом реалном изгледу – на једном крају утврђења налази се виша кула (донжон) а на другом крају једна нижа кула, које су међусобно спојене зидом.

За прву сачувану географску карту Угарске, Лазареву карту штампану 1528. године под називом *Tabula Hungariae*, материјал је прикупљан још половином друге деценије XVI века. На широком простору између Дунава и Тамиша, који протиче кроз велико језеро на чијем острву се налази Бечкерек, уцртане су две тврђаве – *Mesesomlo* и *Ersomlo*. Између језера и поменутих тврђава налази се *Campus Maxons*, који одговара Делиблатској пешчари.¹³ Док је Мезешомљо представљен као тврђава у равници, Ершомљо, тј. Вршац је приказан као утврђени град на врху брда са једном истакнутом централном и три мање бочне куле са шиљастим крововима (слика 2).¹⁴ Занимљиво је да су на Лазаревој карти обе ове тврђаве приказане као знатно веће од већине других утврда не само на простору Баната, укључујући и Темишвар, него и шире. То свакако не одговара ни реалној величини утврђења у Шемљугу и Вршцу, а ни њиховом војном значају у последњим деценијама XV и првим деценијама XVI столећа.¹⁵ Објашњење за такав приказ на Лазаревој карти за сада није могуће дати. Лазарева карта је до почетка XVII века имала још шест

¹³ А. Крстић, *Између брега и пута*, 23, 126.

¹⁴ *Tabula Hungarie ad quatuor latera per Lazarum quondam Thomae Strigonien(sis) Cardin(alis) Secretariu(m) viru(m) exp(er)tum congesta*, Ingolstadt 1528; факсимил: *Lázár Magyarország térképének (1528)*, Budapest 1998. О Лазаревој карти и њеним творцима постоји бројна литература, из које издвајамо: L. Irmédi-Molnár, *The Earliest Known Map of Hungary*, *Imago Mundi* 18 (1964) 53–59; *Lazarus Secretarius: The First Hungarian Mapmaker and His Work*, ed. L. Stegena, Budapest 1982; J. Калић, *Најстарија карта Угарске Tabula Hungariae*, *Зборник радова Византолошког института* 24–25 (1986) 423–436; Г. Томовић, *Територија Србије на картама до 1600. године*, у: *Србија и суседне земље на старим географским картама*, Београд 1991, 37–38, 42–43; Zs. Török, *Renaissance Cartography in East-Central Europe, ca. 1450–1650*, in: *History of Cartography III, Cartography in the European Renaissance*, ed. D. Woodward, Chicago–London 2007, 1820–1828. Није нам била доступна монографија K. Plihál, *The Tabula Hungariae..., Ingolstadt, 1528, Map and its Afterlife in the Light of Previous and Current Research*, Budapest 2013.

¹⁵ Ершомљо је заправо био најмање од утврђења на простору Северинског баната финансираних из краљевске касе почетком XVI века, видети: А. Крстић, *Између брега и пута*, 123–124.

издања са више подиздања штампаних у Венецији, Риму и Бечу.¹⁶ За нашу тему значајно је римско издање из 1559. године, приписано Антонију Лафрерију, на којем је већина вињета тврђава с Лазареве карте замењена кружићима. Међу ретким тврђавама које су и на овој карти представљене вињетама су Ершомљо и Мезешомљо.¹⁷

Подаци са Лазареве карте касније су преузимајући на већем броју других географских карата. Приликом преузимања тих података дошло је до значајних грешака, и то баш у случају Вршца и Шемљуга. Наиме, Лазарева карта *Tabula Hungariae* је оријентисана у правцу североисток–југозапад, односно заротирана је око 45–50° према истоку у односу на уобичајену оријентацију у правцу север–југ.¹⁸ Карта је у одређеној мери деформисана, више према рубним зонама. Картографи који су током XVI и XVII века користили Лазареву карту били су свесни њене неуобичајене оријентације, али и поред тога често нису правилно преносили њене податке у своје публикације. Такав случај био је и са овим банатским градовима сличног имена. Једно од објашњења за ту појаву могло би бити у томе да Ершомљо и Мезешомљо, који су убрзо пали под османску власт, нису били довољно познати европским картографима. Они су, уосталом, правили крупне грешке и када су са старих карата преузимали картографски материјал који се односи на Балканско полуострво.¹⁹ Осим тога, Ершомљо је током друге половине XVI века дефинитивно променио своје име, па је временом потпуно заборављено да је то био стари назив Вршца.

¹⁶ G. A. Valvassore, *Nova descriptio totius Vngariae*, Venezia 1553. (део ове карте који приказује Банат и Ершомљо објављен је у: М. Брмболић, *Вршачки замак*, 10); J. Zsámboky, *Vngariae Tanst[etteriana] descriptio nunc correctae*, [Vienna] 1566; римска издања П. Лигорија (Pirro Ligorio), А. Лафрерија (Antoine du Pérac Lafréry/Antonio Lafreri), М. Трамецина (M. Tramezzino), К. Дучетија (Claudio Duchetti) и Ђ. Орланда (Giovanni Orlandi) настала су између 1558. и 1602. године. О свим овим издањима датаљније видети: B. Bak, *Roman editions of the Lazarus Maps*, *Studia Cartologica* (Térképészeti Tanulmányok) 13 (2006) 31–42; L. Stegena, *Editions of Lazarus's Map*, in: *Lazarus Secretarius*, 16–19; такође и на: <https://lazarterkep.oszk.hu/en/terkepismertetok/editions-16th-century-ii>.

¹⁷ [Antonio Lafreri?], *Nova descriptio totius Hungariae*, Roma 1559.

¹⁸ То је можда резултат употребе Птолемејеве конусне или Стабиус-Вернерове кардиоформне пројекције: L. Irmédi-Molnár, *The Earliest Known Map*, 54–58; G. Timár, G. Molnár, B. Székely, K. Plihal, *Orientation of the Map of Lazarus (1528) of Hungary – Result of the Ptolemaian Projection?*, in: *Cartography in Central and Eastern Europe*, eds. G. Gartner, F. Ortig, Berlin–Heidelberg 2010, 487–496; Т. Гаудењи, М. Јовановић, *Лазарева карта Угарске*, *Зборник радова Географског института САНУ „Јован Цвијић“* 62/2 (2012) 119–124.

¹⁹ Г. Томовић, *Територија Србије на картама до 1600. године*, 36–43; Ж. Шкаламера, *Картографија Србије и југословенских земаља од почетка XVI до краја XIX века*, у: *Србија и суседне земље на старим географским картама*, Београд 1991, 55–56.

Већ на карти Пољске и Угарске Такома Гасталдија из 1548. године дошло је до деформисања због неразумевања оријентације Лазареве карте. Тако је Ершомља (*Ersonlio*), означен вињетом тврђаве као и други утврђени градови, приказан источно од Мезешомља и југоисточно од Карансебеша, а северно од Мехадије.²⁰ Ова карта била је подлога за карту Пољске и Угарске Ђиролама Русчелија из 1598. године, на којој су поновљене исте грешке у положају Ершомља и других банатских градова.²¹

Исти је случај и са географском картом Угарске Волфганга Лацијуса из 1556. године. Лацијус је у великој мери преузимао картографски материјал са Лазареве карте, истовремено оштро критикујући њену деформисаност.²² Међутим, управо су специфична оријентација и деформисаност Лазареве *Tabula Hungariae* завеле Лацијуса, па на његовој карти градови *Mesosomlo* и *Ersomlo* нису смештени јужно од Темишвара, већ су померени у планине источно од Карансебеша. Под утицајем Лазареве карте, они су приказани као већа и значајнија утврђења од многих других тврђава и утврђених градова са подручја Баната, Трансилваније и других крајева Угарске. Стилизација Ершомља као масивног замка са четири куле и зградом између њих, која изгледа као палата, нема много заједничког са стварним изгледом вршачког утврђења. Истовремено, Вршачке планине испод којих су приказане шуме и са источне и са западне стране, остале су без икаквог објекта. Већ на Лацијусовој карти, на простору између Вршачких планина и Дунава, унет је натпис *Ratzenland/Rasciani*, који сведочи о доминантном српском присуству на простору јужног Баната половином XVI столећа (слика 3).²³ Овакви натписи појављиваће се потом на још неколико карата из друге половине XVI и из XVII века.

Лацијусова карта Угарске била је подлога за карту ове земље коју је у Антверпену израдио Абрахам Ортелијус 1572. године, и која је потом имала више издања.²⁴ У ликовном смислу, Ортелијусова карта је другачије стилизована, али су подаци и натписи преузети с Лацијусове

²⁰ Giacomo Gastaldi, *Polonia et Hungaria Nova Tabula*, Venezia 1548.

²¹ Girolamo Ruscelli, *Polonia Et Hungaria Nuova Tavola*, Venezia 1598.

²² О Лацијусу видети: M. Kratochwill, *Lazius, Wolfgang*, in: *Neue Deutsche Biographie* 14, Berlin 1985, 14–15; R. W. Karrow, *Mapmakers of the Sixteenth Century and Their Maps: Bio-Bibliographies of the Cartographers of Abraham Ortelius, 1570*, Chicago 1993, 334–343.

²³ Wolfgang Lazius, *Karte des Königreichs Ungarn 1556. Regni Hungariae Descriptio Vera*, Vienne 1556.

²⁴ Abraham Ortelius, *Hungariae descriptio, Wolfgango Lazio Auct[ore]*, Antwerp 1572, 1579, 1580, 1584, 1612. О Ортелијусу видети и: *Abraham Ortelius and the First Atlas: essays commemorating the quadricentennial of his death, 1598–1998*, eds. M. van den Broecke, P. van der Krogt, P. Meurer, Houten 1998.

карте. Када су у питању Ершомљо и Мезешомљо, разлика је у томе што нису уцртани на брдима на граници с Влашком, већ у равници испод њих, али су и даље источно од Карансебеша, и северно од Голупца.

Матеус Зинд је 1567. године такође израдио карту Угарске.²⁵ Ова географска карта рађена је под утицајем Лацијусове карте – садржи грбове приказаних земаља, текстове који се односе на битке, има исти или врло сличан положај насеља и на исти начин уцртане водотокове. Зиндова карта је опремљена богато исцртаним вињетама, које приказују битке, пастире, Турке у кочијама, ловце, дивље животиње, шуме, лађе на рекама. Вињете градова су другачије него на Лацијусовој карти, а у неким случајевима намеће се закључак да су рађене према реалним представама (на пример, тврђава Бечкерек на острву у језеру које стварају Бегеј и Тамиш заправо приказује изглед тврђаве Бечеј). На врховима тврђава на османском подручју уцртан је полумесец. Мезешомљо и Ершомљо су опет источно од Карансебеша, према Карпатима и граници с Влашком (слика 4).

Ова карта била је подлога за бројне касније географске карте.²⁶ Међу њима треба издвојити карту Угарске Јакоба фон Сандрата из 1664. године због занимљиве ликовне представе тврђаве Ершомљо. Иако шематизована, као и сви други прикази утврђења на овој карти, и у основи преузета од Зинда, она ипак има извесне сличности са стварним изгледом вршачког утврђења. Наиме, на десној страни тврђаве, која се налази на брегу, уздиже се висока кула, поред које је једна нижа. Лево од донжон куле, поред зидног платна, налази се масивна зграда, која по положају подсећа на палату у вршачком замку. Коначно, на крајњој левој, западној

²⁵ Matthias Zündt, *Nova totius Ungariae descriptio accurata diligens desumpta ex pluribus aliorum editis cosmographicis chartis et typis aereis incisa a Matthia Cynthio Norimbergensi Anno a Christo nato MDLXVII*.

²⁶ Claes Janszoon Visscher, *Nova et recens emendata totius Regni Ungariae una cum adiacentibus et finitimis regionibus*, Amsterdam 1624; Nicolas Berey, *Carte de Haute et Basse Hongrie Transilvanie Sclavonie, Croatie, et Dalmatie Dessinee sur les lieux par un Gentilhomme Hongrois*, Paris 1663; Cornelis Danckerts, *Nova et recens emendata totius Regni Ungariae una cum adjacentibus et finitimis regionibus excudebat C. Danckertz*, Amsterdam 1657; изд. Dancker Danckerts 1663. (ова карта је суштински рађена према Зинду, али поједностављено, без илустрација и вињета); Frederick de Wit, *Novissima et emendata delineatio Hungariae una cum adjacentibus et finitimis regionibus*, Amsterdam circa 1668. (карта је рађена према Данкертсу, суштински према Зинду, али поједностављено, без илустрација и вињета); Wilhelm Pfann, Johann Hofmann, *Neüe und richtige abbildung dess gantzen Königreichs Ungarn sampt denen daran stossenden Ländern*, Nürnberg 1680? (Ершомљо је приказан као велика тврђава на брду са једном великом централном и четири мање куле).

страни утврђења приказана је једна нижа кула, која личи на округлу кулу вршачког замка (слика 5).²⁷

У великом атласу Абрахама Ортелијуса своје место нашла је и географска карта Угарске коју је израдио мађарски картограф Јанош Жамбоки (1579).²⁸ На овој карти је Максондско поље (*Campus Maxons*), које одговара Делиблатској пешчари, померено између Бечкеречког језера и Темишвара. Јужно од поља Максонд поред Дунава уписано је *Rigo mezo*, што је мађарски назив за Косово поље (*Rigómező*). На овим пољима нацртана су два пара јелена, свакако према опису Николе Олаха у делу *Hungaria* (1536).²⁹ Између Београда и Голупца је Видин, а преко пута њега Оршава. Ершомљо је источно од Бечкеречког језера, јужно од Карансебеша и северно од тврђаве Ласловар (*S. Lasla*), која је преко пута ушћа Ибра.³⁰ Ершомљо се налази на брегу, а Мезешомљо источно од њега у равници (слика 6). Ова карта била је подлога за карту Угарске Матијаса Квада (1592). Та географска карта је ликовно поједностављена у односу на ону из Ортелијусовог атласа, па је већина вињета тврђава замењена кружићима, док су малобројне преостале вињете тврђава поједностављене (као што је то био случај с Београдом). Ершомљо је такође приказан кружићем и постављен на врх једног брда.³¹

²⁷ Jacob von Sandrart, *Neue Land-Tafel von Hungarn und dessen incorporirten Königreichen und Provinzen: auß den besten Mappen verfertigt und gebessert*, Nuremberg 1664. За реконструкцију изгледа вршачког утврђења видети: М. Брмболић, *Вршачки замак*, 110–111; А. Крстић, *Између брега и пута*, 61.

²⁸ *Ungariae Loca Praecipua Recens Emendata atque Edita, per Ioannem Sambucum Pannonium, Imp. Ms. Historicum*. 1579, in: *Theatrum Orbis Terrarum Abrahami Ortelii*, Antwerpen 1581, 1584, 1612. Основни подаци о Жамбокијевом животу и раду: W. Harms, *Sambucus, Johannes*, in: *Neue Deutsche Biographie* 22, Berlin 2005, 405–406.

²⁹ Никола Олах, потоњи канцелар и острогонски надбискуп (1553–1568), у свом делу *Hungaria* из 1536. године навео је да се између Дунава и Тамиша могу видети две тврђаве – Ершомљо на гори поред поља Максонд и Мезешомљо према Темишвару. На Олахов опис Шемљуга и Вршца по свему судећи је утицао њихов ликовни приказ на Лазаревој карти *Tabula Hungariae*. Пошто су се подунавске тврђаве већ више година налазиле под влашћу Турака, Олах наводи да ни Угрима, али ни Турцима није било безбедно ловити у том крају богатом јеленском дивљачи: Nicolaus Oláh, *Hungaria*, in: *Adparatus ad historiam Hungariae*, ed. M. Bél, Posonii 1735, 31; А. Крстић, *Између брега и пута*, 126–127.

³⁰ Ласловар је тврђава коју је краљ Жигмунд подигао 1428. године насупрот Голупцу; њени остаци налазе се код данашњег места Коронини: А. Крстић, *Из историје средњовековних насеља Југозападног Баната (15. век – прва половина 16. века)*, Зборник Матие српске за историју 73 (2006) 46–47, с ранијом литературом.

³¹ Matthias Quad, *Hungariae loca praecipua recens emendata, atque edita pera Ioannem Sambucum Pannonium ...*, Cologne 1592, 1600.

На карти Угарске у Атласу Герхарда Меркатора (1585) Мезешомљо је уцртан у пољу југоисточно од Темишвара, а Ершомљо на брду (планини) југоисточно од Мезешомља, јужно од Карансебеша и северно од Голупца, на самој граници с Влашком. Карта постоји у више црно-белих и бојених верзија. У равници са јужне и југоисточне стране брда на коме се уздиже тврђава Ершомљо налази се шума. Ершомљо је представљен као утврђење са три куле – највишом централном и две бочне, док у верзији из 1607. године постоје само једна централна и десна бочна кула.³² Ова карта је такође послужила као предлог за више других карата.³³ На Меркаторовој карти Влашке, Србије, Бугарске и Романије (1589) Ершомљо и Мезешомљо смештени су на брда југоисточно од Темишвара. Ершомљо, који је јужно од Карансебеша, а северно од Оршаве, представљен као тврђава са три куле (слика 7).³⁴ Нешто је другачија стилизација на црно-белој карти Јодока Хондиуса из 1607. године – Ершомљо је тврђава с једном, а Мезешомљо са три куле. Тврђаве су смештене на два скоро спојена брда.³⁵

Ершомљо је приказан и на већем броју географских карата које је израдила радионица француског картографа Николаса Сансона током друге половине XVII и почетка XVIII столећа. На карти тока Дунава тврђаве Мезешомљо и Ершомљо представљене су са по једном кулом са полумесеком и налазе се на врховима брда (планинског ланца) у линији југоисточно од Темишвара. За Ершомљо је погрешно написано *Człomla*.³⁶

³² Gerard Mercator, *Hungaria*, in Gerardi Mercatoris *L'Atlas ou Méditations Cosmographiques de la Fabrique du Monde et Figure diceluy*, Amsterdam 1585, 1595, 1630. Изд. J. Hondius: *Atlas minor Gerardi Mercatoris, a I. Hondio plurimis aeneis tabulis auctus et illustratus. Amsterodami Excusum in aedibus Iudoci Hondij, venunt etiam apud Cornelii Nicolai, item apud Ioannem Ianssoniu Arnheimi*, Amsterdam 1607, cca 1610, 1613–1616.

³³ John Speed, *The Mape of Hungari*, London 1626; Willem Janszoon Blaeu, Johannes Blaeu, *Hungariae Regnum*, Amsterdam 1640; Johannes Janssonius, *Hungariae Regnum*, Amsterdam 1666; [Аноним], *Hungariae Regnum*, [s. d.] (црно-бела варијанта); Peter Schenk, Gerard Valk, *Hungariae Regnum*, Amsterdam 1690.

³⁴ Gerhard Mercator, *Walachia, Servia, Bulgaria, Romania*, Amsterdam 1589; ed. J. Janson, Amsterdam 1631. Ову карту издавали су и: Willem & Johannes Blaeu, Amsterdam 1647; Pieter Schenk, Gerard Valk, Amsterdam 1670–1720.

³⁵ Jodicus Hondius, *Wallahia, Servia, Bulgaria Romanania*, in *Atlas minor Gerardi Mercatoris, a I. Hondio plurimis aeneis tabulis auctus et illustratus. Amsterodami Excusum in aedibus Iudoci Hondij, venunt etiam apud Cornelii Nicolai, item apud Ioannem Ianssoniu Arnheimi*, Amsterdam 1607.

³⁶ Nicolas Sanson, *Cours du Danube*, Paris 1665, издање и у: Guillaume Sanson, *Cartes et Tables de la Geographie Ancienne et Nouvelle ou Methode pour s'Instruire Avec facilite de la Geographie, et Connoistre des Empires, Monarchies, Royaumes, Etats, Republiques, et Peuples ...*, Paris 1697, 1709.

Када су поменуте тврђаве у питању, једина битнија разлика Сансонове карте Угарске и суседних земаља у односу на претходну карту је њихов изглед – имају по три куле, од којих је највиша централна (слика 8).³⁷ На карти Трансилваније *Ermsomlo* је померен на исток, на границу с Влашком.³⁸ На карти која приказује ратишта Великог Бечког рата, Ершомљо је тврђава на брегу са три куле на самој граници Влашке и Трансилваније.³⁹ Коначно, на карти Европске Турске Мезешомљо и Ершомљо представљени су тачкицама, на врховима брда. Пошто је ситнија размера карте, мање је и приказаних топонима у Банату.⁴⁰

Сансоновим картама врло је блиско још неколико географских карата из тог периода. На карти Угарске и суседних земаља Ђакома Росија тврђаве Мезешомљо и Ершомљо представљене су са по три куле на врховима брда (планинског ланца) у линији југоисточно од Темишвара.⁴¹ На карти тока Дунава Јохана Баптиста Хомана Мезешомљо је приказан кружићем у равници испод планина, а Ершомљо (*Ersomollo*) као тврђавица између планина с једном вишом кулом са шиљком на врху.⁴² По начину на који је приказан Ершомљо овим картама је блиска, само поједностављена и карта Угарске Џонаса Мура. На њој је мало картографских елемената, а Мезешомљо и Ершомљо су југоисточно од Темишвара. Први се налази у равници, а Ершомљо на брегу с једном вишом кулом и зидом. Западно од њега је Бечкеречко језеро.⁴³

Велике сличности у приказима Баната и банатских градова, укључујући и Ершомљо на бројним картама различитих картографских кућа у периоду од друге половине XVI до прве половине XVIII века не треба да чуде ако се зна да су велики издавачи у западној Европи

³⁷ Nicolas Sanson, *Hungrie, Transilvanie, Esclavonie, Croacie, Bosnie, Dalmacie*, Paris 1665, издање и у: Guillaume Sanson, *Cartes et Tables*, 1697, 1709.

³⁸ Nicolas Sanson, *Principaute de Transilvanie*, Paris 1694, издање и у: Guillaume Sanson, *Cartes et Tables*, Paris 1697.

³⁹ N. Sanson, Pierre Mortier, *Theatre de la Guerre en Hongarie Transilvanie etc*, Amsterdam 1693, 1700. По начину на који приказује Банат и Ершомљо претходнима је слична и карта: Nicolas Sanson, *La Partie Septentrionale de la Turquie en Europe*, у: Guillaume Sanson, *Cartes et Tables*, 1697, 1709.

⁴⁰ Nicolas Sanson, *L'Empire des Turqs en Europe*, Paris 1665; издање и у: Guillaume Sanson, *Cartes et Tables*, 1697, 1709. Овој карти блиска је: Alexis-Hubert Jaillot, *Le Royaume de Hongrie et les Etats qui en ont este sujets et qui font presentement la Partie Septentrionale de la Turquie en Europe*, Paris cca 1700.

⁴¹ Giacomo Giovanni Rossi, *Il Regno D'Ungaria Transilvania, Schiavonia, Bosnia, Croatia, Dalmatia ...*, Rome 1683, 1688.

⁴² Johann Baptist Homann, *Fluviorum in Europa principis Danubii cum adjacentibus regnis nec non totius graeciae et archipelagi novissima tabula*, Nürnberg 1705–1714.

⁴³ Jonas Moore, *Hungaria*, London 1681.

(Антверпену, Паризу, Лондону и Нирнбергу) међусобно размењивали, копирали и куповали штампарске плоче. Тако је дуготрајно прештампавање географских карата југоисточне Европе, уз мање графичке и стилске промене на њима, било одраз одсуства унапређења географских знања о овим крајевима на западу европског континента.⁴⁴

Карта Угарске Мартина Штира из 1664. године је прва географска карта ове земље после Лацијусове која показује извесну оригиналност. На Штировој карти учтана су бројна непостојећа брда у виду кртичњака и у равничарском Банату, насупрот Београду и Смедереву, као и источно од Бечкеречког језера. Оно је приказано разуђеније него на ранијим картама и издужено у правцу североисток–југозапад, а Бечкерек није на острву, него на полуострву које се налази на западној обали језера. У равници југозападног Баната налази се натпис *RASCIA*, а тврђава *Ersomello* с једном истакнутом кулом са шиљастим кровом лежи у равници иза брда, доста источније од Темишвара. *Mesosomlo* је југоисточно од Ершомља, такође у равници (слика 9).⁴⁵ Изглед Бечкеречког језера према Штировој карти дат је на карти тока Дунава Пјера Мортијера, док су Ершомљо и Мезешомљо представљени тачкицама у равници источно од Максондског поља, а северно од Ласловара и Голупца.⁴⁶

На карти Угарске Георга Вишера и Матијаса Грајшера (1682), Мезешомљо и Ершомљо налазе се на два брда или планине источно од Карансебеша. Брдо на коме је Ершомљо је веће.⁴⁷

Ершомљо се може наћи на више географских карата које је израдио италијански картограф Ђакомо Кантели де Вињола са својим сарадницима током последњих деценија XVII века.⁴⁸ На карти Влашке и Молдавије Ершомљо је приказан као тврђавица на брегу у границама Влашке. Са југоисточне и јужне стране брега на коме је Ершомљо нацртана је шума, као на картама које преузимају податке од Меркатора и Виљема Блава (слика 10).⁴⁹ На карти тока Дунава од Београда до Црног

⁴⁴ Ж. Шкаламера, *Картографија Србије и југословенских земаља*, 59.

⁴⁵ Martin Stier, *Landkarten des Königreichs Ungarn...*, Wien 1664. О овој карти видети и: Ж. Шкаламера, *Картографија Србије и југословенских земаља*, 60, 65.

⁴⁶ Pierre Mortier, *Le Cours de Danube*, Amsterdam 1708.

⁴⁷ Georg Matthäus Vischer, Matthias Greischer, *Ungaria cum finitimis provinciis antiquitus nunc noviter et aucta edita*, Wien 1682.

⁴⁸ О Кантелију де Вињоли видети: Ж. Шкаламера, *Картографија Србије и југословенских земаља*, 66–69, где је наведена и ранија литература.

⁴⁹ Giacomo Cantelli da Vignola, Giacomo Giovanni Rossi, *Descrizione delli Principati della Moldavia, e Valachia tolta...*, Roma 1686, 1692.

мора Мезешомљо и Ершомљо налазе се на врховима брда југоисточно од Темишвара, означени тачкицама. За Ершомљо недостаје натпис, а облик Бечкеречког језера је као на Штировој карти.⁵⁰ На карти Угарске Ершомљо је мала тврђава с једном кулом на врху планине поред самог картуша са натписом. У равници западно од планине учртана је шума. Североисточно од Ершомља на брегу је Мезешомљо, означен тачкицом.⁵¹ Јужно од Ершомља на обали Дунава приказана је Уј Паланка (Нова, Банатска Паланка). На карти је учртано и Панчево поред Тамиша, али се поред ових реалних елемената налази и низ топонима преузетих са старих карата, и то у деформисаном облику (*Julick, Dombolanik, Haran, Orzona*, тј. Оршава насупрот Смедереву, Бечкеречко језеро и други).⁵² Коначно, на карти *Vngaria Occidentale* два натписа *Ersomlo* и *Ersomilo* налазе се један до другог поред тврђавице са једном кулом на брду, које је део планинског ланца југоисточно од Темишвара. Мезешомљо је северозападно од Ершомља. Распоред планина је као на Сансоновим картама, а Бечкеречко језеро као код Мартина Штира (слика 11).⁵³

На карти тока Дунава другог познатог италијанског картографа тога времена Винченца Коронелија, *Ersomlo* је само тачкица на *Campus Maxons (Marocz Feld)* уз десни део горње ивице мапе.⁵⁴

Ершомљо је приказан и на више географских карата које су израђене у радионици низоземског картографа Фредерика де Вита током друге половине XVII и почетком XVIII столећа. На карти тока Дунава Ершомљо је југоисточно од Мезешомља, који је југоисточно од Темишвара. Обе тврђаве приказане су на бреговима са по једном вишом централном и две ниже бочне куле са шиљатим крововима. Ершомљо је

⁵⁰ Giacomo Cantelli, Giacomo Giovanni Rossi, *Corso del Danubio da Belgrado fino al Mar Nero con la Provincie, che intorno al medesimo si trovano*, Roma 1684.

⁵¹ Giacomo Cantelli, Giacomo Giovanni Rossi, *L'Ungaria nuovamente descritta et accresciuta da varie notizie da Giacomo Cantelli da Vignola*, Roma 1686, 1692.

⁵² *Julick* и *Dombolanik* су деформисани и удвојени облик од *Dombo Julich* Лазареве карте, што се односи на тврђаву у Дубовцу на Дунаву. *Haran*, средњовековни Харам, приказан је знатно западније од Нове (Банатске) Паланке код које се заправо налазио. Видети: А. Крстић, *Из историје средњовековних насеља Југозападнoг Баната*, 41–44.

⁵³ Giacomo Cantelli, Giacomo Giovanni Rossi, Domenico de Rossi, *Vngaria Occidentale: descritta da Giacomo Cantelli da Vignola*, Roma 1689, 1692.

⁵⁴ Vincenzo Coronelli, *Corso del Danubio da Vienna sin' a Nicopoli*, објављена у: *Theatro della Guerra, Tomo III. Ungheria*, Venetia 1690, и у: *Atlante Veneto, nel quale si contiene la descrizione geografica, storica, sacra, profana, e politica, degl'imperi, regni, provincie, e stati, dell'universo... accresciuto di molte tavole geografiche, non piu publicate*, tomo I, Venetia 1693. О Коронелију видети: Ж. Шкаламера, *Картографија Србије и југословенских земаља*, 69–74.

на самој граници према Влашкој. И ова карта суштински потиче од Зиндове карте.⁵⁵ На другој варијанти ове карте Ершомљо и Мезешомљо приказани су на два брега југоисточно од Темишвара са по једном високом кулом, само што су границе Трансилваније и Влашке померене даље на исток. Међутим, на Де Витовој „најновијој“ карти Угарске преузета су решења која потичу још од Лацијуса, па су тврђаве Мезешомљо и Ершомљо смештене далеко источније од Карансебеша. Ершомљо је на брегу, има две куле и полумесец на врху оне леве.⁵⁶ На географској карти која приказује Угарску и земље југоисточне Европе, Де Вит је Ершомљо сместио југоисточно од Темишвара (који је, као и Београд, приказан као план модерног артиљеријског утврђења с бастioniма). Ершомљо и од њега севернији Мезешомљо представљени су као утврђења на брегу са по једном шиљатом кулом.⁵⁷

Карта дунавског тока Сигисмунда Биркена фон Бетулуса и Јакова фон Сандрата у основи понавља рељеф, ток река и положај насеља са ранијих карата (Лацијус, Зинд и други). Мезешомљо и Ершомљо су на два усмањена брда која се уздижу из равнице источно од Бечкеречког језера и југоисточно од Темишвара (од кога је равница одвојена планинама). Источно од Ершомља такође су планински ланци, а северно од њега шума у равници. Обе тврђаве на брду представљене су појединачним кулама са полумесеком на врху. На карти су убележене значајне битке с Турцима од XV века до актуелних борби у Бечком рату (1688). Тако је између Београда и Бечкеречког језера у југозападном Банату ознака за битку (укрштени мачеви) и натпис који се односи на Хуњадијеву одбрану Београда 1456, док је јужно од Ершомља ознака битке и референца на сукоб с Турцима 1476. године (битка код Пожежене, која је уцртана западније и означена као *Bozazin*).⁵⁸

⁵⁵ Frederick de Witt, *Danubius Fluvius Europæ Maximus a Fontibus ad Ostia*, Atlas Major Bd. 63, Tvl. 22, 23b, Amsterdam 1660, 1720. Овој карти веома је слична: Nicolaes Visscher, *Danubius fluvius Europæ maximus, a fontibus ad ostia*, Amsterdam 1690.

⁵⁶ Frederick de Wit, *Novissima et Emendata Delineatio Hungariae una cum adjacentibus et Finitims Regionibus*, Amsterdam circa 1668.

⁵⁷ Frederick de Wit, *Nova totius Hungariae, Transylvaniae, Serviae, Romaniae, Bulgariae, Walachiae Moldaviae, Sclavoniae, Croatiae, Bosniae, Dalmatiae maximaque partis Danubii fluminis descriptio*, Amsterdam 1682. Врло слична овој карти је: Gerrit van Schagen, *Theater Des Oorlogs in Hongarye Tussen De Keyserlyke en de Turken / Theatre de la Guerre en Hongrie entre les Imperiaux et les Turcs*, Deen Hague 1729.

⁵⁸ Sigmund Birken von Betulius, Jakob von Sandrart, *Danubius, fluviorum Europæ princeps cum omnibus accessoriis fluminibus, et quae alluit regnis, provinciis... a fonte ad ostia...*, Norimbergæ 1684 (карта је заправо нешто млађа, јер су на њој приказани и догађаји из 1688. године).

На карти Угарске и њој подложних земаља Филипа Лија (1686) Ершомљо и Мезешомљо су уцртани као кружићи у равници југоисточно од Темишвара.⁵⁹ На карти која приказује део средње и југоисточну Европу Јуста Данкертса Ершомљо је означен кружићем у равници и померен ка Влашкој, а налази се између два Мезешомља (од којих је један на самој влашкој граници).⁶⁰

На неколико старих географских карата Ершомљо је померен на саму границу Влашке. Тако су на карти Теодора Данкертса из друге половине XVII века Мезешомљо и Ершомљо померени знатно на југоисток од Карансебеша, у равницу испод планинског венца Карпата који чине границу према Трансилванији. Ершомљо (*Ersomelo*) је на самој граници Влашке, североисточно од Мехадије. Бечкеречко језеро је стилизовано према Штировој карти.⁶¹ Веома слична, с незнатно другачијом стилизацијом ознака за Мезешомљо и Ершомљо (тврђаве са три куле са шиљцима, од којих је средишња највиша) је и карта Угарске и суседних земаља Јохана Баптиста Хомана (слика 12).⁶² У односу на претходне, карта Трансилваније, Влашке, Молдавије и Бугарске Матеуса Зојтера разликује се само у томе што су тврђаве Мезешомљо (са једном) и Ершомљо (са три куле) смештене на врхове брда, односно планина.⁶³

Реални и савремени географски подаци, бар када је Вршац у питању, почели су да се појављују у западноевропској картографији у другој половини XVII века. Међутим, на читавом низу географских карата из тог времена и прве половине XVIII столећа ови савремени и тачни географски подаци мешани су са оним погрешним и застарелим, преузетим са старих карата. Тако се на бројним картама могу истовремено видети Вршац (мање или више тачно лоциран) и Ершомљо. Такав је случај на географској карти Угарске Клемента де Јонга (1662/1675). На њој је Вршац (*Varsat*) приказан северно од Београда, поред отоке која истиче из Бечкеречког језера и утиче у Дунав, док је Ершомљо приказан као мала тврђава с једном кулом на брду унутар

⁵⁹ Philip Lea, *A New Mapp of the Kingdom of Hungary and the States that have been Subject to it, which are at Present the Northern Parts of Turkey in Europe*, London 1686.

⁶⁰ Justus Danckerts, *Regni Hungariae, Graeciae et Moreae ac regionum quae et quondam fuere christiani... maximaeque partis Danubii fluminis*, Amsterdam [1688?]. Идентично је и на карти: Christoph Riegel, *Accurate Landkarte des Königreichs Hungarn*, Nürnberg 1700?

⁶¹ Theodor Danckerts, *Exactissima totius Danubii fluvii tabula et minores in eum influentes fluvii cum omnibus adjacentibus regionibus*, Amsterdam 1650–1690.

⁶² Johann Baptist Homann, *Regnorum Hungariae, Dalmatiae, Croatiae, Sclavoniae, Bosniae, Serviae et Principatus Transylvaniae novissima exhibitio*, Nürnberg cca 1715.

⁶³ Matthäus Seutter, *Transylvanicae, Moldaviae, Walachiae, Bulgariae*, Augsburg 1720–1740?

граница Влашке (*Walachia interior*). Он се налази источно од Карансебеша и Мезешомља, који је остао унутар граница Баната, тј. „Bulgariae“.⁶⁴ Најкарактеристичнији пример ове збрке налази се на карти Угарске Николаса Вишера из 1687. године, на којој су осим места *Varsat* између Београда и Бечкеречког језера, у банатској равници источно од њега приказана насеља *Ersomlo* и *Mesesomlo*, док су источно од Карансебеша учртане тврђаве *Mesemlo* и *Ersomlo*. Ова последња на брегу, на територији Влашке (слика 13).⁶⁵

На карти Фредерика де Вита која приказује Угарску и земље на које су се протезале претензије угарских краљева, *Ersomello* је тачка у шумовитој равници према граници с Влашком и Трансилванијом, јужно од Карансебеша и северно од Северина, док је Вршац са западне стране Бечкеречког језера, које има облик као на Штировој карти.⁶⁶ На још једној карти Угарске Јакоба фон Сандрата из времена Бечког рата, Вршац је приказан као на претходној карти, а Ершомљо као тачка на брду према Влашкој, док је Мезешомљо источно од њега, на самој граници Влашке.⁶⁷ На карти ратишта која је објављена у време следећег аустро-турског рата (1737) Николас де Фер је Вршац приказао као на претходним картама, а Ершомљо (*Ersomelle*) је означен кружићем у равници јужно од Лугоша. Мезешомљо (*Metzosemle*) је југоисточно од њега, означен кружићем на брду према Влашкој, чија је граница код Мехадије.⁶⁸

За разлику од карте Угарске Гијома Делила из 1703, на којој нема Вршца, већ само Ершомља (и Мезешомља), на његовој карти из 1742. године Вршац је учртан испод југозападог дела Бечкеречког језера, поред Тамиша који истиче из језера и улива се у Дунав. Као и на претходној карти, Ершомљо (*Ersomello*) је означен кружићем, у равници јужно од

⁶⁴ Clement de Jonghe, *Totius Regni Hungariae maximaeque partis Danubii fluminis una cum adjacentibus et finitimis regionibus*, Amsterdam [1662], in: *Tabula Atlantis*, 1675.

⁶⁵ Nicolaus Visscher, *Totius Regni Hungariae et adjacentium Regionum Tabula a[nno] 1687 ob res bellicas inter Christianos et Turcas exacte correctae ac innumeris locis aucta*, Amsterdam [1687], 1690.

⁶⁶ Frederick de Witt, *Regni Hungariae et Regionem quae ei quondam suere unitae ut Transilvaniae, Valachiae, Moldaviae, Serviae, Romaniae, Bulgariae, Bessarabiae, Croatiae, Bosniae, Dalmatiae, Sclavoniae, Morlachiae, Ragusanae Reipublicae maximaeque partis Danubii fluminis novissima delineatio cum privilegio*, Amsterdam [cca. 1670], 1686.

⁶⁷ Jacob Sandrart, *Novissima et accuratissima toti Regni Hungariae, Dalmatiae, Croatiae, Sclavoniae Bosniae, Serviae, Transilvaniae cum adjacentib. regnis et privincis tabula*, Nürnberg [1690].

⁶⁸ Nicolas de Fer, *Le theatre de la guerre sur les frontieres des deux empires depuis Vienne jusques à Constantinople ou se trouvent la Hongrie : la Transilvanie, la Valaquie, la Moldavie, l'Esclavonie, la Bosnie, la Servie, et la Bulgarie, la republique de Raguse, et partie de la Dalmatie de l'Albanie, et de la Romanie*, Paris 1737.

Лугоша и југозападно од Карансебеша, док је Мезешомљо (*Metzosemle*) југоисточно од њега, у равници на граници према Влашкој.⁶⁹ На карти Угарске и суседних земаља Јоакима Отенса Мезешомљо (*Meseseinlo*) је приказан на граници с Трансилванијом као тврђава с једном, а Ершомљо (*Ersomelo*) на граници с Влашком као тврђава с три куле, оба на брдима. Вршац је приказан два пута – као *Varsaz* југоисточно од Темишвара, на реци Караш, а други пут као *Varsat* с југоисточне стране Бечкеречког језера.⁷⁰ На још једној Отенсовој карти Вршац је такође приказан два пута – као *Varsaz* југоисточно од Темишвара, на реци Караш, а други пут као *Varsat* јужно од Бечкеречког језера и северно од Панчева. Мезешомљо (*Mosesombo*) је тврђава с једном кулом у равници источно од Темишвара и североисточно од „горњег“ Вршца, док Ершомљо није учртан на овој карти која приказује само околину Београда.⁷¹

На географској карти Угарске Герарда и Леонарда Валка *Ersomelo* је тврђавица с једном кулом на граници с Влашком и Трансилванијом (као на картама Данкертса и Хомана), док је Вршац (*Versttz*) приказан тачком и прилично тачно лоциран у односу на Делиблатску пешчару, Панчево, Варадију и Уј Паланку (Нову Паланку на Дунаву). Ту су такође удвојени стари и нови топоними, пошто су Харан и Пожежена приказани на Дунаву западно од Нове Паланке, према Панчеву. На карти је приказано и фамозно Бечкеречко језеро.⁷² На још једном производу низоземске картографије ситуација је слична. У питању је карта Угарске Петера Шенка, на којој је *Ersomelo* тврђава с три куле на граници с Влашком и

⁶⁹ Guillaume de L'Isle, *Le Royaume de Hongrie et des pays qui en dependoient autrefois...*, Amsterdam 1742. За разлику од ове, карта истог аутора из исте године (поновљено издање из 1703), рађена према Марсиљију, сасвим тачно приказује рељеф и насеља Баната. Вршачка кула је приказана на брегу изнад Вршачког рита, и, наравно, нема Ершомља: Guillaume de L'Isle, *Carte particuliere de la Hongrie, de la Transilvanie, de la Croatie, et de la Sclavonie. Dressee sur les observations de Mr. le Comte Marsilli et sur plusieurs autres Memoires*, Paris 1717, Amsterdam 1742.

⁷⁰ Joachim Ottens, *Novissima tabula Regni Hungariae et regio quondam ei unitarum ut Transilvaniae, Valachiae, Moldaviae, Serviae*, in: *Theatre de la Guerre d'Hongrie et Lieux Circonvoisins, selon les plus Exacts Auteurs Geographiques Nouvellement Represente*, Amsterdam [1710]. Скоро идентична овој је карта: Matthaus Seutter, *Nova et accurata Hungariae cum adiacentibus regionibus et principatibus tabula*, Augsburg 1727.

⁷¹ Joachim Ottens, *Nieuwe en Accurate Caart van de Omleggende Lande van Belgrado als mede des selfs Belegeringh*, Amsterdam 1717. Скоро идентична карта (само што нема Мезешомљо): Daniel Bene, *Accurate Karte des Landes Belgrado Temeswar und Peterwardeinn da die batalie surgefällen zwischen dem Keyser und Grossen Turck den 5 August 1716*, Hamburg 1716?

⁷² Gerard Valk, Leonard Valk, *Hungaria Generalis, divisa in proprie dictam Hungarium, Principatum Transylvaniam, Regiones Dalamatiae, Sclavoniae, Moldaviae, Valachiae, Bulgariae, Croatiae, Bosniae, Serviae, Romaniae et Bessarabiae*, Amsterdam cca 1700.

Трансилванијом (као на картама Данкертса и Хомана), док је Вршац (*Varsaz*) приказан тачком источно од Темишвара и југоисточно од Денте.⁷³ У овом погледу веома је слична и једна карта Матеуса Зојтера из 1740. године. Дента је југозападно од Вршца, док је Вршачки рит уцртан релативно тачно, дакле знатно јужније од Вршца, поред Алибунара. Истовремено, тврђава Ершомљо је близу влашке границе, северозападно од Мехадије. За разлику од Зојтеровог издања из 1727, нема ни Бечкеречког језера ни другог Вршца поред њега.⁷⁴

Крајем XVII и почетком XVIII века, у време Великог Бечког рата и после њега, аустријски инжењери и картографи су на терену израђивали нове, тачније географске карте и планове. Међутим, те карте и планови третирану су као војна тајна и нису били доступни широј јавности. Зато су европске картографске куће, како би задовољиле повећано интересовање за приказима ратних попришта, наставиле да преузимају и прештампавају ранији, погрешан картографски материјал.⁷⁵ Отуда се и на географским картама из прве половине XVIII столећа још увек упорно уцртава Ершомљо, паралелно са погрешно лоцираним Вршцем. Према нашем сазнању, најранија географска карта која је тачно приказала положај Вршца, а потпуно изоставила фиктивни Ершомљо, је карта Трансилваније Ђованија Моранди Висконтија, штампана у Сибињу 1699. године. Аутор је свакако имао директан увид у стање на бојишту крајем Бечког рата или је имао тачне податке које су му прибавили војни извори. Зато је његова карта, на којој се види и пола Србије, веома тачна, са приказаним бројним насељима. На овој карти Вршац је уцртан на брегу изнад мочваре, тј. Великог и Малог вршачког рита.⁷⁶

⁷³ Peter Schenk, *Regnorum Hungariae, Dalmatiae, Croatiae, Sclavoniae, Bosniae, Serviae et principatus Transylvaniae typus*, Amsterdam 1705.

⁷⁴ Matthaus Seutter, *Nova et accurata Hungariae cum adiacentibus regionibus et principatibus tabula*, Augsburg 1740.

⁷⁵ Ж. Шкаламера, *Картографија Србије и југословенских земаља*, 77, 84, 89, 97.

⁷⁶ Giovanni Morando Visconti, *Mappa della, Transilvania, e Provintie contigue nella qualesivedano li Consini dell'Ongaria eli Campam fatti dalli; Arpate Cesaree in quelle ultime guere*, Metz. Stephane Welzer, Hermannstadt (Sibiu) 1699.

Сл. 3 W. Lazius, *Karte des Konigreichs Ungarn. Regni Hungariae Descriptio Vera*, Vienne 1556.

Сл. 4 M. Zundt, *Nova totius Ungariae descriptio*, 1567.

Сл. 5 J. Sandrart, *Neue Land-Tafel von Hungarn und dessen incorporirten Königreichen und Provinzen*, Nürnberg 1664.

Сл. 6 *Ungariae Loca Praecipua Recens Emendata atque Edita*, per Ioannem Sambucum Pannonium, 1579.

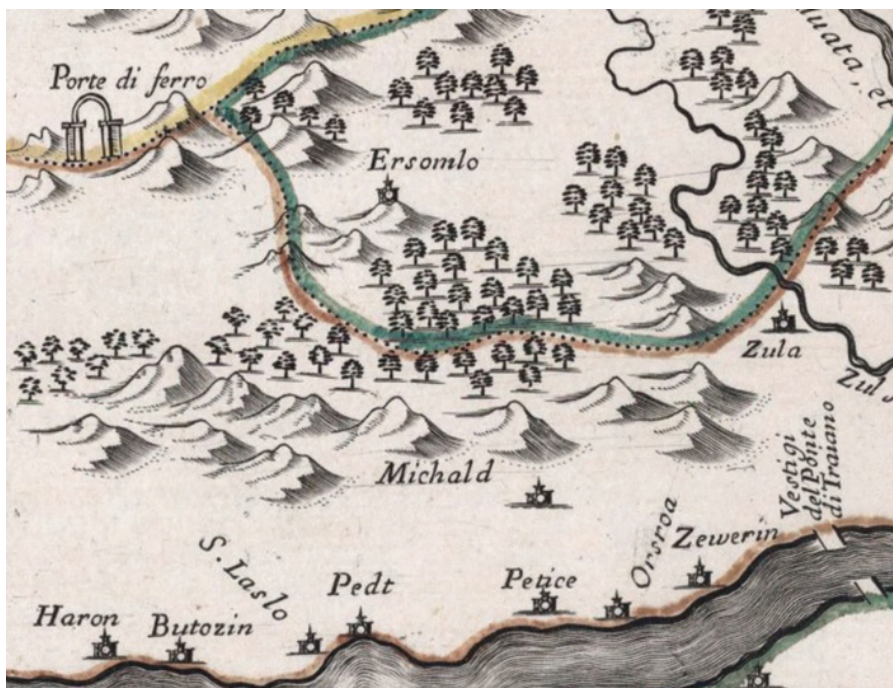
Сл. 7 G. Mercator, *Walachia, Servia, Bulgaria, Romania*, Amsterdam 1589.

Сл. 8 N. Sanson, *Hungrie, Transilvanie, Esclavonie, Croacie, Bosnie, Dalmacie*, Paris 1665.

Сл. 9 М. Stier, *Landkarten des Konigreichs Ungarn*, Wien 1664.

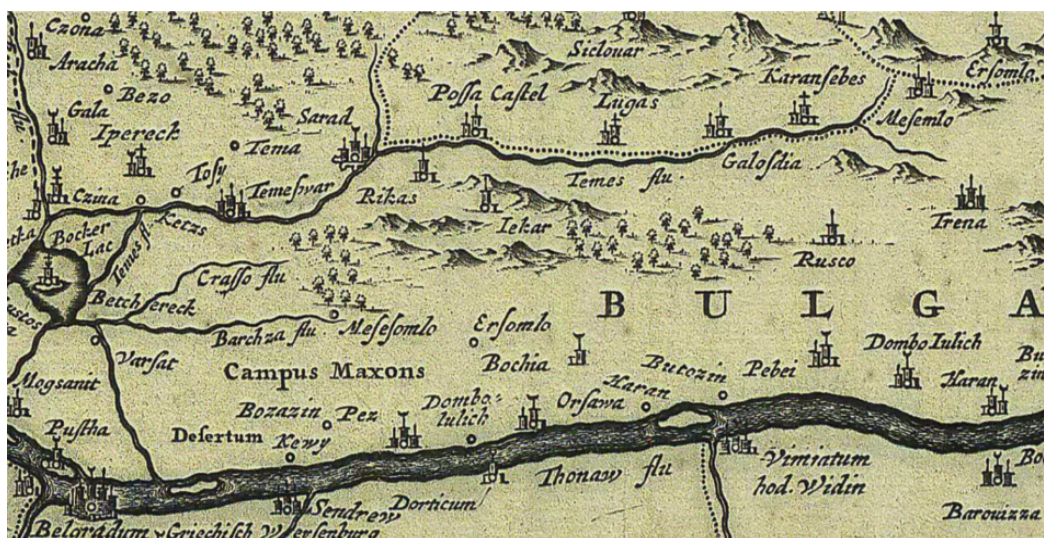
Сл. 10 G. Cantelli da Vignola, G. G. Rossi, *Descrizione delli Principati della Moldavia e Valachia*, Roma 1686.

Сл. 11 G. Cantelli, G. G. Rossi, D. Rossi, *Vngaria Occidentale*, Roma 1689.

Сл. 12 J. B. Homann, *Regnorum Hungariae, Dalmatiae, Croatiae, Sclavoniae, Bosniae, Serviae et Principatus Transylvaniae novissima exhibitio*, Nürnberg cca 1715.

Сл. 13 N. Visscher, *Totius Regni Hungariae et adjacentium Regionum Tabula*, Amsterdam 1690.

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ – LIST OF REFERENCES

Архиви – Archives

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, İstanbul
– *Tapu tahrir defterleri* 290, 579.

Извори – Primary Sources

Čelebi E., *Putopis. Odlomci o jugoslovenskim zemljama*, prevod i komentar H. Šabanović, Sarajevo 1979.

Nicolaus Oláh, *Hungaria*, in: *Adparatus ad historiam Hungariae*, ed. M. Bél, Posonii 1735, 1–41.

– Картографски извори – Cartographic Sources

Abraham Ortelius, *Hungariae descriptio, Wolfgango Lazio Auct[ore]*, Antwerp 1572, 1579, 1580, 1584, 1612.

Alexis-Hubert Jaillot, *Le Royaume de Hongrie et les Etats qui en ont este sujets et qui font presentement la Partie Septentrionale de la Turquie en Europe*, Paris cca 1700.

[Anonimus], *Hungariae Regnum*, [s. d.]

[Antonio Lafreri?], *Nova descriptio totius Hungariae*, Roma 1559.

Christoph Riegel, *Accurate Landkarte des Königreichs Hungarn*, Nürnberg 1700?

Clement de Jonghe, *Totius Regni Hungariae Maximaque Partis Danubii Fluminis una cum adjacentibus et finitimis Regionibus*, Amsterdam [1662], in: *Tabula Atlantis* 1675.

Claes Janszoon Visscher, *Nova et recens emendata totius Regni Ungariae una cum adiacentibus et finitimis regionibus*, Amsterdam 1624.

Cornelis Danckerts, *Nova et recens emendata totius Regni Ungariae una cum adjacentibus et finitimis regionibus excudebat C. Danckertz*, Amsterdam 1657; изд. Dancker Danckerts 1663.

Cosmographia Jacobo Angelo interprete, cum tabulis Henrici Martelli Germani, Biblioteca Nazionale Centrale di Firenze, *Codex Magliabechianus* XIII, 16, fol. 120v–121; фототипско издање: *Ptolomei Cosmographia*, A. I. Fontana, S. Gentile, A. Cattaneo, Firenze 2004.

Daniel Bene, *Accurate Karte des Landes Belgrado Temeswar und Peterwardeinn da die batalie surgefällen zwischen dem Keyser und Grossen Turck den 5 August 1716*, Hamburg 1716?

Frederick de Witt, *Danubius Fluvius Europæ Maximus a Fontibus ad Ostia*, Atlas Major Bd. 63, Tvl. 22, 23b, Amsterdam 1660, 1720.

Frederick de Wit, *Nova totius Hungariae, Transylvaniae, Serviae, Romaniae, Bulgariae, Walachiae Moldaviae, Slavoniae, Croatiae, Bosniae, Dalmatiae maximaque partis Danubii fluminis descriptio*, Amsterdam 1682.

Frederick de Wit, *Novissima et emendata delineatio Hungariae una cum adjacentibus et finitims regionibus*, Amsterdam circa 1668.

Frederick de Witt, *Regni Hungariae et Regionem quae ei quondam suere unitae ut Transylvaniae, Valachiae, Modaviae, Serviae, Romaniae, Bulgariae, Bessarabiae, Croatiae, Bosniae, Dalmatiae, Slavoniae, Morlachiae, Ragusanae Reipublicae maximaque partis Danubii fluminis novissima delineatio cum privilegio*, Amsterdam, [cca. 1670], 1686.

Gerard Mercator, *Hungaria*, in Gerardi Mercatoris *L'Atlas ou Méditations Cosmographiques de la Fabrique du Monde et Figure diceluy*, Amsterdam 1585, 1595, 1630. Издање J. Hondius, *Atlas minor Gerardi Mercatoris, a I. Hondio plurimis aeneis tabulis auctus et illustratus*.

Amsterodami Excusum in aedibus Iudoci Hondij, venunt etiam apud Cornelii Nicolai, item apud Ioannem Ianssoniu Arnheimi, Amsterdam 1607, cca 1610, 1613–1616.

Gerhard Mercator, *Walachia, Servia, Bulgaria, Romania*, Amsterdam 1589; ed. J. Janson, Amsterdam 1631.

Gerard Valk, Leonard Valk, *Hungaria Generalis, divisa in proprie dictam Hungarium, Principatum Transylvaniam, Regiones Dalamatiae, Sclavoniae, Moldoviae, Valachiae, Bulgariae, Croatiae, Bosniae, Serviae, Romaniae et Bessarabiae*, Amsterdam cca 1700.

Georg Matthäus Vischer, Matthias Greischer, *Ungaria cum finitimis provinciis antiquitus nunc noviter et aucta edita*, Wien 1682.

Gerrit van Schagen, *Theater Des Oorlogs in Hongarye Tussen De Keyserlyke en de Turken / Theatre de la Guerre en Hongrie entre les Imperiaux et les Turcs*, Deen Hague 1729.

Giacomo Cantelli, Giacomo Giovanni Rossi, *Corso del Danubio da Belgrado fino al Mar Nero con la Provincia, che intorno al medesimo si trovano*, Roma 1684.

Giacomo Cantelli da Vignola, Giacomo Giovanni Rossi, *Descrizione delli Principati della Moldavia, e Valachia tolta...*, Roma 1686, 1692.

Giacomo Cantelli, Giacomo Giovanni Rossi, *L'Ungaria nuovamente descritta et accresciuta da varie notizie da Giacomo Cantelli da Vignola*, Roma 1686, 1692.

Giacomo Cantelli, Giacomo Giovanni Rossi, Domenico de Rossi, *Vngaria Occidentale: descritta da Giacomo Cantelli da Vignola*, Roma 1689, 1692.

G. A. Valvassore, *Nova descriptio totivs Vngariae*, Venezia 1553.

Giacomo Gastaldi, *Polonia et Hungaria Nova Tabula*, Venezia 1548.

Giacomo Giovanni Rossi, *Il Regno D'Ungaria Transilvania, Schiavonia, Bosnia, Croatia, Dalmatia*, Rome 1683, 1688.

Giovanni Morando Visconti, *Mappa della, Transilvania, e Provintie contigue nella qualesivedano li Consini dell' Ongaria eli Campam fatti dall. Arpate Cesaree in quelle ultime guere*, Metsz. Stephane Welzer, Hermannstadt (Sibiu) 1699.

Girolamo Ruscelli, *Polonia Et Hungaria Nuova Tavola*, Venezia 1598.

Guillaume de L'Isle, *Carte particuliere de la Hongrie, de la Transilvanie, de la Croatie, et de la Slavonie. Dressee sur les observations de Mr. le Comte Marsilli et sur plusieurs autres Memoires*, Paris 1717, Amsterdam 1742.

Guillaume de L'Isle, *Le Royaume de Hongrie et des pays qui en dependoient autrefois*, Amsterdam 1742.

Guillaume de L'Isle, *Tabula Hungariae et regionum quae praeterea ab ea dependent*, Aug. Vind. 1750.

Guillaume Sanson, *Cartes et Tables de la Geographie Ancienne et Nouvelle ou Methode pour s'Instruire Avec facilite de la Geographie, et Connoistre des Empires, Monarchies, Royaumes, Estats, Republiques, et Peuples*, Paris 1697, 1709.

Insularium illustratum Henrici Martelli Germani, Bibliothèque du château de Chantilly, Ms 698 (Ms 483), fol. 64v–65.

János Zsámboky, *Vngariae Tanst[etteriana] descriptio nvnc correcta*, [Vienna] 1566.

Jacob Sandrart, *Novissima et Accuratissima Toti Regni Hungariae, Dalamatiae, Croatiae, Sclavoniae, Bosniae, Serviae, Transilvaniae cum adiacentib. Regnis et Privincis Tabula*, Nürnberg [1690].

Jacob von Sandrart, *Neue Land-Tafel von Hungarn und dessen incorporirten Königreichen und Provinzen: auß den besten Mappen verfertigt und gebessert*, Nuremberg 1664.

Jacob Sandrart, *Novissima et accuratissima toti Regni Hungariae, Dalamatiae, Croatiae, Sclavoniae Bosniae, Serviae, Transilvaniae cum adiacentib. regnis et privincis tabula*, Nürnberg [1690].

Joachim Ottens, *Novissima tabula Regni Hungariae et regio quondam ei unitarum ut Transilvaniae, Valachiae, Moldaviae, Serviae*, in: *Theatre de la Guerre d'Hongrie et Lieux Circonvoisins, selon les plus Exacts Auteurs Geographiques Nouvellement Represente*, Amsterdam, [1710].

Joachim Ottens, *Nieuwe en Accurate Caart van de Omleggende Lande van Belgrado als mede des selfs Belegeringh*, Amsterdam 1717.

Joachim Ottens, *Theatre de la Guerre d'Hongrie et Lieux Circonvoisins, selon les plus Exacts Auteurs Geographiques Nouvellement Represente par Joachim Ottens. Novissima Tabula Regni Hungariae et Regio quondam ei unitarum ut Transilvaniae, Valachiae, Moldaviae, Serviae ...*, Amsterdam, [1710].

Jodicus Hondius, *Wallahia, Servia, Bulgaria Romanania*, in *Atlas minor Gerardi Mercatoris, a I. Hondio plurimis aeneis tabulis auctus et illustratus. Amsterodami Excusum in aedibus Iudoci Hondij, venunt etiam apud Cornelii Nicolai, item apud Ioannem Ianssonii Arnheimi*, Amsterdam 1607.

Johann Baptist Homann, *Fluviorum in Europa principis Danubii cum Adiacentibus Regnis nec non totius Graeciae et Archipelagi novissima Tabula*, Nürnberg 1705–1714.

Johannes Janssonius, *Hungariae Regnum*, Amsterdam 1666.

Johann Baptist Homann, *Regnorum Hungariae, Dalmatiae, Croatiae, Sclavoniae, Bosniae, Serviae et Principatus Transylvaniae novissima exhibitio*, Nürnberg cca 1715.

John Speed, *The Mape of Hungari*, London 1626.

Jonas Moore, *Hungaria*, London 1681.

Justus Danckerts, *Regni Hungariae, Graeciae et Moreae ac regionum quae et quondam fuere christiani... maximaeque partis Danubii fluminis*, Amsterdam [1688?].

Martin Stier, *Landkarten des Königreichs Ungarn ...*, Wien 1664.

Matthias Quad, *Hungariae loca precipua recens emendata, atque edita pera Ioannem Sambucum Pannonium ...*, Cologne 1592, 1600.

Matthaus Seutter, *Nova et accurata Hungariae cum adiacentibus regionibus et principatibus tabula*, Augsburg 1727, 1740.

Matthäus Seutter, *Transylvaniae, Moldaviae, Walachiae, Bulgariae*, Augsburg 1720–1740?

Matthias Zündt, *Nova totius Ungariae descriptio accurata diligens desumpta ex pluribus aliorum editis cosmographicis chartis et typis aereis incisa a Matthia Cynthio Norimbergensi Anno a Christo nato MDLXVII*.

Nicolas Berey, *Carte de Haute et Basse Hongrie Transilvanie Sclavonie, Croatie, et Dalmatie Dessignee sur les lieux par un Gentilhomme Hongrois*, Paris 1663.

Nicolas de Fer, *Le theatre de la guerre sur les frontieres des deux empires depuis Vienne jusques à Constantinople ou se trouvent la Hongrie : la Transilvanie, la Valaquie, la Moldavie, l'Esclavonie, la Bosnie, la Servie, et la Bulgarie, la republique de Raguse, et partie de la Dalmatie de l'Albanie, et de la Romanie*, Paris 1737.

Nicolas Sanson, *Cours du Danube*, Paris 1665.

Nicolas Sanson, *Hungrie, Transilvanie, Esclavonie, Croacie, Bosnie, Dalmacie*, Paris 1665.

Nicolas Sanson, *L'Empire des Turqs en Europe*, Paris 1665.

Nicolas Sanson, *La Partie Septentrionale de la Turquie en Europe*, in: Guillaume Sanson, *Cartes et Tables*, 1697, 1709.

Nicolas Sanson, *Principaute de Transilvanie*, Paris 1694.

Nicolas Sanson, Pierre Mortier, *Theatre de la Guerre en Hongarie Transilvanie etc*, Amsterdam, 1693, 1700.

Nicolaes Visscher, *Danubius fluvius Europae maximus, a fontibus ad ostia*, Amsterdam 1690.

Nicolaes Visscher, *Exactissima Tabula, qua tam Danubii Fluvii Pars media, ... quam Regiones adjacentes ut Hungaria, Slovonia, Croatia, Bosnia ... ostenduntur*, Amsterdam 1700.

Nicolaus Visscher, *Totius Regni Hungariae et adjacentium Regionum Tabula a[nno] 1687 ob res bellicas inter Christianos et Turcas exacte correcta ac innumeris locis aucta*, Amsterdam, [1687], 1690.

Nicolaus Visscher, *Totius Regni Hungariae et adjacentium Regionum Tabula a[nno] 1687 ob res bellicas inter Christianos et Turcas exacte correcta ac innumeris locis aucta*, Amsterdam, [1687], 1690.

Peter Schenk, *Regnorum Hungariae, Dalmatiae Croatiae Sclavoniae Bosniae Serviae et principatus Transylvaniae...*, Amsterdam 1705.

Peter Schenk, Gerard Valk, *Hungariae Regnum*, Amsterdam 1690.

Pieter Schenk, Gerard Valk, *Walachia, Servia, Bulgaria, Romania*, Amsterdam 1670–1720.

Philip Lea, *A New Mapp of the Kingdom of Hungary and the States that have been Subject to it, which are at Present the Northern Parts of Turkey in Europe*, London 1686.

Pierre Mortier, *Le Cours de Danube*, Amsterdam, 1708.

Sigmund Birken von Betulius, Jakob von Sandrart, *Danubius fluviorum Europae princeps cum omnibus accessoriis fluminibus, et quae alluit regnis, provinciis ... a fonte ad ostia...*, Norimbergae 1684.

Ungariae Loca Praecipua Recens Emendata atque Editata, per Ioannem Sambucum Pannonium, Imp. Ms. Historicum. 1579, in *Theatrum Orbis Terrarum Abrahami Ortelii*, Antwerpen, 1581, 1584, 1612.

Tabula Hungariae ad quatuor latera per Lazarum quondam Thomae Strigonien(sis) Cardin(alis) Secretariu(m) viru(m) exp(er)tum congesta, Ingolstadt 1528; факсимил: *Lázár Magyarország térképének (1528)*, Budapest 1998.

Theodor Danckerts, *Exactissima totius Danubii fluvii tabula et minores in eum influentes fluvii cum omnibus adjacentibus regionibus*, Amsterdam cca 1650–1690.

Vincenzo Coronelli, *Atlante Veneto, nel quale si contiene la descrizione geografica, storica, sacra, profana, e politica, degl'impery, regni, provincie, e stati, dell'universo ... accresciuto di molte tavole geografiche, non piu pubblicate*, Tomo I, Venetia 1693.

Vincenzo Coronelli, *Corso del Danubio da Vienna sin 'a Nicopoli*, in: *Theatro della Guerra, Tomo III. Ungheria*, Venetia 1690.

Willem Janszoon Blaeu, Johannes Blaeu, *Hungariae Regnum*, Amsterdam 1640.

Willem & Johannes Blaeu, *Walachia, Servia, Bulgaria, Romania*, Amsterdam 1647.

Wilhelm Pfann, Johann Hofmann, *Neüe und richtige abbildung dess gantzen Königreichs Ungarn sampt denen daran stossenden Ländern*, Nürnberg 1680?

Wolfgang Lazius, *Karte des Königreichs Ungarn 1556. Regni Hungariae Descriptio Vera*, Vienne 1556.

Литература – Secondary Works

Abraham Ortelius and the First Atlas: essays commemorating the quadricentennial of his death, 1598–1998, eds. M. van den Broecke, P. van der Krogt, P. Meurer, Houten 1998.

Almagià R., *On the Cartographic Work of Francesco Rosselli*, *Imago Mundi* 8 (1951) 27–34.

Bak B., *Roman editions of the Lazarus Maps*, *Studia Cartologica (Térképészeti Tanulmányok)* 13 (2006) 31–42.

Banfi F., *Two Italian maps of the Balkan Peninsula*, *Imago Mundi* 11 (1954) 17–34.

Bouloux N., *L'Insularium Illustratum d'Henricus Martellus*, *The Historical Review/La Revue Historique* 9 (2012) 77–94.

Engel P., *A Temesvári és Moldovai szandzsák törökkori települései (1554–1579)*, Szeged 1996.

Greppi C., *Martello (Hammer), Enrico (Heinrich)*, in: Dizionario Biografico degli Italiani, LXXI, Roma 2008, 75–77.

Halasi-Kun T., *Unidentified Medieval Settlements in Southeastern Hungary: Alba Ecclesia, Castrum Ér-Somlyó, Castrum Somlyó, and Maxond*, in: Hungaro-Turcica. Studies in Honour of Julius Németh, ed. Gy. Káldy-Nagy, Budapest 1976, 293–308.

Harms W., *Sambucus, Johannes*, in: Neue Deutsche Biographie 22 (2005) 405–406.

Hegyi K., *A török hódoltság várai és várkatonasága*, III, Budapest 2007.

Irmédi-Molnár L., *The Earliest Known Map of Hungary*, Imago Mundi 18 (1964) 53–59.

Karrow R. W., *Mapmakers of the Sixteenth Century and Their Maps: Bio-Bibliographies of the Cartographers of Abraham Ortelius, 1570*, Chicago 1993.

Kratochwill M., *Lazius, Wolfgang*, in: Neue Deutsche Biographie 14 (1985) 14–15.

Stegen L. ed., *Lazarus Secretarius: The First Hungarian Mapmaker and His Work*, Budapest 1982.

Timár G., Molnár G., Székely B., Plihál K., *Orientation of the Map of Lazarus (1528) of Hungary – Result of the Ptolemaic Projection?*, in: Cartography in Central and Eastern Europe, eds. G. Gartner, F. Ortig, Berlin – Heidelberg 2010, 487–496 (= idem, *The Map of Lazarus (1528) of Hungary and the Ptolemaic Projection*, in: Proceedings of the First ICA Symposium for Central and Eastern Europe 2009, eds. G. Gartner, F. Ortig, Vienna 2009, 683–693).

Török Zs., *Renaissance Cartography in East-Central Europe, ca. 1450–1650*, in: History of Cartography III, Cartography in the European Renaissance, ed. D. Woodward, Chicago–London 2007, 1806–1851.

Zirojević O., *Panonska urbana kultura*, Beograd 2015.

Zirojević O., *Turci u Podunavlju*, I, Pančevo 2008.

Брмболић М., *Вршацки замак*, Београд 2009. [Brmbolić M., *Vršacki zamak*, Beograd 2009]

Гаудењи Т., Јовановић М., *Лазарева карта Угарске*, Зборник радова Географског института САНУ „Јован Цвијић“ 62/2 (2012) 117–131. [Gaudenji T., Jovanović M., *Lazareva karta Ugarske*, Zbornik radova Geografskog instituta SANU „Jovan Cvijić“ 62/2 (2012) 117–131] (English version: Gaudenyi T., Jovanović M., *Lazarus' Map of Hungary*, Journal of the Geographical Institute “Jovan Cvijić” SASA 62/2 (2012) 117–131)

Ивић А., *Историја Срба у Војводини од најстаријих времена до оснивања потиско-поморишке границе (1703)*, Нови Сад 1929. [Ivić A., *Istorija Srba u Vojvodini od najstarijih vremena do osnivanja potisko-pomoriške granice (1703)*, Novi Sad 1929]

Историја српског народа, III/1, ур. Р. Самарџић, Београд 1993. [Istorija srpskog naroda, III/1, ur. R. Samardžić, Beograd 1993]

Калић Ј., *Најстарија карта Угарске Tabula Hungariae*, Зборник радова Византолошког института 24–25 (1986) 423–436. [Kalić J., *Najstarija karta Ugarske Tabula Hungariae*, Zbornik radova Vizantološkog instituta 24–25 (1986) 423–436]

Катић С., *Кнежевачко Потисје под турском влашћу*, у: Историја Новог Кнежевца и околине, ур. В. Крстић, Нови Кнежевац 2003, 135–209. [Katić S., *Kneževačko Potisje pod turskom vlašću*, in: Istorija Novog Kneževca i okoline, ed. V. Krestić, Novi Kneževac 2003, 135–209]

Крстић А., *Из историје средњовековних насеља Југозападнoг Баната (15. век – прва половина 16. века)*, Зборник Матице српске за историју 73 (2006) 27–55. [Krstić A., *Iz istorije srednjovekovnih naselja Jugozapadnog Banata (15. vek – prva polovina 16. veka)*, Zbornik Matice srpske za istoriju 73 (2006) 27–55]

Крстић А., *Између брега и рита: Ер(д)шомљо – Вршац у средњем веку*, Београд 2019. [Krstić A., *Između brega i rita: Er(d)šomljo – Vršac u srednjem veku*, Beograd 2019]

Томовић Г., *Територија Србије на картама до 1600. године*, Србија и суседне земље на старим географским картама, Београд 1991, 21–52. [Tomović G., *Teritorija Srbije na kartama do 1600. godine*, in: Srbija i susedne zemlje na starim geografskim kartama, Beograd 1991, 21–52]

Ћирковић С., *Устанак банатских Срба*, Рад Музеја Војводине 37–38 (1995–1996) 239–245. [Ćirković S., *Ustanak banatskih Srba*, Rad Muzeja Vojvodine 37–38 (1995–1996) 239–245]

Шкаламера Ж., *Картографија Србије и југословенских земаља од почетка XVI до краја XIX века*, Србија и суседне земље на старим географским картама, Београд 1991, 55–170. [Škalamera Ž., *Kartografija Srbije i jugoslovenskih zemalja od početka XVI do kraja XIX veka*, in: *Srbija i susedne zemlje na starim geografskim kartama*, Beograd 1991, 55–170]

Aleksandar KRSTIĆ

HISTORY OF A CARTOGRAPHIC MISCONCEPTION – ÉRSOMLYÓ (VRŠAC) IN OLD GEOGRAPHIC MAPS

Summary

The fortress of Érsomlyó in present-day south Banat, located on the hill above the eponymous marketplace, was shown in several geographic maps in the last decades of the 15th and first decades of the 16th centuries. In addition to two maps made in Florence by Henricus Martellus, its most important presentation is on Lázár's map *Tabula Hungariae*, printed in 1528. For a long time after it fell under Ottoman rule (1552) and having permanently changed its name into Vršac in the second half of the 16th century, Érsomlyó continued to "live" in geographic maps printed across Europe. This cartographic duration of Érsomlyó from the second half of the 16th until the first half of the 18th centuries had nothing in common with modern Vršac. It was a long-standing and persistent cartographic misconception, which was repeated over and over again, and which, in fact, testified to the lack of knowledge about the geography of European provinces of the Ottoman Empire in Western Europe. The paper shows how this misconception was created, how it was maintained and changed in numerous cartographic editions up until the time when Banat was incorporated into the Habsburg Monarchy in 1716 and somewhat after that.

Cartographers who used Lázár's map during the 16th century, such as Wolfgang Lazius, János Zsámboky and others, were aware of its unusual orientation (rotated by around 45–50° towards the east relative to the usual north–south orientation), but despite this, they often incorrectly copied these data in their publications. This was also the case with the Banat towns of Érsomlyó and Mezősomlyó (located north of Vršac, near present-day Şemlacu Mare and Gâtaia in Romanian Banat). The presentation of fortresses Érsomlyó and Mezősomlyó, tilted more or less to the east, was repeated in maps created in the second half of the 16th, during 17th and in the first half of the 18th centuries. In some of these maps, these fortresses are placed on tops of two hills rising above the Banat plain, and sometimes as fortresses on the eastern border of Banat towards Transylvania and Wallachia. The explanation of their wrong location may be the fact that after Banat fell under Ottoman rule, its real geography was insufficiently known to European cartographers, who usually just copied data from old geographic maps of Hungary and the neighbouring countries of South-Eastern Europe. In some maps from this period, Érsomlyó and Mezősomlyó are not shown with designations for fortresses, but only with circles as inhabited places.

Finally, from the second half of the 17th century, particularly at the time of the Great Turkish War, Vršac also began to appear in European geographic maps. It appeared even more frequently in the maps from the first half of the 18th century, when Banat was already under Habsburg rule. In these maps, Vršac is more or less correctly located. However, in some geographic maps from this period, Érsomlyó was still recorded in parallel with Vršac, as a fortress or settlement, along the border of Transylvania and Wallachia.

Чланак примљен: 29. 05. 2020.

Чланак коначно прихваћен за објављивање: 07. 07. 2020.

Предраг КОМАТИНА*
Византолошки институт САНУ
Београд

QUIS ERGO PRESBYTER DIOCLEAS? РАНА ДУБРОВАЧКА ИСТОРИОГРАФИЈА И ЛЕТОПИС ПОПА ДУКЉАНИНА

Анстракт: У раду се, у светлости новог тумачења да је у питању плод хуманистичке историографије, а не аутентичан средњовековни спис, истражује порекло података у тзв. *Летопису попа Дукљанина* кроз дела дубровачке хуманистичке историографије, почев од Лудовика Цријевића Туберона, који се први позива на „писца Дукљанина“, до Мавра Орбина, који први објављује наводни текст „Дукљаниновог“ списка на италијанском.

Кључне речи: *Летопис попа Дукљанина*, дубровачка историографија, Лудовик Цријевић Туберон, Мавро Орбин, Илија Цријевић, Никола Рађина, Јаков Лукаревић, Константин Порфиогенит.

Abstract: In the light of the new interpretation that the so-called *Chronicle of the Priest of Dioclea* is a product of humanist historiography, rather than an authentic medieval source, the origin of its data is examined through the works of Ragusan humanist historiography, starting from Ludovicus Cerva Tubero, who first referred to the “author Diocleas”, up to Mauro Orbin, who first published the purported text of the work of “Diocleas” in Italian.

Keywords: *Chronicle of the Priest of Dioclea*, Ragusan historiography, Ludovicus Cerva Tubero, Mauro Orbin, Elio Cerva, Nicola Ragnina, Giacomo Luccari, Constantine Porphyrogenitus.

Летопис попа Дукљанина, тобож средњовековни извор, сачуван је у два латинска рукописа из средине XVII века, на основу једног од којих је Иван Лучић објавио *editio princeps* у Амстердаму 1666. године.¹ Писца

* predrag.komatina@vi.sanu.ac.rs

¹ Рукописи су *Vaticanus Lat. 6958* из Ватиканске библиотеке у Риму, и *R-570* из Народне библиотеке Србије у Београду. Иван Лучић се за своје издање, *Presbyteri Diocleatis*

по имену *Дукљанин* или *Поп Дукљанин* помињу дубровачки и далматински писци ранијег времена – Лудовик Цријевић Туберон почетком XVI века и Јаков Лукаревић 1605, а Мавро Орбин у Пезару 1601. године објављује италијански превод *Летописа* као другу целину своје књиге *Краљевство Словена*. У уводу на почетку тог текста он објашњава и ко је *Поп Дукљанин* – римокатолички свештеник из града Бара, прелат Дукљанско-барске митрополије, који је своју историју словенских краљева написао око 1170. године на словенском језику и превео је по жељи својих суграђана на латински.² Поред њих, подаци који се доводе у везу са онима забележеним у тзв. *Летопису попа Дукљанина* и за које се сматрало да из њега потичу доносе и неки други дубровачки писци – Илија Цријевић, више редакција Дубровачких *Анала*, међу којима је најзначајнија она коју је саставио средином XVI века Никола Рањина, те Серафин Раци.³

Објашњење које је у свом делу дао Мавро Орбин је суверено господарило историографијом.⁴ У свему томе било је и доста сентименталности, нарочито у контексту југословенске идеје – у *летопису* је препознаван први јужнословенски историографски спис, и то првобитно написан на словенском језику, а уз то је још описивао и прадавну повест јединствене јужнословенске државе. Тек недавно научници су почели да га сагледају са више критичности. Тако су 2009. године Т. Живковић и Д. Кунчер, уз своје ново издање *Летописа*, изнели тезу да је текст саставио за хрватског бана Павла Шубића извесни чешки монах Рудгер у два наврата, најпре у Сплиту између 1295. и 1298. првобитну верзију, која је касније преведена на хрватски и данас позната као „хрватска редакција“ и потом у Бару 1299–1301, где је боравио као нови барски архиепископ, коначну, проширену верзију.⁵ Истовремено,

Regnum Slavorum, Ioannis Lucii Dalmatini De regno Dalmatiae et Croatiae libri sex, Amstelaedami 1666, 287–302, послужно ватиканским рукописом, који је он сам и написао. Београдски рукопис је откривен 1962. године, М. Kurelac, *Nepoznati rukopis 'Ljetopisa popa Dukljanina'*, Historijski zbornik 21–22 (1968–1969) 651–653; *Gesta regum Sclavorum*, I–II, прир. Д. Кунчер, Т. Живковић, Београд 2009, I, I–VII; II, 37–41.

² М. Orbini, *Il Regno degli Slavi oggi corrottamente detti Schiavoni*, Pesaro 1601, 204.

³ Ф. Шишић, *Летопис попа Дукљанина*, Београд 1928, 58–60; *Gesta*, II, 42–46, 325–337.

⁴ Ф. Шишић, *Летонис*, 82–113; *Ljetopis popa Dukljanina*, прир. В. Мошин, Zagreb 1950, 18–35; *Gesta*, II, 25–35. Теза по којој је аутор *Летониса* био Гргур, барски епископ из последње четвртине XII века, Е. Perićić, *Sclavorum regnum Grgura Barskog*, Bar 1998, 190–214, убедљиво је одбачена, И. Коматина, *Црква и држава у српским земљама од XI до XIII века*, Београд 2016, 203–205.

⁵ Т. Živković, D. Kunčec, *Roger – the forgotten archbishop of Bar*, ИЧ 56 (2008) 191–209; *Gesta*, II, 350–378. Питање је, међутим, колико је идентификација Рудгера као барског

С. Бижан је изнела једно сасвим супротно гледиште – *Летопис Попа Дукљанина* уопште није средњовековни извор, већ фалсификат који је сачинио сам Мавро Орбин на италијанском језику, користећи се делом *Regum Delmatiae atque Croatiae gesta* Марка Марулића из 1510. године, дотадашњом дубровачком историографијом и подацима до тада објављених византијских извора. Тај Орбинов текст је потом, средином XVII века Иван Лучић, уз помоћ Марулићевог дела, превео на латински и похранио у Ватиканској библиотеци, а затим и објавио 1666. године.⁶

„Дукљанин“ Лудовика Цријевића Туберона

Први писац који експлицитно помиње „Дукљанина“ као свој извор је био Лудовик Цријевић Туберон (1458–1527) у делу *Коментари о свом времену* (*Commentarii de temporibus suis*), у коме је дао историјски преглед збивања на простору југоисточне Европе од 1490. до 1522. године.⁷ У петој књизи *Коментара*, након описа дубровачког посланства новом угарском краљу Владиславу II (1490–1516) 1493. године,⁸ Туберон доноси један подужи екскурс о настанку и историји града Дубровника.⁹ Тај екскурс је он потом, око 1520. године, на молбу бачког архиђакона Бернарда Банфија, издвојио у посебан спис под насловом *О пореклу и развоју дубровачког града* (*De origine et incremento urbis Rhacusanae*), који је послао Марину Бунићу, замоливши га и да у њему начини извесне измене ако нађе за сходно.¹⁰ Постоје индикације да је Туберон био први

архиепископа оправдана, пошто се у писму папе Бонифација VIII из 1301. новом архиепископу Марину Жаретићу (1301–1307) изричито помиње смрт његовог претходника архиепископа Михаила (1282–1301), A. Theiner, *Vetera monumenta Slavorum meridionalium historiam illustrantia*, I, Romae 1863, 117–118; И. Коматина, *Црква и држава*, 381.

⁶ S. Bujan, *La Chronique du Prêtre de Dioclée – un faux document historique*, REB 65 (2008) 5–38; Eadem, *Orbinijevo izdanje „Ljetopisa popa Dukljanina“: povijesni falsifikat*, RZHP 43 (2011) 65–80.

⁷ Најновије, критичко издање: *Ludovici Tuberonis Dalmatae abbatis Commentarii de temporibus suis*, ed. V. Rezar, Zagreb 2001.

⁸ *Commentarii*, 87.

⁹ *Isto*, 87–98.

¹⁰ Најновије критичко издање: V. Rezar, *De origine et incremento urbis Rhacusanae Ludovici Crijevića Tuberona (kritičko izdanje, prijevod, komentar)*, Anali Dubrovnika 51/1 (2013) 75–151. У тој издвојеној верзији одломка постоје извесне разлике у односу на онај у целовитим *Коментарима*, али није јасно да ли оне припадају самом Туберону или пак Бунићу, премда за тезу да их је начинио Бунић нема потврде, V. Rezar, *De origine*, 78–80. Целовити *Коментари* објављени су у Немачкој 1603 (поновљена издања из 1627. и 1746) и у Дубровнику 1784, док је издвојени текст одломка о постанку и историји

дубровачки писац који је у приказу најстарије историје Дубровника користио *De administrando imperio* цара Константина VII Порфирогенита, чији се трагови у дубровачким делима иначе примећују тек од средине XVI века.¹¹ По неким елементима у његовом излагању може се доћи до закључка да његово дело представља прелазну фазу између првобитне верзије *Дубровачких анала* с краја XV века и опширне верзије коју је приредио Никола Рањина средином XVI века.¹²

На почетку екскурса о историји Дубровника, Туберон предочава читаоцу да му је намера да се, удаљавајући се од своје основне теме, осврне на историју Дубровника од његовог постанка, те да изложи на који је начин тај град, уз осталу Далмацију, дошао под власт угарских краљева. То ће, како каже, учинити тако што ће „изнети све што се чини истинитим или истини најближим, следећи у првом реду писца Дукљанина (*Docleatem authorem*), који је, док је још постојала Дукља, племенити далматински град, забележио дела Словена и пропаст Епидаура и порекло дубровачког града. Спис пак тог аутора, иако беше највеће старости, кад је дошао до мојих руку ипак није био пропадањем многих година толико уништен да се не би могао прочитати.“¹³

Туберонов екскурс о историји Дубровника се може поделити на неколико мањих целина. Прва се тиче самог настанка града и околности које су тај догађај пратиле.¹⁴ Њој следи одељак о Дамјану Јуди, који је

Дубровника под насловом *Commentariolus de origine et incremento urbis Rhacusanae* објавио у Дубровнику 1790. Михо Соркочевих, V. Rezar, *De origine*, 75–80. Немачко издање из 1603. садржи проширења целовитог текста која се налазе само у одломку који је објавио Соркочевих, док их у дубровачком издању из 1784, израђеном према најстаријим тада постојећим дубровачким рукописима, нема. То значи да је немачки издавач имао на располагању и рукопис целовитих *Коментара* и рукопис проширеног одломка, па их је уклопио у једну целину, V. Rezar, *De origine*, 82, n. 20.

¹¹ T. Živković, *Constantine Porphyrogenitus and the Ragusan authors before 1611*, IČ 53 (2006) 153–162; V. Rezar, *De origine*, 80–81.

¹² V. Rezar, *De origine*, 81. Симон, син Николе Рањине, сачинио је 1577. године италијански превод првобитне верзије Тубероновог одломка о историји Дубровника, без допуна са којима га је послао Бунићу. Симон Рањина је свој превод сачинио највероватније на основу Тубероновог аутографа, пошто је по свој прилици после Туберонове смрти 1527. године његов отац Никола Рањина на неки начин дошао у посед Туберонове заоставштине, па је и сам из његових дела преузео одломке које је укључио у своју верзију дубровачких *Анала*, попут оних из дела Константина Порфирогенита, V. Rezar, *De origine*, 83–84.

¹³ „... sequens imprimis Docleatem authorem, qui incolumi adhuc Doclea, nobili Dalmatiae urbe, Slouinorum res excidiumque Epidauri, et originem Rhacusanae urbis commemoravit. Quae quidem scripta, licet essent vetustissima specie, quum ad manus meas pervenire, non tamen adeo multorum annorum tabe corrupta erant, ut legi non possent“, *Commentarii*, 87; Rezar, *De origine*, 92–94.

¹⁴ *Commentarii*, 87–91; V. Rezar, *De origine*, 94–104.

почетком XIII века покушао да заведе самовладу у граду, што се завршило успостављањем млетачке владавине.¹⁵ Следећа је целина посвећена опсади Дубровника од стране краља Бодина крајем XI века,¹⁶ чему следи кратка историја Дубровника под млетачком и угарском влашћу од XIII до XV века.¹⁷ За наше разматрање је од највећег интереса прва целина, пошто се у уводном делу екскурса за „писца Дукљанина“ изричито наводи да је „забележио дела Словена и пропаст Епидаура и порекло дубровачког града“. Међутим, пре него што се подробније осврнемо на Тубероново излагање повести о настанку Дубровника, у којем је, према сопственој тврдњи, у највећој мери следио „писца Дукљанина“, осврнућемо се на историјски развој традиције о настанку тог града почев од раног средњег века па до Тубероновог времена.

*Традиција о настанку Дубровника
од раног средњег века до ренесансе*

Предање о оснивању Дубровника је у свом најранијем облику забележено у 29. поглављу списка *De administrando imperio* цара Константина VII Порфирогенита, написаном 948/949. године. Тамо стоји како се „град Дубровник (Ραούσιον) не зове *Рауси* (Ραούσι) на ромејском језику, него се зато што стоји на литицама каже ромејски „литица“ *lau* (λαῦ). Зову се пак због тога *Лаусеји* (Λαυσαῖοι), то јест, „они који седе на литици“. Уобичајена навика, која често квари имена заменом слова, мењајући назив назвала их је Рагужанима (Ραουσαῖοι). Ови пак исти Рагужани у стара времена су држали град звани Епидаур, и пошто је, када су остале градове освојили Словени који су били у покрајини, био освојен и тај град, једни су били убијени, други пак поробљени, а неки успевши да побегну и да се спасу населили су се на стеновитом месту, на коме је сада град, саградивши га прво као мали, и опет после тога већи, и после тога опет зидине увећавајући до тога да имају град да се шире по мало и множе. Од оних који су се преселили у Дубровник су ови: Григорије, Арсафије, Викторин, Виталије, Валентин архиђакон, Валентин, отац протоспатара Стефана. Од када су се преселили из Салоне у Дубровник има 500 година до данас, то јест, индикта 7, 6457. године (тј. 948/949). У

¹⁵ *Commentarii*, 91–93; V. Rezar, *De origine*, 104–114.

¹⁶ *Commentarii*, 93–94; V. Rezar, *De origine*, 114–118.

¹⁷ *Commentarii*, 95–98; V. Rezar, *De origine*, 118–132.

овом пак граду лежи Св. Панкратије, у храму Св. Стефана, који је у средини тог града.“¹⁸

У истом спису се појављује, међутим, још једно предање, које ће такође постати битан елемент традиције о настанку Дубровника. Наиме, на самом почетку истог 29. поглавља је забележено како је „цар Диоклецијан веома волео земљу Далмацију, због чега је доводећи народ из Рима са њиховим породицама, населио у истој земљи Далмацији, они су и названи „Романи“ зато што су пресељени из Рима, и до данас носе то име.“¹⁹ Легенда по којој далматински Романи потичу из Рима је већ у *Салернитанској хроници* јужноиталијанских Лангобарда из друге половине X века просторно сужена на Дубровник. Према тој верзији, породице које је цар Константин Велики желео да пресели из старе престонице Рима у нову престоницу на Истоку, Цариград, услед олује на мору су се задесиле „у словенским крајевима“ (in Sclavorum fines), где су основали град Ragusi, одакле су се потом вратили у Италију и населили град Амалфи близу Напуља.²⁰ Причу о римском пореклу Дубровчана, помешану са елементима локалне дубровачке легенде о уништењу Епидаура, бележи и Тома Архиђакон у XIII веку. Према њему су се у време уништења Салоне „неки дошљаци, протерани из града Рима, искрцали својим бродовима недалеко од Епидаура“, који је био епископски град, суфраган Салоне. Пошто су се утврдили у тим пределима, разорили су град Епидаур, заузели га и потпуно опустошили, а потом су се помешали са тамошњим становништвом и постали један народ, те су саградили Дубровник и настанили се у њему.²¹ Тако су, дакле, елементи два различита предања – оног о пореклу Дубровчана из разореног Епидаура и оног о пореклу далматинских Романа из града Рима – временом обједињени у јединствену традицију о настанку Дубровника.²²

Та традиција се потом даље развијала. Средином XIV века је најранији познати дубровачки „хроничар“ Милеције забележио у својим стиховима

¹⁸ *Constantine Porphyrogenitus De administrando imperio*, edd. Gy. Moravcsik, R. J. H. Jenkins, Washington 1967² (CFHB 1), 29.217–236.

¹⁹ *DAI*, 29.3–7.

²⁰ *Chronicon Salernitanum*, ed. G. H. Pertz, MGH, SS III, Hannoverae 1839, 511.50–512.21; T. Živković, *On the foundation of Ragusa: the tradition vs. facts*, IČ 54 (2007) 19–22.

²¹ *Thomae archidiaconi Spalatensis Historia Salonitanorum atque Spalatinorum pontificum*, edd. O. Perić, D. Karbić, M. Matijević Sokol, J. Ross Sweeney, Budapest–New York 2006, 46.

²² За досадашње анализе те традиције, cf. R. Katičić, *Aedificaverunt Ragusium et habitaverunt in eo*, *Starohrvatska prosvjeta* 18 (1988) 5–38; L. Kunčević, *The Oldest Foundation Myth of Ragusa: The Epidaurian Tradition*, *Annual of Medieval Studies at CEU* 10 (2004) 21–31; T. Živković, *On the foundation*, 9–25.

о историји града и тада важећу верзију о његовом настанку.²³ Према тој верзији, пошто је Епидаур био разорен (*destructa sic Epidaurō*), неки Римљани су, бежећи од грађанског рата (*bellum civile fugientes*) дошли у далматинску луку Груж (*Gravosius*). Избеглице пак из Епидаура, по савету Јована, „који је био архиепископ поменутог града“ (*qui jam praedictae fuit Archiepiscopus urbis*), подигли су утврђени град на стени изнад мора и назвали га „епидаурским језиком“ (*Epidaurica lingua*) Labusa, „пошто се на том наречју „стена“ каже „labes“, али је услед гласовних промена тај назив временом прешао у Rhagusa. На словенском (*Sclavonice*) се тај град зове Дубровник „по шуми, јер је то место на коме је сада град било шума, а дубрава се каже шума“. У новом граду су саградили цркву посвећену Св. Стефану Првомученику и у њој положили мошти светих Нереја, Ахилеја, Домициле и Петрониле, „које су потајно донели собом бежећи из Рима.“²⁴ Ту традицију о настанку града Дубровчани су у то време вешто користили чак и у политичке сврхе, па је тако она ушла и у познату аренгу повеље Радича и Бељака Санковића којом они 15. априла 1391. Дубровачкој општини уступају град Цавтат са половином жупе Конавли, истичући како су они „познали уистину из старих записа и од старих људи дугог памћења, добрих људи који су то чули с колена на колено, и по означеним белезима и знамењима међа“, да је „на Цавтату при мору био стари град Дубровник смештен у Жупи конаваоској, и да му је припадала Жупа конаваоска и била му племенито та жупа и друге земље и места“, те да су „када се тај стари град расуо и опустео, тада господа рашка и хумска у те дане неправдом запосели и силом узели Конаваоску жупу и друга места тог града“ и да су „тада грађани пошли у тврдо место и сазидали град Дубровник, који је и данас Божјом милошћу поштован и слободан, од којих људи старога града се изродила и наследила властела града Дубровника.“²⁵ У исто време Јован Конверзини, Италијан познат и као Јован Равењанин, нотар Дубровачке општине у периоду 1384–1387. пише своју *Historia Ragusii*, у којој износи како су у време франачког краља Пипина Малог (751–768), након неуспешне опсаде Цариграда, Арабљани (*Afri*) ушли у Јадранско море, напали и уништили Епидаур. У наставку аутор очито следи Милеција,

²³ N. Nodilo, *Prvi ljetopisci i davna historiografija dubrovačka*, Rad JAZU 65 (1883) 120–121; Ф. Шишић, *Lemonus*, 51; R. Katičić, *Aedificaverunt Ragusium*, 14–15.

²⁴ *Annales Ragusini Anonymi item Nicolai de Ragnina*, ed. N. Nodilo, Zagrabiae 1883, 174.

²⁵ С. Мишић, *Повеља Бељака и Радича Санковића Дубровнику, 15. април 1391*, ССА 7 (2008) 115. На тај догађај се осврће и сам Туберон у свом екскурсу о историји Дубровника, наводећи како је тада подручје Епидаура „после око шестсто година од уништења Епидаура“ враћено Дубровчанима, *Commentarii*, 96; V. Rezar, *De origine*, 122–124.

наводећи како су се избегли Епидаврани удружили са бегунцима из Рима који су се ту задесили и на подстицај свог архиепископа Јована утемељили нови град Дубровник.²⁶

Од посебног је интереса облик у којем се та традиција јавља на самом крају XV и почетку XVI века. О томе је значајно сведочанство у својим делима оставио Илија Лампридије Цријевић (1463–1520). Тако у посмртном говору за Ивана Гучетића из 1502. године Илија Цријевић помиње како је у дубровачким аналима (*annalibus nostris*) и успоменама старине пронашао да су се, у време распада Римског царства, „пошто су Епидаур разорили Вандали“ (*Epidauro a Vandalis eversa*) његови грађани преселили у Дубровник, а да су „Римљани ускоро, да би повратили Илирију, следили краља Бела“ (*Mox etiam Romanos ad Illuriam recuperandam bellum regem secutos*). Пошто је краљ умро, ту су се настанили и нови град потпомагали „као своје колонисте који су некад били послати у Епидаур.“²⁷ Нешто касније, међутим, у посмртном говору за свог ујака Јунија Соркочевића 1504. године, Илија Цријевић доноси донекле различите податке, а цела прича о постанку Дубровника је обогачена новим детаљима. Епидаур су ту, наиме, разорили Сарацени (*Epidauro a Sarracenis eversa*), мало пре него што су „Римљани да би повратили Илирију следили краља Бела (*mox etiam posteriores Romanos ad Illuriam recuperandam bellum reges (!) secutos*), после чије су се смрти ту населили и допринели развоју града. Ту се први пут, уз објашњење о значењу другог, словенског назива града *Дубровник*, налазе и додатни подаци о Словенима из околине и њиховој сарадњи са Дубровчанима, која је почела након бекства Сарацена одатле и са јадранских острва на Монте Гаргано, након чега су Словени по наговору Дубровчана примили хришћанство. Та сарадња је довела до тога да су Дубровчани многе од словенских великаша примили за своје грађане, „а посебно другове краља Бела, који су били побегли у Рим и ускоро се заједно са Римљанима вратили да поврате Илирик. Кад је краљ, кога су следили, код својих Срба (*apud suos Triballos*) умро и био сахрањен“, и они су се настанили у Дубровнику. Цријевић затим истиче како су преци Дубровчана још у Епидауру имали епископа Јована, па је тако нови град већ и саграђен

²⁶ F. Šišić, *O hrvatskoj kraljici Margareti*, Dubrovnik 1930, 15–17. О Конверзинију и његовом делу, које још увек није објављено, cf. R. Seferović, *Razočarani notar: iz kasnog dubrovačkog prijepisa djela Historia Ragusii Giovannija Conversinija*, *Anali Dubrovnik* 55/1 (2017) 131–170.

²⁷ D. Nevenić Grabovac, *Oratio funebris humaniste Ilije Crijevića dubrovačkom pesniku Ivanu (Dživu) Gučetiću*, *Živa antika* 24 (1974) 353.

хришћанским рукама и од самих корена исповедао Христову веру.²⁸ У свом спеву *De Epidauro* из 1505. Илија Цријевић пева о античком Епидауру и његовом уништењу од стране Сарацена (Sarrani),²⁹ а његови подаци о том догађају сасвим очигледно потичу из *Historia Ragusii* Јована Конверзинија.³⁰

Као што се може видети, традиција о настанку Дубровника почивала је у основи на елементима две легенде забележене први пут у X веку у *De administrando imperio* цара Константина VII Порфирогенита – оне о пореклу Дубровчана из разореног Епидаура и оне о пореклу далматинских Романа из Рима, која је временом просторно ограничена на Дубровник. Представа о Словенима као уништитељима Епидаура временом је из те традиције ишчезла, па се тако они не помињу у том контексту ни код Томе Архиђакона у XIII, ни код Милеција у XIV веку, који уопште не наводе идентитет уништитеља Епидаура. Једино се у повељи браће Санковић из 1391. алудира на „господу рашку и хумску“ као на неког ко је неправедно присвојио подручје „старог града Дубровника“, али се тај закључак темељи на простој чињеници да су у том тренутку они, као представници „господе рашке и хумске“, господари тог подручја. Насупрот томе, Јован Конверзини у свом делу о историји Дубровника, насталом у исто време, као разоритеље древног Епидаура идентификује Арабљане, који су у време Пипина Малог после опсаде Цариграда напали Далмацију. Према првој од наведених беседа Илије Цријевића Епидаур су разорили Вандали, док су према другој и према спеву *De Epidauro*, у коме је очигледно коришћење података из Конверзинијеве историје, то били Сарацени (Арабљани).

Краљ Бело и краљ Радослав

Значајан елемент традиције какву затичемо на самом крају средњег века и у освит хуманистичког Дубровника јесте податак да су Римљани који су доспели на источнојадранску обалу и утемељили нови град били предвођени извесним „краљем Белом“. За њега, међутим, Милеције средином XIV века још увек не зна. Он, наиме, пева како су ти Римљани напустили свој град и отишли у Далмацију „bellum civile fugientes“, дакле, „бежећи од грађанског рата“. Код Илије Цријевића, међутим, стоји да су

²⁸ Д. Невенић-Грабовац, *Илија Ламприце Цријевић, крунисани песник. Посмртни говор својем ујаку Јунију Соркочевићу*, Жива антика 27 (1977) 252.

²⁹ Д. Невенић Грабовац, *Поема Илије Цријевића De Epidauro*, Жива антика 20 (1970) 266–276, II. 342 sq.

³⁰ *Исто*, 245.

они „Bellum regem secuti“, тј. „сљедили краља Бела“. Очигледно је, дакле, да је у току столећа и по које је делило Милеција и Илију Цријевића „bellum civile fugientes“ прерасло у „Bellum regem sequentes“, а „краљ Бело“ је постао препознатљиви митски оснивач града. Још једна промена у развоју традиције о оснивању града се може приметити код Цријевића у односу на Милецију. Према Милецију Римљани одлазе из свог града у Далмацију „бежећи од грађанског рата“, док код Илије Цријевића у беседи из 1502. они, након распада и пропасти Римског царства, следе краља Бела „да би повратили Илирију“ (ad Iluriam recuperandam), очито у смислу њене политичке реституције римској држави. Још увек, међутим, нема података о Беловом словенском пореклу и његовој вези са дубровачким словенским залеђем. Тек се у беседи Илије Цријевића из 1504. први пут појављују Словени из околине Дубровника као суседи и сарадници Дубровчана, али и словенски „другови краља Бела, који су били побегли у Рим и ускоро се заједно са Римљанима вратили да поврате Илирик“, а за самог Бела се каже како је „код својих Срба (apud suos Triballos) умро и био сахрањен“. Тако се у традицији о настанку Дубровника појављује и трећа, словенска компонента, која постаје њен неодвојиви део захваљујући схватању о словенском пореклу оснивача града, краља Бела.

Схватање о Беловом словенском краљевском пореклу је разрађено у *Дубровачким анаlima* (Annales Ragusini), историјском спису анонимног аналите на италијанском језику, чија је првобитна редакција састављена крајем XV века, а који су затим неколико пута допуњавани почетком XVI века, управо у време када је Илија Цријевић, који их на једном месту и помиње, састављао своје беседе и спев.³¹ Првобитна редакција *Анала* почиње речима да је Дубровник основао „краљ Радосав Бело (Radosav Bello), син Стефана Бела (Stefano Bello), рођен у Риму од босанског рода по очевој линији, а по мајчиној линији од Римљана; он је био од краљевског рода краља Радосава, кога је прогнао син Берислав“.³² Радосав Бело је дошавши из Рима са босанским великашима саградио кулу Chastel

³¹ Сви аналити који су допринели настанку *Дубровачких анала* су анонимни. Први је довео своје излагање до 1485. године, други је писао до 1503, а трећи до 1510. године. Четврти покрива само 1511/1512. годину, да би још један или двојица аналита излагање довели до 1550. године. Незнатно измењена редакција сачувана у Сторанијевом рукопису излаже догађаје до 1510. године и уобличена је убрзо потом, *Annales*, VII–X; N. Nodilo, *Prvi ljetopisci*, 94–100, 108–110.

³² *Annales*, 3. У најстаријем рукопису уместо Берислав стоји Бесислав. Хронолошке одреднице које се појављују на почетку сваког одељка у *Аналима* су додате накнадно, cf. *ibidem*, 3, n. 4; N. Nodilo, *Prvi ljetopisci*, 124.

Lave, у којој је сместио своје благо и мошти светих Домициле, Нереја, Ахилеја, Панкратија и Сергија и Вакха које су донели из Рима, те подигао цркву Св. Сергија и Вакха. Потом је потчинио цело Босанско краљевство, јер је био краљевског рода, да би се касније удавио у реци Уни код Chastel Lave, након чега се Босанско краљевство поново распало, пошто није имао наследника, па су њиме самостално владали великаши.³³ Међутим, већ редакција *Анала* сачувана у тзв. Сторанијевом рукопису, редигована убрзо после 1510. године, своје излагање почиње две генерације даље у прошлости, податком да је „краља Радослава од Босне прогнао из његовог краљевства његов син Берислав“, те да је он отишао са шест својих великаша у Албанију, а одатле у Сипонт у Апулији, одакле је дошао у Рим. Ту га је издржавао сам папа, а Римљани су га, приликом једног од својих унутрашњих сукоба, именовали својим капетаном и оженили једном племенитом Римљанком, с којом је имао сина Стефана Белу (Stefano Bela), који је такође био капетан и који је имао сина Радослава Белу (Radoslavo Bela), који је и сам после очеве смрти постао капетан. Када је у Босни умро краљ Берислав који је био прогнао свог оца и краљевство остало без наследника, босански посланици су дошли у Рим и позвали Радослава Белу да буде њихов краљ и господар. Он је у пратњи својих Римљана дошао у дубровачку луку где су га чекали људи из Босне, па је у договору са својим великашима одлучио да на том месту подигне утврђење по имену Castel Lave, да у њему похрани своје благо и мошти светаца које су донели из Рима, сачинивши у њему и капелу Св. Сергија и Вакха.³⁴ Даље излагање се у потпуности поклапа са оним из најстарије редакције *Анала*, о томе како је краљ Радослав завладао Босанским краљевством и потом настрадао, а земља поново остала без владара.

Првобитна редакција *Анала*, дакле, познаје краља Бела под именом Радосав (тј. Радослав) Бело, а о његовом словенском пореклу зна само то да је рођен у Риму као син Стефана Бела и да је био из рода босанског краља Радослава, кога је из краљевства протерао син Берислав (Бесислав). *Анали* у Сторанијевој редакцији из 1510. године, међутим, допуњују ту причу подацима о Радослављевом путу преко Албаније и Сипонта у Рим и његовом животу у Риму, о животу његовог сина Стефана Беле и унука Радослава Беле у Риму и босанском посланству које је после смрти краља Берислава позвало потоњег да преузме престо свог деде. Првобитна верзија, према томе, не зна за боравак прогнаног краља Радослава у Риму, нити наводи да је Радослав Бело био његов унук, него само потомак, те

³³ *Annales*, 3–5.

³⁴ *Annales*, 3–4.

се остали детаљи у тој причи који се срећу у тексту Сторанијеве редакције морају сматрати накнадним додацима првобитној верзији. Оно што Илија Цријевић износи о Белу и његовом пореклу у посмртном говору за Јунија Соркочевића 1504. године – да су са њим из Рима дошли и његови словенски пратиоци који су раније били побегли тамо и после се вратили са Римљанима да поврате Илирик, те да је он сам „умро и био сахрањен међу својим Србима“ (apud suos Triballos) – сасвим би одговарало излагању првобитне редакције *Анала*, пре допуна које су ушле у Сторанијеву редакцију после 1510.

Главна одлика те верзије предања о настанку Дубровника је повезивање легендарног краља Бела са „босанским краљем Радославом“, кога је из краљевства протерао син Берислав (Бесислав). Ту је заправо реч о повезивању две традиције, једне о краљу Белу, оснивачу Дубровника, и друге о краљу Радославу који је био протеран из свог краљевства. С обзиром на то да се она не јавља у ранијим верзијама легенде о настанку града, по свој прилици се ради о некој независној причи која је захваљујући првом дубровачком аналести прикладно прикључена легенди о оснивању града. Као и значајан број других података забележених у *Аналима* и она има порекло по свој прилици у народној традицији самог Дубровника или његовог српског залеђа.³⁵ Појам „Босна“ у *Дубровачким аналима*, међутим, не означава територију средњовековне босанске државе, како би се на први поглед помислило, него цео простор залеђа на коме су се у средњем веку налазиле српска и босанска држава. Тако је српски краљ с којим Дубровчани ратују и склапају мир 1253. и 1257. године „re de Bosna“, српски краљ и цар Стефан Душан је „re Stiepan de Bosna“, српски великаш жупан Никола Алтомановић је „signoretto de Bosna“, у бици на Косову пољу на Видовдан 1389. су се против Турака борили „Bosnesi“, које су предводили „Despot Lazar Re de Bosna, et Vuch Brancovich, et Vlatcho Vuchovich Voevoda“, док су деспота Ђурђа Турци протерали „de Bosna et de Servia“.³⁶ Стога се намеће питање да ли легенда о „босанском краљу Радославу“ који је био прогнан из свог краљевства у дубровачкој традицији своју историјску основу има заправо у прогонству српског краља Стефана Радослава, који је, изгнан из свог краљевства од стране млађег брата Стефана Владислава, уточиште потражио у Дубровнику, где је 4. фебруара 1234. године

³⁵ N. Nodilo, *Prvi ljetopisci*, 123–128. За другачију анализу традиције о Белу, уп. Т. Живковић, *Легенда о Павлимиру Белу*, ИЧ 50 (2003) 9–31.

³⁶ *Annales*, 33, 35–36, 39–41, 48, 56.

Дубровачкој општини издао своју једину сачувану повељу.³⁷ Податак о његовом каснијем боравку у Риму је, очигледно, само плод потребе да се он повеже са краљем Белом, који је према традицији дошао из Рима.

Постанак Дубровника према Туберону

Наведени облик добила је, дакле, традиција о оснивању Дубровника до почетка XVI века, када *Коментаре о свом времену* и у оквиру њих екскурс о историјату свог града пише Лудовик Цријевић Туберон, ослањајући се, како сам каже, „пре свега на писца Дукљанина“. Како изгледа традиција о настанку Дубровника у Тубероновој верзији? Према Туберону, древни Епидаур су уништили Сарацени, арапско племе које је претходно већ било освојило велики део Сицилије, па су одатле, жељни пљачке, дошли пред обале Далмације. Истовремено са Сараценима, град су напали и суседни Словени, који су га већ од раније узнемиравали и допринели његовом слабљењу. Пошто је град пао, његови преживели становници су покушали да га обнове, али су их у томе омели суседни Словени, који су покушали да искористе пропаст града, устремивши сву своју мржњу према тамошњим Романима, јер су се „биле исцрпље и снаге Римског царства“. Међутим, пошто су пристали да им плаћају годишњи данак, а и на наговор једног преживелог епидаурског свештеника, Словени су дозволили Епидавранима да се населе у раније опустошеном утврђењу Брено (жупа Дубровачка, између Дубровника и Цавтата, тј. древног Епидаура). Неколико година касније (*Aliquot deinde post annis*), „Полимир звани Бело (*Polimirus cognomento Belus*), по мајчином роду Римљанин, по очевом праунук Радослава, некадашњег босанског краља (*Rhatislau Bossinatium quondam regis pronepos*), који се био склонио у Рим, пошто га је из краљевства био прогнао син Готислав (а *filio Gothislauo regno pulsus*), отишао је у Илирик у жељи да поврати дедовско краљевство“ (*in Illyricum studio auiti regni recuperandi est profectus*). Њера су тамо позвале војводе

³⁷ *Зборник средњовековних ћириличких повеља и писама Србије, Босне и Дубровника*, I, прир. В. Мошин, С. Ћирковић, Д. Синдик, Београд 2011, 130; Ђ. Бубало, *Српска земља и Поморска у доба владавине Немањића*, I, *Од Сабора у Расу до Сабора у Дежеву*, Београд 2016, 139–141. Податак који се јавља у Сторанијевој редакцији *Анала*, да је прогнани краљ потом отишао у Албанију (*Arbania*), такође би се могао довести у везу с тим догађајем, с обзиром на то да је и према српском писцу Теодосију Радослав из Дубровника отишао у Драч, Теодосије Хиландарац, *Живот Светог Саве*, изд. Ђ. Даничић, прир. Ђ. Трифуновић, Београд 1973, 177–178; Ђ. Бубало, *Српска земља и Поморска*, 140–141.

које су после смрти Готислава и изумирања његове породице самостално владале деловима краљевства. Полимир је стигао у Далмацију и искрцао се у луци *Gravosium* (Груж) са својим следбеницима, међу којима су били и они који су рођени у Риму, али су били пореклом из Илирика, пошто су њихови преци били избегли у Рим заједно са краљем Радославом, а који су сада, у жељи да се врате у стару отаџбину, са својим породицама „слагали Бела који је пошао у Илирик“ (*Belum in Illyricum proficiscentem sunt secuti*). Ту су Бела као новог краља свечано дочекали „требињски епископ Јован и великаши краљевства“ (*a Ioanne Tribuliensium pontifice regnique principibus*), одакле су га одвели у град Требиње (*in oppidum Tribulium*), „који је у оно време за прилике у Илирику био врло богат“, да у њему буде „уведен у краљевство, пошто према обичају прими царске ознаке“ (*quo ibi insignibus imperii de more acceptis regnum iniret*), јер су „тамо босански краљеви, који су држали тај део Далмације, тада почињали да владају и примали ознаке свог положаја“ (*Hinc enim Bossinatium reges, qui eam Dalmatiae partem obtinebat, imperium auspicabantur et fortunae suae insignia tunc accipiebant*).³⁸ Пошто је тако завладао краљевством својих предака, Полимир је са својим римским пратиоцима одлучио да подигне нови град на месту где су се најпре искрцали. Првобитно утврђење које је ту саградио, за које неки кажу да га је заправо само обновио „уз помоћ константинопољског цара Михаила, чијем је царству у то време Далмација припадала“, Дубровчани су касније називали *Света Марија од Каштела*, али је његово првобитно име „на епидаурском језику“ (*lingua Epidauria*) било *Лавуса* (*Lauusa*), „јер је било смештено на стрмим стенама“. То име је касније прешло на читав нови град и постало *Рагуза* (*Rhacusa*). „Скоро у средини града“ (*In medio fere oppidi*), у крају који је касније називан Пустијерна, Полимир је подигао храм Св. Првомученика Стефана у коме је положио мошти светих мученика Нереја, Архилеја и Панкратија и девица Петрониле и Домициле, које је са собом донео из Рима.³⁹

Туберон даље доноси различите верзије о пореклу самог имена *Рагуза*, наводећи да неки то име изводе од имена сицилијанског града Рагузе, други од имена „словенског, тј. готског краља Радагајса, од којег је и сам оснивач града Полимир водио давно порекло“ (*a Rhadagaso, Slouinorum seu Gothorum rege, a quo Polimirus ipse urbis conditor uetustam ducebat originem*), док је трећа верзија коју је раније изнео, од епидаурског назива *Lauusa* који је означавао стрме литице на којима је град био подигнут.

³⁸ *Commentarii*, 87–89; V. Rezar, *De origine*, 94–98.

³⁹ *Commentarii*, 89–90; V. Rezar, *De origine*, 98–100.

Епидаврани који су преживели уништење свог града и сместили се на Брену су се на наговор свог епископа преселили у Белов нови град и постали његови грађани. Сенат који је установио у новом граду био је састављен делом од његових пратилаца, а делом од Епидавра. Такође је и самог епидаурског епископа, „кога неки називају Јованом“ (*quem quidam Ioannem nominant*), а који је после уништења Епидаура са својим суграђанима живео на Брену, уз дозволу папе поставио за дубровачког епископа и постао се да буде изузет из надлежности салонитанског архиепископа, коме су у то време били подложни скоро сви епископи Далмације, пошто је у то исто време и сама Салона била разорена. Међутим, и новом граду је ускоро запретила судбина Епидаура, пошто су Сарацени, победивши Калабре и Апуљане, заузели Монте Гаргано у Италији наспрам обала Илирика. Дубровачни су увидели ту опасност и склопили савез са Задром, тада водећим градом Далмације, и другим приморским градовима, а упутили су посланике и суседним Словенима, који су прихватили хришћанску веру у време папе Хадријана III и свог краља Светополка, „који је по дозволи константинопољског цара управљао Далматинским краљевством“ (*Slouini enim Adriani Tertii Romani pontificis tempore, Seuropylo Dalmatiae regnum permissu Constantinopolitani imperatoris administrante, Christianam susceperant religionem*). Словенски народ (*gens Slouinorum*) је сакупио многе бродове, на њих укрцао војску и пребацио је у Апулију, где је поразио Сарацене и протерао их са Монте Гаргана, а Дубровчанима уступио поједина јадранска острва. Своје излагање о настанку и најранијој историји Дубровника Туберон закључује констатацијом да је краљ Светополк умро и, пошто није имао наследника, Далмацију тестаментом предао Угарском краљевству, али да до тада „та покрајина, иако је имала своје краљеве, ипак није била отуђена од Константинопољског царства, поштујући више име него снагу Царства које је старило.“⁴⁰

Туберонова верзија повести о настанку Дубровника је садржајно и литерарно свакако најубличенија од свих дотадашњих. У њој се препознају све њене до тада већ присутне компоненте – епидаурска, римска, словенска, сараценска, долазак краља Бела, потомка прогнаног краља Радослава, и његово преузимање дедовског Босанског краљевства, мошти Св. Нереја, Ахилеја (Архилеја), Панкратија, Петрониле и Домициле, црква Св. Стефана, порекло и промена назива града *Lavusa* у *Ragusa*... Основа приче је, у суштини, иста она забележена у *Дубровачким*

⁴⁰ *Commentarii*, 90–91; V. Rezar, *De origine*, 100–104.

аналима, укључујући допуне у Сторанијевој редакцији, с том разликом што је код Туберона босанског краља Радослава протерао син по имену Готислав, а не Берислав (Бесислав), док је друго име краља Бела, који је био Радослављев „проперос“, било Полимир, а не Радослав. С друге стране, анализа појединих места открива и то да је Туберон неспорно користио непосредно и саме Милецијеве стихове, што је посебно очигледно у појединостима којих у *Аналима* нема. Тако нпр. његово „in Dalmatiam nauibus appulit, in portu... (quam) incolae Grauosium... nuncupant“,⁴¹ по свој прилици долази од Милецијевог „subintrant Portum Dalmatiae, qui Gravosius vocatur“. ⁴² Такође и податак да је новоосновани град „lingua Epidauria Lauusa... vocitatum“, а да је потом „Lauusa in Rhacusam mutata“,⁴³ „per linguae corruptelam literas immutante“,⁴⁴ има паралелу у Милецијевом „Nos castrum vocitat Epidaurica lingua Labusa... nunc, L in R, G pro P mutando, moderni Rhagusam dicunt“. ⁴⁵ Најзад, и податак да су избегли Епидаврани, смештени тада на Брену, одлучили да се населе у Беловом новом граду „suasu maxime pontificis eorum, cuius nomen uetustate excidit“,⁴⁶ сасвим одговара Милецијевом „Castellum statuunt monitis actuque Joannis, Qui jam praedictae fuit archiepiscopus urbis“,⁴⁷ нарочито када се узме у обзир да мало даље каже како тог „pontificem Epidaurium“, чије се име давнином изгубило, „quidam Ioannem nominant“. ⁴⁸

Што је посебно интересантно, Туберон је, како је у науци већ показано, био и први дубровачки аутор који је користио податке из списка *De administrando imperio* цара Константина VII Порфирогенита.⁴⁹ Одатле

⁴¹ *Commentarii*, 88; V. Rezar, *De origine*, 96.

⁴² *Annales*, 174.

⁴³ *Commentarii*, 89; V. Rezar, *De origine*, 100.

⁴⁴ *Commentarii*, 90; V. Rezar, *De origine*, 102.

⁴⁵ *Annales*, 174.

⁴⁶ *Commentarii*, 90; V. Rezar, *De origine*, 102.

⁴⁷ *Annales*, 174.

⁴⁸ *Commentarii*, 90; V. Rezar, *De origine*, 102–103, n. 33.

⁴⁹ У литератури су присутне недоумице у вези са начином на који је Туберон могао бити упознат са делом Константина Порфирогенита, штампаним први пут тек 1611. године, V. Rezar, *De origine*, 80–81, 100–101, n. 29. T. Živković, *Constantine Porphyrogenitus*, 147–162, сматра да је Туберон познавао Порфирогенитов спис преко дела *Trattato delle mutationi de gli Stati* загонетног Arponto Burdegalense, на које се позива Мавро Орбин, M. Orbini, *Regno degli Slavi*, 181, што се не може одржати, пошто је извесно да се под тим именом крије заправо француски хуманиста из Бордоа Арно од Понтака (о. 1530–1605), cf. J. Weinberg, *Chronology and Hebraism in the World of Joseph Scaliger: The Case of Arnaud de Pontac (Arnaldus Pontacus)*, For the Sake of Learning. Essays in Honor of Anthony Grafton I, edd. A. Blair, A.-S. Goeing, Leiden–Boston 2016, 39–54. Најприхватљивијим се чини објашњење да се Туберон упознао са царевим списом посредством млетачког

је, по свој прилици, преузео податке о томе да су Сарацени освојили Сицилију и напали Далмацију,⁵⁰ да су Словени нападали Епидаур и узнемиравали далматинске Романе, који су касније пристали да им плаћају данак,⁵¹ да је Далмација припадала царству константинопољског цара Михаила,⁵² да се дубровачка црква Св. Стефана, у којој су почивале мошти Св. Панкратија, налазила „скоро у средини града“ (Ἐν δὲ τῷ αὐτῷ κάστρῳ κεῖται ὁ ἅγιος Παγκράτιος ἐν τῷ ναῷ τοῦ ἁγίου Στεφάνου, τῷ ὄντι μέσον τοῦ αὐτοῦ κάστρου),⁵³ да је Задар био један од водећих градова Далмације,⁵⁴ да су Сарацени владали Апулијом и Калабријом, а да су Дубровчани, становници других далматинских градова и суседни Словени, пребацивши бродовима војску, допринели победи над Сараценима под Баријем,⁵⁵ те најзад, да су словенске земље у Далмацији номинално признавале власт цариградског цара.⁵⁶ С друге стране, податке о краљу Светополку (Seurorylus) и покрштавању Словена у време папе Хадријана III (884–885) Туберон је преузео из дела хуманиста Флавија Бјонда (1388–1463) и Антонија Бонфинија (1434–1503), који доносе готово истоветне податке о моравском кнезу Светополку (870–894) и његовим односима са Апостолском столицом.⁵⁷

Туберон је, међутим, сасвим сигурно користио и дела Илије Цријевића. Фразеологија Илије Цријевића је слична оној коју налазимо код Туберона. Тако нпр. код Илије Цријевића Бело одлази из Рима *ad Illuriam recuperandam*,⁵⁸ док према Туберону долази *in Illyricum studio auiti regni recuperandi*,⁵⁹ његови пратиоци су *Bellum regem secuti*,⁶⁰ а код

хуманисте Ђованија Батисте Ђњација (1473–1553), за кога је 1509. године Антоније Епарх (1491–1571) са Крфа начинио препис (данас ms. *Vaticanus-Palatinus gr. 126*) са јединог сачуваног средњовековног рукописа тог дела (данас ms. *Parisinus gr. 2009*), *DAI*, 21–22, а који га је и сам користио и споменуо већ у свом делу *De caesaribus*, објављеном 1516, J. B. Egnatius, *De caesaribus libri III a dictatore Caesare ad Constantinum Palaeologum, hinc a Carolo Magno ad Maximilianum Caesarem*, Venetiis 1516, Basilus Macedo, *Constantinus* (s. p.). Желео бих да изразим захвалност колеги Ивану Басићу из Сплита, који ми је скренуо пажњу да важан податак о идентитету аутора поменутог као *Arpontaco Burdegalense* и упутио на одговарајућу литературу.

⁵⁰ *Commentarii*, 87–88; V. Rezar, *De origine*, 94; *DAI*, 29.88–112.

⁵¹ *Commentarii*, 88; V. Rezar, *De origine*, 94–96; *DAI*, 29.3–53, 30.119–142.

⁵² *Commentarii*, 89; V. Rezar, *De origine*, 100; *DAI*, 29.58–66.

⁵³ *Commentarii*, 90; V. Rezar, *De origine*, 100; *DAI*, 29.235–236.

⁵⁴ *Commentarii*, 90; V. Rezar, *De origine*, 102–104; *DAI*, 29.272–284.

⁵⁵ *Commentarii*, 90–91; V. Rezar, *De origine*, 102–105, n. 38–39; *DAI*, 29.98–119.

⁵⁶ *Commentarii*, 90–91; V. Rezar, *De origine*, 100–104; *DAI*, 29.54–58, 31.57–60, 32.146–148.

⁵⁷ V. Rezar, *De origine*, 104–105, n. 40.

⁵⁸ D. Nevenić Grabovac, *Oratio funebris*, 353; иста, *Посмртни говор*, 252.

⁵⁹ *Commentarii*, 88; V. Rezar, *De origine*, 96.

⁶⁰ D. Nevenić Grabovac, *Oratio funebris*, 353; иста, *Посмртни говор*, 252.

Туберона пак *Belum in Illyricum proficiscentem sunt secuti*.⁶¹ Најзад, констатацију Илије Цријевића да је Бело умро и био сахрањен „*apud suos Triballos*“, где је учени дубровачки хуманста антички етноним употребио у класицизирајућем маниру као ознаку за Србе,⁶² Туберон је пренео на „*oridum Tribulium*“, тј. „град Требиње“, за који потом наводи како је за прилике у Илирику врло богат град, где је Бело устоличен за краља од стране требињског епископа (а *Ioanne Tribuliensium pontifice*), пошто је био обичај да „босански краљеви“ у том граду ступају на власт.⁶³

Туберон и „Дукљанин“

Који су онда то подаци које би Туберон преузео из *Летописа попа Дукљанина*? Неспорно, у Тубероновом излагању се препознаје велика сличност са излагањем забележеним у XXVI глави тог списка. Тамо се такође припиведа о завојевачима Сараценима, који су дошли са Сицилије са „*miria armeni*“ и разорили приморске градове, из којих су Латини побегли у брда где су живели Словени. Пошто су се Сарацени вратили у своју земљу, Латини су зажелели да се врате у своје градове, али им Словени то нису дозволили, него су их уместо тога поробили. Пошто су пристали да им плаћају данак, Латини су ослобођени, те су почели да обнављају приморске градове које су Сарацени били порушили.⁶⁴ Томе следи прича о Белу и његовом доласку из Рима у Далмацију, такође врло слична оној код Туберона. Пошто Белова („званог и Белимир“) римска родбина није више могла да подноси сталне грађанске немире у Риму, а и зато што су словенски посланици дошли Белу („званом и Павлимир“) са позивом да преузме краљевство својих предака, они су се лађама пребацили у пределе Далмације и искрцали у луци Груж и Умбла, где су

⁶¹ *Commentarii*, 88; V. Rezar, *De origine*, 98.

⁶² Уп. превод Цријевићевог *Посмртног говора Јунију Соркочевећу*, Д. Невенић Грабовац, *Посмртни говор*, 260. Тај појам у истом значењу користи чак и сам Туберон, називајући деспота Ђурђа (1427–1456) „*Georgius, Dardanorum ac Triballorum rex*“, *Commentarii*, 97; V. Rezar, *De origine*, 126.

⁶³ *Commentarii*, 88–89; V. Rezar, *De origine*, 98. Т. Живковић, *Легенда*, 30–31; *Gesta*, II, 239–240, указао је на могућу везу између легендарног „краља Бела“ који столује у Требињу и травунског жупана Белоја (Βελάης), кога помиње Порфирогенит, *DAI*, 34.7–8. Нека стварна веза између њих тешко да је постојала, пошто је лик „краља Бела“ сасвим другачијег постања, али је, с обзиром на то да је Туберон познавао Порфирогенитов спис, сасвим могуће да га је управо тај податак навео да *Triballos* из приче о Белу интерпретира као Требиње.

⁶⁴ *Gesta*, I, 108.

саградили утврђење. Када су то дознали „људи града Епидаура“ који су се налазили по шумама и планинама, придружили су им се и заједно са њима подигли град на литицама изнад мора, које се на језику Епидавра на зову *laus*, те су и град назвали *Lausium*, да би касније, услед замене гласа *l* са *g* то име постало *Ragusium*. Словени су га назвали Дубровник, тј. „шумовит“.⁶⁵ Ту су Белу дошли и представници „Словенске земље“, који су га одвели у Требиње, где је свечано устоличен на краљевском престолу његових предака.⁶⁶

Очигледне сличности у обема приповестима о оснивању Дубровника, Тубероновој и „Дукљаниновој“, уз неподељено схватање да је *Летопис попа Дукљанина* аутентични средњовековни извор, који је у сваком случају претходио Туберону, биле су сасвим довољне за закључак да се прва заснива на потоњој.⁶⁷ Међутим, како је у претходном излагању показано, Туберонова верзија приче о настанку Дубровника је настала на основу података низа других, различитих извора. Сами подаци о Сараценима као освајачима Епидаура јављају се код Илије Цријевића који их је преузео из *Historia Ragusii* Јована Конверзинија, који их доноси у једном сасвим другом контексту (везују се за владавину Пипина Малог и неуспешну опсаду Цариграда),⁶⁸ а и у *Аналима* се јављају у сличном контексту,⁶⁹ коме се у *Летопису попа Дукљанина* не налазе трагови. С друге стране, опет, у *Летопису* се сараценско уништење Епидаура и бекство Епидавра из уништеног града чак и не спомињу, већ се само говори уопштено о „приморским градовима“ и „Латинима“, али се онда, у одељку о Белу, изненада појављују „људи града Епидаура“ који силазе са брда и придружују се Белу и Римљанима. Имајући у виду да су чак и према Илији Цријевићу Словени у време уништења Епидаура били пријатељи и савезници Епидавра,⁷⁰ Туберонови подаци о непријатељству Словена према Романима и о данку који су Романи пристали да плаћају Словенима потичу сасвим сигурно од Порфирогенита, а не од одговарајућег податка *Летописа попа Дукљанина*. На основу тога се намеће један сасвим супротан закључак – да је аутор *Летописа попа Дукљанина* заправо своју причу о оснивању Дубровника обликовао према Тубероновој.

⁶⁵ Исто, 108–110.

⁶⁶ Исто, 110.

⁶⁷ Ф. Шишић, *Летонис*, 58–60, 442–446; Т. Živković, *Constantine Porphyrogenitus*, 154; V. Rezar, *De origine*, 92–95, n. 8–9, 13; *Gesta*, II, 225–243.

⁶⁸ Анализа неких других места у његовом спису не пружа индикације да је Туберон непосредно користио Конверзинијево дело, V. Rezar, *De origine*, 146, n. 49.

⁶⁹ *Annales*, 7–8, 10–11.

⁷⁰ Д. Невенић Грабовац, *Посмртни говор*, 252.

С друге стране, за Туберонове податке о краљу Светополку такође је указано да су преузети из различитих извора, из дела хуманистичких писаца Бјонда и Бонфинија, и лако је приметити да нису нимало слични онима у *Летопису попа Дукљанина*. Према Дукљанину, наиме, Светополк је владао неколико генерација пре Бела,⁷¹ док су код Туберона они отприлике савременици, с тим што је Бело краљ „Босанског краљевства“, праунук босанског краља Радослава, неко ко је водио „давно порекло од Радагајса, готског или словенског краља“ и од кога је водио порекло потоњи краљ Бодин,⁷² док је Светополк краљ „Далматинског краљевства“ (*Dalmatiae regnum*), које је после његове смрти припало Угрима.⁷³ За њега, дакле, постоје два краљевства на источнојадранској обали – „Босанско“ и „Далматинско“, те је лако приметити да он нема идеју о јединственом јужнословенском краљевству какво познаје *Летопис попа Дукљанина* и описује управо у поглављу посвећеном краљу Светополку.⁷⁴ С обзиром на то да је Туберон своју повест о настанку Дубровника обликовао на основу више различитих извора, поставља се питање ко би од њих могао да буде његов „писац Дукљанин“, али оно за сада мора остати без одговора.⁷⁵

⁷¹ Ф. Шишић, *Летопис*, 301–309.

⁷² *Commentarii*, 88, 90, 93; V. Rezar, *De origine*, 96, 100, 114. Вреди приметити да Туберон порекло словенске краљевске куће изводи од готског вође Радагајса (+ 406), а не од остроготског краља Тотиле (541–552), као у *Летопису попа Дукљанина*, *Gesta*, I, 4–14.

⁷³ *Commentarii*, 90–91; V. Rezar, *De origine*, 104–105, n. 40, 42.

⁷⁴ *Gesta*, I, 46–62; II, 127–164; Ф. Шишић, *Летопис*, 432–433.

⁷⁵ С обзиром на то да се *Дубровачки анали* често оцењују као „стари“, „древни“, N. Nodilo, *Prvi ljetopisci*, 92–101, поједини аутори су склони да управо у њима препознају Тубероновог „Дукљанина“, S. Vujan, *Chronique du Prêtre de Dioclée*, 13–14. На месту на коме се говори о постављању епидаурског епископа, „кога неки називају Јованом“ (*quem quidam Ioannem nominant*), за епископа новог града, у Тубероновом аутографу *Коментара* који се чува у венецијанској Библиотеци Марцијани на маргини је дописано да њега „*Анали писца Дукљанина називају Јованом*“ (*quem Docleatis auctoris annales Ioannem nominant*), што је ушло и у сва старија издања Тубероновог дела, *Commentarii*, 90; V. Rezar, *De origine*, 102–103, n. 36. У самом пак *Летопису попа Дукљанина* то име се не спомиње, па се мислило да је Туберон имао неки други, несачувани рукопис *Летописа*, Ф. Шишић, *Летопис*, 445–446; R. Katičić, *Aedificaverunt Ragusium*, 18. Иако је показано да се то место није налазило у Тубероновом првобитном тексту како целовитих *Коментара*, тако и издвојеног екскурса о историји Дубровника, V. Rezar, *De origine*, 102–103, n. 36, остаје питање ко је, када и зашто додао наведену белешку, те шта су за глосатора представљали „*Анали писца Дукљанина*“. Само по себи, Тубероново излагање о епидаурском епископу и његовој улози у оснивању новог града највише одговара Милецијевим стиховима о епидаурском архиепископу Јовану, *Annales*, 174; V. Rezar, *De origine*, 102–103, n. 33, а за истоименог епидаурског епископа зна и Илија Цријевић, Д. Невенић Грабовац, *Посмртни говор*, 252. У првобитним *Дубровачким анализима* се та личност не јавља, али зато Никола Рађина у својој редакцији

Дубровачки анали и генеза Летописа попа Дукљанина

Прича о „Дукљанину“, међутим, са Тубероном тек почиње и тек у историографским делима с почетка XVII века добија свој коначни облик. Историјско излагање првобитних *Дубровачких анала*, које сеже до оснивања града од стране краља Радослава Бела, наставља се низом легендарних прича које једва да имају икакве везе са раносредњовековним збивањима. Поред неколицине локалних дубровачких легенди, оне углавном говоре о сукобима Дубровчана, Босанаца и Арбанаса и досељавању нових становника у град из Босне и Арбаније. У њима често фигурирају „босански“ краљеви који редовно носе једно од три имена позната још из приче о оснивању Дубровника – Радослав, Стефан и Берислав.⁷⁶ Сам краљ Радослав Бело, оснивач града, удавио се у речици Уни, па је Босанско краљевство поново остало без владара и било подељено између великаша који су владали самостално у својим областима.⁷⁷ После неког времена је завладао „први краљ Стјепан (Stiepan) после утапања краља Радослава Бела“, потчинивши „три дела Босне“,⁷⁸ кога је потом наследио извесни Радослав.⁷⁹ Након њега се помињу краљ Стјепан и његова краљица Мара, који су са својом свитом посетили Дубровник.⁸⁰ Пошто они нису имали наследника, краљевством је после седамнаест година међувлашћа, завладао поново један краљ Берислав, пореклом великаш из Хрватске, који је потчинио „целу доњу Босну“ (*tutta Bosna bascia*).⁸¹ Последњи од раносредњовековних „босанских“ краљева који се спомињу у *Аналима* био је поново извесни Стјепан који је опседао Дубровник.⁸² Хронолошке одреднице тих догађаја

Анала помиње „архиепископа Јована Епидавранина“ (*arciepiscopo/arcivescovo Joanne Epidaurino*), *Annales*, 173, 175. С обзиром на то да је Рањина имао у поседу Туберонов рукопис, уп. нап. 12, као и то да су наведене маргиналне белешке дописане пре првог издања *Коментара* 1603, поставља се питање није ли управо он заслужан за наведену белешку. То би онда значило да је сам Рањина у „писцу Дукљанину“ на кога се Туберон ослањао у свом излагању препознао Милеција и његове стихове.

⁷⁶ *Annales*, 5–28.

⁷⁷ *Isto*, 4–5.

⁷⁸ *Isto*, 5–6.

⁷⁹ *Isto*, 6–8.

⁸⁰ *Isto*, 15–18.

⁸¹ *Isto*, 20.

⁸² *Isto*, 26–28.

сасвим су произвољне и, како је већ назначено, додате су накнадно.⁸³ Сами подаци потичу очито из магловите дубровачке традиције,⁸⁴ али у подацима попут оних о „првом краљу Стефану“ и његовом наследнику Радославу није тешко препознати и одблеске српске прошлости. Исто се може рећи и за причу о краљу Стефану и његовој жени краљици Мари и њиховој посети Дубровнику и даривању тамошњих светиња. Она се у свом основном облику налази на још једном месту у *Аналима* и односи се на боравак српског цара Стефана Душана и царице Јелене у Дубровнику 1350. године,⁸⁵ те је сасвим јасно да управо тај догађај лежи у историјској основи дубровачке легенде о краљу Стефану и краљици Мари (Маргарити).⁸⁶ *Дубровачке анале* је средином XVI века прерадио и допунио Никола Рањина (1494–1582).⁸⁷ Он додатно разрађује легенду о оснивању и почецима града, започињући своје излагање освртом на прилике у

⁸³ *Isto*, 3, n. 4; N. Nodilo, *Prvi ljetopisci*, 124. Као почетна година *Анала*, она у којој је основан Дубровник, узета је 457, што наводи на закључак да је хронологија заснована на податку цара Константина Порфирогенита из 29. поглавља списка *De administrando imperio* да је Дубровник основан пет стотина година раније, *DAI*, 29.233–235. Пошто се при томе очигледно занемарује прецизан податак који цар наводи као време настанка тих редова (6457. година од Стварања Света, тј. 948/949), а као полазиште за калкулацију се узимају последње године његове владавине (умро 959), може се закључити да се непознати редактор користио истим оним латинским преводом одговарајућег места који нешто касније цитира Рањина, у коме је прецизна хронолошка одредница изостављена, а наведено само да је од оснивања града до царевог времена прошло петсто година: *Quingenti sunt anni ad meam aetatem, ex quo Salonis profecti oppidum condidere, Annales*, 168. Т. Živković, *Constantine Porphyrogenitus*, 145–162, видео је у таквој хронологији оснивања Дубровника према *Аналима* сведочанство о постојању тобожње „коначне“ редакције Порфирогеновог списка, уобличене пред сам крај његовог живота те стога позније и потпуније од оне сачуване у рукопису *Parisinus gr.* 2009, док је за превод који цитира Рањина мислио да га је сачинио Arpontaco Burdegalense, уп. нап. 49. Међутим, с обзиром на то да се и Мавро Орбин нешто касније позива највероватније на тај исти превод, наводећи да царско дело носи наслов *Foedera, iura ac societates imperii Romani*, М. Orbini, *Regno degli Slavi*, 181; S. Ćirković, *Izvori Mavra Orbina: addenda et corrigenda*, RZHP 43 (2011) 62, по свој прилици би се он могао приписати Ђованију Батисти Ењацију, који је први користио податке из *De administrando imperio* и на самом крају одељка посвећеног владавини Константина Порфирогенита навео како је он „оставио књигу своме сину Роману“ „in quo summam totius imperii, sociorum omnium foedera, hostium iures, rationes, consilia explicuit“, J. B. Egnatius, *De Caesaribus*, Constantinus (s. p.).

⁸⁴ N. Nodilo, *Prvi ljetopisci*, 124–128.

⁸⁵ *Annales*, 39; *Историја српског народа*, I, уп. С. Ћирковић, Београд 1981, 550 (Р. Михаљчић).

⁸⁶ F. Šišić, *O hrvatskoj kraljici Margareti*, 21–37. Чини се да је то схватао већ С. Раџи, који у својој *Историји Дубровника* из 1595. назива овог Стефана Stefano Nemagna, Principe de Bossinati, и каже како је даровао Дубровчанима велики део територије Стона, S. Razzi, *La Storia di Raugia*, Lucca 1595, 16.

⁸⁷ *Annales*, X–XII.

„Босни“ у време владавине краља Радослава, побуну његовог сина Часлава (Ciaslavo) и изгнанство краља Радослава у Риму, чему следи прича о краљу „Чаславу званом Берислав“ (Ciaslavo, Berislavo cognominato) и пастиру Тихомилу, која се након ексурса о варварским инвазијама у Јадранском мору наставља причом о сукобу краља Часлава и Тихомила са Угрима и о Часлављевој погибији, услед које је земља остала без краља.⁸⁸ Томе следи добро позната прича о доласку краља Радослава званог Бело (Radoslavo, cognominato Bello), унука прогнаног краља Радослава, из Рима, оснивању Дубровника и обнављању Босанског краљевства,⁸⁹ с тим што је према Рањини његов отац био Стефан, звани Петрислав (Stefano, et cognominato Petrislavo), док је он сам био Радослав, назван Павлимир (Radoslavo, ovvero Paulimiro cognominato), коме су Римљани наденули име Bello, јер се истицао у ратовању.⁹⁰ Рањина, међутим, даље развија причу о њему и његовим потомцима. Радослав Бело после оснивања Дубровника постаје босански владар у Требињу, где га епидаурски архиепископ Јован и требињски епископ крунишу за краља, креће у борбу против рашког жупана Тихомила који се осамосталио после погибије краља Часлава и једини није хтео да му се потчини, оснива цркву Св. Петра и Павла у Рашкој, побеђује Сремце и Угре и утврђује границу на Сави, након чега умире и бива сахрањен у Требињу. Његова жена, међутим, после седам дана рађа посмрче, сина по имену Тјешимир (Tiesimir), што значи „утешитељ народа“ (che in Latino diceva Consolatore populi). Краљевство се ипак распада, јер великаши не желе да се потчине краљици и њеном тек рођеном сину.⁹¹ Тек много година касније „Стефан, син Прешимира (Prescimir), који је био син Тјешимира, сина Радослава Бела“ постаје краљ и потчињава „три дела Босне“.⁹² Рањина очигледно има намеру да попуни хронолошку и генеалошку празнину коју остављају анонимни редактори *Дубровачких анала* између погибије краља Радослава Бела и „првог краља Стјепана после утапања краља Радослава Бела“, па уводи у причу посмрче Тјешимира и његовог сина Прешимира како би ту празнину премостио. Тог Стефана је према Рањини наследио његов незаконнити син Радослав или Леђет (Radoslavo, o verro Legiet), који је дошао из Хрватске и освојио

⁸⁸ *Isto*, 169–173.

⁸⁹ *Isto*, 173–175.

⁹⁰ *Isto*, 170. Само име „Павлимир“ (Paulimiro) Рањина је створио према Тубероновом Polimirus и у аналогiji са именом Петрислав које даје његовом оцу Стефану, а оба симболизују апостолско наслеђе Рима.

⁹¹ *Annales*, 175–176.

⁹² *Isto*, 177.

оружјем цело Босанско краљевство. Он је побио све своје рођаке, изузев Силвестра, сина свог нећека Бољеслава, који је са својом мајком побегао у Дубровник. Пошто су Радослав Леђет и његови синови умрли од куге, Босанци су позвали Силвестра да дође из Дубровника и завлада краљевством.⁹³ У томе се Рађина такође разликује од првобитних *Анала*, пошто причу о Радославу, наследнику првог краља Стефана, повезује са сасвим различитом легендом о Леђету и његовим сродницима. После Силвестра се помиње као краљ извесни Калимир (Calimiro),⁹⁴ за кога првобитни *Анали* такође не знају. Ту је потом позната прича о краљу Стефану (Stefano, o vero Svetolicio in lingua slava, Stefano o vero Stepholizio), и његовој краљици Мари (Marha),⁹⁵ па о Бериславу, великашу из Хрватске, који је искористио расуло после смрти претходног краља Стефана и освојио целу доњу Босну (tutta la Bosna bassa).⁹⁶ Рађина такође зна за велику „босанску“ опсаду Дубровника, али њу, према њему, није предводио „босански краљ Стефан“, како то стоји у првобитним *Аналима*, него „Бодин, краљ Босне и цар Бугара“ и у његово име „Стефан, бан Босне“.⁹⁷

Рађина, дакле, даје знатно опширнију и потпунију верзију ране дубровачке историје у односу на првобитне *Дубровачке анале* које допуњује. Како је већ утврђено, Рађина је после Туберонове смрти 1527. дошао у посед његове заоставштине, тако да је имао на располагању како Туберонове *Коментаре* са екскурсом о постанку и историји Дубровника, тако и Милецијеве стихове о историји града, али и Порфирогенитов спис, којима се и Туберон служио приликом састављања свог дела.⁹⁸ Нема сумње да Рађинине допуне у односу на првобитне *Дубровачке анале* у знатној мери потичу из тих дела, које редактори првобитних *Анала* нису познавали. Сам Рађина на почетку свог текста доноси целовит латински превод одломка 29. поглавља Порфирогенитовог *De administrando imperio* о оснивању Дубровника петсто година пре царевог времена, који затим користи и на одговарајућем месту у свом излагању у италијанској парафрази.⁹⁹ Исто тако, на одговарајућим местима у свом излагању он доноси и изворни текст Милецијевих стихова, тако значајних за рану дубровачку повест, који су само захваљујући томе и сачувани.¹⁰⁰ Управо

⁹³ *Isto*, 178–179.

⁹⁴ *Isto*, 180.

⁹⁵ *Isto*, 193–197.

⁹⁶ *Isto*, 199.

⁹⁷ *Isto*, 206–210.

⁹⁸ V. Rezar, *De origine*, 83–84.

⁹⁹ *Annales*, 168, 175.

¹⁰⁰ *Isto*, 174, 207–209, 211–212, 214–219, 226.

због тога што их је имао пред собом, Рањина је, као и Туберон, знао да је велику опсаду Дубровника у XI веку предузео краљ Бодин,¹⁰¹ а не извесни „краљ Стјепан“, како држе првобитни *Анали*,¹⁰² очито под утицајем усмене традиције, која је вероватно помешала краља Бодина и његовог војводу Стефана (Stephanus dux Bossinae), који се спомиње у Милецијевим стиховима.

Осим што се очигледно ослањао на поменута дела из Туберонове заоставштине, Рањинини *Анали* садрже и податке о низу других личности за које редактори првобитних *Дубровачких анала* нису знали. Рањина тако у причу о прогнаном краљу Радославу и његовом унуку Радославу Белу, оснивачу Дубровника, укључује и причу о краљу Чаславу, кога идентификује са из првобитних *Анала* познатим краљем Бериславом. У излагање првобитних *Анала* о Беловим наследницима, о којима се и није знало много шта осим имена Стефан и Радослав, преузетих из српске историје, укључује Тјешимира и Прешимира, опет само као пука имена, без одређених података. Идентификујући Радослава, наследника „првог краља Стефана“ са Леђетом, Рањина улази у једну другу легенду коју анонимни аналести нису познавали, о Силвестру, сину Бољеслава и његовом боравку у Дубровнику, која би морала бити локалног дубровачког постања. С друге стране, порекло приче о краљу Чаславу и Тихомилу представља посебно питање које захтева подробнији осврт, пошто се појављује и у тзв. „хрватској редакцији“ *Летописа попа Дукљанина* и њеном латинском еквиваленту, *Делима краљева Далмације и Хрватске* Марка Марулића с почетка XVI века.¹⁰³

¹⁰¹ Isto, 206–207; *Commentarii*, 93–94; V. Rezar, *De origine*, 114–118.

¹⁰² *Annales*, 26–28.

¹⁰³ Марко Марулић (1450–1524), сплитски патриције и један од најзначајнијих далматинских хуманиста, превео је 1510. године са хрватског на латински, на молбу свог суграђанина Дмина Папалића, „спис који садржи дела краљева Хрватске и Далмације“, који је нешто раније Папалић био пронашао у Крајини „међу древним списима тог народа“, како то стоји у кратком писму Марулића упућеном Папалићу на почетку текста: „Marcus Marulus Dominico Papali salutem. Comentariolum a te in Crainam nuper repertum, inter uetustissimas gentis illius scripturas Delmatico idiomate compositum, tuo rogatu Latinum feci, Croatiae Delmatiaeque regum gesta continentem“, *Regum Delmatiae atque Croatiae gesta a Marco Marulo Spalatensi patritio Latine donata*, ed. N. Jovanović, *Colloquia Maruliana* 18 (2009) 33. Сам првобитни хрватски текст који је Папалић пронашао није сачуван, али је са њега начињен латинични препис трудом Јеролима Калетића 1546. године, који је о томе оставио следећи запис: „Gospodin Dmine Papalić najde ovoj pismo u Krajini u Marković, u jedne knjige stare, pisane hrvackim pismom, i ispisa rečeni Dmine rič po rič. A ja Jerolim Kaletić ovoj pripisah iz rečenih knjig na tisuća i pet sat i četrdeset i šest, na sedam dan otubra miseca u Omišu. Bogu hvala“, I. Mužić, *Hrvatska kronika u Ljetopisu popa Dukljanina*, Split 2011, 111. Да је у питању посебна редакција

Чаславу (Ciaslavo код Рањине, Seislauus Марулића и Seislav „хрватске редакције“) је у тој причи додељена улога незахвалног сина краља Радослава, који је свог оца протерао из краљевства, који се назива Берислав (Бесислав) у првобитним *Дубровачким аналима*, односно Готислав код Туберона. Тихомил (Tihomil код Рањине, Tesomilus Марулића и Tehomil „хрватске редакције“) је младић који је чувао стада „босанског бана Будислава“ у Срему, али је био принуђен да побегне Чаславу пошто је убио омиљеног пса свог господара. Касније се у Часлављевој служби истакао у борби против угарског војводе Киша (Chis), „који је опустошио скоро цело Босанско краљевство“ (quasi tutto lo reame de Bosna) и у једној бици поред реке Дрине успео да га погуби, због чега га је краљ Часлав наградио дајући му руку кћерке жупана Рашке и „покрајину Хум или Дрину“. Убрзо се, међутим, удовица угарског војводе осветила краљу Чаславу тако што је поразила његову војску у Срему, а њега заробила и са два сина везаног бацила у реку Саву, док је Тихомил после смрти таста самостално завладао Рашком.¹⁰⁴ Верзија забележена код Марулића и у „хрватској редакцији“ је слична, али се ипак у неколико важних детаља разликује од Рањинине.¹⁰⁵

првог дела *Летониса попа Дукљанина* устврдио је Иван Лучић, припремајући editio princeps латинске верзије *Летониса* и Марулићевог дела у оквиру своје *De regno Dalmatiae et Croatiae libri sex* из 1666, где је дао и поређење два текста, Lucius, *De regno*, 444–446. Лучић је поседовао и Калетићев препис „хрватске редакције“, али је њега први пут објавио тек И. Кукуљевић 1851, Ф. Шишић, *Летонис*, 156–157. Садржајно, текст Марулићевог *Regum Delmatiae atque Croatiae gesta* и „хрватске редакције“ у Калетићевом препису, изузев неколико завршних поглавља, одговара, уз одређене разлике које су тумачене стилским разлозима и преписивачким тенденцијама, тексту прва двадесет три поглавља латинске и италијанске верзије *Летониса попа Дукљанина*, *Gesta*, I, 2–94; *Regum Delmatiae*, 34–54, те Лучићевом суду у науци углавном није било приговора, Шишић, *Lemonuc*, 154–163; М. Анђић, *Ljetopis kraljeva Hrvatske i Dalmacije (Vrijeme nastanka i autorstvo Hrvatske redakcije Ljetopisa popa Dukljanina)*, *Zgodovinski časopis* 44 (1990) 521–546; N. Jovanović, *Croatian into Latin in 1510: Marko Marulić and the Cultural Translation of Regum Delmatiae atque Croatiae gesta*, *Canadian Review of Comparative Literature/Revue Canadienne de Littérature Comparée* (December 2014) 389–406.

¹⁰⁴ *Annales*, 169–173.

¹⁰⁵ Према њој је повод за Часлављев преврат било гушење побуне „бана Билика“ (bannus Bilicus), а не „неких великаша из Беле Хрватске“ (certi principi de Crovazia Alba), Радослав је протеран из „Хрватског“ (regno expulit Crovatiæque dominatur, уз тужбалицу о „nevirmim Hrvatima“), а не из „Босанског краљевства“, за место Ласта у које се пред сином склонио се не наводи да је „у пределима Албаније“ (in le parti di Albania), његовим именом је названо камено острво на коме је боравио (Petra Radoslaui, „Radosalj kami“), а не тврђава коју је на њему саградио (Radicev Grad), док је брод који га је одатле превезао у Италију пловио из Апулије „према пределима Далмације“ (partibus Dalmatiam versus, „na hrvacke strane“). Часлав није био „проклет од свог оца краља Радослава“

Прича о „прогонству босанског краља Радослава“, заснована на историјском прогонству српског краља Стефана Радослава 1234. године, била је чврсто укореењена у дубровачкој традицији и већ је била постала неизоставни део повести о оснивању Дубровника, како у првобитној верзији *Дубровачких анала*, тако и код Илије Цријевића и Туберона. Код Рањине се она јавља у тој истој улози, са свим детаљима присутним у првобитним *Аналима* и допунама у Сторанијевој редакцији, само додатно проширена легендом о Чаславу и Тихомилу, при чему је Часлав заменио у улози прогонитеља празно име Берислава/Готислава. Помен „Босне“ као попришта угарског напада у време Часлава, који се налази и код Марулића и у „хрватској редакцији“, такође припада дубровачкој традицији, јер су према Рањини Угри опустошили не Босну у правом смислу, него „цело Босанско краљевство“ (*tutto lo reame de Bosna*), што је назив за државу којом су владали Радослав и Часлав и њихови наследници и појам којим су Дубровчани означаваали цео простор некадашње српске и босанске државе. Тихомил је, с друге стране, личност позната из српске историјске традиције, син Беле Уроша и тобожњи отац Стефана Немање и његове браће. Према српским родословима из позног средњег века, Тихомил (Техомил, Тђхомил, Теохомил) и његов брат Чудомил су живели у Захумљу где су подигли цркву Св. Стефана Првомученика у Дријевима, док су самог Тихомила тамо називали попом, а Чудомила епископом.¹⁰⁶ Њега са Тихомилом из

(*maledetto dal suo padre re Radoslavo*) као код Рањине, него „*proklet od Boga*“. Тихомил је, с друге стране, био „свештеников син“ (*presbyteri filius*, „*popović*“), који је живео „у пределима Паноније“ (*in Pannoniae partibus*), кнез Будислав кога је служио зове се код Марулића Удислав (*Vdislauus*) и угарски је великаш (*inter Pannonones nobilissimus*), док је за „хрватску редакцију“ само „*niki knez ali herceg na Ugrih*“, његова куја коју је Тихомил убио звала се „Палуша“ (*Pallussa, Paluša*), угарски поход на Босну није предводио војвода Киш, него исти тај Удислав (*Vdislauus princeps cum Bosnam irrumpens*, „*ovi herceg skupi vojske na Ugrih i pride u Bosnu*“), а освету над Чаславом је самим тим спровела не Кишова, него Удислављева жена (*Vdislaui uxor*, „*žena onogaj hercega*“). Према „хрватској редакцији“, Часлав је наградио Тихомила „*župom na Drini*, *ka se zove Drinska županija*, *i da mu kćer bana raškoga za ženu*“, док код Марулића тих података уопште нема. Ни у једном од та два текста нема речи о Тихомиловој каснијој судбини, *Gesta* I, 80a–94a; *Regum Delmatiae*, 50–54. Најзад, према Рањини, краљ Радослав је умро у Риму, након што се поново оженио племенитом Римљанком и са њом добио сина Стефана, званог Петрислав, који је потом добио сина Радослава, званог Павлимир, с надимком Бело, који ће касније основати Дубровник и повратити престо свог деде, *Annales*, 170, 172–173, док је према Марулићу и „хрватској редакцији“ надживео свог сина Часлава и после његове погибје се вратио, с папиним благословом, из Рима међу Хрвате и поново завладао својом земљом, *Gesta*, I, 96a; *Regum Delmatiae*, 54. Уп. и *Gesta*, II, 194–209.

¹⁰⁶ *Стари српски родослови и летописи*, прир. Љ. Стојановић, Ср. Карловци 1927, 14–15, 46.

легенде о Чаславу повезује неколико појединости – место у династији рашких великих жупана, владавина у Захумљу, помен свештеничког чина.¹⁰⁷ Нису ли и у овом случају трагови српске историјске традиције доспели до Дубровника и постали део дубровачке традиције? Све то упућује на закључак да је и легенда о Чаславу и Тихомилу,¹⁰⁸ забележена почетком XVI века код Марка Марулића и у „хрватској редакцији“ и средином истог столећа у *Дубровачким аналима* у редакцији Николе Рањине настала и била обликована у Дубровнику, али да се брзо проширила ка северу Далмације, чак и пре него што је била забележена у самом Дубровнику.¹⁰⁹ У сваком случају, подаци које садржи Рањина редакција *Дубровачких анала* потицали су, дакле, из различитих, како писаних, тако и усмених извора, а не из једног целовитог тобоже средњовековног списка.

„Дукљанин“ Лукаревић и Орбина

На самом крају XVI века италијански доминиканац на служби у Дубровнику Серафин Раци (1531–1613) у својој *Историји Дубровника* (*Storia di Raugia*) објављеној у Луки 1595, своју повест о оснивању Дубровника у потпуности заснива на Тубероновом тексту,¹¹⁰ док се у даљем излагању ране дубровачке историје ослања на *Дубровачке анале*.¹¹¹ У исто време и Јаков Лукаревић (1551–1615) пише свој *Обимни извод из Дубровачких анала* (*Copioso ristretto degli Annali di Ragusa*), објављен у Венецији 1605. године. Попут Туберона, и он у својој књизи, у низу средњовековних и хуманистичких аутора чија је дела користио као изворе, непосредно помиње „Дукљанина“ (il Docleate), „Попа Дукљанина“ (il Prete di Doclea) и „Дукљански летопис“ (Efemeridi di Doclea). При томе га посебно истиче као најподробнији извор за словенско освајање Илирика у VI веку у време краља *Оштривоја* (а не Оштроила као у *Летопису*), али се његов опис тих догађаја, иако познаје владарске личности Свевлада, Селимира, Будимира Светопелека, Светолика и Владислава, у извесној мери разликује од онога који

¹⁰⁷ К. Лиречек, *Историја Срба*, I, Београд 1952², 123; Мавро Орбин, *Краљевство Словена*, Београд 1968, 298; *Gesta*, II, 198–202.

¹⁰⁸ О повезаности овог Часлава и српског кнеза Часлава из X века, уп. *Gesta*, II, 204–205.

¹⁰⁹ Мишљење да је легенда уобличена у Сплиту, *Gesta*, II, 198–199, због наведених разлога се не може одржати.

¹¹⁰ S. Razzi, *Storia di Raugia*, 7–11.

¹¹¹ *Isto*, 11 sq.

налазимо у *Летопису попа Дукљанина*.¹¹² На другом месту наводи Попа Дукљанина као једног од аутора који помињу „Стефана, краља Далмације“ (Stefano Re di Dalmazia) и његову краљицу Маргариту,¹¹³ добро познату из *Дубровачких анала*, али не и у *Летопису попа Дукљанина*. Линија словенских краљева који су им следили код њега изгледа сасвим другачије. Она почиње са Богославом (Bogoslavo), за кога се каже да је рођак Вукмира, незаконитог сина краљице Маргарите, чији се син Силвестар после његове смрти са мајком склонио у Дубровник, да би касније повратио краљевство.¹¹⁴ Иако Лукаревић не помиње ниједног Стефана, Радослава и Берислава, као ни Тјешимира и Прешимира, познате из *Дубровачких анала* и њихове Рањинине прераде, сасвим је јасно да је лик Богослава обликован према Бољеславу присутном код Рањине (итал. Boglieslavo > Bogoslavo), као што је и Лукаревићев Хвалимир (Kfalmir), син Силвестровог сина Туђемира (Tugemir),¹¹⁵ посве у вези са Рањининим Калимиром (Calimiro). Лукаревићев приказ догађаја из XI и XII века такође се у многим појединостима разликује од текста *Летописа попа Дукљанина* који се односи на тај период.¹¹⁶

Неколико година раније, у Пезару 1601. године Мавро Орбин (1563–1611), опат бенедиктинског манастира Св. Марије на Мљету, објављује своје чувено дело *Краљевство Словена (Il Regno degli Slavi)*. У том делу, замишљеном као свеобухватна историја Јужних Словена подељена на три велике целине, италијанска верзија текста који аутор приписује „Дукљанину“ (Docleate) представља другу целину која излаже историју „краљева Далмације“ (Storia de’ Rè di Dalmatia) од 495. до 1161. и повезује излагање о прапочецима словенске историје са српском историјом Немањића и њихових наследника.¹¹⁷ Према недавно изнетој тези, тај текст није италијански превод једног средњовековног латинског списка, насталог, према Орбину, око 1170. године, већ оригинална Орбинова творевина, лажно представљена као превод средњовековног текста.¹¹⁸ Први део тог текста почивао би заправо на *Regum Delmatiae atque Croatiae gesta* Марка Марулића из 1510. године, које је у то време било

¹¹² G. Luccari, *Copioso ristretto degli Annali di Ragusa*, Venezia 1605, 2–4; *Gesta*, I, 2–66.

¹¹³ G. Luccari, *Copioso ristretto*, 5.

¹¹⁴ *Isto*, 5–7.

¹¹⁵ *Isto*, 7–9.

¹¹⁶ *Isto*, 9–26; *Gesta*, I, 124–180.

¹¹⁷ M. Orbini, *Regno degli Slavi*, 204–241; M. Орбин, *Краљевство Словена*, CLII.

¹¹⁸ S. Bujan, *Chronique du Prêtre de Dioclée*, 5–30.

добро познато и читано широм Далмације и Италије.¹¹⁹ Тај део Орбинове „историје краљева Далмације“, закључно са погибијом краља Часлава, садржајно се поклапа са одговарајућим делом Марулићевог текста.¹²⁰ Чак и знаменити предговор „писца Дукљанина“ читаоцима, у коме он објашњава како је замољен од свештеника Дукљанске цркве, стараца и омладине свог града, „да преведе са словенског на латински спис о Готима, који се латински зове *Slavorum Regnum*“, неодољиво подсећа на Марулићево писмо Папалићу с почетка *Regum Delmatiae atque Croatiae gesta*, у коме он објашњава потребу да преведе текст који је Папалић пронашао са народног језика на латински.¹²¹

Међутим, исправност наведене тезе се додатно може потврдити освртом на остатак Орбинове „историје краљева Далмације“, тј. тобожњу италијанску верзију *Летописа пона Дукљанина*. Орбин следи Марулићев текст до поглавља о Радославу, Чаславу и Тихомилу.¹²² Ти подаци се, како је већ истакнуто, налазе и у Рањиној редакцији *Дубровачких анала*, па одговарајуће одељке Орбин саставља комбинујући податке из једног и из другог.¹²³ Можда га је управо чињеница да се код Марулића и Рањине

¹¹⁹ Исто, 7–10; N. Jovanović, *Rukopisi Regum Delmatiae atque Croatiae gesta*, Colloquia Maruliana 18 (2009) 9–10; I. Kurelac, *Regum Dalmatiae et Croatiae gesta Marka Marulića u djelu De rebus Dalmaticis Dinka Zavorovića*, Colloquia Maruliana 20 (2011) 301–320; ista, *Počeci političke historiografije u djelu De rebus Dalmaticis Dinka Zavorovića*, Zagreb 2010 (doktorska disertacija u rukopisu), 40–57.

¹²⁰ M. Orbin, *Regno degli Slavi*, 206–215; *Regum Delmatiae*, 34–54.

¹²¹ M. Orbin, *Regno degli Slavi*, 205; *Regum Delmatiae*, 33.

¹²² M. Orbin, *Regno degli Slavi*, 206–215. У неким појединостима Орбинов текст је донекле потпунији од Марулићевог, па је могуће да га је самостално обогаћивао подацима из до тада објављених издања раносредњовековних писаца, cf. Бујан, *Chronique du Prêtre de Dioclée*, 17–18. С друге стране, показано је и да је многе податке преузео из дела Винка Прибојевића (умро после 1532), cf. G. Bercoff Brogi, *Il Priboevo e Il Regno degli Slavi di Mauro Orbin*, Ricerche slavistiche 22–23 (1975–1976) 137–154. На неким местима Орбинов текст је ближи „хрватској редакцији“ него Марулићевом латинском тексту (нпр. набрајање синова готског краља Свевлада/Свихолада, помен имена Светопелек/Свети пук, географска подела његовог краљевства, Chami di Radoslau/Radosalj kami), M. Orbin, *Regno degli Slavi*, 206, 209–212, 214; *Gesta*, I, 4a, 33a–64a, 86a, те се може закључити да је располагао или „хрватском редакцијом“, cf. *Gesta*, II, 41–42, или неким рукописом Марулићевог текста који је јој био ближи него сви данас познати рукописи. О до данас неидентификованим рукописима Марулићевог дела, cf. N. Jovanović, *Rukopisi*, 9–10.

¹²³ У његовој верзији се јављају како појединости којих нема код Рањине (да је Тихомил попов син, куја Палуша), тако и они којих има код Рањине, али не и код Марулића и у „хрватској редакцији“ (побуна у Белој Хрватској, кнез Будислав, угарски војвода Киш и његова удовица, Тихомилова самостална владавина у Рашкој), M. Orbin, *Regno degli Slavi*, 214–215.

налази иста прича о Радославу, Чаславу и Тихомилу и упутила на закључак да обојица излажу историју једне исте династије и једног истог краљевства и навела да њихова излагања повеже. Након тога он више не прати Марулићев текст, него податке из дубровачке историографије, углавном Рањинине *Дубровачке анале*,¹²⁴ повест о нападу Сарацена на Далмацију, доласку Павлимира Бела и оснивању Дубровника у потпуности преузима од Туберона,¹²⁵ док наставак приче о Павлимиру, његовој владавини и борбама у Рашкој и Срему преузима од Рањине, као и податке о Тјешимиру и Прешимиру, који код њега постаје Predemir, Prelemir.¹²⁶ Од четворице Прелимирових синова, Болеслав (Boleslavo) је свакако, као и Лукаревићев Богослав, заснован на Рањинином Болеславу, који се и код Орбина повезује са негативцем Леђетом из предања о Силвестру, који је једини избегао покољ својих рођака, у Орбиновој верзији Прелимирових потомака, и са мајком побегао у Дубровник, да би касније повратио краљевство. Силвестров син Туђемир и његов син Хвалимир су такође познати Рањини и Лукаревићу.¹²⁷

У овој анализи је показано да су ти подаци обликовани у дубровачкој традицији и историографији током дугог временског периода и да су коначан облик добили махом тек у XVI веку. Легенда о оснивању Дубровника уобличена је од елемената прикупљаних током више векова тек од стране Туберона, од кога ју је Орбин и преузео. Она је у то време добила и наставак о даљој судбини краља Бела и његовој владавини захваљујући Рањини. Традиција о прогнаном краљу Радославу је такође коначно уобличена у то

¹²⁴ Одатле преузима податке о животу прогнаног Радослава у Риму, његовој женидби Римљанком, његовом сину Петриславу (код Рањине „Стефан, звани Петрислав“) и унуку Павлимиру (код Рањине „Радослав, звани Павлимир“), кога су Римљани назвали „Бело“ зато што се истицао у ратовању (лат. bellum = „рат“), M. Orbin, *Regno degli Slavi*, 215.

¹²⁵ M. Orbin, *Regno degli Slavi*, 215–216; I. Kurelac, *Počeci*, 53.

¹²⁶ M. Orbin, *Regno degli Slavi*, 216–219. Код Рањине су Тјешимир и Прешимир само пука имена, али Орбин око њих развија богату повест, у коју укључује и Крешимира, тобожњег млађег Тјешимировог сина, познатог из „хрватске редакције“ и Марулићевог текста, где се јавља као син Коломана, сина прогнаног краља Радослава и отац последњег хрватског краља Звонимира, *Gesta*, I, 96a; *Regum Delmatiae*, 55. Код Лукаревића се пак помиње као син хрватског краља Стефана и брат Вукмира, уз напомену да о њима аутори пишу различито, G. Luccari, *Copioso ristretto*, 15, а слични се подаци могу наћи и у каснијем поглављу Орбиновог дела посвећеног историји Хрватске, M. Orbin, *Regno degli Slavi*, 394.

¹²⁷ M. Orbin, *Regno degli Slavi*, 219–220. Код Орбина је Леђет представљен као син Стефана, сина Крешимира, Прелимировог брата и Болеславовог стрица, а придаје му се и жена Ловица, позната из дубровачке традиције као жена босанског бана Борића из средине XII века, G. Luccari, *Copioso ristretto*, 20.

време, пошто је добила наставак у повести о Чаславу и Тихомилу, а и прича о Леђету, Бољеславу и Силвестру се тек тада по први пут јавља. Неки од тих легендарних приказа своје стварне историјске корене имају у догађајима из српске средњовековне историје, неки у локалним дубровачким предањима, док су други несумњиво плод пуких домишљања. У своје излагање Орбин, међутим, вешто додаје и по који податак из њему познатих византијских извора, као што је смрт бугарског цара Петра 969. и византијско освајање Бугарске 971, те појава Самуила.¹²⁸

Са Владимиром, кога представља као сина једног од тројице Хвалимирових синова, Орбин ступа на поље познатих историјских догађаја XI и XII века.¹²⁹ За свој приказ историје тог периода Орбин је свакако користио одговарајуће податке из тада познатих византијских извора,¹³⁰ али недвосмислено и дубровачку традицију, те можда и неке изгубљене изворе.¹³¹ Због тога Орбинови подаци за тај период могу имати

¹²⁸ S. Bujan, *Chronique du Prêtre de Dioclée*, 19–20. У оквиру приче о смрти цара Петра 969. и византијском освајању Бугарске, Орбин доноси и из других извора непознате податке о византијском освајању Рашке, тамошњем устанку и доласку Рашке под власт краља Прелимира, који је касније умро и био сахрањен у Петровој цркви у Расу, М. Orbini, *Regno degli Slavi*, 218–219. Подаци о византијској владавини у тадашњој Србији су потврђени открићем печата Јована, катепана Раса из периода 971–976, уп. П. Коматина, *Србија и Дукља у делу Јована Скилице*, ЗРВИ 49 (2012) 170–171, услед чега се и податку о доласку Рашке под власт дукљанског владара око 976. у науци од тада поклања више поверења, С. Пириватрић, *Самуилова држава. Обим и карактер*, Београд 1997, 112–113; Т. Живковић, *Јужни Словени под византијском влашћу (600–1025)*, Београд 2002, 427–429; *Gesta*, II, 246–249.

¹²⁹ М. Orbini, *Regno degli Slavi*, 220–225. О *Жутију Св. Јована Владимира* као извору за повест о Владимировом животу, cf. *Gesta*, II, 262–271; П. Коматина, *Србија и Дукља*, 164, нап. 21. S. Bujan, *Chronique du Prêtre de Dioclée*, 20, мисли да је прича о Владимиру и његовој жени Косари заснована на причи Јована Скилице о Ашоту и Мирослави. Интересантно је да Лукаретић Владимира, који је према њему био син Хвалимира, погрешно назива Владислав (Vuladislavo), G. Luccari, *Copioso ristretto*, 9–10.

¹³⁰ S. Bujan, *Chronique du Prêtre de Dioclée*, 20–22, скренула је пажњу на те податке, али би темељну анализу употребе византијских извора у Орбиновом делу тек требало обавити.

¹³¹ М. Orbini, *Regno degli Slavi*, 225–239; *Gesta*, I, 138–180; II, 271–310. Орбину је посебно значајан извор за тај период била дубровачка традиција о Бодиновој опсади Дубровника, уп. Т. Живковић, *Два питања из владавине краља Бодина*, ЗРВИ 42 (2005) 45–50; *Gesta*, II, 297–301. О том догађају се најстарији подаци налазе у Милецијевим стиховима, *Annales*, 207, где се помиње „Стефан, војвода Босне, за царевања краља Бодина“ (Stephanus dux Bossinae, imperatore rege Bodino), због чега се у првобитним *Дубровачким аналима* опсада приписује „краљу Стјепану од Босне“, *Annales*, 26–28, а што је Орбину очито послужило као извор за податак о „кнезу Стефану“ (Conte Stefano), коме је Бодин поверио управу у Босни. У *Аналима* се у вези с тим догађајем помиње и „Берислав од Босне“ (Berislavo de Bosna) као предак Вука Градића (Utivugo Gradiense, Vucho), за кога се каже да је био „по мајчиној линији рођак Берислава од Босне“, под којим

одређену изворну вредност, управо као што је то случај и са неким његовим подацима за српску историју XIII–XV века, који иако нису потврђени савременим изворима често нису лишени историјске основе.¹³² Најзад, колико год да је Мавро Орбин тежио да „Дукљанинов“ текст представи као посебан спис, он у томе на крају, чини се, ипак није успео, пошто излагање којим се он завршава континуирано тече и у трећој целини *Краљевства Словена*.¹³³

Како, с којом намером и у којим околностима је Иван Лучић (1604–1679) припремио латинску верзију Орбинове „историје краљева Далмације“ представљене као *Краљевство Словена* „Попа Дукљанина“ из XII века и потом приредио њено штампано издање 1666. године већ је на задовољавајући начин показано и образложено.¹³⁴ У каквој је, међутим, вези тај „Дукљанин“ са оним Тубероновим? Орбин, који је добро познавао и користио Туберонове *Коментаре*, по свој прилици је и идеју о „писцу Дукљанину“ позајмио управо из Тубероновог дела. На то

се свакако мисли на нешто раније поменутог Берислава који је заузео „целу доњу Босну“, *Annales*, 20, 27. Тај Берислав, међутим, код Туберона постаје Бранислав, брат од стрица краља Бодина, који је сахрањен у бенедиктинском манастиру на Локруму, где је још у XVI веку постојала његова надгробна плоча, *Commentarii*, 93–94; V. Rezar, *De origine*, 114–118; S. Razzi, *Storia di Raugia*, 39–40; G. Luccari, *Copioso ristretto*, 14; Ф. Шишић, *Летонис*, 235. Док се Рађина у свом приказу догађаја колеба између имена Берислав и Бранислав, *Annales*, 206, Орбин углавном прихвата Туберонову верзију, M. Orbini, *Regno degli Slavi*, 233–235. Међутим, како је још Јиречек, *Историја Срба* I, 139–140, упозорио, та надгробна плоча би понајпре могла припадати кнезу Браниславу који се помиње у дубровачкој грађи из 1234–1239. Сам Вук Градић, који се у истом контексту јавља и у Рађининој редакцији *Анала* (Vucio Gradiense), Бодинов великаш који је помогао Дубровчанима за време опсаде и био примљен у дубровачко грађанство, поставши, према традицији, родоначелник патрицијске породице Градића, *Annales*, 208–209, заправо је Вук Градићна, који се такође помиње у Милецијевим стиховима (... Instituit eos quidam certare Gradicna, qui in ejus custodia stabat, cognomine Vucus...), *Annales*, 209. Управо је његово име било инспирација за лик краља Градићне, према Орбину једног од Бранислављевих многих синова чија борба за престо са потомцима краља Бодина у његовом излагању испуњава прву половину XII века. Име једног другог тобожњег Бранислављевог сина, краља Грубеше, такође је било инспирисано именом једне старе дубровачке патрицијске породице, према попису који даје Рађина, *Annales*, 183. Многе догађаје из XI и XII века описао је и Јаков Лукаревић, али се његов приказ често у значајним појединостима разликује од Орбиновог, G. Luccari, *Copioso ristretto*, 10–26. На ту околност би требало обратити пажњу приликом коришћења података обојице аутора, како би се на најбољи начин сагледала изворна вредност грађе из које обојица црпе податке.

¹³² Уп. *Коментаре* уз превод његовог текста, М. Орбин, *Краљевство Словена*, 293–363.

¹³³ M. Orbini, *Regno degli Slavi*, 244 sq; М. Орбин, *Краљевство Словена*, 14 сл, 294–297.

¹³⁴ S. Bujan, *Chronique du Prêtre de Dioclée*, 30–36.

упућује и једно место у Орбиновом предговору „Дукљаниновим“ тексту, где се наводи Туберонов податак да се остаци Дукље „сада виде близу Скадарског језера“.¹³⁵ Лукаревић је, с друге стране, био упознат са Орбиновим *Краљевством Словена*,¹³⁶ те свакако и његовом тврдњом да доноси италијански превод оригиналног текста *Летописа попа Дукљанина*, па би се могло закључити да је „Дукљанин“ на кога се он позива, упркос свим разликама, које су свакако последица коришћења и неких других извора, по свој прилици управо онај Орбинов.

¹³⁵ „... eo ipso accipitur lacu, qua Docleae (...) uestigia ac ruinae, marmoreaque monimenta sub aquis uisuntur“, *Commentarii*, 179; „... le cui vestigia hora si vedono presso la palude Labeate, ch'è Lago di Scutari“, M. Orbini, *Regno degli Slavi*, 204.

¹³⁶ G. Luccari, *Copioso ristretto*, 24. Насупрот томе, Орбин на самом крају прве целине своје књиге упућује читаоца на Лукаревићево дело, за које „верује“ да ће се „ускоро појавити на светлости“, M. Orbini, *Regno degli Slavi*, 203.

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ – LIST OF REFERENCES

Извори – Primary Sources

- Annales Ragusini Anonymi item Nicolai de Ragnina*, ed. N. Nodilo, Zagrabiae 1883.
- Chronicon Salernitanum*, ed. G. H. Pertz, Monumenta Germaniae Historica, Scriptores III, Hannoverae 1839, 467–561.
- Constantine Porphyrogenitus De administrando imperio*, edd. Gy. Moravcsik, R. J. H. Jenkins, Washington 1967² (Corpus Fontium Historiae Byzantinae 1)
- Gesta regum Sclavorum*, I–II, прир. Д. Кунчер, Т. Живковић, Београд 2009. [*Gesta regum Sclavorum*, I–II, prir. D. Kunčer, T. Živković, Beograd 2009]
- Ioannis Lucii Dalmatini De regno Dalmatiae et Croatiae libri sex*, Amstelaedami 1666.
- Ludovici Tuberonis Dalmatae abbatis Commentarii de temporibus suis*, ed. V. Rezar, Zagreb 2001.
- Ljetopis popa Dukljanina*, prir. V. Mošin, Zagreb 1950.
- Mauro Orbini, *Il Regno degli Slavi oggi corrottamente detti Schiavoni*, Pesaro 1601.
- Mužić I., *Hrvatska kronika u Ljetopisu popa Dukljanina*, Split 2011.
- Nevenić Grabovac D., *Oratio funebris humaniste Ilije Crijevića dubrovačkom pesniku Ivanu (Dživu) Gučetiću*, *Živa antika* 24 (1974) 333–364.
- Regum Delmatiae atque Croatiae gesta a Marco Marulo Spalatensi patritio Latine donata*, ed. N. Jovanović, *Colloquia Maruliana* 18 (2009) 28–61.
- Rezar V., *De origine et incremento urbis Rhacusanae Ludovika Crijevića Tuberona (kritičko izdanje, prijevod, komentar)*, *Anali Dubrovnik* 51/1 (2013) 75–153.
- Theiner A., *Vetera monumenta Slavorum meridionalium historiam illustrantia*, I, Romae 1863.
- Thomae archidiaconi Spalatensis Historia Salonitanorum atque Spalatinorum pontificum*, edd. O. Perić, D. Karbić, M. Matijević Sokol, J. Ross Sweeney, Budapest–New York 2006.
- Зборник средњовековних ћириличких повеља и писама Србије, Босне и Дубровника*, I, прир. В. Мошин, С. Ћирковић, Д. Синдик, Београд 2011. [*Zbornik srednjovekovnih ćiriličkih povelja i pisama Srbije, Bosne i Dubrovnika*, I, prir. V. Mošin, S. Ćirković, D. Sindik, Beograd 2011]
- Мавро Орбин, *Краљевство Словена*, Београд 1968. [*Mavro Orbin, Kraljevstvo Slovena*, Beograd 1968]
- Мишић С., *Повеља Бељака и Радича Санковића Дубровнику, 15. април 1391*, *Стари српски архив* 7 (2008) 113–127. [*Mišić S., Povelja Beljaka i Radića Sankovića Dubrovniku, 15. april 1391*, *Stari srpski arhiv* 7 (2008) 113–127]
- Невенић Грабовац Д., *Поема Илије Цријевића De Epidauro*, *Жива антика* 20 (1970) 241–277. [*Nevenić Grabovac D., Poema Ilije Crijevića De Epidauro*, *Živa antika* 20 (1970) 241–277]
- Невенић-Грабовац Д., *Илија Ламприце Цријевић, крунисани песник. Посмртни говор својем ујаку Јунију Соркочевићу*, *Жива антика* 27 (1977) 231–262. [*Nevenić-Grabovac D., Ilija Lamprice Crijević, krunisani pesnik. Posmrtni govor svojem ujaku Juniju Sorkočeviću*, *Živa antika* 27 (1977) 231–262]
- Стари српски родослови и летописи*, прир. Љ. Стојановић, Ср. Карловци 1927. [*Stari srpski rodoslovi i letopisi*, prir. Lj. Stojanović, Sr. Karlovci 1927]
- Теодосије Хиландарац, *Живот Светога Саве*, изд. Ђ. Даничић, прир. Ђ. Трифуновић, Београд 1973. [*Teodosije Hilandarac, Život Svetoga Save*, izd. Đ. Daničić, prir. Đ. Trifunović, Beograd 1973]
- Шишић Ф., *Летопис попа Дукљанина*, Београд 1928. [*F. Šišić, Letopis popa Dukljanina*, Beograd 1928]

Литература – Secondary Works

Ančić M., *Ljetopis kraljeva Hrvatske i Dalmacije (Vrijeme nastanka i autorstvo Hrvatske redakcije Ljetopisa popa Dukljanina)*, Zgodovinski časopis 44 (1990) 521–546.

Bercoff Brogi G., *Il Priboevo e Il Regno degli Slavi di Mauro Orbini*, Ricerche slavistiche 22–23 (1975–1976) 119–154.

Bujan S., *La Chronique du Prêtre de Dioclée – un faux document historique*, Revue des études byzantines 65 (2008) 5–38.

Bujan S., *Orbinijevo izdanje „Ljetopisa popa Dukljanina“: povijesni falsifikat*, Radovi Zavoda za hrvatsku povijest 43 (2011) 65–80.

Čirković S., *Izvori Mavra Orbina: addenda et corrigenda*, Radovi Zavoda za hrvatsku povijest 43 (2011) 57–64.

Egnatius J. B., *De caesaribus libri III a dictatore Caesare ad Constantinum Palaeologum, hinc a Carolo Magno ad Maximilianum Caesarem*, Venetiis 1516.

Jovanović N., *Croatian into Latin in 1510: Marko Marulić and the Cultural Translation of Regum Delmatiae atque Croatiae gesta*, Canadian Review of Comparative Literature/Revue Canadienne de Littérature Comparée (December 2014) 389–410.

Jovanović N., *Rukopisi Regum Delmatiae atque Croatiae gesta*, Colloquia Maruliana 18 (2009) 5–24.

Katičić R., *Aedificaverunt Ragusium et habitaverunt in eo*, Starohrvatska prosvjeta 18 (1988) 5–38.

Kunčević L., *The Oldest Foundation Myth of Ragusa: The Epidaurian Tradition*, Annual of Medieval Studies at CEU 10 (2004) 21–31.

Kurelac I., *Počeci političke historiografije u djelu De rebus Dalmaticis Dinka Zavorovića*, Zagreb 2010 (doktorska disertacija u rukopisu)

Kurelac I., *Regum Dalmatiae et Croatiae gesta Marka Marulića u djelu De rebus Dalmaticis Dinka Zavorovića*, Colloquia Maruliana 20 (2011) 301–322.

Kurelac M., *Nepoznati rukopis 'Ljetopisa popa Dukljanina'*, Historijski zbornik 21–22 (1968–1969) 651–653.

Luccari G., *Copioso ristretto degli Annali di Ragusa*, Venezia 1605.

Nodilo N., *Prvi ljetopisci i davna historiografija dubrovačka*, Rad JAZU 65 (1883) 92–128.

Perić E., *Sclavorum regnum Grgura Barskog*, Bar 1998.

Razzi S., *La Storia di Raugia*, Lucca 1595.

Seferović R., *Razočarani notar: iz kasnog dubrovačkog prijepisa djela Historia Ragusii Giovannija Conversinija*, Anali Dubrovnik 55/1 (2017) 131–170.

Šišić F., *O hrvatskoj kraljici Margareti*, Dubrovnik 1930.

Weinberg J., *Chronology and Hebraism in the World of Joseph Scaliger: The Case of Arnaud de Pontac (Arnaldus Pontacus)*, For the Sake of Learning. Essays in Honor of Anthony Grafton I, edd. A. Blair, A.-S. Goeing, Leiden–Boston 2016, 39–54.

Živković T., *Constantine Porphyrogenitus and the Ragusan authors before 1611*, Istorijski časopis 53 (2006) 145–164.

Živković T., Kunčer D., *Roger – the forgotten archbishop of Bar*, Istorijski časopis 56 (2008) 191–209.

Živković T., *On the foundation of Ragusa: the tradition vs. facts*, Istorijski časopis 54 (2007) 9–25.

Бубало Ђ., *Српска земља и Поморска у доба владавине Немањића*, I, *Од Сабора у Расу до Сабора у Дежеву*, Београд 2016. [Bubalo Ђ., *Srpska zemlja i Pomorska u doba vladavine Nemanjića*, I, *Od Sabora u Rasu do Sabora u Deževu*, Beograd 2016].

Живковић Т., *Два питања из владавине краља Бодина*, Зборник радова Византолошког института 42 (2005) 45–59. [Živković T., *Dva pitanja iz vladavine kralja Bodina*, Zbornik radova Vizantološkog instituta 42 (2005) 45–59]

Живковић Т., *Јужни Словени под византијском влашћу (600–1025)*, Београд 2002. [Živković T., *Južni Sloveni pod vizantijskom vlašću (600–1025)*, Beograd 2002]

Живковић Т., *Легенда о Павлимиру Белу*, Историјски часопис 50 (2003) 9–32. [Živković T., *Legenda o Pavlimiru Belu*, Istorijski časopis 50 (2003) 9–32]

Историја српског народа, I, ур. С. Ћирковић, Београд 1981. [Istorija srpskog naroda, I, ur. S. Ćirković, Beograd 1981]

Јиречек К., *Историја Срба*, I, Београд 1952². [Jireček K., *Istorija Srba*, I, Beograd 1952²]

Коматина И., *Црква и држава у српским земљама од XI до XIII века*, Београд 2016. [Komatina I., *Crkva i država u srpskim zemljama od XI do XIII veka*, Beograd 2016]

Коматина П., *Србија и Дукља у делу Јована Скилице*, Зборник радова Византолошког института 49 (2012) 159–186. [Komatina P., *Srbija i Duklja u delu Jovana Skilice*, Zbornik radova Vizantološkog instituta 49 (2012) 159–186]

Пириватрић С., *Самуилова држава. Обим и карактер*, Београд 1997. [Pirivatrić S., *Samuilova država. Obim i karakter*, Beograd 1997]

Predrag Komatina

**QUIS ERGO PRESBYTER DIOCLEAS?
EARLY RAGUSAN HISTORIOGRAPHY
AND THE *CHRONICLE OF THE PRIEST OF DIOCLEA***

Summary

In the light of the new interpretation that the so-called *Chronicle of the Priest of Dioclea* is a product of humanist historiography, rather than an authentic medieval source, the origin of its data is examined through the works of Ragusan humanist historiography. Ludovicus Cerva Tubero has a lengthy excursus in his *Commentarii de temporibus suis*, in which he recounts the history of Ragusa since the founding of the city. This excursus was shortly afterwards extracted into a special work entitled *De origine et incremento urbis Rhacusanae*. In the first part of this excursus he deals with the origin of the city of Ragusa, stating at the outset that in this presentation he relies mainly on the “author Diocleas”, who “described the deeds of the Slavs and the demise of Epidaurus and the origin of the city of Ragusa”. An analysis of the development of the tradition of the origin of Ragusa from the early Middle Ages to the time of Tubero leads to the conclusion that he composed his story on the founding of the city on the basis of several different sources and tradition that gradually developed over the centuries, and not on the basis of the account of the *Chronicle of the Priest of Dioclea*, from which he differs significantly in some important details.

The issue of the “Diocleas” only begins with Tubero, so it is necessary to pay attention to the further development of Ragusan historiography during the 16th century, through the *Annales Ragusini*, especially those edited by Nicola Ragnina in the mid-16th century, which include many new data originating from the Ragusan tradition. At the end of the 16th and the beginning of the 17th century, Serafino Razzi and Giacomo Luccari rely on Tubero and the *Annales*, while the latter also includes in his work the information from other authors, humanist as well as medieval. Finally, Mauro Orbin publishes the *Chronicle of the Priest of Dioclea* in supposed Italian translation, the first part of which is actually a reworking of *Regum Delmatiae atque Croatiae gesta* by Marco Maruli; the story of the founding of Ragusa was taken from Tubero, and the second part is based on the data present in the *Annales* of Nicola Ragnina, the data of Byzantine sources, the Ragusan tradition and some lost sources. Orbin took the idea of a “Diocleas” directly from Tubero, while the “Diocleas” referred to by Luccari was the one from Orbin’s work.

Чланак примљен: 25. 05. 2020.

Чланак коначно прихваћен за објављивање: 04. 08. 2020.

Недељко В. РАДОСАВЉЕВИЋ*

Историјски институт

Београд

ЦРНОГОРСКИ МИТРОПОЛИТ САВА ПЕТРОВИЋ И УКИДАЊЕ ПЕЋКЕ ПАТРИЈАРШИЈЕ 1766.

Анстракт: Тема рада је став црногорског митрополита Саве Петровића према укидању Пећке патријаршије. Објашњени су проблеми које је Пећка патријаршија имала од Београдског мира 1739. до њеног укидања и припајања Васељенској патријаршији 1766. Истакнуте су специфичности Црногорске митрополије у том периоду, које су је разликовале од осталих епархија Пећке патријаршије, али нису утицале на пуну и безусловну верност њених митрополита пећком патријаршијском трону. Указано је на разлоге због којих се митрополит Сава Петровић није одлучно изјашњавао против укидања Пећке патријаршије, иако није био потписник молбе којом се оно тражило. Поред тога, отворено је питање његовог односа са васељенским патријархом Самуилом I Ханцерисом, који је од султана Мустафе III затражио берат о Савином потврђивању у митрополитском достојанству. Дато је објашњење разлога због којих је тек 1776. затражио подршку московског митрополита Платона за обнову Пећке патријаршије.

Кључне речи: Васељенска патријаршија, Пећка патријаршија, Црногорска митрополија, Сава Петровић, митрополит, теократија, укидање.

Abstract: The paper examines the attitude of Montenegrin Metropolitan Sava Petrović towards the abolition of the Patriarchate of Peć. It elucidates the problems that the Patriarchate of Peć faced from the Belgrade Peace of 1739 until its abolition and merging with the Ecumenical Patriarchate in 1766. It highlights the specificities of the Montenegrin Metropolitanate in this period, which differentiated it from other eparchies of the Patriarchate of Peć, but did not affect the absolute and unconditional loyalty of its metropolitans to the throne of the Patriarchate of Peć. It points out the reasons why Metropolitan Sava Petrović did not resolutely stand out against the abolition of the Patriarchate of Peć, although he did not sign the plea requesting such abolition. The question of his relationship with Ecumenical Patriarch Samuel I Chazteris, who requested from Sultan Mustafa III the berat on the confirmation of Sava's metropolitan dignity, is opened. The reasons why only in 1776 he asked for the support of Moscow Metropolitan Platon for the restoration of the Patriarchate of Peć are explained.

Keywords: Ecumenical Patriarchate, Patriarchate of Peć, Montenegrin Metropolitanate, Sava Petrović, metropolitan, theocracy, abolition.

* nedeljko_radosavljevic@yahoo.com

Укидање Пећке патријаршије 1766. имало је своју предисторију. У Пећи је марта 1737. одржан Сабор на коме су, поред патријарха Арсенија IV Јовановића Шакабенте и групе митрополита, присуствовале старешине угледних манастира и народни прваци. Сабор је донео одлуку да буде подржан ратни поход Хабзбуршке монархије против Османског царства. О закључцима Сабора обавештени су представници хабзбуршких власти у Београду. Такође су им достављене информације о томе којим правцем њихова војска може да напредује ка југу.¹ Хабзбуршко-османски рат је почео 30. јуна 1737. Међутим, по почетним успесима, од којих су најважнији били заузимање Ужица и Ниша, хабзбуршка офанзива сломљена је у бици код Бање Луке 4. августа 1737. Османска војска стабилизovala је своје позиције, а потом отпочела напредовање.² То је довело до хабзбуршког повлачења и пада под османску контролу највећег дела „Краљевине Србије“, земаљске администрације која се налазила јужно од Саве и Дунава.³ Битка код Гроцке 23. јула 1739, у којој је хабзбуршка војска имала 5.000 мртвих, а десет генерала јој је било убијено или рањено, одлучила је исход рата. Он је окончан Београдским миром, склопљеним 18. септембра 1739. По његовим одредбама, Османско царство реокупирало је простор Србије са Београдом и узан појас земље уз реку Саву у Босни.⁴

За Пећку патријаршију су по хабзбуршко-османском рату 1737–1739. наступиле тешке последице. У ратним временима она је додатно осиромашила, а патријарх Арсеније IV и већина митрополита су, због сарадње са Хабзбуршком монархијом, били компромитовани пред османским властима. Патријарх и неки митрополити су избегли на подручје северно од Саве и Дунава, које је остало под хабзбуршком

¹ На сабору у Пећи су учествовали митрополити рашки Јефтимије Дамјановић, скопски Кирил, ђустендилски Атанасије и самоковски Симеон. *Историја српског народа*, IV/1, Београд 1986, 146–147 (Р. Л. Веселиновић); *Историја народа Југославије*, 2, Београд 1960, 786 (Ј. Тадић); Ђ. Слијепчевић, *Историја Српске православне цркве*, 1, Београд 1991, 354–355; Н. В. Радосављевић, *Православна црква у Београдском пашалуку 1766–1831 : Управа Васељенске патријаршије*, Београд 2007, 73.

² *Историја српског народа*, IV/1, 151 (Р. Л. Веселиновић); *Историја народа Југославије*, 2, 787 (Ј. Тадић); В. Ђоровић, *Историја Срба*, 2, Београд 1989, 231.

³ Хабзбуршка „Краљевина Србија“ настала је по склапању Пожаревачког мира 1718. између Хабзбуршке монархије и Османског царства. Обухватала је највећи део централне и део западне Србије, са Београдом као административним центром. Поред ње, Хабзбуршка монархија формирала је и „Банатску администрацију“ са центром у Темишвару. *Историја српског народа*, IV/1, 111–114 (Р. Л. Веселиновић).

⁴ *Историја српског народа*, IV/1, 159–161 (Р. Л. Веселиновић); *Историја српског народа*, IV/1, 306–307 (Р. Самарџић); В. Ђоровић, *нав. дело*, 233.

контролом. Патријарх Арсеније IV Јовановић Шакабента de facto је преузео упражњени трон аутономне Београдско-карловачке митрополије.⁵ И избегли митрополити добили су нове епархије.⁶

Последица рата била је потпуно разарање Пећке патријаршије јужно од Саве и Дунава. Митрополити који нису успели да избегну пред османском војском, а који су учествовали на сабору у Пећи марта 1737, били су ухапшени и погубљени.⁷ И Београдско-карловачка митрополија, која је деловала у Хабзбуршкој монархији, остала је без дела јужно од Саве и Дунава. Београдско-карловачки митрополит Вићентије Јовановић умро је 6. јуна 1737, а по паду Ваљева 12. октобра те године ваљевски епископ Доситеј Николић избегао је у Сремске Карловце.⁸ По завршетку

⁵ Карловачка митрополија добила је аутономију граматом патријарха Калиника I 1710, чиме је сачувано духовно на рачун управног јединства Пећке патријаршије. Р. Л. Веселиновић, *Преглед историје Карловачке митрополије од 1695. до 1919. године*, Српска православна црква 1219–1969, Београд 1969, 224–225; Ђ. Слијепчевић, *нав. дело*, 3 370. Београдска митрополија, чија је аутономија заживела на простору хабзбуршке Краљевине Србије, године 1726. персонално је уједињена са Карловачком митрополијом у једну, Београдско-карловачку митрополију. Хабзбуршке државне власти нису то прихватиле, али ни правиле сметње њеном функционисању. *Историја српског народа*, IV/1, 127 (Р. Л. Веселиновић); С. Вуковић, В. Гавриловић, *Јовановић, Вићентије*, Српски биографски речник 4, Нови Сад 2009, 468–469.

⁶ Ариљски (ужичко-зворнички) митрополит Алексије Андрејевић постао је костајничко-зринопольски епископ Карловачке митрополије. Н. В. Радосављевић, *Ужичко-ваљевска митрополија 1739–1804*, Ваљево 2000, 27–28. Рашки митрополит Јефимије Дамјановић потврђен је 1739. од хабзбуршких власти за вршачког епископа, али је исте године умро у Бечу. Исти, *Православна црква у Београдском пашалуку 1766–1831 : Управа Васељенске патријаршије*, 73; С. Вуковић, *Српски јерарси од деветог до двадесетог века*, Београд, Подгорица, Крагујевац 1996, 227–228. Нишки митрополит Георгије Поповић постао је 1745. темишварски епископ Карловачке митрополије. Љ. Пузовић, *Синђелија владике Георгија Поповића издата темишварском свештенику Томи Павлову*, Археографски прилози 35 (2013) 172–173; С. Вуковић, *нав. дело*, 113–114.

⁷ Самоковски митрополит Неофит, ухапшен је, заточен у Софији и потом погубљен у Скопљу, пошто је одбио понуду да преласком у ислам сачува живот. Био је оптужен да је подстицао устанак у области Дупнице. С. Вуковић, *нав. дело*, 452; Н. В. Радосављевић, *Епархије Бање (Ћустендила) и Самокова у Пећкој патријаршији 1557–1766*, Известия на Исторически музей Кюстендил 10 (2005) 342. Скопски митрополит Кирил и Ћустендилски митрополит Атанасије учествовали су на Сабору у Пећи 1737. Како се у изворима последњи пут помињу 1737, а није забележено да су прешли на територију под контролом хабзбуршке војске, највероватније су кажњени смртном казном као и самоковски митрополит Неофит. Н. В. Радосављевић, *Београдски мир (1739) и реорганизација Пећке патријаршије*, Осам векова аутокефалије Српске православне цркве I, Београд 2020, 259.

⁸ Ђ. Слијепчевић, *нав. дело*, 372; С. Вуковић, *нав. дело*, 73; Д. Руварац, *Доситеј Николић, владика ваљевски*, Гласник СПП за 1921 (Сремски Карловци 1921) 394; Н. В. Радосављевић, *Ваљевска епископија 1718–1739*, Гласник ИАВ 32 (Ваљево 1998) 24.

рата су јужно од Саве и Дунава остала само два митрополита Пећке патријаршије, црногорски Сава Петровић и захумско-херцеговачки Филотеј. Они нису могли да изаберу новог патријарха.⁹

Обнова Пећке патријаршије покренута је 1739. од Васељенске патријаршије (Велике Христове цркве), уз пуну контролу османских власти. Њен нови поглавар, Јоаникије III Караџа, ефимер катедралног храма Светог великомученика Георгија у Цариграду, прво је бератом потврђен, потом рукоположен у епископски чин, а тек онда изабран за пећког архиепископа од сабора архијереја у Цариграду. Редослед тих поступака потврђује да је државна интервенција била непосредна и јака.¹⁰ После њега, од стране Васељенске патријаршије изабрана су и три нова митрополита.¹¹

По завршетку рата дугови Пећке патријаршије и њених епархија додатно су порасли. Стање је било све теже, па је до 1766. Васељенска патријаршија и директно интервенисала у пословима Пећке патријаршије, којој је признавала само ранг архиепископије и аутономију.¹² Пропаст Георгија Спатариса, драгомана влашког кнеза и шпекуланта који се обогатио закупом монопола на дуван, додатно је погоршала њен положај. Спатарис је 1765. био осуђен за издају и погубљен, а сво имање му је конфисковано. У његовој заоставштини су 1766. пронађене обвезнице Пећке патријаршије, које је Porta одмах прогласила доспелим.¹³ Презадуженој и осиромашеној Пећкој патријаршији изненада је доспео дуг који она није могла да исплати. Васељенска патријаршија, под чијом

⁹ Н. В. Радосављевић, *Београдски мир (1739) и реорганизација Пећке патријаршије*, 260–261.

¹⁰ Јоаникију III је прво у Једрену, у главном стану османске војске, уручен берат о потврђивању за пећког архиепископа, да би тек потом у Васељенској патријаршији био рукоположен у епископски чин, а затим изабран и устоличен. На челу Пећке патријаршије био је до 1746. Потом је 1747. постао халкедонски митрополит, а 1761. и васељенски патријарх. Године 1763. је, одлуком османских власти, смењен и послат у Свету Гору. Следеће, 1764. године добио је на управу манастир Пресвете Богородице на Халки, уз годишњу плату од 2.000,00 гуруша. Умро је на Халки 1793. Д. Алексијевић, *Прилози за историју Српске цркве*, Весник Српске цркве за 1909 (Београд 1909) 755–756; Н. В. Радосављевић, *Православна црква у Београдском пашалуку 1766–1831 : Управа Васељенске патријаршије*, 75. Исти, *Иоанникий III*, Православная энциклопедия 25, Москва 2015, 118–119.

¹¹ То су били митрополити београдски, нишки и рашки. Ђ. Слијепчевић, *нав. дело*, 357–358; Н. В. Радосављевић, *Православна црква у Београдском пашалуку 1766–1831 : Управа Васељенске патријаршије*, 75.

¹² Н. В. Радосављевић, *Београдски мир (1739) и реорганизација Пећке патријаршије*, 260–261.

¹³ Чињеница да је сва Спатарисова имовина заплена значила је и да је дуг Пећке патријаршије према њему постао дуг према држави. Н. Михаиловски, *Исторически изследования за Охридската и Ипекска архиепископиј*, Цариград 1869, 65–67.

су снажном контролом тада биле све помесне цркве у Османском царству, једина је имала могућности да то учини.¹⁴ На њеном челу тада се налазио васељенски патријарх Самуило I Ханцерис.¹⁵

Пећка патријаршија је 1766. имала десет митрополија и једну (Призренску) епархију, која је била под непосредном управом пећког патријарха. На челу шест митрополија били су Грци или припадници других народа потекли из структуре Васељенске патријаршије.¹⁶ Патријарх Калиник II, такође потекао из њене структуре, био је Бугарин из Трнова.¹⁷ Три митрополита, рашки Гаврило, захумско-херцеговачки Стефан Мркоњић и црногорски Сава Петровић били су Срби.¹⁸ Међутим, услед великих дугова етничка структура митрополита Пећке патријаршије није могла да битно утиче на то да ли ће она опстати или ће бити укинута. То потврђује и пример Охридске архиепископије. Иако под претежно грчком управом, и она је 16. (28) јануара 1767. укинута због великих дугова, док су њене митрополије такође припојене Васељенској патријаршији.¹⁹

¹⁴ St. Runciman, *The Great Church in Captivity*, Cambridge 1968, 382.

¹⁵ Исто, 380.

¹⁶ То су биле митрополије Самоковска, Ћустендилска, Нишка, Београдска, Ужичко-ваљевска и Дабробосанска. До 1767. Зворничком митрополијом је као администратор управљао ужичко-ваљевски митрополит. Н. В. Радосављевић, *Шест портрета православних митрополита 1766–1891*, Београд 2009, 15, 27; Исти, *Православна црква у Београдском пашалуку 1766–1831 : Управа Васељенске патријаршије*, 78–79, 84; Исти, *Митрополит Серафим Дабробосненски (допњнення към биографията му)*, Историјата и книгите като пријателство : Сборник в памет на Митко Лачев, Софија 2007, 223.

¹⁷ На основу неколико записа, који су извори другог реда, у српској историографији преовладавао је став да је патријарх Калиник II био Грк. Н. Дучић, *Историја Српске православне цркве : од првијех десетина VII вијека до наших дана*, Књижевни радови IX (Гацко 2005) 129; В. Ћоровић, *Историја Срба*, 2, Београд 1989, 247; *Историја народа Југославије*, 2, 1268 (Б. Ђурђев); Ђ. Слијепчевић, *нав. дело*, 364; *Историја српског народа IV/1*, 544 (Р. Самарцић). Сава Вуковић о његовој етничкој припадности не говори ништа, што свакако указује на чињеницу да у претпоставку о грчком пореклу Калиника II није био сигуран. Насупрот већинском мишљењу да је Калиник II био Грк, неки ранији аутори указују на његово словенско порекло. Тако је Јоаникије Нешковић изнео тврдњу да се радило о Србину из Хасан-пашине (Смедеревске) Паланке. И. Нешковић, *Беседе говорене епископом ужичкимъ Иоанникиемъ*, Београд 1868, 326. Судећи по једном од пописа пећких патријараха који је хронолошки најближи времену Калиника II, он је био Бугарин из Трнова, што је највероватније тачно. Аноним, *Назначеніе свѣю сербски патриараха*, ЛМС, Будим 1828, 8.

¹⁸ Н. В. Радосављевић, *Православна црква у Београдском пашалуку 1766–1831 : Управа Васељенске патријаршије*, 79.

¹⁹ И. Снегаров, *История на Охридската архиепископия – патриаршия*, том 2, *от падането ѝ под турците до нейното унищожение*, Софија 1995, 149.

Међу епархијама Пећке патријаршије, митрополије Црногорска и Захумско-херцеговачка издвајају се по томе што од Београдског мира 1739. до њеног укидања 1766. на њиховом челу није било архијереја који су потицали из Васељенске патријаршије. Црногорска митрополија имала је још једну карактеристику. Реч је о *de facto* успостављеној наследности митрополитског трона.²⁰ И у другим епархијама постојали су митрополити и епископи који су своје најближе сроднике, често синовце или сестриће, имали у окружењу као придворна лица, и на тај начин их припремали за црквену службу. Они, међутим, нису остајали у њиховим епархијама, као што је то био случај са Црногорском митрополијом.²¹ По смрти митрополита Данила I Петровића Његоша 1735, наследио га је његов синовац Сава Петровић. Он је био на челу Црногорске митрополије у време када је дошло до укидања Пећке патријаршије.²²

Црногорска митрополија је и територијално и по броју кућа била најмања у Пећкој патријаршији. То потврђује и „пешкеш“ који је за њу плаћан султановој благајни. Он је износио свега 800 акчи.²³ Међутим, њен углед и ранг није одређиван само по тим мерилима. Глас црногорских митрополита био је важан у доношењу одлука везаних за Цркву. Из Црногорске митрополије био је и пећки патријарх Арсеније III.²⁴ Викарни

²⁰ Наследност је утемељио митрополит Данило I, који је 1697. изабран на „Општем црногорском збору“. Потом је отишао у Сечуј, у коме га је у епископски чин, уз саслужење других архијереја, рукоположио избегли пећки патријарх Арсеније III Црнојевић. С. Вуковић, *нав. дело*, 156; В. Ђоровић, *нав. дело*, 219; *Историја српског народа*, IV/1, 498 (Ј. Милићевић, Н. Ракочевић); *Историја народа Југославије*, 2, 1170 (Г. Станојевић); Г. Станојевић, М. Васић, *Историја Црне Горе*, 3, том 1, Титоград 1975, 287–288.

²¹ Трновски митрополит Данило са собом је имао најближе сроднике који су потом постали епископи у двама епархијама Трновске митрополије. Ужичко-ваљевски митрополит Антим Зепос (1802–1814) уз себе је такође имао два синовца или сестрића. Дабробосански митрополит Калиник I је у својој епархији припремао за архијерејски чин синовца Јосифа, који је постао његов викарни епископ када је по избору за члана Светог синода морао да крене у Цариград, и потом био изабран за захумско-херцеговачког митрополита. Н. В. Радосављевић, *Данило, митрополит ужичко-ваљевски и трновски*, Српске студије 6 (2015) 159; Исти, *Православна црква у Београдском пашалуку 1766–1831 : Управа Васељенске патријаршије*, 183; Исти, *Херцеговачки митрополити 1766–1878*, *Историјски часопис* 57 (2008) 180–181.

²² С. Вуковић, *нав. дело*, 431. Димитрије Милаковић наводи да је Сава Петровић у епископски чин рукоположен 1719, приликом обиласка Црне Горе од стране патријарха Мојсија I Рајовића. Д. Милаковић, *Историја Црне Горе*, Задар 1856, 113; Са овим податком сагласни су и Глигор Станојевић и Растислав Петровић. *Историја народа Југославије*, 2, 1179 (Г. Станојевић); Р. Петровић, *Владика Данило и владика Сава (1697–1781)*, Београд 1997, 96.

²³ И. С. Јастребов, *Податци за историју српске цркве : из путничког записника*, Београд 1879, 21.

²⁴ С. Вуковић, *нав. дело*, 26.

епископ митрополита Саве Петровића, Василије (1750–1766), носио је почасну титулу „егзарха Пећког трона“.²⁵ Црна Гора, такође, није била под чврстом османском контролом. У њој се живело слободнијим животом у односу на друге области које је насељавао српски народ, а лојалност према Порти исказивана је плаћањем харача.²⁶

У години када је укинута Пећка патријаршија, активност патријарха Калиника II и њених митрополита била је усмерена на исплату доспелих дугова. Због тога су у Цариград кренули патријарх Калиник II и четири митрополита: самоковски Неофит, ђустендилски Гаврило, скопски Константин и нишки Гаврило. Они су са собом имали валидна пуномоћја још три митрополита. Митрополит нишки Гаврило имао је пуномоћја митрополита београдског Јеремије Папазоглуа, и ужичко-ваљевског Митрофана. За скопског митрополита Константина актима Васељенске патријаршије наводи се да је имао пуномоћја митрополита дабробосанског Серафима, и рашког (новопазарског) Гаврила.²⁷ Међутим, пуномоћ рашког митрополита била је или спорна, или ју је у међувремену повукао, јер је 1. октобра 1766. изненада смењен, а на његово место је изабран и од султана потврђен нови митрополит, Герасим.²⁸ У Цариграду су са сигурношћу боравили патријарх и четири митрополита Пећке патријаршије који су географски били најближи престоници, док су

²⁵ Павле Ровински сматрао је да је будућег владику Василија изабрао за помоћника и наследника лично митрополит Сава Петровић, и послао га у Пећ код патријарха Атанасија II Гавриловића „ради обуке“. Ровински наводи и пуну титулу Василија Петровића: „митрополит епархије Скендеријске и Приморске и егзарх Светог трона пећког патријарха славеносербског“. Црна Гора није укључена у његову титулу. П. А. Ровински, *Црна Гора у прошлости и садашњости*, Цетиње–Сремски Карловци 1993, 402.

²⁶ Владимир Ћоровић истиче да се Црна Гора од избора Данила I за митрополита, преко отказивања лојалности Порти у време руско-османског рата 1711, постепено ослобађала непосредног османског утицаја, али је плаћала харач. Одбијање плаћања харача је од османских власти посматрано као побуна, због чега су војно интервенисале. У таквим ситуацијама харач би готово увек био плаћен. „Размах Црногораца“, како Ћоровић назива процес постепеног ослобађања Црне Горе од османске власти, уследио је тек крајем 18. века, после османских пораза на Мартинићима и Крусима 1796. В. Ћоровић, *нав. дело*, 241–247, 263–267. Глигор Станојевић, међутим, истиче да је Црна Гора Пожаревачким миром 1718. призната као део Османског царства, и да је формални и стварни млетачки утицај, утемељен њиховим споразумом са митрополитом Данилом I 1716. на тај начин престао. Са тим су сагласни и Јован Милићевић и Новица Ракочевић. *Историја народа југославије*, 2, 1174 (Г. Станојевић); *Историја српског народа*, IV/1, 530 (Ј. Милићевић, Н. Ракочевић).

²⁷ Н. Михаиловски, *Исторически изследования за Охридската и Ипекска архиепископиј*, Цариград 1869, 64; В. Прибићевић, *Акта о укидању Пећске патријаршије*, Богословски гласник, св. 5 (Сремски Карловци 1904), 377–379; св. 6, 453–456.

²⁸ Е. Мушовић, *Ферман о постављењу новопазарског митрополита 1766. године*, Градска култура на Балкану 2, Београд 1988, 140.

тројица других архијереја дала писану пуномоћ за одлуке које буду морале да се донесу. Захумско-херцеговачки митрополит Стефан Мркоњић и црногорски митрополит Сава Петровић нису дали никакву сагласност или пуномоћ.²⁹

Да се одлука о томе шта ће се десити са Пећком патријаршијом није одмах знала, и да је постојала нада да ће се у Цариграду приликом решавања тог проблема разговарати о више могућности, види се и из оставке патријарха Калиника II. Оставка је адресирана на васељенског патријарха Самуила I Ханцериса, Свети синод Васељенске патријаршије, и на „архијереје пресвете Пећке архиепископије“. Калиник II у оставци наводи да је подноси због „несносног терета великих дугова и потребе за мирним животом“ и моли да се на његово место „изабере друго достојно лице“.³⁰ Оставком је, дакле, тражено решење које није подразумевало укидање Пећке патријаршије, али оно није било могуће. Због тога је, у име групе митрополита који су боравили у Цариграду и оних који су им дали пуномоћја, састављена молба за њено укидање и припајање Васељенској патријаршији. То се највероватније десило у некој од канцеларија Патријаршије у Цариграду, преко које је тај акт предат Порти.³¹ С обзиром на то да је укидањем Пећке патријаршије решавано питање њених дугова и исплате конфискованих Спатарисових обвезница, Порта је дала сагласност, а султан Мустафа III издао је одговарајући ферман о томе.³²

Митрополит захумско-херцеговачки Стефан није подржао ту молбу, и убрзо је смењен. У акту о избору новог захумско-херцеговачког митрополита Антима наведено је да је митрополит Стефан смењен због оптужби да је живео „начином живота недостојним архијереја“, али и због „противљења и непослушности према архијерејима потчињеним Пећи, као и према тамошњем архиепископу“.³³ По сећању свештеника Мојсија Клапавице, тада ученика у манастиру Дужи, митрополит Стефан се после смене повукао у тај манастир. Разлог укидања Пећке патријаршије он је видео у неповерењу османских власти према њој због поступака два патријарха, Арсенија III Црнојевића и Арсенија IV Јовановића, који су 1689. и 1737. подржали хабзбуршке ратне походе

²⁹ Н. В. Радосављевић, *Православна црква у Београдском пашалуку 1766–1831 : Управа Васељенске патријаршије*, 79.

³⁰ В. Прибићевић, *нав. дело*, 378–379; Н. Михаиловски, *нав. дело*, 61–64; Д. Алексијевић, *нав. дело*, 758–761.

³¹ В. Прибићевић, *нав. дело*, 378–379; Н. Михаиловски, *нав. дело*, 61–64.

³² И. С. Јастребов, *нав. дело*, 2–8.

³³ Н. Михаиловски, *нав. дело*, 73–74.

против Османског царства, а потом предводили сеобе Срба ка северу.³⁴ Чињеница је да се по питању укидања Пећке патријаршије митрополит Стефан Мркоњић противио архијерејима који су се налазили у Цариграду. Могућност да дође до укидања Пећке патријаршије услед великих дугова била је извесна и он је то сигурно знао, али се са тим није сагласио. На крају је послушно прихватио одлуку о лишавању архијерејског чина и слању у манастир Житомилић, у коме је провео остатак живота. Умро је у том манастиру 1778. или 1779.³⁵

Наводно недостојан начин живота Стефана Мркоњића био је изговор под којим је у неким случајевима оправдавана смена појединих митрополита. И у Пећкој патријаршији и у Охридској архиепископији било је архијереја који нису били сагласни са укидањем помесних цркава којима су припадали. Поступање Васељенске патријаршије према њима било је готово једнообразно. Гаврило, митрополит рашки, такође је смењен под оптужбама за наводно недостојно понашање.³⁶ Слично је поступљено и према митрополитима укинута Охридске архиепископије. Митрополит могленски Герман је априла 1767. смењен под оптужбама које су биле готово исте као оне изнете против рашког митрополита Гаврила и захумско-херцеговачког митрополита Стефана.³⁷ И пелагонијски митрополит Арсеније, који је у време док је био охридски архиепископ затражио укидање Охридске архиепископије, такође је само шест месеци касније био приморан да поднесе оставку, а потом је послат у манастир.³⁸

И поглавари Пећке патријаршије и Охридске архиепископије дали су оставке које су по садржају врло сличне. Обе садрже наводе да су дате „својевољно и непринуђено“, уз образложење да су им се цркве нашле у тешким околностима услед дугова и проблема друге врсте.³⁹ Оне нису биле једине међу поглаварима аутокефалних цркава. Априла 24. 1766. оставку је са сличним образложењем дао антиохијски патријарх

³⁴ Ђ. Слијепчевић, *нав. дело*, 433; Исти, *Хумско-херцеговачка митрополија и епископи (митрополити) од 1219. до краја XIX века*, Богословље 15 (Београд 1940) 31.

³⁵ Н. Михайловски, *нав. дело*, 73; Ђ. Слијепчевић, *Хумско-херцеговачка митрополија и епископи (митрополити) од 1219. до краја XIX века*, 30–31; С. Вуковић, *нав. дело*, 468–469.

³⁶ Е. Мушовић, *нав. дело*, 140–142.

³⁷ Михайловски скреће пажњу управо на ту чињеницу. Н. Михайловски, *нав. дело*, 85.

³⁸ Бивши охридски архиепископ Арсеније дао је оставку и на пелагонијски митрополитски трон 24. јуна (5. јула) 1767, а заменио га је дотадашњи могленски митрополит Натанаил. За боравиште му је, по одлуци патријарха Самуила I Ханцериса, одређен манастир Зограф на Светој гори. *Исто*, 21–22.

³⁹ В. Прибићевић, *нав. дело*, 377; Н. Михайловски, *нав. дело*, 21.

Макарије, а у јуну и александријски патријарх Матеј „због старости“. И њихове оставке су упућене васељенском патријарху.⁴⁰

У апологетским актима о разлозима због којих су укинуте Пећка патријаршија и Охридска архиепископија, насталим у Васељенској патријаршији, наведена су имена митрополита који су те одлуке подржали. Ти акти садрже кратак историјат проблема у тим помесним црквама, и оправдавају предузете мере. У њима су потписани сви митрополити који су подржали њихово укидање и потом остали у својим епархијама, као и они који су непосредно потом били изабрани. Ни у једном од њих не помиње се име црногорског митрополита Саве Петровића.⁴¹

Став митрополита Саве Петровића према укидању Пећке патријаршије исказан је тиме што није потписао молбу за њено укидање, нити је било кога овластио да то учини. Међутим, дипломатски искусан, он је схватао реалност и чињеницу да као појединац није био у стању да утиче на ту одлуку, због чега није реаговао на начин како је то учинио захумско-херцеговачки митрополит Стефан Мркоњић. Док се за захумско-херцеговачког митрополита у актима Васељенске патријаршије наводи да се изричито противио томе, митрополит Сава се у таквом контексту не помиње. То је навело поједине ауторе да закључе да је црква у Црној Гори по укидању Пећке патријаршије *de facto* добила самосталност, што није било тачно.⁴² И одлука да у Црну Гору крајем 1767. буде примљен бивши пећки патријарх Василије Јовановић Бркић, који је успео да побегне са Кипра где је био интерниран, то потврђује.⁴³ Међутим, он више није био патријарх, а није постојала ни црква којој је до 1765. био челу, па Васељенска патријаршија и Porta томе нису одмах придале велики значај. Иако са митрополитом Савом није увек био у добрим односима, Василије Јовановић Бркић помогао је да се изврши рукоположење новог викарног епископа у Црногорској митрополији. То је био Савин сестрић, архимандрит Арсеније Пламенац.⁴⁴

⁴⁰ Н. Михаиловски, *нав. дело*, 82–83.

⁴¹ Д. Алексијевић, *нав. дело*, 758–759; Н. Михаиловски, *нав. дело*, 54–57, 63–67; В. Прибићевић, *нав. дело*, 377–379.

⁴² Н. Дучић, *нав. дело*, 150; *Историја народа Југославије*, 2, 1184 (Г. Станојевић); St. Runciman, *op. cit.*, 380. Ђоко Слијепчевић изнео је мишљење да је, стицајем околности, по укидању Пећке патријаршије црква у Црној Гори „почела да живи сама за себе“. Ђ. Слијепчевић, *Историја Српске православне цркве*, 2, Београд 1991, 226–227.

⁴³ Б. Ђурђев, М. Васић, *Југословенске земље под турском влашћу (до краја XVIII вијека)*, Источно Сарајево 2005, 173; С. Вуковић, *нав. дело*, 61.

⁴⁴ Претходни викарни епископ, Василије Петровић, умро је 10. (21) марта 1766. у Санкт Петербургу. Избор Арсенија Пламенца за викарног епископа означио је краткотрајни прекид континуитета црквене власти у Црној Гори у породици Петровић Његош. С обзиром

Године 1776, 26. фебруара (10. марта), Сава Петровић упутио је писмо московском митрополиту Платону, са молбом да подржи васпостављање Пећке патријаршије. То писмо први је објавио Живојин Јовичић, а потом и Никола Михаиловски. У њему митрополит Сава наводи да су њени архијереји „прогнани и лишени својих престола и да лутају по Светог Гори, док су други одведени у заточење у разне крајеве“. Митрополит Сава, такође, наводи да више нема ниједног архијереја Србина, и да су на њихова места „неправедном одлуком цариградског патријарха и његовог Синода“ доведени Грци. У писму се истиче да цариградски патријарх по апостолским и светоотачким правилима нема никакво право да се меша у српски народ. Због тога моли митрополита Платона да помогне у обнови „Српске архиепископије“ и поновном успостављању њених архијерејских престола.⁴⁵

Митрополит Сава за укидање Пећке патријаршије у писму оптужује васељенског патријарха и Свети синод Васељенске патријаршије, али не наводи које личности су у питању. А то је било веома важно, јер је у време његовог настанка васељенски патријарх био Софроније II (24. 12. 1774 – 08. 10. 1780), који у збивањима 1766. није имао битну улогу, као што је и Свети синод био у потпуно другачијем саставу.⁴⁶ Поред тога, поменуто писмо не садржи податке који су у потпуности тачни. Сава Петровић у њему је навео да су смењени митрополити самоковски, штипски (ћустендилски), новопазарски, нишки, ужички, београдски, босански и херцеговачки.⁴⁷ Међутим, сем митрополита захумско-херцеговачког и рашког (новопазарског), већина њих подржала је укидање Пећке патријаршије и потом је остала на челу својих епархија.⁴⁸

на то да је бивши патријарх Василије Јовановић Бркић у Црну Гору дошао тек крајем 1767, рукоположење Арсенија Пламенца извршено је највероватније 1768. С. Вуковић, *нав. дело*, 35–36, 61.

⁴⁵ Ж. Јовичић, *Писмо писано црногорским митрополитом Савом митрополиту московском Платону*, Гласник СУД XXII (1867) 357–359; Н. Михаиловски, *нав. дело*, 94–96.

⁴⁶ Васељенску патријаршију је готово све време османске власти карактерисало често смењивање патријараха. То је током 18. века било мање присутно него раније, али је и даље било изражено. У времену од 1595. до 1695. извршено је шездесет једно именовање патријараха, а радило се о тридесет једној личности које су смењиване и поново постављане. Током 18. века на цариградском патријаршијском трону била је тридесет једна промена, а укупно се променило двадесет три патријарха. St. Runciman, *op. cit.*, 202; Н. В. Радосављевић, *Православна црква у Београдском пашалуку 1766–1831 : Управа Васељенске патријаршије*, 53.

⁴⁷ Ж. Јовичић, *нав. дело*, 358; Н. Михаиловски, *нав. дело*, 95.

⁴⁸ У избору призренског митрополита Гаврила II (22) септембра 1766, на сабору одржаном у Васељенској патријаршији у Цариграду, учествовало је седамнаест митрополита, од којих су четири била из структуре укинуге Пећке патријаршије: скопски Константин,

Нетачни подаци који су изнети у Савином писму московском митрополиту Платону нису морали да буду резултат намере да дезинформише Московску патријаршију. Могуће је да митрополит Сава Петровић није располагао свим потребним информацијама. Он је навео све епархијске митрополите, али не и њихова имена. Анализирајући тачност навода Саве Петровића, Ђоко Слијепчевић помиње више бивших митрополита Пећке патријаршије смењених пре њеног укидања, тврдећи да је у писму митрополиту Платону мислио на њих.⁴⁹

У времену када је на челу Васељенске патријаршије био патријарх Самуило I Ханцерис (1763–1768, 1773–1774), нема података да је митрополит Сава Петровић протестовао против укидања Пећке патријаршије, нити је тражио помоћ од московског Светог синода ради њеног васпостављања. Тек две године по окончању друге управе патријарха Самуила I, он се обратио писмом московском митрополиту Платону.⁵⁰ То указује на постојање одређене комуникације између митрополита Саве Петровића и васељенског патријарха Самуила I, што потврђује и извор првог реда, брат којим га је султан Мустафа III потврдио у архијерејском достојанству. Поменути брат је, погрешно га називајући ферманом, делимично објавио Иван С. Јастребов. Он указује на то да је по садржају веома сличан берату о потврђивању који је добио нишки митрополит Гаврило. У његовом уводном делу наводи се да је Пећка патријаршија укинута, и да је због тога било неопходно да се

нишки Гаврило, самоковски Неофит и ђустендилски Гаврило. Сабором архијереја председавао је нишки митрополит Гаврило, који је у периоду од 1752. до 1756. био пећки патријарх. То потврђује да они нису били смењени. *Историја Ниша*, 1, Ниш 1983, (Р. Тричковић) 240–241; Д. Алексијевић, *нав. дело*, 760–762. Дабробосански митрополит Серафим је по сопственој жељи одступио је 1776. са митрополитског трона и вратио се у Рилски манастир, у коме је наставио да активно делује у манастирском животу, одлази у прикупљање милостиње и гради капелу у селу Пчелино. Умро је 1800. Н. В. Радосављевић, *Митрополит Серафим Дабробосненски (допълнения към биографията му)*, 218–228. Београдски митрополит Јеремија Папазоглу остао је на челу своје епархије до 1784. Ужичко-ваљевски митрополит Митрофан умро је по укидању Пећке патријаршије, а на његово место дошао је 1767. нов митрополит, Јоаким. Н. В. Радосављевић, *Православна црква у Београдском пашалуку 1766–1831 : Управа Васељенске патријаршије*, 85–86; исти, *Шест портрета православних митрополита 1766–1891*, 27.

⁴⁹ Ђ. Слијепчевић, *Историја Српске православне цркве*, 1, 430–434.

⁵⁰ Самуило I Ханцерис смењен је 5. новембра 1768. На васељенском престолу наследили су га патријарси Мелетије II (5. 11. 1768 – 11. 04. 1769) и Теодосије II (11. 04. 1769 – 16. 11. 1773). Самуило I поново је изабран и потврђен за патријарха новембра 1773, и на патријаршијском трону остао је до децембра 1774. Н. Балашов, М. Асмус, С. А. Монахов, *Константинопольская православная церковь*, Православная энциклопедия 37, Москва 2019, 298.

поново издају берати њеним митрополитима. Потом се истиче да су за потврђивање митрополита Саве молили патријарх и чланови Светог синода и да је одлучено да се тражени берат изда, с тим да се царској благајни претходно уплати пешкеш у износу од 800 акчи. С обзиром на то да је берат издат од надлежне канцеларије, Јастребов је дошао до исправног закључка да је новац царској благајни уплатила Васељенска патријаршија.⁵¹

Јастребов наводи „да се не зна да ли је тај берат био у Црној Гори, али да је познато да митрополиту Сави он није био потребан“, као и да митрополит Сава није ишао у Цариград да га прими због лоших односа Црне Горе с Портом.⁵² Те тврдње, међутим, не одражавају стварно стање. Све послове које су имали на Порти у погледу добијања берата о потврђивању, митрополити су реализовали преко помесне цркве којој су припадали.⁵³ Сем тога, османске власти нису митрополита Саву сматрале за непријатеља. Оне су знале да је, управо захваљујући њему, Црна Гора остала по страни у време хабзбуршко-османског рата 1737–1739.⁵⁴ Постоје, такође, примери слободног кретања свештених лица из Црногорске митрополије по Османском царству и њихове неометане комуникације са пећким патријарсима. Архимандрит Василије Петровић послат је 1750. од пећког патријарха Атанасија II Гавриловића у Беч, како би од хабзбуршких власти издејствовао враћање црквених ствари и драгоцености које је у сеоби 1737. са собом однео патријарх Арсеније IV. Ту мисију успешно је обавио, а по повратку је рукоположен у епископски чин.⁵⁵ Исто тако, патријарх Атанасије II слободно је ишао у канонску визитацију Црногорске митрополије 1749, а на том путу га је пратио митрополит Сава Петровић.⁵⁶ Када је Василије Петровић покушао да потпуно истисне османски утицај у Црној Гори, тражећи за то помоћ Русије, митрополит Сава Петровић остао је заговорник мирног решења спора око плаћања харача Османском царству да би се избегао рат.⁵⁷

⁵¹ И. С. Јастребов, *нав. дело*, 21.

⁵² На истом месту.

⁵³ Н. В. Радосављевић, *Синђелија, брат, печат : ступање на архијерејски трон у Османском царству 1766–1878*, Државно-црквено право кроз векове, Београд–Будва 2019, 146.

⁵⁴ В. Ђоровић, *нав. дело*, 241–242; Г. Станојевић, М. Васић, *нав. дело*, 290; Р. Петровић, *нав. дело*, 95–96.

⁵⁵ *Историја народа Југославије*, 2, 1180 (Г. Станојевић); П. А. Ровински, *нав. дело*, 402; Ђ. Слијепчевић, *Историја Српске православне цркве*, 1, 360.

⁵⁶ Ђ. Слијепчевић, *Историја Српске православне цркве* 1, 360.

⁵⁷ Одбијање плаћања харача, које је Василије Петровић заговарао, довело је 1756. до османске експедиције против Црне Горе. Османска војска стигла је до Чева, али није успела

Васељенска патријаршија је код Порте успевала да издејствује уклањање непослушних митрополита под различитим оптужбама, па није постојао ниједан разлог да за Саву Петровића затражи берат о потврђивању уколико он није, макар тренутно, прихватио нову реалност. На поступке Васељенске патријаршије кључни утицај имале су османске власти, а оне берат не би издале уколико би митрополита Саву сматрале за непријатеља.⁵⁸ Због тога молба Васељенске патријаршије којом је од султана тражено да митрополит Сава Петровић буде потврђен, не иде у прилог Јастребовљевим тврдњама да му берат није требао.⁵⁹ Свестан тренутне реалности, Сава Петровић изказао је лојалност васељенском патријарху Самуилу I, и тако постао један од архијереја Васељенске патријаршије. Издавање берата митрополиту Сави 1766. такође значи да је пре тога најмање једном био потврђен на исти начин, а први пут када је изабран за црногорског митрополита 1735. У супротном, не би постојао правни основ за његово потврђивање.⁶⁰

Од Београдског мира 1739. контролу над Пећком патријаршијом потпуно је преузела Васељенска патријаршија, која је преко патријараха, митрополита, а повремено и посебних изасланика, непосредно интервенисала у њеним унутрашњим пословима. Самосталност Пећке патријаршије била је знатно мања од оне пре Београдског мира 1739, а формални чин њеног укидања само је потврдио то *de facto* стање.⁶¹ То је увидео и митрополит Сава. Као архијереј са великим искуством, он је знао да ће османска власт, уколико дугови Пећке патријаршије не буду плаћени, посегнути и за мером конфисковања црквене имовине. Такође је знао и то да Васељенска патријаршија једина може да исплати дугове Пећке патријаршије, и да другог решења није било.

да освоји Цетиње. Међутим, по примирју склопљеном у Никшићу 1757. Црна Гора платила је харач. *Историја народа југославије* 2, (Г. Станојевић) 1180–1182; В. Ћоровић, *нав. дело*, 244–245.

⁵⁸ И. С. Јастребов, *нав. дело*, 20–21. У случају да се Сава Петровић отворено изјаснио против укидања Пећке патријаршије, Васељенска патријаршија можда не би могла да га једноставно смени или уз помоћ османских власти уклони из Црне Горе, али сигурно не би тражила да га султан потврди у митрополитском достојанству.

⁵⁹ Видети напомену 52.

⁶⁰ Потврђивање митрополита новим бератима вршено је приликом сваке промене на османском престолу. Сава Петровић је из тих разлога могао пре 1766. да прими чак три берата: године 1735. приликом избора за црногорског митрополита, а потом и приликом промена на османском престолу 1754. и 1757. Н. В. Радосављевић, *Синђелија, берат, печат : ступање на архијерејски трон у Османском царству 1766–1878*, 144–148.

⁶¹ *Историја народа Југославије*, 2, 1265–1270 (Б. Ђурђев); *Историја српског народа*, IV/1, 548–550 (Р. Самарцић); С. Кемура, В. Ћоровић, *Прилози за историју цркве у Босни и Херцеговини у XVIII и XIX столећу*, Гласник Земаљског музеја у Босни и Херцеговини XXIV (Сарајево 1912) док. 1, 414.

Међутим, већ 1766. показало се да ново стање компликује питање избора викарног епископа у Црногорској митрополији, а тиме и очување традиције да будући митрополит буде изабран из реда њеног свештенства. Митрополит Сава од Васељенске патријаршије није могао да очекује да ће добити викарног епископа по свом избору. У решењу тог питања помогао му је бивши пећки патријарх Василије Јовановић Бркић, уз чију помоћ је 1768. рукоположен нови викарни епископ, Арсеније Пламенац.⁶² Међутим, нема никаквих података о томе да је Васељенска патријаршија дала сагласност за тај избор, и да га је на крају прихватила.

Црна Гора тог времена била је оптерећена и другим проблемима. У њој се 1767–1768. одвијала борба за превласт између митрополита Саве и авантуриста Шћепана Малог, самозваног руског цара Петра III. Утицај митрополита Саве је ослабио, и он је од Шћепана Малог 1768. чак био притворен у манастиру Стањевићи, под оптужбом да је наклоњен Млетачкој републици и да је присвојио руску помоћ. Ауторитет митрополита из угледног дома Петровића престао је да буде неприкосновен пред самозванцем који је злоупотребио углед Русије у Црној Гори.⁶³ Утицај Шћепана Малог био је присутан и на територији Млетачке републике, која је 1768. успела да стави под контролу своје поданике који су му се приклонили. Порта је сматрала да се у Црној Гори припрема војна акција против Османског царства, па је септембра 1768. предузела експедицију против ње. Услов за прекид ратних операција било је изручење Шћепана Малог. Експедиција је обустављена пошто је османска војска дошла до Чева.⁶⁴

Године 1768. почео је руско-османски рат, који је донео нову геополитичку реалност, јер је руска војска успела да освоји Крим. Поред тога, руска балтичка флота опловила је Европу и 1769. у заливу Чешме поразила османску морнарицу. Резултати рата потврђени су миром у Кучук Кајнарџију, склопљеним 21. јула 1774. По његовим одредбама, Кримски канат формално је постао независан, а касније је анектиран од

⁶² Арсеније Пламенац, сестрић митрополита Саве Петровића, био је једини архијереј од времена митрополита Данила I до успостављања Кнежевине Црне Горе 1852, који није припадао породици Петровић Његош. Д. Милаковић, *нав. дело*, 123–124; Ђ. Слијепчевић, *Историја Српске православне цркве*, 2, 235; С. Вуковић, *нав. дело*, 35–36.

⁶³ О Шћепану малом, његовој појави и активностима у Црној Гори опширније: Г. Станојевић, М. Васић, *нав. дело*, 373–381; *Историја народа југославије*, 2, 1185–1191 (Г. Станојевић); *Историја српског народа*, IV/1, 511–518 (Ј. Милићевић, Н. Ракочевић); В. Ћоровић, *нав. дело*, 245–249; Р. Петровић, *Шћепан мали : загонетка историје*, Београд 1992.

⁶⁴ Г. Станојевић, М. Васић, *нав. дело*, 386–387; *Историја народа југославије*, 2, 1187 (Г. Станојевић); В. Ћоровић, *нав. дело*, 247.

Русије. Русија је добила право посредовања у корист Православне цркве у Османском царству.⁶⁵

И прилике у Васељенској патријаршији више нису биле исте. Године 1774. на патријаршијски престо је, уместо Самуила I Ханцериса, ступио Софроније II (24. 12. 1774 – 08. 10. 1780).⁶⁶ Према патријарху Софронију II и тадашњем Светом синоду митрополит Сава Петровић није показао лојалност као према Самуилу I. Међутим, промена патријарха није била једини разлог за његов пробуђени интерес за обнову Пећке патријаршије. Теократија у Црној Гори под митрополитима локалног порекла већ је била уобличена као једини могући облик слободнијег живота. Проглашавање независности или аутономије Црне Горе као световне државе тада не би признао нико, а Црногорска митрополија је већ вековима постојала.⁶⁷ Наследници на црногорском митрополитском трону припремани су кроз институцију викарног епископа, које су рукополагали пећки патријарси.⁶⁸ Уколико би била васпостављена Пећка патријаршија, избор митрополита и викарних епископа из Црногорске митрополије био би једноставан, док у Васељенској патријаршији то не би увек било могуће.

То су само неки од разлога због којих је 1776. митрополит Сава затражио подршку московског митрополита Платона ради њене обнове. Молба је упућена у времену промењене геополитичке ситуације после Кучук Кајнарџијског мира 1774, којим је позиција Русије у односу на Османско царство ојачана. Одредба којом је Русији признато право заштите православних у Османском царству могла је да митрополита Саву увери да је преко Московске патријаршије могуће издејствовати обнову Пећке патријаршије.⁶⁹ Међутим, поменута молба није донела никакав резултат. Московска патријаршија је у потпуности признавала јурисдикцију Васељенске патријаршије. У Русији је држава цркву у потпуности контролисала, а мир са Османским царством постао је

⁶⁵ Д. Р. Живојиновић, *Успон Европе (1450–1789)*, Београд 1995, 415–416; В. Поповић, *Источно питање, историјски преглед борбе око опстанка Османлијске царевине у Леванту и на Балкану*, Београд 1996, 171–173.

⁶⁶ Н. Балашов, М. Асмус, С. А. Монахов, *нав. дело*, 298.

⁶⁷ Ђ. Слијепчевић, *Историја Српске православне цркве*, 2, 221–225.

⁶⁸ У време рукоположења Саве Петровића за викарног епископа 1719, патријарх је био Мојсије I Рајовић. Када је 1750. за епископа рукоположен Василије Петровић, патријарх је био Атанасије II Гавриловић. У рукоположењу Арсенија Пламенца за епископа 1768. учествовао је бивши пећки патријарх Василије Јовановић Бркић. Поменути патријарси били су Срби. С. Вуковић, *нав. дело*, 41–42, 60–61, 332–333.

⁶⁹ В. Поповић, *нав. дело*, 173.

приоритет, и није било реално очекивати било какво мешање у његова унутрашња питања, укључујући и црквена.⁷⁰

По смрти митрополита Саве Петровића 7. марта 1781. на челу епархије наследио га је викарни епископ Арсеније Пламенац. Стар и болестан, он није оставио дубљег трага у црквеном животу у Црногорској митрополији. Умро је 15. маја 1784.⁷¹ С обзиром на то да Васељенска патријаршија не би пристала да кандидати за црногорске митрополите буду искључиво из Црне Горе и других српских области, решење за њихов избор тражено је на другој страни. После 1784, Црна Гора је питање наслеђа митрополитског трона решавала тамо где су то могућности допуштале, и поред става Васељенске патријаршије да је Црногорска митрополија њен неодвојиви део.⁷² Црногорски митрополити од тада делују не само као црквени већ и као државни поглавари, али се све време ослањају искључиво на традицију Пећке патријаршије. Они не траже и не добијају било какво признање аутономије или аутокефалности, а то не би ни било могуће добити. Васељенска патријаршија је Црногорску митрополију од 1766. сматрала својим интегралним делом, што је увек изнова потврђивано султановим бератима који су издавани новим патријарсима приликом ступања на васељенски патријаршијски трон.⁷³

⁷⁰ Петар Велики укинуо је институцију патријарха и црквене послове препустио Светом синоду као колективном телу. Свети синод стављен је под надзор *генералног прокуратора Светог синода*, световног лица кога је именовао цар. Последњи патријарх био је Адријан, који је умро 1700. П. Миљуков, Ш. Сењевос, Л. Езман, *Историја Русије*, Београд 1939, 306–307; Ф. Дворник, *Словени у европској историји и цивилизацији*, Београд 2001, 659–660.

⁷¹ С. Вуковић, *нав. дело*, 36.

⁷² Митрополит Петар I Петровић Његош (Свети Петар Цетињски) рукоположен је 13. октобра 1784. у Карловачкој митрополији, пошто је Московска патријаршија одбила да то учини. Рукоположење Петра I Петровића Његоша у Сремским Карловцима, међутим, није значило да је успостављена било каква административна веза Црногорске митрополије са Карловачком митрополијом Н. В. Радосављевић, *Православна црква у Београдском пашалуку 1766–1831 : Управа Васељенске патријаршије*, 122; Ђ. Слијепчевић, *Историја Српске православне цркве*, 2, 236–237; С. Вуковић, *нав. дело*, 399. Слично се десило и 1833, када је за митрополита изабран Петар II Петровић Његош. У времену када османски утицај у Црној Гори више није постојао, а она је деловала као независна држава, његово рукоположење извршено је у Московској патријаршији. То такође није значило успостављање било какве административне везе Црногорске митрополије са њом. Н. В. Радосављевић, *Православна црква у Београдском пашалуку 1766–1831 : управа Васељенске патријаршије*, 123.

⁷³ Чак и у време по проглашавању Кнежевине Црне Горе 1852. такво стање је званично опстајало. Тако се Црна Гора помиње у берату васељенског патријарха Јоакима II из 1860, као једна од области под његовом духовном влашћу. Хр. Арнаудов, *Пълно събрание на държавните закони, уставы, наставления и високи заповѣди на Османската империя*, Цариград 1860, 20.

Закључак

Црногорски митрополит Сава Петровић 1766. није потписао молбу за укидање Пећке патријаршије и припајање њених епархија Васељенској патријаршији. Међутим, уважавао је чињеницу да је самосталност Пећке патријаршије после Београдског мира 1739. била мала, и да је одлуком о њеном укидању само потврђено тренутно стање и због тога од Васељенске патријаршије није био смењен. Напротив, васељенски патријарх Самуило I Ханцерис затражио је од султана Мустафе III да Сава буде потврђен у митрополитском достојанству, и платио је пешкеш султановој благајни за издавање новог берата. Тако је Сава Петровић постао један од митрополита Васељенске патријаршије. Године 1776. Сава Петровић обратио се молбом московском митрополиту Платону да подржи обнову Пећке патријаршије. Поменута молба није прихваћена. Како би се избегли проблеми у одржавању наследности митрополитског достојанства у Црној Гори, од 1784. године црногорски митрополити рукополагани су у Карловачкој митрополији или у Московској патријаршији. Међутим, то није значило да је Црногорска митрополија постајала део тих помесних цркава. Васељенска патријаршија је Црногорску митрополију и даље сматрала својим делом.

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ – LIST OF REFERENCES

Извори – Primary Sources

Алексијевић Д., *Прилози за историју Српске цркве*, Весник Српске цркве за 1909 (Београд 1909) 753–762. [Aleksijević D., *Prilozi za istoriju Srpske crkve*, Vesnik Srpske crkve за 1909 (Beograd 1909) 753–762]

Аноним, *Назначеніе свію сербски патриараха*, ЛМС IV, 13 (Будим 1828) 1–9. [Anonim, *Naznačenje sviji serbski patriaraha*, LMS IV, 13 (Budim 1828) 1–9]

Арнаудов Хр., *Пълно събрание на държавнитѣ законы, уставы, наставленія и високи заповѣди на Османската имперія*, Цариград 1860. [Arnaudov Hr. *Palno sabranie na drzhavnite zakoni, ustavi, nastavljeniia i visoki zapovedi na Osmanskata ipmeriya*, Carigrad 1860]

Јастребов И. С., *Податци за историју српске цркве : из путничког записника*, Београд 1879. [Jastrebov I. S, *Podatci za istoriju Srpske crkve : iz putničkog zapisnika*, Beograd 1879]

Јовичић Ж., *Писмо писано црногорским митрополитом Савом митрополиту московском Платону*, Гласник СУД XXII (1867) 357–359. [Jovičić Ž., *Pismo pisano crnogorskim mitropolitom Savom mitropolitu moskovskom Platonu*, Glasnik SUD XXII (1867) 357–359]

Кемур С., Ћоровић В., *Прилози за историју цркве у Босни и Херцеговини у XVIII и XIX стољећу*, Гласник Земаљског музеја у Босни и Херцеговини XXIV (1912) [Kemura S. Ćorović V., *Prilozi za historiju crkve u Bosni i Hercegovini u XVIII i XIX stoljeću*, Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini XXIV (1912)]

Михаиловски Н., *Исторически изследованія за Охридската и Ипекска архиепископиу*, Цариградъ 1869. [Mihailovski N., *Istoričeski izsledovanija za Ohridskata i Ipekska arhiepiskopiji*, Carigrad” 1869]

Мушовић Е., *Ферман о постављењу новопазарског митрополита 1766. године*, Градска култура на Балкану 2, Београд 1988, 139–150. [Mušović E., *Ferman o postavljenju novopazarskog mitropolita 1766. godine*, Gradska kultura na Balkanu 2, Beograd 1988, 139–150]

Нешковић Ј., *Беседе говорене епископом ужичкимъ Иоанникиємъ*, Београд 1868. [Nešković J., *Besede govorene episkopom užičkim Joanikijem*, Beograd 1868]

Прибићевић В., *Акта о укидању Пећске патријаршије*, Богословски гласник V, св. 5 (Сремски Карловци 1904) 377–379. [Pribićević V., *Akta o ukidanju Pećske patrijaršije*, Bogoslovski glasnik V, sv. 5 (Sremski Karlovci 1904)]

Пузовић Љ., *Синђелија владике Георгија Поповића издата темишварском свештеннику Томи Павлову*, Археографски прилози 35 (2013) 172–173. [Puzović Lj., *Sinđelija vladike Georgija Popovića izdata temišvarskom svešteniku Tomi Pavlovu*, Arheografski prilozi 35 (2013) 172–173]

Литература – Secondary Works

Runciman St., *The Great Church in Captivity*, Cambridge 1968.

Балашов Н., Асмус М., Монахов С. А., *Константинопольская православная церковь*, Православная энциклопедия 37, Москва 2019, 298. [Balašov N., Asmus M., Monahov S. A., *Konstantinopolskaya pravoslavnaya cerkov*, Pravoslavnaja ěnciklopedija 37, Moskva 2019, 298]

Вуковић С., *Српски јерарси од деветог до двадесетог века*, Београд, Подгорица, Крагујевац 1996. [Vuković S., *Srpski jerarsi od devetog do dvadesetog veka*, Beograd, Podgorica, Kragujevac 1996]

Вуковић С., Гавриловић В., Јовановић, *Вићентије*, Српски биографски речник 4, Нови Сад 2009, 468–469. [Vuković S., Gavrilović V., Jovanović, *Vićentije*, Srpski biografski rečnik 4, Novi Sad 2009, 468–469]

Дворник Ф., *Словени у европској историји и цивилизацији*, Београд 2001. [Dvornik F., *Sloveni u evropskoj istoriji i civilizaciji*, Beograd 2001]

Дучић Н., *Историја Српске православне цркве : од првијех десетина VII в. до наших дана*, Књижевни радови IX, Београд 1894. [Dučić N., *Istorija Srpske pravoslavne crkve : od prvijeh desetina VII v. do naših dana*, Književni radovi IX, Beograd 1894]

Ђурђевић Б., Васић М., *Југословенске земље под турском влашћу (до краја XVIII вијека)*, Источно Сарајево 2005. [Đurđević B., Vasić M., *Jugoslovenske zemlje pod turskom vlašću (do kraja XVIII vijeka)*, Istočno Sarajevo 2005]

Живојиновић Д. Р., *Успон Европе (1450–1789)*, Београд 1995. [Živojinović D. R., *Uspon Evrope 1450–1789*, Beograd 1995]

Историја народа Југославије, 2, Београд 1960 (Тадих Ј.) [*Istorija naroda jugoslavije*, 2, Beograd 1960 (J. Tadić)]

Историја народа Југославије, 2, Београд 1960 (Станојевић Г.) [*Istorija naroda jugoslavije*, 2, Beograd 1960 (G. Stanojević)]

Историја народа Југославије, 2, Београд 1960 (Ђурђевић Б.) [*Istorija naroda jugoslavije*, 2, Beograd 1960 (Đurđević B.)]

Историја Ниша, 1, Ниш 1983 (Тричковић Р.) [*Istorija Niša*, 1, Niš 1983 (R. Tričković)]

Историја српског народа, IV/1, Београд 1986 (Веселиновић Р. Л.) [*Istorija srpskog naroda*, IV/1, Beograd 1986 (Veselinović R. L.)]

Историја српског народа, IV/1, Београд 1986 (Самарџић Р.) [*Istorija srpskog naroda*, IV/1, Beograd 1986 (Samardžić R.)]

Историја српског народа, IV/1, Београд 1986 (Милићевић Ј., Ракочевић Н.) [*Istorija srpskog naroda*, IV/1, Beograd 1986 (Milićević J., Rakočević N.)]

Милаковић Д., *Историја Црне Горе*, Задар 1856. [Milaković D., *Istorija Crne Gore*, Zadar 1856]

Миљук П., Сењевос Ш., Езман Л., *Историја Русије*, Београд 1939. [Miljuk P., Senjebos Š., Ezeman L., *Istorija Rusije*, Beograd 1939]

Мирковић Л., *Православна литургија*, Београд 1983. [Mirković L., *Pravoslavna liturgika*, Beograd 1983]

Петровић Р., *Шћепан Мали : загонетка историје*, Београд 1992. [Petrović R., *Šćepan Mali : zagonetka istorije*, Beograd 1992]

Петровић Р., *Владика Данило и владика Сава (1697–1781)*, Београд 1997. [Petrović R., *Vladika Danilo i vladika Sava (1697–1781)*, Beograd 1997]

Радосављевић Н. В., *Православна црква у Београдском пашалуку 1766–1831 : Управа Васељенске патријаршије*, Београд 2007. [Radosavljević N. V., *Pravoslavna crkva u Beogradskom pašaluku 1766–1831 : Uprava Vaseljenske patrijaršije*, Beograd 2007]

Радосављевић Н. В., *Ужичко-ваљевска митрополија 1739–1804*, Ваљево 2000. [Radosavljević N. V., *Užičko-valjevaska mitropolija 1766–1831*, Valjevo 2000]

Радосављевић Н. В., *Епархије Бање (Ћустендила) и Самокова у Пећкој патријаршији 1557–1766*, Известия на Исторически музей Кјустендил 10 (2005) 335–345. [Radosavljević N. V., *Eparhije Banje (Čustendila) i Samokova u Pečkoj patrijaršiji 1557–1766*, Izvestija na Istoričeski muzej Kjustendil 10 (2005) 335–345]

Радосављевић Н. В., *Ваљевска епископија 1718–1739*, Гласник ИАВ 32 (1998) 9–33. [Radosavljević N. V., *Valjevaska episkopija 1718–1739*, Glasnik IAV 32 (1998) 9–33]

Радосављевић Н. В., *Херцеговачки митрополити 1766–1878*, ИЧ 57 (2008) 175–196. [Radosavljević N. V., *Hercegovački mitropoliti 1766–1878*, IČ 57 (2008) 175–196]

Радосављевић Н. В., *Београдски мир и реорганизација Пећке патријаршије*, Осам векова аутокефалије Српске православне цркве 1, Београд 2020, 253–264. [Radosavljević N. V., *Beogradski mir i reorganizacija Pečke patrijaršije*, Osam vekova autokefalije Srpske pravoslavne crkve 1, Beograd 2020, 253–264]

Радосављевић, Н. В. *Шест портрета православних митрополита 1766–1891*, Београд 2009. [Radosavljević V. N., *Šest portreta pravoslavnih mitropolita 1766–1891*, Beograd 2009]

Радосављевић Н. В., *Данило, митрополит ужичко-ваљевски и трновски*, Српске студије 6 (2015) 145–162. [Radosavljević N. V., *Danilo, mitropolit užičko-valjevski i trnovski*, Srpske studije 6 (2015) 145–162]

Радосављевић Н. В., *Синђелија, бераг, печат : ступање на архијерејски трон у Османском царству 1766–1878*, Државно-црквено право кроз векове, Београд–Будва 2019, 137–156. [Radosavljević N. V., *Sindeliya, berat, pečat : stupanje na arhijerejski tron u Osmanskom carstvu 1766–1878*, Državno-crkveno parvo kroz vekove, Beograd–Budva 2019, 137–156]

Радосавлевич Н. В., *Митрополит Серафим Дабробосненски (допълнения към биографията му)*, Историята и книгите като приятелство : Сборник в памет на Митко Лачев, София 2007. [Radosavlevč N. V., *Mitropolit Serafim Dabrobosnenski (dop"inenija k"m biografijata mu)*, Istoriyata i knigite kao prijatelstvo : Sbornik v pamet na Mitko Lačev, Sofija 2007]

Радосавлевич Н. В., *Иоанникиј III*, Православная енциклопедия 25, Москва 2015, 118–119. [Radosavlevič N. V., *Ioannikij III*, Pravoslavnaja ènciklopedija 25, Moskva 2015, 118–119]

Ровински П. А., *Црна Гора у прошлости и садашњости*, Цетинје–Сремски Карловци 1993. [Rovinski P. A., *Crna Gora u prošlosti i sadašnjosti*, Cetinje–Sremski Karlovci 1993]

Руvaraц Д., *Доситије Николић, владика ваљевски*, Гласник СПП за 1921 (1921) 392–396; 421–423. [Ruvarac D., *Dositije Nikolić, vladika valjevski*, Glasnik SPP za 1921 (1921) 392–396; 421–423]

Слијепчевић Ђ., *Историја Српске православне цркве*, 1, Београд 1991. [Slijepčević Đ., *Istorija Srpske pravoslavne crkve*, 1, Beograd 1991]

Слијепчевић Ђ., *Историја Српске православне цркве*, 2, Београд 1991. [Slijepčević Đ., *Istorija Srpske pravoslavne crkve*, 2, Beograd 1991]

Слијепчевић Ђ., *Хумско-херцеговачка митрополија и епископи (митрополити) од 1219. до краја XIX века*, Богословље 15 (Београд 1940) 28–43. [Slijepčević Đ., *Humsko-hercegovačka mitropolija i episkopi (mitropoliti) od 1219. do kraja XIX veka*, Bogoslovlje 15 (Beograd 1940) 28–43]

Снегаров И., *История на Охридската архиепископия – патриаршия*, том 2, *от падането ѝ под турците до нейното унищожение*, София 1995. : [Snegarov I., *Istoriya na Ohridskata arhiepiskopia – patriaršia*, том 2, *ot padaneto y pod turcite do neynoto unishtozhenie*, Sofija 1995]

Станојевић Г., Васић М., *Историја Црне Горе*, 3, том 1, Титоград 1975. [Stanojević G., Vasić M., *Istorija Crne Gore*, 3, том 1, Titograd 1975]

Ђоровић В., *Историја Срба*, 2, Београд 1989. [Ђorović V., *Istorija Srba*, 2, Beograd 1989]

Nedeljko V. RADOSAVLJEVIĆ

**MONTENEGRIN METROPOLITAN SAVA PETROVIĆ
AND ABOLITION OF THE PATRIARCHATE OF PEĆ IN 1766**

Summary

At the time of abolition of the Patriarchate of Peć in 1766, Metropolitan Sava Petrović was at the head of the Montenegrin Metropolitanate. In 1735, he succeeded his uncle Danilo, whereby the hereditary metropolitan dignity was established in the Petrović Njegoš family. In 1766, new huge debts of the already overly indebted Patriarchate of Peć were revealed. As it was not possible to repay these debts, a group of metropolitans in Constantinople requested that the Patriarchate of Peć be abolished and merged with the Ecumenical Patriarchate. Metropolitan Sava did not sign this plea. However, while the Metropolitans of Zuhumlje-Herzegovina and Rascia, who opposed it, were soon deposed, this did not happen to Sava Petrović. On request of Ecumenical Patriarch Samuel I, just after the abolition of the Patriarchate of Peć, his dignity was confirmed by Sultan's berat. He was aware that the autonomy of the Patriarchate of Peć had become only symbolic and that its abolition was an act which formally confirmed such situation. This was sufficient for Ecumenical Patriarch Samuel I to ask for the Sultan's berat, whereby Sava Petrović become a metropolitan of the Ecumenical Patriarchate. This created problems in the election of vicar bishops and, later, metropolitans in the Montenegrin Metropolitanate as the Ecumenical Patriarchate, unlike the abolished Patriarchate of Peć, could never allow that they be elected only from Montenegro or the neighbouring areas. In the changed and more favourable geopolitical situation after the Treaty of Küçük Kaynarca in 1774, this was one of the reasons why in 1776 Metropolitan Sava asked for help of Moscow Metropolitan Platon for the re-establishment of the Patriarchate of Peć. This plea was not accepted. It, however, suggests the continuity of loyalty to the Peć throne in Montenegro, which later Montenegrin metropolitans also always emphasised. After 1785, Montenegrin metropolitans were ordained in the Karlovci Metropolitanate or the Moscow Patriarchate.

Чланак примљен: 29. 05. 2020.

Чланак коначно прихваћен за објављивање: 08. 07. 2020.

Алена МИХАЈЛОВА*
Руски етнографски музеј
Санкт Петербург
Русија

ДВЕ ОТАЏБИНЕ И ДВАНАЕСТ СУДБИНА: ПОТОМЦИ УЧЕСНИКА ПРВОГ СРПСКОГ УСТАНКА НА ШКОЛОВАЊУ У РУСИЈИ

Анстракт: У раду се наводе историјски подаци који расветљавају околности боравка 12 српских младића – деце учесника Првог српског устанка – у Санкт Петербургу, ради школовања у Губернској гимназији. Њих, као и неколико стотина других Срба, довео је у јесен 1814. године у Бесарабију Карађорђе. Бригу о будућности младих Срба на себе су преузели руски цареви Александар I и Николај I. На основу неистражених докумената из руских архива, у раду се прате судбине тих младића. Неки од њих су се касније показали као истакнуте личности у различитим областима друштвеног живота. Значај ове студије је и у томе што осликава неке карактеристике периода формирања српске националне интелектуалне елите у 19. веку.

Кључне речи: просвета, српска омладина, руско-српски односи, досељеници, Бесарабија, Карађорђе, интелектуална елита.

Abstract: The paper presents historical data which shed light on the circumstances of stay of twelve Serbian young men – children of participants in the First Serbian Uprising – in St Petersburg, during their education in the Gubernia Gymnasium. Karađorđe brought them and several hundreds of other Serbs in autumn 1814 in Bessarabia. The care about the future of the young Serbs was undertaken by Russian Emperors Alexander I and Nikolay I. Based on previously unexplored documents from Russian archives, the fate of each of these young men is reconstructed. Some of them later became prominent figures in various fields of social life. The significance of this study is also reflected in the fact that it outlines some features of the earlier period of formation of the Serbian national intellectual elite in the 19th century.

Keywords: education, Serbian youth, Russian-Serbian relations, immigrants, Bessarabia, Karađorđe, intellectual elite.

* alena-muzej@yandex.ru

Метафорички, историја руско-српских односа може да буде замишљена у облику шареног платна у чију основу историчари две земаље, попут вештих ткаља, неуморно уткивају своје приче о прошлим временима. Те се приче преплићу у дијалогу две словенске културе, током којег њихова рационална схватања често прелазе у емотивна. Због тога је историја руско-српских односа једна изузетна појава. Њеном разумевању највише доприноси метод фокусирања на мале али значајне догађаје и конкретне историјске примере.¹

Тако уско проблематизовано али суштински важно за целокупну слику могло би да буде и питање судбине деце учесника Првог српског устанка, који су дошли у Русију, односно Бесарабију крајем 1814. године. Ова тема раније није била предмет посебне студије због растурености архивских сведочанства по различитим архивама и слабе истражености питања досељавања Срба у Бесарабију у првој половини XIX века уопште. Скоро се нигде не спомиње, на пример, чињеница да руска влада није само доделила бившим Карађорђевим званичницима и војводима племићки (дворјански) статус и на тај начин им обезбедила примања из државне благајне, него је и сместила њихову децу у најбоље образовне установе Русије где је руски цар лично финансирао сваке године смештај и школовање сваког српског ученика.

Проучавање околности у вези са досељавањем српских породица у нову државу и пажње коју је Русија томе посветила, чини се веома важним у читавом дискурсу масовних миграција, јер свако сељење становништва, у било којој мери, представља у суштини хуманитарну катастрофу, која подразумева велики број негативних последица за људске судбине.

Питање досељавања Срба у Руско царство почетком XIX века раније се разматрало углавном у оквиру општих радова.² У вези са тим, пажња у српској и молдавској историографији посвећена је проучавању биографских података Карађорђевог сина Александра Карађорђевића (1806–1885) и синовца Милоша Обреновића – Христофора Обреновића (1802–1825), који су заједно са другом децом учесника Првог устанка, били примљени у руске војне школе у Санкт Петербургу.³ Међутим,

¹ А. Про, *Дванадцать уроков по истории*, Москва 2000, 255.

² Љ. Церовић, *Срби у источноевропској дијаспори – Молдавија*, Београд 1997; М. Лопушина, *Срби у Источној Европи*, Нови Сад 2014; И. И. Думиника, *К истории сербской эмиграции в Бессарабии в первой половине XIX века*, Славяноведение 1 (2016) 10.

³ Gh. Bezviconi, *Sirbi în Basarabia la începutul sec. XIX*, *Din Trecutul Nosreu* 7 (Chişinău 1939); Р. Љушић, *Питање династије у време првог намесништва 1839–1840*, Зборник Историјског музеја Србије 19 (1982) 124; А. Ивић, *Из доба Карађорђа и сина му кнеза Александра*, Београд 1926.

подаци о судбини осталих српских младића, који су том приликом уписали руске образовне установе, нигде нису објављени.

Уколико се питање распоређивања српске деце у различне образовне установе, као и финансирање њиховог боравка, решавало на вишем државном нивоу – на заседањима кабинета министара и код руског цара лично, архивска грађа је расподељена по фондовима различних министарства. Наиме, неки документи се налазе у архивским збиркама Министарства за народно образовање, Министарства страних послова, Канцеларији Његовог царског величанства, као и Управе санктпетербуршког школског округа и Царског универзитета у Санкт Петербургу, у Руском Државном Историјском Архиву (РГИА) и у Централном Државном Историјском Архиву (ЦГИА). Неки од тих докумената су делимично објављени у зборнику „Политички и културни односи Русије са југословенским државама у првој трећини 19. века“.⁴

Историјски контекст развоја руско-српских односа почетком XIX века огледа се у радовима руских истраживача А. Л. Нарочницког, И. И. Лешчиловске, М. В. Белова и других.⁵ Питање пресељења учесника Првог устанка у Бесарабију прати се кроз радове историчара Славка Гавриловића.⁶ Неки биографски подаци о досељеницима наведени су у „Историји српског устанка“ хроничара Лазара Арсенијевића-Баталаке, који је био сведок тих догађаја и лично је познавао многе учеснике устанка, а неко време чак и боравио са њима у Бесарабији.⁷ У објављеним изворима наведена су само презимена српских питомаца који су били матуранати Губернске гимназије у Санкт Петербургу, док друге информације о њима у објављеној литератури нису пронађене.⁸

Након неуспеха Првог српског устанка и почетка османског терора у Србији 1813. године Карађорђе са својом породицом, као и остале вође и чланови бивше владе били су приморани да траже уточиште у Аустрији. Османска влада је захтевала њихово изручење, али Аустрија није била

⁴ *Политические и культурные отношения России с югославянскими землями в первой трети XIX в.*, Москва 1997.

⁵ А. Л. Нарочницкий, *Россия и югославянские народы в начале XIX в.*, Balcanica 9 (1978); И. И. Лешчиловская, *Сербский народ и Россия в XVIII в.*, Санкт Петербург 2006; М. В. Белов, *Первое сербское восстание 1804–1813 и Россия*. События, документы, историография, Нижний Новгород 1999.

⁶ С. Гавриловић, *Војводина и Србија у време Првог устанка*, Нови Сад 1974, 334–406.

⁷ Л. Арсенијевић-Баталака, *Историја српског устанка*, Београд 1898; М. Ђ. Милићевић, *Поменик знаменитих људи у српског народа новијег доба*, Београд 1888; С. Гавриловић, *Личности и догађаји из доба Првог српског устанка*, Нови Сад 1996.

⁸ *Историческая записка 75-летия С.-Петербургской второй гимназии*, Ч. 1, Санкт-Петербург 1880, 171.

спремна да заузме чврст став о овом питању. У таквим околностима избеглице су замолиле руског цара Александра I да им дозволи да се преселе у Русију.⁹ Према Букурешком уговору Русија је добила Бесарабију и била је заинтересована да ове територије насели лојалним становништвом. Такође, с обзиром на старе савезничке односе са Карађорђем, прихваћен је захтев српских избеглица. Први досељеници су стигли у град Хотин у другој половини октобра 1814. године.¹⁰

У почетку је предвиђено да се пресели велика група од 5.000 људи.¹¹ Међутим, након сазнања о поразу Наполеона код Лајпцига 19. октобра 1813 г. османска влада је прогласила амнестију за избегле Србе, и већина њих се вратила својим кућама. Амнестија се није односила на Карађорђа и породице чланова бивше устаничке владе, те су се они под оваквим околностима преселили у Русију.

Према статистичким подацима Карађорђе је довео у Бесарабију 72 српске породице.¹² Према другим документима број досељеника је био 736.¹³ Досељавање Срба је финансирала руска влада. Досељеницима је било додељено годишње примање из руске државне благајне. Постоји, на пример, докуменат из којег сазнајемо да је 1815. године за издржавање 35 српских породица, укључујући и Карађорђеву породицу издвојено 55.350 рубаља.¹⁴ Већина досељеника се настанила у Кишињеву, Белцима и Хотину, мада је међу њима било и оних који су остали у мањим местима, као што је насеље Табак код Болграда.

Око 30 српских младића, деце српских војвода и чиновника, руски цар је сместио у најбоље образовне установе у главном граду. Већи део њих је био уписан о државном трошку у војничке школе, као што су Пажевски и Кадетски корпус, док је њих дванаесторо било смештено у пансион петербуршке Губернске гимназије. Судбине ових младих Срба, којима је гимназија заменила кућу и породицу, биле су различите, али некима од њих она је омогућила да се остваре у својим каријерама, како у Русији тако и у Србији.

Питање расподеле деце српских имиграната у руске образовне установе разматрало се 18. марта и 10. априла 1815. године на састанцима Комитета министара. Уколико су то били потомци бивших званичника и

⁹ АВПРИ. Ф. ГА I-9. 1812–1814 гг. Д. 7. Л. 77.

¹⁰ Л. Арсенијевић-Баталака, *нав. дело*, т. 1, 191.

¹¹ РГИА. Ф. 383. Оп. 29. Д. 398. Л. 12-16.

¹² П. П. Свиньин, *Описание Бессарабской области*. Записки Одесского общества истории и древностей, Т. 6, Одесса 1967, 206.

¹³ АВПРИ. Ф. ГА II-19. Оп. 30. 1813–1818 гг. Д. 1. Л. 80–85.

¹⁴ РГИА. Ф. 383. Оп. 29. Д. 414. Л. 156.

вођа, чији је друштвени статус руска влада изједначила са положајем руског племства, они су се сматрали елитом. У ствари, већина родитеља те деце су били сељаци или трговци који су савладали војне вештине приликом аустријско-турског рата (1788–1791) и Првог српског устанка (1804–1813). Свој друштвени статус они нису стекли преко племићког порекла, васпитања и образовања, већ војном заслугом коју су добили одбраном своје домовине од Турака. Многи од њих су били неписмени и једва су могли да потпишу документ. Арсенијевић-Баталака је сведочио да Карађорђе "није знао ни читати ни писати, а још мање садржај дипломатичних руских писама разумевати".¹⁵ Супротно томе, од руског племства, још од доба Петра Великог (1682–1725), захтевало се да школују своју децу. Зато је питање школовања деце српских племића за руску владу било битно. Поред тога, стицање образовања би требало да послужи и као начин њихове интеграције у нову средину и да им помогне у савладавању руског језика и навикавању на локални поредак.

У почетку се планирао упис свих српских младића у елитни Пажевски и Први кадетски корпус.¹⁶ Међутим, по разматрању листе презимена 25 младих људи узраста од 10 до 17 година, одлучено је да се расподеле у установе у складу са својим годинама. У одлуци Комитета министра се наводило: „они млади Срби, који по својим способностима и годинама одговарају за упис у Племићки (Дворјански) пук, нека буду уписани у тај пук, други због своје младости или из других разлога нека се пошаљу у училишта“.¹⁷ Према овоме, у престижан Пажевски корпус била су уписана само деца првих лица, као што су Карађорђевић син Алексеј Петровић (16 година), син хероја устанка Милана Обреновића и синовац будућег српског кнеза Милоша Обреновића – Христофор Обреновић (13 година), деца команданта Луке Лазаревића – Михаил Лазаревић (14 година, касније поручник руске војске, умро је 1828. код Ибраила у Влашкој) и Козма Лазаревић (13 година), такође и три сина команданта Милана Стојковића и син посланика Степана Живковића.¹⁸ Ове младиће у Санкт Петербург довео је бивши војвода и отац двојице од њих – Лука Лазаревић.

У стопу првој групи младића, у мају 1815. године, кренуло је још 18 потомака бивших карађорђевић званичника и војвода. Од Хотина до Санкт-Петербурга путовали су 42 дана. Један од њих – Марјан Илић, син свештеника Илије Здравковића, разболео се током путовања од богиња и

¹⁵ Л. Арсенијевић-Баталака, *нав. дело*, т. 1, 271.

¹⁶ РГИА. Ф. 383. Оп. 29. Д. 414. Л. 11.

¹⁷ Исто. Л. 101.

¹⁸ РГИА. Ф. 1263. Оп. 1. Д. 76. Л. 199.

умро је ускоро након доласка у руску престоницу. Остали су се сместили у изнајмљеном стану и чекали су неколико месеци налог за пријем у образовне установе.

Мисију спровођења деце у главни град, збрињавања, и смештања у образовне установе обавио је бивши члан Окружног суда Јанко Георгијевић, зато што је у тој групи младића био и његов син Паун. Архивски документи осликавају Јанка као похлепног човека. Чим је пристигао у главни град Јанко је одмах изјавио да је утрошио за пут три пута више новца него што му је било додељено, и затражио је накнаду од руске државне благајне.¹⁹ Тај захтев се веома дуго разматрао на вишем нивоу, али су на крају званичници одлучили да га одбију јер је тражени износ био неразумно висок. Три месеца након доласка српских младића у Санкт Петербург, министар спољних послова Карл Васиљевић Неселрод добио је од њих жалбу на Јанка Георгијевића. Посебно се наводило: „Од самог поласка из Хотина доживљавамо знатне потешкоће како од лоше исхране, тако и од лоших станова, па чак неки од нас немају шта ни да обуку и имају само једну кошуљу, иако је, како смо чули, из Државне благајне за наше потребе додељено довољно новца, који је од великодушности Његовог царског величанства уручен Јанку Георгијевићу што је дошао са нама. Тај новац Јанко Георгијевић задржао је без одобрења нашег врховног вође и наших родитеља, а тражио је да дође с нама у Санкт Петербург због свог сина, са којим има засебну исхрану”.²⁰ Након што је завршио своју мисију распоређивања деце у образовне установе, Јанко Георгијевић није пожurio да се врати у Бесарабију, него је наставио да захтева накнаду путних трошкова. Ипак, на Карађорђев захтев, Јанко Георгијевић је морао да се врати. Међутим, пре одласка се сетио да је у јесен 1814. године потрошио сопствени новац за превоз четири српске породице из Аустрије у Бесарабију, односно породице војводе Илије Стошића, секретара Арсенија Поповића, сељака Марка Георгијевића и игумана манастира Манасије, па је одлучио да потражи накнаду од Државне благајне. Пошто су се поменуте породице у том тренутку већ биле вратиле у Србију, захтев Јанка Георгијевића је био одбијен.²¹

У октобру 1815. године одлуком руске владе у Племићки (Дворјански) пук били су примљени Пантелија Чарапић (17 година), Милета Станковић (16 година), Цветко Сретковић (17 година), Јован Црепњанов

¹⁹ РГИА. Ф. 383. Оп. 29. Д. 414. Л. 38.

²⁰ Исто. Л. 91.

²¹ Исто. Л. 34, 141.

(17 година), Јован Ламбровић (17 година), Атанасије Нестеровић (17 година) и Афанасије Милојевић (17 година). Међутим, касније је Афанасије Милојевић изостављен са ове листе, како се не би одвајао од млађег брата Радоја Милојевића, распоређеног за гимназију.²²

О даљој судбини оних који су ступили у војну службу мало се зна. Њихова имена се не налазе у архивским документима. Сачувано је много више информација о оним питомцима који су распоређени у Губернску гимназију и који су своју судбину повезали са државном службом. Наређење о њиховом упису је стигло тек 24. априла 1816. године. У овој групи су били потомци војвода Јанка Георгијевића, Момира Стојановића, Велисава Станојловића, Ристе Исаиловића и других, наиме: Илија и Димитрије Момировић (14 и 11 година), Радоје Милојевић-Петровић (12 година), Илија Јевтић (12 година), Паун Георгијевић (12 година), Вучко Станојловић (12 година), Илија Исаиловић (12 година), Павле Маријановић (15 година), Илија Георгијевић (15 година) и Коста Цветковић (12 година). На лични захтев Карађорђа у овај списак био је укључен и син једног његовог сарадника – Божан Радонић, који је пристигао у Санкт Петербург одвојено од остале групе младића.

Због спорости бирократског система српски младићи су чекали скоро целу годину на почетак својих студија. Све време су боравили у изнајмљеном стану у Санкт Петербургу, а њихово питање решавало се путем дугог дописивања између различитих департамента. Проблем је био у томе што је за упис у гимназију постојала листа чекања за неколико година унапред. Наиме, школски управник санктпетербуршке губерније Иван Осиповић Тимковски је тада писао управнику Колегије спољних послова Руског царства Ивану Андрејевићу Вејдемејеру: „Због постојећег високог наређења о упису ученика у школе о државном трошку, утврђен је ред према којем се они пре свега стављају на листу кандидата за упис у гимназију. Али на ту листу је унет већ толики број кандидата да би сваки нови претендент чекао на свој ред за упис још неколико година. Осим државних ученика у гимназији се школују такође ученици о трошку Кабинета Његовог величанства; али ако би тај Кабинет инсистирао на упису нових ученика о његовом трошку то не би било могуће због недостатка школског простора“.²³ Упис српских младића у санктпетербуршку Губернску гимназију ипак је омогућила интервенција Његовог величанства цара Александра I, који је преузео све трошкове око школовања српских младића на себе лично. Трошкови су износили 750

²² Исто. Л. 48.

²³ РГИА. Ф. 733 Оп. 20. Д. 166. Л. 5.

рубља по особи годишње. Онима који су се по завршетку гимназије уписали у Царски санктпетербуршки универзитет цар је наставио финансирање студија са по 1.000 рубаља годишње за сваког. Касније, готово сви царски стипендисти су добили положаје и звања, како у цивилној, тако и у војној служби.

У доба владавине цара Александра I проблем народне просвете био је један од приоритетних смерова унутрашње државне политике. Реформа 1802. године започела је радом Министарства народне просвете, које је преузело на себе бригу за успостављање и уређење целокупног система образовних установа.²⁴ Петог новембра 1804. године донесен је Статут за образовне установе којим је предвиђен континуитет између парохијских и окружних школа и гимназија. Тим школама и гимназијама је постављен задатак да припремају младе за универзитетско школовање и потоње запошљавање као наставника парохијских и окружних школа.

Губернска гимназија у Санкт Петербургу је свечано отворена 7. септембра 1805. године.²⁵ Године 1811. она је постала прва класична гимназија у Русији са седам, а од 1818. са осам година наставе. Одлуком од 10. фебруара 1817. године, ученици који су дипломирали у санктпетербуршкој Губернској гимназији добијали су право да се запосле у чиновничку службу са рангом XIV класе (колегијумски регистратор), а када би прелазили у виши ранг, њихове дипломе би се изједначавале са дипломом универзитета. Такође, матуранти гимназије, као и студенти виших образовних установа, након шест месеци добијали су право на официрско звање. Године 1822. извршена је реорганизација Губернске гимназије: од њеног пансиона је направљено Високо училиште за обуку државних чиновника. Школска година је трајала од 1. августа до 1. јула. У наставном плану су били предмети као што су Алгебра, Геометрија, Историја, Географија, Митологија, Физика, Логика, Статистика, Психологија, Право, Политичка економија, Грчки, Руски, Латински, Француски, Немачки, Енглески језик, Естетика, Реторика, Филозофија и друге дисциплине.²⁶

Пансион је омогућавао гимназији да школује не само децу локалног становништва, него и ону која су долазила из других крајева, чак и странце. У њему је могло бити смештено 120 ученика, које су надгледала

²⁴ Ц. Х. Виттекер, *Граф С.С. Уваров и его время*, Санкт Петербург 1999, 71.

²⁵ *Начальное и среднее образование в Санкт-Петербурге XIX – начало XX века*, Санкт Петербург 2000, 35.

²⁶ Т. И. Пашкова, *Вторая Санкт-Петербургская гимназия. Очерки истории*, Санкт Петербург 2010, 17.

два васпитача. Распоред ученика је био веома строг. Након устајања у шест ујутро и обављања јутарњих процедура, следила је молитва, затим доручак. Од 8 до 12 сати одржавала се настава, затим су следили ручак и пауза, а од 14 до 16 часова настављала се настава. До 18 часова следили су „домаће“ вежбе, а за њима поподневни чај и шетња. Након вечере, у 20.00 сати, читала се молитва, а након ње спавање. Недељом и празницима ученици су смели да изађу из гимназије у пратњи својих рођака.²⁷

У почетни разред је ишло пуно слободних слушатеља, зато је број ученика био и до стотину. Често су међу ученицима била деца различитих узраста, разног интелектуалног нивоа, друштвеног и етничког порекла. Деца трговаца и занатлија обично су завршавала само два разреда гимназије. У трећи и четврти разред су ишла деца која су већ имала основно образовање, и број ученика је био око 40. Од петог разреда у гимназији су остајали само озбиљно мотивисани ученици, чији се ниво образовања значајно повећавао.²⁸

Сачувало се јако мало информација о томе како су српски ученици учили у гимназији. Познато је да су двојица њих умрла, вероватно 1819. године.²⁹ Иако су сви младићи кренули са школовањем у исто време, завршили су гимназију у различитим годинама, чему је највероватније допринео различит узраст и индивидуалне способности. Петоро српских ученика су после гимназије прешли у руску војну службу, неколико их је уписало факултет, а неки су се вратили у своју домовину. Из сачуваних докумената следи да су деца српских досељеника, упркос тешкоћама навикавања на северну климу, на други језик и начин живота, веома ценила част коју им је пружио руски цар, па су се трудила да буду успешни ђаци и студенти.

Атанасије Милојевић, р. 1797. (Афанасий Милоевич)

Најстарији младић, распоређен у гимназију, Атанасије Милојевић, имао је 18 година. Био је старији брат другог ђака – Радоја Милојевића. Њихов отац војвода Милоје Петровић убијен је 1810. године. Због тога су обојица, пре одласка у Санкт Петербург, били под надзором свог кума Младена Миловановића (1760–1823), бившег војног министра и председника владиног већа у Карађорђевој Србији.³⁰ На његовом

²⁷ Исто, 22.

²⁸ К. И. Фишер, *Записки сенатора*, Москва 2004, 20.

²⁹ РГИА Ф.733. Оп. 21. Д. 194.

³⁰ РГИА Ф. 383. Оп. 29. Д. 414. Л. 14.

издржавању је такође био и младић Илија Јевтић. Кабинет министара определио је Атанасија Милојевића због његових зрелих година у војну службу у Племићки (Дворјански) пук.³¹ Међутим, Карађорђе је послао министарству личну молбу да се деца коју је удомио Младен Миловановић, наиме Атанасије Милојевић, Радоје Милојевић и Илија Јевтић, не раздвајају и да сва заједно буду смештена у пансион Губернске гимназије. После прве године студија Атанасије Милојевић је поднео захтев за дозволу да оде у посету свом куму у Бесарабију. Управник Тимковски је том приликом у документима окарактерисао Милојевића као „доброг човека, благонравног понашања и темељног мишлења“.³² Међутим, Милојевићев захтев за путовање је био одбијен. У каснијим архивским документима његово име се више не спомиње. У гимназијским извештајима је наведено да се 1819. године један од српских ђака вратио у Србију. Уколико је Милојевић у том тренутку већ био пунолетан, претпоставља се да је управо он био тај ученик. Позната је такође чињеница да се његов старатељ Младен Миловановић вратио у Србију 1822. године, али је ускоро био убијен из политичких разлога, по наређењу кнеза Милоша Обреновића.

Радоје Милојевић, р. 1803. (Родион Милоевич Петровић)

Радоје Милојевић је, као и сви његови другови, у Русији добио друго име – Родион, које је више одговарало руској средини. По завршетку гимназије уписао је Императорски санктпетербуршки универзитет као слободни слушатељ. Међутим, у фебруару 1825. године изненада је поднео захтев за дозволу за повратак у Србију. У свом захтеву је објаснио да је његова мајка остарила и разболела се, и да више не може сама да одржава домаћинство, због чега би он требало да се врати и као син побрине о њој.³³ Старијег брата није споменуо. Питање пуштања Радоја Милојевића у Србију решавало се више од пола године на званичном нивоу, након чега му је министар спољних послова Карл Неселроде одобрио захтев.³⁴ Дакле, након једанаест година Радоје је поново видео своју отаџбину. Више није био дванаестогодишњи дечак устаничке Србије, већ се враћао као зрела и школована особа у земљу у којој се

³¹ Исто. Л. 93.

³² Исто. Л. 149.

³³ РГИА. Ф. 733 Оп. 21. Д. 9. Л. 2–3.

³⁴ Исто. Л. 1–11.

градио нови поредак. Од дванаесторице српских младића био је други који је одлучио да се врати у своју отаџбину.

Илија Јевтић, р. 1803 (Иљя Евтич)

Трећи син Младена Миловановића – Илија Јевтић (очигледно син војводе Милоја Јевтића надзорника у Смедереву) у јуну 1820. године изразио је жељу да ступи у службу Царске гвардије. За тај корак се одлучио због узраста у којем би један младић племићког порекла требало да се определи за врсту војне службе. Начелство гимназије је карактерисало Јевтића као младића „узорног и благонравног понашања и добрих хришћанских особина, који је показао велику марљивост према студијама током школовања“. Наставници су истицали да је надарен одличним способностима, а гимназију је уписао са већ добрим знањем руског језика. Студирао је у гимназији од првог до шестог разреда, имао је „похвалне успехе“ из Закона Божијег, Граматике руског и немачког језика, Историје, Географије, Аритметике, Алгебре, Геометрије, Тригонометрије и Коничних пресека; као и из Основа физике, Природне историје, Артиљерије и Фортификације.

У свом захтеву који је поднео руском цару Јевтић је навео да би волео да постане јункер у Артиљеријским коморама. У папирима се такође наводило да није имао ни оца ни мајку, због чега је тражио финансијску помоћ за почетак самосталног живота. Његово височанство кнез Михаил Павловић Романов, који је руководио артиљеријским одељењем, наредио је да се Јевтић јави артиљеријском одељењу, како би војно-научни одбор на пријемном испиту проверио његово знање. Младић је успешно положио испит и био је примљен. Децембра 1820. формирана је Михаиловска артиљеријска школа коју је Јевтић завршио 1825. године.

Божан Радонић, р. ? (Борис Константинович Радонич)

Божан Радонић није стигао у Санкт Петербург заједно са осталим момцима из Бесарабије. Уписао је гимназију захваљујући личној молби Карађорђа руској влади. Наиме, у писму управнику спољних послова Министарства спољних послова Ивану Андрејевићу Вејдемејеру од 14. јуна 1816. навео је следеће: „У оно несретно доба 1813. године, када су сви из Србије побегли од Турака, Божан Константинов син Радонић се

преселио у Аустрију заједно са другима. Није имао тамо ни познаника нити пријатеља, зато је лутајући Мађарском, дошао до Беча. Тамо га је нашао господин Архимандрит Филиповић, који је тада путовао у Русију и повео га је са собом да би му сиромашан Радонић служио током путовања све до Санкт Петербурга. Убудуће господин Архимандрит му је обећао да ће га препоручити преко својих веза руском начелству за упис у школу. Међутим, господин Архимандрит, изгледа, није имао времена да то уради због својих обавеза и оставио је га на милост судбине. Познавајући лично Радонићевог родитеља, који је свој живот дао за отаџбину, сматрам за дужно да се побринем за несрећног сина, који је такође служио отаџбини током њене одбране. Због тога понизно молим Вас Ваша Екселенцијо да направите наредбу да би и он као и остали српски синови био примљен у гимназију ради образовања својих способности, чега би и он сам изузетно желео“.³⁵ У приложеној потврди наводило се да је Божан Радонић син Константина Радонића водио порекло „из града Сарајева, у Босни, из угледне племићке породице“. У Русији је Божан постао Борис. Пошто није имао покровитеље у Санкт Петербургу остао је у граду без средстава за живот због чега се обратио министру унутрашњих послова писмом: „Током пада Србије 1813. године, побегао сам у Аустрију, а оданде сам дошао у Русију у једину заштитницу братског српског народа. Имајући жељу да наставим науку, тражио сам од вође Србије Георгија Петровића Черног да ми пружи прилику да се образујем. Он се обратио управнику Министарства спољних послова, господину Тајном саветнику, Кавалеру Ивану Андрејевићу Вејдемејеру са молбом да би тај са своје стране наредио да ме приме у државну школу за наставак науке заједно са осталим српским младићима. Али до данас остајем без одлуке и свакодневне хране, зато понизно молим вашу ексцеленцију да обратите пажњу на моје стање, да ме упишете у државну школу заједно са осталим српским младићима, а пре тога да ми обезбедите свакодневну храну, коју апсолутно немам”.

Радонићева молба је била одобрена. Он је добио средства за исхрану и био је примљен у Губернску гимназију заједно са осталим српским младићима. Ништа се не зна о његовом узрасту. Споминје се да је младић уписао гимназију „у савршеним годинама, без и најмањег знања руског језика“. Ни изврсна марљивост, ни узорно добронамерно понашање нису му помогли да успе у студијама. Завршио је само 3 разреда, након чега је одлучио да се посвети војној служби. Заједно са својим другом Илијом Јевтићем, Радонић је у јуну 1820. поднео захтев за упис у лејб-гарду у

³⁵ РГИА. Ф. 383. Оп. 29. Д. 414. Л. 42.

Павловски пук. Начелство гимназије је подржало његов корак и изразило је наду да ће „његово хришћанско доброчинство допринети комуникацији са просветљеним колегама и уз то надокнадити, ако је могуће, тренутни недостатак његових знања”. Радоњић је био примљен у службу, али не у звању кадета као његов друг, већ као подофицир. То је разочарало младића, јер таква титула није одговарала племенитом статусу. Ослањајући се на право племства, Радонић је тражио да му се додели ранг кадета. У извештају се наводило да му је чин подофицира додељен на основу тога што је „био слабији од осталих својих другова у успеху у науци”. Међутим, узимајући у обзир позитивно искуство Радонићеве службе, руководство га је убрзо унапредило у ранг кадета. Даља судбина овог босанског Србина остаје непозната.

Павле Марјановић Косанчић, р. 1800. (Павел Марьянович)

Павле Марјановић, према речима начелства гимназије, „завршио је пет разреда са великом марљивошћу, истакао се својим увек веома пристојним понашањем и постигао је високе успехе у наукама”.³⁶ Након завршетка гимназије 1820. године имао је 20 година. Када је добио сведочанство, поднео је захтев цару за упис у војну службу. У писму је написао да у Русији није имао родбине или пријатеља, па није имао где да оде из гимназијског смештаја. Пре уписа у гимназију имао је подршку војводе Николе Карамарковића, који је умро 1817. Из Марјановићевог захтева цару види се да му је отац погинуо 1806. у српско-турској борби (могуће је да се ради о капетану Марјану Јовановићу из села Ланиште, Левча), 1812. у сукобу са Турцима настрадао му је ујак, а 1814. умро му је и старији брат. У Србији је имао само мајку. Дакле, за њега је у таквим околностима најпожељнија била војна каријера, јер би му обезбедила кров над главом и стабилан доходак. Павле Марјановић је тако прешао у Пажевски корпус, из којег је 1822. године пуштен у службу а држава га је подржала са 600 рубаља новчаног додатка за матуранте.³⁷

³⁶ РГИА Ф. 733. Оп. 20. Д. 244. Л. 5–6.

³⁷ АВПРИ. Ф. ГА 11–19. Оп. 63. 1813–1824 гг. Д. 1. Ч. 11. Л. 219.

**Илија Исаиловић, р. 1803. (Иља Исайлович),
Вучко Станојловић, р. 1803. (Вучко Станойлович)**

Ученик Илија Исаиловић је био син војводе Ристе Исаиловића из Прокупља, а Вучко Станојловић – син Велисава Станојловића из с. Трешњевци, Јагодинске нахије, бившег члана Правитељствујушћег совјета сербског од 1807. и Великог народног суда од 1811. Обојица бивших старешина живели су у Бесарабији. О њиховим синовима, осим имена, нису сачуване никакве информације. У извештају гимназије се каже да су нека двојца српских ученика пре завршетка гимназије умрли, али нису наведена ни њихова имена, нити узроци смрти. Постоји вероватноћа да су у питању та два студента.

Илија Георгијевић, р. 1800. (Иља Георгиевич)

Такође остаје непозната судбина Илије Георгијевића, сина Георгија Вукашиновића. Документи говоре да је један српски ученик прешао у војну службу, док су се остали још школовали у гимназији. Могуће да је овај неименовани ученик био Илија Георгијевић, јер је пре осталих постао пунолетан.

**Паун Јанковић Ђурђевић Баћа, 1804–1865
(Павел Јанкович Георгиевич Десемирац „Батя“)**

Сина Јанка Георгијевића (Јанко Ђурђевића) Пауна су у руској гимназији назвали Павел. На очево инсистирање, он се у гимназији презивао Десемирац, па се у документима спомиње под дуплим презименом Георгијевић-Десемирац.³⁸ У Србији је постао познат као Паун Јанковић „Баћа“. Паун се родио у Коњској (данас Михаиловац) близу Смедерева. Његов отац је био кнез у Коњској, а за време Првог српског устанка и члан Савета српског. О овој легендарној личности Јован Стерија Поповић је оставио запис под насловом „Кнез Јанко из Коњске и дахија Аганлија“, у којем се прича о рођењу и животу младог Пауна. Наиме, захваљујући добром карактеру својих родитеља, Паун је на чудесан начин спасен од турског покоља. Биографи карактеришу Пауна Јанковића као истакнуту личност на политичкој сцени Србије прве

³⁸ РГИА Ф. 383. Оп. 29. Д. 414. Л. 83.

половине XIX столећа, али признају да његов животни пут није довољно проучен. Штавише, о његовом „руском“ периоду до сада нису објављени никакви поуздани подаци. Драган Бискупивић, који је припремао мемоаре и песме Пауна Јанковића, објављене 1998, наводи нетачну причу о околностима под којима се Паун нашао у Русији, али у исто време констатује да српској историографији није познато ништа конкретно о томе: „Познато је, да је богати кнез Јанко послао свог сина, када је тај поодрастао, на школовање у Русију. Коју је он школу тамо похађао и шта је учио хроничари нису забележили“.³⁹

Године 1822. Павел Десимирац је завршио седми разред Високог училишта (у које је била реорганизована Губернска гимназија). Добио је похвалницу, које је добијао и за претходне завршене разреде.⁴⁰ Након што је добио сведочанство, чврсто је одлучио да се запосли у руску државну службу. Чекајући на службу неколико година, школовао се код приватних педагога. Године 1824. обратио се Одељењу за јавно образовање са захтевом за помоћ при запошљавању у службу Канцеларије пуномоћног намесника Бесарабијске области, грофа Воронцова у Кишињеву. По свему судећи, његов циљ је био да се запосли близу места становања његове родбине и других сународника са којима је дошао у Русију, како би могао да утиче на даљу судбину српских колониста. Међутим, гроф Воронцов му је одговорио да нема слободних места у његовој канцеларији, и да нема довољно новца за плате службеника, тако да једина могућност коју би могао да понуди младом Србину јесте да се запосли као волонтер.⁴¹ Такав предлог није био прихватљив за Пауна, поготово што су сви његови старији другови били примљени у службу, са платом која је одговарала њиховом племићком и образовном статусу. Могуће је да се његово питање толико одуговлачило и због противуречне репутације његовог оца Јанка Георгијевића. Пошто није добио службу у Русији, 1826. године Паун Десимирац је поднео молбу за повратак у Србију, позивајући се на породичне околности, а већ крајем марта (изненађујуће брзо) руска влада је одобрила његову молбу.⁴²

Биограф Павла Пауна Десимираца Георгијевића Јанковића наводи да је његов повратак у Србију био узрокован личним позивом кнеза Милоша Обреновића да уђе у његову владу.⁴³ Године 1826. потписана је

³⁹ J.S. Popović, *Knez Janko iz Konjske i dahija Aganlija*, Beograd 1981.

⁴⁰ ЦГИА Ф. 14. Оп. 3. Д. 1309. Л. 3.

⁴¹ РГИА Ф. 733. Оп. 20. Д. 319. Л. 7.

⁴² РГИА Ф. 733. Оп. 21. Д. 8. Л. 1.

⁴³ П. Јанковић, *Мемоари и стихотворења*, Београд 1998, 8.

Акерманска конвенција према којој је султан био приморан да да Србији аутономију. Да би опстала као самостална држава Србији су јако били потребни образовни кадрови за државни апарат.⁴⁴ Ова околност је допринела каријерном успону Пауна Јанковића. Службу је почео као писар у кнежевој канцеларији, која је имала функцију владе, где је касније унапређен у директора. Због боравка у Русији кнез Милош му је дао надимак „Баћа“ (што би у преводу значило „глава велике породице“).

Паун Јанковић је у српску историју ушао као истакнута личност, један од уставобранитеља, члан Државног савета (1840–1857), министар правде и просвете (1842–1847) и финансија (1848–1854). Као министар просвете радио је на састављању „Устројенија јавног училишног наставленија“, који је био први српски закон, којим је регулисано основно, средње и високо образовање (1844). На његову иницијативу 1846. године отворена је једна од првих јавних библиотека у Кнежевини Србији – Смедеревско читалиште. председавао је Друштвом српске словесности, и управо њему се Вук Стефановић Караџић обратио писмом 1845. године са предлозима за реформу српског језика.

Као министар финансија уложио је пуно напора у подршку рудника у Мајданпеку, што је допринело развоју тешке индустрије у Србији. Након пораза Русије у Кримском рату тадашњи владар Србије кнез Александар Карађорђевић преусмерио је своју политику према Аустрији, чему су се успротивили русофилни министри, укључујући и Пауна Јанковића. Оптужени за заверу, послани су у затвор, да би након неколико месеци били прогнани.⁴⁵ Паун Јанковић се доселио у Рушук, где је написао своје мемоаре о владавини првих српских кнезова. Након обнове династије Обреновића 1859. године вратио се у Смедерево, где је умро 1865. године.⁴⁶

Коста Цветковић, р. 1803. (Константин Павлович Цветкович).

Константин Цветковић је био син Цветка Пауновића, о чијој улози у вези са Карађорђем се мало зна. Константин је завршио Високо училиште 1823. године, након чега је одлучио да настави обуку на Универзитету на Историјско-филолошком факултету као слободни слушатељ. Финансијску подршку његовом школовању на универзитету пружила су оба

⁴⁴ А. А. Михайлова, *Формирование национальной элиты как движущий фактор модернизационных процессов в Сербии XIX в.*, Известия УрГУ (Сер. 2) 1 (99), (2012) 189–198.

⁴⁵ Исто, 10.

⁴⁶ М. Ђ. Милићевић, *Поменик знаменитих људи у српског народа новијег доба*, Београд 1888, 202.

руска цара, и Александар I и Николај I. По завршетку студија 1827. године Цветковић је поднео захтев за запошљавање у Канцеларију Његовог величанства, али му је тај захтев одбијен. У резолуцији руски цар је написао: „запослити на коју буде пожелео дужност са истим условима, али у мојој канцеларији слободних дужности нема“.⁴⁷

Након што се детаљно информисао о упражњеним службама у том тренутку, Цветковић је пожелео да постане наставник у Племенитој пансионци (Благородни пансион) Царског лицеума, са платом од 600 рубаља годишње и додатком из државне благајне 400 рубаља. Уз посао је добио и службени стан са грејањем и редовном исхраном. Такође је добио статус званичника IX класе (титуларни саветник). Међутим, на том послу срећа није дуго пратила Цветковића. У јануару 1829. године цар Николај I издао је наредбу о укидању пансионце. Бивши радници су се расподелили у друге установе. Цветковић је добио место учитеља у Московском главном удељном училишту, где је радио све до 1831⁴⁸, након чега му се у руским архивима губи траг.⁴⁹ У формулару се наводи да је поседовао земљиште у Србији. Могуће је да се учитељ Константин Павловић Цветковић негде у 1830-им годинама вратио у свој завичај на позив кнеза Милана Обреновића, као што су урадили и многи други његови сународници.⁵⁰

Илија Момировић Стојановић, р. 1802. (Иљя Стоянович)

Илија Стојановић је потомак легендарног лесковачког војводе Момира Стојановића, који је мигрирао у Русију заједно са женом и децом. Илија је уписао руску гимназију заједно са братом Димитријем Стојановићем. О Илији се сачувало мало података. Познато је да је по завршетку гимназије 1822. ступио у војну службу.⁵¹ Исте године је у Први кадетски корпус уписан и његов други брат Константин, који је све до тада живео у Бесарабији.⁵²

⁴⁷ РГИА Ф. 733. Оп. 21. Д. 45. Л. 13.

⁴⁸ РГИА Ф. 733. Оп. 89. Д. 77. Л. 21.

⁴⁹ *Адрес-календарь. Общая роспись начальствующих и прочих должностных лиц по всем управлениям в Российской империи*, Ч. 1, Б. м. 1831, 52.

⁵⁰ АВПРИ. Ф. ГА 1–9. 1825–1831 гг. Д. 3. Л. 557.

⁵¹ РГИА Ф. 733. Оп. 20. Д. 319. Л. 3.

⁵² АВПРИ. Ф. ГА 11–19. Оп. 63. 1813–1824 гг. Д. 1. Ч. 11. Л. 255.

**Димитрије Степанов син Момировић-Стојановић, р. 1804
(Дмитрий Степанович Момирович-Стоянович)**

Најпознатији од многобројне деце војводе Момира је постао његов син Димитрије. У папирима се наводи да се његов отац звао Момир Стојановић, али у каснијим документима Димитрије се потписивао као Степанов син Момировић-Стојановић. Имао је само 11 година када је уписао гимназију у Санкт Петербургу. Младе године су му омогућиле да се лакше од других сународника прилагоди животу у Русији и да у њој касније направи успешну каријеру.

О Димитрију се сачувало више података него о осталим српским младићима из његове школске генерације. Високо училиште је завршио 23. децембра 1825. године. Сведочанство које је добио обезбедило му је право да се запосли у службу са рангом XIV класе (колегијумски регистратор). На основу тога је послао захтев министру просвете и страних религија Александру Семјоновичу Шишкову за ступање у државну службу у Русији. Известио га је да нема родитеље, рођаке, покровитеље, ни материјална средстава и тражио је да му се нађе служба и доделе додатна средства за живот. О овом потезу је био обавештен и руски цар, који је наредио да се Момировићу-Стојановићу нађе место са платом од 1.000 рубаља годишње и да се издвоји тражени новчани додатак. Пошто је млади Србин изразио жељу да служи у Одељењу за спољну трговину у Министарству финансија, управо је тамо и био постављен за званичника у јануару 1826.⁵³ Међутим, већ крајем фебруара министар финансија примио је захтев од генерал-губернера Новоросије и пуномоћног потпредседника Бесарабијске области Михајила Семјоновича Воронцова да се Димитрије Момировић-Стојановић пребаци на службу у његову канцеларију, што је и било урађено у септембру исте године.

Не зна се да ли је случајно или не, али је управо он добио ону дужност коју је нешто раније тражио, и није добио, Паун Јанковић (Георгијевић-Десимирац). Чиновник српског порекла је заправо био потребан у Бесарабијској области због регулисања статуса српских породица пристиглих након Првог српског устанка, које су и даље живеље од државних примања, нису имале руско држављанство, ни земљиште, ни стална занимања, нити перспективе за будућност. Услед тога тражили су прилику да се врате у своју отаџбину. Године 1826. је донет закон према којем се бесарабијским Србима додељивала земља у насељама са бугарским досељеницима, док се новчана плата укидала у року од две

⁵³ РГИА Ф. 733. Оп. 20. Д. 244. Л. 54.

године. Ова одлука је разочарала Србе. Већина њих је себе сматрала војним лицама, па су с тога рачунали на државно финансијско обезбеђење и нису били спремни да пређу на пољопривреду као основни извор преживљавања, поготово што су на тај начин могли себи организовати живот и у Србији.

Међутим, током деценије од доласка Срба у Бесарабију много се променило и у руској и у балканској политици. Други српски устанак и успостављање владе Милоша Обреновића постали су фактор промене стратегије у решавању питања политичког статуса Србије. Тактику наоружане побуне заменили су дипломатски преговори што је допринело стабилизацији живота у земљи. Проширавање Русије у Северном Прицрноморју и слабљење Османског царства смањили су стратешку потребу за одржавањем војног контингента у Бесарабији. У вези са тим, питање будућности Срба у Бесарабији је стало између перспективе њиховог повратка у домовину и насељавања у Русији као сељака власника земљишта и пореских обвезника.

Након годину и по дана рада Димитрије Момировић-Стојановић је био почаствован новчаном наградом за изврсну службу и марљивост, а у пролеће 1828. године, по налогу пуномоћног председника Дивана Кнежевине Молдавије и Влашке Петра Фјодоровића Желтухина постављен је за шефа кабинета његове канцеларије и унапређен је у покрајинског секретара. Годину дана касније Момировић-Стојановић је награђен прстеном са дијамантом за изврсну службу, а након још годину дана добио је и новчану награду у висини његове полугодишње плате. Крајем 1831. унапређен је у колегијумског секретара, а 1832. због „ревносног и будног рада“ постао је кавалер Ордена Светог Станислава IV степена. Међутим, због учвршћивања руских позиција на југозападу, године 1832. канцеларија пуномоћног председника Дивана Кнежевине Молдавије и Влашке је укинута, и Димитрије Момировић-Стојановић се вратио у Санкт Петербург. Тамо је постављен прво за помоћника, а затим за шефа привременог кабинета у Одељењу Удела – институцији задуженој за царска породична имања, где је служио до 1834. и више пута је награђиван за напоран рад.⁵⁴

Јуна 1835. пријавио се за дужност начелника канцеларије Одељења за народну просвету и био је примљен. У августу исте године управник школског округа Санкт Петербурга кнез Михаил Дондуков-Корсаков затражио је од министарства да му додели као помоћ надлежно лице за

⁵⁴ РГИА Ф. 733. Оп. 2. Д. 203. Л. 2.

преглед образовних установа Одеског округа, посебно Ришељевског лицеума, гимназије у Симферополу и Јекатеринославу, окружне школе у Феодосији и Керчу и неке друге. За тај посао Министарство је одредило Момировића-Стојановића, који га је извршио веома професионално.

Током службе у Одељењу за народну просвету Момировић-Стојановић је наставио да надгледа образовне установе на југу Русије, а за свој упоран рад на томе унапређен је у титуларног саветника. Првог јуна 1837. године министар просвете гроф Сергеј Уваров је примио извештај од Димитрија Момировића-Стојановића о инспекцији Кишињевског племићког пансиона у Губернској гимназији. У свом извештају Момировић-Стојановић је навео да је та институција у свом раду имала знатне пропусте. С обзиром на то да је и сам некада био ученик такве врсте интернатске школе, тачно је знао каквих правила би таква установа требало да се придржава. У својим проценама рада интерната био је строг и категоричан. У извештају је написао: „Затекао сам ученике на вечери, пробао сам њихову храну, која састоји од три јела: супе, говеђег меса са купусом и пите; супу сам нашао прилично лошом, говеђе месо је јако лоше, у купусу је пуно брашна; хлеб на столу био је бели и црни, у црном хлебу видео сам пуно мекине и песка, ученици су пили воду, и вечера тридесет девет људи завршила се за не више од 10 минута. [...] Након ручка пришао сам сваком ученику да поразговарам, прегледао сам њихову одећу и обућу, обишао сам са директором, инспектором и економом све службене установе. [...] Одећа на ученицима је скоро сва различита, прљава и разбарушена, јакне су кратке у неколико прстију изнад панталона и показују да деца немају вешалице. Панталоне су код једних сувише дугачке код других су кратке, рупе на одећи су закрпљене и ушивене белим концем, чизме у већини су изношене до ђонова. Чарапа деца уопште немају као и марамице за нос, њихове кравате су сићушне мрље од полусвилене црне крпе, тако наборане да деца изгледају као да су потпуно без кравате; већина глава, посебно малолетних, су неочешљане и покривене неком белом прашином приметном издалека, кошуље као и доњи веш дају се деци не по њиховој висини, а капе, којих има дупло мање од броја ученика, су биле расподељене међу њима тек приликом мог доласка: велике главе имају мале капе, а мале главе – велике капе. Деца имају врло лош изговор, и види се да се на културу њиховог матерњег језика не обраћа никаква пажња, као ни на њихову уредност“.⁵⁵ На такав извештај уследила је брза реакција. Гроф Уваров

⁵⁵ РГИА Ф. 733. Оп. 78 Д. 258. Л. 1.

наредио је промену руководства Кишињевске гимназије. Ново руководство је почело да успоставља ред, гимназија и интернат су премештени у нову пространу зграду, и након неколико година инспектори су закључили да је гимназија вредна похвале.⁵⁶

Разлог за посебну пажњу Момировића-Стојановића према раду интерната у Кишињевској гимназији била је и чињеница да је 1835. године у ту гимназију уписан и његов млађи брат Иван Момировић-Стојановић (рођен 1822.). Непосредно након ревизије ове институције Димитрије је поднео молбу да његов брат буде премештен у Санкт Петербург, у главни Педагошки институт.⁵⁷ По завршетку тог института Иван Момировић-Стојановић, као талентован и перспективан кадар, убрзо је постављен у Дворјанску (Племићку) школу Мозирског округа (данашња Белорусија), а после је предавао руски и латински језик у образовним установама Белостока и Свислоћи, и постао је један од неколицине Срба досељеника који је остао у Русији и посветио живот просветном раду.⁵⁸

Упркос успеху у каријери, боравак обојице Момировића-Стојановића у Русији на крају је био обележен болестима проузрокованим лошом северозападном климом, која није била погодна за њихово јужно порекло. Године 1845. Димитрије Момировић-Стојановић, већ пензионисани чиновник (колежски секретар), добио је дозволу да путује у Француску на лечење.⁵⁹ Након што је две године живео у иностранству, обратио се Министарству унутрашњих послова са захтевом да му се дозволи да остане у иностранству заувек. Навео је да му болест не дозвољава ни да настави службу ни да живи у северној клими. Такође је обавестио да му је рођак, становник града Смедерева са презименом Вељковић, оставио некретнину у Србији. Димитрије Момировић-Стојановић се 1848. године, у 43. години живота, вратио у домовину и више није одлазио у Русију.⁶⁰

Велика заслуга Димитрија Степановића Момировића-Стојановића није била само његова вишегодишња служба у Русији, већ и књига коју је о својој земљи Србији написао за руске читаоце: „Кратка историја и географија Србије“ објављена је 1839. године и постала је једна од првих књига о Србији на руском језику. Аутор је доследно представио историјске информације које су му биле познате и указао на грешке које

⁵⁶ *Кишиневская областная, впоследствии губернская, ныне первая гимназия: Историко-статистический очерк (1833–1908 гг.)*, Кишинев 1908, 35.

⁵⁷ РГИА Ф. 733. Оп. 93. Д. 79. Л. 1.

⁵⁸ РГИА Ф. 733. Оп. 62. Д. 1426. Л. 24–26.

⁵⁹ РГИА Ф. 1286. Оп. 9. Д. 1070. Л. 1–2.

⁶⁰ РГИА Ф. 1253. Оп. 213. Д. 4532. Л. 1, 11.

су страни историчари правили у својим списима о Србији. Скренуо је пажњу на заслуге свог оца – војводе Момира Стојановића, посебно на његове победе код села Иванковца (1805) и током ослобађања Крушевца (1805). У књизи су посебно вредни подаци о судбини бесарабијских имиграната: „Почетком 1815. године Велики Вожд Србије Георги Петровић Црни и све главне српске војводе које су биле са њим, преселили су се из Аустрије у Русију и настанили се у Бесарабији. Руски цар их није оставио без своје пажње. Руска влада им је доделила достојно одржавање из благајне, а њихова деца, које је било око 30, одведена су о државном трошаку у Санкт Петербург. Смештена су на васпитање у Пажевски корпус, Први и Други морнарски кадетски корпус и у гимназије, о трошку царске породице. Неки од главних српских вођа су умрли у Бесарабији. Остали, изузев породице кнеза Георгија Црног, који сада живи у Черновцима у Малој Влахији, вратили су се на позив кнеза Милоша у Србију 1830. године. Удовице умрлих и даље живе у Бесарабији, примајући из благајне половину плате својих покојних мужева; а њихова деца су остала у Русији. Након завршетка студија у Санкт Петербургу, скоро су сви ушли у руску војну службу у гардијске и армијске пукове. Већина њих је учествовала у ратовима које је Русија недавно водила са Турском и Пољском. Многи су пали, борећи се за своју другу домовину. Неки су се, завршивши војну службу, повукли из службе и живе у Русији, док други и даље служе руском цару и у војном и у цивилном делу“.⁶¹

На причу коју је изнео Момировић-Стојановић треба додати само да је већ 1850. године у Бесарабији остало само око 80 Срба.⁶² Једренски мир 1829. године потврдио је аутономију Србије, што је ојачало народну веру у њено скоро ослобођење. Са осећајем дубоког родољубља и наде за миран просперитет у својој држави, Срби који су побегли из земље од прошлих неприлика пожурили су натраг.

Упркос чињеници да су судбине младих Срба који су студирали у Санкт Петербургу биле различите, значај ове историјске епизоде је веома велик. Оволика свесредна подршка младим Србима, који су се због несрећних догађаја нашли ван своје отаџбине могла би изгледати као део далекосежних планова балканске политике Руског царства. Одгој русофилско оријентисане српске елите, као што је постао Паун Јанковић, могао би послужити решавању српског питања тако да новостворена

⁶¹ Д. С. Момирович, *Краткая история и география Сербии*, Санкт Петербург 1839, 116–117.

⁶² И. И. Думиника, *нав. дело*, 10.

земља у својој политици постане руски сателит. Међутим, документи сведоче да руска влада није имала таквих планова. Читав заплет око дванаесторице српских гимназијалаца изгледа више као случајан. Ни цар, ни министри, никада нису имали никаквих захтева од српских питомаца, никада нису поставили никакве услове, за њихове каријере и живот, уопште. Подршка руског престола потомцима учесника Првог српског устанка у ствари је била акт одговорности за последице догађаја који су довели Србе у Бесарабију.

Друго битно питање у овој причи је било образовање деце чији су преци вековима били неписмени. То је било нешто што је заправо отварало нову еру за српску историју. У то време Србија још није имала успостављен образовни систем, нити довољан број школованих кадрова.⁶³ Од 1830-их Срби, Црногорци и Бугари су почели да долазе у руске семинарије и на универзитете, а пракса да им се додељују државне стипендије трајала је све до 1917. године. У другој половини XIX и почетком XX века значајан удео у финансирању обуке Јужних Словена преузело је Славенско добротворно друштво у Санкт Петербургу, које је широм целе Русије организовало добровољно донирање пара за стипендисте.⁶⁴ Суштински, Русија је добронамерно подржавала процес формирања интелектуалне елите у новим балканским земљама које су се тада формирале.

За српске младиће боравак у Санкт Петербургу приликом школовања је био прави изазов. Живот далеко од домовине и породице, у окружењу људи другачијег менталитета и језика и оштрој северној клими, постао је озбиљан тест за издржљивост. Они који су успели да превазиђу све препреке постали су вредне угледне личности, интелектуалци, прави следбеници својих сјајних наставника. Пажња посвећена биографијама ових људи омогућава не само да се осветле судбине појединаца, већ и да се осети пулс доба у којем су живели.

Могуће је да се у српским архивима чувају подаци који би допунили овај сплет и повезали га са другим елементима историјског платна. Томе би нарочито допринела потрага за информацијама о судбини гимназијалаца који су се вратили у Србију. Овај и други смерови проучавања архивске баштине обе земље могли би да отворе још много занимљивих страница њихове заједничке историје.

⁶³ Љ. Трговчевић, *Планирана елита*, Београд 2003, 14.

⁶⁴ ЦГИА Ф. 400. Оп. 1. Д. 1146. Л. 1.

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ – LIST OF REFERENCES

Архиви – Archives

АВПРИ – АРХИВ СПОЉНЕ ПОЛИТИКЕ РУСКОГ ЦАРСТВА

- Фондови: ГА 1-9, ГА 11-19

РГИА – РУСКИ ДРЖАВНИ ИСТОРИЈСКИ АРХИВ

- Фондови: 383, 733, 1253, 1263, 1286.

ЦГИА – ЦЕНТРАЛНИ ДРЖАВНИ АРХИВ

- Фондови: 14, 400.

Извори – Primary Sources

Поровић Ј. С., *Knez Janko iz Konjske i dahija Aganlija*, Београд 1981.

Адрес-календарь. Общая роспись начальствующих и прочих должностных лиц по всем управлениям в Российской империи, Ч. 1, Б. м. 1831. [*Adres-kalendar. Obščaja rospis načalstvujuščih i pročih dolžnostnyh lic po vsem upravlenijam v Rossijskoj imperiji*, Č. 1, B. m. 1831]

Арсенијевић-Баталака Л., *Историја српског устанка*, Београд 1898. [Arsenijević-Batalaka L., *Istorija srpskog ustanka*, Beograd 1898]

Историческая записка 75-летия С.-Петербургской второй гимназии, Ч. 1, Санкт-Петербург 1880. [*Istoričeskaja zapiska 75-letija S.-Peterburgskoj vtoroj gimnaziji*, Č. 1, Sankt-Peterburg 1880]

Јанковић П., *Мемоари и стихотворења*, Београд 1998. [Janković P., *Memoari i stihotvorenja*, Beograd 1998]

Кишиневская областная, впоследствии губернская, ныне первая гимназия: Историко-статистический очерк (1833-1908 гг.), Кишинев 1908. [*Kišinevskaja oblastanija, vposledstviu gubernskaja, nune pervaja gimnazija: Istoriko-statističkij očerk (1833-1908 gg.)*, Kišinev 1908]

Милићевић М. Ђ., *Поменик знаменитих људи у српског народа новијег доба*, Београд 1888. [Milićević M. Đ., *Pomenik znamenitih ljudi u srpskog naroda novijeg doba*, Beograd 1888]

Момировић Д. С., *Краткая история и география Сербии*, Санкт-Петербург 1839. [Momirowić D. S., *Kratkaja istorija i geografija Serbii*, Sankt-Peterburg 1839]

Начальное и среднее образование в Санкт-Петербурге XIX – начало XX века, Санкт-Петербург 2000. [*Načalnoje i sredneje obrazovanije v Sankt-Peterburge XIX – načalo XX veka*, Sankt-Peterburg 2000]

Политические и культурные отношения России с югославянскими землями в первой трети XIX в., Москва 1997. [*Političeskije i kulturnyje otnošenija Rossii s jugoslavjanskimi zemljami v pervoj treti XIX v.*, Moskva 1997]

Фишер К. И., *Записки сенатора*, Москва 2004. [Fišer K. I., *Zapiski senatora*, Moskva 2004]

Литература – Secondary Works

Bezviconi Gh., *Sîrbi în Basarabia la începutul sec. XIX*, Din Trecutul Nosreu 7 (Chişinău 1939).

Белов М. В., *Первое сербское восстание 1804-1813 и Россия. События, документы, историография*, Нижний Новгород 1999. [Belov M. V., *Pervoe Serbskoe vosstanie 1804-1813 i Rossija. Sobytiija, dokumenty, istoriografija*, Nižnij Novgorod 1999]

Виттекер Ц. Х., *Граф С.С. Уваров и его время*, Санкт-Петербург 1999. [Vitteker С. Н., *Graf S.S. Uvarov i jeho vreme*, Sankt-Peterburg 1999]

Гавриловић С., *Војводина и Србија у време Првог устанка*, Нови Сад 1974. [Gavrilović S., *Vojvodina u vreme Prvog ustanka*, Novi Sad 1974]

Гавриловић С., *Личности и догађаји из доба Првог српског устанка*, Нови Сад 1996. [Gavrilović S., *Ličnosti i događaji iz doba Prvog srpskog ustanka*, Novi Sad 1996]

Думиника И. И., *К историји сербској емиграцији у Бессарабији у првој половини XIX века*, Славјановедение 1 (2016) [Duminika I. I., *K istorii serbskoj èmigraciji v Bessarabii v pervoj polovine XIX veka*, Slavjanovedenie 1 (2016)]

Ивић А., *Из доба Карађорђа и сина му кнеза Александра*, Београд 1926. [Ivić A., *Iz doba Karađorđa i sina mu kneza Aleksandra*, Beograd 1926]

Лещиловская И. И., *Сербский народ и Россия в XVIII в.*, Санкт-Петербург 2006. [Leščilovskaja I. I., *Serbskij narod i Rossija v XVIII v.*, Sankt-Peterburg 2006]

Лопушина М., *Срби у Источној Европи*, Нови Сад 2014. [Lopušina M., *Srbi u Istočnoj Evropi*, Novi Sad 2014]

Љушић Р., *Питање династије у време првог намесништва 1839–1840*, Зборник Историјског музеја 19 (1982) [Ljušić R., *Pitanje dinastije u vreme prvog namesništva 1839-1840*, Zbornik Istorijiskog muzeja 19 (1982)]

Михайлова А. А., *Формирование национальной элиты как движущий фактор модернизационных процессов в Сербии XIX в.*, Известия УрГУ (Сер. 2) 1 (99), (2012) [Mihajlova A. A., *Formirovanije nacional'noj èlity kak dvižuščij factor modernizacionnyh processov v Serbii XIX v.*, Izvestija UrGU (Ser. 2) 1 (99), (2012)]

Нарочницкий А. Л., *Россия и югославянские народы в начале XIX в.*, Balcanica 9 (1978) [Naročnickij A. L., *Rossija i jugoslavjanske narody v načale XIX v.*, Balcanica 9 (1978)]

Трговчевић Љ., *Планирана елита*, Београд 2003. [Trgovčević Lj., *Planirana elita*, Beograd 2003]

Пашкова Т. И., *Вторая Санкт-Петербургская гимназия. Очерки истории*, Санкт-Петербург 2010. [Paškova T. I., *Vtoraja Sankt-Peterburgskaja gimnazija. Očerki istorii*, Sankt-Peterburg 2010]

Про А., *Двенадцать уроков по истории*, Москва 2000. [Pro A., *Dvenadcat' urokov po istorii*, Moskva 2000]

Свиньин П. П., *Описание Бессарабской области*, Записки Одесского общества истории и древностей, Т. 6 (Одесса 1967) [Svinyin P. P., *Opisanie Besarabskoj oblasti*, Zapiski Odesskogo obščestva istorii i drevnostej, Т. 6 (Odessa 1967)]

Церовић Љ., *Срби у источноевропској дијаспори – Молдавија*, Београд 1997. [Cerović Lj., *Srbi u istočnoevropskoj dijaspori – Moldavija*, Beograd 1997]

Alena Mikhaylova

**TWO MOTHERLANDS AND TWELVE FATES:
THE DESCENDANTS OF PARTICIPANTS IN THE FIRST SERBIAN UPRISING
EDUCATED IN RUSSIA**

Summary

The paper sheds light on the historical circumstances of the education of twelve Serbian young men in the Provincial Gymnasium in St. Petersburg. Those people were children of the leaders of the First Serbian Uprising who resettled from Serbia to Russia, more precisely to Bessarabia, with the former supreme leader of Serbia Karađorđe in the autumn of 1814. The financial care of their future was taken over by Russian Emperors Alexander I and Nikolay I. Based on previously unexplored documents from the Russian archives, the fate of each of these young Serbs is reconstructed. Some of them later became prominent figures in various fields of social life in Russia and Serbia. The significance of this study is also reflected in the fact that it depicts the very beginning of the formation of the Serbian national intellectual elite in the 19th century.

Чланак примљен: 30. 12. 2019.

Чланак коначно прихваћен за објављивање: 13. 07. 2020.

Братислав ТЕИНОВИЋ*

Музеј Републике Српске

Бања Лука

Република Српска

ПОЛИТИЧКИ ЖИВОТ У БОСАНСКОМ ЕЈАЛЕТУ (1815–1822) – СРПСКО И АУСТРИЈСКО ТУМАЧЕЊЕ

Анстракт: У раду, који се у свом највећем делу темељи на извештајима аустријског конзула у Травнику барона Симбшена, приказан је седмогодишњи политички живот у Босанском ејалету за време везировања: Али-паше Даренделија, Хуршид Ахмед-паше, Сулејман-паше Скопљака, Морали Бећир-паше, Дервиш Мустафа-паше Макранедија, Мехмеда Ружди-паше и Али Целалуддин-паше. Консултована архивска грађа из Архива Србије у Београду допринела је бољем сагледавању политичких односа између босанских везира са контроверзним српским кнезом Милошем.

Кључне речи: Босански ејалет, политика, босански везир, муслимани, Срби, католици, Србија, Аустрија.

Abstract: The paper, which largely relies on the reports of Austrian consul in Travnik baron Simbshen, outlines the political life in the Bosnia Eyalet over the seven-year period of viziership of Ali Pasha Darendeli, Hurshid Ahmed Pasha, Suleiman Pasha of Uskoplje, Morali Becir Pasha, Dervish Mustafa Pasha Makranedzi, Mehmed Rushdi Pasha and Ali Dzhelaluddin Pasha. The consulted archival material from the Archive of Serbia in Belgrade helped gain a deeper insight into the political relations between Bosnian viziers with the controversial Serbian prince Miloš.

Keywords: Bosnia Elayet, policy, Bosnian vizier, Muslims, Serbs, Catholics, Serbia, Austria.

Иако су босански муслимани предвођени сераскером Сулејман-пашом Скопљаком у рату 1813. године са устаничком Србијом изашли као победници, мир на Дрини је био несталан. Када су се Срби средином

* b.teinovic@hotmail.com

марта 1815. године поново побунили, босански везир Али-паша Дарендели (13. март 1813 – 30. март 1815)¹ подигао је против њих око 6.000 војника.² Читава ствар се стишала, тако што је кнез Милош из страха послао почетком маја на границу са Босном изасланика проту Николу Смиљанића са инструкцијом да „с Босном такођер ништа ни најмање не [треба] дирати, но сваку реч с нима (турским властима – Б. Т.) честну [треба] одержати и љубав и примирје чинити“.³

Срби су се за време краткотрајне владавине новог босанског везира (бивши велики везир) Хуршид Ахмед-паше (30. март 1815 – 28. октобар 1815) поново подигли на устанак,⁴ услед чега је овај већ у јулу исте године извршио нову војну консолидацију и интервенцију на Дрини.⁵ Како би заштитио источну границу Босанског ејалета, везир Ахмед-паша је сребреничком кадији и ајану Хаџи Салих-бегу наредио поправљање моста на Дрини код Сребренице, неопходног за планирану војну интервенцију на Србију.⁶ Задње трзавице током 1815. године на граници са Србијом биле су када је 10. октобра градачачки капетан Сали-бег прешао Дрину и био потучен.⁷ Очито је, да је овај пораз натерао Порту да крајем истог месеца за новог босанског везира именује дотадашњег сраскера и бившег београдског мутесарифа Сулејман-пашу Скопљака „Бошњака“ (28. октобар 1815 – 24. јануар 1818),⁸ родом из Ускопља⁹ (Бугојно – Б. Т.), а који је у босанску престоницу Травник стигао тек 25. децембра.¹⁰ Према речима Милошевог личног лекара и савременика збивања др Бартоломеа Куниберта „са пашом Бошњаком (босански муслиман – Б. Т.) Сулејмановог карактера“ мир између Босне и Србије

¹ S. S. Hadžihuseinović Muvekkit, *Povijest Bosne*, 2, Sarajevo 1999, 805–806.

² *Новине Србске из Царствующега града Виенне*, бр. 47 (2/14. март 1815).

³ Петар Молер Николаевич, Милош Обренович – Николаю Смиљанићу, протопресвитеру, Непознато место почетком маја 1815. (А. Ivić, *Novi podaci za proučavanje srpskog ustanka*, Vjesnik Kr. Hrvatsko-slavonsko-dalmatinskoga Zemaljskog arkiva 17 [1915] 151).

⁴ S. S. Hadžihuseinović Muvekkit, *nav. djelo*, 818–819.

⁵ М. Гавриловић, *Спољашња политика Србије у XIX веку*, Српски књижевни гласник 16 (III, 6) (1901) 440.

⁶ Bujurultija bosanskog valije Huršid Ahmed-paše, 16. ramazana 1230 po Hidžri (=1814) (R. Muderizović, *Nekoliko muhurova bosanskih valija*, Glasnik Zemaljskog muzeja 28 [1916] 23).

⁷ А. Ивић, *Аустрија према устанку Срба под Милошем Обреновићем (Од марта до децембра 1815. године)*, Vjesnik Kr. Hrvatsko-slavonsko-dalmatinskoga Zemaljskog arkiva 19 (1917) 274.

⁸ S. S. Hadžihuseinović Muvekkit, *nav. djelo*, 821.

⁹ Л. Ранке, *Србија и Турска у деветнаестом веку*, Београд 1892, 179; Сулејман-паша Скопљак је рођен у Веселој Стражи у Ускопљу код Бугојна (А. Маканес, *Sulejman-paša Skopljak*, HNK Napredak (1945) XXXV Sarajevo (1944) 79).

¹⁰ S. S. Hadžihuseinović Muvekkit, *nav. djelo*, 823.

„није могао бити дугога века“. Свој локални патриотизам Сулејман-паша је потхрањивао окружујући се бројним рођацима из Босне. Његова војска коју је преуредио била је састављена само од муслимана, док су муселими и нижи пашини чиновници били одреда „Бошњаци (босански муслимани – Б. Т.), пашини сродници“ или су били регрутовани од муслиманских прогнаника из Србије.¹¹

Везу са појединим српским првацима у Босанском ејалету одржавао је њихов земљак Сима Милутиновић Сарајлија, тадашњи писар у Совјету Србском. Милутиновић је према неким информацијама долазио почетком 1815. године у Босну на договор са хајдуком Тешаном Подруговићем око подизања устанка.¹² Овакав однос Србије према Босни не треба нимало да чуди, тим пре што је њена званична спољна политика већ у то време „Србљима“ сматрала практично све припаднике „Славенско[г] племе[на], које [је] око 5 милиона душа велико од граница Краинске, у југу, реке Саве и Купе, до Хемски гора, и од Адриатског мора до бугарске реке Тимока пребива[ло], и у поселењијама својим у Славонији и у јужној Мађарској до Ст. Андреје код Будима допир[ало]“.¹³ То, што их је одређивало као „Србљ[е] [у] Босни, Ерцеговини“ био је према овом схватању „прави и стари српски језик којим су они говорили“.¹⁴ По Павлу Соларићу, чију је национално-политичку идеологију, очигледно прихватила српска спољна политика, „Сербли“ [су] се по различитим Краљевствима и провинцијама различно и назива[ли]“. Док су се „по Србији“ они називали „Србијанци[ма], [а] по Далмацији Далматинци[ма], по Херцеговини Херцеговцима и по Црној Гори Црногорци[ма]“, Срби „по Босни“ су се по Соларићу називали „Бошњаци[ма]“.¹⁵

Од времена антиреформских покрета муслимана све се више правио простор за већу толеранцију турских власти према католицима.¹⁶ О тадашњем положају католика у Босанском ејалету сазнаје се из „Споменице“ коју је априла 1815. године босански бискуп фра Аугустин Милетић послао аустријском конзулу у Травнику потпуковнику Јакобу фон Александеру Пауличу (1811–1817). Милетић се позивао на права која су проистицала из царске дипломе „Ахднаме“, коју су 1463. године

¹¹ Б. Куниберт, *Српски устанак и прва владавина Милоша Обреновића 1804–1850*, Београд 1901, 57.

¹² В. Стојанчевић, *Срби Сарајлије у Првом српском устанку*, Зборник за историју Босне и Херцеговине 2 (1997) 199.

¹³ *Новине Србске у Вијени*, бр. 61 (15/27. март 1816).

¹⁴ *Новине Србске у Вијени*, бр. 64 (8/20. август 1817).

¹⁵ *Новине Србске у Вијени*, бр. 96 (30. новембар/12. децембар 1818).

¹⁶ Ј. Јеленић, *Kultura i bosanski franjevci. II svezak (1780–1878)*, Sarajevo 1915, 147.

босански фрањевци добили од Мехмеда освајача.¹⁷ Он је већ тада отворено изнео свој политички став о неопходности аустријске окупације Босне.¹⁸ Босански бискуп је 1816. године написао нови Меморандум аустријском цару очекујући од бечке владе да се код султана заузме за побољшање положаја католика. Меморандум је позитивно одјекнуо на бечком двору, а аустријски цар је наложио своме посланику на Порти Стирмеру да се убудуће озбиљније заузима за католике. Слично је сугерисано и конзулу фон Пауличу, који је о истом питању морао директно агитовати код босанског везира.¹⁹ Политичка акција отвореног придобијања католика започела је када је босански везир Сулејман-паша Скопљак ферманом из 1816. године заштитио босанске фрањевце од закупника харача.²⁰ Сулејман-паша је био задовољан понашањем босанских фрањеваца и то је јавно показивао, нарочито у контактима са будућим аустријским конзулом пуковником бароном Јозефом Симбшеном (1817–1820),²¹ који је сматрао да је тадашњи везир био „врло услужан“ и да је за аустријске интересе то било раздобље „које се можда неће тако скоро поново указати“.²² Када је 1816. године фон Паулич посетио Травник, босански везир Сулејман-паша објаснио му је значајну разлику у понашању католика у односу на православне. Признао му је да се на верност католика, за разлику од православних, могло увек сасвим поуздано рачунати.²³ Католици су без икакве сумње били лојални турским властима. Оданост католика није се никада доводила у питање, а њихово поистовећивање са мање лојалним православнима било је равно увреди. Када су неки фратри из Доца код Травника пошли у јулу идуће године у Херцеговину да покупе харач од својих верника, они су од босанског везира добили једну инструкцију. Босански „vezir [im je] priporuch[ivao] da kada dojdu thi Fratri u erczeghovinu da svaki usvojoj xupih upita, rajeh, i knezova hocehli davat czaru arache ocheli bitti raja, oliche bitti

¹⁷ D. Kamber, *Patnje i poteškoće katoličkog klera, Prema izvještaju biskupa Miletića godine 1815*, Vrhbosna katoličkoj akciji 1 (1942) 5–6.

¹⁸ *Исцо*, 7–8.

¹⁹ B. M. Vrdoljak, *Apostolski vikarijat u Bosni 1735–1881*. (B. M. Vrdoljak, *Plodovi ljubavi i žrtve, prinosi iz povijesti, kulture i arheologije*, Livno 2005, 66).

²⁰ J. Jelenić, *nav. djelo*, 20.

²¹ *Исцо*, 147.

²² Arhiv Srednjobosanskog kantona Travnik, Austrijski konzulat u Travniku – Korespondent Protokol (1817–1818) (ASBKT, AKT–KP [1817–1818]) – 14, *baron Simbschen – Das Geheime Hof und Staatskanzlei*, Travnik, 28ten April 1817.

²³ M. V. Batinić, *Djelovanje franjevaca u Bosni i Hercegovini za prvih šest vijekova njihova boravka*, Sv. III. Provincija (1700–1835), Zagreb 1887, 192.

gascovi“ (Раци, тј. Срби – Б. Т.).²⁴ Бискуп Милетић и католичко свештенство добијало је већ у то време издашну новчану помоћ од бечког двора. За Аустрију су католици, према сведочењу конзула Симбшена, били „добри и њиховим интересима крајње одани“.²⁵

Босански ејалет су током читаве 1816. године на неколико различитих места потресали унутрашњи муслимански немири. Тако је у септембру и југозападни дио Босне (између Врбаса и Неретве) био у пламену. Босна је у тим трвењима била подељена на три групе политичких супарника. Прва група делила се на два политичка табора: са једне стране, табор, који је предводио бихаћки капетан Рустем-бег и са друге, табор који су водили капетани и аге Куленовић, Беширевић и Церић. Другу су чинили ајани из Дувна и Почитеља са једне стране и ајан из Стоца са друге. У овим окршајима у Херцеговини је спаљено преко четрдесет села. Трећа група политичких супарника егзистирала је у Бањалуци. Чинила су је два оштро супротстављена политичка табора предвођена капетаном Мухамед-бегом, коме је помагао Хасан-бег Пећки и сином босанског везира Сулејман-паше.²⁶ Нешто касније, у Босанској Крајини, капетан Мехмед-бег Беширевић и Хасан-ага Пећки растурили су савез, јер се Беширевић покорио босанском везиру. Потом је Хасан-ага склопио нову антивезирову коалицију, али овај пут са Махмут-агом из Бужима и Рустем-бегом из Бихаћа.²⁷ Тако је „вођа разбојника“ у западној Босни Хасан-ага Пећки првих месеци 1817. године испољавао неку врсту самосталности.²⁸ За њим је босански везир на пролеће расписао потерницу, затраживши од бихаћког капетана да га у Травник доведе живог или мртвог.²⁹ Хасан-ага је савезнике пронашао и међу хришћанима, православном Хаџи-Ристи, иначе „носиоцу султанове челенке“³⁰ и католику фра Филипу Паташићу.³¹

По позиву босанског везира у Травнику је средином априла 1817. године као политички представник православних боравио сарајевски

²⁴ Jozo Gioghich–M. P. provincialu, U doczu na 28 sarpgna 1817. (A. Kristić, *Kulturno-privredni dokumenti Hrvata-katolika Bosne*, Glasnik hrvatskih zemaljskih muzeja 54 [1942/1943] 188).

²⁵ ASBKT, АКТ–КР (1817–1818) –15, baron Simbschen – *Das Geheime Hof und Staatskanzlei*, Travnik, 1t Mai 1817.

²⁶ G. Šljivo, *Bosna i Hercegovina, 1813–1826*, Banjaluka 1988, 90–91.

²⁷ Исто, 159.

²⁸ ASBKT, АКТ–КР (1817–1818) – 8, baron Simbschen – *Das Varazdiner Altstadter General Cmdo*, Travnik, 23 April 1817.

²⁹ G. Šljivo, *nav. djelo*, 112.

³⁰ М. М. Вукићевић, *Хасан-ага Крајишник*, Босанска вила 19–20 (1898) 301.

³¹ М. М. Вукићевић, *Знаменити Срби Мусломани*, Београд 1906, 124.

владика Венијамин (1816–1835). Овај је, према сведочењу конзула Симбшена, потпуно наивно веровао да ће већ тог пролећа доћи до рата и да ће православни бити ослобођени од турског јарма. У то време су, осим Хасан-аге Пећког, највише проблема босанском везиру задавали Сточани, Мостарци и Сарајлије. У Травник је средином маја као политичка подршка везиру дошао градачачки капетан Мурат-бег, иначе најбогатији и најмоћнији муслимански првак у Босанском ејалету. Он је Сулејман-паши обећао помоћ, али под условом да овај „као рођени Босанац“ не уводи „новотарије“, затим да бањалучку капетанију не даје на управу никоме другом, већ према редоследу наследног права сину недавно погубљеног капетана. Босански везир је уз помоћ Мурат-бега и других оданих људи у Босни добио више потписа и жигова за нову тужбу, као и молбу за подршку против „тврдоглавих“ Сарајлија и непослушних капетана и предао је на Порту. Аустријском конзулу се ова акција учинила више од политичког обрачуна и то превасходно због жеље везира да се ратујући против самосталног и богатог Сарајева лично материјално окористи, поготово што је аустријски конзул барон Симбшен имао сазнања да је босански везир, кога је лично сматрао уредним, строгим и вештим политичарем, остао без материјалних прихода. Затим, да је због велике презадужености осиромашео, као и да од Порте више није добијао никакву помоћ.³²

Све је више било наговештаја да су босански муслимани већ средином 1817. године били незадовољни својим везиром и да су се предосећали немири у земљи. Мир се одржавао страхом који је везир створио не само строгоћом, већ и тиме што је и најмање преступе кажњавао смрћу.³³ Многи муслимански прваци спасавали су се бегом код кнеза Милоша, као на пример неки Осман из Бањалуке.³⁴ Осим у Србији, противници режима налазили су све више уточиште и код побуњеног и одметнутог Хасан-аге Пећког.³⁵ Са друге стране, Сулејман-паша је лично имао добре везе са кнезом Милошем, још из времена када је као београдски везир био од њега потучен на обалама Дрине. Тада је Сулејман-паша рањен у руку, и остао доживотни инвалид. Куниберт сведочи, како је кнезу Милошу било познато, „да је Сулејман био Бошњак (босански муслиман

³² ASBKT, АКТ–КР (1817–1818) – 16, *baron Simbschen – Fürsten Metternich*, Travnik, 1 Mai 1817.

³³ Ibidem – 4. d., *Ibidem*, Ibidem, 1 Juni 1817.

³⁴ Архив Србије (АС), Београдска нахија, фонд Књажевска канцеларија (ФКК) IV (1812–1840)–1817/20, *Бакал-паша – књазу Милошу Обреновићу*, Бања Лука, 18. (30) мај 1817.

³⁵ ASBKT, АКТ–КР (1817–1818) – 32, *baron Simbschen – Slavonische Syrmische General Comando*, Travnik, 1 Juni 1817.

– Б. Т.) и заклету непријатељу Срба“. Превазилажење верске мржње започело је када је Сулејман-паша доделио Милошу достојанство рудничког оборкнеза. У знак будуће сарадње Сулејман-паша је српском кнезу поклатио коња и пар пиштоља богато украшених сребром. Куниберт истиче, како је Сулејман-паша тада кнеза Милоша прогласио и посинком, уз напомену да је то код Јужних Словена стари обичај, који су „муслимански Бошњаци очували више од других“.³⁶ Кнез Милош му је са своје стране узвратио слањем, преко сарајевског трговца Јована Питола, једног расног коња.³⁷ Ипак, неповерење између Срба и босанских муслимана није овим престајало, а и сам Сулејман-паша био је међу онима који нису били нимало наклоњени Србима. У свести Срба остала је укорењена мисао да су оба „ова племена заједничког језика и порекла дуго сачињавала само једну народност“ (српска – Б. Т.), незаборављајући такође, како су због пораза Влатка Вуковића у Косовској бици 1389. године изгубили своју независност. Куниберт наводи да је Србима временом „већина Бошњака, напустивши хришћанство ради вере Мухамедове“ постала одбојнија.³⁸ Осим тога, још од Првог српског устанка, који је према речима Љубомира Јовановића имао и: „верски карактер“ обележио је, како он каже: „све што се даље радило од тада у Србији према муслимима, не само после 1815, него и после 1833. године“.³⁹

Од сиромаштва је у Босни током 1817. године највише страдало „хришћанско становништво, које је уз то било све више изложено турској тиранији“. Хришћанима је била угрожена животна егзистенција, поготово када су им те године насилно одузимане последње, иначе врло оскудне залихе хране. Чак је и до тада добростојеће католичко свештенство било „eo ipso“ увучено у ту неподношљиву патњу. Честе молбе у име читавог католичког становништва упућне бечкој влади одавале су већ тада врло јасне назнаке њихове „оданости и најискреније привржености“ Хабзбурзима. Католици су се у свим приликама готово идентификовали са Аустријом. Њима је средином 1817. године у време највеће глади из Аустрије у средњу Босну дневно довожено око 2.000 товара хране. Поготово су храном били снабдевани и помагани они католици и католички фратри који су „својом оданошћу и саопштењима чинили добре услуге аустријском конзулату“. Католици су већ од отварања конзулата његову зграду и конзулов стан сматрали „светињом и

³⁶ Б. Куниберт, *нав. дјело*, 53.

³⁷ М. Живковић, *Сарајево од свог постанка до данас*, Пожаревац 1894, 96.

³⁸ Б. Куниберт, *нав. дјело*, 55–56.

³⁹ Љ. Јовановић, *Преглед национално-политичког живота српскога у XIX веку*, Српски књижевни гласник 10 (II, 6) (1901) 426–427.

неповредивим уточиштем“.⁴⁰ Прикупљањем података о политичким приликама у Босни за аустријског конзула Симбшена бавили су се бројни имућнији католици у Травнику: трговац Андрија Кекез, златар Ант. Елегорус, Јозо Чогић, Ант. Гутић, Ант. Вилић, Фрањо Јово Божић, Пет. Снага, Дели Марко. У Бањалуци је те послове обављао Јозо Скернић, у Ливну Мато Тадић и трговац Јозо Тадић, а у Ускопљу (Бугојно – Б. Т.) Саво Бодо. Међу тадашњим аустријским доушницима био је чак и један муслиман, Травничанин Спахо Кулукчија.⁴¹

Незадовољство везировом политиком је временом све више расло. Истина, његови строги поступци који су се граничили са окрутношћу постајали су све несноснији, поготово за сиромашне хришћане, чије је и најмање прекршаје кажњавао смрћу.⁴² То су били главни разлози што му је Симбшен у извештајима кнезу Метерниху приписао „верски радикализам“.⁴³ Везиров највећи реметилац у земљи и даље је током лета остао Хасан-ага Пећки. Када је средином јула 1817. године започела акција хватања овог разбојничког вође,⁴⁴ босански везир је пожелио да Хасан-агу лично убије.⁴⁵ Везир је 2. септембра 1817. године отишао у Витез у коме се замало није сукобио са побуњеним Сарајлијама: Кодрибеговићем, Ђул-агом, Пињић Барјактаром, Хаци Џафер-агом, Џином Џафићем, Мечиш ефендијом и Мечиш-агом Невесињцем.⁴⁶ На обрачун са коловођама ове „непослушне странке“ у Сарајеву, босански везир се одлучио тек након добијања новог фермана од Порте. Он је дао на знање садржај фермана и послао је чауша са ферманом на даље извршење, што је у ствари значило, да се Ђул-ага затвори, а Џафер-ага и Мечиш-ефендија прогнају.⁴⁷ Хасан-аги Пећком се у разбојништву и антидржавној политици на јесен 1817. године поново придружио „једнако тврдоглави“ острожачки капетан Беширевић. Овај је и до тада био непослушан свим босанским везирима, имајући уз то и навику да и поданике суседних области побуњује против њихових претпостављених.⁴⁸

⁴⁰ ASBKT, АКТ-КР (1817–1818) – 9. с., *baron Simbschen – Das Geheime Hof und Staatskanzlei*, Travnik, 1 Juni 1817.

⁴¹ G. Šljivo, *Posjeta bosanske delegacije austrijskom caru 24. oktobra 1817. u Slavenskom Brodu*, Istorijski zbornik 6 (1985) 7.

⁴² ASBKT, АКТ-КР (1817–1818) – 6. а., *baron Simbschen – Fürsten Metternich*, Travnik, 1 Juli 1817.

⁴³ Ibidem. – 7. D., Ibidem, Ibidem, 15 Juli 1817.

⁴⁴ Ibidem – nema br. dok., Ibidem – *baron v Stürmer zu Konstantipol*, Ibidem, 15 Juli 1817.

⁴⁵ Ibidem – nema br. dok., Ibidem – *Das Varazdiner Alistadter General Cmdo*, Ibidem, 1 August 1817.

⁴⁶ G. Šljivo, *nav. djelo*, 107.

⁴⁷ ASBKT, АКТ-КР (1817–1818) – 10, *baron Simbschen – Fürsten Metternich*, Travnik, 15 September 1817.

⁴⁸ Ibidem – nema br. dok., Ibidem – *baron von Stürmer, Das Geheime Hof und Staatskanzlei*, Ibidem, 15 October 1817.

Осим незадовољног сиромашног хришћанског народа све је више било отменијих људи, који су били незадовољни везировом похлепом, окрутношћу, напраситошћу и његовим све више уочљивим непристојним понашањем. Босански везир је на врло лукав начин створио немире у Бањалуци и без обзира на задану реч да то неће учинити погубио градског капетана, чиме је стекао прилику да тамо за муселима постави сина Мухамеда, иначе врло окрутног моћника. У Босанском ејалету је владало опште незадовољство што су четири везирова сина били једнако тако мали деспоти, од којих је сваки држао свој властити двор и самовољно угњетавао становништво. Његов најстарији син Мустафа-паша, са чином од два коњска репа и кисаја, показивао је доста блажи карактер. Био је услужан, радан, пријатан и заузимао се за потлачене. Други син Алај-бег био је врло опак, грамзив и крволочно окрутан, једнако као и трећи син Мухамед-бег, новопостављени муселим у Бањалуци, који је уз то био веома похлепан и охол. Четврти син Осман-бег, иначе хазнадар (благајник), имао је склоности ка алкохолу, расипништву и стварању дугова, као и напастовању жена и девојака.⁴⁹ У Травнику се већ средином августа 1817. године јавно говорило, како ће босански везир бити смењен после Бајрама. Њему су о глави, осим Сарајлија, радили и Бањалучани, који су на Порти против њега и његовог сина Мухамед-бега саставили тужбу. Уосталом, основна сврха тадашњег изненадног капицибашиног боравка у Босни била је најављена смена Сулејман-паше.⁵⁰

Босански везир Сулејман-паша Скопљак стављен је почетком септембра 1817. године пред тест, тако што се по Портином задатку морао коначно обрачунати са непослушним капетанима. У ту сврху је из Анадолије у Дубровник превезено око 40.000 војника, чији је задатак био да умире непослушне Мостарце.⁵¹ Било је веома чудно што је босански везир добио ферман од Порте за поковавање Мостараца, али не и од Сарајлија, што се једино могло протумачити „некаквим политичким разлозима“.⁵² Ток даљих политичких догађаја нагињао је у везирову корист, будући да је временом више његових противника подлегло или је било протерано. Већа стабилизација прилика осетила се нарочито након смакнућа Кодрибеговића у Високом.⁵³ Паралелно са овим догађајима, међу домаћим муслиманским становништвом се све више осећала

⁴⁹ Ibidem – 7. D., *Ibidem* – Fürsten Metternich, Ibidem, 15 Juli 1817.

⁵⁰ Ibidem – 9. a., *Ibidem*, Ibidem, 15 August 1817.

⁵¹ Ibidem – nema br. dok., *Ibidem* – F. M. L. Tommasich, Ibidem, 1 September 1817.

⁵² Ibidem – 10. a., *Ibidem* – Fürsten Metternich, *Исцо*, 1 September 1817.

⁵³ Ibidem – 1. a., *Ibidem*, Ibidem, 9 September 1817.

нетрпељивост према турским властима. Једног турског чиновника у Зеници, а другог у Високом убили су мештани уз повике: „*Не требамо Османлије у нашој средини*“. Ова појава представља један од куриозитета у нововековној политичкој историји Босне. Готово да се нико није сећао да је до тада било који мубашир, а још мање татарин који је носио султанов знак, био злостављен, а поготово не убијен.⁵⁴

Турским властима су посебно на оку били свештеници, због чега је аустријски конзул сугерисао својој влади да се помоћ хришћанима обавља тајно. Аустријанци су стрепели да, ако свештенство буде изложено честим опасностима, ће их тако застрашене тешко придобити за свој политички интерес.⁵⁵ Све се више почетком октобра 1817. године преносио глас да је уместо Сулејман-паше кандидат такозване „сарајевске странке“ за новог везира био Хуршид Ахмед-паша.⁵⁶

Међу тадашњим муслиманским беговима није било толике бездушности као што се мисли. Било је и доста оних који су, као на пример Омарија-бег из Сарајева, „своје кметове или чивчије вол[јели] и паз[или] као какву родбину“. Овај босански бег је због хуманог понашања навукао на себе мржњу неких других бегова, предвођених познатим насилником Софтићем. Из тих разлога Омарија-бег се одселио у Тешањ, где је радио као кадија. Према сведочењу сарајевског трговца Јове Хаци-Бесаровића судио је Омарија-бег „више по осећању савести и правиче него по саму ћитабу и шеријату“.⁵⁷ Ни сви босански капетани нису били тлачитељи хришћанске раје. Светли пример тог времена оличен је у градачачком капетану Мурат-бегу, иначе старијем брату касније познатијег Хусеин-капетана Градашчевића „Змаја од Босне“.⁵⁸ Он је 1818. године писао сарајевском мутеселиму Омер-бегу Бабићу да су: „Похлепни закупници доста шкод[или] и [његовом] угледу, а и [њему]“, као и да је он био „дужан, као царски чиновник, колико м[у] је [било] могуће, штитити бедну рају“.⁵⁹ Он је бијељинске ајане Смаила и Дервиш-бега, за које је истицао да се није знало који је од њих двојице био гори,

⁵⁴ Ibidem – 10, *Ibidem*, Ibidem, 15 September 1817.

⁵⁵ Ibidem – nema br. dok., *Ibidem* – baron fon Stürmer, *Das Geheime Hof und Staatskanzlei*, Ibidem, 15 September 1817.

⁵⁶ Ibidem – nema br. dok., *Ibidem* – Radivojevič, *Исто*, 10 Октобер 1817.

⁵⁷ *Добри бег Омарија из Сарајева, Истинити догађај 1818. по причању старца Х. Јове Бесаровића*, Јавор 11 (1885) 347.

⁵⁸ R. Muderizović, *Biografija Mulle Mestvice i korespodencija Murad-kapetana Gradaščevića iz 1818–1819. godine*, Glasnik Zemaljskog muzeja 44 (1932) 70.

⁵⁹ Murad-kapetan Gradaščević – Omer-begu Babiću (sarajevski muteselim), Gradačac 1234 god. po Hidžri (1818. god.) (Ibidem, 74).

оптуживао да су у намери да се обогате „упропастили и растерали житеље“ Бијељине. Конкретно, за Дервиш-бега је рекао, да је „због своје покварености и лукавштине, расипао намет на бедну сиротињу и рају“.⁶⁰ Мурат-бег је директно улазио у конфликт са властима са циљем да одбрани своје хришћанске комшије. Он је за брчанског трговца Лазу Јовановића навео да је био покраден од „свима познатог лопова“ и да је заузимањем неколико особа овај лопов био заштићен.⁶¹ Мурат-бег Градашчевић није био усамљен у својим размишљањима и понашању. Њему је босански тефдердар Дервиш Сулејман-бег Вилић, одговарајући на ове примедбе око понашања муслиманских првака, дао идеју да се сиротињи и раји додели право да она сама себи бира ајане и то молбом коју треба да упуте босанском везиру. По бегу Вилићу, „дужност је и домаћих патриота [била] да и сами помогну сиромашном народу“ око избора ајана.⁶²

Према сведочењу аустријског конзула барона Симбшена „политичка ситуација у провинцији се није ни у чему битно мењала“ ни почетком 1818. године. За босанске капетане који су до тада показивали нелојалност према босанском везиру исти конзул тврдио је да су „имали мало наде да опстану они који су устрајавали у непослуху према њему“.⁶³ Политичку ситуацију у Босанском ејалету је видео анархичном. Он је навео да су у односима какви су владали међу субординисаним турским надлештвима према везиру, где су везе послушности биле јако лабаве, нижеразредни муслимански прваци могли врло лако и без бојазни поступати самовољно и према властитом нахођењу.⁶⁴ Босански везир је непосредно уочи предстојеће скупштине босанских капетана и паша, а на интервенцију Сарајлија на Порти био разрешен дужности.⁶⁵ За Сулејман-пашом Скопљаком је у Босни, осим хришћанског духовног вођства,⁶⁶ жалио једино аустријски конзул, који га је према властитом признању „придобрио за њихову (политику Аустрије – Б. Т.) ствар“.⁶⁷ Сулејман-паша се нешто касније, ваљда из страха за властити живот,

⁶⁰ Ibidem – Osman-paši (zvornički mutesarif), Isto 1234 god. po Hidžri (1818. god.) (Ibidem, 77).

⁶¹ Ibidem – žiteljima brčanske palanke, Ibidem bez datuma (Ibidem, 78).

⁶² Derviš Sulejman-beg Vilić (bos. tefterdar) – Murad-kapetanu Gradašćeviću, Bijeljina, 1234 god. po Hidžri (1818. god.) (Ibidem, 82).

⁶³ ASBKT, AKT–KP (1817–1818) – nema br. dok., baron Simbschen – Fürsten Metternich, Travnik, 1 Januar 1818.

⁶⁴ Ibidem – nema br. dok., Ibidem – Staatskanzlei Dalmat: Goub, Ibidem, 15 Januar 1818.

⁶⁵ Ibidem – 7a., Ibidem – Fürsten Metternich, Excelenz Tommasich, Radivoevich, Siegenthal Gyulai, Ibidem, 15 Februar 1818.

⁶⁶ Ibidem – nema br. dok., Ibidem – Fürsten Metternich, Ibidem, 15 Februar 1818.

⁶⁷ Ibidem – nema br. dok., Ibidem – baron fon Stürmer, Ibidem, 15 Februar 1818.

сетио старих српских пријатеља. Он се првих дана фебруара 1820. године обрео у Шапцу код свог старог „доста“ кнеза Милете Радојковића.⁶⁸

Главни политички интерес новог босанског везира Морали Бећир-паше (24. јануар 1818 – 9. фебруар 1818)⁶⁹ био је одржавање добросуседских односа са српским кнезом Милошем. Бећир-паша је био син београдског управника Хаџи Мустафа-паше, кога су 1801. године убили јањичари.⁷⁰ Он је по свом ђехаји, који је 23. јануара 1818. године (на дан Бећир-пашиног именовања за босанског везира – Б. Т.) лично посетио Србију, поздравио српског кнеза упутивши му изразе пријатељства, надајући се да га кнез Милош неће заборавити и да ће му писати.⁷¹ Бећир-паша је везировао Босанским ејалетом само шеснаест дана, до 9. фебруара 1818. године, када га је на том месту заменио Дервиш Мустафа-паша Макранеџија (9. фебруар 1818 – 27. јули 1819).⁷² У аустријском конзулату у Травнику веровали су да је до замене Бећир-паше са Мустафа-пашом дошло интервенцијом аустријске дипломатије и цара лично. Изгледа да је аустријски цар, након што га је Дервиш Мустафа-паша лично дочекао у Оршави, предложио овог султану за место босанског везира.⁷³ Католици су могли бити посебно задовољни овим новим везиром, будући да је био „фрањевцем такођер наклон“.⁷⁴

Све је више у фебруару 1818. године било таквих босанских капетана који су слично јањичарском аги и сарајевском мули показивали непослушност и отежавали политички живот у Босанском ејалету. Везир је био потпуно немоћан да немирним, opakим и егоистичним капетанима, беговима и агама издаје било каква наређења. Рад диванских канцеларија био је у потпуном расулу и постојале су, како истиче конзул Симбшен, „само сенке неког рада“. Везиров син био је његов ђехаја, који је искоришћавао очеву благост, све како би по својој природној лакоумности послове обављао површно. Због велике склоности пићу, њега је било лако придобити за различите финансијске малверзације. Такође, и остала три везирова сина, како је напоменуто, била су похлепна за новцем, а својом дрскошћу уплитали су се и утицали на рад владе, коју

⁶⁸ АС, Крагујевачка нахија, ФКК XV (1815–1839) – 119, *Димитрије Георгијевић – књазу Милошу Обреновићу*, Крагујевац 27. јануар (8. фебруар) 1820.

⁶⁹ S. S. Hadžihuseinović Muvekkit, *nav. djelo*, 826.

⁷⁰ G. Šljivo, *nav. djelo*, 135.

⁷¹ АС, Турци са стране кнезу Милошу (ТССКМ), ФКК XXX (1812–1840) – 176, *Али, ђехаја босанског валије – књазу Милошу Обреновићу*, 11. (23) јануар 1818.

⁷² S. S. Hadžihuseinović Muvekkit, *nav. djelo*, 828.

⁷³ G. Šljivo, *nav. djelo*, 135.

⁷⁴ M. V. Batinić, *nav. djelo*, 193.

су водиле крајње ограничене ефендије.⁷⁵ Турске власти су почетком фебруара 1818. године започеле изненадну истрагу хришћана са задатком проналажења и конфискације оружја. Ова мера је долазила из очигледног страха од евентуалног устанка, због чега се хтела превентивно спречити веза православних са Србима.⁷⁶ Турске власти су страховале и од потенцијалних унутрашњих српских немира, слутећи да би на њеним границама могао избити устанак, а који би највероватније подржало локално православно становништво. Конфискација оружја је била само превентивна мера да до тако нечега и не дође. По свему судећи, страх од Србије навео је Порту да од босанског везира амнестира проказане сарајевске побуњенике: Кодрибеговића, Ђул-агу, Пињу-барјактара, Агу-Ћафиса, Ђина-Ћафиса, Мемић-ефендију, као и побуњеног у Мостару Пестел-агу.⁷⁷ Сарајлије су поготово тада биле на злу гласу. На пример, сарајевски јањичарски ага Муслим-кадија није уопште презао да у свом граду бесомучно прогони и злоставља опуномоћеника католичког бискупа фра Милетића.⁷⁸

Аустрија, иначе заинтересована превасходно за положај католика,⁷⁹ послала је априла 1818. године у Босну специјалног изасланика младог др Димитрија Атанасковића, који је сачинио један веома интересантан извештај из Сарајева. У овом граду је према његовој личној процени, осим муслимана живело и доста Срба, као и нешто Грка (Цинцара) и католика. Уз православну цркву, у којој је служба вршена на црквенословенском језику, налазила се школа у којој је српски учитељ учио око четрдесеторо деце славеносрпском читању и писању, као и аритметици и црквеној служби.⁸⁰ Тадашње „политичко стање у Сарајеву“

⁷⁵ ASBKT, AKT–KP (1817–1818) – nema br. dok., baron Simbschen – F. M. L. Radivoevich, Travnik, 1 Februar 1818.

⁷⁶ Ibidem – nema br. dok., Ibidem – Excelenz Tommasich, Radivoevich, Siegenthal Gyulai, Ibidem, 1. Februar 1818.

⁷⁷ Ibidem – 6. a., Ibidem – Fürsten Metternich, Ibidem, 1 Februar 1818.

⁷⁸ Ibidem. – nema br. dok., Ibidem. – Das Geheime Hof und Staatskanzlei, Ibidem, 1 Februar 1818.

⁷⁹ Куга која је у Босни започела још 1813. окончала се 1818. са катастрофалним последицама по католичко становништво, које је том пошести било практично преполовљено. Према извештају бискупа фра Милетића, од укупно 114.391 католика колико их је било 1806. године, њихов број је током 1818. пао на само 50.928. (R. Glavaš, *Život Rafe Barišića, naslovnoga biskupa azotskoga i apoštolskog namjestnika u Bosni i Hercegovini*, Mostar 1900, 8–9.) Перманентно усељавање Хрвата од 1818. резултирало је у наредних десет година повећањем укупног броја католика у Босанском ејалету за више од стотину посто. Број католика у Босни се са 50.928 до 1829. повећао на 115.969. (M. V. Batinić, *nav. djelo*, 204.)

⁸⁰ Г. Шљиво, *Један опис Сарајева из априла 1818. године*, Историјски зборник 7 (1986) 202–203.

Атанасковић је назвао „анархичним“. У граду су деловале две партије. Прву, такозвану „умерену“ странку, која је била на страни босанског везира и султана сачињавали су улема, старије аге и угледни трговци.⁸¹ Ове умерене конзервативце предводио је Ибрахим-ага Бакаловић. Другу странку чинили су „демагози, сиротиња и млађи јањичари“. Били су охоли и уздали су се у оружану акцију са жељом да самостално „владају својом судбином“. Ову другу партију, која је била јача, водила су браћа Мустафа Бајрактар и Ђулага Пињић са још осам ага. Јањичарски ага је од њих морао тражити дозволу за било коју политичку одлуку у Сарајеву. Атанасковић наглашава како се хришћани ни на који начин нису мешали у политику ових странака, а били су директно подређени градском муселиму коме су се безрезервно покоравали.⁸² Слично Атанасковићевом виђењу било је и Симбшеново, по коме се босански капетани, као и остали муслимански прваци, нису, како је навео, „могли тако лако избацити из колотечине сопствене окорелости“. Они су били исувише сурови и неспособни за разумевање виших политичких интереса државе.⁸³ У то време се на истоку Босанског ејалета политички уздизао муслимански првак из Сребренице, Салих-бег.⁸⁴ На супротном, западном крају Босанског ејалета, Мехмед-бег Беширевић је, словечи за најокорелијег подстрекача немира, представљао неку врсту инкарнације политике већине босанских муслимана. Њему је још увек полазило за руком да своје личне жеље претпоставља праву и законитости.⁸⁵

Босански везир Мустафа-паша, који се средином јуна 1818. године лично представио народу у Сарајеву, правдао се како у Босну није дошао да влада тако што ће неправедном управом стицати богатство, већ да му је основни задатак спровођење правде у земљи. Он је посебно од аутономних Сарајлија тражио лојалност, што су му ови и обећали. Уистину, он је одмах показао спремност да се прекине са старом праксом и корупцијом, тако што је одбио поклон од 80 кеса новца, који му је спремила странка улеме и нижих ага. Такође, у политичким одлучивањима Мустафа-паша се одмах дистанцирао од странке млађих ага и јањичара.⁸⁶ Он је био и те како свестан да је дворски савет („Диван“) био конзервативан, као и да га је карактерисала бестидност, гордост и

⁸¹ Исто, 205–206.

⁸² Исто, 206–207.

⁸³ ASBKT, AKT-KP (1817–1818) – 7. b., *baron Simbschen – Das Geheime Hof und Staatskanzlei und Internunziaturen*, Travnik, 15 Februar 1818.

⁸⁴ Ibidem – 8a., *Ibidem – Fürsten Metternich*, Ibidem, 1 März 1818.

⁸⁵ Ibidem – nema br. dok., *Ibidem – Fürsten Siegenthal*, Ibidem, 16 März 1818.

⁸⁶ Ibidem – 15. a., *Ibidem – Fürsten Metternich*, Ibidem, 15 Juni 1818.

похлепа, као и склоност ка егзекуцијама неистомишљеника. Али у погледу хришћана Мустафа-паша је делио уверење већине муслимана да је њихова једина обавеза била да удовољавају њиховим најразличитијим жељама. Ипак, трудио се да буде разборит и праведан и да свим изазовима приступа са много опреза, поготово када је реч о хришћанима, знајући врло добро да се са муслиманима ништа не постиже на миран начин и који се умирују једино силом.⁸⁷ Посебно је водио рачуна о поштовању привилегија босанских фрањеваца и католичке цркве.⁸⁸

Везиру је од посебне важности било стишавање умаласалих духова међу православнима. Владика у Сарајеву Венијамин је био нарочито изложен необуздатим понашањем и другим разним притисцима властодржаца и капетана. Он је почетком јула 1818. године јавно пред везиром у Травнику навестио бег на територију Млетачке републике (Далмација – Б. Т.). Сарајевски владика није више био у стању да издржи бројне притиске, али се такође жалио и на јадно стање, индуктизам и неспособност својих духовника, с обзиром на то да у Босанском ејалету није постојала ниједна установа за њихово образовање. Он је под притиском турских власти често пута заређивао лица без било какве склоности за тај позив. Често је међу њима било правих разбојника и злочинаца. Владика је пред аустријским конзулом Симбшеном изражавао бојазан да ће, ако се такво стање настави, православни народ, који је, како је навео, већ иначе „потпуно подивљао“, пропасти и постати гори од самих Турака. Сматрао је да је бечки двор требао коначно преузети бригу за њихово образовање, слично бризи око образовања католичког клера. Услед апсолутног недостатка народних учитеља, владика Венијамин је послао четири младића на школовање у Дубровник. Конзул му је саветовао да би сврсисходније било да је ове младиће послао у Сремске Карловце код митрополита Стратимировића. Владика се у даљем разговору отворио, признавши Симбшену како није видео никакву шансу за побољшање положаја православних (око 70.000 породица), све док, како је рекао, „у Босни не завладају шешири“ (Аустријанци – Б. Т.).⁸⁹

За лош економски положај православних у Босанском ејалету изасланик бечке владе Атанасковић је директно оптуживао овог владика. Он је, према Атанасковићевом извештају, завео такозвано „лихварење духовним достојанством“, а што је значило да је владика за своје

⁸⁷ Ibidem – 16. d., *Ibidem*, Ibidem, 1 Juli 1818.

⁸⁸ M. V. Batinić, *nav. djelo*, 193.

⁸⁹ ASBKT, AKT–KP (1817–1818) – nema br. dok., *baron Simbschen – Fürsten Metternich*, Travnik, Juli 1818.

именовање морао Цариградској патријаршији уплатити баснословну суму новца. Атанасковић је, попут Симбшена, такође приметио да је ово за последицу имало да су поједина лица без било каквог образовања од владице за новац куповала свештеничка звања. Православно свештенство је у поређењу са католичким фратрима било потпуно необразовано. Атанасковић је слабо образовање православних доводио у директну везу са њиховим нелојалним односом према турским властима. Супротно православнима, католике су учили доста образованији фратри, који су их упућивали на стрпљивост, послушност и покорност према властима. Католици су од свог клера учени да свој подређени положај прихватају као „божју вољу због својих грехова и грехова својих предака“. Такође, они су били убеђени у неопходност „трпљења и патње“ у овоземаљском животу као услов за „радост вечног живота“.⁹⁰ Босанске католике је, како је већ напоменуто, у политичком погледу предводио бискуп Милетић, особа која је била безгранично одана и наклоњена бечком двору. Међутим, иако је у политичком смислу био изразито аустријски оријентисан, он се никада није усудио јавно посетити аустријског конзула у Травнику, како не би код турских власти побудио сумњу у своју лојалност. Скромност којом се одликовао у облачењу није остављала равнодушним ни конзула, који је запазио како Милетић није имао бискупски прстен украшен драгуљима, као ни крст на златном ланцу, већ на светлом гајтану. Једино по чему се разликовао од својих сиромашних верника била је бискупска тијара на глави.⁹¹

Босански везир Мустафа-паша је за врло кратко време успоставио везу са српским кнезом, који му је у августу 1818. године у знак пријатељства послао на поклон јахаћу коњску опрему и пушке.⁹² Милошева политика

⁹⁰ Г. Шљиво, *Један опис Сарајева из априла 1818. године*, 203–204.

⁹¹ ASBKT, АКТ–КР (1817–1818) – 24. d., *baron Simbschen – Fürsten Metternich*, Ibidem, 31 Oktober 1818. Симбшен је имао прилику да лично упозна бискупа Милетића у време када је овај католичку цркву постепено чистио од обичаја и било каквих веза са исламом и православљем. Корак даље у одвајању католика од православних у Босни учинио је „Наредбама“ од 24. марта 1818. у којима је запретио да ће у „proklestvo velikó upa[sti], po odregegnu [njegovih] Biskupá proshasti, i [t]adascgnega, svi oni, kojise vinčaju kod Suda izvanskoga, i svi gniovi nagovaraoczi, vichniczi, i pomagaci. Takó i kojibise vinčali kod Popová Rischianski, u isto proklestvo upalibi“. (*Naredbe, i Uprave Biskupá Namistniká Aposctolski proshasti, i sadascgnega, kojese duxni imat prid očima, i često napomignat púku katoličanskomu u dneve zabilixenè svi posctovani xupniczi, i gniovi pomochniczi po svim xupama Bosanskoga Vikariata Aposctolskoga, sabrane, i uregene Od Prisvitloga, i Priposctovanoga Gospodina fra Agustina Milletichia biskupa Daulianskoga, i Namistnika Aposctolskoga u Bosni svoj, u Herczegovini, i u Posavini Turskoj, i usctampane po dopusctegnu svetogh skuppa od rasciregna virre*, Rim 1828, 8.)

⁹² ASBKT, АКТ–КР (1817–1818) – 19. c., *baron Simbschen – Das Geheime Hof und Staatskanzlei*, Travnik, 16 August 1818.

поткупљивања поклонима и расним пастувима била је међу обичним људима у Босни тумачена као „несвакидашњи догађај коме се свако чуддио“.⁹³ Аустрија је такође тражила ослонац код муслимана, а један од присталица бечког двора био је бивши везиров тефтердар Хаџи Авди-бег. Конзул Симбшен је за њега гарантовао да је био „одушевљени пријатељ њихових настојања“, који је у време побуне Сарајлија против везира Али-паше био заједно са њим протеран из Босне. Из ових разлога Аустрија је свесрдно радила на томе да врати овог човека на стару позицију са које би могао ефикасније заступати њене политичке интересе.⁹⁴ Улога Авди-бега је била тим пре значајна, будући да је босански везир за Аустријанце био без довољне одлучности за реформу босанског друштва у њиховом интересу.⁹⁵ Иако је везир био наклоњен Аустрији и њеним установама,⁹⁶ ипак, његова политика била је исувише под утицајем конзервативних муслимана, пре свега Диван-ефендије, Хазнадара, Махмердара и Сараф-паше. Босански везир је важио за доброћудног, скромног и плаховитог човека, кога су људи из његовог најближег окружења злоупотребљавали на најбезобзирнији начин. За везирову доброту Симбшен је навео да се „граничила са лудошћу“. Ти недобронамерни прваци су одржавали присну везу и са побуњеним острожачким капетаном Беширевићем, противником Аустрије и највећим заговорником забране даљег рада њеног конзулата.⁹⁷

У то време су се у свим већим градовима Босанског ејалета све јасније диференцирали проаустријски и антиаустријски расположени муслимани. Типичан пример је била Бања Лука, у којој је убијеног капетана на дужности наследио његов малолетни син, чији је заштитник до његовог пунолетства постао Хасан-бег. Овај је био брат познатијег, према Аустрији изузетно непријатељски настројеног, острожачког капетана Беширевића. Са друге стране, бањалучки муфтија и кадија били су нескривене присталице бечког двора.⁹⁸ На састанку босанских капетана одржаном средином октобра 1818. године којим је председавао Беширевић озбиљно се расправљало да се аустријски конзулат уклони из везирове близине.⁹⁹ Беширевић је антиаустријском политиком настојао приграбити највећи утицај у провинцији, поготово након што је у

⁹³ Ibidem – 19. d., Ibidem – Fürsten Metternich, Ibidem, 16 August 1818.

⁹⁴ Ibidem – nema br. dok., Ibidem – baron von Stürmer, Ibidem, 1 September 1818.

⁹⁵ Ibidem – 15., Ibidem – Fürsten Metternich, Ibidem, 21 September 1818.

⁹⁶ Ibidem – 1, Ibidem, Ibidem, 22 September 1818.

⁹⁷ Ibidem – 15., Ibidem, Ibidem, 21 September 1818.

⁹⁸ Ibidem – nema br. dok., Ibidem – Notar Josip Kovačić, Ibidem, 13 Oktober 1818.

⁹⁹ Ibidem – nema br. dok., Ibidem – Das Geheime Hof und Staatskanzlei, Ibidem, 16 Oktober 1818.

Бањалуци у градску тврђаву затворио поменутог муфтију и кадију Иници-агу, а који су, према Симбшену, важили за зачетнике реда и били присталице „позитивног“ (проаустријски – Б. Т.) политичког курса.¹⁰⁰

Стабилизовање политичких односа са Србијом настављено је када је босански везир крајем марта 1819. године послао свог дефтердара у посету кнезу Милошу.¹⁰¹ Слањем следећег месеца српском кнезу одсечене главе неког хајдучког харамбаше из Босне,¹⁰² босански везир је јасно стављао до знања како неће дозвољавати немире у својој провинцији, поготово не оне за које се веровало да су подстицани из Србије. За време Мустафа-пашиног наследника везира Мехмеда Ружди-паше (27. јули 1819 – 8. децембар 1819)¹⁰³ у Сарајеву је планула буна против његове владавине. Нови везир је у жељи да на брзину стекне богатство похватао и позатварао неколико угледних сарајевских Јевреја и хришћана што је изазвало неке сарајевске муслимане на побуну, са захтевом да се ухапшеници одмах пусте на слободу.¹⁰⁴ О нестабилности прилика током марта 1819. године у источном делу Босанског ејалета писао је конзул барон Симбшен кнезу Метерниху. Тамо је Салих-бег сребренички у свом округу наоружао неколико хиљада муслимана и православних Срба са намером да нападне и освоји Сарајево.¹⁰⁵

Нови босански везир од краја 1819. године био је Али Целалуддин-паша (8. децембар 1819 – 28. новембар 1822),¹⁰⁶ студент калиграфије¹⁰⁷ и некада дервиш из реда бекташа. Његов основни политички задатак био је сламање босанских паша и бегова. Због тога што је сузбијао њихову нетолеранцију према хришћанима, муслимани су Целалуддина-пашу сматрали Французем.¹⁰⁸ Други његов политички задатак добијен од Порте био је спречавање потенцијалног савеза босанских муслимана и Али-паше Јањинског. Од новог везира се очекивало да у корену сасече било какву могућност образовања нове исламске државе у којој би босански муслимани играли важну улогу.¹⁰⁹ Целалуддин-пашине три године

¹⁰⁰ Ibidem – 23. о., *Ibidem – Fürsten Metternich*, Ibidem, 16 Oktober 1818.

¹⁰¹ АС, Збирка Мита Петровић – 13, А 213–1819, *Никола Костић – књазу Милошу Обреновићу*, Чачак, 17. (29) март 1819.

¹⁰² АС, Домаћи Турци кнезу Милошу (ДТКМ), ФКК XXIX (1816–1838) – 159, *Мехмед-ага – истом*, 8. (20) април 1819.

¹⁰³ S. S. Hadžihuseinović Muvekkit, *nav. djelo*, 831.

¹⁰⁴ H. Dizdar, *Muslimani i kršćani pod turskom vlašću u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo 1944, 11.

¹⁰⁵ G. Šljivo, *nav. djelo*, 184.

¹⁰⁶ S. S. Hadžihuseinović Muvekkit, *nav. djelo*, 836.

¹⁰⁷ *Исто*, 848.

¹⁰⁸ I. F. Jukić, *Putopisi i istorisko-etnografski radovi*, Sarajevo 1953, 298.

¹⁰⁹ M. Prelog, *Povijest Bosne u doba osmanlijske vlade*, II dio, (1739–1878), Sarajevo 1913, 30.

владавине биле су према речима Сафвет-бега Башагића: „године крвавог везировања“, када су многи босански бегови, капетани и алајбегови практично уништени. Од познатих муслиманских првака он је лишио живота: Дрнда-алајбега, Хаџи Салих-бега Сребреницу, Кулина-капетана, Мехмед-бега Бајбута, Алај-бега Петровца, Крупа-капетана, Дервента-капетана, Тахир Маглај-капетана, Мурад-капетана из Градачца и познатог Шејх Илхамију Жепчака. Капетане Бихаћа, Острошца и Санског Моста, заједно са породицама, прогнао је, док су се неки, као Смаил-ага Ченгић, спасили бегом из Травника. И код Сарајлија је све више сазревала свест о нужности протеривања породице Бабић, у првом реду муселима Омер-бега и његовог сина Мехмед-бега. Бабићи су у Сарајеву образовали „јаку странку“ и били су познати по томе што су многе босанске ајане обедили код везира и султана. Били су прави разбојници, који су отимали, силовали и убијали. Сарајлије су устале против Бабића, али и осталих самовољних бегова и ага у целом Босанском ејалету. Побуњене Сарајлије су са потписима муле, улеме и осталих мирних грађана послали по једном аги из Сарајева своје потписе на Порту о њиховом протеривању. На то је у Сарајево стигао ферман, да се из Босанског ејалета протера 18 првака и то из породица: Бабић, Џинџафић, Ђула Мустафа, Сакић, Чизмеџија, Адемовић, Рустемагић, Сарач и Шеро.¹¹⁰

Џелалуддин-паша је пацификовао и хришћане, тако што им је посебном бујурулдијом од 23. маја 1820. године у већем броју градова северне и источне Босне (Тешањ, Жепче, Маглај, Грачаница, Горња и Доња Тузла, Бијељина, Зворник, Сребреница, Бирач, Кладањ, Олово и Вишеград) забранио слободно ношење оружја.¹¹¹ Босански везир је код вишег православног клера инсистирао на смиривању бунтовних свештеника и верника. Сарајевског владика Венијамина слао је маја идуће године чак у Босанску Крпу да притисне своје свештенике, да ови умирују побуњени народ.¹¹² Иако је аустријски конзул окарактерисао Џелалуддин-пашу „бруталним и неодговорним насилником“, ¹¹³ католици су се

¹¹⁰ S. Bašagić–Redžepašić, *Kratka uputa u prošlost Bosne i Hercegovine (od g. 1463–1850)*, Sarajevo 1900, 131–132.

¹¹¹ Dok. Travnik (?) 28. Redžep 1235. (11. V 1820.), Bujruldiја o zabrani nošenja noževa i pištolja za raju i zimije (šerijatом prožetoј gospodi kadiјama Tešnja sa Žepčem, Maglaja, Gračаницe, Tuzle Gornje i Tuzle Donje, Bijeljine, Zvornika, Srebrenice, Birče i Kladnja sa Olovom i Višegradа) (*Maglajski sidžili 1816–1840*, prev. i prir. D. Boјanić–Lukač i T. Katić, Sarajevo 2005, 96).

¹¹² G. Šljivo, *nav. djelo*, 259.

¹¹³ Konzul Simbschen – podmaršалу baronu Radivojeвићu, Travnik 2. VII 1820. (H. Kreševljaković, D. M. Korkut, *Travnik u prošlosti 1464–1878. Naročito kao glavni grad Bosne 1699–1850*, Travnik 1961, 148).

радовали истребљењу босанских капетана. Католици су се радовали свим везировим акцијама против муслиманских првака, поготово што је „сваки од њих у својој капетанији имао право сабље; посићи оли обисити могли су без да иком од тога одговорни морали су бити“. Осим тога, све до везира Целалуддин-паше, босански „везир сидио је у Травнику кано дрвена Мариа. Што би хтели капетани, то би радили. Исти капетани, кад не би везира бегенисали, прогњали би га из Босне“.¹¹⁴ Ништа мање од капетана нису били угрожени ни херцеговачки католици, чији се представник дон Андрија Маслаћ жалио 12. фебруара 1820. године брату Видоју на коловође муслиманских разбојника, сина почитељског капетана Мујагу Тасовца и Али-агу из Стоца.¹¹⁵

Целалуддин-паша је 11. јуна 1822. године коначно ухватио и у Бањалуци на најсвирепији начин ликвидирао острожачког капетана Хусеин-бега Беширевића. Нешто касније ухваћени су: капетан Босанског Новог бег Церић, затим Заим-бег Беширевић из Острошца и капетан Босанске Крупе Арнаутовић.¹¹⁶ Целалуддин-паша је до краја своје владавине 1822. године коначно погубио и херцеговачког муслиманског првака Ризванбеговића, оца познатијег Али-паше.¹¹⁷

Било је потпуно илузорно очекивати од српског кнеза Милоша да помогне идеју тадашњих грчких револуционара „хетериста“ око образовања Балканске федерације, по примеру Сједињених Америчких Држава. Србији је према плану „хетериста“ додељена Босна, али под условом да Срби у њој прво изазову устанак православних. То није било могуће, из простог разлога што се кнез Милош није никада окретао против султана.¹¹⁸ Супротно кнезу Милошу, црногорски владика Петар је исказивао ослободилачке тенденције. Он је у једној од својих посланица од 2. јуна 1820. године, највероватније да би код једноверних Херцеговаца подигао устанички морал, лажно навео за Србе како су они у новом рату са Турцима сву своју „силу обрат[или] пут Босне и Херцеговине“.¹¹⁹ Међутим, за кнеза Милоша се с правом може тврдити да

¹¹⁴ J. Baltić, *Godišnjak od događaja crkvenih, svjetskih i promine vremena u Bosni*, Sarajevo 2003, 116.

¹¹⁵ I. Puljić, *Trebinjsko-mrkanska biskupija u XIX stoljeću*, Povijesno-teološki simpozij prigodom stogodišnjice ponovne uspostave redovite hijerarhije u Bosni i Hercegovini, Sarajevo 1. i 2. srpnja 1982: *Katolička crkva u Bosni i Hercegovini u XIX i XX stoljeću*, Studia Vrhbosnensia–1, Sarajevo 1986, 92.

¹¹⁶ G. Šljivo, *nav. djelo*, 283–284.

¹¹⁷ I. F. Jukić, *nav. djelo*, 182.

¹¹⁸ М. Екмечић, *Стварање Југославије 1790–1918*, 1, Београд 1989, 210–211.

¹¹⁹ Док. На Цетиње маја 20, 1820. Владика Петар–Граховљанима, Бањанима и Рудињанима (П. I Петровић Његош, *Посланице Црногорцима, Брђанима и Приморцима*, књ. I, Цетиње 1935, 137).

није имао јасно дефинисану представу о Босни. У младости, он је, како сведочи његов савременик биограф Вук Караџић, „трговачке волове неколика пута терао преко Босне и Ерцеговине на море (к Задру)“¹²⁰ и то је било сво његово знање о Босни. Оно о чему је у новонасталој политичкој ситуацији у погледу Босне највише мислио српски кнез било је досељавање већег броја православних у Србију. Милош је 28. јула 1820. године писао Јеврему Обреновићу о неопходности да се, како се изразио: „у недра отечества нашего приме“ сви угрожени „од насилија турскога“ из „Посавине Прекодринске“ (босанска Посавина – Б. Т.). Из истог разлога је кнез Милош наредио да се на Дрини поставе људи за прихватање пребега.¹²¹

Сарајевски владика Венијамин је крајем маја 1821. године, након посете босанском везиру у Травнику, позивао једном Прокламацијом у сарајевској цркви своје вернике на мир и покорност законитим властима. То босанском везиру није био довољан исказ лојалности па је већ средином јуна, осим Венијамина, затворио на неколико дана у Травнику и херцеговачког Јосифа и зворничког Гаврила. Сви су убрзо били пуштени на слободу, али не и да се врате у своје епархије.¹²² Ова хапшења десила су се у време Грчког устанка 1821. године и требало је да послуже као опомена православнима у Босанском ејалету.¹²³ Изгледа да је, осим ових хапшења и застрашивања, босански везир био одговоран и за тадашњу „сечу Србаља Бошњака, најглавнији[х] кнезова и попова којих је преко 165 погубио“ у Босанској Крајини.¹²⁴

Српски кнез Милош се тек на пролеће 1821. године заинтересовао за политичке прилике у Босанском ејалету, тражећи од својих људи са

¹²⁰ В. С. Караџић, *Милош Обреновић, кнзъ Сербїи или грађа за Српску Историју нашега времена*, Будим 1828, 44.

¹²¹ Т. Р. Ђорђевић, *Насељавање Србије за време прве владе кнеза Милоша Обреновића (1815–1839)*, Гласник Географског друштва 5 (1921) 117.

¹²² Н. Радосављевић, *Вести о православној цркви у Босанском пашалуку у извештајима кнезу Милошу из Ужичке нахије и ужичког окружја (1816–1839)*, Зборник Матице српске за историју 74 (2006) 108–109. Ипак, зворнички владика Гаврило вратио се у своје владичанство, и у Зворнику 1823. подигао и лично освештао нову православну цркву, око које ће касније бити образована „српска варош“ (М. Hudović, *Zvornik, slike i bilješke iz prošlosti*, Sarajevo 2000, 87–88).

¹²³ Н. Радосављевић, *Херцеговачки митрополити 1766–1878*, Историјски часопис LVII (2008) 181.

¹²⁴ П. К. Карано-Твртковић, *Додатакъ къ србскимъ споменницѣма или кратко земљописаніе о Босни* (Павле К. Карано-Твртковић, *Србскии споменицы или старе рисовуль, дипломе, повелѣ, и сношения босански, сербски, херцеговачки, далматински, и дубровачки краљѣва, царева, банова, деспота, кнезова, войвода и властелина, часть прва*, Београд 1840, XVIII).

терена извештаје о стању босанске (муслиманске – Б. Т.) војске. Већ почетком лета он је преко Дрине послао своје прве шпијуне.¹²⁵ Сазнао је да су се „босански Турци“ спремали за евентуални рат против Србије.¹²⁶ Да би у новонасталој политичкој ситуацији многобројна „Срб раја“ у Босни остала мирна, обећавао је султан да ће јој све „што ишту поклонити“.¹²⁷ О тадашњем превирању у Босанском ејалету сазнаје се и од сарајевског трговца Алексе Марића, који се у то време послом налазио у Дубровнику. Он је обавестио већнике Лазарета како је у „Босни запажено невиђено кретање курира, које [је] паша [слао] тамошњим командантима, али да се н[ије] зна[ло] ништа о садржају тих његових наредби пошто је то [била] веома добро чувана тајна“.¹²⁸

Конзервативни муслимански прваци, нарочито они из Босанске Крајине, су реформе Турског царства, а које су они схватили као попуштање хришћанским поданицима, сматрали знаком слабости. Они су према тврдњи Владимира Ћоровића припадали такозваној „атавистичкој“ аутономној традицији која је гајила неку врсту племенске мржње према Османлијама.¹²⁹ Ова политичка струја вршила је велики притисак на тадашњег везира. Када је сарајевски владика почетком јануара 1822. године позивао неке свештенике и представнике кметова код њега у Травник, веровало се да је то рађено под притиском босанског везира.¹³⁰ Овај, као и притисак који су вршили неки антиреформски расположени муслимани имао је крајем фебруара 1822. године за последицу да велики број хришћана пожели „да у Немца (Аустрија – Б. Т.) место траже“.¹³¹

Из Травника је у октобру 1822. године преко Сјенице у Цариград било послано „осам глава босанских капетана и бегова“. Побуњене Сарајлије које су за башагу поставили Ђула-агу помиловани су од босанског

¹²⁵ АС, Пожешка нахија (ПН), ФКК XXIII (1815–1838) – 83, *Радосав Јелечанин и Михаило Радивојевић* – књазу Милошу Обреновићу, Карановац, 23. мај (4. јуни) 1821.

¹²⁶ Исто – 89, *Васа Поповић* – истом, Чачак, 16. (28) јуни 1821.

¹²⁷ Исто – 98, *Исти* – истом, Карановац, 9. (21) август 1821. Православних је, према једној процени о „stanju bosanskih religija“ из 1821. било највише, а православна вера, уз „mnogobrojne tamošnje muslimane“, сматрана је „glavnom bosanskom religijom“. Katolika је било daleko najmanje, тек око 50.000 (*Historisch-Topographische Beschreibung von Bosnien und Serbien mit besondrer Hinsicht auf die neusten Zeiten, mit einer Karte*, Wien 1821, 30).

¹²⁸ Музеј Републике Српске Бања Лука, Архивска грађа из збирке османско-турског периода (1527–1878) – нема бр. док., *Писмо из Дубровника*, Ragusa, 16. april 1821.

¹²⁹ В. Ћоровић, *Национални развој Босне и Херцеговине у прошлости (до 1875. године)* (Напор Босне и Херцеговине за ослобођење и уједињење, Сарајево 1929, 27).

¹³⁰ АС, Соколска нахија, ФКК XXVIII (1816–1838) – 42, *Петар Васић* – књазу Милошу Обреновићу, Берћина, 23. децембар 1821 (4. јануар) 1822.

¹³¹ АС, ПН, ФКК XXIII (1815–1838) – 112, *Васа Поповић* – истом, Чачак, 15. (27) фебруар 1822.

везира.¹³² Без обзира на Милошеве добре односе са босанским везиром, сарајевски јањичарски ага се исто тако трудио да одржи солидну релацију са српским кнезом. Њихово пријатељство је потврђено када је српски кнез на позив нишког мухафиза Хусеин-паше помогао 3. августа 1822. године јањичарском аги дајући му коње, само да би се овај могао вратити у Сарајево.¹³³ Свакако да је гостопримство и пружена помоћ кнеза Милоша оставила на сарајевског агу Исмаил-пашу позитиван утисак и додатно учврстила њихово пријатељство.¹³⁴ Међутим, постоје основане сумње да је кнез Милош играо двоструку игру и да је већ тада имао развијену шпијунску мрежу, осим код православних и међу муслиманима предвођеним њему оданим Сребреничанином Салих-бегом.¹³⁵ То и не треба да чуди, јер је кнез својом несумњиво лукавом политиком временом постао утицајнији од бројних везира у Царству. Варали су се сви у Босни, муслимани као и православни, да би им кнез Милош у случају антитурске побуне био од било какве политичке помоћи. Већ тада је била позната његова политичка парадигма, по којој је оданост султану стављао на прво место.¹³⁶ Српске тајне службе сазнале су од неког „стар[ог] Турчин[а]“, који је заједно са другим муслиманима из Сарајева, Зворника и Травника слободно долазио у Србију ради трговине, да се по Травнику са зебњом причало за „коцу“ Милоша, да је могао „перви според цара (султан – Б. Т.) бити“.¹³⁷ Пре би се могло закључити да је кнез Милош пратио догађаје у Босанском ејалету и то не да би помогао промене, већ да би све покрете издавао султану. Он је почетком 1822. године остао без једног од најбољих шпијуна међу муслиманима, више пута спомињаног Салих-бега сребреничког, који се отворено побунио против Целалуддин-паше и био убијен, док му је имовина растурена и конфискована.¹³⁸

Босански везир Али Целалуддин-паша, кога је једна самостанска хроника упамтила као „праведног, доброг, паметног и гласовитог владоца Босне“ умро је крајем 1822. године у Травнику. У истој хроници се каже да је он био праведан судија и велики противник „каматарима, пуштахијама и великашима, [а] утјешење сиромашних“.¹³⁹ За њега се, осим

¹³² Исто –156, *Исти – истом*, Чачак, 26. септембар (8. октобар) 1822.

¹³³ АС, ТССКМ, ФКК XXX (1812–1840) –296, *Хусеин паша, мухафиз Ниша – истом*, 22. јули (3. август) 1822.

¹³⁴ Исто –304, *Исмаил-паша – истом*, 15. (27) новембар 1822.

¹³⁵ АС, ДТКМ, ФКК XXIX (1816–1838) –224, *Сулејман-бег – истом*, 1. (13) децембар 1822.

¹³⁶ М. Екмечић, *нав. дело*, 216–217.

¹³⁷ АС, ПН, ФКК XXIII (1815–1838) –115, *Васа Поповић – књазу Милошу Обреновићу*, Чачак, 24. фебруар (8. март) 1822.

¹³⁸ G. Šljivo, *нав. djelo*, 277.

¹³⁹ J. Jelenić, *Ljetopis franjevačkog samostana u Kr. Sutjesci*, Glasnik Zemaljskog muzeja 39 (1927) 177.

сумње да је припадао калуђерској секти бекташи, говорило да је чак посећивао и хришћанске богомоље. Није држао харем и двор. Неке Сарајлије су се због оваквог понашања жалиле јањичарском оцаку у Цариграду, тврдећи да је реч о хришћанину, а не муслиману.¹⁴⁰ Ипак, код католика је у народу остала пословица: „*Неће Босна стећи бана Кулина ни везира Целалудина*“.¹⁴¹ Смрт овог везира је према речима Ранкеа изазвала велике политичке промене, а Босански ејалет вратила на старо стање, нарочито зато што је Porta за новог везира послала човека без било каквог угледа¹⁴² Шерифа Сирри Селим-пашу (28. новембар 1822 – 12. мај 1826).¹⁴³

¹⁴⁰ Л. Ранке, *нав. дело*, 287.

¹⁴¹ Ј. Baltić, *нав. djelo*, 109.

¹⁴² Л. Ранке, *нав. дело*, 289.

¹⁴³ S. S. Hadžihuseinović Muvekkit, *нав. djelo*, 849–850.

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ – LIST OF REFERENCES

Архиви – Archives

- Архив Србије. [Arhiv Srbije]
– Фонд Књажевска канцеларија (1812–1840) [Fond Knjažeska kancelarija (1812–1840)]
– Збирка Мите Петровића [Zbirka Mite Petrovića]
Архив Средњобосанског кантона, Травник [Arhiv Srednjobosanskog kantona, Travnik]
– Аустријски конзулат у Травнику–Кореспондент протокол (1817–1818) [Austrijski konzulat u Travniku–Korespondent Protokol (1817–1818)]
Музеј Републике Српске, Бања Лука [Muzej Republike Srpske, Banja Luka]
– Архивска грађа из збирке османско–турског периода [Arhivska građa iz zbirke osmansko–turskog perioda (1527–1878)]

Извори – Primary Sources

- Maglajski sidžili 1816–1840.*, prev. i prir. D. Bojanić–Lukač, T. Katić, Sarajevo 2005.
Naredbe, i Uprave Biskupá Namistniká Aposctolski proshasti, i sadascgnega, kojesu duxni imat prid očima, i često napomignat púku katoličanskomu u dneve zabilixenè svi posctovani xupniczi, i gniovi pomochniczi po svim xupama Bosanskoga Vikariata Aposctolskoga, sabrane, i uregene Od Prisvitloga, i Priposctovanoga Gospodina fra Agustina Milletichia biskupa Daulianskoga, i Namistnika Aposctolskoga u Bosni svoj, u Hercegovini, i u Posavini Turskoj, i usctampane po dopusctegnu svetogh skuppa od rasciregna virre. Rim 1828.
Historisch–Topographische Beschreibung von Bosnien und Serbien mit besondrer Hinsicht auf die neusten Zeiten, mit einer Karte, Wien 1821.
Петровић Његош П. I, *Посланице Црногорцима, Брђанима и Приморцима*, књ. I, Цетиње 1935. [Petrović Njegoš P. I, *Poslanice Crnogorcima, Brđanima i Primorcima*, књ. I, Cetinje 1935.]

Новине – Newspapers

- Новине Србске из Царствующега града Виенне/Новине Србске у Виенни* [Novine Serbske iz Carstvujušćega grada Vienne/Novine Srbske u Vienni]

Литература – Secondary Works

- Baltić J., *Godišnjak od događaja crkvenih, svietskih i promine vremena u Bosni*, Sarajevo 2003.
Batinić M. V., *Djelovanje franjevaca u Bosni i Hercegovini za prvih šest vjekova njihova boravka*, Svezak III, *Provincija (1700–1835)*, Zagreb 1887.
Bašagić–Redžepašić S., *Kratka uputa u prošlost Bosne i Hercegovine (od g. 1463–1850)*, Sarajevo 1900.
Dizdār H., *Muslimani i kršćani pod turskom vlašću u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo 1944.
Glavaš R., *Život Rafe Barišića, naslovnoga biskupa azotskoga i apoštolskog namjestnika u Bosni i Hercegovini*, Mostar 1900.
Hadžihuseinović Muvekkīt S. S., *Povijest Bosne*, 2, Sarajevo 1999.
Hudović, M., *Zvornik, slike i bilješke iz prošlosti*, Sarajevo 2000.

Ivić A., *Novi podaci za proučavanje srpskog ustanka*, Vjesnik Kr. hrvatsko-slavonsko-dalmatinskoga Zemaljskog arkiva XVII (1915) 120–154.

Jelenić J., *Kultura i bosanski franjevci*, II svezak, (1780–1878), Sarajevo 1915.

Jelenić J., *Ljetopis franjevačkog samostana u Kr. Sutjesci*, Glasnik Zemaljskog muzeja XXXIX (2) (1927) 167–191.

Jukić I F., *Putopisi i istorisko-etnografski radovi*, Sarajevo 1953.

Kamber D., *Patnje i poteškoće katoličkog klera, Prema izvještaju biskupa Miletića godine 1815.*, Vrhbosna katoličkoj akciji 1/LVI (1942) 5–15.

Kreševljaković H., Korkut M. D., *Travnik u prošlosti 1464–1878 (Naročito kao glavni grad Bosne 1699–1850)*, Travnik 1961.

Kristić A., *Kulturno-privredni dokumenti Hrvata-katolika Bosne*, Glasnik hrvatskih zemaljskih muzeja LIV (1942) 1943, 177–191.

Makanec A., *Sulejman-paša Skopljak*, HNK Napredak XXXV (Sarajevo 1945) 1944, 79–89.

Muderizović R., *Nekoliko muhurova bosanskih valija*, Glasnik Zemaljskog muzeja 1–2/XXVIII (1916) 1–39.

Muderizović R., *Biografija Mulle Mestvice i korespodencija Murad-kapetana Gradaševića iz 1818–1819. godine*, Glasnik Zemaljskog muzeja 2/XLIV (1932) 69–83.

Prelog M., *Povijest Bosne u doba osmanlijske vlade*, II dio, (1739–1878.), Sarajevo 1913.

Puljić I., *Trebinjsko-mrkanska biskupija u XIX stoljeću*, Povijesno-teološki simpozij prigodom stogodišnjice ponovne uspostave redovite hijerarhije u Bosni i Hercegovini. Sarajevo 1. i 2. Srpnja 1982: Katolička crkva u Bosni i Hercegovini u XIX i XX stoljeću, Studia Vrhbosnensia, 1, Sarajevo 1986, 91–119.

Šljivo G., *Posjeta bosanske delegacije austrijskom caru 24. oktobra 1817. u Slavanskom Brodu*, Istorijski zbornik 6/VI (1985) 7–28.

Šljivo G., *Bosna i Hercegovina, 1813–1826.*, Banjaluka 1988.

Vrdoljak M. B., *Apostolski vikarijat u Bosni 1735–1881.*, 17–130. (Vrdoljak, M. B., *Plodovi ljubavi i žrtve, prinosi iz povijesti, kulture i arheologije*, Livno 2005)

Вукићевић М. М., *Знаменити Срби Мусломани*, Београд 1906. [Vukićević M. M., *Znameniti Srbi Muslomani*, Beograd 1906]

Вукићевић М. М., *Хасан-ага Крајишник*, Босанска вила 19–20/XIII (1898) 300–302. [Vukićević M. M., *Hasan-aga Krajišnik*, Bosanska vila 19–20/XIII (1898), 300–302]

Гавриловић М., *Спољашња политика Србије у XIX веку*, Српски књижевни гласник 16 (III, 6) (1901) 440–451. [Gavrilović M., *Spoljašnja politika Srbije u XIX veku*, Srpski književni glasnik 16 (III, 6) (1901) 440–451]

Добри бег Омарија из Сарајева. Истинити догађај 1818. по причању старца Х. Јове Бесаровића, Јавор 11/XII (1885) 345–348. [Dobri beg Omarija iz Sarajeva. Istiniti događaj 1818. po pričanju starca H. Jove Besarovića, Javor 11/XII (1885) 345–348]

Ђорђевић Р. Т., *Насељавање Србије за време прве владе кнеза Милоша Обреновића (1815–1839)*, Гласник Географског друштва 5 (1921) 116–138. [Đorđević R. T., *Naseljavanje Srbije za vreme prve vlade kneza Miloša Obrenovića (1815–1839)*, Glasnik Geografskog društva 5 (1921) 116–138]

Екмечић М., *Стварање Југославије 1790–1918*, 1, Београд 1989. [Ekmečić M., *Stvaranje Jugoslavije 1790–1918*, 1, Beograd 1989]

Живковић М., *Сарајево од свог постанка до данас*, Пожаревац 1894. [Živković M., *Sarajevo od svog postanka do danas*, Požarevac 1894]

Ивић А., *Аустрија према устанку Срба под Милошем Обреновићем (Од марта до децембра 1815. године)*, Vjesnik kr. hrvatsko-slavonsko-dalmatinskoga Zemaljskog arkiva XIX/3–4 (1917), 260–281. [Ivić A., *Austrija prema ustanku Srba pod Milošem Obrenovićem (Od*

marta do decembra 1815. godine), Vjesnik kr. hrvatsko-slavonsko-dalmatinskoga Zemaljskog arkiva XIX/3–4 (1917) 260–281]

Јовановић [Ј.], *Преглед национално–политичког живота српског у XIX веку*, Српски књижевни гласник 10 (II, 6) (1901) 426–439. [Jovanović [Lj.], *Pregled nacionalno-političkog života srpskoga u XIX veku*, Srpski književni glasnik 10 (II, 6) (1901) 426–439]

Карано–Твртковић К. П., *Додатак кь србскимъ споменницѣма или кратко земљописаніе о Босни*, I–XXIII. (Карано–Твртковић К. П., *Srbskii spomenici ili stare risovulje, diplome, povelje, i snošenija bosanski, serbski, hercegovački, dalmatinski, i dubrovački kraljeva, careva, banova, despota, knezova, vojvoda i vlastelina, čast prva*, Beograd 1840) [Karano–Tvrković K. P., *Dodatak k srbskim spomennicima ili kratko zemljopisanie o Bosni I–XXIII*. (Karano–Tvrković K. P., *Srbskii spomenici ili stare risovulje, diplome, povelje, i snošenija bosanski, serbski, hercegovački, dalmatinski, i dubrovački kraljeva, careva, banova, despota, knezova, vojvoda i vlastelina, čast prva*, Beograd 1840)]

Караџић Стеф. В., *Милош Обреновић, кнѣзъ Сербіи или грађа за Српску Историју нашега времена*, Будим 1828. [Karadžić Stef. V., *Miloš Obrenović, knjaz Srbije ili građa za Srpsku Istoriju našega vremena*, Budim 1828]

Куниберт Б., *Српски устанак и прва владавина Милоша Обреновића 1804–1850.*, Београд 1901. [Kunibert B., *Srpski ustanak i prva vladavina Miloša Obrenovića 1804–1850.*, Beograd 1901]

Радосављевић Н., *Вести о православној цркви у Босанском пашалуку у извештајима кнезу Милошу из Ужичке нахије и ужичког окружја (1816–1839)*, Зборник Матице српске за историју 74 (2006) 105–116. [Radosavljević N., *Vesti o pravoslavnoj crkvi u Bosanskom pašaluku i izveštajima knezu Milošu iz Užičke nahije i užičkog okružja (1816–1839)*, Zbornik Matice srpske za istoriju 74 (2006) 105–116]

Радосављевић Н., *Херцеговачки митрополити 1766–1878.*, Историјски часопис LVII (2008) 175–196. [Radosavljević N., *Hercegovački mitropoliti 1766–1878.*, Istorijски časopis LVII (2008) 175–196.]

Ранке Л., *Србија и Турска у деветнаестом веку*, Београд 1892. [Ranke L., *Srbija i Turska u devetnaestom veku*, Beograd 1892]

Стојанчевић В., *Срби Сарајлије у Првом српском устанку*, Зборник за историју Босне и Херцеговине 2 (1997) 197–205. [Stojančević V., *Srbi Sarajlije u Prvom srpskom ustanku*, Zbornik za istoriju Bosne i Hercegovine 2 (1997) 197–205]

Ђоровић В., *Национални развој Босне и Херцеговине у прошлости (до 1875. године)*, 15–39. (Напор Босне и Херцеговине за ослобођење и уједињење, Сарајево 1929) [Đorović V., *Nacionalni razvoj Bosne i Hercegovine u prošlosti (do 1875. godine)*, 15–39. (Napor Bosne i Hercegovine za oslobođenje i ujedinjenje, Sarajevo 1929)]

Шљиво Г., *Један опис Сарајева из априла 1818. године*, Историјски зборник 7/VII (1986) 199–208. [Šljivo G., *Jedan opis Sarajeva iz aprila 1818. godine*, Istorijски zbornik 7/VII (1986) 199–208]

Bratislav Teinović

**POLITICAL LIFE IN THE BOSNIA EYALET (1815–1822) – SERBIAN AND
AUSTRIAN INTERPRETATION**

Summary

The year 1815 began with the Bosnia Eyalet ending the war with Serbia as a winner, after which a period of uneasy peace began on its eastern border. The peace depended on the personal relations of the Bosnian viziers with the controversial Serbian prince Miloš. During this seven-year period, the Bosnia Eyalet was shook up by internal Muslim disorder caused by the tendency of the majority of the captains for higher autonomy, along with the corruption and nepotism of the Bosnian viziers. These events were monitored by Austrian spies, with bishop Augustin Miletić as an ally. The Orthodox bishop in Sarajevo was also in favor of Austria. The Austrian consul in Travnik, baron Simbshen, characterized the political situation in the westernmost Turkish province at the beginning of 1818 as anarchic. The same opinion was held by the envoy of the Austrian court in Sarajevo, dr Dimitrije Atanasković. The governance of Mustafa Pasha happened during a strenuous political situation caused by the destruction of the majority of the Muslim nobles for which Atanasković said that the majority were incapable of understanding the higher political interests of the state. The stability of the province was especially shaken due to Serbian conspiring at the eastern border of Salih-bey's Srebrenica, while at the western border, the captain of Ostrozhac and anti-reformist Mehmed-bey Beshirovich pushed for openly anti-Austrian policy. Order in the country was finally re-established by the Bosnian vizier Ali Dzhelaluddin Pasha, who efficiently exterminated practically all disloyal Bosnian nobles.

Чланак примљен: 27. 02. 2020.

Чланак коначно прихваћен за објављивање: 07. 07. 2020.

Fabrizio RUDI

Université de Naples „Federico II“

Naples

Italie

L'UNIFICATION ITALIENNE ET LA PRINCIPAUTÉ DE SERBIE (1859-1862) D'APRÈS DES DOCUMENTS INÉDITS

Résumé : Cet article propose une nouvelle description des relations diplomatiques entre le Royaume de Sardaigne – le Royaume d'Italie depuis 1861 – et la principauté de Serbie pendant une période de l'histoire européenne particulièrement délicate en ce qui concerne l'équilibre des Puissances dans l'Europe centrale et danubienne, au temps où la diplomatie de la France de Napoléon III dominait l'Europe. La première partie du travail, qui traite de l'action des consuls sardes à Belgrade de l'armistice de Villafranca jusqu'à la mort du prince Miloš Obrenović, qui est retourné sur le trône après la destitution du prince Aleksandar Karadorđević, s'appuie sur l'historiographie la plus récente consacrée à la matière, en particulier italienne et serbe, sans oublier les ouvrages de référence plus anciens mais toujours pertinents. La seconde partie analyse les documents diplomatiques italiens édités permettant de constater l'existence d'un projet d'insurrection générale contre les Habsbourg dans toute la Hongrie, insurrection dont les créateurs étaient Lajos Kossuth et le général Klapka. Cette insurrection devait impliquer aussi l'action des Principautés Danubiennes, de la Principauté de Serbie, gouvernée par le Prince Michel (Mihailo) Obrenović III, ainsi que du nouveau-né Royaume d'Italie. L'article est accompagné de la transcription, la plus fidèle possible, d'un couple de documents inédits trouvés dans les Archives Centrales de l'État de Rome, qui fournissent de nouveaux détails très intéressants et utiles à propos de ce projet et de sa réalisation.

Mots-clés : Europe danubienne, Unification italienne, Prince Miloš Obrenović, Prince Michel (Mihailo) Obrenović III, Consuls sardes/italiens à Belgrade, lutte contre les Habsbourg, Hongrie révolutionnaire, Lajos Kossuth, Général Klapka, liaisons avec l'Italie.

Abstract: This paper proposes a new description of the diplomatic relations between the Kingdom of Sardinia – Kingdom of Italy since 1861 – and the Principality of Serbia during a particularly delicate period of European history regarding the balances of forces in Central and Danubian Europe, at a time in which the diplomacy of Napoleon III's France dominated Europe. The first part of the work, which deals with the action of the Sardinian consuls in Belgrade from the armistice of Villafranca until the death of the

Prince Miloš Obrenović, who returned to the throne after the deposition of the Prince Aleksandar Karadorđević, is structured taking in consideration the most recent historiography (especially Italian and Serbian) devoted to the subject, without forgetting the older but still relevant reference works. The second part follows the contents of the edited Italian diplomatic documents that reveal the existence of a plan of a general uprising against the Habsburgs in the entire Hungary, whose creators were Kossuth and the general Klapka. This insurrection should involve the action of the Danubian Principalities, Principality of Serbia, ruled by the Prince Michel (Mihailo) Obrenović III, and of the new Kingdom of Italy. Finally, this analysis is followed by an authentic transcription of a few of unpublished documents found in the Central State Archive in Rome, which provide new, remarkably interesting, and useful details about this project and its realization.

Keywords: Danubian Europe, Unification of Italy, Prince Miloš Obrenović, Prince Michael (Mihailo) Obrenović III, Sardinian/Italian consuls in Belgrade, fight against the Habsburg dynasty, revolutionary Hungary, Lajos Kossuth, General Klapka, links with Italy.

Au moment de la signature du Traité de Paris le 30 mars 1856, la Serbie se voyait protégée diplomatiquement non plus seulement par la Russie, mais aussi de façon multilatérale par la France, l'Autriche, la Prusse et le Royaume de Sardaigne : les autres Puissances du temps eurent occasion, avec ce système-ci, de limiter l'influence de Pétersbourg au cœur des Balkans¹. Il s'agissait d'un traitement que reçurent également les Principautés de Valachie et de Moldavie, qui furent occupées pendant les opérations de guerre au sud du Danube². Sur

¹ Voir, à ce propos, B. Jelavić, *History of the Balkans*, Vol. I, *Eighteenth and Nineteenth Centuries*, Cambridge 1983, 329-331. Voir aussi ces œuvres fondamentales : R. Romeo, *Cavour e il suo tempo*, 3 Vol., Bari, 1969-1984 (nouvelle édition 2012), III, 1854-1861 ; C. Cavour, *Diari (1833-1856)*, 2 Vol., a cura di A. Bogge, Roma 1991 ; F. Valsecchi, *L'alleanza di Crimea*, Milano 1948 ; F. Cognasso, *Storia della questione d'Oriente*, Torino 1948, 303-333. Des informations utiles sont également fournies par : A. D'Alessandri, *La Serbia e l'occupazione dei Principati Danubiani durante la crisi d'Oriente del 1853-1856*, *Annuario dell'Istituto romeno di cultura e ricerca umanistica di Venezia* 5 (2003) 311-319 ; B. Стојанчевић, *Србија у време Кримског рата: 1853-1856*, *Зборник Матице српске за историју* 55 (1997) 55-84 ; Љ. Алексић-Пејковић, *Француски утицај у спољној и унутрашњој политици Србије за време Кримског рата (1853-1856)*, *Историјски часопис* 11 (1961) 55-88 ; Н. Ранђеловић, *Протоколи Париског конгреса: Српске новине 1856. године*, Ниш 2009.

² Les autres conditions qui la Russie dut accepter furent : la neutralisation de la mer Noire, la fermeture des détroits pour tous les navires de guerre et l'interdiction de fortifier les zones côtières. Il faut ajouter la perte des trois districts (d'Ismail, de Cahul et de Belgorod) en Bessarabie, qui entraîna la perte du statut d'État riverain du Danube, et du territoire de Kars dans le Caucase. Voir à ce propos E. Hösch, *Storia dei paesi balcanici. Dalle origini ai giorni nostri*, Torino, traduction de l'allemand par Teodosio Orlando (erste Ausgabe, *Geschichte der Balkanländer. Von der Frühzeit bis zur Gegenwart*, Stuttgart, Kohlhammer Verlag, 1968), 2005, 122 ss. Pour l'historiographie serbe, voir, en particulier Д. М. Ковачевић, *Русија у међународним односима, 1856-1894. Од Кримског рата до савеза са Француском*, Београд 2012.

le Danube, les garnisons turques continuaient à être actives aux environs de la Serbie, mais le passage d'une armée étrangère à travers le territoire serbe, qui restait autonome en force des quatre *hatt-ı şerifler* de 1829, 1830, 1833 et 1838³, nécessitait un accord particulier entre les Puissances⁴.

À Belgrade, le prince Alexandre (Aleksandar) Karađorđević, fils du chef de la première insurrection serbe, tenait à se lier précisément à la Puissance qui avait dû contribuer à bloquer l'avancée russe dans les Balkans pendant la guerre de Crimée, et qui, compte tenu de la distance géographique des Puissances libérales, aurait pu en peu de temps remplacer la Russie dans l'Europe sud-orientale : l'Autriche. Un coup d'État organisé en septembre 1857 par Stefan Stefanović Tenka⁵, qui était alors le président du *Savet*, prévoyait une atteinte

³ À propos des quatre « édits suprêmes » voir : Љ. Кркљуш, *Правна историја српског народа*, Нови Сад 2002 (друго издање, Нови Сад 2004, измењено и допуњено издање; Источно Сарајево 2007) ; Р. Љушић, *Кнежевина Србија (1830-1839)*, Београд 1986. Il faut également y ajouter le *hatt-i hümayun* du 18 février 1856, qui réaffirmait la liberté de culte, l'égalité devant la loi, l'accès aux fonctions de l'État, l'équité fiscale pour tous les Chrétiens sujets du Sultan. On peut trouver le texte de l'édit dans *Législation ottomane ou Recueil des lois, règlements, ordonnances, traités, capitulations et autres documents officiels de l'Empire ottoman*, 7 Vol., par G. Aristarchi et D. Nicolaïdes, Imprimerie Frères Nicolaïdes, Constantinople 1873-1888, II, *Hattî-Humayoun* du 18 février 1856. – 10 Džemazil Ahir 1272. Pour plus d'informations sur les effets et le sens du *hatt-i hümayun* voir Th. von Sosnosky, *Die Balkanpolitik Österreich-Ungarns seit 1866*, 2 Vol., Stuttgart 1913, I, 113-119 ; R. H. Davison, *Turkish Attitudes Concerning Christian-Muslim Equality in the Nineteenth Century*, *The American Historical Review* 59, 4 (1954) 844-864. Voir, enfin, l'importante collection de documents en langue macédonienne : *Документи за борбата на македонскиот народ за самостојност и за национална држава*, уред. Х. Андонов-Пољански Универзитет „Кирил и Методиј“, Скопје 1981, 2 Том., I.

⁴ Lire, en particulier, les articles XXVIII et XXIX du Traité de Paris : « La principauté de Servie continuera à relever de la Sublime Porte, conformément aux hats impériaux qui fixent et déterminent ses droits et immunités, placés désormais sous la garantie collective des Puissances contractantes. En conséquence, la dite Principauté conservera son administration indépendante et nationale, ainsi que la pleine liberté de culte, de législation, de commerce et de navigation » ; « Le droit de garnison de la Sublime Porte, tel qu'il se trouve stipulé par les règlements antérieurs, est maintenu. Aucune intervention armée ne pourra avoir lieu en Servie sans un accord préalable entre les Hautes Puissances contractantes » *Traité de paix signé à Paris le 30 mars 1856 entre la Sardaigne, l'Autriche, la France, le Royaume uni de la Grande Bretagne et d'Irlande, la Prusse, la Russie et la Turquie, avec les Conventions qui en font partie, les protocoles de la Conférence et la déclaration sur les droits maritimes en temps de guerre*, Turin 1856. La première traduction de ces articles en langue serbe est la suivante : *Чланци Парискогъ трактата, закљученогъ подъ 18. Марта 1856. године, Тичући се Србије*, Београд 1856. Pour en savoir plus au sujet de l'application du Traité de Paris en Europe, voir H. Temperley, *The Treaty of Paris of 1856 and its execution*, *The Journal of Modern History* 4, 3 (1932) 387-414.

⁵ Sur la conspiration, voir С. Јовановић, *Уставобранитељи и њихова влада*, Београд 1932, 272-305 ; Н. Христић, *Мемоари, 1840-1862*, Ваљево 2006.

à la vie du prince Alexandre et, par conséquent, la remise de la principauté de Valachie du vieux Miloš Obrenović, chef de la seconde insurrection serbe, à Belgrade. Au moment où les conspirateurs devaient être condamnés et exécutés, la Sublime Porte invoqua le droit d'intervenir dans les affaires intérieures serbes, ce qui conduisit à la réinstallation d'Ilija Garašanin au Ministère de l'Intérieur. Les chefs du parti libéral et conservateur⁶ furent d'accord pour la convocation de la *Skupština*, qui décréta le 22 décembre 1858 la déposition du prince Alexandre du trône de Belgrade et le rappel au pouvoir de Miloš Obrenović, âgé de 78 ans.

En substance, le retour des Obrenović à Belgrade entraîna l'élimination de l'oligarchie construite par les « Défenseurs de la Constitution » (*Уставобранитељи*), et, par conséquent, la possibilité (bientôt éliminée) pour la politique étrangère russe, alors dirigée par le prince Aleksandr Sergeevič Gorčakov, d'influencer à long terme le destin de la principauté de Serbie⁷.

Avant le retour du prince Miloš à Belgrade, la *Skupština* avait nommé un Conseil de Régence composé de trois hommes : Ilija Garašanin, premier théoricien d'un processus de construction nationale en dehors des influences politiques autrichiennes et russes⁸, Stevča Mihailović, président de la *Skupština*, et Jeftimije Ugričić, président de la Cour de Cassation, qui réussirent avec difficulté à modérer la conception patriarcale de l'État du vieux prince⁹.

⁶ Les libéraux avaient clairement reçu leur formation culturelle et politique à Paris. Voir D. T. Bataković, *Histoire du peuple serbe*, Lausanne 2006, 159 ; Idem, *Le modèle français en Serbie avant 1914*, in: La Serbie et la France. Une alliance atypique : les relations politiques, économiques et culturelles, 1870-1940, dir. D. T. Bataković, Belgrade 2010, 13-100.

⁷ Voir : A. Tamborra, *Cavour e i Balcani*, Torino 1958 ; M. Cuzzi, *Prima dell'Italia, prima della Serbia: le attività consolari del Regno di Sardegna a Belgrado (1849-1861)*, L'Acropoli 14, 3 (2013) 240-274, 256. La monographie de Д. Леовац, *Србија и Русија за време друге владавине кнеза Михаила (1860-1868)*, Београд 2015, est très importante à ce propos. Voir également Д. Страњаковић, *Влада уставобранитеља 1842-1853. Унутрашња и спољашња политика*, Београд 1932.

⁸ Nous nous référons évidemment à son *Načertanije*. Voir S. Mattuglia, *Alle origini della 'nazione' in Serbia: il 'Načertanije' di Ilija Garašanin*, Clio 40, 1 (2004) 5-26, et aussi Idem, *Panslavismo e illirismo, Una rassegna sulle origini dello jugoslavismo*, Quaderni Giuliani di Storia 15, 2 (1994) 137-165 ; P. N. Hehn, *The origins of modern pan-serbism – The 1844 Načertanije of Ilija Garašanin: an analysis and translation*, East European Quarterly 9, 2 (1975) 153-171 ; D. T. Bataković, *Ilija Garašanin's Načertanije: a reassessment*, Balcanica 25, 1 (1994) 157-183 ; D. Mackenzie, *Ilija Garašanin: Balkan Bismarck*, New York 1985 ; Д. Страњаковић, *Како је постало Гарашаниново „Начертаније“*, Споменик СКА 91 (1939) 3-53 ; К. В. Никифоров, *Начертаније Илије Гарашанина и спољашња политика Србије 1842-1853*, Службени гласник, Београд 2016.

⁹ Ч. Попов, *Међународни положај, спољна политика и дипломатија Србије, 1804-1878*, in: Два века модерне српске дипломатије, ур. Ч. Попов, Д. Р. Живојновић, С. Г. Марковић, Београд 2013, 45.

Celui-ci avait, plus précisément, une idée du pouvoir qui pourrait, avec raison, être qualifiée de « dirigiste » : tous les fonctionnaires politiques, notamment les députés de la *Skupština* et les conseillers du *Savet*, étaient soumis à l'initiative personnelle du souverain ; si cela se fit au détriment des libertés démocratiques, les abus de la bureaucratie furent cependant assez limités¹⁰. Dans cet esprit, au début de son règne, le fils de Miloš, le prince Michel (Mihailo), choisit Ilija Garašanin pour diriger le Ministère des Affaires Étrangères et Nikola Hristić pour diriger celui de l'Intérieur, et enfin, ce qui est particulièrement important, assigna le Ministère de la Guerre au colonel français Hippolyte Mondaine, ce qui lui permit de conduire sa réforme de l'armée¹¹.

Au cours de la même période fut sanctionnée la liquidation définitive du *Voïvodat de Serbie et du Banat de Tamiš* (résultat de l'extension de la Serbie vers le territoire hongrois) créé en 1849, qui aurait dû être proclamé « territoire d'administration provisoire », mais qui déjà après l'armistice de Villafranca (lorsque l'Autriche perdit la Lombardie, qui se vit annexée au Royaume de Sardaigne) fut définitivement incorporé à l'empire le 27 décembre 1860¹² : la majeure partie de son territoire, à savoir le Banat et la Bačka, fut de nouveau annexé à la Hongrie, alors que la Syrmie rejoignit le Royaume de Slavonie. Puisque le soutien de l'Autriche avait cessé d'exister en ce sens, le moment était venu pour la Principauté de Serbie de créer un autre type d'alliance, cette fois-ci d'une dimension strictement balkanique.

Pendant cette période, les relations diplomatiques entre la petite principauté et l'Italie, avant et après son unification, entrèrent dans une nouvelle phase, consacrée à une collaboration mutuelle autour des projets de dimension européenne d'une plus grande ampleur que ceux expérimentés pendant les années des révolutions de 1848 et 1849¹³. L'historien serbe Danko Leovac note à ce propos une remarque judicieuse :

¹⁰ Bataković affirme que Frédéric II de Prusse avait déjà expérimenté une pareille gestion de l'État, suffisante pour attribuer le titre de « souverain éclairé » au prince Michel. Voir D. T. Bataković, *Histoire du peuple serbe*, 163.

¹¹ Sur les deux séjours de Mondaine en Serbie voir У. Татић, *Иполит Монден у Србији. Први боравак (1853-1855)*, Војноисторијски гласник 1 (2013) 71-79 ; Idem, *Иполит Монден у Србији. Други боравак (1861-1865)*, Војноисторијски гласник 2 (2014) 59-84. Dans ce cas, grâce à Mondain, le prince recruta finalement des militaires de carrière, ce qui signifiait que le service militaire était obligatoire. De nombreux officiers furent envoyés pour s'entraîner en Prusse, en France et en Russie. Enfin, il partagea l'armée en trois grandes parties selon la position géographique. Voir D. T. Bataković, *Histoire du peuple serbe*, 164 ; Idem, *Le modèle français en Serbie avant 1914*, 30.

¹² W. D. Behschnitt, *Nationalismus bei Serben und Kroaten 1830–1914*, München 1980, 87 ss.

¹³ Voir : G. Quazza, *La politica orientale e politica del Regno Sardo nel 1848-1849 (da documenti inediti)*, Rassegna storica del Risorgimento 34 (1948) 151-167 ; Lj. Banjanin, *Il primo console*

Догађаји у Италији праћени су у Београду са великом пажњом, а влада је предузела и мере за повећање оружаних одреда у свим окрузима, али је након турских противмера морала да попусти. Руски амбасадор из Беча је 18. маја 1859. године писао да је „народ у Србији узбуркан“, те да је мржња према Турској и Аустрији достигла највећи степен. Кнез Милош је почео да се зближава са Гарашанином и, по руским извештајима, намеравао је да га постави за кнежевог представника. То је био један од главних показатеља да је Србија покушавала да делује одлучније у политици према Турској, нарочито након француских победа код Мађенте и Солферино, крајем јуна 1859 године. Међутим, склапање примирја у Вилафранки 11. јула, између Наполеона III и Франца Јозефа, довело је и до смањења тензија у Србији. Кнез је наставио политику спречавања било каквих нежељених граничних сукоба са турском војском и отказивања помоћи агитаторима за подизање устанка у Турској¹⁴.

Compte tenu de ces prémisses, et en nous référant à deux documents inédits originaux de l'*Archivio Storico del Ministero degli Affari Esteri* et l'*Archivio Centrale dello Stato* de Rome, transcrits en annexe du présent article, nous essaierons d'examiner l'essence de cette collaboration bilatérale, en particulier au regard des événements qui se produisirent entre l'armistice de Villafranca et la première moitié de 1862, période immédiatement antérieure aux bombardements de Belgrade¹⁵.

del Regno Sardo a Belgrado nel 1849, Studi Piemontesi 32, 1 (2003) 145-171 ; S. Markus, *La missione del console Marcello Cerruti nel 1849*, Rassegna storica del Risorgimento 37 (1950) 287-304 ; P. Fornaro, *István Türr. Una biografia politica*, Soveria Mannelli 2004 ; G. Pierazzi, *Studi sui rapporti italo-jugoslavi (1848-49)*, Archivio storico italiano 102, 2 (474), (1972) 181-249 ; Јб. Алексић-Пејковић, *Политика Италије према Србију до 1870. године*, Београд 1979.

¹⁴ Д. Леовац, *Србија и Русија*, 42.

¹⁵ M. Cuzzi, *Prima dell'Italia, prima della Serbia*, 256. À propos du consul Astengo, voir : Lj. Banjanin, *Francesco Fortunato Astengo, console del Regno sardo a Belgrado*, Studi piemontesi 28, 1 (1999) 181-198 ; A. Tamborra, *La politica serba del Regno di Sardegna, 1856-1861 (su documenti inediti)*, Rivista Storica del Risorgimento 38, 1-2 (1951) 43-72 ; A. D'Alessandri, *The Muslim Question in Serbia: the 1862 Bombardment of Belgrade and the Newborn Kingdom of Italy*, in: *Italy's Balkan Strategies (19th-20th Century)*, edited by V. G. Pavlović, Belgrade 2014, 29-43 ; Lj. Aleksić-Pejković, *I rapporti tra la Serbia e l'Italia negli anni Sessanta del XIX secolo*, Archivio Storico Italiano 137, 4 (502) 1979, 581-598 ; D. Leovac, *The Serbian Question, Russia and Italian Unification (1859-1866)*, in: *Serbian-Italian Relations: History and Modern Times*, edited by S. Rudić and A. Biagini, Belgrade 2015, 19-35. Pour plus de détails, voir : N. Stipčević, *Serbia e Italia nel XIX secolo*, Quaderni Giuliani di Storia 21, 1 (2000) 7-22 ; Idem, *Два пренорода. Студије о италијанско-српским културним и политичким везама у XIX веку*, Београд 1979, 107-172.

1. De l'armistice de Villafranca à la mort du prince Miloš

Le choix par le comte de Cavour d'un nouvel agent consulaire italien à Belgrade – le précédent avait été Marcello Cerruti, dont le mandat dura du 4 janvier jusqu'au 7 novembre 1849¹⁶ – fut particulièrement difficile : il fallait, au préalable, nommer à Constantinople un nouveau ministre plénipotentiaire, qui devrait être un homme doté d'une discipline personnelle et surtout d'une détermination certaine. Cavour chercha à assurer une combinaison de ces qualités en envoyant, d'abord, le général Giacomo Durando à Constantinople¹⁷ pour remplacer le digne et vertueux baron Romualdo Tecco¹⁸, qui fut un grand partisan de l'alliance de Crimée, et après, le comte Francesco Fortunato Astengo à Belgrade. Il s'agissait d'une combinaison très opportune : Durando et Astengo étaient tous les deux mazziniens et avaient participé, en tant que général et caporal, aux batailles piémontaises de 1848 et 1849 ; avant leurs mandats respectifs à Constantinople et à Belgrade, le premier avait été Ministre

¹⁶ Marcello Cerruti avait laissé temporairement à Belgrade, avec l'autorisation de Massimo D'Azeglio, son frère Luigi Francesco, qui, dans les dernières semaines des activités du consulat italien à Belgrade, avait envoyé à Turin plusieurs dépêches sur les destinées de la Voïvodine et les objectifs économiques et commerciaux autrichiens à l'égard de la petite principauté. La gestion du consulat serait alors passée entre les mains d'un représentant britannique, le comte Thomas de Grenier de Fonblanque. M. Cuzzi, *Prima dell'Italia, prima della Serbia*, 253. Voir aussi ce qui résulte de la dépêche suivante du ministre plénipotentiaire sarde à Vienne : « Le Prince m'a alors articulé de nouvelles plaintes sur la conduite du gérant du Consulat de S. M. à Belgrade. Il prétend qu'un frère de M. Cerruti est resté dans cette ville, et qu'il ne cesse, de concert avec Mr Carossini, de se mêler d'intrigues hostiles aux intérêts de l'Autriche, de donner ou de procurer des passeports à des réfugiés politiques. Je me suis retranché, comme je le devais, puisque c'est l'exacte vérité, sur mon ignorance absolue, non seulement de ces menées, mais même de la présence à Belgrade de Mr Cerruti et de Mr Carossini, de sorte que la conversation en est restée là » Archivio Storico del Ministero degli Affari Esteri (dorénavant ASMAE), Légation du Royaume de Sardaigne à Vienne, dossier 75, Année 1850, *Registro copialettere*, Dépêches de la Légation à Vienne au Ministère des Affaires Étrangères à Turin, depuis le 30 Octobre 1849 jusqu'au 16 Janvier 1850, NN. 1-75, N. 54, Bignole Sale à D'Azeglio, Vienne, 21 décembre 1849.

¹⁷ À propos du général Durando, voir P. Casana Testore, *Giacomo Durando*, *Dizionario Biografico degli Italiani*, 42 (1993), *ad vocem* ; C. Durando, *Episodi diplomatici del risorgimento italiano dal 1856 al 1863, estratti dalle Carte del generale Giacomo Durando*, Torino 1901. Voir aussi l'important *Epistolario di Urbano Rattazzi, 1846-1861*, 2 Vol., a cura di Rosanna Roccia, Serie II: Fonti, Vol. XCIX, I, Roma 1846-1861.

¹⁸ À propos de la carrière de Romualdo Tecco, voir : G. Quazza, *La politica orientale sarda nei disastri del Tecco (1850-1859)*, *Rassegna storica del Risorgimento* 48, 4 (1961) 633-680 ; G. D'Erme, *Romualdo Tecco (1802-1867), diplomatico sardo "orientalista"*, *Annali della Facoltà di Lingue e Letterature straniere di Ca' Foscari* 9 (1970) 107-122 ; G. Nicolosi, *Romualdo Tecco*, *Dizionario Biografico degli Italiani*, 95 (2019), *ad vocem*.

de la Guerre de 1855 à 1856 et le second secrétaire particulier du comte de Cavour, avant Isacco Artom¹⁹.

Avant d'être envoyé à Belgrade, Astengo, sous le pseudonyme de Giacomo Rossi, utilisé pour tromper les espions russes et autrichiens²⁰, rencontra à Paris le Général György Klapka, Ministre de la Guerre de la République Hongroise présidée par Lajos Kossuth. À ce moment déjà, le général hongrois montra au consul de Sardaigne les lignes directrices de son projet d'insurrection dans l'Europe centrale et des Balkans, qui devait éclater en même temps qu'une déclaration de guerre à l'Autriche par le gouvernement de Turin. Cette insurrection impliquait une alliance des Hongrois avec les Principautés Unies de Valachie et de Moldavie, dirigées par le prince Alexandru Ioan Cuza à partir du 24 janvier de la même année²¹, et la Principauté de Serbie du prince Miloš. Cela devait être le début d'une coopération entre la Hongrie révolutionnaire en exil et le Royaume de Sardaigne²². Astengo prit ainsi ses fonctions à Belgrade le 22 mars 1859²³. Sa coopération avec le général Klapka devait se concrétiser dans les actions suivantes : couvrir les mouvements des agents hongrois en Serbie et des volontaires serbes en Hongrie ; diriger les expéditions d'armes en provenance de la France via Turin dans les Balkans, à savoir à Galați et de là à Bucarest et à Iași – raison pour laquelle fut envisagée aussi la nomination du comte Astengo aussi pour les anciennes capitales des Principautés Unies ; examiner les tendances politiques du prince Miloš et du futur prince Michel en fournissant des rapports détaillés au général Durando²⁴. On peut donc en déduire facilement que le Royaume de Sardaigne travaillait activement au service de la France de Napoléon III, en vertu du fait que l'empereur avait toujours assuré son véritable désintérêt pour le sort de la Serbie²⁵. En fait, en

¹⁹ M. Cuzzi, *Prima dell'Italia, prima della Serbia*, 255-256.

²⁰ *Ibidem*.

²¹ Sur le prince Cuza et les activités de la diplomatie italienne, voir P. Ardizzone, *Formazione del regno di Romania: la posizione italiana*, Digital Library Intratext, 2008, 195-253.

²² M. Cuzzi, *Prima dell'Italia, prima della Serbia*, 255-256. C'était inévitablement une coopération maçonnique, comme toute autre lutte du Risorgimento, menée par la France. À cette époque l'un des personnages clés pour les contacts entre les émigrations polonaise et hongroise et les patriotes et, bien sûr, les maçons italiens, était le général Lodovico Frapolli. Voir à ce propos, par exemple, L. Polo Fritz, *La massoneria italiana nel decennio post unitario. Lodovico Frapolli*, Milano 1998 ; Idem, *Una voce. Ludovico Frapolli. I fondamenti della prima massoneria italiana*, Carmagnola 1998 ; Idem, *Lodovico Frapolli – Luigi Kossuth. La crisi austro-svizzera del 1853*, Bellinzona 1990 ; Idem, *Lodovico Frapolli, Scienziato, Rivoluzionario, Diplomatico, Svizzero, Massone, Uomo del Risorgimento*, Roma 2014.

²³ A. Tamborra, *Cavour e i Balcani*, 152-153 ; M. Cuzzi, *Prima dell'Italia, prima della Serbia*, 258 ; Љ. П. Ристић, *Велика Британија и Србија (1856-1862)*, Београд 2008, 135-136.

²⁴ M. Cuzzi, *Prima dell'Italia, prima della Serbia*, 256-257.

²⁵ D. T. Bataković, *Le modèle français en Serbie avant 1914*, 19.

1860, l'ambassadeur français à Constantinople, Charles de Lavalette, avait fait aux délégués serbes à Constantinople et au consul général, Milan Petronijević, cette fameuse déclaration :

La France n'a en Serbie aucun intérêt, soit politique soit commercial. Nous ne voulons pas que vous deveniez français, ni russes, ni anglais, ni autrichiens. Soyez Serbes ! Mesurez vos intérêts sans que vous deveniez instrument entre les mains d'autrui, instrument qu'on rejette habituellement après avoir réalisé son but. N'ayant pas d'intérêts en Serbie, nous ne cesserons tout de même pas de nous occuper de vos affaires, toujours en partant du principe de la nationalité²⁶.

Le 29 mars 1859, Astengo entra donc en contact avec le vieux prince Miloš, qui expliqua immédiatement au consul la grave situation dans laquelle se trouvait la Principauté de Serbie : les frontières du Danube étaient fermées, et toute initiative unilatérale de Belgrade aurait pu être ruineuse. Le consul de Sardaigne communiqua tout de suite *in medias res* au prince les projets hongrois qu'il devait soutenir, en disant : « Permettez-moi, Votre Altesse, que, avec la même franchise avec laquelle je montrais à Vous ce que Vous désirez savoir, Vous demande si je dois écrire à mon gouvernement que le Prince Miloš soit pour lui ou contre lui »²⁷; le vieux prince, ébranlé devant tant de clarté, répondit qu'il « aurait fait, dans l'intérêt de son pays, ce qu'il pouvait pour nos aider en vue des événements qui étaient en train de mûrir »²⁸. Tout de suite, le prince Michel, avec plus d'enthousiasme et d'élan, répondit à l'appel péremptoire du consul Astengo de cette façon : « Vous pouvez écrire à Votre Gouvernement que je laisserai entrer et faire dépôt de toutes les marchandises possibles et quand cela plaira à ceux qui les porteront, peu importe si ces marchandises soient des armes, des canons ou des munitions ; je veux, donc, que le commerce soit entièrement libre dans mes États, et quant aux douanes, assurez-Vous qu'on agira de façon à ne pas Vous déranger »²⁹.

²⁶ Č. Popov, *La France et la lutte de la Serbie pour l'indépendance d'État de 1830-1878*, in : *Jugoslovensko-francuski odnosi. Rapports franco-yougoslaves. A l'occasion des 150 ans de l'ouverture du premier consulat français en Serbie*, Réd. en chef S. Terzić, Beograd 1990, 82.

²⁷ ASMAE, Segreteria e Ministero degli Affari Esteri del Regno di Sardegna, Affari politici vari (1815-1861), Moscati I (dorénavant seulement Moscati I), dossier 116, "Documenti vari 1859-1861", "Missione Astengo", Astengo à Cavour, Belgrade, 29 mars 1858 (*scilicet* 1859).

²⁸ Ibidem.

²⁹ Ibidem. Voir aussi У. Татић, *Француска и Србија и рат за уједињење Италије*, Војноисторијски гласник 2 (2012) 23-45, 29.

Astengo prit immédiatement contact avec le consul anglais Thomas de Granier de Fontblanque, qui eut le grand mérite d'intercepter une correspondance entre les consulats de Prusse et d'Autriche sur la possibilité d'une alliance austro-turque et d'une guerre contre la France et l'Italie : pour ce faire, un soulèvement serbe contre les Turcs, organisé précisément avec l'argent de l'Empire d'Autriche, aurait été nécessaire³⁰. Le complot fut découvert, ce qui poussa Osman Paşa, gouverneur ottoman de Belgrade, à augmenter, au grand mécontentement des Serbes, le nombre des soldats de garde de la forteresse de Kalemegdan³¹. À ce moment-là, et après avoir découvert que la Russie aussi commandait une chose similaire en Serbie, Astengo, ayant réussi à convaincre le prince Miloš de son projet, insista sur l'intensification des commerces serbo-piémontais, à laquelle, cependant, ne suivit pas la signature d'un traité commercial, mais plutôt une augmentation de l'offre d'armes aux Hongrois. Avant tout ceci, il fallait exhorter le comte de Cavour à placer des personnes de confiance pour surveiller les points stratégiques clés tels que Marseille et Gênes en vue de protection contre les actions des services secrets autrichiens³². Cela ne signifiait pas que le prince Miloš n'avait une certaine crainte face à une Hongrie armée à ses frontières, en particulier en ce qui concerne les droits d'autonomie des Serbes de Voïvodine³³.

Le Royaume de Sardaigne ordonna donc le départ de trois cargaisons d'armes de Marseille, à destination de Galați, où le comte Eugenio Durio exerçait les fonctions de consul, le 30 mai, puis les 18 et 22 juin, mais ils seraient restés en Moldavie, puisque Turin n'en aurait envoyé pas plus pour le moment : le Royaume de Sardaigne avait déjà commencé ses opérations de guerre contre l'Empire d'Autriche le 24 avril, aux côtés de la France³⁴. L'enthousiasme fervent avec lequel la nouvelle de la victoire franco-piémontaise à Solferino fut accueillie à Belgrade fut suivi par une humeur proche du désespoir à l'annonce de l'armistice de Villafranca. À Turin avait été établi un nouveau gouvernement, présidé par le général Alfonso La Marmora,

³⁰ M. Cuzzi, *Prima dell'Italia, prima della Serbia*, 262.

³¹ Ivi, p. 263.

³² ASMAE, Moscati I, dossier 117, Archivio del Regio Consolato a Marsiglia, 1859, Envoy d'armes à Galatz, Benzi au consul à Marseille Marsiglia, Gênes, 28 mai 1859.

³³ Ibidem.

³⁴ Sur la carrière de Durio en Roumanie, voir : A. Tamborra, *Questione italiana e questione rumena nella politica di Cavour*, Archivio Storico Italiano 108 (396), (1950) 175-244 ; A. Dorojan, *L'importanza dell'immigrazione italiana nel processo di modernizzazione della Romania (1859-1918)*, in *Unità nazionale e modernità nel Risorgimento italiano e romeno. Atti del convegno internazionale in occasione dei 150 anni dell'Unità d'Italia* (Bistrița, 10-12 dicembre 2010), a cura di I. Cârja, Cluj-Napoca 2011, 81-95.

ce qui sonna un coup d'arrêt aux activités du consul Astengo : le nouveau Ministère des Affaires Étrangères piémontais Giuseppe Dabormida lui écrit que les changements des circonstances politiques après l'armistice avec l'Autriche imposaient à tous les Consulats piémontais à l'étranger, et en particulier à lui, « la plus grande prudence et confidentialité ». Astengo devait donc se limiter à prendre soin des intérêts des commerçants italiens à Belgrade, et rien d'autre³⁵, mais il eut à peine le temps d'obéir aux ordres de son Ministre qu'il fut destitué le 9 novembre 1859, pas par hasard, deux jours avant la signature du Traité de Zurich³⁶.

Peu après cela, le prince Miloš, le 28 décembre 1859, annonçait au Grand Vizir Rüşdi Paşa sa décision de convoquer la *Skupština* pour la révision des termes du *hatt-ı şerif* du 22 décembre 1838, qui, sous son premier mandat, avait introduit la seconde Constitution en Serbie, après celle du *Sretenje Gospodnje* (le 15 février) de 1835³⁷ ; le prince voulait assurer une stabilité définitive à la succession des membres de sa dynastie, et surtout garantir l'évacuation des Ottomans de la forteresse de Kalemegdan, avec le but de donner à la Principauté la possibilité de conduire sa propre politique extérieure³⁸ : pour cette raison, il envoya une délégation au sultan Abdülaziz I pour discuter de l'avenir de la Serbie. Pourtant, le comte de Cavour, revenu au gouvernement le 21 janvier 1860 (ce fut son troisième mandat), recommanda immédiatement la prudence au nouvel agent consulaire, Eugenio Durio, en fonction depuis le 29 février 1860³⁹, en considérant que l'acte d'autorité du prince Miloš (le dernier de sa vie) avait aggravé les relations entre Constantinople et Belgrade, où, avec le prince Michel, un comité serbo-bosniaque vint d'être créé, tandis que les préparatifs pour une alliance avec le Monténégro étaient en cours⁴⁰. Durio, qui

³⁵ ASMAE, Moscatti I, Segreteria del Regno di Sardegna, Personale del Ministero e carriere indipendenti, incartamenti individuali, dossier 142, Astengo Francesco, Dabormida à Astengo, Turin, 24 août 1859.

³⁶ Lj. Banjanin, *Francesco Fortunato Astengo*, 197-198.

³⁷ À propos de la Constitution de 1838, dite *Турски устав*, voir Т. Кандић, *Власт и судска власт у периоду Турског устава и уставобранитеља*, Политичка ревија 14, 2 (2015) 111-123 ; sur la Constitution de la Présentation (Сретењски устав), voir В. Стојанчевић, *Државноправни и национално-политички положај Србије према Сретењском уставу 1835*, Зборник Матице српске за историју 38 (1988) 7-16. Sur la décision du prince Miloš, voir Д. Леовац, *Србија и Русија*, 45.

³⁸ У. Татић, *Француска и повратак на власт династије Обреновића 1859. године*, Историјски часопис 61 (2012) 195-232.

³⁹ М. Cuzzi, *Prima dell'Italia, prima della Serbia*, 261.

⁴⁰ Sur ce sujet v. Н. Урић, *Питање реформи и устанка у Турској с посебним освртом на делатност Српско-босанског одбора и руских словенофила (1860-1861)*, Зборник Матице српске за историју 61 (2012) 7-48 ; Idem, *Српско-црногорски односи и питање устанка у Турској с посебним освртом на извештаје Николе Јовановића Окана (1860-1866)*, Историјски часопис 59 (2010) 387-420.

était un diplomate de longue carrière et donc bien plus prudent que son jeune et fervent prédécesseur, savait que la Serbie avait besoin d'une série de profondes réformes internes avant de devenir totalement indépendante de la Sublime Porte : la décision du prince Miloš, en fait, avait été définie sans hésitation par le consul, dans une dépêche à Cavour du 9 avril 1860, comme « prématurée » et même comme un « acte de puérilité et de démence »⁴¹.

Le zèle du consul Durio, en suite vivement critiqué par le secrétariat général des Affaires étrangères du 26 mars 1863 dirigé par Marcello Cerrut, était plus que nécessaire dans une époque historique si délicate pour la Serbie elle-même et surtout pour l'Italie, en phase d'unification⁴² : ce dernier processus, décisif pour l'Europe, salué par l'Angleterre, contesté par la Russie car il mettait fin au Royaume des Deux Siciles⁴³, devait se conclure sans problèmes le long de la frontière autrichienne, et sans que les représentants des autres Puissances européennes à Belgrade indiquassent les activités du consulat italien comme unique facteur de la perturbation des équilibres balkaniques à ce moment-là.

À la mort du prince Miloš, âgé de 80 ans, l'ascension au trône de Belgrade du prince Michel (Mihailo) Obrenović III, selon les informations fournies par le consul Durio, ne fut pas reçue favorablement par la Sublime Porte. Le jeune prince, cependant, satisfît d'abord les attentes du consul italien, par sa culture européenne et « cosmopolite », mais bientôt ce dernier se rendit compte que ses plans étaient bien différents : resserrer de plus en plus les relations, notamment commerciales, avec la Russie et la France, au détriment de l'Italie⁴⁴. À ce stade, Cavour se convainquit de la nécessité de répondre à l'ancienne demande le Lajos Kossuth d'envoyer cinquante mille fusils en Hongrie, dont dix mille seraient restés à Belgrade, en échange d'un important soutien militaire hongrois contre les brigands du sud de l'Italie⁴⁵ : une seconde cargaison d'armes fut cependant interceptée et renvoyée à Marseille, ce qui créa un grave incident diplomatique, à la suite duquel Marcello Cerruti, qui était du 1er septembre

⁴¹ ASMAE, Moscati I, Regno di Sardegna, dossier 250, 1831-1861, Rapporti consoli sardi all'estero, Consolato di Belgrado, 1859-1861, N. 11, Durio à Cavour, Belgrade, 9 avril 1860. Cité aussi dans M. Cuzzi, *Prima dell'Italia, prima della Serbia*, 262.

⁴² A. Tamborra, *Cavour e i Balcani*, 178-182.

⁴³ Parmi l'immense bibliographie consacrée à ce sujet, voir l'œuvre fondamentale de G. Volpe, *Italia Moderna, 1815-1898*, 2 Vol., Firenze 1973, I ; E. Di Rienzo, *Il Regno delle Due Sicilie e le Potenze Europee, 1830-1861*, Soveria Mannelli 2012 ; A. Signoretti, *Italia e Inghilterra durante il Risorgimento*, Milano 1940.

⁴⁴ A. Tamborra, *Cavour e i Balcani*, 181.

⁴⁵ Voir : A. Carteny, *Tra "lotta per la libertà" ungherese e Risorgimento italiano: la Legione ungherese e la repressione del brigantaggio post-unitario (1861)*, Dimensioni e problemi della Ricerca Storica 17, 2 (2014) 47-81 ; A. Pitassio, *Problema slavo meridionale e crisi d'Oriente (1853-1878)*, Archivio Storico Italiano 136, 1/2 (495/496), (1987) 165-194.

1860 en mission spéciale à Constantinople, fut envoyé à un autre endroit⁴⁶. Pourtant, le prince Michel avait désormais établi sa propre politique étrangère au nom d'un dynamisme bien plus grand que celui de son père : le *spiritus rector* de cette nouvelle étape de la Principauté fut précisément Ilija Garašanin.

2. Après l'Unité. Un coup d'œil aux documents italiens édités et inédits

Proche des préparatifs de la déclaration de l'unité d'Italie⁴⁷, la question des Balkans resta donc toujours à l'ordre du jour du comte de Cavour : il écrivait, le 2 mars 1861, à Massimo D'Azeglio, qui était alors ministre plénipotentiaire à Londres, ce qui suit : « nous faisons de grands efforts pour calmer les Hongrois. Klapka et Kossuth sont très raisonnables ; mais, au-dessous d'eux, il y a des fous capables de tout compromettre : Thürr serait du nombre, si on ne le prêchait pas bien en Angleterre »⁴⁸. Le même jour, il rapportait, cette fois au comte Ottaviano Galeazzo Vimercati, envoyé en mission extraordinaire à Paris, que le général Klapka souhaitait que « la question Hongroise reste aussi longtemps que possible dans la phase légale » : la publication de la Constitution de l'Empire avait radicalement détruit les libertés constitutionnelles hongroises, et avait réduit la Diète de Buda au titre d'un grand conseil général, en établissant un système de centralisation progressive du pouvoir que la Hongrie n'aurait guère pu accepter volontiers. « Si elle est sage, elle attendra que la Diète se réunisse », écrit Cavour « pour lutter légalement si c'est possible ou au moyen de l'insurrection si Vienne ne cède pas »⁴⁹.

Juste deux semaines plus tard, le général Klapka, en écrivant de Paris, ville de laquelle il se serait déplacé pour retourner à Genève, désignait un plan, très détaillé, des forces révolutionnaires antiautrichiennes sur le terrain et son soutien dans les différentes capitales européennes. À Londres et à Paris, le résultat de ses sondages avait été « loin d'être satisfaisant » : en Angleterre, il avait trouvé que la politique officielle était « contraire à notre mouvement et le ministère décidé à l'empêcher à tout prix », parce qu'il y était considéré comme indispensable à « la conservation de l'Autriche comme un rempart

⁴⁶ Les caisses portaient l'indication *Regio arsenale di Genova e Regio arsenale di Torino*, M. Cuzzi, *Prima dell'Italia, prima della Serbia*, 273.

⁴⁷ À ce propos, en ce qui concerne le point de vue serbe, on peut consulter Љ. Алексић-Пејковић, *Српска штампа и ратови за ослобођење и уједињење Италије 1859-1886 године*, Историјски часопис 20 (1973) 251-306.

⁴⁸ *Documenti Diplomatici Italiani* (doréavant DDI), Serie I, 1861-1870, Vol. I, N. 8, Cavour à D'Azeglio, Turin, 2 mars 1861, Texte en français.

⁴⁹ Ivi, N. 9, Cavour à Vimercati, Turin, 2 mars 1861.

contre la Russie ». Contenir la Russie, de ce point de vue, était la chose la plus importante : à Londres, on appréhendait « surtout que la lutte une fois engagée en Hongrie » se propage « le long du Danube et plus loin peut-être, et que la chute de l'Autriche n'entraîne inévitablement aussi celle de la Turquie ». Malheureusement, écrivait le général hongrois, « les mauvaises dispositions de l'Angleterre » n'étaient « pas suffisamment compensées par les bonnes intentions de la France », laquelle, plutôt, hésitait (peut-être par crainte d'une réaction diplomatique défavorable de la part de l'Angleterre) à nommer un nouveau Consul Général à Bucarest, ville qui devait jouer le rôle de centre des opérations projetées par Klapka⁵⁰. Tout ceci contribuait à créer des difficultés d'ampleur :

Le Prince Couza déjà si peu disposé à seconder nos efforts ne le sera pas davantage à l'avenir si on nous laisse sans soutien ; et le parti rouge à Bukarest, agent involontaire de l'Autriche, excitera davantage encore les Roumains de la Transylvanie à la haine contre les Hongrois, poursuivant toujours leurs malheureux rêves de Daco-Roumanie au détriment de tous. Quant aux Serbes et aux Croates, quoique moins opposés à marcher avec nous, ils sont encore hésitants, travaillés qu'ils [sic] sont par les menées autrichiennes⁵¹.

Pour ces raisons, « suspecte à l'Angleterre, insuffisamment appuyée par la France, menacée par la Russie et les nations voisines abusées, contenue à l'intérieur par 140 000 baïonnettes, la Hongrie désarmée ne put évidemment songer à prendre l'initiative dans une lutte contre l'Autriche » ; elle était « forcément obligée d'attendre que l'Italie » pût commencer « la première » ; mais il allait sans dire que, pour le moment, il fallait attendre, et ce avec patience, la pleine réalisation de l'organisation politique et militaire de la nouvelle-née Italie unie. Il allait donc « s'écouler un laps de temps qui habilement et prudemment employé » aurait pu « assurer le succès » à la cause hongroise, plus précisément au général Klapka, « mais qui par contre » aurait pu entraîner pour lui et les Hongrois révolutionnaires « des conséquences funestes », s'ils avaient laissé « le terrain trop libre » à leurs ennemis⁵².

Le 20 juillet 1861, cette fois de Genève, le général Klapka s'adressait, dans un nouveau document où il expliquait ses projets révolutionnaires, au nouveau Premier ministre italien Bettino Ricasoli (Cavour était mort le 6 juin)⁵³, en

⁵⁰ Ivi, N. 33, Klapka à Cavour, Paris, 23 mars 1861.

⁵¹ Ibidem.

⁵² Ibidem.

⁵³ Voir aussi sa correspondance : *Carteggi di Bettino Ricasoli (1 gennaio 1861 – 12 giugno 1861)*, a cura di G. Arfè e S. Camerani, Roma 1963.

décrivant les perspectives politiques à long terme du prince Michel Obrenović III comme suit : « Le Prince est un homme réservé. Son rêve est le rétablissement de l'ancien Royaume de Serbie, se composant de la Serbie proprement dite, de la Bosnie, de l'Herzégovine, du Monténégro, etc. ». En promouvant un grand état slave (yougoslave), dont devaient faire part toutes les provinces autrichiennes et turques habitées par les Slaves du Sud, Michel III s'opposait nettement aux dirigeants du parti national croate. Il comptait donc sur l'aide de la Hongrie pour l'exécution de ses projets, mais pas de manière hâtive, c'est-à-dire qu'il attendait que la question austro-hongroise trouvât une solution par elle-même ; cela se révélait utile afin que l'Angleterre ne soulevât aucune objection à cet égard. Dans sa longue dépêche en français, Klapka a également souligné d'autres détails intéressants, de divers ordres :

4) Les Serbes en Hongrie habitent les districts limitrophes de la Serbie Turque, spécialement, l'Esclavonie, le Comitat de Bács et le Banat de Temesvar. Ils ne veulent [sic] pas se séparer de la Hongrie et par conséquent n'exigent qu'une administration nationale et l'autonomie de leur église. Toutefois il s'y trouvent des meneurs (soit payés, soit exaltés) qui les poussent plus loin contre les Hongrois. Agir sur les personnes les plus influentes de cette nationalité, pour leur faire comprendre que leur avenir est étroitement lié à celui de la Hongrie et par conséquent qu'ils marchent d'accord avec ces derniers. Le centre de l'agitation Serbe en Hongrie se trouve à Neusatz et à Carlovitz.

5) Une force très considérable forment les Régiments de frontière de la Croatie, de l'Esclavonie et du Banat au nombre de 14. Dans le Banat et dans l'Esclavonie ces Régiments sont presque exclusivement composés de Serbes. Il serait de toute importance si on pouvait gagner pour nous projets quelques officiers et sous officiers⁵⁴.

Les idées du général Klapka étaient, donc, suffisamment claires à cet égard. Néanmoins, la situation intérieure dans la Principauté de Serbie était en train de suivre une autre voie. Au cours de la première moitié du mois d'août, le ministre, or résidant, à Constantinople, Marcello Cerruti, écrivait que la question serbe allait « prendre jour pour jour un caractère plus grave » : le 18 août, dans la ville de Kragujevac, c'est-à-dire « en dehors de la sphère d'influence ottomane », s'était réunie une assemblée extraordinaire, dont la tâche principale était de prendre des décisions fondamentales pour le bien-être

⁵⁴ DDI, Serie I, 1861-1870, Vol. I, N. 227, Klapka à Ricasoli, Genève, 20 juillet 1861.

de la nation, parmi lesquelles se démarquait la « vente des propriétés turques et la juridiction serbe sur les Turcs qui restaient encore dans cette Principauté »⁵⁵.

Deux semaines plus tard, Ricasoli revint sur les sujets susmentionnés et demanda à Cerruti de recommander aux agents hongrois, avec lesquels il était en contact, de maintenir une « conduite modérée et prudente », tout en laissant entendre qu'il avait mis à la disposition du ministre de Constantinople certains fonds dont il devait faire usage aussi correctement que possible. Ricasoli recommandait à Cerruti, en outre, d'intervenir de façon adéquate dans les conseils internationaux qui se réunissaient à Constantinople pour discuter de la même question, en particulier au regard de tout ce qui relevait de l'inclusion dans le système juridique des Principautés danubiennes et de la formation d'un parti libéral⁵⁶.

L'Italie, récemment unie, apportait également son soutien aux Principautés danubiennes, comme dans les temps passés, par la vente d'armes, bloquée par les Ottomans, mais soutenue par la diplomatie britannique⁵⁷ : au prince Michel, qui demandait alors à la France d'envoyer un expert en matière militaire qui serait nommé ministre de la Guerre – il s'agira d'Hyppolite Mondain – Ricasoli demanda, par l'entremise du nouveau consul à Belgrade, Stefano Scovasso, l'autorisation d'un dépôt à l'usage exclusif du Royaume d'Italie⁵⁸. Scovasso, cependant, reconstruisait de manière beaucoup plus large et plus intéressante les liens qui unissaient les questions serbe et hongroise, en fournissant à Ricasoli des informations très importantes. Le prince Michel avait envoyé, mais sans succès, Ilija Garašanin à Sremski Karlovci et à Novi Sad pour prendre contact avec les Serbes de Hongrie afin que l'action politique soit menée dans une visée clairement anti-autrichienne. Or, le 21 octobre 1861, Garašanin devint pour la deuxième fois Premier ministre – fonction qu'il occupera jusqu'au 15 novembre 1867 – tandis qu'à Novi Sad fut envoyé Jovan Ristić avec l'objectif explicite de « détacher les Serbes d'Autriche pour les unir réellement à la Hongrie ». Scovasso soulignait, à ce propos, les grandes ambitions politiques du prince Michel, en termes complémentaires à ce que Klapka avait écrit à Ricasoli deux mois avant :

1. À Carlowitz [sic] et dans d'autres parties de ce pays, des banquets eurent lieu à cette époque (1861), où, en présence du général Philipovitch [sic], commissaire du Congrès de Carlowitz (aujourd'hui commandant à Semlin), des toasts [sic] enthousiastes furent portés sur

⁵⁵ Ivi, N. 266, Marcello Cerruti à Bettino Ricasoli, Constantinople, 14 août 1861.

⁵⁶ Ivi, N. 281, Ricasoli à Marcello Cerruti, Constantinople, 27 août 1861.

⁵⁷ Ivi, N. 303, Marcello Cerruti à Ricasoli, Constantinople, 18 septembre 1861.

⁵⁸ Ivi, N. 342, Scovasso à Ricasoli, Belgrade, 13 octobre 1861.

l'annexion des Serbes d'Autriche à la Principauté de Serbie, que les orateurs appelaient, avec enthousiasme, le Piémont slave.

2. Le prince Michel a une immense ambition, partagée par ses Serbes, qui aspirent non seulement à la possession de la Voïvodine, d'une partie du Banat et de tous les pays de l'empire autrichien habité par les Serbes, mais aussi de la Croatie, du Monténégro, de la Slavonie, de la Dalmatie, de la Herzégovine, de la Bosnie, de Novi Bazar [sic], etc., parce que le croient les prédestinés à former l'Empire slave du Sud.

Le prince Michel, cependant, ne pouvait attirer tous ces peuples vers lui au profit de la cause serbe sans la lutte de la Hongrie contre l'Autriche. Le consul Scovasso voyait un problème d'importance, constatant que, alors que les peuples serbes de la rive gauche du Danube et de la Sava apparaissent comme « travailleurs, intelligents et civilisés », ceux de la Principauté venaient de réveiller « du sommeil de la barbarie » et en étaient « tous encore engourdis » ; « comment croire alors », se demandait Scovasso « qu'ils auraient aimé se soumettre à ces derniers ? »⁵⁹.

Le patriarche Josif Rajačić était un personnage assez ambigu⁶⁰ : encore très influent parmi les Serbes, il aurait pu devenir plus fidèle à l'Autriche (mais il était mort le 13 décembre 1861), d'autant plus que l'empereur François-Joseph avait proposé un projet de reconstruction de la Voïvodine avec une administration indépendante (sauf pour la guerre et les finances), la nomination d'un voïvode qui siégerait au Conseil de l'Empire à droite de l'empereur (tandis que le Ban de Croatie serait assis à sa gauche) et l'envoi de députés serbes au Conseil même. C'est le gouvernement autrichien lui-même, et non le prince de Serbie, qui avait proposé les candidats : le prince Alexandre Karađorđević, le général Teodor (Teja) Radosavljević (Serbe de Voïvodine, consul général à Belgrade), le général Đorđe Stratimirović (également Serbe de Voïvodine et consul général à Gênes), le baron Lazarus von Mamula⁶¹, gouverneur de la Dalmatie, et enfin M. Čarnojević, descendant du *vladika* Arsenije III. Le prince Michel se trouvait fondamentalement à une croisée des chemins : « soit pour s'annuler, soit pour suivre une politique plus ferme, plus résolue, plus sagace et

⁵⁹ Ivi, N. 347, Scovasso à Ricasoli, Belgrade, 16 octobre 1861.

⁶⁰ Sur les positions du patriarche Rajačić v. J. Адамовић, *Привилегије српског народа у Угарској и рад Благочинственог Сабора 1861*, Београд 1902.

⁶¹ Sur l'action politique de Mamula en Dalmatie, voir, en particulier, A. Cetnarowicz, *Die Nationalbewegung in Dalmatien im 19. Jahrhundert. Vom "Slaventum" zur modernen kroatischen und serbischen Nationalidee*, Frankfurt am Main 2008, 65-66 ; *A Living Anachronism? European Diplomacy and the Habsburg Monarchy*, Eds. L. Höbelt and Th. G. Otte, Wien, Köln, Weimar 2010, 161-162.

plus digne, celle de jeter le masque et de marcher hardiment contre les plans de l'Autriche, en déjouant ses complots et en révélant ses pièges », en utilisant à ce dessein les sages conseils de Garašanin et de son fidèle collaborateur, Jovan Marinović.

À ce point, avant d'offrir des informations sur l'état des forces armées dans la principauté (qui étaient encore faibles), Scovasso pose une question spécifique à Cavour :

Dans cet état de fait, j'ose me soumettre au sage jugement de Votre Excellence s'il ne serait pas commode que Kossuth et Klapka se résolvent à écrire aux chefs hongrois de Pest pour faire aux Serbes les concessions que l'Autriche médite de faire, d'autant plus qu'on m'a assuré d'avoir le Patriarche de Carlowitz déclarer que les Serbes préféreraient obtenir des Hongrois des conditions encore plus modestes, que de ne pas recevoir de l'Autriche les magnifiques qu'ils souhaitent offrir, peut-être parce qu'ils ont le sentiment que l'Autriche jouera le même jeu de 1849, c'est-à-dire qu'elle a supprimé en 1852 ce qu'elle avait accordé en 1849 : mais ces pratiques ne permettraient pas de différer⁶².

De Constantinople, Marcello Cerruti, envoyait à Scovasso le 22 octobre un long rapport dans lequel il donnait des informations au sujet d'un voyage que le vice-président de la *Skupština* serbe, Manojlo Jokić (qui était marchand), fit pour des affaires de commerce à Paris, en passant par Vienne pour ne pas éveiller les soupçons des services secrets autrichiens ; la raison de son voyage dans la capitale française était de se mettre d'accord avec Klapka et Kossuth pour concilier les intérêts des Hongrois avec ceux des Serbes des Frontières Militaires, mais surtout d'acquérir un passeport italien de la légation italienne à Belgrade, de sorte que, de retour de Paris à Belgrade à travers l'Autriche, il ne résultait qu'il avait visité l'Italie, où il devait s'accorder avec Giuseppe Garibaldi pour une éventuelle expédition des Chemises Rouges en Dalmatie. Cerruti reçut cette nouvelle en toute confidentialité, et suggéra d'attendre à ce que le Comité hongrois de Paris se prononçait à propos de Jokić⁶³.

Scovasso continuait donc à tenir Cerruti informé de la question serbe, et surtout des mouvements de l'Autriche, qui surveillait et contrôlait toute chose:

⁶² Ivi, p. 425.

⁶³ DDI, Serie I, 1861-1870, Vol. I, N. 369, Cerruti à Ricasoli, Constantinople, 30 octobre 1861.

Le Consul d'Autriche part après-demain en congé pour trois mois. Les affaires seront remises au Chancelier : le motif serait, dit-on, le défaut de satisfaction suffisante dans l'affaire de la provocation. Le Gouvernement d'Autriche saisit peut-être cette occasion pour se préparer aux éventualités prévues dans le Traité secret qu'un télégramme reçu aujourd'hui de Paris par le Prince Michel annonce avoir été conclu dernièrement avec la Porte, en laissant sa querelle ouverte avec les Serbes. Sont arrivés, à six heures de la frontière serbe de Bosnie, un Régiment d'infanterie, un de dragons et un Régiment de Cosaques Ottomans sous les ordres de Sadik Pacha. Un individu qui se dit ami intime du Ministre des Finances Autrichien a proposé très secrètement au Prince Michel de lui fournir des armes et lui en a présenté les échantillons, qui sont satisfaisants, mais à un prix élevé, avec assurance d'obtenir l'autorisation pour les introduire en Serbie : si le Prince acceptait cette proposition, il s'exposerait, car, n'importe de quelle manière on envisage la question, on y trouve un danger réel pour lui. Mais les Ministres du Prince Michel sont tellement incapables, qu'ils pourraient bien tomber dans ce piège de l'Autriche⁶⁴.

Scovasso eut donc la possibilité de sonder les profondeurs des sentiments de bienveillance que le prince Michel avait pour l'Italie à l'occasion de son élévation au grade de Consul général pour toute la Principauté de Serbie : « après, il m'a invité à m'asseoir et m'a parlé longtemps de l'intérêt vif qu'il a pris dans la fortune prospère de notre pays et a ajouté : 'C'est naturel en nous de considérer l'Italie et la Serbie comme deux sœurs' »⁶⁵. Le lien d'amitié entre les deux nations devait donc être considéré comme suffisamment fort et, à ce moment-là, le baron Ricasoli trouva opportun que les propositions d'autonomie pour la Voïvodine provinssent non pas de l'Autriche, mais des révolutionnaires hongrois, qui devaient contrer les desseins politiques de Vienne. Pour cette raison, il demanda au consul d'Italie à Genève, Giovanni Capello, « de vouloir », s'il en avait la possibilité, « le tenir de façon confidentielle, en faisant allusion à la commodité d'un accord positif et sincère pour réussir en quelque chose »⁶⁶.

Scovasso, cependant, croyait que les Serbes, à cette époque, devaient agir avec plus de circonspection : ils devaient rester neutres dans le cas d'un soulèvement de la Croatie, de la Voïvodine et de la Hongrie contre l'Autriche,

⁶⁴ Ivi, N. 414, Cerruti à Ricasoli, Constantinople, 30 novembre 1861, Annexe, Article Chiffré de Scovasso à Cerruti, Belgrade, 8 novembre 1861. Texte français.

⁶⁵ Ivi, 1861-1870, Vol. I, N. 441, Scovasso à Ricasoli, Belgrade, 30 novembre 1861.

⁶⁶ Ivi, 1861-1870, Vol. I, N. 443, Ricasoli à Capello, Turin, 9 décembre 1861.

en évitant les erreurs commises en 1848, funestes également pour la Hongrie : c'était une opinion complètement différente de celle exprimée par les révolutionnaires hongrois. Cela ne signifiait pas que Belgrade devait cesser d'agir comme un centre de diffusion clandestine des armes en Europe centrale : la Principauté de Serbie, en décembre 1861, avait fini par conclure un contrat avec un fabricant d'armes de Saxe pour 20 000 fusils à 48 francs chacun avec une commission de 5%, qui pouvait être payée à leur livraison à Belgrade. On s'attendait à l'achat de 80 000 fusils supplémentaires lorsque les réactions de l'Autriche en vue du contrôle de ces mouvements commerciaux furent remarquées⁶⁷.

Mais il fallait être prudent. Dans les deux dépêches du 23 octobre et du 16 novembre, Cerruti informait le baron Ricasoli d'éventuelles frictions qui pourraient se produire entre Belgrade et Constantinople autour de la question de l'élargissement des marges d'autonomie de la Principauté : dans le premier des documents précités, Cerruti fait ouvertement mention d'une « intention délibérée de la part du gouvernement serbe de réserver pour une époque non lointaine un prétexte de rompre avec le gouvernement ottoman »⁶⁸.

En tant que gérant astucieux de la diplomatie italienne de cette époque, le baron florentin recommandait donc à la Turquie « la plus grande ampleur possible de concession » et à la Serbie « une température prudente de conduite et de délibérations », ainsi que des réformes internes inévitables et profondes, en particulier en ce qui concernait les pouvoirs du Sénat, qu'il définissait comme « une véritable oligarchie, entrave au Prince, de non-secours aux intérêts populaires », à mettre en œuvre avec l'aide des Puissances garantes. À la Serbie il devait être accordé « le droit de disposer d'une force nationale dans les proportions que les Puissances jugent suffisantes pour maintenir la sécurité publique et défendre les frontières ». Sur ce point, Ricasoli exprimait ses réserves :

Moins fondée en droit et en raison nous paraît la demande du Gouvernement Serbe à la Turquie de retirer les troupes qu'elle détient aux frontières de la Principauté. La Porte a le droit de tenir des garnisons dans les forteresses de Serbie ; si elle a ce droit exceptionnel, il serait absurde de lui refuser le droit de tout souverain de garder des troupes n'importe où sur son territoire, qu'il soit ou non proche des frontières d'autres États. D'un autre côté, dans l'état d'agitation qui se produit parmi les populations sujets de la Porte du Danube à l'Adriatique, il est évident que la Turquie essaie de se tenir prête à tout événement⁶⁹.

⁶⁷ Ivi, 1861-1870, Vol. I, N. 449, Scovasso à Ricasoli, Belgrade, 14-16 décembre 1861.

⁶⁸ DDI, Serie I, 1861-1870, Vol. I, N. 445, Ricasoli a Cerruti, Torino, 12 décembre 1861, note 1, avec égard à la dépêche du consul Cerruti à Ricasoli N. 46 du 23 octobre 1861.

⁶⁹ Ivi, N. 445, Ricasoli à Cerruti, Turin, 12 décembre 1861.

Le baron florentin n'avait pas entièrement tort de formuler une pareille perspective : le consul général russe à Belgrade, Aleksandr Georgevič Vlangali, avait prévenu Scovasso de l'inopportunité d'agiter l'Autriche à ce moment précis, eu égard du fait que la Voïvodine et la Croatie ne se seraient pas mobilisées en faveur de la Serbie, tandis que Jovan Ristić, à Constantinople, supposait l'existence, sinon d'un traité, du moins d'un accord entre l'Autriche et l'Empire ottoman « pour garantir mutuellement aux provinces voisines l'obligation de s'aider en cas d'insurrection »⁷⁰. En fait, nous savons qu'en Croatie Imbro Tkalac et Eugen Kvaternik développaient deux programmes nationaux différents : « un Royaume » indépendant de Croatie et un État slave méridional⁷¹. À cela il fallait ajouter un fait très important : Omar Paşa, alors commandant en chef du corps d'armée d'Herzégovine, avait émis des ordres stricts pour le contrôle des Alpes dinariques, vu le fait qu'une action militaire de Garibaldi, qui se trouvait alors à Ancone⁷², en Dalmatie, à la suite des révoltes de Nauplie qui portèrent à la déposition du roi Othon de Wittelsbach du trône d'Athènes⁷³, se faisait assez probable. Scovasso indiquait la possibilité d'une révolte antiturque des Serbes et des Monténégrins, dirigée par le prince Nicolas⁷⁴, et craignait la triste éventualité de voir le Royaume d'Italie exclu au moment de garantir l'intégrité de l'Empire ottoman⁷⁵.

Les orientations de la politique étrangère italienne prirent des contours plus précis lorsque, avec la chute du gouvernement Ricasoli, le général Giacomo Durando se rendit au Ministère des Affaires Étrangères après un très bref *interim* d'Urbano Rattazzi. Cerruti lui écrivit le 2 avril 1862 une longue dépêche dans laquelle il expliquait de quoi dépendaient les mouvements de la Serbie : il s'agissait notamment de la France. Pour évident que cela pût sembler, la situation était formulée en ces termes :

[E]n Serbie, le prince Michel auquel jusqu'à présent avec quelque fondement se attribuaient des intentions défavorables vers les Hongrois

⁷⁰ DDI, Serie I, 1861-1870, Vol. II, N. 12, Cerruti à Ricasoli, Costantinopoli, 8 gennaio 1862.

⁷¹ Voir A. Tamborra, *Garibaldi e l'Europa. Impegno militare e prospettive politiche*, Roma 1983, 86-87.

⁷² DDI, Serie I, 1861-1870, Vol. II, N. 131, Scovasso à Ricasoli, Annexe chiffré, Confidentiel, Belgrade, 26 février 1862 ; N. 135, Cerruti à Mamiani, Constantinople, 26 février 1862.

⁷³ Voir F. Guida, *Il secondo risorgimento ellenico (1864-1897). Riflessioni sulla storia greca dall'annessione dell'Eptaneso alla guerra greco-turca*, in: *Per Rita Tolomeo, scritti di amici sulla Dalmazia e l'Europa centro-orientale*, a cura di E. Capuzzo, B. Crevato Selvaggi e F. Guida, Venezia 2014, 77-99.

⁷⁴ Ivi, N. 43, Cerruti à Ricasoli, Constantinople, 22 janvier 1862.

⁷⁵ Ivi, N. 67, Cerruti à Ricasoli, Constantinople, 3 février 1862.

serait disposé à favoriser leur émancipation si un encouragement en ce sens venait de Paris accompagné d'une éventuelle confiance à propos de son indépendance. En un mot, tout dépend de Paris. J'ai toujours maintenu à travers nos agents en Hongrie la plus grande confiance dans la bienveillance de l'empereur, sans toutefois induire les populations à des mouvements intempestifs. Si alors l'Empereur ne se trouve pas dans ces dispositions, nous devons absolument renoncer à toute idée de concurrence de la part de la Hongrie et chercher ailleurs, bien que nous puissions le trouver, le succès de nos projets nationaux⁷⁶.

La France, par ailleurs, assurant la gestion de l'extraction des mines de charbon de Dobra et celles de fer de Maidanpek par la *Compagnie Générale de Navigation franco-serbe*, travaillait de concert avec le consul général français à Belgrade, Eugène Tastu⁷⁷ et en partie avec le prussien, Friedrich Rafael von Meroni, pour endiguer l'influence autrichienne à Belgrade, qui allait croître surtout en Bosnie, en Herzégovine et parmi les Mirdites d'Albanie⁷⁸, et conduisait des préparatifs de guerre aux frontières de la Sava et du Danube à Orsova, à Archova et à Petervaradin⁷⁹. Scovasso adressa à cet égard un vif reproche au consul britannique, John Augustus Longworth : « Mais vous qui craignez tant la Serbie, pourquoi ne vous inquiétez-vous pas de ce que fait l'Autriche dans les provinces chrétiennes de la Turquie ? Elle agite le Monténégro, l'Albanie, l'Herzégovine, la Bosnie, et essaie de faire croire à l'Europe que la Serbie est prête à s'élancer sur la Turquie »⁸⁰.

Sur ce point-ci, au moment où les émeutes en Herzégovine devenaient de plus en plus graves, Osman Paşa ordonna une augmentation spectaculaire des approvisionnements de la forteresse turque de Belgrade, dont la garnison de 2 800 hommes était commandée par le général de brigade Etem Paşa. Dans le message chiffré qu'il a envoyé à Durando pour lui faire prendre conscience de tout cela, Scovasso note, entre autres, une phrase sibylline : « Ce qui précède donne, je crois, une valeur de quelque importance à ce que le Consul d'Angleterre a dit à un de mes Collègues 'que la meilleure manière de mettre les Serbes à la raison c'était de bombarder Belgrade' ». En réalité, à ce

⁷⁶ Ivi, N. 218, Cerruti à Durando, Constantinople, 2 avril 1862.

⁷⁷ Voir à ce propos H. Hajnal, *The Danube, Its Historical, Political and Economic Importance*, The Hague 1920, 82-83.

⁷⁸ DDI, Serie I, 1861-1870, Vol. II, N. 244, Scovasso à Durando, Belgrade, 12 avril 1862.

⁷⁹ Ivi, N. 251, Scovasso à Durando, Belgrade, 15 avril 1862.

⁸⁰ Ivi, N. 284, Scovasso à Durando, Belgrade, 26 avril 1862. Texte français.

moment-là, Michel III se montrait prudent⁸¹ et suivait attentivement les mouvements des Autrichiens le long des Frontières Militaires⁸².

Cependant, le 15 juin 1862 se produisit le tristement célèbre accident de *Čukur-česma*, et à partir de 9 heures du matin du 17 juin, la ville de Belgrade fut bombardée pendant neuf heures continues par la garnison ottomane de Kalemegdan, action qui fit au total 50 morts⁸³. Les consuls européens à Belgrade entrèrent immédiatement en action à l'initiative du consul britannique. Scovasso tenait constamment le général Durando informé de l'évolution de l'affaire en attendant d'obtenir de Turin des instructions sur l'attitude à adopter⁸⁴.

Contrairement aux craintes de Turin, l'Italie ne fut pas exclue des réunions des représentants diplomatiques des Puissances à Constantinople : le marquis napolitain Camillo Caracciolo Di Bella fut envoyé à Constantinople en qualité de ministre plénipotentiaire. Les instructions générales du général Durando furent les suivantes :

D'accord avec la France vous devez soutenir le règlement des affaires serbes dans le sens plus largement favorable à la Serbie, sans vous éloigner de l'esprit du Traité de Paris ; allez même si vous le pouvez convenablement jusqu'à la démolition de la forteresse de Belgrade ; mais ne pouvant obtenir cela insistez sur l'évacuation des familles musulmanes de la Serbie et de Belgrade ; bien entendu avec tous les égards et ménagements dus à l'humanité. S'il est question du droit héréditaire du Prince, soutenez-le ; enfin en désespoir de cause appuyez la subjection des familles musulmanes aux Autorités locales sur la plus grande base possible⁸⁵.

On peut observer dans une des lettres précédentes du général Durando ce qui aurait dû être la position de l'Italie à l'égard de la question des nationalités (par la volonté de l'Autriche, elle était déjà exclue des questions relatives aux chrétiens de Syrie et de Bosnie) : Turin devait plutôt prendre une part active aux questions relatives à la Serbie, au Monténégro et aux Principautés danubiennes, ainsi qu'aux Îles ioniennes, car tout bouleversement au sein de l'Empire ottoman aurait pu provoquer un mouvement défavorable non seulement le long de la frontière du fleuve Tessin (Ticino) à cause de l'Autriche, mais encore

⁸¹ Ivi, N. 300, Scovasso à Durando, Belgrade, 3 mai 1862.

⁸² Ivi, N. 315, Scovasso à Durando, Belgrade, 12 mai 1862.

⁸³ Д. Леовац, *Србуја у Ресуја*, 87-89.

⁸⁴ DDI, Serie I, 1861-1870, Vol. II, N. 315, Scovasso à Durando, Belgrade, 12 mai 1862.

⁸⁵ Ivi, N. 538, Durando à Greppi, Turin, 14 juillet 1862.

dans toute la Méditerranée ; d'autre part, les relations italo-ottomanes étaient régies par les traités du 10 juillet 1861⁸⁶.

Les séances pour la résolution de la question serbe se tinrent à Kanlıca, périphérie de Constantinople sur la côte asiatique du Bosphore, les 22, 27 et 31 juillet, les 10, 14 et 25 août et les 4 et 8 septembre. Elles prévoyaient la délivrance du fameux protocole sur l'avenir de la Principauté de Serbie en 12 points (formulé vraisemblablement sous la pression de la diplomatie russe), qui comprenait, entre autre, l'expulsion progressive des musulmans de la ville de Belgrade⁸⁷.

L'intérêt que les forces révolutionnaires italiennes portaient pour le sort de l'Europe centrale n'avait cependant pas disparu. C'est juste à la phase la plus délicate de la conférence de Kanlıca qu'arriva à Belgrade, en provenance des Principautés danubiennes, une personne qui à son tour rêvait de la création – rien de moins ! – d'une grande confédération des Balkans en relations très étroites avec Klapka et Garibaldi : il s'agissait de l'écrivain et journaliste vénitien Marco Antonio Canini⁸⁸.

On fera suivre à cette reconstruction des relations diplomatiques entre le Royaume de Sardaigne (le Royaume d'Italie à partir de 1861) et la Principauté de Serbie la transcription de deux longs documents, rédigés en français, dont les manuscrits sont conservés dans les Archives Centrales de l'État à Rome. Le premier est un *pro memoria* détaillé, articulé en 18 points par l'ancien secrétaire de l'Assemblée Nationale et membre de la Haute Cour de Justice de Hongrie, János Ludvigh⁸⁹ ; il contient des informations importantes de nature géographique

⁸⁶ Ivi, N. 476, Durando à Caracciolo, Turin, 5 juillet 1862.

⁸⁷ Voir à ce propos : *British Documents on Foreign Affairs: Reports and Papers from the Foreign Office Confidential Print, The Ottoman Empire in the Balkans, 1856-1875*, Part I, Series B, Vol. 1, General Ed. Kenneth Bourne and D. Cameron Watt, Ed. David Gillard, University Publications of America, 1984. De plus, l'armée devait être complètement purgée de tout élément turc : en fait, cela inclut le projet d'expulsion complète des garnisons turques qui contrôlaient les six forteresses ottomanes de Belgrade, Soko, Užice, Šabac, Kladovo et Smederevo.

⁸⁸ DDI, Serie I, 1861-1870, Vol. III, N. 18, Scovasso à Durando, Belgrade, 6 août 1862. Voir aussi F. Guida, *L'Italia e il Risorgimento balcanico. Marco Antonio Canini*, Roma 1984, 174-177. Canini était affilié à la loge maçonnique "Dante Alighieri" de Turin. Voir, à ce propos, V. Gnocchini, *L'Italia dei Liberi Muratori*, Milano-Roma 2005, 56.

⁸⁹ Il fut aussi un publiciste. Ses principaux ouvrages sont : *François-Joseph Empereur D'Autriche. Peut-il être couronné Roi d'Hongrie ?*, Paris et Bruxelles, 1861 ; *La Hongrie devant l'Europe : les institutions nationales et constitutionnelles de la Hongrie et leur violation*, Bruxelles 1860. Voir aussi G. Szabad, *Lajos Kossuth's Role in the Conceptualization of a Danubian Federation* et A. Miskolczy, *Dialogue among Hungarian and Romanian Exiles, 1850-51*, in: *Geopolitics in the Danube Region. Hungarian Reconciliation Efforts, 1848-1998*, edited by I. Romsics and B. K. Király, Central European University Press, Budapest 1999, 61-131.

et ethnographique à propos de l'Europe danubienne, utiles pour l'organisation, placée sous le haut patronage du Royaume d'Italie et avec un soutien essentiel des Principautés Danubiennes, d'une grande insurrection contre l'Autriche, dont le centre devait être la principauté de Serbie. Le second est une lettre de Lajos Kossuth adressée à Celestino Bianchi⁹⁰, célèbre journaliste, publiciste, historien, patriote, secrétaire du gouvernement provisoire de la Toscane après la fuite du dernier grand-duc Léopold II de Habsbourg-Lorraine⁹¹ et étroit collaborateur du baron Ricasoli, puis député du Royaume d'Italie de 1861 jusqu'à 1880. Dans cette lettre, Kossuth recommande avec chaleur au député italien d'entrer en contact avec János Ludvigh au sujet de la réalisation de ses projets révolutionnaires le long du Danube jusqu'à la plaine du Pô. Ces projets étaient financés à la fin de l'été 1861 par les connaissances personnelles de Ludvigh qui formaient un réseau de soutien à la cause hongroise non seulement à Paris mais, en particulier, à Londres et même dans les États-Unis.

La transcription de ces deux documents a été effectuée dans le respect le plus absolu des manuscrits. Par conséquent, des erreurs d'orthographe et la translittération non scientifique d'anthroponymes et de toponymes sont conformes au texte original.

⁹⁰ Sur Celestino Bianchi, v. S. Camerani, *Celestino Bianchi*, Dizionario Biografico degli Italiani, 10 (1968), *ad vocem* ; M. Risolo, *Celestino Bianchi*, giornalista principe, Firenze 1973. Ses principaux ouvrages de propagande politique incluent les titres suivants : *Geografia politica dell'Italia*, Firenze 1843 ; *Compendio di storia moderna dal 1454 al 1861*, Firenze, 1861 ; *Mentana : narrazione storica*, Milano 1869 ; *I martiri d'Aspromonte: cenni storici*, Milano 1863 ; *Ciro Menotti, o le cospirazioni di Modena del 1831*, Milano 1866 ; *Pier Fortunato Calvi e la spedizione nel Cadore: racconto storico*, Milano 1869 ; *Federico Confalonieri o carbonari del 1821*, Milano 1863 ; *Silvio Pellico e Piero Maroncelli o Gli uomini del ventuno: notizie storiche*, Milano 1867 ; *Storia della questione romana*, Firenze 1870-1871 ; *Toscana e Austria*, Firenze 1859.

⁹¹ À ne pas être confus avec l'Empereur du Saint-Empire Léopold II de Habsbourg-Lorraine, qui régna entre le 1790 et le 1792. Il fut frère et successeur de Joseph II, et aussi grand-duc de Toscane comme Léopold I de 1765 jusqu'à 1790.

ANNEXE DOCUMENTAIRE

**ARCHIVIO CENTRALE DELLO STATO, ROMA
CARTE RICASOLI, FONDO BIANCHI, BUSTA 1
FASCICOLO 2, SOTTOFASCICOLO A-H**

I

Au Président du Comité National Hongrois,
Ancien Gouverneur de la Hongrie

Pro Memoria

1° Le Banat Hongrois séparé de la Servie par le Danube et formant la partie la plus riche de la Hongrie, est habité par des Serbes, Roumains, Allemands et Magyars. Les Serbes n'y sont point en majorité. Le Comté de Bacs entre le Danube et la Tisza est aussi habité en grande partie par des Serbes mais il y a entre eux beaucoup de Catholiques Romains, ceux-ci s'appellent non Serbes mais Bunyevaiz⁹² et n'étaient jamais hostiles aux Hongrois.

En Esclavonie, le Comté de Scerem (Syrmium) pour la plus part, et les trois Régiments frontières Slavons (Petervardein, Brod, Gradisca, surtout le premier) sont habités par des Serbes.

2° Les Serbes de Hongrie habitaient originellement la Servie, mais fuyant devant les persécutions des Turcs ils cherchaient asyle en Hongrie, y étaient amicalement accueillis, reçurent le droit de citoyens et des privilèges particuliers.

3° Il se conçoit donc que par suite de la communauté de race, de langue, de religion, des rapports très intimes et une influence réciproque doivent avoir lieu entre la Principauté de Servie et les Serbes de la Hongrie. Ces derniers ne manquent jamais de concourir aux luttes de la Servie contre les Turcs, et de prendre part aux révolutions assez fréquentes de la Servie, tandis que d'autre part quand en 1848 les malavisés Serbes de la Hongrie cédant aux machinations infernales de l'Autriche s'insurgèrent pour aider l'Autriche à subjuguer leurs propres libertés en subjuguant la Hongrie, les Serbes de la principauté les aidèrent de toutes leurs forces. Environ 40 000 Serbes de la principauté combattaient contre nous et pour la plus part périrent dans cette révolte liberticide.

⁹² Bunjevci.

4° Cette insurrection des Serbes contre les Hongrois avait un double dessein : si l'Autriche sortait victorieuse de cette lutte, ils espéraient d'obtenir de la gratitude de l'Autriche le démembrement du territoire de la Hongrie en leur faveur et la suprématie dominatrice sur les autres races des habitants de cette partie de la Hongrie ; en même temps ils visaient plus loin, ils espéraient qu'une fois la force des Hongroises brisée ils pourraient bien réussir dans l'avenir de se détacher entièrement, et d'annexer leur district à la Serbie.

De même manière les Roumains de la Transylvanie de concert avec les Roumains de la Moldo-Valachie visèrent à l'annexion future de la Transylvanie aux Principautés unies Danubiennes⁹³. En Moldo-Valachie il y a toujours un parti qui n'est pas encore guéri de cette folie, de là les machinations toujours renouvelées en Transylvanie ; mais quant aux Serbes, l'ingratitude de l'Autriche d'une part et la manifestation de la vitalité indomptable de la nation Hongroise de l'autre les ont fait revenir de leurs illusions ; ils comprennent parfaitement que les Serbes de la Hongrie ne peuvent être libres qu'en s'entendant avec les Hongrois et que la Serbie trouvera toujours l'obstacle le plus grand à son indépendance dans la présence de l'Autriche sur ses frontières ; donc comme nous de notre part, non seulement avons déjà dans le passé fait participer nos concitoyens Serbes à tous droits sur la base de la plus parfaite égalité, mais comme nous sommes encore tous disposés de leur accorder toutes les garanties équitables pour le développement de leur nationalité et pour la autonomie de leur église, nous avons raison de croire qu'avec un peu de tact et un peu d'appui de la part des puissances amies nous sommes en meilleure voie de nous entendre avec les Serbes.

5° Pourtant cette bonne intelligence dépend pour beaucoup de la conduite de Gouvernement de Serbie.

De fait nous avons un double intérêt de nous voir assuré la bonne volonté du Gouvernement Serbe. D'abord parce que la conduite de ce Gouvernement envers nous doit nécessairement réagir sur l'esprit des Serbes en Hongrie, ensuite parce que la Serbie étant limitrophe de notre pays, elle pourrait nous servir de dépôt d'armes, nous pourrait faciliter des préparatifs, et même servir pour une des bases d'opération pour commencer la lutte.

6° Il faut donc tâcher de nous assurer la bonne volonté du Prince Michel Obrenoviks⁹⁴ de Serbie, et la bonne opinion de sa nation. Ceci ne peut se faire qu'en les convainquant qu'il est dans leur intérêt que la Hongrie devienne indépendante.

⁹³ On rappelle que la proclamation de l'union a eu lieu le 24 janvier 1859.

⁹⁴ Michel Obrenović III.

7° Pour bien comprendre la nature de cet intérêt il faut se rendre compte de la nature de ce qu'on appelle la question d'Orient. Depuis que la Russie s'est élevée au rang d'une grande puissance Européenne, le reste de l'Europe, au lieu de combiner ses forces contre la Turquie, a pris pour un des axiomes politiques de l'Europe de la maintenir.

Pourquoi ?

Parce que la Turquie Européenne par l'étendue, le site et la configuration géographique de son territoire, par le nombre et la capacité de développement de ses populations chrétiennes et les ressources virginales du pays est d'une telle importance que son absorption directe ou indirecte par la Russie donnerait à celle-ci tel surcroît de puissance qui ne pourrait s'accorder avec l'indépendance des autres nations Européennes. Si donc le danger de cette absorption était écarté, la question d'Orient perdrait beaucoup de son importance pour l'Europe ; de fait, elle serait réduite aux proportions d'une question locale, d'une question à vider entre les Turques, et ses sujets Chrétiens, dont la solution aurait bien de l'intérêt sous le point de vue de liberté et de civilisation, mais ne menacerait aucunement à déranger ce qu'on appelle l'équilibre Européen, soit que les Turques réussissent à maintenir leur domination, soit que les Roumains, Slaves et Grecs qui leur sont sujets réussissent à s'émanciper⁹⁵.

Donc la question d'Orient se présente aux hommes d'Etat de l'Europe sous cet aspect : 1° est-ce qu'on peut persévérer dans la politique de maintenir artificiellement l'intégrité de l'Empire Ottoman ? 2° si non, quelle est la manière de sa dissolution la mieux conforme aux intérêts de l'Europe, du progrès, de la civilisation et de la liberté ?

Quant à la première question, l'expérience qu'on avait fait depuis la guerre de Crimée d'une part et le sentiment de nationalité qui s'est éveillé chez les races chrétiennes de cet Empire, paraît avoir de beaucoup modifié les vues des puissances Européennes. La conviction gagne terrain de jour en jour que si la Turquie n'est pas capable de se maintenir elle-même, il n'est pas dans l'intérêt de l'Europe de s'entretuer mutuellement en prolongeant de quelques années sa vie factice. Seul le Gouvernement Anglais (le Gouvernement et non la nation) hésite encore de s'associer à cette vue.

Donc, quant à la seconde question, il s'ensuit qu'il est de la bonne et saine politique de rendre possible une telle solution de la question d'Orient, qui ait l'avantage de la finalité et qui la fasse résulter au profit de la liberté et de

⁹⁵ Il s'agissait d'une sorte de renouvellement du projet de Rigas Velenstilis « Fereos », projet qui, pendant la révolution grecque, ne fut pas réalisé.

l'émancipation des peuples chrétiens sujets à la Turquie, et non au profit, non à l'agrandissement des autres puissances.

Bref il est dans l'intérêt de l'Europe que la question d'Orient reçoit sa solution, non par une absorption ou par un partage (ce qui du reste aurait ce défaut qu'il ne serait pas final, et ne serait pas du tout une solution) mais par une dissolution intérieure.

Eh bien ! une pareille solution présuppose nécessairement l'indépendance préalable de la Hongrie. Car, jusqu'à ce que l'Autriche se trouve sur les frontières de la Turquie, ou elle s'opposera toujours à tout mouvement révolutionnaire dans les provinces Turques, ou elle les provoquera elle-même mais seulement dans le but d'avoir le prétexte pour une intervention et pour une occupation, d'abord parce que elle a toute raison à craindre le triomphe de la révolution dans son voisinage, surtout chez des peuples ayant de l'affinité de race avec grand nombre de ses sujets, ensuite parce qu'elle veut prévenir par l'intervention et l'occupation que ces peuples ne se jettent point dans les bras de la Russie, ou bien par suite des affinités de langue (chez les Slaves) et de religion (chez tous) ne soient attirés dans le tourbillon de l'influence Russe⁹⁶, qui devenant ainsi directement toute-puissante jusque à la Méditerranée, l'entourerait de ses bras de fer, prête à l'étouffer quand elle voudra.

Aussi voit-on qu'au moindre signe d'une agitation sérieuse dans les provinces turques l'Autriche se hâte toujours de concentrer des forces imposantes sur les frontières, prête à y intervenir.

Le résultat de cette situation est que les peuples Slaves et Roumains de la Turquie, décidés comme ils sont de ne point rester sujets aux Turcs, se voyant toujours menacés par l'intervention Autrichienne, se sentent naturellement portés à s'appuyer sur quelqu'un et ce quelqu'un c'est naturellement la Russie, vers laquelle ils se sentent attirés par tant de liens.

Mais si la Hongrie devient indépendante, le danger d'une intervention autrichienne contre les mouvements nationaux des provinces turques sera pour jamais écarté, la Hongrie d'autre part ne pourra jamais vouloir s'y opposer, car l'indépendance et la liberté de ces peuples voisins lui serviront plutôt de garantie additionnelle pour sa propre indépendance ; ainsi ces peuples-là se voyant délivrés de danger de l'intervention autrichienne, et se croyant assez forts (comme de fait ils le croient) de s'émanciper de la domination turque s'ils sont laissés à eux seuls préféreront bien de se faire libres que de se faire Russes.

⁹⁶ Il n'est pas inutile de rappeler que la Russie avait stipulé le 17 janvier 1787 un très important traité de commerce avec le Royaume de Naples, qui prévoyait aussi la potentielle constitution de bases militaires russes le long des côtes de l'Italie méridionale.

Aussi est-il clair que sans l'établissement d'une Hongrie indépendante la question Orientale ne peut jamais être réduite aux propositions d'une question locale et domestique ; elle sera toujours la glaive de Damoclès suspendue sur l'Europe ; ni la Turquie toujours minée par les intrigues des puissances rivales ne pourra faire l'épreuve de sa consolidation et de sa vitalité, ni les races chrétiennes de la Turquie celle de leur émancipation, ils ne peuvent que rester ce qu'elles sont, ou bien changer de maître et devenir Russes par peur de devenir Autrichiennes (ce qu'elles détestent le plus au monde), mais devenir libres, elles ne peuvent l'espérer⁹⁷.

Ayant ainsi analysé la question d'Orient, il est facile de voir qu'on a une base sûre, une base d'intérêts pour traiter la question Hongroise à l'Orient.

Aux Turcs on dira : c'est dans votre intérêt de faciliter aux Hongrois les préparatifs pour se délivrer de l'Autriche. Car d'une part c'est l'Autriche qui vous cause toujours des troubles dans la Erzegovine, la Bosnie etc. etc. pour trouver de prétexte pour une occupation de ces provinces, d'autre part ces intrigues de l'Autriche forcent vos sujets chrétiens à se jeter dans le bras de la Russie, et partant vous êtes toujours menacés d'une guerre de ce côté-là, tandis que si la Hongrie devienne indépendante, elle devra dans son propre intérêt se montrer votre alliée sincère comme par sa position géographique elle sera votre alliée la plus utile contre toute tentative d'envahissement de la part de la Russie. Elle (la Hongrie) n'aura aucun intérêt de se mêler de vos affaires intérieures, ou de vous susciter des troubles, la question entre vous et vos sujets chrétiens restera une question domestique à démêler entre vous et eux, et s'il y a de la vitalité dans votre race, il ne dépendra que de vous-même de l'arranger équitablement.

Aux Russes (aux Consuls Russes) on fera comprendre qu'une intervention directe dans les affaires de la Turquie les mettrait en face de la moitié de l'Europe, tandis que l'émancipation spontanée des races slaves de l'Empire Ottoman serait sûre d'assurer à jamais à la Russie de la manière la plus naturelle la prépondérance et partant l'influence décisive sur ces pays-là sans donner ombrage au reste de l'Europe ; mais que cette émancipation spontanée exige comme une condition sine qua non l'indépendance préalable de la Hongrie. On leur parlera de l'infâme ingratitude de l'Autriche, on leur demandera ce que la Russie a gagné en ayant rétablie la puissance de l'Autriche sur la Hongrie, et on leur fera comprendre que l'Autriche s'opposera toujours à ce que la Russie prenne pied sur la Méditerranée tandis que la Hongrie indépendante n'aura aucun intérêt de s'y opposer. On leur parlera de la

⁹⁷ Nous pouvons noter, dans cette phrase, la même crainte qui a été exprimée par Ilija Garašanin dans son *Načertanije* de 1844.

modération des Hongrois ; on les assurera que les Hongrois ne sont point une nation révolutionnaire, qu'ils n'ont aucun autre but que de se délivrer de l'Autriche et que non seulement ils prennent tous les soins possibles pour ne point confondre, ou identifier leur question avec celles des autres pays, mais aussi sont tous prêts à donner des garanties à cet égard.

Aux peuples Slaves de l'Empire Ottoman on fera comprendre que l'indépendance de la Hongrie est la condition sine qua non de la possibilité de leur indépendance, que sans une Hongrie indépendante les Slaves du midi en s'insurgeant seront toujours exposés à une occupation par les Autrichiens et en dernier ressort ne pourront viser que tout au plus à un changement de maître.

8° Quant à la Serbie en particulier :

En 1859 à la veille de la guerre en Italie l'Empereur Napoléon ayant usé de son influence en Orient en notre faveur, non seulement le Prince alors regnant (Milosch Obrenovicz⁹⁸) nous était on ne peut plus favorable, mais encore j'avais eu en personne une entrevue à Londres avec le Prince Michel aujourd'hui regnant, alors héritier présomptif, pour nous entendre sur la manière la plus pratique de profiter des bonnes dispositions du Prince son père.

A ma question : comment entend le Prince la communauté des intérêts de nos deux pays, il me donna une réponse parfaitement satisfaisante ; il me disait : « La Serbie vise à l'indépendance et à devenir le noyau [sic] autour duquel se grouperont les autres provinces Slaves de l'Empire Ottoman. Mais jusqu'à ce que la Serbie a l'Autriche sur ses frontières il n'y a pas à y penser, car non seulement l'Autriche y interviendrait et forcerait ainsi la Serbie de se jeter dans les bras de la Russie, mais encore par la simple fermeture des frontières hongroises au commerce des cochons à l'engrais exportés de la Serbie, elle pourrait faire tomber le Gouvernement, car nul gouvernement ne pourrait tenir 15 jours contre le dérangement financier qu'un pareil interdit occasionnerait. Il est donc de notre intérêt le plus vital que l'Autriche soit refoulée de nos frontières, ce qui ne pourra se faire que par une révolution victorieuse de la Hongrie qui établira son indépendance.

Nous ne voulons pas – me disait le Prince – que la France ou l'Italie nous viennent en aide par leurs armes pour émanciper la Serbie de la suzeraineté Ottomane car ça nous attirerait des interventions étrangères, mais nous souhaitons fort qu'elles aident la Hongrie pour devenir indépendante car alors la voie sera ouverte pour la Serbie de le devenir aussi.

Sur cette base donc nous tombâmes d'accord. On nous désigna des dépôts pour les armes, canons et munitions, on s'engagea à nous permettre, le moment

⁹⁸ Miloš Obrenović.

venu, d'organiser discrètement deux ou trois bataillons composés des Hongrois que nous aurions fait venir peu à peu de la Hongrie ; on nous promettait même un ou deux bataillons de Serbes comme gage de leur fraternité ; on s'engagea à agir sur les Serbes de Hongrie en notre faveur, on nous permit d'envoyer à Belgrade un agent confidentiel, on l'admettra à l'intimité, on l'aida à faire ses démarches pour la conciliation des Croates et des Esclavons voisins de la Servie, enfin on nous donna toute aide et appui voulus.

Le traité de Villafranca mit fin à ces démarches.

9° A la fin de l'année passée il y a eu des chances que la guerre contre l'Autriche pourrait bien être reprise bientôt, j'envoyais donc (toujours avec le consentement du feu M^o le Comte de C...⁹⁹) le même agent à Belgrade qui y fut si bien reçu en 1859. Mais il paraît que le Prince Michel arrivant au pouvoir avait complètement changé. Mon agent n'était pas même admis à l'audience et force lui fut de retourner.

On trouvera son dernier rapport ci-joint¹⁰⁰. Il est très instructif. Je prie de me le renvoyer. On en pourra trouver copie parmi les correspondances secrètes du feu le Ministre des affaires étrangères.

10° Il s'agit donc de rétablir l'entente de 1859. Un mot de Paris fer [...] ferait plus qu'aucune autre chose à reformer le Prince Michel. Il se peut aussi que l'apparent rapprochement du Prince à l'Autriche n'était qu'une feinte pour l'induire de ne point s'opposer à que le trône princier de Servie soit reconnu héréditaire dans la Maison des Obrenovics. Ce but étant atteint je ne peux imaginer quel intérêt ultérieur le Prince pourrait avoir à se faire partisan de l'Autriche quand tous les intérêts de son pays lui conseillent le contraire.

Je recommande qu'on agisse selon les avis de Monsieur Garaschanin, homme instruit, bon patriote, qui à lui seul vaut plus en influence et en lumière que tout le monde officiel de Belgrade. Mais il faut agir avec la plus grande discrétion en l'approchant pour ne point le compromettre avec le Prince et ne point donner des soupçons aux agents de l'Autriche dont Belgrade fourmille.

Mr Garaschanin sera le plus compétent de juger s'il est déjà temps ou non de parler au Prince de nos plans, du dépôt d'armes, et de la permission d'entamer à un temps donné des préparatifs. Si Mr. G...¹⁰¹ le conseille, on pourra le faire discrètement en lui rappelant ses vues et ses rapports de 1859. Si Mr G...¹⁰² dit non, on doit bien se garder de le faire.

⁹⁹ Malheureusement, il nous était impossible de reconnaître quel nom avait été caché derrière la lettre initiale.

¹⁰⁰ Ledit rapport n'accompagne pas cette lettre.

¹⁰¹ Garašanin.

¹⁰² Encore Garašanin.

11° Il faudrait en ce cas se borner à se faire des amis, à se ménager des rapports, à veiller sur ce que les Autrichiens y font, et à travailler l'esprit public.

À cet égard il est indispensable d'assurer à la cause Hongroise l'appui d'un ou deux journaux Serbes. La chose ne sera pas difficile avec un peu d'argent. Il ne faudra pas les engager à attaquer l'Autriche avec violence. Exprimer des regrets sur l'aveuglement de 1848 ; parler en termes d'amitiés des Hongrois ; dire que les Serbes de Hongrie aviseront le mieux à leur liberté civile, religieuse et politique, au développement de leurs intérêts nationaux, et même à l'avenir de leur mère patrie, la Serbie, en s'entendant avec les Hongrois.

Voilà à quoi il faudrait se borner.

12° Je recommande particulièrement de s'orienter le plus parfaitement possible sur la position de la Société Française de Majdanbeck¹⁰³, de se faire communiquer ses propositions à l'égard du transport et du dépôt d'armes, des facilités qu'elle peut donner aux ouvriers Hongrois dans ses ateliers et aussi à l'égard d'une action éventuelle sur le Danube. Soit que le Prince se montre favorable à notre cause, soit que non, il faudra s'orienter sur ce que cette compagnie pourrait faire et sur les garanties de succès qu'elle saurait présenter.

Quant à la fabrication des canons etc. dans ses ateliers, c'est une chose que je ne pourrais recommander. Il serait parfaitement impossible d'en faire garder le secret.

S'il en faut la chose pourrait se faire cent fois plus facilement ailleurs - hors de la Serbie. Mr Cerruti, s'il reste (comme il est très désirable) à Constantinople, en pourrait donner des explications au Gouvernement.

13° Je dois remarquer qu'en nulle cas [sic] je ne voudrais aller plus loin qu'à 12 à 15 mille fusils (avec munition) dans l'idée d'un dépôt d'armes en Serbie.

14° Je recommande de ne point prendre parti soit pour, soit contre les Turcs, dans leurs démêlés avec les Serbes, Bulgares, Bosniens, Herzégoviniens etc. etc. Je me bornerais à dire à tous ceux-ci que servir la cause Hongroise c'est le mieux servir leur avenir.

Plus le Prince Michel nous paraîtra contraire, plus il serait nécessaire de se rapprocher au Pacha Commandant de la forteresse de Belgrade. En tout cas il faudrait entretenir avec lui des bonnes relations sans pourtant donner offense aux Serbes.

15° Quant à la Bosnie, elle n'est pas le pays convenable pour songer à y faire des dépôts d'armes ; l'importance de la Bosnie consiste dans son voisinage à la frontière militaire de la Croatie et de l'Esclavonie, donc dans la facilité d'entamer des relations avec les Régiments frontière de ces pays-là. (Il

¹⁰³ Majdanpek.

y a 5 Régiments limitrophes de Bosnie : Brod, Gradisca, 1er et 2e Régiment Banovine (Glina et Petrinia) et comme le plus important Izhim (chef-lieu la forteresse Carlstadt¹⁰⁴). Un peu plus loin vers les côtes de l'Adriatique (canal Morlacca) sont encore trois régiments, dont l'adhésion serait bien précieuse pour le cas d'un débarquement ; ce sont les Régiments Licca, Ogulin et Ottochatz¹⁰⁵.

Je recommande la plus grande discrétion pour l'action dans la Bosnie car l'Autriche y travaille fort, elle a un Consul à Bosna-Serai et des Agents consulaires à peu près dans chaque ville.

Du reste Mr Cerruti devrait recevoir des instructions de voir qu'est-ce qu'on pourrait faire par les Turcs en Bosnie. Car il faut remarquer qu'une grande partie des Bosniens (la classe des seigneurs) ne sont pas Chrétiens, ils sont Musulmans, mais ils ne sont pas Turcs, ils sont des vrais Bosniens. Ceux-ci quoique en minorité vis-à-vis de l'entière population de la Bosnie sont les plus fort. Ils peuvent entrer en campagne avec 60 mille hommes, la Porte n'a pas réussi jusqu'à présent à leur faire accepter le Tansimat¹⁰⁶ (loi de recrutement), ils s'y opposent toujours même à force armée, toujours en protestant qu'ils veulent bien s'insurger en masse pour la Porte chaque fois qu'on en aura besoin, mais par revanche ils veulent être exemptés du service militaire dans l'armée.

Aggueri¹⁰⁷ comme ces gens sont, ils sont bien capables de maintenir de leur propre force la tranquillité dans leur propre pays, si la partie chrétienne de la population s'insurgerait. Aussi l'insurrection actuelle ne s'étend pas au-delà de l'Erzegovine.

Il faudra donc savoir ménager cette grande et puissante partie des Bosniens Musulmans et c'est par la Turquie qu'on pourra agir sur eux.

16e Quant à la Croatie : d'abord on trouvera sous ce plis une liste des noms des hommes de position et d'influence, les plus aptes de bien orienter des voyageurs sur l'esprit public en Croatie et sur les sentiments qui animent les Croates envers les Hongrois.

Certes on les trouvera tous extrêmement jaloux de leur nationalité, et de leur autonomie ; mais comme nous ne pensons point à toucher ni à l'un ni à l'autre, comme nous ne voudrions point nous opposer même à leur entière séparation de la Couronne Hongroise, si elle voudrait se poser en Etat parfaitement indépendant de la Hongrie et de l'Autriche, je suis convaincu qu'il n'y aura pas grande difficulté de s'entendre avec eux. Mais quant à leur se rangeant de notre côté pour la lutte contre l'Autriche, cela dépendra de la manière de notre entrée en campagne ; si nous débarquons en Croatie, avec

¹⁰⁴ Karlovac.

¹⁰⁵ Ces Régiments faisaient part, en effet, des Frontières Militaires.

¹⁰⁶ Le *Tanzimât* était un projet de réorganisation générale bien plus grand.

¹⁰⁷ Aguerri.

une armée qui leur inspire confiance de succès, ils s'associeront à l'entreprise ; mais s'ils verront que les chances sont plutôt de l'autre côté, ils se tiendront probablement sur leurs gardes.

Débarquement avec un Corps auxiliaire fort en soi-même et plus fort encore comme gage de l'alliance du Roi héroïque dont il porte le drapeau, voici ce qui nous garantira la coopération de la Croatie.

C'est encore plus vrai à l'égard de la Croatie militaire que à l'égard de la Croatie Civile, car des soldats ne s'écartent pas aisément de la subordination disciplinaire, sans qu'ils voient les chances probables de succès de l'autre côté.

Du reste, malgré ceci (qui est essentiel) je dirai plutôt, avec ceci, et en leur laissant entrevoir cette chose, il est essentiel de tomber d'accord d'avance avec les Croates.

Quant à la Croatie Civile, il faudra les rassurer que l'Italie ne voudra point s'emparer de la Dalmatie et de l'Istrie, car les Croates visent à former un jour le noyau d'un Royaume Sud-Slave.

Quant à la Croatie militaire, ceux-ci ont des vœux particuliers que l'on trouvera désigné avec nos réponses dans le rapport de Monsieur Ludvigh.

Les rapports avec la Croatie militaire furent entamés par l'entremise d'un certain Carlovitch, Croate, Me Garaschanin le connaît et le dit digne de confiance. Le Prince Michel le connaît aussi et le reçoit. Il se peut bien qu'il se trouve à Belgrade. Si le Gouvernement le veut, je suis à même de pouvoir l'engager pour qu'il s'y rend. C'est par lui qu'on pourra entamer des négociations avec la Croatie.

L'homme dont j'avais parlé comme pouvant servir d'interprète tant pour la Serbie que pour la Croatie est M^e le Major Vranscevitcz. Le Général Thurr le connaît. Il se trouve à notre dépôt d'Acqui¹⁰⁸; je peux le faire appeler à Turin si j'en reçois l'avis.

18° Il est temps d'avoir soin de la Dalmatie ; s'assurer de l'esprit du peuple ; prendre des renseignements sur les forces ennemies, sur leur composition, faire étudier les côtes, les mesures prises par l'Autriche à leur défense etc. etc. Comme il y a des Italiens en Dalmatie, il est toujours entendu que ce travail pourra mieux se faire par des Italiens, que par nous.

Cosilla¹⁰⁹, le 27 Juin 1861.

(Signé), Jean Ludvigh

Ancien représentant et secrétaire à l'Assemblée Nationale et Membre de la Haute Cour de Justice de Hongrie

¹⁰⁸ Acqui Terme, aujourd'hui dans la province d'Alessandria, vers la frontière avec la Ligurie.

¹⁰⁹ Quartier de Biella, dans le Piémont.

II

Cossila, le 26 Août 1861

Cher et honoré Monsieur !

Votre lettre de 15 courant me fut rendue après l'entrevue dont Vous m'avez honoré à Turin. En Vous remerciant de Votre complaisance, je me fais un devoir de Vous offrir les éclaircissements que Vous me demandez concernant la réponse de Mr. Benzi¹¹⁰ qui, interrogé sur les 100.000 francs, qui avaient été alloués au Comité National Hongrois, a référé qu'on avait payé 300.000.

Vous avez parfaitement raison de supposer (et Mr Benzi aurait dû Vous le dire) qu'il y a d'autres titres de défense dans cette somme. Je dirais même que si Mr Benzi croyait devoir généraliser les subventions allouées, la somme en monte beaucoup au-dessus de 300.000 francs, sans empêcher que 45.000 francs soient toujours arriérés sur les 100.000 alloués au titre dont j'avais eu l'honneur de Vous entretenir. – Voici les faits :

Au mois de Septembre de l'année passée le Gouvernement croyait à la probabilité de la Guerre contre l'Autriche pour le printemps de l'année courante. Dans cette expectative le Comité n. Hongrois était tombé d'accord avec le Gouvernement sur ce qu'il fallait régler et sur ce qu'il fallait préparer pour assurer la coopération active de la Hongrie.

Dans ce qu'il fut convenu il y a eu la partie politique et la partie des préparatifs qui dans les conjonctures d'alors paraissaient d'urgence.

Touchant ces deux parties distinctes j'avais dressé (sur l'invitation du feu Comte de Cavour) deux minutes distinctes, dont le contenu fut approuvé par le Conseil des Ministres, et sanctionné par le Roi. – Ces minutes doivent se trouver dans les Archives de l'État. J'avais eu l'honneur d'en remettre copie à S. E. le Baron de R.

Vous trouverez, Monsieur, sous ce pli une copie de celle de ces minutes¹¹¹ qui a rapport à la partie financière.

Vous y verrez (paragraphe II, III, IV) trois distinctes sommes formulées à trois distincts titres.

Paragraphe II, 200.000 francs. La moitié en fut envoyé en Hongrie par l'entremise de Mr Benz ; pour l'autre moitié crédit fut ouvert pour Mr. Cerruti à Constantinople.

¹¹⁰ Raffaele Benzi, alors consul italien à Galați.

¹¹¹ Malheureusement, cette minute est manquante.

Paragraphe IV : autres 200.000 francs pour faire préparer les banquenotes. Cette somme fut payée par l'entremise de Mr Benzi en entière, non seulement, mais encore l'Empereur d'Autriche m'ayant intenté un procès à cet égard devant la Cour énormément couteuse de Chancellerie Anglaise ; le Gouvernement de S. M. le Roi m'avait libéralement aidé de 50 mille francs à subvenir aux frais de ce procès. Malheureusement il y a dans le Gouvernement Anglais une partialité très prononcée pour l'Autriche ; et partant le Grand Chancelier de l'Angleterre, moitié juge, moitié Ministre partageant cette partialité, mis les lois de côté, et contrairement à l'opinion unanime du barreau Anglais décida contre moi. Ces 250 mille francs sont donc perdus. J'y devais même ajouter 35 mille francs, les dépenses de cette malheureuse litigation s'élevant à 85 mille francs.

Enfin, paragraphe III, il y a 100.000 francs alloués pour envoi d'agents, entretien d'intelligences avec le pays et toutes les différentes dépenses qui nécessite l'activité du Comité. De cette somme dix mille francs furent payés à notre agent d'alors à Turin ; pour 45.000 francs crédit nous fut ouvert à Paris. Le restant de 45.000 ne fut pas encore mis à notre disposition.

Du reste je ne pense pas d'insister sur ces 45.000 francs en particulier. Ce n'est pas ainsi que j'entends la nature de nos rapports avec le Gouvernement du Roi. Si le Gouvernement croira opportune de nous faire agir en quoi que ce soit, j'ai la pleine confiance qu'on ne voudra pas nous refuser les moyens proportionnés à l'action voulue. Si au contraire le Gouvernement ne croit pas encore devoir activer quelques démarches de notre part, je reconnais de n'avoir aucun droit même à ces 45.000 francs dont il s'agit.

Mettant donc ceci de côté je me permets d'exposer plutôt les petites nécessités auxquelles je voudrais pouvoir subvenir même dans ce temps de comparative attente.

1. La diète hongroise étant dissolue, il n'y a pas à douter que la Cour de Vienne fera tout ce qu'elle peut pour instiguer les Roumains, les Serbes, les Croates contre les Hongrois. Je crois extrêmement nécessaire de tâcher de contrebalancer ces intrigues pernicieuses. – Dans ce but, et concernant en particulier les Roumains de Transylvanie, Notre Agent de Bukarest, Mr le Major Buda, lui-même Roumain Transylvain d'origine et homme de lettres, me propose de publier un journal à Bukarest. Espérant que ce journal une fois lancé se soutiendra de soi-même, il ne me demande que la somme nécessaire pour le lancer. Je crois que 5000 à 7500 francs y suffiraient. – Tâcher d'agir sur l'esprit public dans les Principautés unies Danubiennes, en les éclaircissant sur leurs vrais intérêts vis-à-vis de la Hongrie, est le meilleur moyen d'action sur les Roumains de la Transylvanie, car c'est de Bukarest qu'ils sont accoutumés de recevoir leurs inspirations.

Si S. E. Mr le Baron de R.¹¹² partageait mes vues et approuvait mes intentions à cet égard je le prierais de vouloir faire ouvrir par télégraphe un crédit de 5000 à 7500 chez Mr le Consul Général Strambio¹¹³ à être usé sous son contrôle par Mr Buda exclusivement pour l'établissement d'un journal, et à nulle autre fin.

2. Dans les notes dont j'avais fourni Mr. Scovasso, je lui avais particulièrement recommandé d'entamer des négociations avec les Régiments frontières de la Croatie et de l'Esclavonie. Aussi avais-je lui promis de faire passer à Belgrade l'Agent Croate dont nous nous sommes servis jusqu'à présent dans ces négociations. Mais comme c'est une affaire non moins délicate qu'importante et comme Mr Scovasso étant nouveau venu ne pouvait encore assez connaître ni les hommes ni le terrain il me paraît extrêmement nécessaire d'y envoyer l'Agent principal par lequel toutes nos affaires de ce côté-là furent menées depuis 1859 pour qu'il puisse servir à garantir par ses informations Mr Scovasso contre tout mécompte ou l'abus de sa confiance. L'agent dont je parle est Mr Ludvigh, ancien représentant du peuple, secrétaire de la Chambre des Députés, et membre de la Haute Cour de Justice de la Hongrie, homme à toute épreuve et très distingué. C'est au mois de février qu'il retourna de Belgrade. Copie de son rapport sur sa mission fut soumise au Comte de Cavour.

Mr Ludvigh demeure à Bruxelles.

Si S. E. le Baron de R. croyait opportune que M. Ludvigh se rend à Belgrade, je devrais pourvoir à ses frais de voyage (aller et retour) et de séjour pour quatre mois. Ces frais (nous en avons l'expérience) exigent 5000 francs, y compris les dépenses pour faire venir à Belgrade l'Agent Croate dont j'avais fait mention.

Pour pourvoir presque à la fin de l'année aux menues dépenses de notre Agence politique à Londres (Mr. Vukovics, ancien Ministre de Justice dans mon Gouvernement) j'y devrais envoyer 1000 francs.

De sorte qu'avec 15 à 16 mille francs non seulement il serait subvenu à ces besoins qui me paraissent d'urgence, mais encore 1500 à 2500 fr. resteraient dans les mains du Comité pour couvrir les dépenses journalières de correspondance, de télégraphie, envoi des courriers, de régie des affaires de la Légion, de subventions inévitables dans le cas de détresse particulière, parmi les émigrés etc. etc., dépenses, qui ne se présentent que trop souvent, et qui me gênent beaucoup. J'y mets la plus grande économie, malgré ma correspondance très étendue, je ne tiens pas même un copiste, moins encore un secrétaire, cependant je ne suffis plus à ces dépenses.

¹¹² Ricasoli.

¹¹³ Annibale Strambio, consul italien à Bucarest et commissaire de la Commission internationale pour la navigation du Danube.

Mais ce qui me donne le plus de soucis, c'est la pensée de comment suppléer aux banquenotes que nous avons perdu en Angleterre ? Déjà la perte de 285.000 francs que cette affaire nous a coûté est bien grave, mais ce qui est beaucoup plus grave encore c'est qu'avoir quelques millions de papier monnaie préparés à temps, est un besoin tellement vital qu'autrement il n'y a pas même possibilité de songer à une levée de bouclier en Hongrie pour un moment quelconque à venir. Nous en envisageons l'opportunité comme probable pour le printemps prochain. Eh bien, supposons qu'à un moment donné nous serions appelés à initier la lutte en Hongrie, comment faire sans recourir à l'émission de papier monnaie ? Dans toute la Hongrie on ne trouverait un demi-million de florins en numéraire, il n'y a que des banque notes autrichiennes en circulation ; ces notes perdront toute valeur au premier coup de canon en Hongrie, et si nous n'y pourvoyons point le pays se trouvera entièrement sans monnaie, soit notes, soit numéraire. Que faire alors ? Comment soutenir la guerre ?

On pourrait dire que l'opportunité de la guerre est encore loin ; hélas oui, j'en conviens, mais quoique on puisse subvenir à beaucoup de choses par l'énergie, il y a des choses que nulle énergie ne peut improviser. Tels sont les travaux techniques. A Londres j'avais fait travailler 150 presses avec 300 ouvriers à faire mes banquenotes, cependant, le travail (pour faire 35 millions de florins) avait coûté cinq mois.

Est-ce qu'il ne serait pas possible de faire commencer au moins la gravure des étampes dans les ateliers du Gouvernement et faire donner l'ordre pour la fabrication du papier ? – Quant à l'imprimerie on pourrait encore attendre 3 à 4 mois.

Je voudrais savoir si je puis espérer ou non qu'après le malheur qui nous a frappé dans cette affaire le Gouvernement voudra encore me venir en aide pour pourvoir à ce *conditio sine qua non* d'une action future en Hongrie. Après le malheur en Angleterre, il n'y a que l'Italie (Palerme peut-être) ou bien l'Amérique (Boston, New York, Philadelphie) où on pourrait songer à faire exécuter ce travail.

Veillez, je Vous en prie, Monsieur, soumettre ces considérations à S. E. Je ne veux pas faire l'importune. Mais je crois devoir Lui soumettre ce qui me paraît d'urgence.

Du reste S. E. en décidera qu'il dise oui ou non. Je me conformerai à sa décision.

Veillez agréer, Monsieur, l'assurance de tous mes sentiments de dévotion, et de ma considération la plus distinguée.

Kossuth

À Monsieur Celestino Bianchi

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ – LIST OF REFERENCES

Архиви – Archives

Archivio Centrale dello Stato, Roma (ACS), Carte Ricasoli, Fondo Bianchi, dossier 1.

Archivio Storico del Ministero degli Affari Esteri, Roma (ASMAE), Légation du Royaume de Sardaigne à Vienne, dossier 75, Année 1850; Moscati I, Segreteria del Regno di Sardegna, dossiers 116, 117, 142.

Извори – Primary Sources

British Documents on Foreign Affairs: Reports and Papers from the Foreign Office Confidential Print, The Ottoman Empire in the Balkans, 1856-1875, Part I, Series B, Vol. 1, general Ed. K. Bourne and D. Cameron Watt, Ed. D. Gillard, University Publications of America, 1984.

Carteggi di Bettino Ricasoli (1 gennaio 1861 – 12 giugno 1861), a cura di G. Arfè e S. Camerani, Istituto storico per l'età moderna e contemporanea, Roma 1963.

Cavour C., *Diari (1833-1856)*, 2 Vol., a cura di A. Bogge, Roma 1991,

Documenti Diplomatici Italiani, Serie I, 1861-1870, Vol. I, (8 gennaio – 31 dicembre 1861), Vol. II (31 dicembre 1861 – 31 luglio 1862), Istituto Poligrafico della Zecca di Stato, Roma 1952; 1959.

Epistolario di Urbano Rattazzi, 1846-1861, 2 Vol., a cura di R. Roccia, Serie II, Fonti, Vol. XCIX, I, Istituto per la Storia del Risorgimento Italiano, Roma, Biblioteca Scientifica, 1846-1861.

Législation ottomane ou Recueil des lois, règlements, ordonnances, traités, capitulations et autres documents officiels de l'Empire ottoman, 7 Vol., par G. Aristarchi et D. Nicolaïdes, Imprimerie Frères Nicolaïdes, Constantinople 1873-1888.

A Living Anachronism? European Diplomacy and the Habsburg Monarchy, Eds. L. Höbelt and Th. G. Otte, Böhlau Verlag, Wien, Köln, Weimar 2010, 161-162.

Traité de paix signé à Paris le 30 mars 1856 entre la Sardaigne, l'Autriche, la France, le Royaume uni de la Grande Bretagne et d'Irlande, la Prusse, la Russie et la Turquie, avec les Conventions qui en font partie, les protocoles de la Conférence et la déclaration sur les droits maritimes en temps de guerre, Imprimerie Royale, Turin 1856.

Документи за борбата на македонскиот народ за самостојност и за национална држава, 2 том., ур. Х. Андонов-Пољански, Универзитет „Кирил и Методиј“, Факултет за философско-историски науки, Скопје 1981. [*Dokumenti za borbata na makedonskiot narod za samostojnost i za nacionalna država*, 2 том., ур. H. Andonov-Poljanski, Univerzitet „Kiril i Metodij“, Fakultet za filosofsko-istoriski nauki, Skopje 1981]

Ранђеловић Н., *Протоколи Париског конгреса: Србске новине 1856. године*, Зограф, Ниш 2009. [Randelović N., *Protokoli Pariskog kongresa: Srbske novine 1856. godine*, Zograf, Niš 2009]

Литература – Secondary Works

Aleksić-Pejković Lj., *I rapporti tra la Serbia e l'Italia negli anni Sessanta del XIX secolo*, Archivio Storico Italiano 137, 4 (502), (1979) 581-598.

Ardizzone P., *Formazione del regno di Romania: la posizione italiana*, Digital Library Intratext, 2008.

Bataković D. T., *Histoire du peuple serbe*, Lausanne 2006.

- Bataković D. T., *Ilija Garašanin's Načertanije: a reassessment*, Balcanica XXV, 1 (1994) 157-183.
- Bataković D. T., *Le modèle français en Serbie avant 1914*, in: *La Serbie et la France. Une alliance atypique : les relations politiques, économiques et culturelles, 1870-1940*, dir. D. T. Bataković, Belgrade 2010, 13-100.
- Banjanin, Lj., *Francesco Fortunato Astengo, console del Regno sardo a Belgrado*, Studi piemontesi 28, 1 (1999) 181-198.
- Banjanin, Lj., *Il primo console del Regno Sardo a Belgrado nel 1849*, Studi Piemontesi 32, 1 (2003) 145-171.
- Behschnitt, W. D., *Nationalismus bei Serben und Kroaten 1830-1914*, München 1980.
- Carteny A., *Tra "lotta per la libertà" ungherese e Risorgimento italiano: la Legione ungherese e la repressione del brigantaggio post-unitario (1861)*, Dimensioni e problemi della Ricerca Storica 17, 2 (2014) 47-81.
- Casana Testore P., *Giacomo Durando*, Dizionario Biografico degli Italiani, 42 (1993), *ad vocem*.
- Cetnarowicz A., *Die Nationalbewegung in Dalmatien im 19. Jahrhundert. Vom "Slaventum" zur modernen kroatischen und serbischen Nationalidee*, Frankfurt am Main 2008.
- Cognasso F., *Storia della questione d'Oriente*, Torino 1948.
- Cuzzi M., *Prima dell'Italia, prima della Serbia: le attività consolari del Regno di Sardegna a Belgrado (1849-1861)*, L'Acropoli 14, 3 (2013) 240-274.
- D'Alessandri A., *La Serbia e l'occupazione dei Principati Danubiani durante la crisi d'Oriente del 1853-1856*, Annuario dell'Istituto romeno di cultura e ricerca umanistica di Venezia 5 (2003) 311-319.
- D'Alessandri A., *The Muslim Question in Serbia: the 1862 Bombardment of Belgrade and the Newborn Kingdom of Italy*, in *Italy's Balkan Strategies (19th-20th Century)*, edited by V. G. Pavlović, Belgrade 2014.
- D'Erme G., *Romualdo Tecco (1802-1867), diplomatico sardo "orientalista"*, Annali della Facoltà di Lingue e Letterature straniere di Ca' Foscari 9 (1970) 107-122.
- Davison R. H., *Turkish Attitudes Concerning Christian-Muslim Equality in the Nineteenth Century*, The American Historical Review 59, 4 (1954) 844-864.
- Di Rienzo E., *Il Regno delle Due Sicilie e le Potenze Europee, 1830-1861*, Rubbettino 2012.
- Dorojan A., *L'importanza dell'immigrazione italiana nel processo di modernizzazione della Romania (1859-1918)*, in: *Unità nazionale e modernità nel Risorgimento italiano e romeno. Atti del convegno internazionale in occasione dei 150 anni dell'Unità d'Italia (Bistrița, 10-12 dicembre 2010)*, a cura di I. Cârja, Cluj-Napoca 2011, 81-95.
- Durando C., *Episodi diplomatici del risorgimento italiano dal 1856 al 1863, estratti dalle Carte del generale Giacomo Durando*, Torino 1901.
- Fornaro P., *István Türr: Una biografia politica*, Rubbettino 2004.
- Gnocchini V., *L'Italia dei Liberi Muratori*, Milano-Roma 2005.
- Guida F., *Il secondo risorgimento ellenico (1864-1897). Riflessioni sulla storia greca dall'annessione dell'Eptaneso alla guerra greco-turca*, in: *Per Rita Tolomeo, scritti di amici sulla Dalmazia e l'Europa centro-orientale*, a cura di E. Capuzzo, B. Crevato Selvaggi e F. Guida, Venezia 2014, 77-99.
- Guida F., *L'Italia e il Risorgimento balcanico*, Marco Antonio Canini, Roma 1984.
- Hajnal H., *The Danube, Its Historical, Political and Economic Importance*, The Hague 1920.
- Hehn P. N., *The origins of modern pan-serbism – The 1844 Načertanije of Ilija Garašanin: an analysis and translation*, East European Quarterly 9, 2 (1975) 153-171.
- Hösch E., *Storia dei paesi balcanici. Dalle origini ai giorni nostri*, Torino, traduction de l'allemand par Teodosio Orlando (erste Ausgabe, Geschichte der Balkanländer. Von der Frühzeit bis zur Gegenwart, Stuttgart 1968), 2005.

Jelavić, B. *History of the Balkans*, Vol. I, *Eighteenth and Nineteenth Centuries*, Cambridge 1983, 329-331.

Leovac D., *The Serbian Question, Russia and Italian Unification (1859-1866)*, in: *Serbian-Italian Relations: History and Modern Times*, edited by S. Rudić and A. Biagini, Belgrade 2015, 19-35.

Mackenzie D., *Ilija Garašanin: Balkan Bismarck*, New York 1985.

Markus S., *La missione del console Marcello Cerruti nel 1849*, *Rassegna storica del Risorgimento* 37 (1950) 287-304.

Mattuglia S., *Alle origini della 'nazione' in Serbia: il 'Načertanije' di Ilija Garašanin*, *Clio* 40, 1 (2004) 5-26.

Mattuglia S., *Panslavismo e illirismo, Una rassegna sulle origini dello jugoslavismo*, *Quaderni Giuliani di Storia* 15, 2 (1994) 137-165.

Nicolosi G., *Romualdo Tecco*, in: *Dizionario Biografico degli Italiani*, 95 (2019), *ad vocem*.

Pierazzi G., *Studi sui rapporti italo-jugoslavi (1848-49)*, *Archivio storico italiano* 130, 2 (474), (1972) 181-249.

Pitassio A., *Problema slavo meridionale e crisi d'Oriente (1853-1878)*, *Archivio Storico Italiano* 136, 1/2 (495/496), (1987) 165-194.

Polo Fritz L., *La massoneria italiana nel decennio post unitario. Lodovico Frapolli*, Milano 1998.

Polo Fritz L., *Una voce. Ludovico Frapolli. I fondamenti della prima massoneria italiana*, Arktos, Carmagnola 1998.

Polo Fritz L., *Lodovico Frapolli – Luigi Kossuth. La crisi austro-svizzera del 1853*, Bellinzona 1990.

Polo Fritz L., *Lodovico Frapolli, Scienziato, Rivoluzionario, Diplomatico, Svizzero, Massone, Uomo del Risorgimento*, Roma 2014.

Popov Č., *La France et la lutte de la Serbie pour l'indépendance d'État de 1830-1878*, in: *Jugoslovensko-francuski odnosi. Rapports franco-yougoslaves. A l'occasion des 150 ans de l'ouverture du premier consulat français en Serbie*, Réd. en chef S. Terzić, Beograd 1990.

Quazza G., *La politica orientale e politica del Regno Sardo nel 1848-1849 (da documenti inediti)*, *Rassegna storica del Risorgimento* XXXIV (1948) 151-167.

Quazza G., *La politica orientale sarda nei dispauci del Tecco (1850-1859)*, *Rassegna storica del Risorgimento* XLVIII, 4 (1961) 633-680.

Romeo R., *Cavour e il suo tempo*, 3 Vol., Bari 1969-1984 (nouvelle édition 2012), III, 1854-1861.

Signoretti A., *Italia e Inghilterra durante il Risorgimento*, Milano 1940.

Sosnosky Th. von, *Die Balkanpolitik Österreich-Ungarns seit 1866*, 2 Vol., Stuttgart 1913.

Stipčević N., *Serbia e Italia nel XIX secolo*, *Quaderni Giuliani di Storia* 21, 1 (2000) 7-22.

Tamborra A., *Cavour e i Balcani*, Torino 1958.

Tamborra A., *L'Europa centro-orientale nei secoli XIX-XX (1800-1920)*, Milano 1973.

Tamborra A., *Garibaldi e l'Europa. Impegno militare e prospettive politiche*, Roma 1983.

Tamborra A., *La politica serba del Regno di Sardegna, 1856-1861 (su documenti inediti)*, *Rivista Storica del Risorgimento* 38, 1-2 (1951) 43-72.

Tamborra A., *Questione italiana e questione rumena nella politica di Cavour*, *Archivio Storico Italiano* 108, (396), (1950) 175-244.

Temperley H., *The Treaty of Paris of 1856 and its execution*, *The Journal of Modern History* 4, 3 (1932) 387-414.

Valsecchi F., *L'alleanza di Crimea*, Milano 1948.

Volpe G., *Italia Moderna, 1815-1898*, 2 Vol., Firenze 1973.

Адамовић Ј., *Привилегије српског народа у Угарској и рад Благовештенског Сабора 1861*, Штампa Српске штампарије, Београд 1902. [Adamović J., *Privilegije srpskog naroda u Ugarskoj i rad Blagoveštenskog sabora 1861*, Štampa Srpske štamparije, Beograd 1902]

Алексић-Пејковић Љ., *Политика Италије према Србији до 1870. године*, Београд 1979. [Aleksić-Pejković Lj., *Politika Italije prema Srbiji do 1870. godine*, Beograd 1979]

Алексић-Пејковић Љ., *Српска штампа и ратови за ослобођење и уједињење Италије 1859-1886 године*, Историјски часопис 20 (1973) 251-306. [Aleksić-Pejković Lj., *Srpska štampa i ratovi za oslobođenje i ujedinjenje Italije 1859-1886 godine*, Istorijски časopis 20 (1973) 251-306]

Алексић-Пејковић Љ., *Француски утицај у спољној и унутрашњој политици Србије за време Кримског рата (1853-1856)*, Историјски часопис 11 (1961) 55-88. [Aleksić-Pejković Lj., *Francuski uticaj u spoljnoj i unutrašnjoj politici Srbije za vreme Krimskog rata (1853-1856)*, Istorijски časopis 11 (1961) 55-88]

Јовановић С., *Уставобранитељи и њихова влада*, Београд 1932. [Jovanović S., *Ustavobranitelji i njihova vlada*, Beograd 1932]

Кандић Т., *Власт и судска власт у периоду Турског устава и уставобранитеља*, Политичка ревија 14, 2 (2015) 111-123. [Kandić T., *Vlast i sudska vlast u periodu Turskog ustava i ustavobranitelja*, Politичка revija 14, 2 (2015) 111-123]

Ковачевић Д. М., *Русија у међународним односима, 1856-1894. Од Кримског рата до савеза са Француском*, Београд 2012. [Kovačević D. M., *Rusija u međunarodnim odnosima, 1856-1894. Od Krimskog rata do saveza sa Francuskom*, Beograd 2012]

Кркљуш Љ., *Правна историја српског народа*, Прометеј, Нови Сад 2002 (друго издање, Нови Сад 2004, измењено и допуњено издање; Источно Сарајево 2007). [Krključ Lj., *Pravna istorija srpskog naroda*, Prometej, Novi Sad 2002 (drugo izdanje, Novi Sad 2004, izmenjeno i dopunjeno izdanje; Istočno Sarajevo 2007)]

Леовац Д., *Србија и Русија за време друге владавине кнеза Михаила (1860-1868)*, Београд 2015. [Leovac D., *Srbija i Rusija za vreme druge vladavine kneza Mihaila (1860-1868)*, Beograd 2015]

Љушић Р., *Кнежевина Србија (1830-1839)*, Београд 1986. [Ljušić R., *Kneževina Srbija (1830-1839)*, Beograd 1986]

Никифоров К. В., *Начертаније Илије Гарашанина и спољашња политика Србије 1842-1853*, Београд 2016. [Nikiforov K. V., *Načertanije Ilije Garašanina i spoljašnja politika Srbije 1842-1853*, Beograd 2016]

Попов Ч., *Међународни положај, спољна политика и дипломатија Србије, 1804-1878*, in: Два века модерне српске дипломатије, ур. Ч. Попов, Д. Р. Живојновић, С. Г. Марковић, Београд 2013, 27-60. [Popov Č., *Međunarodni položaj, spoljna politika i diplomatija Srbije, 1804-1878*, in: Dva veka moderne srpske diplomatije, ur. Č. Popov, D. R. Živojinović, S. G. Marković, Beograd 2013, 27-60]

Ристић Љ. П., *Велика Британија и Србија (1856-1862)*, Београд 2008. [Ristić Lj. P., *velika Britanija i Srbija (1856-1862)*, Beograd 2008]

Стипчевић Н., *Два препорода. Студије о италијанско-српским културним и политичким везама у XIX веку*, Београд 1979. [Stipčević N., *Dva preporoda. Studije o italijansko-srpskim kulturnim i političkim vezama u XIX veku*, Beograd 1979]

Стојанчевић В., *Државноправни и национално-политички положај Србије према Сретењском уставу 1835*, Зборник Матице српске за историју 38 (1988) 7-16. [Stojančević V., *Državnopravni i nacionalno-politički položaj Srbije prema Sretenjskom ustavu 1835*, Zbornik Matice srpske za istoriju 38 (1988) 7-16]

Стојанчевић В., *Србија у време Кримског рата: 1853-1856*, Зборник Матице српске за историју 55 (1997) 55-84. [Stojančević V., *Srbija u vreme Krimskog rata: 1853-1856*, Zbornik Matice srpske za istoriju 55 (1997) 55-84]

Страњакловић Д., *Влада уставобранитеља 1842-1853. Унутрашња и спољашња политика*, Београд 1932. [Stranjaković D., *Vlada ustavobranitelja 1842-1853. Unutrašnja i spoljašnja politika*, Beograd 1932]

Страњаковић Д., *Како је постало Гарашаниново „Начертаније“*, Споменик СКА 91 (1939) 3-53. [Stranjaković D., *Kako je postalo Garašaninovo „Načertanije“*, Spomenik SKA 91 (1939) 3-53]

Татић У., *Иполит Монден у Србији. Први боравак (1853-1855)*, Војноисторијски гласник 1 (2013) 71-79. [Tatić U., *Ipolit Monden u Srbiji. Prvi boravak (1853-1855)*, Vojnoistorijski glasnik 1 (2013) 71-79]

Татић У., *Иполит Монден у Србији. Други боравак (1861-1865)*, Војноисторијски гласник 1 (2014) 59-84. [Tatić U., *Ipolit Monden u Srbiji. Drugi boravak (1861-1865)*, Vojnoistorijski glasnik 1 (2014) 71-79]

Татић У., *Француска и повратак на власт династије Обреновића 1859. године*, Историјски часопис 61 (2012) 195-232. [Tatić U., *Francuska i povratak na vlast dinastije Obrenovića 1859. godine*, Istorijски časopis 61 (2012) 195-232]

Татић У., *Француска и Србија и рат за уједињење Италије*, Војноисторијски гласник 2 (2012) 23-45. [Tatić U., *Francuska i Srbija i rat za ujedinjenje Italije*, Vojnoistorijski glasnik 2 (2012) 23-45]

Урић Н., *Питање реформи и устанка у Турској с посебним освртом на делатност Српско-босанског одбора и руских словенофила (1860-1861)*, Зборник Матице српске за историју 84 (2012) 7-48. [Urić N., *Pitanje reformi i ustanka u Turskoj s posebnim osvrtom na delatnost Srpsko-bosanskog odbora i ruskih slovenofila (1860-1861)*, Zbornik Matice srpske za istoriju 84 (2012) 7-48]

Урић Н., *Српско-црногорски односи и питање устанка у Турској с посебним освртом на извештаје Николе Јовановића Окана (1860-1866)*, Историјски часопис 59 (2010) 387-420. [Urić N., *Srpsko-crnogorski odnosi i pitanje ustanka u Turskoj s posebnim osvrtom na izveštaje Nikole Jovanovića Okana (1860-1866)*, Istorijски časopis 59 (2010) 387-420]

Христић Н., *Мемоари, 1840-1862*, Ваљево 2006. [Hristić N., *Memoari, 1840-1862*, Valjevo 2006]

Чланци Париског трактата, закљученог под 18. Марта 1856. године, Тичући се Србије, Београд 1856. [Članci Pariskog' traktata, zaključenog' pod' 18. Marta 1856. godine, Tičući se Srbije, Beograd 1856]

Фабрицио Руди

**ИТАЛИЈАНСКО УЈЕДИЊЕЊЕ И КНЕЖЕВИНА СРБИЈА (1859-1862)
ИЗ НЕОБЈАВЉЕНИХ ДОКУМЕНАТА**

Резиме

Овај рад доноси нови опис дипломатских односа између Краљевине Сардиније – Краљевине Италије од 1861. године – и Кнежевине Србије током нарочито деликатног периода европске историје у вези са односима снага у централној и подунавској Европи, у време када је дипломатија Француске и Наполеона III доминирала Европом. У првом делу описује се деловање сардинијских конзула у Београду од примирја у Вилафранци до смрти кнеза Милоша Обреновића, који се на престо вратио након смене кнеза Александра Карађорђевића, узимајући у обзир најновију историографију (посебно италијанску и српску) посвећену тој теми, не заборављајући старије, али и даље релевантне референтне радове. Други део прати садржај уређених италијанских дипломатских докумената који откривају постојање плана општег устанка против Хабсбурговаца у целој Мађарској, чији су творци Кошут и генерал Клапка. Ова побуна требало је да укључи и деловање подунавских кнежевина, Кнежевине Србије, којом је владао принц Михаило Обреновић III, и нове Краљевине Италије. На крају, ову анализу прати верна транскрипција неколико необјављених докумената пронађених у Централном државном архиву у Риму, који пружају нове, изузетно занимљиве и корисне детаље о овом пројекту и његовој реализацији.

Чланак примљен: 19. 09. 2019.

Чланак коначно прихваћен за објављивање: 13. 10. 2020.

Владимир ЈОВАНОВИЋ*

Историјски институт

Београд

БОРБА ПРОТИВ КОЛЕРЕ У СРБИЈИ КРАЈЕМ 19. ВЕКА

Анстракт: Епидемије су одувек представљале велику опасност по човечанство, како својом непредвидивом појавом, тако и великим људским жртвама које су изазивале. Свакако најопаснија болест која је десетковала становништво током претходних векова била је куга, позната у литератури и као *црна смрт*. Ништа мање опасна није била ни колера, која је представљала болест урбаних средишта, преношена употребом загађене воде. Овај рад посвећен је анализи развоја здравственог система у Србији, као и начинима борбе против епидемије колере током 19. века. Настојање српских званичника да спрече појаву епидемије колере на тлу Србије, током 1892, средишњи је део овог рада. Показало се да су надлежни током претходних деценија прикупили значајно искуство и применили врло делотворна средства у циљу сузбијања тог опасног противника. Масовна дезинфекција санитарних чворова, као и брзо проналажење и изолација оболелих, учинили су да се опасност од избијања масовне епидемије колере у Србији успешно избегне. Тај значајан резултат скромног санитетског система Краљевине Србије био је утолико већи уколико се узму у обзир трагична искуства оних земаља у којима се колера развила у масовну и незадрживу заразу, попут Русије и појединих већих градова Немачке.

Кључне речи: колера, карантин, епидемије, Београд, изолација, дезинфекција.

Abstract: Epidemics have always posed a great danger to mankind, both in terms of their unpredictable outbreaks and huge human losses. The most dangerous disease which decimated the population in the past centuries was certainly plague, also known in literature as the *black death*. Nothing less dangerous was cholera, which was a disease of urban centres, transmitted by use of contaminated water. This paper examines the development of the healthcare system in Serbia, and methods of struggle against the cholera epidemic in the 19th century. The main emphasis is placed on the attempts of Serbian officials to prevent the cholera epidemic in Serbia in 1892. It was ascertained that the official authorities in the earlier decades gained significant experience and applied highly efficacious means to suppress this pernicious enemy. The mass disinfection of sanitary blocks, and fast tracing and isolation of the diseased helped successfully avoid the danger of the outbreak of a mass cholera epidemic in Serbia. This

* vladimir.jovanovic@iib.ac.rs

significant result of the modest sanitary system of the Kingdom of Serbia was all the more important given the tragic experiences of those countries where cholera flared into a mass and unfettered infection, such as Russia and bigger towns of Germany.

Keywords: cholera, quarantine, epidemics, Belgrade, isolation, disinfection.

Крај 18. и почетак 19. века било је време великих политичких преображаја који су постепено захватили читаву Европу. Једнако занимљива била је и историја различитих зараза које су пратиле те драматичне друштвене промене. Једна од болести која је на посебан начин обележила овај период био је тифус, који је десетковао армије свих зараћених страна. Тифусне грознице преношене су непосредним додиром са оболелима, употребом загађене воде, али и нечистим рубљем као стаништем сивих вашију које су се неконтролисано множиле услед нехигијенских животних услова. Ширењу тифусних епидемија су у знатној мери допринели и глодари, као домаћини сивих вашију, које су преносиле заразу.¹ Главна жаришта тифуса биле су ратне болнице и војни логори, као места згуснутог начина живљења.² Епидемије тифуса постале су стога неизбежни пратиоци армија из времена Наполеонових ратова, усмртивши више војника него пушке и топови који су коришћени током самих битака.³ Глад, немаштина и болести потрајали су дуже од две деценије и разорили су многе до тада богате градове и области.

По окончању глобалних ратних сукоба уследио је период убрзаног опоравка и економског полета широм Европе. Успон градова, као и масовни покрети становништва, ускоро су довели до појаве нових опасности по здравље људи. Нови противник прогреса била је колера, која је током првих деценија 19. века харала широм Старог континента. Урбанизација, као једна од последица Прве индустријске револуције, није била праћена изградњом потребне инфраструктуре, а још мање уклањањем отпадних вода из самих градова. Варошка сиротиња која се слегла у веће градове била је стога прва жртва те нове и до тада непознате опасности.

Колера је била неминовна последица гомилања градског становништва, као и дубоког неразумевања последица које нехигијена и немар могу имати по здравље обичног човека. „Градови и индустријске зоне нагло су расли, без плана и надзора, док су основне санитарне потребе по градовима, попут чишћење улица, снабдевања водом и канализације

¹ H. Zinsser, *Rats, Lice and History*, Transaction Publishers 2008, 189–194, 287–288.

² F. Prinzing, *Epidemic resulting from Wars*, Oxford 1916, 101–110.

³ S. Talty, *The Illustrious Dead*, Crown Publishers 2009, 222–223, 233, 255, 258, 271–272.

сасвим занемарени.”⁴ Отуд жестоке епидемије колере у Марсељу и Петрограду, већ током 1831. године. Од почетка 19. века, колера се јавља у редовним циклусима, а после епидемија 1831. и 1836. уследила је и она 1848. године. И током друге половине 19. века, колера се јавља на широком простору од Индије и Персије, до Француске, Велике Британије и Сједињених Америчких Држава.

Попут свих опасних зараза, и колера је представљала својеврстан тест друштвене кохезије, искушавајући отпорност саме заједнице. Убрзо по избијању епидемије, присутни су и први знаци урушавања читавог политичког система. Социјални немири, анархија и чести напади на представнике власти упућују на деструктиван политички потенцијал колере. Просперитетне и мирне вароши, убрзо по њеној појави, личиле би на ратом опустошена подручја. Мноштво престрашених грађана потражило би спас у бекству, док би заражени умирали у агонији, услед екстремне дехидратације и наглог колапса самог организма. Карактеристично модри подочњаци и усне оболелих дали су колери злокобан назив „плава смрт”.

Попут многих других зараза, и колера се показала као подмукао и врло непредвидив противник. Људи који су током претходних дана били потпуно здрави умирали би за свега 24 сата, у највећим мукама. Болест је увек почињала наглим цревним поремећајима – повраћањем, грчевима и обилним проливом, док би агонија масе умирућих била први знак за свеопшту панику. Слично куги, као старом непријатељу човечанства, и колера је напредовала брзо и неумољиво. Узнемиравајући изглед оболелих и висок морбидитет доводили су људе до очаја, који је неретко прерастао у жестоке уличне немире. Главни кривци тражени су међу самим представницима власти, који су забрањивали бекство из појединих области и заводили мере строгог карантина. Други на листи криваца били су лекари, које је престрашена светина оптуживала да погрешним начинима лечења „трују” болеснике. Ирационални поступци грађана само су погоршавали ситуацију и поткопавали већ начете режиме.⁵ Деструктивним последицама које је производила, колера се јављала не само као значајно здравствено већ пре свега као важно политичко питање.

Упркос наглom напретку науке, узроци честих колеричних зараза остали су до пред сам крај 19. века потпуна мистерија, пре свега за лекаре, који су имали највише посла са том болешћу. Како се бактериологија још

⁴ E. Hobsbawm, *The Age of the Revolution 1789–1848*, Vintage Books 1996, 203.

⁵ R. E. McGrew, *Russia and the Cholera 1823–1832*, Kingsport Press 1965, 50–64; S. L. Kotar and J. E. Gessler, *Cholera Worldwide History*, McFarland & Company 2014, 64, 86, 90.

увек налазила у повоју, последице деловања микроорганизама на људско тело биле су потпуна непознаница. Једна од водећих теорија о узроцима појаве колере, као и о ширењу многих других зараза, била је она о *мијазматским* испарењима која трују ваздух и чине га штетним по здравље.⁶ Теорија о мијазмама, популарна још током средњег века, остала је на снази све до пред сам крај 19. века. Као и у многим државама, и у Србији се дуго веровало да је колера болест која се преноси ваздушним путем.⁷

Напредак на пољу епидемиологије уследио је тек са открићем постојања бактерија, као главних узрочника многих болести.⁸ Истраживачки подухвати данас прослављених научника, попут Луја Пастера и Роберта Коха, помогли су разумевању узрока и начина функционисања епидемија. Током својих експедиција по Блиском истоку, осамдесетих година 19. века, Роберт Кох је изоловао и микроскопског узрочника колеричних зараза. Био је то обликом карактеристичан кома-бацил.⁹ Тиме је и древна теорија о мијазмама постепено предата забораву, док је медицина заснована на новим, позитивним знањима, добила на значају.¹⁰ Та револуционарна открића, међутим, била су непозната у многим руралним пределима Европе. Неукост и сиромаштво локалног становништва били су нераскидиво повезани са фаталистичким прихватањем зараза, као последицама грешног начина живљења и као заслуженој божјој казни.

Када је реч о Србији почетком 19. века, била је то ретко насељена земља са свега пар већих вароши и са популацијом од близу пола милиона становника. За многе стране путнике била је то земља здравих људи и готово нетакнуте природе.¹¹ Народ је махом живео од сточарства, раштркан по селима, користећи бистре реке и безбројне изворе, још увек

⁶ S. S. Morrison, *Excrement in the late Middle Ages*, Palgrave Macmillan 2008, 64, 130; B. Phillips, *Epidemia, Contagion and Infection, with their Remedies*, London 1832, 3, 45, 62; J. L. Riddell, *Memoir on the Nature of Miasm and Contagion*, Cincinnati 1836, 3–20.

⁷ И Пелагићев *Народни учитељ*, једна од најпопуларнијих књига у Србији издата још 1879, пропагирала је тврдњу о колери као болести која се шири ваздушним путем. Пелагићев *народни учитељ*, Београд 2012, 270.

⁸ У међувремену, јављају се многе, сасвим произвољне, теорије о узроцима настанка епидемија. J. Parkin, *Are Epidemic Contagious?*, London 1887.

⁹ Упркос снажној опозицији многих који су се држали теорије о мијазматским узроцима колере, лекар Џон Сноу међу првима је истакао да узрок колере треба тражити у присуству фекалних материја које загађују изворишта воде за пиће. S. Johnson, *The Ghost Map*, Riverhead Books 2006, 203–215.

¹⁰ Тек током прве половине 20. века колера губи свој стари империјалистички епитет – *азијатска*, и назива се *азијска*. C. Hamlin, *Cholera, the Biography*, Oxford University Press 2009, 8.

¹¹ F. Hervé, *A Residence in Greece and Turkey: With notes of the Journey through Bulgaria, Servia, Hungary, and the Balkan*, vol. II, Whittaker & Ave Maria Lane 1837, 302–306.

незагађене присуством индустрије. Међутим, лекара и медицинске заштите на самом почетку 19. века такође није било. У случају какве озбиљније болести људи би се окретали свештенству, молитви и религијским обредима. Присутно је и мноштво празноверица, као и погрешних начина лечења који су доносили више штете него користи. Током *редњи* – зараза, многи би се разбегли по шумама и затварали по кућама, чекајући пролазак болести.

Највећи страх изазивала је куга или *чума*, како гласи њен архаични назив. Једна од првих забележених епидемија куге у новијој историји јавила се 1814. године. Куга је почела убрзо по слому Устанка, у време када су Турци силом нагнали народ да оправља Београдску тврђаву. „Многи су помрли од куге и од различни други болести у ономе смраду и страу”, кратко бележи Вук Караџић.¹² Бубонска куга ширила се капљичним путем – кашљем оболелих и употребом свакодневних предмета попут одеће, хране или новца. Предохрана од ње било је сирће, којим је новац дезинфикован, као и „кађење” просторија сирћетним испарењима. Према тврдњама једног од ретких очевидаца, куга у београдској вароши беснела је већ у мају 1814. године. Свесни велике прилепчивости кухне заразе, многи су напустили варош. Они који су ипак решили да остану врло су се опрезно кретали градским улицама, избегавајући свако „мешање” са сумњивим лицима. Поготово се зазирало од оних код којих су још били свежи трагови рана и други знаци да су у скороје време били болесни.¹³

Међу онима који су тада напустили Београд био је и кнез Милош Обреновић. Он се склонио не само од опасне заразе већ и од Турака, који су показали склоност да ликвидирају већину вођа тек угушеног Српског устанка. Према речима кнеза Милоша: „пред јесен појави се несрећна болест чума, која је јако народ морила, и људи се разбегавати започну по горама”.¹⁴ Кнез Милош се у то време са породицом склонио у забачену Црнућу, у рудничким планинама, одсечену од прометнијих путева. Тамо се скривао све до одлуке о подизању новог устанка у Такову, почетком 1815. године.¹⁵

Преузимајући власт и постепено јачајући свој утицај, кнез Милош је покушао да утиче и на побољшање здравствених прилика у земљи. То свакако није био једноставан подухват, будући да је оно мало лекара који

¹² В. Караџић, *Историјски списи*, I, Београд 1969, 50.

¹³ *Животопис Максима Евгеновића*, Будимпешта 1877, 19–20, 28.

¹⁴ М. Ђ. Милићевић, *Кнез Милош прича о себи*, Београд 1893, 5.

¹⁵ М. Ђ. Милићевић, *Поменик*, Београд 1959, 263–265.

су се затекли у Србији било дужно да се брине о здрављу самог кнеза и његове породице.¹⁶ Остали су се, као и до тада, помагали како су умели. У недостатку лекара, видари, свештеници, монаси, али и локални бербери били су на цени. Неки од њих, попут Нићифора Нинковића, живећи у Београду под Турцима, умели су да излече ране од убоја и батина, које су по наређењу самог кнеза често пљуштале по њиховим стражњицама.¹⁷ Разни мелеми и облоге које су превијане на повређена места били су од користи и могли су помоћи брже оздрављење. Када је, међутим, реч о тешким заразним болестима, попут богиња, куге или колере, знање локалних бербера било је потпуно бескорисно. Само лечење најчешће се сводило на испијање врло штетних напитака, пуштање крви и на отпорну снагу самог организма.

Много разорније од куге, која се у Србији јављала све ређе, биле су епидемије колере које су пустошиле током тридесетих година 19. века. Људи нису правили разлику између куге и колере, већ су и једну и другу болест називали *чума*. „Народ замишља да је чума нека разбарушена жена или девојка са косом до земље. За време епидемије ваља да се једе што више бела лука; да се често маже катраном испод гуше и да се носе о врату крстићи од црног глога.”¹⁸ Колера у Србији била је позната и под нарочитим називом – *кратељ*.¹⁹ Народ је сматрао да је кратељ смртоносна болест, гора чак и од куге.²⁰ У Шумадији се веровало да је „човеку, кога умори кратељ, једна нога краћа од друге. Неки веле да је Кратељ и Колера једно исто”.²¹

Током 19. века владало је и мноштво празноверица како би се народ могао сачувати од колере, попут веровања да се болест може избећи тако што ће се на таван ставити дрвено корито с водом, сапун и чешаљ како би чума (уколико дође) могла да се окупа.²² Други начин да се опака зараза умилостави такође је везан за симболичко приношење жртве самој

¹⁶ Т. Ђорђевић, *Из Србије кнеза Милоша: културне прилике од 1816 до 1839*, Београд 1922, 212–215; *Двор и породица кнеза Милоша у Пожаревцу 1825–1839*, прир. М. Манојловић, Пожаревац 2011, 7–12, 23–25.

¹⁷ Н. Нинковић, *Жизниописанија моја*, прир. Т. Поповић, Београд 1988, 91–98, 167–169.

¹⁸ Т. Ђорђевић, *Обичаји народа српскога*, Етнографски зборник II, Београд 1909, 239.

¹⁹ Вук Караџић кратко бележи да је „Кратељ, некаква болест”. В. Караџић, *Српски рјечник*, Беч 1818, 337.

²⁰ *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, V, Zagreb 1898–1903, 479–480.

²¹ М. Ђ. Милићевић, *Живот Срба сељака*, Београд 1894, 146.

²² Срби сматрају да се куга често јавља у облику жене, обавијене белом марамом. Такође се веровало да је Бог шаље на људе онда када зло раде или много греше. В. Караџић, *нав. дело*, 348–349.

болести. Наиме, у селу коме прети зараза потребно је пронаћи какву младу и невину девојку која ће у шуму однети торбу с понудама – буклију вина, погачу и печено пиле. Торбу намењену чуми било је потребно окачити о какво дрво.²³

Ма како необична била локална веровања о заразама, извесно је да је њихова појава изазивала велико узнемирење и страх код становништва. Намера надлежних, напротив, била је да се такве појаве спрече по сваку цену. Стога, иако се знало да је колера често била смртоносна, власти у Кнежевини нису желеле да је народу прикажу у тако мрачном светлу. Као и широм Европе, очување политичке контроле над током епидемија био је важан циљ у стратегији српских званичника. О томе говоре и одређени поступци власти, који су поводом првих вести о појави колере у самом суседству Србије били предузети.

Кнез Милош је покушао да умањи последице свеопште панике која је пратила вести о појави колере у Београду, августа 1831. Како би се колери стало на пут, установљен је и систем пограничних *контумаца* – карантина, у Београду, код Ћуприје и код Пореча на Дунаву. Били су то нарочити објекти у којима су путници били дужни да се пријаве властима по доласку у варош и да се подвргну обавезном лекарском прегледу.²⁴ Карантин у Београду укинут је већ крајем августа 1831, пошто је кнез закључио да се болест „воздухом распрострањава и влажношћу положенија места”, те да је сваки карантин бескористан.²⁵ Карантин код Пореча, међутим, остао је обавезан за све путнике, а они који би се оглушили о наредбе власти да проведу одређен број дана у изолацији били су телесно кажњавани.²⁶

У међувремену, кнез је упорно тврдио да болест није прилепчива, већ да је страх главни узрок ширења колере. Како би се умањила опасност од ширења страха, наређено је да се приликом погребња жртава колере користи само једно од звона на београдској цркви, а да погребним церемонијама присуствује само локални парох.²⁷ У борби против колере кнез препоручује и нарочит третман, за који је сазнао од својих повереника из Влашке. Слична је била и његова препорука из 1836, која „лечење” колере своди на масирање удова и загревање самих болесника, како би се изазвало што обилније знојење и убрзала циркулација крви.

²³ Т. Ђорђевић, *нав. дело*, II, 23.

²⁴ Н. Плавшић, А. Миловановић, *Протокол магистрата нахије Поречке (1828–1831)*, Неготин 2012, 356.

²⁵ В. Михаиловић, *Из историје санитета у обновљеној Србији 1804–1860*, Београд 1951, 21.

²⁶ Они који би прекршили наредбу о двадесетодневном боравку у контумаци примили би по 25 штапова телесне казне. Н. Плавшић, А. Миловановић, *нав. дело*, 224–225.

²⁷ В. Михаиловић, *нав. дело*, 21.

Течност којом ваља масирати колеричног је мешавина алкохола, сирћета и јаког, ароматичног биља. „Ракије једну литру, жива сирћета једну литру, сладчице једну шаку, истучена бибера пет драма, мало паприке ситне, мало белог лука и камфора за 50 драма, зејтина и ово све у једно стакло од оке сасути и добро узмутити, па с тим како се осети на ком болест холера да се тре по жилама, по руку и ногу, по прсима и плећима и око врата.”²⁸ Кнез је препоручивао и да се просторије окаде сирћетом, а да се под болесника стави неколико угрејаних цигала, те да се он добро презноји. Од напитака, болесноме треба давати заслађеног чаја од камилице и угрејаног вина, скуваног са доста бибера и паприке. Лечење се, дакле, сводило на поспешивање знојења и на масажу, уз употребу јаких зачина и врућих напитака, како би „отров” што пре напустио организам.

Упркос несвакидашњим и често шкодљивим саветима које је кнез давао, било је сасвим извесно да је холера не само заразна већ и смртоносна, будући да јој бар половина људи подлегне. Колико је болест опасна, кнез се могао уверити током епидемије из 1836, када су велики делови западне Србије, пре свега Подриње, били захваћени том опаком болешћу.²⁹ Пuteви у Подрињу били су убрзо затворени стражама, како би се спречило бекство претрашеног становништва.³⁰ У великој бризи због болести, кнез Милош се, уместо званичној медицини, овај пут препустио древним магијским обредима. У страху од колере, он је издао и наредбу да „девет голих баба као од мајке рођених, за једну ноћ, поред ватре, тајно, опредугу и изаткају кошуљу, кроз коју се по том провуче он сам, па онда сви чланови његове породице, сва његова свита и сви војници”.³¹

Такви иррационални поступци откривају да је кнез, као практичан човек, био склон да прихвати све оно што није шкодило а могло је да помогне у спречавању заразе. Занимљиво је да ни лекари много напредније Филаделфије у Америци, тридесетих година 19. века, нису знали много више о колери од неписменог српског кнеза. И они су тврдили да холера није заразна болест, већ да су узроци њене појаве мијазматска испарења која трују ваздух.³²

²⁸ Исто, 32, 71.

²⁹ Н. Радосављевић, *Ужице, град и нахија – окружење у времену страха (1788–1862)*, Ужице 2013, 72–73.

³⁰ *Архивска грађа за насеља у Србији у време прве владе кнеза Милоша (1815–1839)*, прир. Т. Ђорђевић, Београд–Земун 1926, 275–278.

³¹ Поједини српски етнологзи указали су на магијски значај кошуље, као моћног заштитног симбола. В. Чајкановић, *Мит и религија код Срба*, Београд 1973, 187; Т. Ђорђевић, *нав. дело*, 229.

³² J. Bell, *All the Material Facts in the History of Epidemic Cholera: being a report of the College of Physicians of Philadelphia, to the Board of Health*, Philadelphia 1832, 5–6, 52.

Магијски обреди били су тек део поступака које је Милош Обреновић предузимао у борби против зараза. Много делотворније биле су његове наредбе које су подражавале постојећу политику европских монархија. Санитарни кордон, као и забрана промета робе и путника са већ зараженим крајевима спадали су у уобичајене мере опреза. У сузбијању продора кужних зараза из Турске кључан је био карантин код Алексинца, на прометном Цариградском друму.³³ Путници који су прелазили државну границу имали су да проведу извесно време унутар карантина, док се не установи јесу ли потпуно здрави.³⁴ Доследна политика кнеза Милоша у борби против заразних болести настављена је и по успостављању новог уставобранитељског режима. Централизован бирокаратски апарат, развијан после 1839, показао се као најделотворнији начин заштите у држави неписмених, руралних поданика. Почетком четрдесетих година 19. века донета су и прва правила о кордонским стражарима, који су имали да спрече сваки недопуштен прелазак државне границе.³⁵

Ма како опсежне, мере предохране нису могле да спрече поновну појаву колере, која је букнула у Србији у време револуције из 1848. године.³⁶ И током друге половине 19. века, колера се поново јавља у Београду 1855, као и 1866. године. Њене жртве биле су махом из редова градске сиротиње, која у тим ванредним приликама није имала начина да се одбрани од те заразе.³⁷ Разорне последице епидемије из 1866. осетиле су се посебно на територији Београда. Услед великог броја жртава и опасности од даљег ширења заразе, полицијска власт прибегавала је драстичним мерама. Дотад уобичајене сахране на старом београдском гробљу код Ташмајдана биле су забрањене. Уместо појединачних гробова, ископане су велике јаме, посуте живим кречом, за масовне

³³ Све те мере, међутим, повремено су биле недовољне. О томе сведочи и појава куге средином 1837, која се управо из алексиначког карантина проширила Србијом, услед неопрезности локалног карантинског лекара. Група турских војника која се кретала према Београду била је пропуштена преко алексиначког карантина и наставила је пут на север. Случајеви појаве куге у Ражњу и Ћуприји, као и у појединим селима Ваљевског округа, доказ су да је свака непажња при прегледу путника могла бити погубна. *Сборник закона и уредаба, и уредбени указа издани у Књажевству Србском*, II, 51–81; Д. Дедић, *Куга у Јагодини 1837. године*, Јагодина 2009, 19–21, 53–54.

³⁴ Y. Ayalon, *Natural Disasters in the Ottoman Empire, Famine and other Misfortunes*, Cambridge University Press 2015, 186–187; *Plague and Contagion in the Islamic Mediterranean*, ed. Nühket Varlik, Arc Humanities Press 2017, 234–239.

³⁵ *Сборник закона и уредаба*, I, 163–168.

³⁶ В. Михаиловић, *нав. дело*, 82–132.

³⁷ Ј. Пауновић-Штерменски, *Филип Христић – дипломата и политичар (1819–1905)*, докторска дисертација, Београд 2013, 132–133.

сахране које ће уследити. Жртве колере, „као мачке и мишеве цркнуте бацаху, од стране *Управе града Београда* најмљени људи у кречане!”³⁸ Наредна епидемија колере букнула је 1873. широм јужне Угарске, усмртивши више хиљада људи.³⁹

У међувремену, развој српског здравственог система током друге половине 19. века текао је постепено.⁴⁰ Он се ослањао на мрежу окружних физикуса и на малобројне среске и општинске лекаре по унутрашњости. Нарочит проблем представљале су саме болнице, као трошни, скучени и врло нездрави објекти, које је народ с правом избегавао у највећој мери.⁴¹ С друге стране, неке од типичних болести које су се јављале у Србији биле су везане за културне навике самог сеоског живља.⁴² То су болести „прљавих руку” и цревне заразе, попут срдоболје, која је током читавог 19. века представљала врло значајну опасност. Томе је допринео и врло рудиментаран и нехигијенски приступ коришћењу изворишта воде, чак и у урбаним средиштима.⁴³

Иако је Београд смештен на обалама две велике реке, сам град одувек је патио од несташица воде, нарочито током летњих месеци. Становници престонице махом су се снабдевали водом из мреже бунара, којих нити је било у изобиљу, нити су бактериолошки били сасвим исправни.⁴⁴ Многи су користили воду Саве и Дунава, као и из оближње баре Венеција, врло сумњивог квалитета. Поједини београдски квартави, током летњих жега, били су принуђени да користе и услуге локалних сакација који су на запрежним колима преносили читаве товарије воде у бурадима и доста скупо наплаћивали своје услуге. Гледано на дуже стазе, локални извори воде били су недовољни, услед све већег прилива становништва у српску престоницу.⁴⁵

У граду који је крајем 19. века имао више од 60.000 становника, питање довољне количине здраве воде за пиће постало је једно од

³⁸ *Велика Србија*, бр. 98 (22. XI 1903).

³⁹ С. Јовин, *Епидемија колере у Војводини 1873. године*, Нови Сад 1974, 15–62; *Глас народа*, бр. 33 (19. VIII 1873).

⁴⁰ *Сборник закона и уредаба*, I, 108–112; *Водич Архива Србије*, прир. Ј. Недељковић и Е. Ђукњић, Београд 1973, 51–53.

⁴¹ Наиме, знало се да се онај ко би завршио у некој од окружних болница ретко враћао кући здрав. Само сеоска сиротиња, надничари и они који нису имали никаквих средстава били су принуђени да се у овима лече.

⁴² *Српска независност*, бр. 130 (10. IX 1882).

⁴³ Л. Димитријевић, *Како живи наш народ*, Београд 2010, 58, 110, 119–120.

⁴⁴ *Мале новине*, бр. 195 (5. VII 1889).

⁴⁵ В. Станојевић, *Здравствена заштита и комуналне службе у старом Београду*, Годишњак града Београда XIII (1966) 146–149.

хитнијих. Током расправе о стању београдских бунара и квалитета воде у њима покренуте током 1892. године, већина лекара указала је на стално присутну опасност од цревних зараза.⁴⁶ Прегледом варошких бунара и анализом воде из њих откривено је како је само земљиште на територији Београда јако загађено. Према тврдњама једног лекара: „ми немамо готово ни једног бунара с чистом водом а неки су у тој мери нечисти да би требало најстроже забранити, да се вода из таквих бунара ма за коју потребу у кући узима”.⁴⁷ Значајан пад квалитета воде за пиће у самој престоници директна је последица непланског и наглог урбанизовања саме престонице током последњих деценија 19. века.

Општинске власти Београда су стога већ средином осме деценије 19. века тражиле начин да град снабдеју здравом водом за пиће. Стицајем срећних околности, решење је било надомак руке. Испитивањима и пробним бушењима доказано је да се у непосредној близини Београда, код шуме Макиш крај Саве, налазе обилна и врло квалитетна изворишта воде. Тај огроман аквафер смештен је у површинским слојевима глине, песка и шљунка, док је на појединим местима (локалитет Беле Воде крај Жаркова) вода сама избијала на површину. Већ током 1889. приступило се изградњи новог градског водовода, а тај грађевински подухват окончан је средином 1892. године. Према тврђењу званичне штампе, нови градски водовод ће давати три милиона литара воде дневно, хиљаду пута више од старог београдског водовода.⁴⁸

Београдске општинске новине пропратиле су тај догађај пригодним саопштењем: „Нов београдски водовод довршен је. Грађани су дакле доживели, да имају у свако време довољно и добре воде. У славу тога епохалног чина по живот београдски, општина београдска приређује на Петров-дан, 29. јуна о. г. свечано освећење новог београдског водовода.”⁴⁹ После службе божје крај чесме на Теразијама, одржан је и свечани говор председника Општине београдске. Уследило је отварање водоскока на Теразијама, док је за увече најављена „илуминација” вароши и концерт на Калемегдану. Програм свечаности окончан је ватрометом, који је био уприличен за београдску публику. Тиме је била прослављена та значајна тековина модерне цивилизације, али и насушна потреба једне европске престонице.⁵⁰

⁴⁶ Ф. Каниц, *Србија земља и становништво*, I, Београд 1987, 102–103.

⁴⁷ *Београдске општинске новине*, бр. 35 (23. VIII 1892).

⁴⁸ *Исто*, бр. 27 (28. VI 1892).

⁴⁹ *Исто*, бр. 28 (5. VII 1892).

⁵⁰ Ф. Каниц, *нав. дело*, I, 103.

Међутим, свега неколико недеља по добијању новог водовода, у Београд је стигла и вест о појави колере у областима јужне Русије и око Црног мора. Тај „немили гост”, како су га еуфемистички називали, овај пут је дочекан са много више мера предострожности. Страховало се од трагичних последица, уколико би зараза успела да се прошири по густо насељеним београдским четвртима. Из искуства других држава, али и живих сећања на претходне епидемије, знало се да је колера подмукао и врло упоран противник. Још већу нелагоду изазвале су вести о наглom и сасвим неконтролисаноm ширењу колере по јужној Русији. Вести из области захваћених том епидемијом биле су обесхрабрујуће. Колера је завладала у Саратову и Астрахану, уз неизбежну панику и масовно бекство становника из заражених градова.⁵¹

Административне власти јужне Русије биле су врло слабо припремљене за наступајућу епидемију.⁵² Многе баракe за колеричне, подигнуте дуж реке Волге, постале су места масовног умирања. На хиљаде оних који су и против своје воље тамо затварани ваљало се у сопственом измету, грчећи се по подовима тих импровизованих објеката.⁵³ Ситуација се отргла контроли, а од близу 40.000 заражених, само у саратовској области, умрло је чак 20.000 људи.⁵⁴ Не само лекари већ и полицајци падали су као жртве каменовања и честих напада разјарене гомиле.⁵⁵

Највећи бес искаљен је на самим болницама за колеричне, од којих су неке биле разорене и спаљене, док су сами колерични болесници у том свеопштем хаосу бивали „ослобођени”. Услед све масовнијих немира, војни гарнизони били су приморани да реагују, испаљујући плотуне на фанатизовану гомилу. Број погинулих током немира био је непознат, али се показало да је тим побунама у знатној мери допринела и сама власт. Она је у време епидемије наређивала затварање радњи и забранила

⁵¹ Сем колере, област Саратов била је током претходних година захваћена и глађу, услед узастопних пропасти летине, а потом и случајевима скорбута и тифуса. С. Е. Haze, *Disease, Health Care and Government in Late Imperial Russia*, Routledge 2011, 82–83.

⁵² F. Chlemow, *The Cholera Epidemic of 1892 in the Russian Empire*, Longmans, Green and Co. 1893, 49, 62–63.

⁵³ С. Е. Haze, *нав. дело*, 86.

⁵⁴ F. Chlemow, *нав. дело*, 36.

⁵⁵ Као и током ранијих деценија, терапија против колере сводила се на убризгавање бизмута и сланих раствора, уз примену пургатива, који су само убрзавали смрт оболелих услед екстремне дехидратације организма. Отуд уверење многих неуких грађана да лекари заправо убијају пацијенте, намерно их трујући. Услед тога честе су биле сцене насиља и повремених линчовања лекара, за које се веровало да шире заразу. С. Е. Haze, *нав. дело*, 16, 19, 86–87.

промет хране, чиме је увећала постојећи страх од глади, која је већ харала у многим областима.⁵⁶

Поједини аутори истакли су да је један од важних узрока појаве колере у јужној Русији лежао у оскудном начину живота Татара, Узбека и Персијанаца насељених у тим полупустињским областима. Ти народи, услед недостатка довољних количина воде, проводили су свој живот у стању „неописиве Оријенталне прљавштине”.⁵⁷ Епидемија на Волги изазвала је велико узнемирење локалног становништва и изнова указала на колосалну неспособност гломазног царистичког режима да се избори са том опасношћу.⁵⁸ Сматра се да је епидемија колере из 1892. усмртила близу четврт милиона становника Русије.

Вести о појави колере у непосредном суседству Србије изазвале су хитру реакцију надлежних. Општинска власт у Београду врло је озбиљно схватила опасност од могуће појаве колере и реаговала већ у јулу 1892. На редовном састанку Београдске општине расправљало се о мерама које је Министарство унутрашњих дела предложило како би се спречила опасност од колере. Дебатовало се и о потреби набавке веће количине хемикалија потребних за дезинфекцију јавних објеката и београдских улица. Док се већина одборника залагала за примену карболне киселине и плавог камена, други су предлагали кречно млеко, као много ефикасније и лако доступно средство. Др Марко Леко, као један од експерата општинске управе Београда, истакао је да су предузете санитарне мере сасвим недовољне, бар када је реч о дезинфекцији нужника. Он је тврдио да предложена *галица* (плави камен) није дезинфекционо, већ „дезодоришуће” средство. Уместо ње, он предлаже гашени креч и кречно млеко, као много делотворнија средства.⁵⁹

Када је реч о односима са јавним мњењем, надлежни у Београду поступали су врло опрезно. С једне стране, они нису желели да шире панику међу грађанима, али су уједно били принуђени да предузму читав низ мера како би благовремено упозорили Београђане на стварно стање ствари. *Београдске општинске новине* већ 12. јула јављају: „Једна од најопаснијих болести – колера, појавила се у Јужној Русији и неким пределима на обалама Црног Мора. Ово даје повода озбиљној бојазни,

⁵⁶ F. Chlemow, *нав. дело*, 47–49.

⁵⁷ *Исто*, 26.

⁵⁸ С. Е. Назе, *нав. дело*, 87–90.

⁵⁹ С тим мишљењем сложио се и доктор Димитријевић, који је додао да ни карболна киселина није нарочито подесна за чишћење септичких јама или самих нужника, јер је реч о густој смеси налик катрану, коју је врло тешко растворити у води, а још теже нанети на жељене површине. Л. Димитријевић, *нав. дело*, 97.

да се ова зараза не пренесе и даље, па и у нашу домовину.”⁶⁰ Званичници Београдске општине чак су претили применом одређених казних мера, пошто је претходних недеља установљено да се грађанство „врло слабо одазива наредби о одржавању нужника”.⁶¹ Средином августа издате су и нове наредбе о потреби одржавања елементарних хигијенских стандарда. Грађани су позвани да чисте улице бар трипут недељно, и да чупају коров и траву испред самих плацева и кућа.⁶²

Као и током претходних деценија, нарочит технички проблем представљало је дезинфиковање нужника и септичких јама, расутих широм престонице. Предлози како да се то што ефикасније и једноставније учини били су различити. Већина се слагала с тим да се чишћење нужничких јама препусти предузимачима, који су и до тада вршили тај непријатан посао. Поједини одборници, међутим, износили су сасвим другачије предлоге. Уместо што хитнијег чишћења нужника, они су закључили да никако не треба хитати са тим послом, како се тиме не би помогло ширењу заразе која је била на прагу. Др Милан Радовановић лаконски је закључио да „ако се нужник напуни боље је и затрпати га него ли извлачити нечистоћу из њега”.⁶³ Проблем третирања отпадних вода и заштите самих изворишта пијаће воде остао је актуелан и током последњих деценија 19. века, посебно на простору Београда.⁶⁴ Стање београдских нужника, иако на први поглед споредно, било је од великог значаја за квалитет варошког начина живљења у самој престоници.⁶⁵

Систем септичких јама које су без плана и реда ницале широм Београда представљао је сталну опасност, будући да је мешање фекалних и подземних вода које су се налазиле у непосредној близини кућа било неизбежно. Један од савременика који су седамдесетих година 19. века посетили Београд приметио је и следеће: „Извесно место, које у Европи не сме недостајати ни у једном стану, стоји мало даље од механе и западноевропског путника и у најбољим гостионицама испуњава крајњом непријатношћу. Обично стоји уздигнуто на кочевима. У многим крајевима пружа странцу трагикомичан приказ. Чим се неко испење

⁶⁰ *Београдске општинске новине*, бр. 29 (12. VII 1892).

⁶¹ *Исто*, бр. 34 (16. VIII 1892).

⁶² Онима који би се оглушили о наредбе власти претила је казна по § 326 Казненог законика. *Казнени законик и кривични судски поступак*, средно Г. Никетић, Београд 1924, 231–232.

⁶³ *Београдске општинске новине*, бр. 35 (23. VIII 1892).

⁶⁴ Б. Максимовић, *Идејни развој српског урбанизма: период реконструкције градова до 1914. године*, Београд 1978, 65–72.

⁶⁵ Д. Стојановић, *Калдрма и асфалт*, Београд 2008, 149–169.

лествицама у ту кућицу, по дворишту настане ратни поклич, свиње се сјакте под кућицу и тамане свој плен.”⁶⁶

Све те чињенице надлежни су морали узети у обзир, како би се спречило неконтролисано избијање епидемије на простору Београда. Прикупљање информација и правовремено реаговање, сматрало се, било је од кључне важности при том послу. Хитно обавештавање надлежних путем телеграфа и телефона, уз комуникацију са јавношћу путем новина, брошура и плаката, представља додатан напор у борби против колере, као невидљивог противника.⁶⁷ Учестало упозоравање јавности, уз куповину већих количина средстава потребних за чишћење нужника, сведочи о озбиљним напорима Београдске општине да се што потпуније припреми за предстојећу опасност.⁶⁸

Између осталог, становништву је било строго забрањено да конзумира одређене намирнице, штетне по сам пробавни систем. Лубенице и диње биле су проглашене за непожељне прехранбене артикле. Забрањен је и увоз појединих врста хране из суседне Аустроугарске, попут паприка, салата, краставаца и другог сезонског поврћа, узгајаног по тамошњим баштама. Строго је забрањено и бродарима да користе воду из Саве и Дунава за пиће или за припрему хране.⁶⁹ Низ превентивних мера требало је да спречи појаву колере у Београду, као географски најизложенијој вароши у Србији.⁷⁰

Управо у време великог страха од колере који се ширио Србијом, појавила се и монографија – *Како живи наш народ?*, др Лазара Димитријевића. Писана једноставним стилем, та књига врло је корисна за разумевање околности какве су владале у Србији крајем 19. века. Због свог дугогодишњег искуства у лечењу сеоског становништва, Димитријевић је демистификовао многе заблуде и понудио ширу слику културних навика у земљи. Он је потврдио да највећу опасност не представља колера, већ нехајност самих власти према начину живљења локалних сељана. Наиме, док је од колере 1892. страдало свега десетак особа, више хиљада њих подлегло је срдоболји – дијареји. Као класична

⁶⁶ *Зборник Константина Јиречека*, I, прир. М. Динић, Београд 1959, 46.

⁶⁷ Архив Србије, Министарство унутрашњих дела, Полицијско одељење, Несрећена грађа, 1892.

⁶⁸ Уколико са системом нужника на простору вароши Београда није стајало најбоље, још је мање пажње било посвећено нужницима у варошима јужно од престонице, попут Алексинца и Крушевца. АС, МУД, Санитетско одељење, 86-1893.

⁶⁹ Исто, МУД, С, 86-1893.

⁷⁰ Колера је била једна од неизбежних тема и на самом београдском двору, у јесен 1892. године. А. Мале, *Дневник са српског двора 1892–1894*, Београд 1999, 77.

болест нечистих бунара и прљавих руку, срдобоља је била хронична болест на српском селу и имала је значајан утицај на статистике умрлих. Међутим, као ни туберкулоза, која је напредовала споро и постепено, ни срдобоља није регистрована као озбиљна опасност по само становништво.⁷¹

По Димитријевићу, подизање бунара и њихово редовно одржавање требало је да буде први и најважнији задатак државе, уместо бескрајне страначке борбе и жеље за победом на локалним биралиштима. Сама власт, међутим, упорно је игнорисала такве захтеве, заокупљена очувањем сопствених позиција. Полицијским управама било је много лакше да шаљу прекорне расписе општинским властима, не инсистирајући превише на строгом спровођењу самих заштитних мера.⁷² И сам сеоски свет показао се врло нехајан према различитим опасностима, уздајући се у сопствено здравље или се препуштајући древним празноверицама, у случају каквог тежег побољења.

Димитријевићева књига о стању здравствених прилика у Србији редак је пример аргументоване критике званичне политике, који улази у суштину многих проблема. Но, уз све недостатке, полицијски апарат једини је био способан да се систематски супротстави противнику каква је била колера. То се показало већ средином 1890, када је откривено неколико изолованих случајева колере у Шабачком округу. Брзом реакцијом полицијских власти болест је сузбијена, усмртивши свега три особе. Строга изолација оболелих, уз дезинфекцију простора у којима су колерични боравили, спречили су опасност од даљег ширења заразе.⁷³ Сличну ажурност Министарство унутрашњих дела показало је и у време нове претње од појаве колере, током 1892. године.

Реакције надлежних у Србији биле су свакако појачане појавом првих случајева колере у Београду, почетком октобра 1892. године, као и неочекиваном појавом колеричне заразе и у Хамбургу, током августа исте године.⁷⁴ Мере предузете у Србији откривају врло систематичан и

⁷¹ Једно од објашњења зашто је срдобоља изазивала тако мало пажње, иако је остављала много погубније последице него колера, лежала је у већ увреженом страху од колеричних зараза. Срдобоља је, напротив, долазила врло постепено, тако да њена појава није изазивала нарочито подозрење самог становништва. Л. Димитријевић, *нав. дело*, 58, 110.

⁷² *Исто*, 119–120.

⁷³ Т. Денић, *Из дневника једног полицијског чиновника*, Београд 1928, 21–27.

⁷⁴ Епидемија је уздрмала чак и многољудни Хамбург, једну од највећих вароши северне Немачке. Колера се у Хамбургу јавила средином августа и трајала је до краја октобра 1892, док је број умрлих за свега пар месеци достигао цифру од осам хиљада људи. *Professor Koch on the Bacteriological Diagnosis of Cholera*, translated by G. Duncan, New York 1895, 65.

промишљен приступ, ради откривања првих случајева ове болести у што је могуће краћем року. Једна од првих дужности полицијских власти била је да што пре сазнају за сваки случај колере и да о томе хитно известе самог министра. Брзо изоловање болесних спадало је у кључне кораке надлежних, а уколико би се установило да је заиста реч о колери, следило би хитно стављање одређене куће или породице под стражу, као и изоловање сваког насеља захваћеног колером.

Каква ће бити реакција надлежних видело се већ крајем октобра 1892, када је министру јављено за случај жене која је преминула у селу Сараорци, крај Смедерева. Пошто се посумњало да је реч о једном од првих изолованих случајева колере изван Београда, министар је депешом наредио да се изврши најтемељнија дезинфекција стана и ствари, а да се кућа у којој је покојница живела стави под стражу. Он је захтевао и да се лица која су била у додиру са болесником „не мешају са другим особама за седам дана, а сваког дана да се лекарски прегледају. Ако би се још који сумњиви случај у истом месту десио, затворите село до даље наредбе”.⁷⁵ Мере заштите против колере биле су прописане и званичним упутством за вршење дезинфекције против колере од 11. септембра 1892. Средства за вршење дезинфекције били су хлорни креч, сапуница, раствор карболне киселине, као и парни апарати, који развијају температуру од 100 степени Целзијусових. Наређено је хитно прикупљање и уништавање „изметина” колеричних болесника, као и њихових избљевака. Препоручена је и дезинфекција руку и других делова тела, али и чаршафа, одеће и самих зидова болесничких соба.⁷⁶

Још значајнији документ који говори о начинима сузбијања колере био је *Правилник санитетско-полицијске службе за време колере*, издат 11. октобра 1892. Важно је истаћи да је он издат тек неколико дана пре појаве првог случаја колере, забележеног у српској престоници 7. октобра 1892. године.⁷⁷ Санитетско-полицијску службу вршили су дежурни лекари, санитетски стражари, болничари, као и органи јавне безбедности, жандарми и позорници. Њихов задатак био је да што пре открију сваки нови случај колере, како би сваком болеснику што пре била указана потребна помоћ. Разлог формирања санитетско-полицијске службе био је и да се брзим деловањем спречи појава панике, а да се „у случају жестоке епидемије сачува публика од немилих призора”.⁷⁸ Ради олакшавања агоније колеричних болесника обилато су коришћени јаки наркотици – етар, опијум и морфијум.

⁷⁵ АС, МУД, С, 86-1893.

⁷⁶ *Зборник закона и уредаба Краљевине Србије*, XVIII, 486–490.

⁷⁷ АС, МУД, С, 86-1893.

⁷⁸ *Зборник закона и уредаба Краљевине Србије*, XVIII, 499–505.

Да су полицијске управе из искуства знале колики страх влада међу грађанима од могуће заразе сведочи податак да су се сами општински стражари често двоумили да ли да притекну у помоћ онима који би изненада пали на улици покошени колером.⁷⁹ Утолико је и позивање у помоћ жандарма, који су беспоговорно вршили своје дужности, било од нарочите помоћи. За разлику од цивила, који су увек били слаба карика у санитарском систему, војна лица била су заклетвом обавезна да се жртвују у случају сваке опасности. Санитетске власти посебно су рачунале на малобројне лекаре, који су имали последњу реч при одређивању нужних мера заштите од колере.

Уз службу дежурних лекара, која је била даноноћна, установљене су и „лекарске станице”, док су за службу санитарских стражара биле основане „санитетске стражаре”. Служба жандарма, позорника и других званичних органа није била везана за одређено место. Такво решење водило је успостављању својеврсних мобилних тимова, који су се по потреби могли одашиљати и ван саме престонице. У Београду у време епидемије на одређеним местима дежурали су лекари и болничари, телефонском везом повезани са Управом вароши. Дежурним лекарима на располагању су стајала по два болничара и један послужитељ, док су кола за превоз и евакуацију оболелих стајала у приправности.⁸⁰ Једна од првих и најважнијих мера која је спадала у дужности болничара било је брзо прикупљање измета колеричних и спречавање његовог даљег разношења по улицама.

Једнако важно било је издвајање заражених које би болест затекла у каквом објекту јавне намене, у кафани или у проститутској радњи. У том случају, болесника је хитно требало евакуисати у какав згодан простор, даље од очију публике. Уколико би болест наступила у приватном стану, оболели би хитно били одвојени у нарочиту просторију. Но у случајевима када није било услова да се изврши потпуно изоловање, нити је могла бити указана нега болеснику, болесник би био однет у посебну бараку, или у болницу.⁸¹ Коначно, сами грађани били су дужни да се, под

⁷⁹ *Београдске општинске новине*, бр. 35 (23. VIII 1892) 339.

⁸⁰ Прибор који је стајао на расположењу болничарима био је више него скроман. То су кецеље, крпе, пешкири, лавори, као и неизбежна карболна киселина. Коначно, ту су и бризгалице за поткожно убризгавање седатива, ручни спреј, раствор морфијума, етар и тинктура опијума.

⁸¹ Услед чињенице да је Општа болница у Београду била неподесна за смештај колеричних болесника, будући да би се тиме зараза могла само проширити, било је предложено да се подигне „једна барака са свима потребама за случај да је све у приправности како би се болесници могли издвојити од осталих грађана”. *Београдске општинске новине*, бр. 35 (23. VIII 1892).

претњом личне кривичне одговорности, поковавају наредбама лекара и самих органа власти без разлике. Захваљујући брзој реакцији надлежних, у Београду је било изоловано свега четири случаја колере, који су били пренети у нарочит објекат – бараку за колеричне, која се налазила на простору Тркалишта, на самој периферији вароши.⁸²

После неколико недеља неизвесности, надлежни су закључили да је опасност од колере прошла. Почетком новембра 1892, укинуте су најстроже мере карантина, као и санитетски кордон на савској и дунавској обали. Инсистирало се, међутим, на рутинским мерама прегледа путника на главној железничкој станици у Београду. С друге стране, укинут је низ мера које су се тикале промета прехранбених артикала и путника, осим са оним државама у којима је било доказано присуство колере. Према тврдњама једног од народних посланика, колери из 1892. године у Србији подлегло је свега једанаест особа.⁸³

Срећан исход борбе са опасном zarazом није значио да је пажња надлежних попустила. Услед вести о могућој поновној појави колере у Србији, министар полиције је расписом на окружне и општинске власти од 16. августа 1893. захтевао нарочите мере опреза. Што хитнију изолацију и издавање првих случајева сумњивих на колеру, као и забрану свих већих окупљања – вашара, заветина и забава у местима, где год би се колера појавила у већем обиму. Они болесници које би било тешко издвојити у самим кућама „одмах ће се сместити било у болницу, било у нарочиту напред поменућу зграду за колеричне”.⁸⁴ Радило се о оснивању такозваних *одвојишта* као објеката, припремљених да послуже као помоћне болнице за смештај и изолацију већег броја оболелих. План о подизању барака и отварању одвојишта спадао је у допунске мере опреза, у случају најмрачнијег могућег сценарија и уколико би се епидемија сасвим отргла контроли.

Планирање одвојишта и барака као приручних и привремених објеката, током 1893. године, било је својеврсно компромисно решење. Услед хроничног недостатка новца у државној каси, посланици су претходно глатко одбили предлог министра унутрашњих дела да се започне са зидањем прве болнице за заразне болести у Београду. Аргумент народних посланика да одбију тај користан предлог био је колико политичке толико и демагошке природе. Наиме, они су тврдили да су у Београду већ сконцентрисане све веће здравствене установе док

⁸² *Београд у сећањима 1900–1918*, Београд 1977, 10.

⁸³ *Народна скупштина*, бр. 11 (26. VI 1893).

⁸⁴ АС, МУД, С, 86-1893.

су, напротив, болнице по унутрашњости много скромнији објекти. Тиме се изнова настављао постојећи тренд друштвене неједнакости и неправде. Док је Београђанима на раположењу стајао делотворан систем здравствене заштите, сељани су, као и до тада, били принуђени да се лече по оскудним окружним болницама.⁸⁵

Ови подаци сведоче да народни посланици, као ни многи други надлежни званичници, нису схватили како је изостанак масовне епидемије током 1892. у великој мери био резултат срећног стицаја околности. Све док су постојала стална локална жаришта широм Блиског истока, колера није могла бити сасвим искорењена. Један од начина обнављања циклуса колере била су управо годишња хаџијска путовања у Меку, које су предузимали многи верници из Босне и Србије. Сузбијање заразних болести и очување државног суверенитета остају стога важна питања на Балкану по настанку многих националних држава после 1878. године. Већ установљени карантински систем, који је обухватао читав низ земаља, попут Србије, Бугарске и Румуније, представљао је најснажнију баријеру болестима које су се шириле познатим путевима и угрожавале многе европске вароши.

Упркос ставу појединих европских сила, пре свих Аустроугарске, да строг карантински систем штети трговинском промету и угрожава права локалних муслимана, политика балканских држава остала је неизмењена. Њихов солидаран став био је да се ту не ради само о питању суверенитета балканских држава, већ и о заштити здравља самог становништва. Тифус, куга и колера, чести на Блиском истоку, представљали су сталну опасност и на простору јужне Европе. О томе је сведочио и податак да је смртност самих хаџија током појединих година износила чак и до четрдесет процената.⁸⁶

Да је колера поседовала готово невероватну моћ регенерације и изненадног распрострањања сведочила је и њена појава током 1913. године. Регионални сукоб најширих размера довео је до наглог избијања епидемије колере у Турској, Бугарској и у Србији. Балкански ратови доводе до појаве колере не само на турско-бугарском војишту већ и у централној Македонији, током битке на Брегалници. Слика масе колеричних војника који су умирали у највећим мукама била је заиста потресна. „Напуштени, разголићени, помодрили, јаучу, преврћу се, кукају, стењу, проклињу. Пролазимо поред њих – они покушавају да

⁸⁵ Народна скупштина, бр. 11 (26. VI 1893).

⁸⁶ B. Bulmuş, *Plague, Quarantines and Geopolitics in the Ottoman Empire*, Edinburgh University Press 2012, 146–148; *Mediterranean Quarantines, 1750–1914, Space, identity and power*, ed. John Chircop and Francisco Javier Martinez, Manchester University Press 2018, 147–160, 163–164.

устану, траже воде, опет падају. Чупају се, бусају, моле, куну. Ми окрећемо главу, бежимо, а они као побеснели урлају за нама, гамижу са свих страна, плазе се, пакосно смеју. Пљују нас и проклињу.”⁸⁷

Током последње епидемије колере, у време балканских ратова, страдало је више хиљада српских, и много већи број турских и бугарских војника.⁸⁸ Иако су српске војне власти у то време већ знале за предности имунизације вакцином против колере, ипак није било предузето ништа да се спречи могућа појава заразе. Једина држава која је успешно спречила ширење колере била је Грчка, која је извршила масовну вакцинацију своје војске. Српски војни санитет и у каснијем периоду слепо се држао ригидне стратегије и припремао за велики број рањених, док је евентуалне губитке од епидемија сматрао много мањом опасношћу. Стога је пегави тифус који је букнуо крајем 1914. и у пролеће 1915. године усмртио више од 150.000 људи.⁸⁹

То што је војска на самом ратишту покупила мноштво наметника – бува, стеница, крпеља и сивих вашију, није схваћено као нарочит проблем, све док тифус није почео немилице да коси и војску и цивиле. Очајни услови живота на самој линији фронта били су пресудни за развијање тифусне епидемије.⁹⁰ Тек захваљујући практичној помоћи савезничких медицинских мисија, епидемија тифуса је савладана. Страни лекари донели су са собом нова техничка знања о начинима брзог и масовног сузбијања главних преносиоца болести – сивих вашију. Чудотворно дрвено буре, просте конструкције и домаће израде, као и масовна дезинсекција одеће самих војника, учинили су много више за сузбијање тифуса него читав санитетски систем Краљевине Србије.⁹¹

⁸⁷ М. Марковић, *Ратни дневници 1912–1918*, Београд 1977, 68.

⁸⁸ Према различитим ауторима, број мртвих од колере износио је између три и пет хиљада људи. А. Барби, *Брегалница, Српско-бугарски рат*, Београд 1914, 187; *Српски војни санитет у Балканским ратовима*, прир. Б. Поповић и В. Тодоровић, Београд 2012, 213–218; А. Недок, *Балкански ратови 1912–1913. Рад српског војног санитета*, Београд 2012, 110–116, 124.

⁸⁹ В. Стојановић, *Историја српског војног санитета*, Београд 1992, 309–311, 319.

⁹⁰ Г. Геземан, *Бежанија. Из једног српског дневника 1915. и 1916. године*, Београд 2014, 24–27, 74.

⁹¹ R. P. Stone, *Typhus Fever with special reference on Serbian Epidemic*, Harvard University Press 1920, 3, 93.

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ – LIST OF REFERENCES

Извори – Primary Sources

Архивска грађа за насеља у Србији у време прве владе кнеза Милоша (1815–1839), прир. Т. Ђорђевић, Београд–Земун 1926. [*Arhivska građa za naselja u Srbiji u vreme prve vlade kneza Miloša (1815–1839)*, прир. Т. Ђорђевић, Београд–Земун 1926]

Београд у сећањима 1900–1918, Београд 1977. [*Beograd u sećanjima 1900–1918*, Београд 1977]

Геземан Г., *Бежанија. Из једног српског дневника 1915. и 1916. године*, Београд 2014. [Gezeman G., *Bežanija. Iz jednog srpskog dnevnika 1915. i 1916. godine*, Београд 2014]

Двор и породица кнеза Милоша у Пожаревицу 1825–1839, прир. М. Манојловић, Пожаревац 2011. [*Dvor i porodica kneza Miloša u Požarevcu 1825–1839*, прир. М. Manojlović, Požarevac 2011]

Денић Т., *Из дневника једног полицијског чиновника*, Београд 1928. [Denić T., *Iz dnevnika jednog policijskog činovnika*, Београд 1928]

Животопис Максима Евгеновића, Будимпешта 1877. [*Životopis Maksima Evgenovića*, Budimpešta 1877]

Казнени законик и кривични судски поступак, средιο Г. Никетић, Београд 1924. [*Kazneni zakonik i krivični sudski postupak*, sredio G. Niketić, Београд 1924]

Мале А., *Дневник са српског двора 1892–1894*, Београд 1999. [Male A., *Dnevnik sa srpskog dvora 1892–1894*, Београд 1999]

Марковић М., *Ратни дневници 1912–1918*, Београд 1977. [Marković M., *Ratni dnevници 1912–1918*, Београд 1977]

Милићевић М. Ђ., *Кнез Милош прича о себи*, Београд 1893. [Milićević M. Ђ., *Knez Miloš priča o sebi*, Београд 1893]

Нинковић Н., *Жизниописанија моја*, прир. Т. Поповић, Београд 1988. [Ninković N., *Živniopisanija moja*, прир. Т. Popović, Београд 1988]

Плавшић Н., Миловановић А., *Протокол магистрата нахије Поречке (1828–1831)*, Неготин 2012. [Plavšić N., Milovanović A., *Protokol magistrata nahije Porečke (1828–1831)*, Negotin 2012]

Литература – Secondary Works

Ayalon Y., *Natural Disasters in the Ottoman Empire, Famine and other Misfortunes*, Cambridge University Press, 2015.

Bell J., *All the Material Facts in the History of Epidemic Cholera: being a report of the College of Physicians of Philadelphia, to the Board of Health*, Philadelphia 1832.

Bulmuş B., *Plague, Quarantines and Geopolitics in the Ottoman Empire*, Edinburgh University Press 2012.

Clemow F., *The Cholera Epidemic of 1892 in the Russian Empire*, New York 1893.

Hamlin C., *Cholera, the Biography*, Oxford University Press, 2009.

Hervé F., *A Residence in Greece and Turkey: With notes of the Journey through Bulgaria, Servia, Hungary, and the Balkan*, vol. II, London Whittaker & Ave Maria Lane 1837.

Hobsbawm E., *The Age of the Revolution 1789–1484*, Vintage Books 1996.

Johnson S., *The Ghost Map*, Riverhead Books 2006.

- Kotar S. L. and Gessler J. E., *Cholera Worldwide History*, McFarland & Company 2014.
- Mediterranean Quarantines, 1750–1914, Space, identity and power*, ed. J. Chircop and F. J. Martinez, Manchester University Press, 2018.
- Morrison S. S., *Excrement in the late Middle Ages*, Palgrave Macmillan, 2008.
- McGrew R. E., *Russia and the Cholera 1823–1832*, Kingsport Press 1965.
- Parkin J., *Are Epidemic Contagious?*, London 1887.
- Plague and Contagion in the Islamic Mediterranean*, ed. Nükhet Varlik, Arc Humanities Press, 2017.
- Prinzing F., *Epidemic resulting from Wars*, Oxford 1916.
- Professor Koch on the Bacteriological Diagnosis of Cholera water-filtration and cholera, and the cholera in Germany during the winter of 1892–93*, translated by G. Duncan, Edinburgh 1895.
- Phillips B., *Epidemia, Contagion and Infection, with their Remedies*; London 1832.
- Riddell J. L., *Memoir on the Nature of Miasm and Contagion*, Cincinnati 1836.
- Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, V, Zagreb 1898–1903.
- Stone R. P., *Typhus Fever with special reference on Serbian Epidemic*, Harvard University Press, 1920.
- Talty S., *The Illustrious Dead*, Crown Publishers, 2009.
- Zinsser H., *Rats, Lice and History*, Transaction Publishers, 2008.
- Барби А., *Брегалница, Српско-бугарски рат*, Београд 1914. [Barbi A., *Bregalnica, Srpsko-bugarski rat*, Beograd 1914]
- Водич Архива Србије, прир. Ј. Недељковић и Е. Ђукних, Београд 1973. [Vodič Arhiva Srbije, прир. Ј. Nedeljković i E. Đuknić, Beograd 1973]
- Дедић Д., *Куга у Јагодини 1837. године*, Јагодина 2009. [Dedić D., *Kuga u Jagodini 1837. godine*, Jagodina 2009]
- Димитријевић Л., *Како живи наш народ*, Београд 2010. [Dimitrijević L., *Kako živi naš narod*, Beograd 2010]
- Ђорђевић Т., *Из Србије кнеза Милоша: културне прилике од 1816. до 1839*, Београд 1922. [Đorđević T., *Iz Srbije kneza Miloša: kulturne prilike od 1816. do 1839*, Beograd 1922]
- Ђорђевић Т., *Обичаји народа српскога*, Српски етнографски зборник II, Београд 1909. [Đorđević T., *Običaji naroda srpskoga*, Srpski etnografski zbornik II, Beograd 1909]
- Зборник Константина Јиречека*, I, прир. М. Динић, Београд 1959. [Zbornik Konstantina Jirečeka, I, прир. М. Dinić, Beograd 1959]
- Јовин С., *Епидемија колере у Војводини 1873. године*, Нови Сад 1974. [Jovin S., *Epidemija kolere u Vojvodini 1873. godine*, Novi Sad 1974]
- Караџић В., *Историјски списи*, I, Београд 1969. [Karadžić V., *Istorijski spisi*, I, Beograd 1969]
- Караџић В., *Српски рјечник*, Беч 1818. [Karadžić V., *Srpski rječnik*, Beč 1818]
- Максимовић Б., *Идејни развој српског урбанизма: период реконструкције градова до 1914. године*, Београд 1978. [Maksimović B., *Idejni razvoj srpskog urbanizma: period rekonstrukcije gradova do 1914. godine*, Beograd 1978]
- Милићевић М. Ђ., *Живот Срба сељака*, Београд 1894. [Milićević M. Đ., *Život Srba seljaka*, Beograd 1894]
- Милићевић М. Ђ., *Поменик*, Београд 1959. [Milićević M. Đ., *Pomenik*, Beograd 1959]
- Михаиловић В., *Из историје санитета у обновљеној Србији 1804–1860*, Београд 1951. [Mihailović V., *Iz istorije saniteta u obnovljenoj Srbiji 1804–1860*, Beograd 1951]
- Недок А., *Балкански ратови 1912–1913. Рад српског војног санитета*, Београд 2012. [Nedok A., *Balkanski ratovi 1912–1913. Rad srpskog vojnog saniteta*, Beograd 2012]

Пауновић-Штерменски Ј., *Филип Христић – дипломата и политичар (1819–1905)*, докторска дисертација, Београд 2013. [Paunović-Štermenski J., *Filip Hristić – diplomata i političar (1819–1905)*]

Пелагић В., *Пелагићев народни учитељ*, Београд 2012. [Pelagić V., *Pelagićev narodni učitelj*, Београд 2012]

Радосављевић Н., *Ужице, град и нахија – окружење у времену страха (1788–1862)*, Ужице 2013. [Radosavljević N., *Užice, grad i nahija – okruženje u vremenu straha (1788–1862)*, Užice 2013]

Српски војни санитет у Балканским ратовима, прир. Б. Поповић и В. Тодоровић, Београд 2012. [Srpski vojni sanitet u Balkanskim ratovima, прир. В. Поповић и В. Тодоровић, Београд 2012]

Станојевић В., *Здравствена заштита и комуналне службе у старом Београду*, Годишњак града Београда XIII (1966) 139–151. [Stanojević V., *Zdravstvena zaštita i komunalne službe u starom Beogradu*, Godišnjak grada Beograda XIII (1966) 139–151]

Стојановић В., *Историја српског војног санитета*, Београд 1992. [Stojanović V., *Istorija srpskog vojnog saniteta*, Београд 1992]

Стојановић Д., *Калдрма и асфалт*, Београд 2008. [Stojanović D., *Kaldrma i asfalt*, Београд 2008]

Чајкановић В., *Мит и религија код Срба*, Београд 1973. [Čajkanović V., *Mit i religija kod Srba*, Београд 1973]

Vladimir JOVANOVIĆ

STRUGGLE AGAINST CHOLERA IN SERBIA IN THE LATE 19TH CENTURY

Summary

Cholera was one of the diseases appearing in 19th-century Serbia as a frequent and dangerous epidemic. This bowel infection, which killed close to a half of the diseased, was a frequent guest across Europe, starting from the great epidemic of 1831. Its destructive impact on political stability of a state was well-known in many parts of Europe. Cholera often caused local unrests and attacks on representatives of authorities, due to citizens' fear and irritability. Prince Miloš Obrenović, the founder of the modern Serbian state, showed some sort of fear and respect towards cholera, and was prepared even to succumb to superstition, in order to appease or repel this danger.

The authorities in Serbia, aware of the destructive potentials of cholera epidemics, gradually gained solid experience and self-confidence in stopping cholera epidemics. These changes were noticeable already during the last decade of the 19th century, when specific measures were applied to suppress the contagion. Although the triggers of cholera and treatment methods were not known to doctors and authorities, there was an entire regime of measures which could prevent its uncontained spread. One-week quarantine, disinfection of sanitary installations and everyday objects, and strict isolation of the first cases, significantly diminished the danger of the outbreak of an uncontrolled epidemic. More significant measures applied to pre-empt cholera in 1892 and 1893 included the erection of temporary facilities – barracks and separate premises, which could serve for the isolation and accommodation of cholera patients.

Owing to the undertaken measures, cholera did not appear in Serbia up until the Balkan Wars, when the extraordinary circumstances and the lack of attention of sanitary authorities brought about the last large epidemic, which killed several thousands of people. However, cholera was not the only infectious disease threatening the population of the Balkan states. Typhus fever posed a much greater danger. It showed a frightening capacity to develop into a mass contagion, in non-hygienic war conditions. The typhus epidemic in late 1914 and early 1915 took around 150,000 thousands of lives. The typhus attack on the Serbian sanitary system which was already weakened in the war and the Spanish flu pandemic by the very end of the Great War showed that contagions will in the coming period continue to be the source of great and permanent dangers for the population.

Чланак примљен: 25. 03. 2020.

Чланак коначно прихваћен за објављивање: 30. 06. 2020.

Дарко Л. БАКИЋ*

Подгорица

Црна Гора

ОПАСНОСТ ОД ИЗБИЈАЊА ЦРНОГОРСКО-ОСМАНСКОГ РАТА 1911. ГОДИНЕ**

Анстракт: Малисорски устанак, који је избио у марту 1911. године услијед незадовољства становника Малесије младотурском владавином, црногорски краљ желио је да искорисити за остварење својих територијалних претензија према сјеверној Албанији, па је Малисорима пружао помоћ сваке врсте. Концентрисање јаким османских снага на црногорско-турској граници ради сламања устанка, изазивало је бојазан код црногорске стране да би могло да дође до напада Турака на Црну Гору, због чега је црногорска војска стављена у стање приправности. Криза је ријешена енергичном интервенцијом Русије, која је присилила Цетиње да предузме мјере, које су омогућиле стабилизацију прилика у Малесији.

Кључне ријечи: Црна Гора, Османско царство, Русија, Малисорски устанак, сјеверна Албанија, краљ Никола, Шефкет Тургут-паша.

Abstract: The Montenegrin King aimed to use the Malissori Uprising, which broke out in March 1911 over the dissatisfaction of the population of Malësia with the rule of the Young Turks, to achieve his territorial pretensions to northern Albania, and therefore provided all kinds of help to the Malissori. As the concentration of strong Ottoman forces on the Montenegrin-Turkish border to suppress the uprising caused concerns among the Montenegrins that the Turks could attack Montenegro, the Montenegrin army was put on alert state. The crisis was resolved with the energetic intervention of Russia, which forced Cetinje to undertake measures, which led to the stabilisation of circumstances in Malësia.

Keywords: Montenegro, Ottoman Empire, Russia, Malissori Uprising, northern Albania, King Nikola, Shevket Turgut Pasha.

* azbucnik7@gmail.com

** Текст је настао као резултат истраживања аутора на изради његове докторске дисертације.

Увод

Нарасле противрјечности између османских власти и становника Скадарске Малесије (у даљем тексту Малесија)¹, настале услед мјера које је предузимао младотурски режим у правцу отоманизације друштва и јачања централне власти, што је у конкретном случају значило угрожавање њихове племенске самоуправе,² настојала је да искористи Црна Гора за остваривање својих циљева. Подстрекујући Малисоре на побуну против Турака, књаз Никола се надао да у условима ратног стања ствари могу попримити такав ток, који би му омогућио да овлада сјеверном Албанијом и Скадром као њеним средиштем. При том је сматрао да би евентуално успостављање аутономног статуса Албанаца у оквиру Османског царства значајно умањило шансе Црне Горе да загосподари том територијом, јер би се насупрот тој његовој тежњи нашао уједињени и ојачани албански етнички корпус, који би свакако тежио успостављању своје националне државе. Осим тога, аутономна Албанија омогућила би Аустроугарској и Италији да тамо учврсте свој утицај, што би свакако била велика сметња црногорским претензијама на ту територију.

Не желећи да устанак у Малесији добије општеалбански карактер, што би у случају повољног развоја ситуације за устанике дало реалну могућност да се цијела ствар заврши успостављањем албанске аутономије, Цетиње је дјеловало у правцу пријевременог избијања малисорске побуне, која је започела 24. марта 1911. године.

Поред тога, краљ Никола послао је на границу бригадира Јанка Вукотића, који је, под изговором очувања реда у пограничном подручју, имао задатак да прати ситуацију на терену и помаже устаницима у

¹ Говорећи о Скадарској Малесији (саставни дио Скадарског вилајета-п.а), Андрија Јовићевић је у свом дјелу Малесија, између осталог, написао: „Ова се област налази на Проклетијама и њиховим разгранатим падинама, а позната је под називом *Malcija Maze*, што ће рећи „Велика Брда“. У Црној Гори је ова област позната само под именом *Малесија*, а то одговара имену „Брда“.....Црногорци називају становнике ове области *Малисори*, а то, преведено, значи „Брђани“. Јовићевић, такође, пише: „Ђаковица тако исто има своју Малесију, а има је и Љеш“. Међутим, брда скадарске области су „већа и пространија од брда осталих Малесија, па су и добила име *Malcija Maze*....Малесија се дијели на пет племена: *Груде, Хоте, Кастрате, Клименте и Шкреле*“. (А. Јовићевић, *Малесија*, Београд 1923, 5–6.)

² Власт у малисорским племенима припадала је њиховим главарима, барјактарима и војводама. Један дио пореских обавеза плаћали су само низијски дјелови Малесије, гдје је била стационирана војска и полиција (заптије). (Ђ. Nikprelević, *Ustanak u Malesiji 1911. godine*, Podgorica 2001, 17–18.)

њиховој борби против османских власти. Вукотић је побуњеницима подијелио оружје и муницију, али и одобрио да Црногорци из пограничних области које су гравитирале према Малесији, заједно са устаницима учествују у борбама против Турака.

Иако је са црногорске стране вођено рачуна да помоћ коју су побуњеници добијали у људству буде што мање упадљива на бојном пољу, односно да се црногорски војници тамо појављују без препознатљиве униформе и официрских ознака, од Турака су стално стизале оптужбе на рачун умјешаности Црногораца у борбе против османских јединица.

У одговору на ове оптужбе Црна Гора је истицала да строго поштује принцип неутралности, односно да се не мијеша у збивања на османској територији. Међутим, њена помоћ устаницима није престајала. Дозирана је сходно тренутној ситуацији на терену, при чему се, наравно, имао у виду интензитет протеста османске дипломатије.

Све ово је, наравно, довело до затегнутости у односима између двију земаља, тако да се у једном тренутку чинило да постојеће стање ствари може ескалирати у ратни сукоб.

Мисија Шефкет Тургут-паше

Након што су побуњеници за релативно кратко вријеме од почетка устаничких акција успјели да успоставе контролу у Малесији, Цариград је, у циљу сламања устанка, одлучио да ангажује Шефкет Тургут-пашу³, који је годину дана раније успјешно обавио сличан задатак, када је угушио албанску побуну у Косовском вилајету.⁴

Тургут-паша је 18. априла 1911. године покренуо офанзиву против малисорских устаника, дужином цијелог фронта од Скадарског језера до Гусиња. Успјеси које је паша имао приликом умирења побуне Албанаца

³ Тургут-паша је ангажован на основу одлуке османског министарског савјета од 28. марта 1911. Године. (Н. Ракочевић, *Црногорско-албански односи 1878–1914. године*, Србија и Албанци у XIX и почетком XX века, Београд 1990, 142.)

⁴ Успјешно окончање Младотурске револуције у јулу 1908. године није наговјештавало могућност оружане побуне Албанаца, будући да су они дали велики допринос напорима Младотурака да укину апсолутистичку владавину султана Абдул Хамида II. Убрзо након објављивања устава, који је гарантовао основна грађанска права, дошло је до културно-политичког процвата Албанаца. Отварани су албански клубови, штампане разне новине и осниване школе у којима се настава изводила на албанском језику. Све је указивало на то да су се стекли услови да очекивања Албанаца у погледу остваривања њихове аутономије у оквиру Османског царства буду у догледно вријеме реализована. Међутим, ствари су почеле да се одвијају другим током.

у Косовском вилајету овог пута се нијесу поновили. Његове снаге, суочавајући се са жестоким отпором Малисора, споро су напредовале, трпећи при том велике губитке.⁵

Ипак, након жестоких окршаја, османска војска је 22. јуна 1911. године успјела да посједне Малесију, чије је становништво спас потражило у Црној Гори. Међутим, Албанци су, изводећи герилске акције, наставили борбу са турским снагама све до рјешења малисорске кризе почетком августа 1911. године, о чему ће касније бити више ријечи.⁶

По питању умјешаности Црне Горе у Малисорски устанак Шефкет Тургут-паша је износио различите ставове, што је црногорски конзул у Скадру Душан Греговић забиљежио у свом извјештају од 7/20. маја: „Од

У складу са политиком наметања јединственог националног осјећаја свим поданицима Царства, коју су Младотурци почели да спроводе већ од средине 1909. године, услиједиле су репресивне мјере према албанском националном покрету. Дошло је до забране штампања публикација на албанском језику, забране свих удружења која нијесу „отоманска“, повећања пореских обавеза, увођења опште војне обавезе, увођења турског језика у албанске школе и сл. Овакво стање, при чему је народу посебно тешко падало увођење нових пореских обавеза, изазвало је током 1909. године више оружаних побуна Албанаца.

Покушаји албанских посланика у османској скупштини да спор са влашћу ријеше парламентарним путем нијесу успјели због противљења младотурксе партије Јединство и напредак да изађе у сусрет било каквим захтјевима представника Албанаца. Зато је на скупштини албанских првака одржаној у Ѓњилану, марта 1910. године, донијета одлука да се против режима подигне оружани устанак, који је убрзо захватио Приштину, Пећ, Вучитрн, Ђаковицу и друга мјеста у Косовском вилајету.

⁵ Руски конзул у Скадру Милер, у свом извјештају од 24. маја/6. јуна, пише да су османске снаге (30 батаљона) током двомјесечних борби имале 2.000 погинулих војника, али да нијесу успјеле изаћи на крај са 20.000 устаника. (П. Бартл, *Албанци: од средњег века до данас*, Београд 2001, 130; И. С. Галкин, *Дипломатия европейских держав в связи с освободительным движением народов европейской турции в 1905-1912 гг.*, Москва 1960, 142.)

У вези броја турских бораца који су били ангажовани да угуше устанак у Малесији, амерички дипломатски представник у Грчкој и Црној Гори Џорџ Мозес извјестио је 1. јула државног секретара у Вашингтону да су на побуњенике „слате трупе од најмање 40.000 војника“. (*Црна Гора и САД: у документима Националног архива у Вашингтону 1905–1918*, прир. Р. Распоповић, Подгорица 2010, 280; I. Radosavović, *Međunarodni položaj Crne Gore u XIX vijeku*, Београд 1960, 124; Р. Распоповић, *Дипломатија Црне Горе: 1711–1918*, Подгорица–Београд 1996, 371.)

Када је ријеч о бројности устаника, осим наведене цифре, у изворима се наилази и на другачије податке. Тако је Шефкет Тургут-паша у једном интервјуу изјавио: „Њих више нема од 6.000 људи. Али, ако их има и више у толико лакше по мене, а горе по њих“. *Цетињски вјесник*, бр. 38 (18/31. мај 1911).

Према једном извјештају устаничке снаге су могле бројати до 3.000 људи. (Р. Драгићевић, *Извјештаји о малисорским бунама 1911. године*, Записи 25 (1941) 54.)

⁶ Ђ. Nikprelević, *nav. djelo*, 214.

доласка његовог па све до мало дана Тургут-паша је, у разговору са званичним и незваничним особама, а такође и дописницима страних новина, чинио више пута такве испаде, који су личили на неку пријетњу, уперену противу нас (...). Он је толико био дигао тон у његовом оштром осуђивању, да су се сви овдашњи конзули нашли побуђени, да те његове изазивачке пријетње доставе својим владама“.⁷

Греговић потом обавјештава Цетиње да је „ево седам-осам дана“ Тургут-паша у својим јавним иступима почео потпуно другачије да се односи према Црној Гори. Он сада умјесто пријетњи „истијема особама изјављује признање и захвалу на адресу краљевске владе због пријатељског неутралног држања, особито инсистирајући на велику мудрост, увиђавност итд. итд. Њег. Величанства нашег Узвишеног Господара“. Поред тога, паша истиче неопходну потербу и искрену жељу Турске да са свим балканским државама живи у миру, који је толико „потребит за општи напредак“, пише даље Греговић.⁸

У наставку извјештаја црногорски конзул износи своје мишљење о могућим разлозима који су могли одредијелити Шефкет Тургут-пашу да промијени своју реторику према Црној Гори.

Греговић сматра да је могуће да су велике силе, на основу извјештаја својих конзула у Скадру, „упозориле Високу Порту на Тургут-пашине испаде“, савјетујући јој да сви „државни фактори измијене њихов претећи тон према Црној Гори“, те да је она у том смислу писала паши.⁹

Црногорски конзул такође прихвата могућност да је Тургут-паша „сам увидио да прећерава границе“ и да таквим понашањем није успио да изазове Црну Гору да учини неки непромишљен акт, због којег би била изложена осуди јавности.¹⁰

Износећи још један евентуални разлог који је могао одредијелити Шефкет Тургут-пашу на промјену свога држања према Цетињу, Греговић каже: „Или, напокон, он жели да нас лијепим ријечима и разним комплиментима у нашем повјерењу заљуљушка, па да нас са чим било толико изазове, да будемо приморани ући у конфликт преко наше воље, рачунајући да ћемо бити неспремни наспрам његове велике војске, која ће се у толико нагомилати дуж наших граница, све под изговором да долази услед унутрашњих немира и пројектованог султановог пута у скопљанском вилајету.“¹¹

⁷ Р. Драгићевић, *Малисорске буне 1910 и 1911 године*, Записи 24 (1940) 278–279.

⁸ Р. Драгићевић, *нав. дјело*, 279.

⁹ *Исто*.

¹⁰ Р. Драгићевић, *нав. дјело*, 279.

¹¹ *Исто*. Сједиште Косовског вилајета било је у Скопљу, па је засигурно то разлог што је у свом извјештају овај вилајет Греговић назвао скопљанским.

На крају Греговић констатује да „не треба имати особитог повјерења у лијепим ријечима и пријатељским изјавама Високе Порте, а још мање Тургуд-пашиним“, те да Црна Гора треба искључиво да се управља „према тој значајној околности“, да се дуж њене границе непрестано гомилају османске трупе.¹²

Изнијетој анализи Душана Греговића тешко да би се шта могло додати, поготово када се имају у виду изјаве Тургут-паше, који је пред дописницима страних новина, величајући војну способност оружних снага којима је командовао, знао да каже да је његовој војсци и Балкан узак, а камоли Малесија.¹³

На опасност од османског напада на Црну Гору из Скадра је упозоравао и Петар Пламенац.¹⁴ Тако је он у писму од 19. маја/1. јуна обратио пажњу Цетињу „да Турска овдје нагомилаје не само велику војску него и велики војни материјал; велику количину топова и митраљеза“. Пламенац даље пише да је мишљење свих страних конзула у Скадру „да Турска има неку задњу мисао“, пошто јој није потребна толика војска и толико војног материјала да савлада устанике. Потом каже да он лично сматра да Црна Гора треба да се грозничаво припрема за рат, како је Турци не би затекли наспремну.¹⁵

Три дана раније Пламенац је обавијестио црногорску владу да му је „један од конзула“ рекао „да је добио од конзула своје земље у Солуну извјешће, да је из Солуна пошло прије неки дан 16 батаљона војске за Митровицу“, одакле ће се упутити за Беране, те да су официри „говорили да иду на Црну Гору“. Зато је Пламенац и овом приликом упозорио Цетиње на опрезност, односно да би добро било „да се предузму све могуће мјере са те стране наше границе“, пошто није искључена могућност да ће Турци напасти Црну Гору послије султановог повратка са Косова.¹⁶

У извјештају од 30. маја/12. јуна Петар Пламенац констатује да се дуж црногорско-османске границе од стране Скадарског вилајета нагомилало

¹² Исто.

¹³ Ђ. Nikprelević, *нав. дјело*, 185.

¹⁴ Познато је да је дужност црногорског конзула у Скадру Греговић обављао у два наврата, током 1906. и 1907. године, те од 1910. до 1912. године. Међутим, из даљег излагања ће се видјети да је у периоду другог Греговићевог мандата извјештаје из Скадра слао и Петар Пламенац, одакле би се могло закључити да је Греговић тада из неког разлога био одсутан из Скадра, те да је до његовог повратка конзуларне послове обављао Пламенац.

¹⁵ Државни архив Црне Горе (ДАЦГ), Конзулат Скадар (КС), 1911, ф. 1, док. 118.

¹⁶ ДАЦГ, КС, 1911, ф. 1, док. 113.

око 40.000 турских војника, „са огромном артиљеријом и другим војним материјалом“, те да ће, ако се тако настави, за 15–20 дана на граници од Плавнице до Климената бити концентрисано 60.000 Турака.¹⁷ При том, Пламенац каже да је мишљена да ће Турци „скоро посигурно“ напасти Црну Гору.¹⁸

Могуће да је Пламенац, опредјељујући се да напише колико је времена потребно да се на поменутом дијелу границе концентрише назначени (а не неки други) број османских војника, сматрао да је управо од стране Цариграда планирано да се ангажује толико војске. Он је у извјештају датираном 19. маја/1. јуна написао да је дошао до сазнања да је Тургут-паша добио телеграм од османског министра војног Махмут Шефкет-паше у коме га овај обавјештава „да му шаље за 60.000 војника муниције, хране и другог што је нужно“.¹⁹

Марко Рашовић у свом дјелу Племе Кучи каже да је Порта ради гушења Малисорског устанка одлучила да ангажује око 50.000 војника на сектору Љеш–Скадар и око 20.000 војника (помоћне снаге) на простору Пећ–Ћаковица–Плав. Ове мјере, сматра Рашовић, уједно су представљале и припрему Османског царства за рат против Црне Горе. Он такође каже да је прикупљање трупа трајало до краја маја (стари календар - н.а), али да је Тургут-паша предузео напад на устанике са снагама које је имао на располагању, „појачавајући мобилисане снаге добровољцима из Скадра и околине“.²⁰

На извјесност рата између Црне Горе и Османског царства указивао је и петроградски лист *Новое время* (Ново вријеме).²¹ Тако у његовом броју

¹⁷ О гомилању османске војске на црногорској граници писао је и руски војни агент у Црној Гори Потапов. Тако је он, позивајући се на информације црногорског Министарства војног, у извјештају датираном 6/19. маја, обавијестио Петроград да ће кроз неколико дана на граници бити концентрисано око 60 турских батаљона и то: 14 у Беранама, 15 у Гусињу и 30 на простору од Гусиња до ушћа Бојане. У извјештају од 3/16. јуна Потапов је записао да се продужава долазак турске војске у Албанију, те да њена бројност достиже 60.000 људи. (Н. М. Потапов: руски војни агент у Црној Гори, Т. 1, *Извјештаји, рапорти, телеграми, писма: 1902–1915. г.*, редакцијски одбор; А. Н. Сахаров, Р. Распоповић, Подгорица–Москва 2003, 500, 505.)

Чикашки лист *Хералд Трибјун* (*Herald Tribune*), у броју од 26. јуна 1911. године, донио је вијест да су Турци довели 50.000 војника на растојање једнодневнoг марша до црногорске границе. (Д. Р. Живојиновић, *Устанак Малисора 1911. године и америчка помоћ Црној Гори*, Историјски записи 24 (1967) 323.)

¹⁸ ДАЦГ, КС, 1911, ф. 1, док. 133/2.

¹⁹ ДАЦГ, КС, 1911, ф. 1, док. 118.

²⁰ М.Б. Рашовић, *Племи Кучи*, Београд 1963, 252–253.

²¹ Овај лист пратио је актуелна питања у вези збивања на црногорско-османској граници, а његови чланци који су о томе писали превођени су на српски језик и објављивани у *Гласу Црногорца*. Тако је *Ново Вријеме* од 24. јуна/7. јула објавило да се око црногорске

од 15/28. маја пише да официри македонског корпуса, који је био размјештен по црногорској граници, „с нестрпљењем чекају ма какав повод, да отпочну рат против Црне Горе, не обазирајући се ни мало на планове Портине“. При том се сматра да је Тургут-паша потпуно сагласан са својим официрима, те да се њему приписује намјера „да за сваки случај заузме Бар и Улцињ, да прекине Црној Гори саобраћај са морем, и тим је поврати у положај који је она заузимала до Берлинског конгреса“. Потом се износи мишљење да османски министар војни Махмуд Шефкет-паша не одобрава такву намјеру, али да се цариградска влада налази „под притиском рјешитељног официра“, тако да „нико не може да јемчи за сјутрашњи дан“.²²

Сасвим је могуће да су Турци имали план да нападну Црну Гору и да су чекали повољну прилику да ступе у акцију. Таква прилика могла је бити или недовољна борбена готовост црногорске војске у односу на бројност турских трупа нагомиланих на граници, што су ове могле да искористе да изврше изненадан напад на црногорске снаге, или пак непромишљен одговор Цетиња на османске провокације и пријетње.

У првом случају Порта би своју акцију пред великим силама засигурно правдала умјешаношћу Црне Горе у устанак у Малесији, док би се у случају остваривања другог сценарија Турцима отворила могућност да ескалацију ратних сукоба образложе нападом Црногораца на османске јединице, које су једноставно биле принуђене да на такву провокацију адекватно одговоре.

Међутим, разлози гомилања османске војске на граници могли су бити различите природе. О томе Греговић пише у два своја извјештаја из априла 1911. године (по старом календару).

У једном од њих (19. април/2. мај) црногорски конзул извјештава да је Тургут-паша два дана након свога доласка изјавио „да му је довољна она војска што је са собом довео да угуши устанак и да неће тражити да му се пошаље још нове војске“. Затим каже да неће да улази у то да ли је паша био искрен када је то казао, али да жели да констатује да је послјије његовог доласка придобило још преко пет хиљада војника, којих тренутно има више од тринаест хиљада. Греговић такође наводи и да се очекује долазак нових османских формација.²³

границе налази више од 60.000 османских војника, да би у *Гласу Црногорца* датираним 9/22. јула био презентирао чланак овог листа у коме, између осталог, пише да је на црногорској граници концентрисано „седамдесет хиљада иностране војске“. (*Глас Црногорца*, бр. 28 (30. јун/13. јул 1911), бр. 29 (9/22. јул 1911).)

²² *Глас Црногорца*, бр. 22 (23. мај/5. јун 1911).

²³ ДАЦГ, КС, 1911, ф. 1, док. 96А.

Потом црногорски конзул обавјештава Цетиње да је Тургут-пашу „једна личност упитала шта је потребита толика војска против једне шаке Малисора“, те да је он одговорио на начин што је упитао ту особу да ли мисли да је та војска „искључиво противу Малисора наперена“.²⁴

Након тога црногорски конзул пише: „Долазак оволике војске различито се овдје тумачи: једни тврде да је наперена противу Црне Горе, без да Турска намјерава заратити, али толико бар да Црну Гору морално понизи тј, да Арнаутима прикаже да је Црна Гора мала и немоћна да им може ишта помоћи и да се у њу немају шта надати, него, ако себе добра желе, да треба да буду лојални и покорни султанови подајници. Други опет кажу да је врење у цијелом Санџаку и да од часа до часа може букнути јачи устанак у Миридитама, Дебру, Краснићима ит.д.“ У таквим приликама, наставља даље Греговић, сматра се да је потребно имати до тридесет хиљада војника да би се могло господарити ситуацијом.²⁵

У другом извјештају (27. април/10. мај) Греговић обавјештава црногорску владу да су два батаљона османских војника упућени „на страну приморске области“, те да се у Скадру различито тумачи овакав поступак османских власти. Једни мисле, пише Греговић, да је ријеч о пријетњи упереној против Црне Горе. Други сматрају „да је то од бојазни од нас“, каже даље црногорски конзул. Затим наставља: „Трећи веле, да ће се та војска распоредити дуж границе, да пази да се од нас не унесе оружја; а неки опет говоре да јој је задатак да спријече евентуални упад добровољаца из Италије на које се непрестано ишчекује, а који би морали доћи преко Улциња“.²⁶

Уколико се у вези Турака и може размишљати о томе да ли су они имали скривених агресивних намјера према Црној Гори, када је ријеч о црногорском владару сасвим је јасно да је он у крајњем исходу морао рачунати на обрачун са Османлијама. Без отвореног сукоба са Отоманском империјом краљ Никола није могао да оствари своју спољнополитичку преокупацију о присаједињењу сјеверне Албаније Црној Гори, а његово свесрдно помагање Малисорског устанка имало је да буде само етапа ка реализацији тог циља.

У сваком случају, црногорско-турски односи били су веома затегнути. При том су атмосферу рата подгријавале и османске новине, па је у *Гласу*

²⁴ Исто.

²⁵ Исто.

²⁶ ДАЦГ, КС, 1911, ф. 1, док. 102.

Црногорца од 7/20. маја 1911. године констатовано да „турска штампа пријети једнако Црној Гори због устанка у Малесији“. ²⁷

Црногорски владар био је спреман за било какву евентуалност. Стога је 9/22. маја могао позвати доајена дипломатског кора, италијанског посланика барона Сквителија, да би га замолио да пренесе својим колегама, да је услед гомилања турских трупа дуж границе и опасности од њихових агресивних намјера према Црној Гори, предузео одговарајуће мјере. Том приликом краљ је саопштио да је наредио да се црногорским резервистима подијели 12.000 пушака и да се пограничне јединице снабдију муницијом, те да све буде спремно за случај мобилизације војске, која је, према његовим ријечима, у року од пет дана могла бити потпуно спремна за рат.²⁸ Црногорски владар је додао да ово наређење неће отказати све док му велике силе не гарантују да не постоји опасност од османског напада на Црну Гору.²⁹

Дипломатска акција Петрограда

Не желећи да постојећа ситуација на црногорско-османској граници буде увод у избијање рата између двију земаља, руска дипломатија је настојала да утиче на обе стране да предузму кораке у правцу смиривања међусобне напетости.

²⁷ Након тога у новинама се истиче да Црна Гора потпуно поштује начело немијешања у устанак у Малесији, те да велики број црногорских држављана „у вријеме најпречих пољских радова“ мора „стајати на граници ради држања реда и чувања неутралности“. Поред тога, црногорска држава подноси велики терет због свога хуманитарног односа према турским поданицима који су пребјегли у Црну Гору. Стога је Турска према Црној Гори „само и једино дужник и обвезник, а никако нема право да узме улогу тужитеља“. На крају овог чланка пише: „Кад већ толико далеко иду, да нам ратом пријете, онда нека приме од нас, Црне Горе достојну поруку: ми се рата не бојимо! Стојимо на отвореној пољани. Страх у овим горама никада није било, нити ће га бити.“ (*Глас Црногорца*, бр. 20 (7/20. мај 1911).)

²⁸ И. С. Галкин, *нав. djelo*, 138–139; Н. М. Потапов, *нав. djelo*, 502; И. Г. Сенкевич, *Освободительное движение албанского народа в 1905–1912 гг.*, Москва 1959, 183, *Национально-освободительная борьба албанского народа в 1911–1912 годах*, Новая и новейшая история 5 (1957) 50.

Још прије него што је Тургут-паша предузео акцију против Малисора, Црна Гора се спрамала за случај да Турци нападну Подгорицу. С тим у вези Лазар Томановић је забиљежио: „Градио се колски пут са чекања у Даниловград, за случај да непријатељ заузме Подгорицу. Правио се пут на једно брдо, с ког се могла бранити Подгорица топовима“. (Л. Томановић, *Поводом мемоара барона Гисла*, Записи 2 (1928) 353.)

²⁹ Н. М. Потапов, *нав. djelo*, 502.

У том циљу замјеник руског министра иностраних послова Нератов упутио је 10/23. маја дипломатском представнику Русије у Црној Гори Арсењеву телеграм са инструкцијама да хитно утиче на краља Николу и његову владу да се уздржавају од сваког корака који би у постојећим околностима могао да се протумачи као иступање против Турака или као охрабривање побуњених Албанаца.³⁰

Истовремено се Петроград, преко свог посланика у Цариграду Чарикова, обратио Порти једним саопштењем. У њему се османска влада подсјећа да је од почетка Малисорског устанка увјеравала Русију да стоји на становишту одржања међународног мира. Међутим, с обзиром на то да се турске трупе гомилају у непосредној близини црногорске границе, постоји озбиљна опасност да мир буде нарушен, односно да и најмањи инцидент изазове конфликт, „чије се посљедице у овом часу не би могле предвидјети“.³¹

Потом руска влада износи мишљење да се мјере које је Цетиње предузело ради заштите својих граница не могу сматрати као пријетња сусједној држави, него да представљају „природне мјере којима је сврха самоодбрана Црне Горе и обезбјеђења реда на њеном земљишту“.³²

Даље се у саопштењу изражава увјерење „да и Порта дијели ово гледиште“, као и да се Петроград нада да ће османска влада „неодложно и у најкатегоричнијем облику“ изјавити „своје сасвим мирољубиве осјећаје према Црној Гори.“ На тај начин ће „допринијети ограничењу ратног стања и самој могућности опозивања изванредних војних мјера већ предузетих од стране Црне Горе“.³³

На крају се каже да царска влада „неће пропустити са своје стране да и даље настави своје савјете умјерености и хладнокрвности Краљевској Црногорској Влади“.³⁴

Иступање Русије у Цариграду била је прилика да и остале европске државе интервенишу код Порте у циљу предупређивања избијања рата на Балкану, али оне нијесу нашле за сходно да подрже руску иницијативу. Најприје се огласила Њемачка, која је указала на своје пријатељске односе са Турцима, са жељом да у вези питања устанка Албанаца младотурској партији пружи доказ пуног повјерења. Након ње, у истом тону, реаговале су Аустроугарска и Италија. Енглеска, која се огласила са извјесним закашњењем, назвала је руску иницијативу благотворном.³⁵

³⁰ И. С. Галкин, *нав. дјело*, 139.

³¹ *Глас Црногорца*, бр. 21 (14/27. мај 1911).

³² *Исто*.

³³ *Глас Црногорца*, бр. 21 (14/27. мај 1911).

³⁴ *Исто*.

³⁵ И. Г. Сенкевич, *нав. дјело*, 50.

Критике бечке владе упућене Цариграду и нова амнестија устаника

Под притиском јавног мњења у земљи, прије свега клерикалних кругова, да се енергично заложи за Малисоре, како је то, према њиховом мишљењу, Русија учинила за Црну Гору, влада у Бечу је одлучила да направи корак у том правцу.³⁶ Међутим, она је само дијелом удовољила својим критичарима, тако што су полувзванични листови *Fremdenblatt* и *Neue Freie Presse*, 8. јуна објавили чланке у којима су оштро критиковали Порту због немилосрдног гушења устанка. При том се истакло да је османска влада трабало да води политику сарадње са Албанцима, а не да стално ратује против њих.³⁷

Османски амбасадор у Бечу затражио је од Ерентела да објасни како би требало да се схвати поменути чланак, на што му је одговорено да је и Цетињу упућена опомена да се строго придржава неутралности.³⁸

Поводом аустроугарског иступања, Ерентал је разговарао и са руским амбасадором у Бечу Тирсом. Том приликом му је рекао да се Монархија заузела за сигурност албанских католика, због тога што се Порта према њима понијела окрутно, без обзира на то што је Аустроугарска, као и друге велике силе, у више наврата пријатељски савјетовала Цариград да приликом гушења устанка Албанаца избјегава крвопролиће.³⁹

У Монархији је, иначе, била изражена бојазан да сукоб младотурске власти и Албанаца могу искористити балканске државе, а самим тим и Русија.⁴⁰ То би свакако изазвало покрете словенског живља које се налази под њеном влашћу. Стога је било потребно да се стање у Албанији не заоштрава, односно да Порта покаже више слуха за дипломатско рјешавање проблема.

³⁶ Сходно споразумима са Османским царством, Аустроугарска је још од XVII вијека остваривала вјерски протекторат над сјеверном Албанијом. (С. Драшкић, *Европа и албанско питање (1830–1921) : прилози проучавању историје Албаније од почетка националног препорода (1830) до Конференције амбасадора у Паризу (1921)*, Београд 2000 94–95.)

³⁷ Против Турака били су се побунили и Мирдити. Њихова најзначајнија акција била је неуспјешни напад на турски гарнизон у Љешу, изведен 3. јуна 1911. године. Прије тога, 27. априла 1911. године, италиалбански адвокат Теренц Точи прогласио је у мјесту Кимез у Мирдитима назависност Албаније и формирао привремену владу. Међутим, цијела ствар била је врло кратког вијека и није имала никаквог значаја. (Dž. D. Tredvej, *Soko i orao: Crna Gora i Austro-Ugarska 1908–1914*, Podgorica 2005, 87, 88; С. Драшкић, *нав. дјело*, 132; П. Бартл, *нав. дјело*, 130–131.)

³⁸ Ђ. Микић, *Аустро-Угарска и младотурци 1908–1912*, Бањалука 1983, 271.

³⁹ Ђ. Микић, *нав. дјело*, 272

⁴⁰ Исто, 262–267, 271.

Позиција Ерентала свакако је била много лакша, након што су са османске стране почели да се предузимају конкретни кораци у правцу уважавања албанских захтјева.

Према писању *Гласа Црногорца* од 6/19. јуна, Садредин-бег је у име своје владе обавијестио Лазара Томановића да је Порта одлучила „да амнестира све Малисоре без изнимке“.⁴¹ Ово, уколико устаници у року од десет дана након прокламације⁴² положи оружје, „под условима протоколарним прошле јесени на Цетињу са бившим валијом скадарским Бедри-пашом“.⁴³ Османски дипломатски представник у Црној Гори

⁴¹ Претходна амнестија, прокламована 29. априла/12. маја 1911. године, није обухватала оне албанске главаре, који су, по мишљењу Турака, проузроковали нереде у Малесији. (Ѓ. Nikprelević, *nav. djelo*, 195, 196, 316; Р. Драгићевић, *нав. djelo*, 221, 276.)

⁴² Рок за поступање према прокламацији која је објављена од стране Шефкет Тургут-паше у Скадру 17. јуна продужаван је два пута, први пут за пет дана, а потом за двадесет дана (И. С. Галкин, *нав. djelo*, 144–145; *Глас Црногорца*, бр. 25 (11/24. јун 1911), бр. 28 (30. јун/13. јул 1911).)

⁴³ *Глас Црногорца*, бр. 24 (6/19. јун 1911).

Након умирења албанског устанка у Косовском вилајету, Тургут-паша је, након доласка у Скадар 24. јула 1910. године, у склопу свог задатака, који се односио на одузимање оружја Албанцима, разоружао и Малисоре. Поред тога, он је издао наредбу о регистрацији свих војно способних мушкараца од 16 до 60 година, у циљу њиховог укључивања у отоманску војску. (М. Б. Рашовић, *нав. djelo*, 243; A. Buda, K. Frasheri, S. Pollo, J. Alibali, N. Plasari, *Historia e popullit Shqiptar*, (II), Priština 1969, 300.)

Озлогјешени овим мјерама многи Малисори одметнули су се у планине, док су неки уточиште потражили у Црној Гори. Црногорски краљ, руководећи се својим спољнополитичким замислима, не само да је радо примао албанске емигранте, већ је подстицао и организовао њихов прелазак у Црну Гору (A. Buda, K. Frasheri, S. Pollo, J. Alibali, N. Plasari, *nav. djelo*, 300; Ѓ. Nikprelević, *нав. djelo*, 109–110, 119, 312.)

Реагујући на све израженију емиграцију из Скадарског вилајета, Порта је у првој половини октобра избјеглицама упутила прокламацију у којој се каже да ће бити изведени пред војни суд уколико се не повинују владиним одлукама. Њихови земљишни посједи и цјелокупна имовина биће конфисковани, куће спаљене, а рођаци са којима контактирају прогнани. Међутим, влада им нуди амнестију уколико се у року од десет дана врате у отаџбину. (И. С. Галкин, *нав. djelo*, 133.)

У одговору на прокламацију емигранти су изнијели своје услове под којима пристају да се врате својим кућама, а који су се односили на опозив наредби о разоружању и регрутацији, укидање пореза који су у сјеверној Албанији уведени 1910. године и именовање чиновника хришћанске вјере. Ове захтјеве Порта није прихватила. (*Исто.*)

Поступајући у складу са захтјевима великих сила, које су тражиле од Порте да створи услове за повратак Албанаца у своје домове, а од црногорске владе да са османском страном заједнички ради на рјешавању тога питања, Цетиње и Цариград су одлучили да формирају мјешовиту комисију на чијем челу су били скадарски валија Бедри-бег и Јанко Вукотић. Договор између двију страна (Цетињски протокол) постигнут је на бази прокламације од 19. октобра/1. новембра 1910. године. Прокламација је предвиђала продужење рока за повратак емиграната одређеног од стране пријеког суда, одлагање

такође је саопштио да је султан одредио 10.000 лира за оправку устаничких погорјелих домова, те „да ће се одмах приступи раду потребитом за њихово благостање“.⁴⁴ При свему овоме Порта изражава наду да ће црногорска влада „радити, да се пребјегли Малисори, које мора издржавати, поврате на турско земљиште“.⁴⁵

Краљ Никола и Потапов о евентуалном османском нападу на Црну Гору

Дана 16. јуна 1911. године краљ Никола је пред руским агентом у Црној Гори Потаповом, изнио став да је рат између Црне Горе и Османског царства неминован.⁴⁶ У образложењу своје тврдње краљ је указао на изузетно озбиљно стање на црногорско-турској граници, истичући да устанак у Малесији још није угушен, као што то тврде Турци, те да Портин амнестија неће резултирати тиме да након десет дана од њене објаве Албанци положе оружје. Зато ће младотурци, да би замаскирали крах свог режима започети рат са Црном Гором, ма колико се Црногорци трудили да елиминишу сваки повод за сукоб, закључује црногорски владар. Краљ Никола моли Петроград да се ни у ком случају не укључује у ратне окршаје, јер не жели да због Црне Горе руска држава буде ослабљена, пошто је свјестан да је само јака Русија потребна Словенима. Даље, црногорски владар предлаже да уколико дође до рата руски инструктори који се налазе на Цетињу напусте краљевство, како

наплате пореза на овце све док повратници не буду у стању да изврше ову обавезу, као и ослобађање од одговорности свих повратника и њихово слободно располагање имовином коју посједују. У задњој тачки, која се односила на војну обавезу стајало је: „регрути, који су позвани на одслужење свог трогодишњег рока у војсци, одслужиће своју војну обавезу у вилајету почињући од 22 и 23 год. и то само три мјесеца; а једино регрути од 21. год ићи ће за једну годину изван вилајета“. (Ђ. Nikprelević, *нав. djelo*, 118–119, 313; *Глас Црногорца*, бр. 48 (23. октобар/5. новембар 1910), бр. 49 (30. октобар/12. новембар 1910); Р. Драгићевић, *нав. djelo*, 155; *Црна Гора и САД*, прир. Р. Распоповић, 280.)

Пошто емигранти нијесу имали повјерења у искреност младотурског режима, било је потребно уложити доста труда, како би се на бази вођења бројних разговора они убједили да поступе у складу са потписаним споразумом. Од око 1.500 емиграната из Скадарског вилајета: Груда, Хота, Кастрата, Шкреља и Врачана, кућама се вратило њих око 1400. (Ђ. Nikprelević, *нав. djelo*, 121–122, 313; *Глас Црногорца*, бр. 52 (20. новембар/3. децембар 1910).)

⁴⁴ *Глас Црногорца*, бр. 24 (6/19. јун 1911).

⁴⁵ *Исто*.

⁴⁶ Н. М. Потапов, *нав. djelo*, 504.

би се одагнао сваки повод да се Русија окриви за подршку Црној Гори. Помоћ коју би Црна Гора жељела да добија од Русије у току рата са Турцима, односила би се на пошиљке које би стизале преко Црвеног крста и милосрдних сестара, као и на мањи износ новчаних средстава.⁴⁷

О свему овоме, сходно жељи краља Николе, Потапов је обавијестио Петроград, износећи при том своја запажања у вези са становиштем црногорског краља.⁴⁸

У свом извјештају руски војни агент истиче да се, без обзира на документовано утврђену умијешаност Цетиња у албански устанак, не може основано претпоставити да Турци имају агресивне намјере према Црној Гори. При том се никада не може искључити могућност изненадних дешавања услед неког безначајног повода. Што се тиче османских трупа стационираних у Албанији (60.000 војника), Потапов сматра да је њихова бројност једва довољна да се спријечи изненађење у случају општег устанка Албанаца, односно да Турци нијесу у стању да истовремено воде рат и са устаницима и са Црном Гором.⁴⁹

Услед свега, Потапов износи закључак да има основа за сумњу да уствари црногорски владар жели рат са Турцима, како би спасио свој углед међу Албанцима, које је лакомислено и неопрезно гурнуо у неравноправну борбу са османском војском. Сљедствено томе, Црногорци су ти који траже повод за сукобе, а не Турци, при чему краљ Никола својим ријечима само припрема терен да за евентуални рат окриви османску страну. У том циљу се сада од стране краља и његових сарадника упорно преувеличавају ситни инциденти на граници, каже Потапов.⁵⁰

Увјеравања краља Николе о мирољубивом држању Црне Горе према збивањима у Малесији

Црногорски владар је одлучио да предузме одговарајуће кораке у намјери да се представи као фактор који се залаже за стабилизацију стања у Малесији, односно да одагна од себе сумње да подстиче османско-албанске сукобе, како би у погодном моменту зарадио са Турцима.

Тако је 19. јуна у Петроград отпутовао његов специјални изасланик Лазар Мијушковић, који је у руској престоници имао да потврди краљеве

⁴⁷ Исто.

⁴⁸ Исто.

⁴⁹ Исто.

⁵⁰ Н. М. Потапов, *нав. дјело*, 504.

миротворне намјере, те да од Русије добије помоћ за издржавање албанских избјеглица.⁵¹

Осим тога, црногорски владар је 23. јуна позвао у двор иностране представнике на Цетињу, како би пред њима истакао своју мирољубивост и намјеру да у вези са албанским питањем поступа у складу са савјетима великих сила⁵²

Говорећи присутнима о османској прокламацији, краљ Никола је истакао да она, будући да је нејасно формулисана, код устаника улива неповјерење. У прокламацији чак није поменуто да обећања која је у новембру 1910. године Албанцима дао бивши скадарски валија Бедри-бег остају на снази. Но, како је османски посланик изјавио да дата обећања и даље важе (са чим је нешто раније, као што је напоменуто, упознао Лазара Томановића), краљ му је предложио да оде у Подгорицу гдје се налази значајан број албанских избјеглица и да покуша да их убиједи да се врате својим кућама.⁵³

⁵¹ Тражена помоћ је одобрена Црној Гори, с тим што је новац требало да буде исплаћен тек након што се малисорско питање ријеши мирним путем. (Dž. D. Tredvej, *Soko i oraо*, 89; Дж. Д. Тредвей, *Черногория, Австро-Венгрия и Россия перед Первой мировой войной, 1908–1914*, Русија и Балкан током посљедња три столећа, Подгорица/Москва 2012, 207–208.)

⁵² И. С. Галкин, *нав. дјело*, 145.

⁵³ Садредин-бег се 24. јуна састао са представницима устаника у згради османског конзулата у Подгорици. Наредног дана устаничке вође уручиле су му меморандум, који су они 23. јуна усвојили на сабору одржаном у затријебачком катуну Греча и у коме су изнијели своје услове за прекид непријатељстава. Захтјеви у овом меморандуму, познатом под називом Црвена књига (штампан у облику мале брошуре са црвеним корицама), међу којима и захтјев за аутономију, односили су се не само на Малисоре, већ на све Албанце. С обзиром на то да су Малисори тражили много више од онога што је Садредин-бег могао да им обећа, њихови разговори завршени су без успјеха.

Иако захтјев за албанском аутономијом није изричито конципиран у тексту Меморандума, то свакако произилази из пете тачке овог документа, која се односи на право Албанаца да у вилајетима у којима живе организују администрацију сходно својим потребама.

У Меморандуму се такође тражи: гаранција да се убудуће неће поновити противуставно поступање од стране централних и локалних органа власти на територији цијеле Албаније; признање постојања албанске нације; пуна слобода Албанаца да изаберу своје представнике, при чему ће њихов број бити сразмјеран броју становника; пуна слобода школовања Албанца на матерњем језику и оснивање приватних и јавних школа са правима и привилегијама које имају државне школе; избор валија и виших чиновника из редова најспособнијих функционера, с тим да имају предност они који познају језик и обичаје Албанаца, док би остали чиновници у зависности од функције коју обављају били или албанског поријекла или би се бирали међу мјесним Албанцима; именовање генералног инспектора који ће да води рачуна о досљедном примјењивању устава, савјесном вршењу дужности валије и других функционера, као и о одржавању реда и

Дипломатске активности великих сила на рјешавању малисорске кризе

Евентуално постизање мировног споразума између сукобљених страна значило је и неостваривање замисли црногорског краља да устанак Албанаца искористи за проширење Црне Горе на територију сјеверне Албаније. Међутим, без обзира на ту чињеницу краљ Никола био је принуђен да дјелује у правцу окончања малисорске кризе и отклањања опасности од избијања црногорско-османског рата. На то је пресудно утицала пријетња Русије, изречена 19. јула преко њеног посланика на Цетињу Арсењева, да ће Црној Гори обуставити новчану и сваку другу помоћ уколико њен владар буде поступао другачије.⁵⁴

Цариград је са своје стране такође дјеловао у правцу смиривања ситуације, па је, под притиском Аустроугарске, Русије и Италије, 20. јула изашао са понудом према којој пристаје да се црногорско-турска граница око Скадарског језера мало преправи у корист Црне Горе.⁵⁵

Да су дипломатске акције великих сила представљале адекватну мјеру у односу на веома озбиљо стање ствари на терену, свједоче и изјаве које су долазиле са црногорске и османске стране.

Тако је Јанко Вукотић, 11. јула, енглеској списатељици и пријатељици Албанаца Мери Идит Дарам, рекао да је црногорска војска припремљена за рат и да је у стању да за десет дана заузме Скадар.⁵⁶ Према запажању госпођице Дарам, Вукотић је схватио рат као готову ствар, па ју је упитао

хармоније међу различитим етничким групама у истом вилајету; равноправна употреба албанског језика са турским језиком за комуникацију између поданика и локалних административних власти и за спорове пред мјесним судовима; служење војног рока за Албанце у мирнодопско вријеме у својим крајевима; трошење локалних пореских прихода у сврху економско-културног развоја мјеста у којима су прикупљени (што обухвата и изграђу железнице и путева, издржавање јавних школа и сл.), осим оних облика пореза који се сагласно закону сматрају приходима централне власти; право да окружне скупштине могу одлучивати о буџету вилајета и контроли расхода; обезбјеђивање потребних фондова за обнову поплаћених устаничких кућа и враћање оружја устаницима. (Ћ. Nikprelević, *nav. djelo*, 244–248, 316–317; Р. Драгићевић, *нав. djelo*, 282, 283; И. С. Галкин, *нав. djelo*, 145–147; И. Г. Сенкевич, *Освободительное движение*, 188–189, *Национально-освободительная*, 52, 53.)

⁵⁴ Dž. D. Tredvej, *Soko i orao*, 90; Дж. Д. Тредвей, *Черногория, Австро-Венгрия и Россия*, 208.

⁵⁵ Dž. D. Tredvej, *Soko i orao*, 90.

⁵⁶ Краљ Никола је издао наредбу о мобилизацији трупа у Подгорици недјељу дана раније. (Dž. D. Tredvej, *Soko i orao*, 90; М. Е. Durham, *The Struggle for Scutari (Turk, Slav, and Albanian)*, London 1909, 67, *Twenty Years of Balkan Tangle*, London 1920, 218.)

да ли жели да остане у граду (Подгорици—н. а) или, пак хоће да пође са њим у логор у својству дописника.⁵⁷

Почетком јула, у вези са могућим црногорско-османским ратом, самоувјереност је исказивао и Тургут-паша, тврдећи да без тешкоћа може заузети Цетиње.⁵⁸

У то вријеме је и нетрпељивост османских новина према Црној Гори достигла врхунац. Тако *Цетињски вјесник*, у свом издању од 26. јуна/9. јула, у тексту под насловом *Ратоборност турске штампе*, износи да са не зна који од османских листова „луђе и бјешње пише“ против Црне Горе. Османска штампа „толико се обезумила, да је мори жеђ за крвљу“ и „хоће рат са Црном Гором!“, констатује се у чланку.⁵⁹

Међутим, изгледа да су поменуте интервенције великих сила у правцу смиривања напетости између двију земаља имала одјека и у османским листовима, па је *Цетињски вјесник*, у свом броју од 13/26. јула, могао изјавити да се ратоборност османске штампе „знатно уталожила“, али да још увијек није сасвим ишчезла.⁶⁰

Окончање устанка у Малесији из 1911. године

Дана 28. јула између Црне Горе и Османског царства закључен је споразум, према коме се Цетиње обавезало да ће радити на томе да се емигранти врате у своју отаџбину.⁶¹

Три дана касније црногорски краљ позвао је на двор руског акредитованог представника на Цетињу Арсењева да би га обавијестио да је код њега долазио Садредин-бег и да му је том приликом рекао да је Porta устаницима понудила повластице, које су конципиране у документу од 12 тачака. Након усменог саопштења, османски дипломата уручио је примјерак текста овог документа црногорском владару.⁶²

⁵⁷ М. Е. Durham, *The Struggle for Scutari*, 67.

⁵⁸ Dž. D. Tredvej, *Soko i oraо*, 90.

⁵⁹ *Цетињски вјесник*, бр. 49 (26. јун/9. јул 1911).

⁶⁰ *Цетињски вјесник*, бр. 54 (13/26. јул 1911).

⁶¹ И. С. Галкин, *нав. djело*, 149; И. Г. Сенкевич, *Освободительное движение*, 190, *Национально-освободительная борьба*, 53–54.

⁶² Прије ове Портине понуде, Цариград је, такође крајем јула, за Албанце био припремио повластице конципиране у десет тачака. Пошто су се упознали са османским предлозима, један дио устаника захтијевао је измјене неких од тих тачака, док је други дио побуњеника, знатно многобројнији, инсистирао на строгом испуњењу свих захтјева из Гречанског меморандума. (Ј. Ћетковић, *Ујединитељи Црне Горе и Србије*, Дубровник 1940, 101; И. С. Галкин, *нав. djело*, 149–150; Ђ. Nikprelević, *нав. djelo*, 258.)

Краљ Никола је био мишљења да постоје знатне разлике између турског документа и Гречанског меморандума, па да због тога не треба очекивати да ће Малисори пристати да се под таквим условима врате у своју отаџбину.⁶³ Наравно, повластице Цариграда односиле су се само на Малисоре, а не на све Албанце, како је то захтјевано у меморандуму, при чему ни о каквом виду њиховог аутономног статуса није могло бити ријечи.

Насупрот црногорском суверену Арсењев је сматрао да двије редакције нијесу противрјечне, већ да је ријеч о томе да је турска редакција нејасна. Међутим, руски посланик је истакао да се то може исправити, уколико Садредин-бег пристане да појасни 12 тачака турске редакција са усменим коментарима, „у смислу исказаних жеља“ црногорског владара.⁶⁴

Након тога се краљ Никола поново састао са Садредин-бегом, при чему му је предложио да Малисорима објави турски документ са коментарима, што је овај прихватио.⁶⁵

Наредног дана, 19. јула/1. августа, дипломатски представници Италије и Аустроугарске у Црној Гори, барон Сквити и барон Гизл, дошли су код Садредин-бега, код кога се већ налазио руски посланик Арсењев. Том приликом Сквити и Гизл саопштили су османском дипломати да су га посјетили по препоруци краља Николе, који жели да од њега добије писмену изјаву којом се обавезује да ће, у складу са њиховим договором, Малисорима објавити коментар у вези са 12 тачака понуђених повластица. Садредин-бег је то одлучно одбио, али је рекао да ће малисорским главарима дати слично писмено појашњење ових 12 тачака. Црногорски краљ је онда тражио да Сквити, Гизл и Арсењев сачине записник о томе да је османски посланик у њиховом присуству одбио да поступи у складу са његовим захтјевом, при чему је изразио жељу да добије примјерак тако потписаног записника. Руски посланик није прихватио краљев предлог, уз образложење да би у супротном поступио противно становишту Петрограда, који не жели да се мијеша у унутрашње ствари Османског царства. Италијански посланик такође није био сагласан са захтјевом краља Николе. При том, одговор руског и италијанског посланика, према запажању Арсењева, није испунио очекивања барона Гизла.⁶⁶

Истог дана, касно навече, краљ је позвао к себи Садредин-бега како би му предложио да оде у Подгорицу и саопшти Малисорима садржину

⁶³ Ј. Ђетковић, *нав. дјело*, 101.

⁶⁴ *Исто*.

⁶⁵ *Исто*.

⁶⁶ Ј. Ђетковић, *нав. дјело*, 101.

повластица које им нуди Порта, при чему од њега није тражио да добије било какву писмену изјаву.⁶⁷

Османски посланик је заједно са црногорским министром унутрашњих дјела и заступником министра војног Марком Ђукановићем, конзулом Црне Горе у Скадру Греговићем и бригадирима Мартиновићем и Вукотићем стигао у Подгорицу 20. јула/2. августа 1911. године. На крају града чекао их је велики број емиграната из Подгорице и околине, којима је прочитано и образложено 12 тачака Портине прокламације.⁶⁸

Малисори нијесу жељели тога дана да се изјасне о османској понуди, образлажући то потребом да се посавјетују са неким одсутним главарима, али су Садредин-бегу обећали да ће му саопштити свој коначни одговор сјутрадан.⁶⁹

Присутнима се такође обратио бригадир Јанко Вукотић, који је у свом говору истакао јуначко држање устаника, да би потом позвао Малисоре да се врате својим домовима. Међутим, они нијесу пристајали да се без рјешења аутономног статуса врате у своју отаџбину.⁷⁰

Да би се Малисори убиједили да прихвате Портине повластице, са црногорске стране им је запријеђено да ће им бити одузето оружје и обустављено давање хране.⁷¹ Поред тога, на препоруку Арсењева, краљ Никола је наредио министру унутрашњих дјела да предузме енергичне мјере против агитатора међу емигрантима, који спречавају њихов повратак у отаџбину, што је резултирало интернацијом 11 агитатора у Никшић.⁷²

Мјере које је црногорска влада предузела пресудно су утицале на то да на бази 12 тачака Портине прокламације, у коју су на залагање Цетиња ушле и неке измјене у корист устаника,⁷³ Трећег августа у Подгорици

⁶⁷ Исто.

⁶⁸ Тамо су им се придружили новоименовани тушки кајмакам Михалаки-ефендија и бригадир Лазовић. (Ј. Ћетковић, *нав. djelo*, 102; М. Е. Durham, *нав. djelo*, 72, 74; И. С. Галкин, *нав. djelo*, 151; Ђ. Nikprelević, *нав. djelo*, 259; И. Г. Сенкевич, *Освободительное движение*, 191; *Глас Црногорца*, бр. 32 (23. јул/5. август 1911.).

⁶⁹ Ј. Ћетковић, *нав. djelo*, 102; Ђ. Nikprelević, *нав. djelo*, 259; И. С. Галкин, *нав. djelo*, 151.

⁷⁰ Ђ. Nikprelević, *нав. djelo*, 259.

⁷¹ Ј. Ћетковић, *нав. djelo*, 91.

⁷² Исто, 102.

⁷³ У другој тачки Прокламације писало је да ће регрути из Малесије служити војни рок у Цариграду или у Скадарском вилајету. Након преправке је стајало да ће се војна обавеза у мирнодопско вријеме служити у Скадарском вилајету, а да ће малисорски младићи само у случају рата са страним непријатељем бити дужни да пођу „онамо гдје их отомански барјак зове“. (Р. Драгићевић, *нав. djelo*, 283; Ђ. Nikprelević, *нав. djelo*, 255; И. С. Галкин, *нав. djelo*, 150; *Глас Црногорца*, бр. 32 (23. јул/5. август 1911)).

дође до потписивања мировног споразума између представника османске владе и малисорских вођа.⁷⁴

На тај начин окончана је криза у Малесији⁷⁵ и отклоњена опасност од избијања црногорско-турског рата, али не задуго, будући да је у октобру

Према шестој тачки ношење оружја било је дозвољено оним становницима Малесије којима је то било неопходно због посла којим су се бавили, као на примјер стражарима и чобанима, с тим да са оружјем не могу долазити у вароши и на пазаре. Измјеном овог члана дозвољено је ношење оружје свим Малисорима, будући да су сви чобани и да „од истог имају неопходиму потребу“, при чему се изражава увјерење да га они „неће никада употребити до против звјерова и непријатеља царства“. (Р. Драгићевић, *нав. djelo*, 284; Ђ. Nikprelević, *нав. djelo*, 255; И. С. Галкин, *нав. djelo*, 150; *Глас Црногорца*, бр. 32 (23. јул/5. август 1911).)

Седма тачка предвиђала је изградњу по једне основне школе у окрузима одређеним од стране самих Албанаца и подизање кредита за плаћање учитеља, с тим да касније број школа буде повећан, при чему није прецизирано на којем ће се језику изводити настава. У коначној верзији овог члана стајало је: „У седам племена (Шаље, Шоша, Шкрељи, Кастрати, Груде, Хоте и Клименте) подигнуће се по једна или по двије основне школе, у којима ће се предавати на арбанашком језику, а учитеље ће Држава плаћати“. (Исто) Осма тачка, у којој је било ријечи о изградњи путева (у мјестима које Албанци одреде), измијењена је на начин што је истакнуто да ће се изградити по један колски пут и путеви за коње и пјешаке, који ће бити проведени кроз Кастрате, Груде, Хоте и Клименте. (Р. Драгићевић, *нав. djelo*, 284; Ђ. Nikprelević, *нав. djelo*, 256; И. С. Галкин, *нав. djelo*, 149; *Глас Црногорца*, бр. 32 (23. јул/5. август 1911).)

Дванаестом тачком било је ријешено да се „да помоћ у жито осиротјелима и по једна турска лира сваком одраслом“. Послије измјена у овој тачки писало је да ће сви повратници примити по два хума жита и по једну турску лиру, како би могли преживјети до идуће љетине. (*Глас Црногорца*, бр. 32 (23. јул/5. август 1911); Р. Драгићевић, *нав. djelo*, 283; Ђ. Nikprelević, *нав. djelo*, 255; И. С. Галкин, *нав. djelo*, 151.) Остале тачке прокламације, поред опште амнестије за устанике, предвиђале су следеће: тушки кајмакам треба да буде Албанац који говори албанским језиком, а мудири и општински одборници бираће се искључиво из редова Малисора; одређивање пореза ускладиће се са имовинским стањем становништва, а њихова наплата одложиће се за пет година, како би се Малисори могли „имовно поправити“ од претрпљених штета за вријеме устанка; житељи Малесије, као и остали становници царства, подлијегаће обавезама које се односе на дацију на овнове (агнам), с тим што ће се од њих наплаћивати „по један грош на главу“; наведени радови почеће одмах по повратку Малисора својим кућама; у седам поменутих племена биће именована по једна комисија, у сврху процјене попаљених и разрушених кућа за вријеме војних операција; сума од десет хиљада турских лира коју је султан ставио на расположење скадарским властима, затим свота од двадесет хиљада турских лира коју је Porta придодала тој суми, те „друге своте које ће бити горњим додане као помоћи“, биће „одиста одређене за поправку погорелих и разрушених кућа“, при чему ће се, ради олакшања расподјеле помоћи, вриједност срушених непокретности класирати у четири категорије. (Р. Драгићевић, *нав. djelo*, 283, 284; Ђ. Nikprelević, *нав. djelo*, 255, 256.)

⁷⁴ Dž. D. Tredvej, *Soko i orao*, 91; С. Драшкић, *нав. djelo*, 135; Ј. Ђетковић, *нав. djelo*, 102.

⁷⁵ У љето 1912. године Црна Гора је поново покренула Малисоре на побуну против Турака. Међутим, како Албанци овог пута нијесу били претјерано вољни да ратују, ова побуна није попримила шире размјере. (Више о томе: М. Б. Рашовић, *нав. djelo*, 258–267;

наредне године, управо објавом рата Цариграду од стране Цетиња, започео Први балкански рат, који је означио крај османске владавине на Балкану.⁷⁶

Н. Ракочевић, *нав. дјело*, 152–154; Б. Храбак, *Арбанашки устанци 1912. године*, Врањски гласник 11 (1975) 371–372.)

⁷⁶ Пораз Османског царства у овом рату није довео до тога да Црна Гора добије сјеверну Албанију са Скадром као њеним центром, иако је то била ратна тековина црногорске војске. Реализацији ове идеје испријечиле су се велике силе, које су одлучиле да Скадар са припадајућом територијом припадне новоствореној албанској држави, док се Црна Гора морала задовољити малим проширењем око Подгорице, добијајући Хоту, Груде и Тузи са околином. (М. Војводић, *Разграничење Србије и Црне Горе с Албанијом 1912–1913. године*, Историјски часопис 26 (1989) 157; Ђ. Борозан, *Сјеверна Албанија и Албанци у политичким плановима краља Николе*, Краљ Никола – личност дјело и вријеме, Том I, Подгорица 1998, 321.

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ – LIST OF REFERENCES

Архиви – Archives

Државни архив Црне Горе (ДАЦГ), Конзулат Скадар (КС)

Извори – Primary Sources

Црна Гора и САД: у документима Националног архива у Вашингтону 1905–1918, прир. Р. Распоповић, Подгорица 2010. [*Crna Gora i SAD: u dokumentima Nacionalnog arhiva u Vašingtonu 1905–1918*, прир. R. Rasporović, Podgorica 2010]

Н. М. Потапов: руски војни агент у Црној Гори, т. 1, *Извјештаји, рапорти, телеграми, писма: 1902–1915*. г., прир. Н. И. Хитрова и др., Подгорица–Москва 2003. [N. M. Potapov: ruski vojni agent u Crnoj Gori, t. 1, *Izvjestaji, raporti, telegrami, pisma: 1902–1915.*, прир. N. I. Nitrova i dr., Podgorica–Moskva 2003]

Новине – Newspapers

Глас Црногорца [Glas Crnogorca]

Цетињски вјесник [Cetinjski vjesnik]

Литература – Secondary Works

Buda A., Frasheri K., Pollo S., Alibali J., Plasari N., *Historia e popullit Shqiptar (II)* Priština 1969.
Durham, M. E., *The Struggle for Scutari (Turk, Slav, and Albanian)*, London 1909.

Durham, M. E., *Twenty Years of Balkan Tangle*, London 1920.

Nikprelević, Đ., *Ustanak u Malesiji 1911. godine*, Podgorica 2001.

Radosavović, I., *Međunarodni položaj Crne Gore u XIX vijeku*, Beograd 1960.

Tredveј. Dž.D., *Soko i oraо: Crna Gora i Austro-Ugarska 1908–1914*, Podgorica 2005.

Бартл, П., *Албанци: од средњег века до данас*, Београд 2001. [Bartl, P., *Albanci: od srednjeg veka do danas*, Beograd 2001]

Борозан, Ђ., *Сјеверна Албанија и Албанци у политичким плановима краља Николе*, Краљ Никола – личност дјело и вријеме, т. I, Подгорица 1998, 299–324. [Borozan, Đ., *Sjeverna Albanija i Albanci u političkim planovima kralja Nikole*, Kralj Nikola – ličnost djelo i vrijeme, t. I, Podgorica 1998 299–324]

Војводић, М., *Разграничење Србије и Црне Горе с Албанијом 1912–1913. године*, Историјски часопис 26 (1989) 149–162. [Vojvodić, M., *Razgraničenje Srbije i Crne Gore s Albanijom 1912–1913. godine*, Istorijски časopis 26 (1989) 149–162]

Галкин, И. С., *Дипломатия европейских держав в связи с освободительным движением народов европейской турции в 1905–1912 гг.*, Москва 1960. [Galkin, I. S., *Diplomatija evropejskih deržav v svjazi s osvobodite'lnym dviženiem narodov evropejskoj turcii v 1905–1912. gg.*, Moskva 1960]

Драгићевић, Р., *Извјештаји о малисорским бунама 1911. године*, Записи 25, 1–2 (1941) 42–56, 113–121. [Dragičević, R., *Izvjestaji o malisorskim bunama 1911. godine*, Zapisi 25, 1–2 (1941) 42–56, 113–121]

Драгићевић, Р., *Малисорске буне 1910 и 1911 године*, Записи 24 (1940) 144–159, 202–222, 274–289. [Dragičević, R., *Malisorske bune 1910 i 1911 godine*, Zapisi 24 (1940) 144–159, 202–222, 274–289]

Драшкић, С., *Европа и албанско питање (1830–1921) : прилози проучавању историје Албаније од почетка националног препорода (1830) до Конференције амбасадора у Паризу (1921)*, Београд 2000. [Draškić, S., *Evropa i albansko pitanje (1830–1921) : prilozi proučavanju istorije Albanije od početka nacionalnog preporoda (1830) do Konferencije ambasador u Parizu (1921)*, Beograd 2000]

Живојиновић, Д. Р., *Устанак Малисора 1911. године и америчка помоћ Црној Гори*, Историјски записи 24 (1967) [Živojinović, D. R., *Ustanak Malisora 1911. godine i američka pomoć Crnoj Gori*, Istorijски записи 24 (1967)]

Јовићевић, А., *Малесија*, Београд 1923. [Jovićević, A., *Malesija*, Beograd 1923]

Микић, Ђ., *Аустро-Угарска и Младотурци 1908–1912.*, Бањалука 1983. [Mikić, Đ., *Austro-Ugarska i Mladoturci 1908–1912.*, Banjaluka 1983]

Ракочевић Н., *Црногорско-албански односи 1878–1914. године*, Србија и Албанци у XIX и почетком XX века, Београд 1990, 123–197. [Rakočević N., *Crnogorsko-albanski odnosi 1878–1914. godine*, Srbija i Albanci u XIX i početkom XX veka, Beograd 1990, 123–197]

Распоповић, Р., *Дипломатија Црне Горе 1711–1918*, Подгорица–Београд 1996. [Rasporović, R., *Diplomatija Crne Gore 1711–1918*, Podgorica–Beograd 1996]

Рашовић, М. Б., *Плење Кучи*, Београд 1963. [Rašović, M. B., *Pleme Kuči*, Beograd 1963]

Сенкевич, И. Г., *Освободительное движение албанского народа в 1905–1912 гг.*, Москва 1959. [Senkevič, I. G., *Osvoboditel'noe dviženie albanskogo naroda v 1905–1912. gg.*, Moskva 1959]

Сенкевич, И. Г., *Национально-освободительная борьба албанского народа в 1911–1912 годах*, Новая и новейшая история 5 (1957) 43–67. [Senkevič, I. G., *Nacional'no-osvoboditel'naja bor'ba albanskogo naroda v 1911–1912 godah*, Novaja i novejšaja istorija 5 (1957) 43–67]

Томановић, Л., *Поводом мемоара барона Гисла*, Записи 2 (1928) 346–360. [Tomanović, L., *Povodot memoara barona Gisla*, Zapisi 2 (1928) 346–360]

Тредвей, Дж. Д., *Черногория, Австро-Венгрия и Россия перед Первой мировой войной, 1908–1914*, Русија и Балкан током последња три столећа, Подгорица–Москва 2012, 203–216. [Tredvej Dž. D., *Šernogorija, Avstro-Vengrija i Rossija pered Pervoj mirovnoj vojnoj, 1908–1914*, Rusija i Balkan tokom posljednja tri stoleća, Podgorica–Moskva 2012, 203–216]

Ћетковић, Ј., *Ујединитељи Црне Горе и Србије*, Дубровник 1940. [Četković, J., *Ujedinitelji Crne Gore i Srbije*, Dubrovnik, 1940]

Храбак, Б., *Арбанашки устанци 1912. године*, Врањски гласник 11 (1975) 173–375. [Hrabak, B., *Arbanaški ustanci 1912. godine*, Vranjski glasnik 11 (1975) 173–375.]

Darko L. Bakić

**DANGER OF THE OUTBREAK
OF THE MONTENEGRIN-OTTOMAN WAR IN 1911**

Summary

The Montenegrin ruler aimed to use the Malissori crisis, caused by the Malissori uprising against the young Turkish government in the spring of 1911, in order to achieve his main foreign policy goal – to incorporate northern Albania into the Montenegrin state. Therefore, he wholeheartedly helped the Malissori insurgents, but also provided refuge to the Malissori who, pressured by the Turkish army, withdrew to Montenegro.

After the Turks suppressed the uprising by force of arms, it became quite clear that King Nikola's goals would not be achieved. At the same time, the accumulation of a large number of Turkish soldiers along the Montenegrin-Ottoman border caused Cetinje to fear that the army, which seemed to be present in much larger numbers than the situation with the Malissori rebels required, could be used against Montenegro. That is why King Nikola took appropriate measures so that the Montenegrin army could be ready for further development of the situation.

Unlike Cetinje, whose stance was that the Ottomans had hidden intentions, i.e. that they wanted to attack Montenegro, the Russian military agent at the Montenegrin court was of the opinion that it was Montenegro that was looking for a reason for conflicts, in order to save the reputation among the Malissori, whom it carelessly pushed into an unequal war with the Turkish army.

In any case, Russia demanded from Montenegro to avoid any possibility of an incident that would lead the two sides to war. In addition, Cetinje was asked to act towards ending the crisis and creating conditions for the Albanian refugees to return to their homes. Montenegro thus took appropriate measures, which decisively influenced the Malissori to accept the return to their homeland. In other words, on August 3, 1911, the representatives of the Ottoman government and the Malissori leaders signed an agreement, which ended the crisis caused by the Malissori uprising.

Чланак примљен: 01. 06. 2020.

Чланак коначно прихваћен за објављивање: 20. 07. 2020.

Милан ГУЛИЋ*

Институт за савремену историју
Београд

СРПСКИ ДОБРОВОЉЦИ И СОЛУНСКИ ФРОНТ**

Анстракт: Када су крајем 1915. и почетком 1916. окупиране српске краљевине Србија и Црна Гора, преостала српска војска нашла се на територији Грчке. Уз помоћ савезника је опорављена, опремљена и реорганизована, а затим пребачена на Солунски фронт у првој половини 1916. С обзиром на то да је државна територија била окупирана, једини извор њеног попуњавања постали су добровољци. Онима који су се са српском војском повукли преко Албаније придружили су се хиљаде нових, који су пристизали са Источног фронта, из Сјеверне Америке, а у мањем броју из других дијелова свијета. Кроз рад пратимо три војне формације српске војске које су у потпуности или у значајној мјери биле састављене од добровољаца, како грађана Србије, који из различитих разлога нису подлежали војној обавези, тако и од страних држављана, махом српске националности, који су се ставили на расположење Србији. Чланак је заснован на објављеним и необјављеним документима, стручној литератури и мемоарским дјелима.

Кључне ријечи: Солунски фронт, добровољци, Добровољачки одред, Баталјон Срба добровољаца, Југословенска дивизија.

Abstract: When in late 1915 and early 1916 the Serbian kingdoms of Serbia and Montenegro were occupied, the remaining Serbian army was in the territory of Greece. With the Allies' help, the army recovered, was equipped and re-organised, and transferred to the Salonika Front in the first half of 1916. As the state territory was occupied, volunteers became the only source for replenishing the army. Those who withdrew through Albania together with the Serbian army were joined by thousands of new soldiers, arriving from the Eastern Front, North America and, in smaller numbers, from other parts of the world. In this paper, we follow three military formations of the Serbian army entirely or significantly consisting of volunteers, both Serbian nationals, who were not conscripts for different reasons, and foreign nationals, mainly of Serbian ethnicity, who put themselves at the service of Serbia. The paper is based on published and unpublished documents, professional literature and memoirs.

Keywords: Salonika Front, volunteers, Volunteer Detachment, Battalion of the Serb Volunteers, Yugoslav Division.

* milan.gulic@gmail.com

** Рад је у скраћеној верзији изложен на научном скупу 100 година од пробоја Солунског фронта, који је одржан у Битољу 14–16. септембра 2018.

Солунски фронт је отворен у јесен 1915. у склопу савезничких планова да се помогне Србији, која је нападнута од стране Централних сила. Међутим, савезничка помоћ није дошла на вријеме, нити је пружена у довољној мјери, иако је у Солун стигло око 150.000 војника, над којима је команду имао француски генерал Морис Сарај. Њихова ограничена активност, спорост и одсуство координације са војском Краљевине Србије омогућили су нападачима да пресеку одступницу Србима и натјерају их на повлачење преко неприступачних црногорских и албанских планина. Окупиравши Србију и Црну Гору, Централне силе су се зауставиле на дотадашњој србијанско-грчкој граници, а малобројне савезничке снаге, које су у другој половини октобра распоређене у дијеловима Македоније, повукле су се у Солун. Иако су Британци сматрали да је присуство савезника на Балкану излишно, Французи су инсистирали на задржавању војног присуства у Солуну.¹ Коначно, током децембра 1915. и јануара 1916. договорено је савезничко запосједање Солуна, који би постао центар за даље војне акције на Балкану, и Крфа, на којем би се опорављала и реорганизовала преостала српска војска. Управо су снаге у Солуну постале језгро савезничке Источне армије, а линија досегнута сломом Србије прерасла је у Солунски фронт. Солунски фронт је имао претежно дефанзивну улогу, а утврђен је како би се онемогућио продор Централних сила према Грчкој. Са друге стране, продор у Грчку није био нарочито потребан Централним силама. За њих је било корисније да, због бугарског притиска, у Солуну остану значајне савезничке трупе, које не би могле да буду пребачене на Западни фронт.

Послије војничког слома у јесен и зиму 1915, постало је јасно да измученој и десеткованој српској војсци очајнички треба попуна, али да окупирана Србија није у могућности да је пружи. Због тога је већ у прољеће 1916. отпочело интензивно прикупљање добровољаца на Источном фронту. Од некадашњег Добровољачког одреда формирана је Прва српска добровољачка дивизија, а иза читаве добровољачке акције у Русији стајао је цар Николај II Романов, који је осигурао финансијску и сваку другу помоћ. Колики је значај придаван добровољачком питању на Источном фронту свједочи и то што су Дивизију обишли и руски цар и предсједник Министарског савета Краљевине Србије Никола Пашић. Са друге стране, на Западу су постојали многи проблеми у погледу прикупљања добровољаца. Прекоокеанске земље су тада биле неутралне, док су европски савезници сматрали да је Солунски фронт периферан и да се све снаге морају ангажовати на најважнијем – Западном фронту.²

¹ М. Алимпић, *Солунски фронт*, Београд 1967, 7–28; П. Опачић, *Србија и Солунски фронт*, Београд 1984, 22–29.

² М. Гулић, *Бокељи на страни Србије у Првом свјетском рату*, Херцег Нови 2015, 61.

Добровољачки одред

На Крфу је у прољеће 1916. извршена реорганизација српске војске. Укинута је подјела на позиве, а од некадашњих 13, формирано је шест пјешадијских дивизија. Осим тога, као посебна формација остала је Коњичка дивизија, а добровољци су разврстани у двије формације – Добровољачки одред, под командом потпуковника Војина Поповића, званог Војвода Вук,³ и Батаљон Срба добровољаца.⁴ Према подацима од

³ Војин Поповић је рођен 9. децембра 1881. у Сјеници, од оца Алексе и мајке Стане. Основну школу и гимназију завршио је у Крагујевцу, а 1899. је постао питомац 32. класе Ниже школе Војне академије. Добио је чин потпоручника 1901, а по завршетку школовања постављен је за командира вода у 18. пешадијском пуку на Топчидеру. У прољеће 1905. укључио се у четничку акцију у Македонији и убрзо учествовао у борби код Чelopeка. У балканским ратовима његова чета је садејствовала Дунавској дивизији у Кумановској бици, а затим, као претходница Прве армије, наставила продор према Овчем Пољу и прва ушла у Велес. На почетку Великог рата постављен је за команданта Јадарског добровољачког одреда, који је формиран у Ваљеву, а састојао се од двије чете са укупно око 500 бораца. Одред је, у саставу Треће армије, учествовао у биткама на Церу и на Дрини. Борио се око Лешнице и Видојевице, код Богићевих куле, Завлаке, Грушића и Јеринића аде. У тим борбама Јадарски одред је десеткован, а Војвода Вук тешко рањен. Послије опоравка, јануара 1915. у Крагујевцу је формирао Први добровољачки батаљон са око 1.000 бораца, који је распоређен у рејону Валандова и Криве Паланке, са циљем да брани границу према Бугарској. Када је августа 1915. од два добровољачка батаљона формиран Добровољачки одред, постављен је за његовог команданта. Пошто је Бугарска напала Србију октобра 1915, Добровољачки одред, са око 4.000 бораца, водио је жестоке борбе код Чемерника, на Гациној пољани, Грамади и Малом врху, а затим је пружао заштиту српској војсци у одступању према јадранској обали. Послије реорганизације на Крфу, Добровољачки одред је упућен на Солунски фронт у прољеће 1916. На челу Одреда борио се на Кајмакчалану, Сивој стени и Груништу, а погинуо је 29. новембра 1916. године на Црном камену. Носилац је Ордена Карађорђевог звезде са мачевима III и IV реда, Златне медаље за храброст, Медаље за војничке врлине, Споменике на рат 1912. године, Споменике на рат 1913. године и руског Ордена Светог Станислава III степена (Б. Ђ. Поповић, *Војин Поповић – Војвода Вук (Сјеница, 9. децембар 1881 – Груниште, Битољ, 29. новембар 1916)*, Добровољачки гласник 8 (1996) 95–103; Н. Ђ. Марческу, *Потпуковник Војин Поповић – Војвода Вук*, Добровољачки гласник 24 (2004) 97–100; П. Јеринић, *Војин Поповић – живот посвећен отаџбини*, Добровољачки гласник 28 (2006) 163–171; Н. Ј. Мариновић, *Војвода Вук: пешадијски потпуковник Српске војске Војин Поповић*, Београд 2006; П. Павловић, Н. Пешић, *Ратни добровољци на Солунском фронту и у ослобођењу отаџбине*, Београд 2008, 224–226; Н. Пешић, В. Голубовић, П. Павловић, *Војвода Вук: ратничка легенда*, Нови Сад/Београд 2016).

⁴ Војни архив (ВА), Пописник 3 (П–3), кутија 111, фасцикла 1, документ 7; *Велики рат Србије за ослобођење и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца*, XV, 1916. година: *реорганизација српске војске на Крфу и пребацивање у Солун и околину*, Београд 1929, 6–13; П. Опачић, *Србија и Солунски фронт*, 38; С. Скоко, *Бој на Кајмакчалану*, Србија 1916. године, Београд 1987, 33–63, 281; Ж. Живуловић Серафим, *Напред у отаџбину: пробој Солунског фронта*, Београд 2017², 20.

23. марта 1916, након војничког слома Србије, у логору Говино (Гувија) на Крфу нашло се 1.894 добровољца. Од тога броја, 1.564 су били држављани Аустроугарске (82,6%), а 330 држављани Србије (17,4%). Међу аустроугарским држављанима, 708 су били ратни заробљеници са Балканског фронта, 520 ратни заробљеници са Источног фронта, 183 добровољци из Сјеверне Америке, а 153 су се затекли у Србији на почетку рата и пријавили се као добровољци. Сви они су сврстани у Добровољачки одред, формиран августа 1915, који је у данима слома Краљевине Србије водио жестоке борбе у рејону Власине, а затим штитио одступницу војсци, која је кренула у повлачење преко Црне Горе и Албаније. Добровољачки одред је, послје реорганизације, имао три батаљона и Митраљеско одељење и разврстан је у Вардарску дивизију у саставу Треће армије. Његовим Првим батаљоном командовао је мајор Душан Јездих, Другим мајор Радоје Пантић, а Трећим капетан Милорад Павићевић. Батаљони су имали по око 560 бораца, Митраљеско одељење 58, комора 148, а читав Добровољачки одред укупно 1.882 припадника. Између 18. априла и 7. маја 1916. Добровољачки одред је пребачен на Солунски фронт. Дана 23. маја размјештен је у области Лерина (Флорине), са задатком да спречава кријумчарење оружја, а 26. маја је стао на линију: кота 589 – Горњи Каленик (Ано Калиники) – Доње Клештино (Като Клинес) – Буковик (Оксија). Одред је, према подацима од 13. јула 1916, имао 2.407 припадника „по списку“ и 1.907 „на лицу“.⁵

Добровољачки одред је представљао прву јединицу српске војске која је ступила у борбе на Солунском фронту у вријеме бугарске офанзиве у августу 1916. Непосредно пред бугарску офанзиву, која је потрајала 17–28. августа 1916, Добровољачки одред је био распоређен тако да је Први батаљон затварао путеве на простору Петорак (Трипотамос) – Горњи

⁵ Велики рат Србије, XV, 372, 454; Југословенски добровољци 1914–1918: Србија, Јужна Америка, Северна Америка, Аустралија, Француска, Италија, Солунски фронт, прир. Н. Поповић, Београд 1980, 51; М. Алимпић, *нав. дело*, 124–125; Н. Б. Поповић, *Српска влада и добровољачко питање*, Србија 1916. године, Београд 1987, 193–208; В. Ratković, *Borbena dejstva srpske vojske na Solunskom frontu 1916–septembra 1918*, *Vojnoistorijski glasnik* 2–3 (1995) 109–139; А. С. Јовановић, *Добровољачки одреди српске војске у I светском рату*, *Добровољачки гласник* 8 (1996) 9–21; Н. Марческу, *Добровољачки одред Војводе Вука на Солунском фронту*, *Добровољачки гласник* 10 (1997) 36–45; А. С. Јовановић, *Војска, добровољци и устаници ослобађају Отаџбину 1918.*, *Добровољачки гласник* 12 (1998) 29–43; V. Ivetić, *Struktura brojnog stanja srpske vojske na Solunskom frontu 1916–1918. godine*, *Vojnoistorijski glasnik* 3 (1998) 122–130; П. Павловић, Н. Пешић, *нав. дело*, 58; М. Мицић, *Српско добровољачко питање у Великом рату (1914–1918)*, Ново Милошево/Београд 2014, 65–66; М. Гулић, *нав. дело*, 61–62; Б. Богдановић, *Браћа по оружју*, Београд 2015, 114–115.

Каленик – Доње Клештино – Лажец – Уши – Тумбас – Свилет – Грчка коса, а Трећи батаљон на простору Грчка коса – Попли (Левконас). Други батаљон је био подијељен тако да је једна чета осматрала простор јужно од језера Велике и Мале Преспе, тј. од коте 862 до Остима, док је друга чета била у резерви у Горњем Клештину (Ано Клинес). На зону одговорности Добровољачког одреда на потезу Крменица (Кенали) – Негочани (Ники) Бугари су ударили 17. августа у пет сати изјутра. Већ око шест сати Бугари су заузели Клабучишта (Полиплатано) и продужили напад према Габеру, Гаврановим стенама и Грчкој коси. С обзиром на то да Одред није имао нити једно артиљеријско оруђе, да је био развучен на великом простору, као и да није имао везу ни са једним дијелом српске војске, морао је кренути у одступање према Корчи. Само захваљујући томе што бугарске снаге нису наставиле продор, Одред је избјегао опкољавање и 21. августа стигао у Кожане (Козани), одакле је упућен према Кајлару (Птолемида), гдје је заноћио, а затим продужио према Бери (Верија).⁶

Добровољачки одред је 26. августа 1916. ушао у састав јединице, која је по свом команданту пуковнику Душану Васићу, названа *Одред пуковника Васића*. Пуковник Васић је команду над том привременом јединицом српске војске преузео 28. августа. Тај „нов јачи“ Одред формиран је по наређењу команданта Треће армије, а чинили су га: Трећи батаљон 14. пешадијског пука, Батаљон Срба добровољаца, Добровољачки одред, Четврти коњички пук, Дивизион армијске коњице, једна брзометна батерија и један вод брдских топова. Задатак му је био да затвори путеве који од Суровичева (Аминдео) и Кајлара источном страном Островског језера иду ка Острову (Арниса) и Водену (Едеса). Према наређењу Врховне команде, Одред пуковника Васића је, почевши од 9. септембра, требало да пређе под команду Коњичке дивизије. У њеном саставу је учествовао у Горничевској бици (12–16. септембра), која је представљала прву офанзиву и прву побједу српске војске на Солунском фронту. Задатак Одреда пуковника Васића био је да нападне непријатеља на

⁶ ВА, Пописник 3а (П–3а), кут. 73, фас. 4, док. 11; *Велики рат Србије за ослобођење и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца, XVII, 1916. година: припреме за офанзиву на Солунском фронту од 17. августа – 14. септембра, заустављање бугарске офанзиве и офанзива српских трупа. Први период: Горничевска битка*, Београд 1929, 1–5, 7–16, 45–47, 190, 207; М. Алимпић, *нав. дело*, 120–121, 126–127, 139; С. Крејаковић, *Кајмакчалан – катија слободе*, Голгота и васкрс Србије 1915–1918, прир. С. Ђурић, В. Стевановић, Београд 1986, 409–419; В. Ratković, *нав. дело*, 122; Н. Марческу, *Добровољачки одред Војводе Вука на Солунском фронту*, 36–38; П. Павловић, Н. Пешић, *нав. дело*, 58.

фронту Нови Град (Вегора) – Чалцилар (Филотас) и гони га ка Суровичеву и Горњим Врбенима (Ксино Неро). Одред пуковника Васића се нарочито истакао другог дана офанзиве (13. септембра) када је, послје жестоких борби, заузео село Елевиш (Левеа) и избио на линију Суровичево – Сотир (Сотирас). У току четвртог дана офанзиве (15. септембра) Добровољачки одред је помогао да Одред пуковника Васића избије до линије Борешница (Палестра) – Лерин, чиме је угрожено десно крило бугарских снага.⁷

По завршетку борби око Горничева (Кели), добровољци су наставили оружана дејства на Солунском фронту. Дана 17. септембра Одред пуковника Васића је стављен под француску команду, са циљем напада на Лерин. Одмах по заузећу те варошице, Одред би био враћен под команду српске војске. У садејству са Французима, Одред је у пријеподневним сатима тога дана заузео село Арменово (Арменохори). У борбама током 17. и 18. септембра „избачено је из строја“ 103 припадника Добровољачког одреда. Око подне 19. септембра бугарске снаге су удариле на десно крило Коњичке дивизије, тј. на положаје од коте 615 до Борешнице, гдје су били Батаљон Срба добровољаца и Трећи батаљон 14. пешадијског пука. Силина бугарског удара натјерала је на повлачење два француска батаљона, Батаљон Срба добровољаца и Трећи батаљон 14. пука. Само Добровољачки одред потпуковника Војина Поповића „није се ни стопе повукао одржав све непријатељске нападе“. Захваљујући томе, бугарски удар није довео до значајнијих промјена на терену. Међутим, због вишедневног ратовања код припадника Одреда пуковника Васића био је примјетан замор, због чега су његови борци замијењени Французима у јутарњим сатима 21. септембра.⁸

Послије краћег одмора, Добровољачки одред и Батаљон Срба добровољаца, у саставу Коњичке дивизије, смјештени су код села Забрдени (Лофи). Међутим, према наређењу од 26. септембра, обје добровољачке формације враћене су Трећој армији. Добровољачки одред је распоређен на коти 1500, као армијска резерва. Процијењује се да је тада имао око 1.700 припадника (са 1.200 пушака). У току ноћи 27/28. септембра упућен је према коти 1900, док је Батаљон Срба добровољаца

⁷ Велики рат Србије, XVII, 244–246, 284, 387–388, 490–495, 561–568; Н. Марческу, *Добровољачки одред Војводе Вука на Солунском фронту*, 38–39; П. Павловић, Н. Пешић, *нав. дело*, 58–59.

⁸ Велики рат Србије за ослобођење и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца, XVIII, 1916. година: *офанзива српске војске на Солунском фронту. Други период: заузеће Кајмакчалана, Старковог гроба и Совичких положаја*, Београд 1930, 127–129, 146–149, 176–189, 232.

остао у армијској резерви. Дана 28. септембра наређено је да Добровољачки одред крене према западном дијелу Кајмакчалане као појачање Дринској дивизији, која је у борбама претходних дана, „изгубивши велики број људи, постала тежак инвалид, неспособна без туђе помоћи за било какве акције“. Добровољци су имали задатак да у ноћи 28/29. септембра замијене десетковани Четврти пешадијски пук Дринске дивизије и укључе се у борбе на планини Нице (Ворас). Одред је стављен у први борбени ред, са задатком „предузимања одсудног напада на Кајмакчалан у циљу дефинитивног протеривања непријатеља“, тј. пробијања линије Вирут – Кочобеј – Кајмакчалан – Старков гроб.⁹

Одсудни напад на Кајмакчалан требало је предузети 30. септембра. Око шест часова изјутра силовита артиљеријска ватра са савезничких положаја најавила је напад. Припадник Добровољачког одреда потпуковник Светислав Крејаковић о том дану је свједочио: „Из наших ровова кроз облаке дима посматрали смо како непријатељеви борци и оружје лете у ваздух заједно са камењем и земљом. Уживали смо у нашем успеху и питали се: *Откуд нама таква убитачна моћ и надмоћност у артиљерији?* Јер се наша артиљерија просто такмичила ко ће више да испали граната тако да је код неких од усијаности дошло и до прскања топовских цеви.“ Каква се канонада сручила на највиши врх планине Нице најбоље описују ове ријечи: „Кајмакчалан је био сав у диму и експлозији. Високи стуб од експлозија и прашине дизао је се у ваздух и личио је на живи кратер. Уколико је дан више одмицао наша артиљеријска ватра бивала је све силнија. Наши добровољци горели су од нестрпљења да се пође у јуриш.“¹⁰

Послије жестоког артиљеријског удара од раних јутарњих сати, српска војска је у поподневним сатима 30. септембра кренула у јуриш: „Око 4 часа по подне почеше се појављивати, не више појединци, већ читаве групе бугарских војника, како бесциљно лутају положајем, спотичући се преко лешева својих другова и многобројних рупа што их направише артилериска зрна, не водећи ни најмање рачуна што је цео положај под непрекидном ватром. У моменту те њихове изbezумљености, кроз потмулу грмљавину топова, ипак се зачу једно снажно ура, и цео трећи батаљон четничко-добровољачког одреда, са својом 4 четом на челу, коју води резервни поручник и четнички војвода Миливоје Динић, крете на јуриш, повукавши одмах за собом и друга два батаљона, а ови и све

⁹ Исто, 344, 351, 406–410, 412–413, 424–425, 431–441, 456, 468; Југословенски добровољци 1914–1918, 374–376; К. Димитријевић, *Пробој Солунског фронта: јунаци „Српске трилогије“ говоре*, Београд 2014, 130–132.

¹⁰ К. Димитријевић, *Пробој Солунског фронта*, 132–137.

остале трупе, које тог дана нападаху на овај најјачи и најбоље поседнути и брањени бугарски положај. Дотле готово пуст, Кајмакчалан наједаред оживе, јер из његове разривене утробе искочише десетине хиљада људи и устремише се ка његовом врху.“ Како је свједочио добровољац Илија Трифуновић: „После формалног гушања са Бугарима по рововима, које трајаше близу један час, Кајмакчалан тај горди планински титан, *Борисов град*, како га зваху Бугари, беше у нашим рукама“. Српска војска је славodobитно јављала: „Силним напором Дринаца, Дунаваца, Добровољаца и братским напором српских и француских тобџија Кајмакчалан је заузет. Непријатељ је разбијен.“ Кључни удар бугарским снагама на самом врху и током борби за коту 2525 задат је од стране Добровољачког одреда, који је, фактички, овладао Кајмакчаланом, највишим врхом планине Нице, на самој грчко-србијанској граници. Овладавање тзв. Борисовим градом, имало је ванредан симболички значај јер је омогућило да, послје годину дана, српска војска ступи на дјелић државне територије. Командант Дринске дивизије пуковник Крста Смиљанић истакао је у похвалној наредби: „У последњем ломљењу и побеђивању непријатељских снага и моћи на Кајмакчалану, Добровољачки Одред имао је једну од најзначајнијих и најтежих улога. Припремивши се у току 16-ог септембра 1916. године за велико дело, Добровољци излећу 17. септембра¹¹ из својих ровова а затим у једном јуришу, који изазива поштовање и признање, и налету једноставном и простом, а под јаком непријатељском ватром, избијају и дефинитивно овлађују највишим врхом Кајмакчалана, котом 2525.“¹²

Међутим, успјех на Кајмакчалану није могао бити потпун без овладавања Сивим брегом, тј. Сивом стеном, која је само једним превојем била одвојена од главног гробена Кајмакчалана и на којој су бугарске снаге још раније изградиле солидно заштићене положаје. Стратешки значај Сиве стене порастао је послје пада Кајмакчалана, пошто је требало да заустави хаотично повлачење бугарских јединица и даљи продор српских снага. Због тога је, како би продор могао бити настављен, српска војска што прије морала овладати Сивом стеном. Тај задатак је дат јединици под командом потпуковника Поповића, па је Добровољачки

¹¹ Ови датуми су по старом календару.

¹² ВА, П–За, кут. 73, фас. 4, док. 9, 11; *Велики рат Србије*, XVIII, 441–442, 446, 495–498; *Југословенски добровољци 1914–1918*, 374–376; И. Ж. Трифуновић, *Крв четника*, Београд 1930, 46–50; С. Крејаковић, *Кајмакчалан – капија слободе*, 416–419; Н. Марческу, *Добровољачки одред Војводе Вука на Солунском фронту*, 39–40; М. Мицић, *Српско добровољачко питање у Великом рату*, 66–68.

одред до вечери 1. октобра заузео четири чуке између Кајмакчалана и Сиве стене. Добровољци су, „са нечувеном жестином и беспримерним полетом“, продужили у ноћи 1/2. октобра ка Сивој стени. Њихови „необично огорчени и крвави јуриши“ на јако утврђени положај Сиву стену, „кога је непријатељ, ограђен препреком од жица, очајнички бранио“, у току 2. октобра, посебно су вриједни помена. О њима свједоче ове ријечи: „Газећи преко лешева палих другова, четници се свом силином сручише на бодљикаве жице и почеше их кидати голим рукама. Прасак многобројних бомби, које противник сручи на главу куражног нападача, направи праву пустош у редовима овога.“ До вечери борбе су стале, а напад није успио. Међутим, услијед губитака које су им нанијели српски добровољци и страха од удара артиљерије, Бугари су пред зору 3. октобра напустили Сиву стену. Захваљујући томе, у српске руке је пала „цела греда Старковог Гроба, као и остали положаји западно од овога“. Међутим, када је свануло видјело се коју су цијену платили добровољци: „Око 180 лешева, међу којима десетак официрских, грозно унакажених, лежало је на жицама и око њих. Било их је више, који су погођени у моменту кад су се прихватили жица, тако и остали стегнувши чврсто својим мртвачким рукама покидане жице.“ Према томе, у освајању Сиве стене Добровољачки одред је имао око 180 мртвих и 250 рањених бораца.¹³

Упркос таквим губицима, Добровољачки одред је наставио са дејствима у правцу Црне реке. Према стању од 7. октобра био је у саставу лијеве колоне Дринске дивизије, која се груписала на десној обали Црне реке од ушћа Строшнице до Крапе и на лијевој обали Беле воде од њеног ушћа у Црну реку до потока Мала река. Лијевом колоном Дринске дивизије командовао је пуковник Драгољуб Костић. Добровољачки одред је 11. октобра на лијевој обали Беле воде, према Будимирцима, одбио један бугарски напад. Према подацима од 13. октобра Добровољачки одред је имао свега 815 бораца,¹⁴ а нове губитке је доживио приликом покушаја освајања једне камените косе 22. октобра. Бугари су одбили напад српских добровољаца, а на попришту битке остали су лешеве погинулих, као и „известан број наших рањених војника“. Извиђачка патрола, коју је предводио каплар Мита Ратковић, неколико дана касније

¹³ ВА, П–3а, кут. 73, фас. 4, док. 9, 11; *Велики рат Србије*, XVIII, 498–507, 533–539; *Југословенски добровољци 1914–1918*, 374–376; И. Ж. Трифуновић, *нав. дело*, 51–54; П. Павловић, Н. Пешић, *нав. дело*, 60–61; Ж. Живуловић Серафим, *нав. дело*, 84–88.

¹⁴ *Велики рат за ослобођење и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца 1914–1918 г.*, XIX, 1916. година: *офанзива српске војске на Солунском фронту 1916 г. Трећи период: операције на Црној реци и заузеће Битоља. Део I: заузеће Тепавачких положаја*, Београд 1930, 110–111, 186–188, 395.

обишла је „место судара“ и извијестила „да су Бугари све наше рањенике зверски мрцварили“. Каплар Ратковић је свједочио „да је једном рањенику забоден пијук у груди, а другом наш бајонет у главу и по положају руку види се, да су се ови несрећници бранили“.¹⁵

Добровољачки одред је, затим, у саставу Дринске дивизије учествовао у борбама на Грунишком вису новембра 1916. Добровољци су, пред добро утврђени Грунишки вис, по јако лошем времену, избили 16. новембра, када су заузети први бугарски ровови. Добровољачки одред је у тим борбама „учинио понова један велики напор, напор који је премашао његову снагу“. Напад је поновљен 19. новембра, када је ослобођено село Груниште, 21. новембра, када је заузето село Будимирци, и 22. новембра. Такође, 24. новембра борци Добровољачког одреда одбили су један силовити бугарски напад. Пуковник Смиљанић је похвалио држање добровољаца: „Одред је тада у мучним и крвавим нападима противу непријатеља знатно надмоћнијег, успео да отме све бугарске предње положаје између р. Беле Воде и Грунишког виса и сатера непријатеља позади његових жичаних препрека. Од жилавог и упорног непријатеља овде је отимао камен по камен, стену по стену.“¹⁶

Наређење да изврши „одсудан“ удар на Грунишки вис Добровољачки одред је добио 25. новембра. У складу са тим, обухватио је десни бок непријатељских положаја на Грунишком вису. Уз добровољце су били припадници Четвртог пешадијског пука и дио припадника Шестог пешадијског пука. Главни напад је ишао преко Црног виса, али под изузетно тешким условима: „Са амбисима, провалијама и одвесним зидовима десне обале Црне реке позади себе, а тучен непријатељском најјачом ватром и обасипан бомбама, Одред ипак успева да избије на Црни вис (Црни камен), грозећи и тукући одатле непријатеља.“ Међутим, на тој коти је настао прави пакао: „Крваво рвање које је потом настало на Црном вису и силни напади и контра-напади одигравани на овом малом парчету земље, а извршавани са очајном храброшћу, прославили су име и јунаштво наших Добровољаца.“ Црни вис је освојен у раним поподневним сатима 27. новембра, чиме је омогућен наставак борби на Грунишком вису.¹⁷

¹⁵ Велики рат Србије за ослобођење и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца 1914–1918 г., XX, 1916. година: офанзива српске војске на Солунском фронту. Трећи период: операције на Црној реци и заузеће Битоља. Део II: освојење кота 1212 и 1378 и пад Битоља, Београд 1931, 142.

¹⁶ ВА, II–3а, кут. 73, фас. 4, док. 9, 11; Велики рат Србије, XX, 578–579, 649–652, 654–656, 714–716; Југословенски добровољци 1914–1918, 374–376.

¹⁷ Велики рат Србије, XX, 808–809.

Борбе на Грунишком вису биле су свакодневне и кржаве и обично их је прекидала ноћ. Добровољац Илија Трифуновић је касније свједочио: „Оба противника користе ноћ да покопају своје мртве и изнесу рањене, као и да навуку што више бомби и муниције, како би сутра дан, чим зора заруди, обновили борбу са новом жестином. Противници су тако близу један другоме, да им се просто осећа дах. Говоре полако да гласним говором не би један другоме одали своје намере. Бачене бомбе узајамно враћају, грде се и препиру, гину немилице, али ни један не попушта ни за стопу, као да имају намеру да сви изгину. Осећа се мирис крви, који дражи избезумљене противнике на даље крвопролиће, као црвена марама побеснелог бика у циркуској арени. На све стране виде се испревртана људска тела и просути мозгови по крвавом стењу, али грунишки вис се држи. За њега су сви ти многобројни изгинули људи сасвим незнатна жртва.“¹⁸

Какве су жестоке борбе вођене на Грунишком вису свједочио је др Александар Костић, који је послат као медицинска подршка Добровољачком одреду: „Био сам трупни лекар, видео сам много мртвих и рањених, али никад толико и никад такве ране нисам видео као у боју на Грунишком вису у новембру 1916. године.“ Доктор Костић се сјећао: „Рањеници се чудно понашају: не жале због рана, већ зато што су избачени из строја, из битке... Ране су у почетку биле од метка, шрапнела, бомбе... Битка траје непрекидно 48 часова. За то време, шест пута сам чуо глас војводе Вука: *Јунаци, за мном, Груниште мора бити наше...* Трећег дана борбе – тишина: ни пушка да опали, ништа се не чује, а рањеници долазе... Носе их, вуку, има их на десетине. Нигде пуцања, а толико рањених! У чему је ствар? Шта се збива? Схватио сам то тек кад сам им скинуо одећу – тела избодена бајонетом и ножем. Тог, трећег дана боја, Груниште је било кланица. На Груништу, његовом врху, завијорила се српска застава...“¹⁹

Међутим, Добровољачки одред је платио најскупљу цијену да би овладао Грунишким висом. Током борби за Грунишки вис 29. новембра, када је тежиште напада било на Црном вису, погинуо је командант Одрета потпуковник Војин Поповић. Потпуковник Поповић је претходно рањен у руку, а смртни хитац је добио приликом превијања. Поменути др Костић је свједочио да су војници плакали док су доносили тијело погинулог команданта: „Али, гле, каква је то сад поворка, откуда то ридање, тај плач ратника? Шта се догодило са овим неустрашивим људима, који су хиљаду пута гледали смрти у очи и нису устукнули?!

¹⁸ И. Ж. Трифуновић, *нав. дело*, 55–58.

¹⁹ Н. Марческу, *Добровољачки одред Војводе Вука на Солунском фронту*, 42; П. Павловић, Н. Пешић, *нав. дело*, 61; А. Ђурић, *Солунци говоре*, Чачак/Крагујевац 2014¹¹, 63–64.

Кога то носе, за ким толико ридање сурових ратника? Спустили су носила и ја подигнем плашт: војвода Вук! Као да је заспао...“²⁰

Послије погибије потпуковника Поповића, команду над Добровољачким одредом преузео је његов близак сарадник и дотадашњи командант Првог батаљона потпуковник Душан Јездих. Под његовом командом, Добровољачки одред је, послвије огорчених вишедневних борби, тек 3. децембра у потпуности овладао Грунишким, Црним и Будимирачким висом и наставио дејства у циљу заузимања Браздасте косе. Налазио се у саставу лијеве нападне колоне Дринске дивизије. Данима су вођене слабе борбе, услијед вијавице и густе магле, а када је предузет одлучујући напад 11. децембра Добровољачки одред је „претрпео озбиљне губитке“.²¹

Потпуковник Јездих је 18. децембра 1916. дао приједлог да Добровољачки одред понесе име погинулог команданта Војина Поповића, тј. да постане „Добровољачки одред Војводе Вука“. Умјесто тога, а упркос томе што се „у свим досадањим борбама у којима је учествовао показао достојан сваке хвале“, 21. децембра 1916. донијета је одлука да се Добровољачки одред „привремено расформира“. Такво наређење српске Врховне команде донијето је с обзиром на чињеницу да је, послвије свих наведених борби, Одред спао на 396 бораца. За утјеху је остала похвала да су у свим тим борбама добровољци „понова дали доказа своје велике храбрости, крајњег и беспримерног пожртвовања и оданости нашем великом делу.“ Истом наредбом расформирани су четврти пукови у свим дивизијама, а њихово, као и људство расформираног Добровољачког одреда, употребљено је за попуну Треће армије.²²

Међутим, командант Треће армије је у два наврата молио да Добровољачки одред остане посебна јединица под командом потпуковника Душана Јездиха. Два дана послвије одлуке о расформирању, 23. децембра 1916, затражио је да се Одред „преформира“ у два батаљона са по двије чете. Затим је 6. јануара 1917. затражио да „Добровољачки одред и даље остане као засебна јединица са својим митраљеским одељењем с тим, да се

²⁰ *Велики рат Србије*, XX, 850–851, 859–863; А. Ђурић, *нав. дело*, 64–65; С. Крејаковић, *Погибија војводе Вука на Груништу*, Голгота и васкрс Србије 1915–1918, прир. С. Ђурић, В. Стевановић, Београд 1986, 420–425; П. Павловић, Н. Пешић, *нав. дело*, 61–63.

²¹ *Велики рат Србије*, XX, 908, 913–917; 992–993, 997–998.

²² *Велики рат Србије за ослобођење и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца 1914–1918 г.*, XXI, 1916 и 1917. година: *рововска војна српске војске на Солунском фронту. I период рововске војне*, Београд 1931, 21–23; *Југословенски добровољци 1914–1918*, 74–79; *Прелазак српске војске са четворне на тројну формацију*, Добровољачки гласник 28 (2006) 162; М. Алимпић, *нав. дело*, 246; П. Павловић, Н. Пешић, *нав. дело*, 63–64, 311, 318, 326; М. Гулић, *нав. дело*, 62.

преформира у један батаљон од 4 чете“. Без обзира на то, Врховна команда је остала неумољива и Добровољачки одред је нестао као посебна јединица српске војске. Са фронта је повучен 12. јануара, када је одмарширао у армијску резерву у Петалино. Добровољачки одред је расформиран до 27. фебруара 1917, а његовим људством и старјешинским кадром попуњени су Четврти и Шести пешадијски пук.²³ Митраљеско одељење Добровољачког одреда названо је Дивизијско митраљеско одељење и стављено под непосредну команду Дринске дивизије, док је Вод коњаника упућен у армијски Штаб. Штаб Добровољачког одреда у вријеме расформирања налазио се код Скочивира, „због ликвидације несвршених послова“.²⁴

На крају дјеловања сабрани су и губици Добровољачког одреда на Солунском фронту. Утврђено је да је у периоду од 14. априла 1916. до 13. јануара 1917. „из строја избачен“ 1.141 припадник. Међу њима је било 38 официра, 146 подофицира и 957 каплара и редова. Погинулих је било 298, рањених 808, несталих 34, а један добровољац је побјегао. Међу официрима је 12 погинуло, а 26 рањено, међу подофицирима је било 34 погинулих, 109 рањених и тројица несталих, а међу капларима и редовима погинуло је 252, рањено 673, док је 31 нестао, а један побјегао.²⁵

Батаљон Срба добровољаца

Јануара 1916. војнички слом је доживјела и друга нововјековна српска држава – Краљевина Црна Гора. У низу проблема насталих њеним поразом, поставило се питање шта ће бити са добровољцима у редовима црногорске војске. Према договору између краља Николе I Петровића Његоша и регента Александра Карађорђевића, сви црногорски добровољци требало је да се придруже војсци Краљевине Србије. Скоро

²³ Треба напоменути да је дио бораца расформираног Добровољачког одреда тешко прихватио нестанак војне формације којој су припадали. Један дио људства је захтијевао да буде пребачен у Батаљон Срба добровољаца, а дио је изјављивао да више не жели да служи у српској војсци. Њихово мијешање са припадницима Батаљона Срба добровољаца није разматрано, а свака недисциплина и одбијање наређења строго су кажњавани. Такође, добровољци страни поданици, који су се показали као „упорни и непослушни“, упућивани су у Заробљеничку команду (ВА, П–3а, кут. 14, фас. 5, док. 5).

²⁴ Велики рат Србије, XXI, 36, 137, 149–150, 489–491.

²⁵ Велики рат Србије за ослобођење и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца 1914–1918 г., XXIII, 1917. година: рововска војна српске војске на Солунском фронту. Други период рововске војне: дефанзива српске војске, Београд 1933, 662–669.

2.000 добровољаца из Црне Горе стављено је на располагање србијанској војсци у Љешу. Око 420 добровољаца, који нису жељели да прате пут војске из Србије, италијанским бродовима је пребачено на Липаре у Тиренском мору, док су остали у Драчу укрцани на двије лађе и пребачени на Крф. Послије краћег опоравка, некадашњи црногорски добровољци добили су могућност да се определијеле какав ће бити наставак њиховог ратног пута. Чак 1.099 бораца се одлучило за приступање француској војсци,²⁶ 250 је одбило да приђе било којој зараћеној страни, док је 179 добровољаца, махом Херцеговаца и Далматинаца, ступило у редове једине преостале српске војске.²⁷

Према наређењу од 29. марта 1916, од 179 добровољаца из редова црногорске војске требало је формирати један добровољачки полу-батаљон са двије полу-чете. Прва полу-чета била би састављена од бораца некадашњег Билећког батаљона (106 припадника), а друга полу-чета од бораца некадашњих Бокелског (26), Гатачког (32), Требињског (три) и Црногорског батаљона (12). За привременог команданта полу-батаљона одређен је мајор Љубиша Борисављевић. Замишљено је да полу-батаљон буде под командом заповједника Добровољачког одреда, а да читав Одред уђе у састав Вардарске дивизије. Међутим, 15. априла је првобитно наређење измијењено. Одустало се од формирања полу-батаљона и наређено да Срби добровољци остану у саставу једне чете. Такође, одустало се од њиховог укључивања у Добровољачки одред, па су остали у саставу Прве армије.²⁸ Пошто је број добровољаца у наредних неколико недјеља порастао на 320, дана 25. априла 1916. донијета је одлука о формирању полу-батаљона. Као посебна јединица почео је да дјелује 27. априла. Пристизањем већег броја добровољаца из Француске, број припадника полу-батаљона је порастао на 560, па је 30. априла од

²⁶ Према подацима с краја маја 1916, под француском командом је било шест официра, пет подофицира и 953 редова, махом Херцеговаца и Бокелја. Од тог људства је формиран један батаљон са пет чета, који је послат на фронт код Ђевђелије. На захтјев добровољаца, омогућено им је да на капама носе црногорски грб, а назив њихове јединице требало је да буде Црногорски батаљон. Такав назив би, сматрали су Французи, гарантовао нешто бољи третман у случају заробљавања, јер би се блаже поступало са Црногорцима, него са аустроугарским држављанима (ВА, П-3, кут. 111, фас. 1, док. 8).

²⁷ *Југословенски добровољци 1914–1918*, 46–51; П. Р. Јовић, Н. Б. Поповић, *Добровољци 1912–1918. Најхрабрији међу храбрима*, II, Београд 1989, 31–35; П. Павловић, Н. Пешић, *нав. дело*, 312.

²⁸ ВА, П-3а, кут. 112, фас. 1, док. 6–7; ВА, П-3а, кут. 140, фас. 4, док. 22; ВА, П-3а, кут. 160, фас. 5, док. 12–13; *Југословенски добровољци 1914–1918*, 52–55; М. Мицић, *Српско добровољачко питање у Великом рату*, 70–72.

Врховне команде затражено да полу-батаљон прерасте у батаљон. Већ сутрадан, Врховна команда је то одобрила и тако је 1. маја 1916. настала посебна јединица у оквиру српске војске под именом Батаљон Срба добровољаца. Батаљон је смјештен у логору недалеко од Ипсоса.²⁹ Распоређен је у Вардарску дивизију, али је крајем јуна изашао из њеног састава.³⁰

Батаљон је, најприје, коришћен за потребе позадине, а у лето 1916. убачен је у борбена дејства. Тада је имао четири чете са око 700 бораца и, под командом првог заповједника Батаљона пуковника Алимпија Марјановића, затварао је правце од Охрида, Ресена и Москопоља ка Корчи, тј. посјео је положаје западно од зоне одговорности Добровољачког одреда.³¹ Под командом другог заповједника капетана Милутина Николића водио је жестоке борбе 17–27. августа, „када је непријатељ предузео изненадан напад“, а Батаљон „неустрашиво и победоносно ишао из борбе у борбу, из победе у победу, дајући небројене доказе своје беспримерне храбрости и пожртвовања“. Задатак Батаљона је био да затвори правце који воде ка Острову и Водену. Друга чета Батаљона Срба добровољаца водила је жестоке борбе са Бугарима више од осам сати и створила могућност да се Батаљон из Корче „благовремено и у реду са великог фронта повуче“.³²

Батаљон је у силовитом маршу за десет дана прешао 300 километара и стигао у село Катраницу (Пирги) и ушао у састав Одреда пуковника Васића. Учествовао је у борбама око Островског језера и Лерина 12–20. септембра 1916. Током српске офанзиве, која је отпочела 12. септембра, Одред је овладао селом Елевиш, а 13. септембра заузео Нови Град и Суровичево. У свом даљем наступању 14. септембра је отјерао непријатељске снаге са Кирли-Дербенда, а 15. септембра заузео косу сјеверно од коте 615 и образовао фронт на линији Горњи Врбени – жељезничка пруга. У даљем напредовању Батаљон Срба добровољаца је заузео село Борешницу и прешао Јелашку реку. Почевши од 18. септембра имао је задатак да садејствује француском 175. пуку у нападу на село Петорак. Прецизније, Батаљон је требало да служи као ослонац за напад француског пука и „да га по потреби потпомаже ватром“. Француски

²⁹ ВА, П–3, кут. 111, фас. 8, док. 6; ВА, П–3а, кут. 160, фас. 5, док. 15; *Велики рат Србије*, XV, 152–154.

³⁰ ВА, П–3, кут. 111, фас. 8, док. 6–7; ВА, П–3а, кут. 112, фас. 1, док. 8.

³¹ *Велики рат Србије за ослобођење и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца*, XVI, 1916. година: *излазак на Солунски фронт и почетак операције српске војске (од 17. VI до 16. VIII)*, Београд 1929, 1–2, 338–339.

³² *Велики рат Србије*, XVII, 98–105, 172, 205–206; *Југословенски добровољци 1914–1918*, 56–60; П. Р. Јовић, Н. Б. Поповић, *нав. дело*, 38–39.

напад је почео 19. септембра, али је убрзо све пошло по злу. Већ око подне дијелови француских снага су се поколебали и „у паничном бегству“ кренули назад ка коти 615, успут „бацајући оружје – спрему“, засипани артиљеријом са бугарских положаја. Када су Французи побјегли, Батаљон Срба добровољаца је дочекао бугарски удар. У жестоким борбама погинуо је и командир Прве чете Батаљона капетан Милорад Марковић.³³

О жестини борби које је Батаљон Срба добровољаца водио 19. септембра свједоче ријечи његовог команданта капетана Николића: „Овог дана војници и официри показали су чуда од храбрости, презирање од смрти јуришавши под најјачом артиљеријском ватром борећи се са бугарском коњицом у мјешави.“ Батаљон Срба добровољаца је истакнут и у наредби Врховне команде: „Одајући пуно признање и захвалност на овако дивљења достојном држању овога Батаљона, Ја се у исто време поносим што видим, да су и Срби ван граница Краљевине Србије, оличени у овом Батаљону, и овом приликом, као и увек до сада, дали доказа, да су једнодушни са Србима из старих граница и да су вазда готови дати све, па и своје животе, у борби са непријатељима, за ослобођење и уједињење целокупног Српства и Јужних Словена.“ Тога дана је „из строја избачено“ 82 борца Батаљона Срба добровољаца, који је у вечерњим сатима стављен под команду Вардарске дивизије.³⁴ Почевши од 28. септембра Батаљон Срба добровољаца је повучен у дивизијску резерву, а процијењује се да је тада бројао 392 пушке.³⁵

Батаљон Срба добровољаца је кратко био у саставу Вардарске дивизије, прије него што је наређено да 6. октобра уђе у састав десне нападне колоне Дунавске дивизије. У њеним редовима учествовао је у борбама за заузимање три стратешки значајне коте (чуке) источно од села Скочивира на лијевој обали Црне реке 7–11. октобра 1916. Батаљон је у ноћи 7/8. октобра смијенио извјесне дијелове Другог батаљона Осмог пешадијског пука. У току сутрашњег дана, 8. октобра Батаљон је кренуо у напад на противника „који се беше задржао на стрмим као зид, голим и каменитим ђувицима и блоковима овог дела Чуке“. Задатак Батаљона је био да заузме Каменити трн, стрму стјеновиту греду југоисточног дијела Чуке, ка којему се прилаз бранио са чука А, Б и В. Двије чете Батаљона Срба добровољаца око поноћи су заузеле Каменити трн.

³³ ВА, П–3а, кут. 73, фас. 4, док. 14; *Велики рат Србије*, XVIII, 176–189; *Југословенски добровољци 1914–1918*, 60–65; П. Р. Јовић, Н. Б. Поповић, *нав. дело*, 39–41; П. Павловић, Н. Пешић, *нав. дело*, 65.

³⁴ ВА, П–3, кут. 111, фас. 8, док. 6; *Југословенски добровољци 1914–1918*, 60–65.

³⁵ *Велики рат Србије*, XVIII, 274–275, 442–445, 456, 471–473.

Сутрадан, 9. октобра Први батаљон Осмог пешадијског пука је заузео чуку *А*, а Батаљон Срба добровољаца стјеновите и стрме масиве зване чуке *Б* и *В*.³⁶ О тежини борби које је Батаљон водио тога дана свједоче ријечи команданта Дунавске дивизије пуковника Светомира Матића: „Под јаком пушчаном и бочном митраљеском непријатељском ватром а са великим пожртвовањем старешина и војника, овај батаљон пребацивао се целог дана појединачно под ове тачке, а у вече истог дана са бомбама и бајонетима протерује непријатеља и овлађује истакнутом линијом непријатељског положаја.“³⁷

У раним јутарњим сатима 11. октобра отпочео је напад на стјеновиту греду звану чука *Г*, која није имала више од 250 метара „по фронту“. Послије краће артиљеријске припреме, отпочео је пјешадијски напад око четири сата изјутра. Бугарске снаге су ту коту упорно браниле, али „тада настаје паклена борба ручним бомбама и борба у мешавини, која траје пола часа, и батаљон са великим жртвама успева да овлада моментално овом гредом“. Освајањем источног дијела те коте, „са које је непријатељ јаком митраљеском ватром фланкирао предтерен пред десним крилом и центром ове дивизије“, Батаљон Срба добровољаца је око 5.45 „најдаље зашао у непријатељске редове од целокупне наше војске на левој обали Црне реке“. Међутим, „делове добровољаца који су избили на ту чуку непријатељ је јако обасуо фронталном пешадиском, унакрсном митраљеском и бочном артиљеријском ватром“, а жестином удара „просто је запалио заузету чуку“. Такав бугарски удар довео је до страховитих губитака у редовима добровољаца, па је чука *Г* напуштена око 7 сати. Чак 111 бораца Батаљона Срба добровољаца је „избачено из строја“, а међу њима је било 24 мртвих. Батаљон није могао да овлада тим положајем јер је у нападу „био изолован и врло слабо од артиљерије потпомогнут“. Без обзира на то, његова борба на чуки *Г* „прелази у легенду“, а командант Треће армије је истицао: „Очајна борба на чуки *Г* диван је пример, како се гине на путу за Отаџбину и колико добровољци-југословени желе слободу свога народа.“³⁸

Какве је борбе водио Батаљон на Солунском фронту и какви су били његови припадници можемо видјети кроз примјер Јове Бајковића, борца

³⁶ Југословенски добровољци 1914–1918, 65–68; П. Р. Јовић, Н. Б. Поповић, *нав. дело*, 42–43.

³⁷ ВА, П–За, кут. 73, фас. 4, док. 6, 14; *Велики рат Србије*, XIX, 126–135; Ж. Живуловић Серафим, *нав. дело*, 95.

³⁸ ВА, П–За, кут. 73, фас. 4, док. 6, 14; *Велики рат Србије*, XIX, 249–254, 309–313, 395; *Југословенски добровољци 1914–1918*, 65–68, 71; Ж. Живуловић Серафим, *нав. дело*, 95–97.

Прве чете, родом из Главата у Грбљу, недалеко од Котора. Приликом борби у октобру 1916, усред јуриша бугарске коњице, носећи митраљез, попео се на узвишицу са које је отворио ватру на бугарски коњички ескадрон и пјешадију која се кретала иза њега. Својом ватром Бугаре је натјерао у повлачење и то у тренутку када је први борбени ред српске војске почео да одступа. Током борби за стратешки важну чуку *В* наредник Бајковић се први попео на ту тачку, заробивши при том десет бугарских војника. Након тога је са врха чуке повикао: „Чука *В* у рукама је Бајковића! Бугаре сам повез’о! Пут за чуку *Г*, слободан је! Напред, браћо!“ Свега два дана након тога су вођене борбе за чуку *Г*. Наредник Бајковић је међу првима стигао до те коте и започео борбу „прса у прса“. Иако је био рањен, савладао је бугарског војника и повикао: „Браћо, чука је у нашим рукама, напред! Ево мене на врх ње!“ Затим је бацио неколико бомби у правцу надирања бугарских снага, а онда пао у несвијест, пошто је рањен у ногу.³⁹

Већ 13. октобра Батаљон је стављен у општу резерву, а тада је имао 312 бораца, према подацима Треће армије. Такво стање није дуго потрајало, пошто је, по одлуци команданта Треће армије генерала Милоша Васића, 22. октобра око 13 сати из Сковивира упућен ка селу Броду, као помоћ Вардарској дивизији Прве армије, „која је врло снажно нападнута и може бити доведена у критично стање“. Уз Батаљон Срба добровољаца, који је имао 250 бораца, упућен је и 18. пешадијски пук са 450 бораца. Међутим, „услед слабог бројног стања бораца Дунавске дивизије и великог нападаог фронта“, у вечерњим сатима истог дана затражен је повратак Батаљона у састав Дунавске дивизије, „ако се ситуација код Вардарске дивизије поправила“. У Штабу Дунавске дивизије планирано је да Батаљон 23. октобра заузме положај на десној обали Црне реке, од ушћа Строшнице до ушћа потока Коњарке. Ипак, по пристизању на положаје Вардарске дивизије, Батаљон Срба добровољаца је постављен на десни одсјек, којим је командовао пуковник Милутин Стефановић. Његов положај је био сјеверозападно од села Добровени, на лијевој обали Црне реке.⁴⁰ Пет дана касније, 28. октобра по наређењу команданта Прве армије, Батаљон Срба добровољаца је стављен под команду Моравске дивизије, на подручју села Сливнице.⁴¹

По доласку Батаљона у редове Моравске дивизије, утврђено је катастрофално стање међу добровољцима. Командант Батаљона је извијестио да реално има само 130 бораца под својом командом и да је у

³⁹ М. Гулић, *нав. дело*, 150.

⁴⁰ *Велики рат Србије*, XIX, 601–602, 615–618, 621–628, 642–653, 687–693.

⁴¹ *Исто*, XX, 82–87.

претходним борбама изгубио скоро 300 људи. Због тога је „морал јако пао код војника који не желе више да се бију (за последњих десет дана побегло 28 војника)“. Командант Николић је истакао да би Батаљон „требало одмах извући из борбе, и употребити за службу у позадини јер се не може гарантовати да ће одржати положај а још мање се може употребити за напад“. Ако његов приједлог не буде прихваћен, командант је замолио да буде смијењен са тог положаја. Батаљон је 31. октобра упућен у дивизијску резерву и смјештен недалеко од Оперативног одељења Штаба Моравске дивизије. Почевши од 5. новембра, Батаљон Срба добровољаца је враћен под команду Дунавске дивизије.⁴²

Међутим, та добровољачка јединица више није била за борбена дејства. Батаљону Срба добровољаца је намијењена улога у политичким питањима, због чега је наређено да се „не употребљује док не буде време за његов рад, те да се дотле не би сувише истрошио“. Такво упутство је дао министар војни генерал Божидар Терзић 19. новембра 1916. у Солуну.⁴³ Да би се Батаљон „поступно припремио за циљ коме је намењен“ требало је у наредном периоду да се за командире чета „одреди добри официри, који имају способности и смисла за националан рад“, као и да се за водне официре, „поред наших, одреди и сви они од добровољачких старешина, који би били примљени за наше резервне официре, а пореклом су из Херцеговине и Боке, као и они из Црне Горе из Никшићске и Морачке нахије, Куча и Бјелопавлића, а који би били познати као потпуно поуздани у сваком погледу“. Такође, требало је из Батаљона „поступно и zgodним начином уклањати елементе чији би рад и присуство било у супротности са задатком батаљона“. Батаљон је требало „поступно појачавати“ Бокељима и Херцеговцима, „који буду подесни и потребни, како би утицај ове јединице на њихове родне крајеве био што јачи“. Са друге стране, министар војни је изричито указао: „У принципу, у овај батаљон не уврштавати ни једног Црногорца, изузимајући оне из Никшићске и Морачке нахије (који су као Херцеговци после ратова 1876/78. год. припали Црној Гори) и брђанских елемената Куча и Бјелопавлића, који су сви противници црногорског сепаратизма.“ Цјелокупан васпитни рад у Батаљону је требало развијати „у духу идеје националног јединства и уништавања провинцијалног сепаратизма“, а нарочито је требало обратити пажњу да се „при томе не вређају Црногорци као део нашега народа, у коме су само још појединци, махом заинтересовани припадници сепаратизма“. Ово је наглашено, како стоји

⁴² Исто, XX, 156–158, 161–162, 246–249.

⁴³ ВА, П–3, кут. 111, фас. 8, док. 6/32; Југословенски добровољци 1914–1918, 70.

у министровом упутству, „пошто многи Херцеговци и Бокелји, у мржњи противу Црногораца не праве ову разлику“.⁴⁴

Укупно узевши, Батаљон Срба добровољаца је на Солунском фронту у периоду од 14. априла 1916. до 13. јануара 1917. изгубио 157 припадника. Међу њима је било осам официра, 23 подофицира и 126 каплара и редова. Погинуло је 33 припадника, рањен 121, док је троје нестало. Међу официрима, један је погинуо, шесторо рањено, а један нестало. Међу подофицирима, петоро је погинуло, а 18 рањено, док је међу капларима и редовима 27 погинуло, 97 рањено, а двоје нестало.⁴⁵ У наредном периоду, приливом нових добровољаца, број припадника Батаљона је постепено растао. Према подацима с краја марта 1917, имао је 328 бораца на лицу мјеста, од 475 предвиђених. Јуна 1917. команду је преузео мајор Ставра Антоновић. Током августа и септембра у више наврата је долазила до изражаја недисциплина у Батаљону. Неактивност и проблеми у дисциплини његових припадника, довели су до тога да је Врховна команда 7. септембра 1917. предложила министру војном да би Батаљон Срба добровољаца „неизоставно требало одмах расформирати“. Што се његових припадника тиче, Врховна команда је предложила: „Његово људство, које пристане да служи у нашој војсци, растури по нашим редовним јединицама. Са оним пак Србима Добровољцима, који не буду хтели да остану у нашој војсци под истим погодбама, као и сви други добровољци, поступити овако: ако су из реда заробљеника упутити их понова у заробљеничку команду: ако су из грађанства, онда оне који су сумњиви интернирати на Крфу, а остале који су безопасни отпустити сасвим само их ипак уклонити са Македонског фронта.“⁴⁶

Да ситуација у Батаљону Срба добровољаца, који мјесецима није учествовао у борбеним задацима, није сасвим добра потврдио је његов командант у допису од 29. септембра 1917. Командант је сматрао да на Батаљон треба примијенити законе, правила и прописе који важе за остале припаднике српске војске и „дефинитивно решити питање о томе, да ли се може рачунати на батаљон као борбену јединицу“. У противном, сматрао је, „даљи нерад, самовоља и изгреди појединаца попустљивост старешина и погађање са добровољцима, могу штетно утицати на морал и дисциплину наших ваљаних војника, те је боље и неопходно потребно уклонити га из састава и реона наших армија“. Према наређењу Врховне

⁴⁴ Велики рат Србије, XX, 1006–1008; Југословенски добровољци 1914–1918, 71–72.

⁴⁵ Велики рат Србије, XXIII, 662–669.

⁴⁶ Велики рат Србије за ослобођење и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца 1914–1918 г., XXIV, 1917. година: рововска војна српске војске на Солунском фронту. Други период рововске војне: наставак, Београд 1933, 83–84.

команде од 14. новембра позвани су сви припадници Батаљона, који су до тог тренутка одбијали да дају изјаву и положи заклетву, да то учине у року од десет дана. Ако то поново одбију, престајали би да буду добровољци и постајали заробљеници. Прецизирано је да, „пошто се из батаљона уклоне сви непослушни елементи“, он неће бити расформиран, већ стављен на располагање Првој армији и то тако да га „може употребити на фронту као борбену јединицу, држећи га у прво време у резерви, док му се поврати борбена способност“.⁴⁷ Међутим, коначна одлука о расформирању Батаљона Срба добровољаца донијета је 31. децембра 1917. Батаљон је „преформира“ у двије чете које су ушле у састав Моравске дивизије – једна као Трећа чета Трећег батаљона Другог пешадијског пука, а друга као Четврта чета Трећег батаљона Првог пешадијског пука, чиме је Батаљон Срба добровољаца дефинитивно нестао као посебна јединица српске војске.⁴⁸

Југословенска дивизија

Највећи број српских добровољаца стигао је на Солунски фронт из Русије, тј. са Источног фронта. Иако је одређени број добровољаца стигао из Русије у првим мјесецима рата, добровољачком питању на Источном фронту озбиљније се приступило тек после војничког слома Краљевине Србије. Основана је Прва, па Друга српска добровољачка дивизија, а затим Српски добровољачки корпус, који је поткрај марта 1917. преименован у Добровољачки корпус Срба, Хрвата и Словенаца. Прва српска добровољачка дивизија учествовала је у борбама у Добруци у касно лјето и рану јесен 1916, а почетком наредне године дио припадника Корпуса упућен је на Солунски фронт. Група добровољаца, коју је чинило 1.156 војника и 28 официра, кренула је из Одесе 3. јануара 1917.⁴⁹ После револуционарних збивања у Русији, које су се у великој мјери одразиле и на Добровољачки корпус, настављена је сложена операција пребацивања добровољаца на Солунски фронт. Пред почетак транспорта, Корпус је имао 520 официра, 950 подофицира, 14.500 војника и 40 чиновника, тј. 16.010 припадника. Одлучено је да у првој групи буде

⁴⁷ Исто, 226, 410–411.

⁴⁸ ВА, П–3, кут. 26, фас. 5, док. 1; ВА, П–3, кут. 111, фас. 2, док. 82; ВА, П–3, кут. 111, фас. 8, док. 6/38; ВА, П–3а, кут. 140, фас. 5, док. 15; ВА, П–3а, кут. 140, фас. 7, док. 13; ВА, П–3а, кут. 160, фас. 7, док. 41; ВА, П–3а, кут. 160, фас. 10, док. 41; *Југословенски добровољци 1914–1918*, 391–394; М. Алимпић, *нав. дело*, 125; М. Гулић, *нав. дело*, 76.

⁴⁹ ВА, П–3, кут. 111, фас. 1, док. 36, 39.

Штаб Корпуса и остаци Друге српске добровољачке дивизије, са 158 официра и чиновника и 2.870 подофицира и војника. Правац кретања је био од Одесе до Архангелска, затим преко Бијелог мора, Сјеверног леденог и Атлантског океана до Енглеске. Послије краћег задржавања, пут је настављен преко Ламанша до Француске, одатле ка Италији, па преко Јонског мора до Грчке и даље на Солунски фронт. Послије око 21.000 пређених километара, Штаб Корпуса је стигао у Солун 27. новембра 1917. По пристизању, корпусни и дивизијски штабови смјештени су у војни логор Стари чардак, а затим су отпочели са „ликвидацијом свију послова“ у складу са наредбом министра војног да престају да дјелују као административни органи.⁵⁰

Дефинитивна одлука да се сви припадници Добровољачког корпуса Срба, Хрвата и Словенаца упуте на Солунски фронт донијета је 27. септембра 1917. Убрзо је из Одесе кренуо други велики транспорт, којег су чинили Штаб Прве српске добровољачке дивизије и њена Прва бригада са 200 официра и 5.903 подофицира и војника. Након дугог пута преко Русије, Енглеске и Француске и дезертирања око 950 војника и официра, та група је стигла у Солун у јануару 1918. Најдужи пут и највише проблема имао је трећи велики ешалон, који је из Одесе кренуо 12. новембра 1917. Чинила га је Друга бригада Прве српске добровољачке дивизије са пољском болницом. Анархична ситуација у Русији, уздрманој новим, још жешћим револуционарним валом, натјерала је трећи добровољачки ешалон на пут преко Сибира, Јапана, Сингапура, Цејлона и Суецког канала. Успут, остајући без 1.176 војника и официра, тај ешалон је стигао у Солун 1. маја 1918. Укупно узевши, до прољећа 1918. из Русије је стигло око 13.500 добровољаца. Долазак добровољаца на Солунски фронт, како је стајало у извјештајима Врховне команде, „повољно утиче на морал војника, јер осећају да им се снага јача и попуњава свежим и младим елементима, а са тим долази нова нада и поверење у боље дане“.⁵¹

Осим са Источног фронта, значајан број добровољаца је дошао из Сјеверне Америке. Прикупљање добровољаца у Сјеверној Америци

⁵⁰ ВА, П–3а, кут. 26, фас. 2, док. 19; ВА, П–3а, кут. 165, фас. 5, док. 15; *Велики рат Србије*, XXIV, 246, 457–459, 504; П. Опачић, *Србија, Солунски фронт и уједињење 1918.*, Београд 1990, 65–68; М. Мишић, *Српско добровољачко питање у Великом рату*, 122–126; М. Гулић, *нав. дело*, 88–90.

⁵¹ П. Опачић, *Попуна српске војске добровољцима 1916–1918*, Добровољачки гласник 8 (1996) 36–50; исти, *Солунски фронт: Зејтинлик*, Београд 2004³, 109–111; П. Павловић, Н. Пешић, *нав. дело*, 108–110; М. Гулић, *нав. дело*, 90–91; Ж. Живуловић Серафим, *нав. дело*, 146–147.

отпочело је убрзо по избијању рата. Иако је пролазило кроз различите фазе и било скопчано са многобројним проблемима, добровољачко питање у том дијелу свијета дало је значајне резултате. Први добровољачки контингенти из Сјеверне Америке стигли су у Србију и Црну Гору током прве двије ратне године, да би послје катастрофе брода *Бриндизи*, услјед које је настрадало више стотина добровољаца, акција била обустављена. Међутим, доласком на Солунски фронт групе од 28 добровољаца 28. марта 1917, српски добровољци из Сјеверне Америке поново су почели да попуњавају редове проријеђене српске војске. Већа група добровољаца стигла је у Солун 28. јануара 1918, послје тромјесечне обуке у Бизерти, а расподијељена је тако што је 381 војник упућен у Дринску, 528 у Дунавску, а 169 у Тимочку дивизију. У групама које су бројале од неколико десетина до неколико стотина људи, од марта 1917. до октобра 1918, на Солунски фронт је стигло 4.266 добровољаца из Сјеверне Америке.⁵²

Доласком у Солун, Добровољачки корпус је престао да постоји као самостална војна формација. Одлуком министра војног генерала Божидара Терзића од 9. новембра 1917, сви штабови су, по доласку у Солун, престајали са радом и стављали се на располагање Врховној команди. Међутим, „у тежњи да се очува име I добровољачке дивизије Срба, Хрвата и Словенаца као првога преставника троименог народа, и у знак признања већ стечених заслуга, беспримерне храбрости, пожртвовања и патриотизма које је ова славна дивизија показала на бојним пољима Добруце“, Врховна команда је показала жељу „да она и даље остане у целини и задржи своје дично име“. Пошто је Дивизија била непотпуна, 8. јануара 1918. донијета је одлука да се дотадашња Вардарска дивизија преименује у нову формацију српске војске под именом – Југословенска дивизија, која би била у саставу Друге армије. Оваква одлука је донијета у складу са тражењем Југословенског одбора, а Вардарска дивизија је одабрана „једино због тога, што је она најмлађа од свију наших дивизија, а друго и поглавито с тога, што она има већ у своме саставу војника са свију наших дивизиских територија, као и извесан број добровољаца ван Краљевине Србије, те ће, са новим добровољачким

⁵² Југословенски добровољци 1914–1918, 216–217, 231; П. Р. Јовић, Н. Б. Поповић, *нав. дело*, 127; Н. Б. Поповић, *Бројно стање и национална структура добровољаца у српској војсци у Првом светском рату*, Добровољци у ослободилачким ратовима Срба и Црногораца, Београд 1996, 273–281; Р. Ристић, *Добровољци из прекоморских земаља на Солунском фронту*, Добровољачки гласник 10 (1997) 46–57; М. Мишић, *Американци: српски добровољци из САД (1914–1918)*, Ново Милошево 2018, 77–86.

пуковима, заиста престављати праву југословенску јединицу, састављену од војника из свију крајева, у којима живе Срби, Хрвати Словенци“. Мотив за овакву одлуку лако је видјети из наредбе начелника штаба Врховне команде за сву војску од 11. јануара 1918: „Овако састављена *Југословенска дивизија*, биће истински носилац идеје Југословенства, братства и заједнице свију њених чланова. Славом обасјане заставе Добровољаца, залепршаће се у *Југословенској дивизији*, поред, не мање светлих, застава храбрих Вардараца.“ У састав Југословенске дивизије ушла је читава Прва добровољачка бригада са штабом, Првим и Другим добровољачким пуком. Они су заузели мјесто штаба Прве бригаде Вардарске дивизије и 22. и 23. пешадијског пука, које је требало расформирати. Из дотадашње Вардарске дивизије у саставу Југословенске дивизије остали су командант, штаб Дивизије, 21. пешадијски пук, као и дивизијска артиљерија, инжењерија, санитет, колонска комора и све остале јединице и установе. Први командант Југословенске дивизије био је дотадашњи командант Вардарске дивизије пуковник Милан Туцаковић.⁵³

Међутим, Врховна команда је 2. фебруара 1918. измијенила своју наредбу од 8. јануара. Процијењено је да нема потребе да се расформирају два пука некадашње Вардарске дивизије, већ да је довољно да се расформира један. Тако је 22. пешадијски пук наставио да постоји, а 23. пешадијски пук је расформиран. Циљ овакве одлуке је био да „храбра Вардарска дивизија“ претрпи што мање промјена.⁵⁴ У вечерњим сатима 14. фебруара престао је да постоји 23. пешадијски пук, а почевши од 15. фебруара 1918. престало је коришћење назива „Вардарска дивизија“ и почела употреба термина „Југословенска дивизија“. Према првобитној организацији, Југословенска дивизија је имала двије бригаде – Југословенску (Добровољачку) и Вардарску. Свака од бригада имала је по два пука (укупно четири). Сваки пук се састојао од три батаљона, а сваки батаљон од четири чете и митраљеског одјелења. Југословенску бригаду су чинили Први и Други југословенски (добровољачки) пешадијски пук, а Вардарску бригаду 21. и 22. вардарски пешадијски пук.⁵⁵ За команданта Југословенске дивизије, послје смјене пуковника Туцаковића, 19. јуна

⁵³ ВА, П–За, кут. 140, фас. 7, док. 12; *Велики рат Србије за ослобођење и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца 1914–1918 г., XXV, 1918. година: рововска војна српске војске на Солунском фронту. Други период рововске војне: наставак*, Београд 1934, 29–33, 42–44, 51–52.

⁵⁴ *Велики рат Србије*, XXV, 118–120.

⁵⁵ *Исто*, 161, 172–175.

1918. постављен је пуковник Војислав Живановић. Помоћник команданта је био пуковник Ђурађ Јосифовић, начелник штаба потпуковник Богољуб Илић, а командант артиљерије пуковник Милан Јовановић. Југословенском бригадом је командовао пуковник Живан Митровић, док је начелник штаба био капетан Миљивоје Алимпић. Вардарском бригадом је командовао пуковник Алекса Стојшић, док је начелник штаба био мајор Милан Раденковић. Првим југословенским пешадијским пуком командовао је пуковник Петар Мартиновић, док су команданти батаљона били: потпуковник Панта Драшкић, мајор Бошко Тоскић и потпуковник Владимир Бркић. Другим југословенским пешадијским пуком командовао је потпуковник Гргур Ристић, док су команданти батаљона били: капетан Милинко Милићевић, мајор Павле Павловић и мајор Светолик Николић. Командант 21. вардарског пука био је потпуковник Војислав Николајевић, док су команданти батаљона били: мајор Драгомир Недић, мајор Богољуб Динић и мајор Сима Николић. Команду над 22. вардарским пуком имао је потпуковник Љубомир Ђорђевић, док су команданти батаљона били: мајор Драгутин Мартиновић, мајор Драгољуб Бајаловић и мајор Светозар Стевановић.⁵⁶

Иако је у састав Југословенске дивизије ушао највећи дио пристиглих добровољаца, мноштво добровољаца, нарочито оних који су дошли из Сјеверне Америке, распоређено је у друге дивизије српске војске, а понајвише у Моравску и Тимочку. Према извјештају Министарства војног од 5. фебруара 1918, на Солунском фронту је било 20.100 добровољаца, од чега је 13.536 стигло са Источног фронта, а 6.564 из других крајева свијета. Регионално гледано, из Босне и Херцеговине је било 6.333, из Бачке и Баната 4.985, из Хрватске 4.519, Срема 2.054, Славоније 1.238, Далмације 445, Црне Горе 219, Чешке 179 и Словеније 128. Према подацима од 23. септембра 1918, када је Солунски фронт већ пробијен, број добровољаца у редовима српске војске премашио је 21.000. Та бројка представља скоро половину од минималног процијењеног броја добровољаца у српским војскама у ратовима за ослобођење и уједињење.⁵⁷

Током 1917. и већег дијела 1918. трајало је својеврсно затишје или „рововска војна“ на Солунском фронту. У том периоду није било

⁵⁶ П. Опачић, *Србија и Солунски фронт*, 61; С. Ратковић-Костић, *Реорганизација и преоруђавање српске војске 1916. и 1917. године са посебним освртом на дејства Југословенске дивизије*, *Добровољачки гласник* 10 (1997) 9–25; П. Павловић, Н. Пешић, *нав. дело*, 125–128; М. Мицић, *Српско добровољачко питање у Великом рату*, 204–205; М. Гулић, *нав. дело*, 91.

⁵⁷ Ђ. Станић, *Верници српства и отаџбине: оглед о добровољцима Великог рата Србије 1914–1918. године*, Београд 2003, 325; М. Гулић, *нав. дело*, 68–69.

значајнијих помјерања фронта, али јесте спорадичних дејстава мањег обима. У њима су учествовали и борци Југословенске дивизије. Тако је 2. маја 1918. око 22 сата у области Доброг поља одбијен бугарски напад, а затим је Прва чета Трећег батаљона Другог југословенског пука прешла у напад, потиснула дијелове бугарских снага, запосјела њихове главне ровове и заузела терен у дубини од 150 метара, који је одмах утврдила и осигурала препреком од жица. Исте вечери око 23 сата једно одјељење Југословенске дивизије извршило је успјешан препад на бугарско стражарско одјељење код Катуначког потока. Просјечене су жичане препреке, а затим је одступљено због снажне палбе са бугарских положаја. Око један сат послје поноћи 3. маја једно јуришно одјељење Југословенске дивизије извршило је препад на предње дијелове бугарских положаја у области Сокола, али се убрзо вратило у своје ровове због снажне ватре бугарских снага. Активност је показивала и дивизијска артиљерија, која је 28. маја „развила моћну акцију, која се местимично продужавала целог дана“. Жестоких борби је било у рејону Доброг поља и у току наредна два дана, 29. и 30. маја, када је погинуло шест бораца Југословенске дивизије, рањено 26, а контузовано још шест.⁵⁸

Југословенска дивизија је пред сам почетак пробоја Солунског фронта имала 22.277 официра, подофицира и војника, због чега је сматрана најјачом дивизијом српске војске. Већину њеног састава чинили су добровољци. Пред завршну офанзиву на Солунском фронту, Југословенска дивизија је распоређена у други ешалон на дијелу фронта који је покривала Друга армија војске Краљевине Србије – од Сушице до Сокола. Први ешалон су чиниле Шумадијска дивизија и француске 17. пјешадијска колонијална дивизија и 122. пјешадијска дивизија, док су у другом ешалону биле Тимочка и Југословенска дивизија. Југословенска дивизија је држала положаје од Говедарског камена до Катуначког потока, иза 122. пјешадијске дивизије, која је захватала дио фронта од Тестерастог камена до Сокола. Према оперативном плану, Југословенску и Тимочку дивизију требало је увести у борбу, „по успешно извршеном нападу француских дивизија“, у циљу сламања друге бугарске одбране на Козјаку и Тополцу. Прецизније, улога Југословенске дивизије у гоњењу бугарских трупа била је „од капиталне важности“, због чега је требало да се „у најкраћем року дочепа највиших тачака Козјака“, да се „на њима солидно учврсти и да се одредима обезбеди на свима правцима којима би непријатељ могао покушати противнападе“. Према наређењу

⁵⁸ *Велики рат Србије*, XXV, 472–473, 475–478, 599, 604–607, 611–613, 615.

команданта савезничких војски на Солунском фронту генерала Франше Д'Епера од 11. септембра, те двије дивизије су се приближиле првом ешалону на свега 500 метара и требало је да на дан почетка напада, са својих положаја Гривице, Говедарског камена и Локве, крену за дивизијама првог ешалона, чим оне досегну своје задате циљеве.⁵⁹

Дан пред почетак завршне офанзиве на Солунском фронту, 13. септембра Југословенска дивизија је била подијељена на четири дијела: десну и лијеву колону, дивизијску артиљерију и дивизијску резерву. Десна колона Југословенске дивизије била је прикупљена на простору иза Говедарског камена па све до Катуначког потока, а лијева колона у Локви. Десном колоном је командовао пуковник Алекса Стојшић, а чинили су је: 21. и 22. пешадијски пук Вардарске бригаде, Југословенски брдски артиљеријски дивизион, једна мерзерска батерија *Шток* из француске 17. дивизије, један вод пионира и два одјељења коњаника. Десну колону је, према томе, чинило шест батаљона, 12 топова, 54 митраљеза, шест топова 37 мм и пет мерзера *Шток*. Њен задатак је био да, пошто француска 17. дивизија овлада линијом Обла чука – Кравица, прође тим појасом и заузме највише тачке Козјака – коте 1825 и 1810. Лијевом колоном је командовао пуковник Живан Митровић, а чинили су је: Други југословенски пешадијски пук, један брдски артиљеријски дивизион из француске 122. дивизије, остатак Коњичког ескадрона, једна мерзерска батерија *Шток* из 122. дивизије и један вод пионира. Лијеву колону су, према томе, чинила три батаљона, 12 топова, 27 митраљеза, три топа 37 мм и четири мерзера *Шток*. Њен задатак је био да, пошто француске 122. и 17. дивизија заузму линију Кравица – кота 1765 – Добро поље – Соко, прође тим појасом и заузме Козјакову косу на коти 1703, као и Безимени ћувик, који се налазио западно одатле. Дивизијску артиљерију чинили су: Југословенски пољски артиљеријски пук, Југословенски хаубички дивизион и Југословенска рововска батерија. Располагала је са 40 топова, а њоме је командовао пуковник Милан Јовановић. Дивизијском резервом је командовао пуковник Петар Мартиновић, а чинили су је Први југословенски

⁵⁹ Велики рат Србије за ослобођење и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца 1914–1918 г., XXVI, 1918. година: рововска војна српске војске на Солунском фронту. Трећи период рововске војне: припреме за офанзиву, Београд 1935, 409–411, 460–470, 568–571; Б. Кризман, *Хисторијско значење пробоја Солунског фронта у јесен 1918*, *Летопис Матице српске* 403 (1969) 531–546; П. Опачић, *Солунска офанзива 1918. године. Српска војска у завршном периоду Првог светског рата*, Београд 1980, 74, 79–81, 104; исти, *Србија и Солунски фронт*, 137; исти, *Србија, Солунски фронт и уједињење*, 143; М. Гулић, *нав. дело*, 92.

пешадијски пук и Пионирски полу-батаљон, са укупно три батаљона, 27 митраљеза и три топа од 37 мм. Њен правац кретања је био иза лијевог крила десне колоне, на одстојању од једног километра.⁶⁰

Завршна офанзива на Солунском фронту отпочела је 14. септембра 1918. у осам сати изјутра снажном артиљеријском припремом савезничких снага из 1.718 оруђа на читавој линији фронта. Силовитом ватром су засути сви положаји „од Сокола преко Доброг Поља, Кравице па до краја Ветерника“.⁶¹ Циљ удара је био да поруши прву бугарску одбрамбену линију, неутралише непријатељску артиљерију и онемогући дотурање појачања у зону артиљеријских дејстава, тј. на прву борбену линију. О снази артиљеријског удара рјечито свједочанство је оставио командир чете у Првом југословенском пешадијском пуку Александар Ђурић: „Е, сад је тачно осам часова, и одједном – гру-у-у!... Пуче негде близу топ који је био одређен да објави почетак. Одмах за првим пучњем следује други, трећи, четврти, па се онда небројени пучњи из оруђа свих калибара сливају у јединствену тутњаву.“⁶² Српски војник Живојин Јовичић је свједочио: „Било је ведро, а за десет минута постаде тама.“ Командант 13. пешадијског пука *Хајдук Вељко* пуковник Милоје Јелисијевић је те тренутке овако описао: „Детонација многобројних топова разног калибра непрестано фијукање и распрскавање многобројних артиљеријских зрна, као и одјек свега овога у шумовитом и планинском терену, створише такву паклену атмосферу да се у њој човеку живци кидају, а ум мрачи. У оваквој атмосфери требало је издржати скоро 24 часа. Ми, који смо били у неупоредиво бољем положају него непријатељ, желели смо да овај паклени концерт престане, те да нам се мало живци одморе.“ Пуковник Војислав Томић, командант 11. пешадијског пука *Карађорђе* сјећао се да је „грмљавина топова сваког минута била све јача и јача, а у појединим моментима тако страховита да је код појединаца изазивала и повраћање, као да су на мору за време страшне буре“.⁶³

Борац Другог југословенског пешадијског пука Душан Мадаревић сликовито је описао тај дан и страховиту артиљеријску канонаду из савезничких оруђа: „Ураганска ватра из неколико стотина челичних цеви

⁶⁰ Велики рат Србије, XXVI, 658–662; Велики рат Србије за ослобођење и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца 1914–1918 г., XXVII, 1918. година: офанзива. Први период: Добропољска битка. Пробој непријатељског фронта и избијање српске војске на реку Вардар, Београд 1936, 168–176.

⁶¹ П. Павловић, Н. Пешић, нав. дело, 395.

⁶² А. Д. Ђурић, *Ка победи*, Голгота и васкрс Србије 1915–1918, прир. С. Ђурић, В. Стевановић, Београд 1986, 737–746.

⁶³ Ж. Живоновић Серафим, нав. дело, 187–189.

наше и француске артиљерије обасипа непријатељске ровове, саобраћајнице и позадину. Она је толико страховита да већ и нама узбуђује живце фијуцима топовских зрна, која пролазе своју путању високо изнад нас. Но, како је непријатељу, то само он зна. Силина ватре не јењава, већ стално расте током читавог дана. Наступом ноћи ватра је стала да би се цеви оруђа охладиле, како би у наступу зоре наставиле своје дејство. Пред нама је, на подручју непријатељских ровова, све у пламену. Чини се човеку да и земља гори. Чак је нестало и дивне шуме, и њу су топовска зрна претворила у иверје.“ Потпуковник Панта Драшкић је касније записао: „Услед дима и прашине сунце је најпре почело да црвени, а потом је ишчезло у густој магли дима и прашине. Спустио се на нас сутон усред бела дана.“⁶⁴

Први период артиљеријске припреме потрајао је пуних пет сати. Ватра је прекинута како би посаде и оруђа предахнули, али и да би се утврдили тачни резултати ватрених дејстава. У циљу узнемиравања непријатеља артиљеријски удари су настављени и током ноћи, а „вулкан ватре и дима дизао се у облаке стотинама метара високо, пуних 20 часова, из многобројних оруђа, међу којима је био и знатни број великих калибра“. Сутрадан, 15. септембра у 5.30 изјутра савезничке трупе су на цијелој линији фронта изашле из ровова и кренуле у напад. Тога јутра на савезничким положајима било је око 628.000 војника – Француза, Срба, Грка, Енглеза и Италијана, а на страни Централних сила око 626.000 војника, углавном Бугара, уз мањи број Нијемаца. Артиљерија Централних сила жестоко је ударила по савезничким снагама, наносила им значајне губитке, али није могла да заустави даљи продор. Како је свједочио ратни дописник Младен Ђуричић, „око 20 часова није више било положаја ни непријатеља, а линија борбе била је пренета за 6 км у дубину“. Поприште силовитих борби у коначном пробоју Солунског фронта оставило је страховит приказ, којег је Ђуричић сликовито описао: „Места борбе означавала је језива пустош! Издробљене стене, заравњене јаруге, спаљене шуме и правилни и широки редови рупа, разбијених у земљи и камену експлозивом. На стотине метара далеко од сравњених ровова, разбацано по стењу и дрвећу налазило се по неко парче од одела или опаљен комад човечијег меса.“⁶⁵

⁶⁴ Д. Т. Мацаревић, *Каплар Сима „зубима коље“ Бугаре*, Добровољци у ратовима 1912–1918: доживљаји и сећања, ур. Р. Кашанин, Београд 1971, 339–340; П. М. Драшкић, *Моји мемоари*, Београд 1990, 222.

⁶⁵ Ј. Револ, *Победа у Македонији: пробој Солунског фронта*, Београд 1936, 19–20; М. Алимпић, *нав. дело*, 335–337; Р. Опаčić, *Srpska vojska na Solunskom frontu i stvaranje zajedničke jugoslovenske države*, *Stvaranje jugoslovenske države* 1918., Београд 1983, 115–134;

Борбе за Кравицу биле су први задатак који је повјерен Југословенској дивизији у завршној офанзиви на Солунском фронту првог дана напада 15. септембра. Југословенска дивизија је око 16 часова прошла кроз борбени распоред 17. и 122. дивизије и прешла србијанско-грчку границу, што је већ било довољно за „експлозију одушевљења“ међу борцима. Дивизија се, „без губитка и једног тренутка, развила по добивеном наређењу и својим енергичним нападом заузела Кравицу“. Упркос снажној непријатељској паљби и последије цјелодневних жестоких борби, Други југословенски пешадијски пук је око 19 сати овладао врхом Кравице, а његов командант је јавио да је заузео Кравицу и избио на Кравичку пољану. Одмах по паду Кравице и Кравичког камена, командант Друге армије војвода Степа Степановић наредио је продор према Козјаку, који је представљао најважнију тачку друге противничке линије, па је Југословенска дивизија, упркос тешком терену и ноћним условима, наставила напредовање, при том не наилазећи на значајнији отпор бугарских снага.⁶⁶

Југословенска дивизија се током ноћи приближила Козјаку. О томе је касније свједочио Александар Ђурић: „У мрачној ноћи црни се пред нама Козјак. Друга бугарска линија одбране. Испред нас се чаркају претходнице. Развијени у стрељачке стројеве, пробијамо се кроз непознате шуме, а црна планина као да расте пред нама. С времена на време изнад нас прсне шрапнел. Команде се преносе шапатам. Започиње борба која се све јаче разгорева. Наши негде лево од нас полазе на јуриш. Лежемо и дижемо се. Одједном и код нас трубе засвираше јуриш, и шумом се кроз борбену хуку разлеже оно страшно српско: *Ура-а-а!*“⁶⁷ Десна колона Југословенске дивизије имала је задатак да овлада Великим

С. Живојиновић, *Организовање и пробој Солунског фронта*, Глас цркве 4 (1988) 21–28; П. Опачић, *Завршетак Првог светског рата – Пробој Солунског фронта – Почетак Слома војних снага Централних сила и стварање Југославије*, Архив за историју здравствене културе Србије 1–2 (1989) 7–17; исти, *Солунски фронт: Зејтинлик*, 114–115; М. С. Ђуричић, *Од Доброг поља до Царевог Села (Службени извештај ратног дописника Југословенске дивизије)*, Добровољачки гласник 31 (2008), 15–18; Ж. Живуловић Серафим, *нав. дело*, 189–191.

⁶⁶ ВА, П–3, кут. 66, фас. 3, док. 8; *Велики рат Србије*, XXVII, 176–186; М. Алимпић, *нав. дело*, 349; Т. К. Милићевић, С. Т. Миленковић, *Пробој Солунског фронта и Балкански маневар: поводом 50-годишњице 1918–1968*, Берн 1968, 36; П. Опачић, *Солунска офанзива 1918. године*, 119, 121–122, 130–131; исти, *Србија и Солунски фронт*, 169; исти, *Србија, Солунски фронт и уједињење*, 177; С. Ратковић-Костић, *Дејства Југословенске дивизије у пробоју Солунског фронта*, Добровољачки гласник 12 (1998) 22–28; П. Павловић, Н. Пешић, *нав. дело*, 137; Ж. Живуловић Серафим, *нав. дело*, 206–208.

⁶⁷ А. Д. Ђурић, *нав. дело*, 741–742.

Козјаком и то тако што би 22. пук заузео коту 1825, а 21. пук овладао котом 1814. Лијева колона је требало да заузме бугарске положаје на линији кота 1683 – Безимени ћувик, док је дивизијска резерва имала задатак да заузме противнички положај на Великом Пландишту (кота 1546), што је постигла око пет сати изјутра 16. септембра. Иако је остварен значајан напредак, споро кретање српске војске омогућило је консолидацију бугарске одбране. Без обзира на то што су припадници Другог батаљона 21. пука пред зору 16. септембра изашли на коту 1810, кота 1825 је остала у рукама Бугара, па су борбе око Козјака вођене током читавог дана. Нешто прије поднева припадници 22. пука успијели су да заузму коту 1825. Иако је успјех остварен, консолидоване бугарске снаге су зауставиле даљи продор српских снага. За наставак напредовања била је потребна снажнија подршка артиљерије, па су око 14 сати у рејон Великог Пландишта почеле да пристижу француске брдске батерије и дивизијска артиљерија, које су наредних сати правом канонадом засуле бугарске положаје на Козјаку. Захваљујући доброј артиљеријској припреми, пјешадијски пукови су између 19 и 20 сати кренули у силовит напад и, послије борбе „прса у прса“, у 20.15 овладали цјелокупним козјачким положајем (кота 1825 – кота 1810 – кота 1703). Падом Козјака довршен је пробој кроз планинску линију фронта и отворен пролаз за продор у долину Вардара.⁶⁸

Након заузимања Козјака, Југословенској дивизији је наређено преношење борби на Кучков камен. Пошто је овладавање Козјаком завршено у вечерњим сатима, Дивизија није одмах наставила надирање, већ је имала кратак предах. Око један сат послије поноћи 17. септембра дијелови Југословенске дивизије, под командом потпуковника Панте Драшкића, кренули су у заузимање Кучковог камена. Услијед жестоке бугарске одбране и слабе организације напада, борбе су потрајале цијелу ноћ, да би у јутарњим сатима командант Југословенске дивизије наредио да лијева колона, коју је сада чинила читава Југословенска бригада, „заузме положај Кучков камен без обзира на губитке“. Добро брањени Кучков камен пао је око 19 сати, тек пошто се у позадини са југозападне стране појавила десна колона Моравске дивизије. У тим борбама

⁶⁸ Велики рат Србије, XXVII, 278–286; *Пробој Солунског Фронта: предавање ђенерала Петра Пешића* (држано 9. априла 1922. г. у дворани Народне Скупштине, у Београду, у корист подизања споменика незнаном јунаку), Београд 1922, 11; М. Алимпић, *нав. дело*, 358–359; П. Опачић, *Србија и Солунски фронт*, 173, 178–180; исти, *Србија, Солунски фронт и уједињење*, 186–188; С. Ратковић-Костић, *Дејства Југословенске дивизије у пробоју Солунског фронта*, 22–24; П. Павловић, Н. Пешић, *нав. дело*, 137–138, 142–144; Ж. Живуловић Серафим, *нав. дело*, 218–219.

Југословенска бригада је претрпјела значајне губитке, а међу рањенима је био и командант Првог батаљона Првог југословенског пешадијског пука потпуковник Драшкић. Освајањем Кучковог камена пробијена је линија непријатељске одбране, која је организована послје губитка Козјака. Захваљујући томе, Југословенска дивизија је могла да настави продор у правцу Мајдена и Рождена и избије у Тиквешку котлину, док је читава Прва армија добила могућност да напредује према Црној реци.⁶⁹

У току ноћи 17/18. септембра Југословенска дивизија је наставила продор тако што се десна колона, коју је чинила читава Вардарска бригада, кретала преко Мајдена ка Рождену, а лијева колона, коју је чинила читава Југословенска бригада, према Ђуровом камену. Југословенска бригада је још у току ноћи овладала стратешки важним Ђуровим каменом. Са друге стране, Вардарска бригада је 18. септембра око 13.15 ослободила село Рожден, које је представљало значајну раскрсницу путева на ободу Пожешке котлине. Десној колони је, затим, наређено да остане на висовима изнад села, док је лијева колона упућена правцем Мрежичко – Конопиште. Током борби за село Мрежичко видјело се да је у редовима пјешадије Југословенске дивизије дошло до великог замора. Без обзира на то, послје вишечасовне борбе, село Мрежичко је ослобођено.⁷⁰

У наставку гоњења бугарских трупа, 19. септембра лијева колона Југословенске дивизије је надирала према Кавадарцима, док се десна колона кретала преко Витача, са циљем досезања линије Дрчевичко брдо – Моклиште – Вазарци. Упркос неприступачном терену и јаком отпору бугарских снага, противник је одбачен према Црној реци и Вардару, а Југословенска дивизија је до вечери стигла на линију Дрчевичко брдо – Моклиште – Брушани, гдје је и заноћила. Операције на фронту Југословенске дивизије током 19. септембра довеле су до тога да је „код непријатеља настало потпуно расуло и забуна“. Захваљујући томе, припадници Југословенске дивизије су могли да се одморе и припреме за наставак надирања.⁷¹

⁶⁹ Велики рат Србије, XXVII, 399–405, 411–418; П. М. Драшкић, *нав. дело*, 230–232; Ј. Револ, *нав. дело*, 33; М. Алимпић, *нав. дело*, 365–366; П. Опачић, *Солунска офанзива 1918. године*, 149–155; исти, *Србија и Солунски фронт*, 184–187; исти, *Србија, Солунски фронт и уједињење*, 192–195; С. Ратковић-Костић, *Дејства Југословенске дивизије у пробоју Солунског фронта*, 24–25.

⁷⁰ Велики рат Србије, XXVII, 405–407, 490–492, 496–499; М. Алимпић, *нав. дело*, 375–376; П. Опачић, *Солунска офанзива 1918. године*, 166; исти, *Србија и Солунски фронт*, 202–203; исти, *Србија, Солунски фронт и уједињење*, 208–209; П. Павловић, Н. Пешић, *нав. дело*, 139.

⁷¹ Велики рат Србије, XXVII, 550–554, 576–580; М. Алимпић, *нав. дело*, 384–385; П. Опачић, *Солунска офанзива 1918. године*, 187, 189; исти, *Србија и Солунски фронт*, 218–219; исти, *Србија, Солунски фронт и уједињење*, 224–226; П. Павловић, Н. Пешић, *нав. дело*, 139.

Десна колона Југословенске дивизије 20. септембра је имала задатак да протјера бугарске снаге са линије Дрчевичко брдо – Моклиште – Брушани и заузме мостобран на лијевој обали Вардара код Криволака. Лијева колона је добила задатак да, послје протјеривања бугарских трупа са поменуте линије, осигура мостобране на лијевој обали Вардара код Возараца и на ушћу Црне реке. Лијева колона је око подне подилазила положајима код села Брушани, док је десна колона, због заостајања Тимочке дивизије, ватром из артиљеријских оруђа ударана са висова код Демир Капије. Услијед тога, десна колона је напредовала свега два до три километра и стигла до линије Барово – Витац – кота 800. Лијева колона је, захваљујући подршци Коњичке дивизије, разбила бугарску одбрану, па је коњица око 14.30 ушла у Криволак, а Други југословенски пук у 16.22 у Кавадарце, „где је војску одушевљено дочекало грађанство“. Око 18 сати Први југословенски пук је ушао у Возарце и осигурао неоштећени мост преко Црне реке.⁷²

Тек што је прошла поноћ и почео 21. септембар, Други југословенски пук, као претходница Југословенске дивизије, кренуо је према Вардару. Требало је да се, „по сваку цену“, посједне жељезничка пруга покрај Вардара и тако прекине, стратешки изузетно значајна, вардарска комуникација. С обзиром на то да значајнијег отпора није било, у зору су српски војници, послје три године, поново били на обалама те ријеке. По избијању на обалу Вардара, Југословенска бригада је смјестила своје главне снаге код Мужанаца, жељезничког моста на Црној реци и код Возараца. Тако је послје седмодневног „дано-ноћног надирања преко планинског, испресецаног, беспутног и безводног терена“ Југословенска дивизија 21. септембра увече стала на линију Манастир Свети Ђорђе (код Неготина) – Кукуричани – ушће Црне реке у Вардар. Патроле које су прелазиле преко Вардара утврдиле су да у Мужанцима више нема непријатељских снага, „а становништво је истакло беле барјачиће и слободно излази на Вардар да поји стоку“. Захваљујући ниском водостају, већ у току ноћи 21/22. септембра српска војска је почела пребацивање преко Вардара, како би наставила гоњење непријатеља, чије су се снаге повлачиле према Штипу и Градском. Претходница Другог југословенског пука прешла је око три сата изјутра, главнина око 4.20, а за прелаз је

⁷² Велики рат Србије, XXVII, 630–636, 664–667, 669–676, 721–726, 760; М. Алимпић, *нав. дело*, 391–392; П. Опачић, *Солунска офанзива 1918. године*, 199–200; исти, *Србија и Солунски фронт*, 226–228; исти, *Србија, Солунски фронт и уједињење*, 233–23; С. Ратковић-Костић, *Дејства Југословенске дивизије у пробоју Солунског фронта*, 264; П. Павловић, Н. Пешић, *нав. дело*, 139–140.

коришћен газ код села Мужанци. Свједочанство о преласку Вардара оставио је Александар Ђурић: „На обали Вардара прикупљен је цео наш Први југословенски пук. Пошто моста на реци није било, а у то доба године Вардар није био много дубок, наређено је да се река прегази. Војници се хватају за руке и коњима за репове, вода заноси, песак измиче испод ногу, али чело пука убрзо, попут главе какве огромне змије, избија на другу обалу.“⁷³

Читав 22. пешадијски пук и један батаљон 21. пешадијског пука Вардарске бригаде пребачени су у рејон Неготина, одакле су потиснули непријатеља према селу Кара-Хоцали и значајним kotaма око њега. До вечери 22. септембра заузет је највиши Кара-Хоцалијски вис. У вечерњим сатима војвода Степановић је наредио груписање на лијевом крилу Друге армије, како би се Југословенска и Коњичка дивизија усмјериле да овладају комуникацијом Криволак – Штип и избију у долину Брегалнице. Проширењем фронта Тимочке и увођењем у борбу 17. колонијалне за половину је скраћен фронт Југословенске дивизије, а све са циљем да она постигне нови задатак. За напад у правцу Штипа Југословенска дивизија је образовала двије колоне. Десну колону су чинили 22. вардарски пук, Први батаљон 21. пука, један брдски и један пољски дивизион, мерзерска батерија и Коњички ескадрон француске 122. дивизије. Њен задатак је био продор правцем Криволак – Кара – Хоцали – Шеоба – Драгојево – Серта (Конечка планина). Лијеву колону је чинила читава Југословенска бригада, један брдски и један пољски дивизион, мерзерска батерија и Југословенски коњички ескадрон. Њен задатак је био да прошири фронт Дивизије до Брегалнице и продре према превоју Топлић – Драгојево. Напад је отпочео 23. септембра, а до вечери су борци Првог југословенског пука избили на западни гребен Серте, док је Други југословенски пук упућен према Штипу, како би послужио као ослонац Коњичкој дивизији.⁷⁴

Почевши од 24. септембра, Коњичка дивизија је нападала Штип. Како би тај градић био ослобођен, у помоћ јој је послата Југословенска

⁷³ Велики рат Србије, XXVII, 746–750, 755–759; Велики рат Србије за ослобођење Срба, Хрвата и Словенаца 1914–1918 г., XXVIII, 1918. година: офанзива. Други период: гонење. Прва фаза: маневар српских армија у сливу Брегалнице, заузеће Царевог села, Овчег Поља и Скопља. Капитулација Бугарске, Београд 1937, 1–2, 13–15, 53–58, 166–174, 213–217; М. Алимпић, *нав. дело*, 399, 405–406; П. Опачић, *Солунска офанзива 1918. године*, 202, 205; А. Д. Ђурић, *нав. дело*, 742–743; П. Павловић, Н. Пешић, *нав. дело*, 140.

⁷⁴ Велики рат Србије, XXVIII, 213–217; М. Алимпић, *нав. дело*, 411–413; П. Опачић, *Солунска офанзива 1918. године*, 231–233, 239; исти, *Србија, Солунски фронт и уједињење*, 266–267; С. Ратковић-Костић, *Дејства Југословенске дивизије у пробоју Солунског фронта*, 26–27.

дивизија. Здружене снаге Коњичке и Југословенске дивизије ушле су у Штип 25. септембра. Истог дана је наређено да главнина снага Југословенске дивизије „одмаршује“ у Кочане и тамо одмијени Коњичку дивизију, која је имала задатак да настави продор према Царевом Селу, тј. да гони бугарске окупационе снаге ка њиховој државној територији, односно предратној србијанско-бугарској граници. Коњичка дивизија је ослободила Кочане 26. септембра и наставила продор у правцу Грљанских висова. Пред снагама Коњичке и Југословенске дивизије бугарске трупе су се повлачиле у неред у преко Пљачковице према Царевом Селу и од Царевог Села ка граници. Према наређењу од 28. септембра, заузимање Царевог Села било је задатак Југословенске дивизије. Међутим, бугарске снаге су „упорно браниле“ прилазе Царевом Селу, чиме се штитила одступница снагама које су се повлачиле из Берова и Пехчева. Јединице Југословенске дивизије ушле су у Царево Село (данас Делчево) око један сат иза поноћи 30. септембра, када су протјерале „слабе непријатељске делове са источне ивице села“.⁷⁵

Слом њене власти у Македонији приморао је Бугарску да затражи примирје. Према *Војној конвенцији о условима примирја између Савезничких држава и Бугарске*, која је потписана у Солуну 29. септембра, Бугарска је изашла из рата, а њене трупе су морале хитно да напусте све преостале окупирани дијелове Србије. Конвенција је ступила на снагу сутрадан, 30. септембра, када су и формално престала непријатељства. У том тренутку Југословенска дивизија се налазила на линији Стамер – Звегар – Бојковци – Остреш – Доњи Црквинец – Гаврил Мала. Њен даљи продор прекинула је вијест о изласку Бугарске из рата, а о томе свједочи извјештај команданта Другог југословенског пука: „Пук је управо почео да се распоређује за наставак борбе, кад Бугари почеше махати белим барјачићима и прилазити нашим рововима, јављајући да је склопљено примирје. Наши војници нису овоме веровали мислећи да је то бугарска подвала, али у 13.15 часова доби пук званичан извештај, да непријатељства с Бугарима престају, јер је с њима закључено примирје.“ С обзиром на „још доста мучну унутрашњу ситуацију у Бугарској“, српска Врховна команда је саопштила да „засад нема користи“ од даљег наступања ка бугарској територији.⁷⁶ Међутим, вијест о крају сукоба са Бугарском није дочекана са одушевљењем у српским редовима: „И ако је непријатељ сломљен и избачен из борбе, вести о примирју наши војници нису примили са нарочитом радошћу. Свакоме се гадио подли

⁷⁵ ВА, П-3, кут. 66, фас. 3, док. 8; *Велики рат Србије*, XXVIII, 369–373, 453–456, 523–528, 580–583, 605–606, 630–633; П. Павловић, Н. Пешић, *нав. дело*, 140–141.

⁷⁶ *Велики рат Србије*, XXVIII, 595–597.

бугарски кукавичлук. Док год су имали војске и топова, борили су се најкрвавије и нису мислили о миру. А кад им савезници заробише све топове и читаве дивизије, и кад су најурени преко границе, клекоше на кољена и срамно замолише мир, пристајући на све услове, које су им поставили савезници. Нису имали смелости да се боре у својој земљи, јер су знали шта би било да им наша војска пређе границу и стане враћати жао за срамоту.“⁷⁷

Избацивањем Бугарске из рата и ослобођењем територије Македоније нестало је Солунски фронт као поприште сукоба између Антанте и Централних сила. За непуних 15 дана Југословенска дивизија је прешла пут „од Доброг поља до Царевог села“ у дужини од око 250 километара и у борбама и маршу заробила 25 официра, 1.365 војника, 65 топова и мерзера, 54 митралеза, 1.400 пушака и доста другог ратног материјала. На том путу се „маршевало и дању и ноћу“, а и командант Дивизије пуковник Живановић признао је да се није освртао „на умор, дуге маршеве и рђаво снабдевање трупа“ и свим јединицама саопштио: „И сувише сам лио зној ваш, да бих што више уштедео проливање ваше драгоцене крви. Хтео сам, да тучем непријатеља вашим дугим маршевима а не грудима. У томе сам потпуно успео.“⁷⁸

Шта су за Србију значили српски добровољци у Првом свјетском рату, а нарочито на Солунском фронту, говоре ове ријечи команданта Дринске дивизије пуковника Крсте Смиљанића: „Славни Добровољци! Вас, храбре и јуначке синове: Тужне Босне, Кршне Херцеговине, Крваве Лике и Удбине, Дивне Далмације постојбине легендарних јунака Јанковића и Смиљанића, Поносне Хрватске, Отаџбине бесмртника Зрињског и Франкопана; Равне Славоније; Плодног Срема, Баната и Бачке, Лепе Истре и Словеначке, Кршевите Црне Горе, Горде Ческе и Моравске, Несретне Пољске и Галиције, Велике и Племените Русије, Сестре Румуније, Кршевите Албаније – вас, непобедиме јунаке, повукла је у борбу жарка љубав за слободом и ватрена жеља да се раскину ропски ланци вековних непријатеља. Похитасте као орлови крсташи у гњездо мајке Србије да са њеним синовима, потомцима Обилића и Краљевића Марка, лучу слободе високо уздигните и да без суза и страха, сунце слободе пронесете широм ваших крајева. Ви полетесте на крилима свести као анђели мира да донесете дан тамо, где је руља Хуна и Варвара обавила све у мрклу ноћ. Ваша врела срца, пуна честољубља и осветничке крви, без мрље и срама, принесте на олтар Велике Србије и створисте легенде.“⁷⁹

⁷⁷ М. Алимпић, *нав. дело*, 417–419, 425, 429, 433–434, 444–445, 456; П. Опачић, *Солунска офанзива 1918. године*, 253; П. Павловић, Н. Пешић, *нав. дело*, 149.

⁷⁸ *Велики рат Србије*, XXVIII, 644–648.

⁷⁹ ВА, П–3а, кут. 73, фас. 4, док. 9; *Југословенски добровољци 1914–1918*, 374–376.

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ – LIST OF REFERENCES

Архиви – Archives

Војни архив, Пописник 3. [Vojni arhiv, Popisnik 3]
 ВА, Пописник 3а. [VA, Popisnik 3a]

Извори – Primary Sources

Велики рат Србије за ослобођење и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца, XV, 1916. година: реорганизација српске војске на Крфу и пребацивање у Солун и околину, Београд 1929. [Veliki rat Srbije za oslobođenje i ujedinjenje Srba, Hrvata i Slovenaca, XV, 1916. godina: reorganizacija srpske vojske na Krfu i prebacivanje u Solun i okolinu, Beograd 1929]

Велики рат Србије за ослобођење и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца, XVI, 1916. година: излазак на Солунски фронт и почетак операције српске војске (од 17. VI до 16. VIII), Београд 1929. [Veliki rat Srbije za oslobođenje i ujedinjenje Srba, Hrvata i Slovenaca, XVI, 1916. godina: izlazak na Solunski front i početak operacije srpske vojske (od 17. VI do 16. VIII), Beograd 1929]

Велики рат Србије за ослобођење и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца, XVII, 1916. година: припреме за офанзиву на Солунском фронту од 17. августа–14. септембра, заустављање бугарске офанзиве и офанзива српских трупа. Први период: Горничевска битка, Београд 1929. [Veliki rat za oslobođenje i ujedinjenje Srba, Hrvata i Slovenaca, XVII, 1916. godina: pripreme za ofanzivu na Solunskom frontu od 17. avgusta–14. septembra, zaustavljanje bugarske ofanzive i ofanziva srpskih trupa. Prvi period: Gorničevska bitka, Beograd 1929]

Велики рат Србије за ослобођење и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца, XVIII, 1916. година: офанзива српске војске на Солунском фронту. Други период: заузеће Кајмакчалана, Старковог гроба и Совичких положаја, Београд 1930. [Veliki rat Srbije za oslobođenje i ujedinjenje Srba, Hrvata i Slovenaca, XVIII, 1916. godina: ofanziva srpske vojske na Solunskom frontu. Drugi period: zauzeće Kajmakčalana, Starkovog groba i Sovičkih položaja, Beograd 1930]

Велики рат за ослобођење и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца 1914–1918 г., XIX, 1916. година: офанзива српске војске на Солунском фронту 1916 г. Трећи период: операције на Црној реци и заузеће Битоља. Део I: заузеће Тепавачких положаја, Београд 1930. [Veliki rat za oslobođenje i ujedinjenje Srba, Hrvata i Slovenaca 1914–1918 g., XIX, 1916. godina: ofanziva srpske vojske na Solunskom frontu 1916 g. Treći period: operacije na Crnoj reci i zauzeće Bitolja. Deo I: zauzeće Tepavačkih položaja, Beograd 1930]

Велики рат Србије за ослобођење и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца 1914–1918 г., XX, 1916. година: офанзива српске војске на Солунском фронту. Трећи период: операције на Црној реци и заузеће Битоља. Део II: освојење кота 1212 и 1378 и пад Битоља, Београд 1931. [Veliki rat Srbije za oslobođenje i ujedinjenje Srba, Hrvata i Slovenaca 1914–1918 g., XX, 1916. godina: ofanziva srpske vojske na Solunskom frontu. Treći period: operacije na Crnoj reci i zauzeće Bitolja. Deo II: osvojenje kota 1212 i 1378 i pad Bitolja, Beograd 1931]

Велики рат Србије за ослобођење и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца 1914–1918 г., XXI, 1916 и 1917. година: рововска војна српске војске на Солунском фронту. I период рововске војне, Београд 1931. [Veliki rat Srbije za oslobođenje i ujedinjenje Srba, Hrvata i

Slovenaca 1914–1918 g., XXI, 1916 i 1917. godina: rogovska vojna srpske vojske na Solunskom frontu. I period rogovske vojne, Beograd 1931]

Велики рат Србије за ослобођење и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца 1914–1918 г., XXIII, 1917. година: рововска војна српске војске на Солунском фронту. Други период рововске војне: дефанзива српске војске, Београд 1933. [Veliki rat Srbije za oslobođenje i ujedinjenje Srba, Hrvata i Slovenaca 1914–1918 g., XXIII, 1917. godina: rogovska vojna srpske vojske na Solunskom frontu. Drugi period rogovske vojne: defanziva srpske vojske, Beograd 1933]

Велики рат Србије за ослобођење и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца 1914–1918 г., XXIV, 1917. година: рововска војна српске војске на Солунском фронту. Други период рововске војне: наставак, Београд 1933. [Veliki rat Srbije za oslobođenje i ujedinjenje Srba, Hrvata i Slovenaca 1914–1918 g., XXIV, 1917. godina: rogovska vojna srpske vojske na Solunskom frontu. Drugi period rogovske vojne: nastavak, Beograd 1933]

Велики рат Србије за ослобођење и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца 1914–1918 г., XXV, 1918. година: рововска војна српске војске на Солунском фронту. Други период рововске војне: наставак, Београд 1934. [Veliki rat Srbije za oslobođenje i ujedinjenje Srba, Hrvata i Slovenaca 1914–1918 g., XXV, 1918. godina: rogovska vojna srpske vojske na Solunskom frontu. Drugi period rogovske vojne: nastavak, Beograd 1934]

Велики рат Србије за ослобођење и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца 1914–1918 г., XXVI, 1918. година: рововска војна српске војске на Солунском фронту. Трећи период рововске војне: припреме за офанзиву, Београд 1935. [Veliki rat Srbije za oslobođenje i ujedinjenje Srba, Hrvata i Slovenaca 1914–1918 g., XXVI, 1918. godina: rogovska vojna srpske vojske na Solunskom frontu. Treći period rogovske vojne: pripreme za ofanzivu, Beograd 1935]

Велики рат Србије за ослобођење и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца 1914–1918 г., XXVII, 1918. година: офанзива. Први период: Добропољска битка. Пробој непријатељског фронта и избијање српске војске на реку Вардар, Београд 1936. [Veliki rat Srbije za oslobođenje i ujedinjenje Srba, Hrvata i Slovenaca 1914–1918 g., XXVII, 1918. godina: ofanziva. Prvi period: Dobropoljska bitka. Proboj neprijateljskog fronta i izbijanje srpske vojske na reku Vardar, Beograd 1936]

Велики рат Србије за ослобођење Срба, Хрвата и Словенаца 1914–1918 г., XXVIII, 1918. година: офанзива. Други период: гонење. Прва фаза: маневар српских армија у сливу Брегалнице, заузеће Царевог села, Овчег Поља и Скопља. Капитулација Бугарске, Београд 1937. [Veliki rat Srbije za oslobođenje Srba, Hrvata i Slovenaca 1914–1918 g., XXVIII, 1918. godina: ofanziva. Drugi period: gonjenje. Prva faza: manevar srpskih armija u slivu Bregalnice, zauzeće Carevog sela, Ovčeg Polja i Skoplja. Kapitulacija Bugarske, Beograd 1937]

Димитријевић К., *Пробој Солунског фронта: јунаци „Српске трилогије“ говоре*, Београд 2014. [Dimitrijević K., *Proboj Solunskog fronta: junaci „Srpske trilogije“ govore*, Beograd 2014]

Драшкић П. М., *Моји мемоари*, Београд 1990. [Draškić P. M., *Moji memoari*, Beograd 1990]

Ђурић А. Д., *Ка победи*, Голгота и васкрс Србије 1915–1918, прир. С. Ђурић, В. Стевановић, Београд 1986, 737–746. [Đurić A. D., *Ka pobedi*, Golgota i vaskrs Srbije 1915–1918, prir. S. Đurić, V. Stevanović, Beograd 1986, 737–746]

Ђурић А., *Солунци говоре*, Чачак/Крагујевац 2014¹¹. [Đurić A., *Solunci govore*, Čačak/Kragujevac 2014¹¹]

Ђуричић М. С., *Од Доброг поља до Царевог Села (Службени извештај ратног дописника Југословенске дивизије)*, Добровољачки гласник 31 (2008) 15–18. [Đuričić M. S., *Od Dobrog polja do Carevog Sela (Službeni izveštaj ratnog dopisnika Jugoslovenske divizije)*, Dobrovoljački glasnik 31 (2008) 15–18]

Југословенски добровољци 1914–1918: Србија, Јужна Америка, Северна Америка, Аустралија, Француска, Италија, Солунски фронт, прир. Н. Поповић, Београд 1980. [*Jugoslavenski dobrovoljci 1914–1918: Srbija, Južna Amerika, Severna Amerika, Australija, Francuska, Italija, Solunski front*, прир. N. Popović, Beograd 1980]

Крејаковић С., *Кајмакчалан – капија слободе*, Голгота и васкрс Србије 1915–1918, прир. С. Ђурић, В. Стевановић, Београд 1986, 409–419. [Krejaković S., *Kajmakčalan – kapija slobode*, Golgota i vaskrs Srbije 1915–1918, прир. S. Đurić, V. Stevanović, Beograd 1986, 409–419]

Крејаковић С., *Погибија војводе Вука на Груништу*, Голгота и васкрс Србије 1915–1918, прир. С. Ђурић, В. Стевановић, Београд 1986, 420–425. [Krejaković S., *Pogibija vojvode Vuka na Gruništu*, Golgota i vaskrs Srbije 1915–1918, прир. S. Đurić, V. Stevanović, Beograd 1986, 420–425]

Маџаревић Д. Т., *Каплар Сима „зубима коље“ Бугаре*, Добровољци у ратовима 1912–1918: доживљаји и сећања, ур. Р. Кашанин, Београд 1971, 339–340. [Mađžarević D. T., *Kaplar Sima „zubima kolje“ Bugare*, Dobrovoljci u ratovima 1912–1918: doživljaji i sećanja, ur. R. Kašanin, Beograd 1971, 339–340]

Прелазак српске војске са четворне на тројну формацију, Добровољачки гласник 28 (2006) 162. [*Prelazak srpske vojske sa četvorne na trojnu formaciju*, Dobrovoljački glasnik 28 (2006) 162]

Пробој Солунског Фронта: предавање ђенерала Петра Пешића (држано 9. априла 1922. г. у дворани Народне Скупштине, у Београду, у корист подизања споменика незнаном јунаку), Београд 1922. [*Proboj Solunskoga Fronta: predavanje đenerala Petra Pešića* (držano 9. aprila 1922. g. u dvorani Narodne Skupštine, u Beogradu, u korist podizanja spomenika neznamom junaku), Beograd 1922]

Трифунковић И. Ж., *Крв четника*, Београд 1930. [Trifunović I. Ž., *Krv četnika*, Beograd 1930]

Литература – Secondary Works

Ivetić V., *Struktura brojnog stanja srpske vojske na Solunskom frontu 1916–1918. godine*, Vojnoistorijski glasnik 3 (1998) 122–130.

Опаčić П., *Srpska vojska na Solunskom frontu i stvaranje zajedničke jugoslovenske države*, Stvaranje jugoslovenske države 1918., Београд 1983, 115–134.

Ratković B., *Borbena dejstva srpske vojske na Solunskom frontu 1916 – septembra 1918*, Vojnoistorijski glasnik 2–3 (1995) 109–139.

Алимпих М., *Солунски фронт*, Београд 1967. [Alimpić M., *Solunski front*, Beograd 1967]

Богдановић Б., *Браћа по оружју*, Београд 2015. [Bogdanović B., *Braća po oružju*, Beograd 2015]

Гулић М., *Бокељи на страни Србије у Првом светском рату*, Херцег Нови 2015. [Gulić M., *Bokelji na strani Srbije u Prvom svjetskom ratu*, Herceg Novi 2015]

Живојиновић С., *Организовање и пробој Солунског фронта*, Глас цркве 4 (1988) 21–28. [Živojinović S., *Organizovanje i proboj Solunskog fronta*, Glas crkve 4 (1988) 21–28]

Живуловић Серафим Ж., *Напред у отаџбину: пробој Солунског фронта*, Београд 2017². [Živulović Serafim Ž., *Napred u otadžbinu: proboj Solunskog fronta*, Beograd 2017²]

Јеринић П., *Војин Поповић – живот посвећен отаџбини*, Добровољачки гласник 28 (2006) 163–171. [Jerinić P., *Vojin Popović – život posvećen otadžbini*, Dobrovoljački glasnik 28 (2006) 163–171]

Јовановић А. С., *Добровољачки одреди српске војске у I светском рату*, Добровољачки гласник 8 (1996) 9–21. [Jovanović A. S., *Dobrovoljački odredi srpske vojske u I svetskom ratu*, Dobrovoljački glasnik 8 (1996) 9–21]

Јовановић А. С., *Војска, добровољци и устаници ослобађају Отаџбину 1918.*, Добровољачки гласник 12 (1998) 29–43. [Jovanović A. S., *Vojska, dobrovoljci i ustanici oslobađaju Otadžbinu 1918.*, Dobrovoljački glasnik 12 (1998) 29–43]

Јовић П. Р., Поповић Н. Б., *Добровољци 1912–1918. Најхрабрији међу храбрима*, II, Београд 1989. [Jović P. R., Popović N. B., *Dobrovoljci 1912–1918. Najhrabriji među hrabrima*, II, Beograd 1989]

Кризман Б., *Хисторијско значење пробоја Солунског фронта у јесен 1918*, Летопис Матице српске 403 (1969) 531–546. [Krizman B., *Historijsko značenje proboja Solunskog fronta u jesen 1918*, Letopis Matice srpske 403 (1969) 531–546]

Мариновић Н. Ј., *Војвода Вук: пешадијски потпуковник Српске војске Војин Поповић*, Београд 2006. [Marinović N. J., *Vojvoda Vuk: pešadijski potpukovnik Srpske vojske Vojin Popović*, Beograd 2006]

Марческу Н., *Добровољачки одред Војводе Вука на Солунском фронту*, Добровољачки гласник 10 (1997) 36–45. [Marčesku N., *Dobrovoljački odred Vojvode Vuka na Solunskom frontu*, Dobrovoljački glasnik 10 (1997) 36–45]

Марческу Н. Ђ., *Потпуковник Војин Поповић – Војвода Вук*, Добровољачки гласник 24 (2004) 97–100. [Marčesku N. Đ., *Potpukovnik Vojin Popović – Vojvoda Vuk*, Dobrovoljački glasnik 24 (2004) 97–100]

Милићевић Т. К., Миленковић С. Т., *Пробoj Солунског фронта и Балкански маневар: поводом 50-годишњице 1918–1968*, Берн 1968. [Milićević T. K., Milenković S. T., *Proboj Solunskog fronta i Balkanski manevar: povodom 50-godišnjice 1918–1968*, Bern 1968]

Мицић М., *Српско добровољачко питање у Великом рату (1914–1918)*, Ново Милошево/Београд 2014. [Micić M., *Srpsko dobrovoljačko pitanje u Velikom ratu (1914–1918)*, Novo Miloševo/Beograd 2014]

Мицић М., *Американци: српски добровољци из САД (1914–1918)*, Ново Милошево 2018. [Micić M., *Amerikanci: srpski dobrovoljci iz SAD (1914–1918)*, Novo Miloševo 2018]

Опачић П., *Солунска офанзива 1918. године. Српска војска у завршном периоду Првог светског рата*, Београд 1980. [Opačić P., *Solunska ofanziva 1918. godine. Srpska vojska u završnom periodu Prvog svetskog rata*, Beograd 1980]

Опачић П., *Србија и Солунски фронт*, Београд 1984. [Opačić P., *Srbija i Solunski front*, Beograd 1984]

Опачић П., *Завршетак Првог светског рата – Пробoj Солунског фронта – Почетак Слома војних снага Централних сила и стварање Југославије*, Архив за историју здравствене културе Србије 1–2 (1989) 7–17. [Opačić P., *Završetak Prvog svetskog rata – Proboj Solunskog fronta – Početak Sloma vojnih snaga Centralnih sila i stvaranje Jugoslavije*, Arhiv za istoriju zdravstvene kulture Srbije 1–2 (1989) 7–17]

Опачић П., *Србија, Солунски фронт и уједињење 1918.*, Београд 1990. [Opačić P., *Srbija, Solunski front i ujedinjenje 1918.*, Beograd 1990]

Опачић П., *Попуна српске војске добровољцима 1916–1918*, Добровољачки гласник 8 (1996) 36–50. [Opačić P., *Popuna srpske vojske dobrovoljcima 1916–1918*, Dobrovoljački glasnik 8 (1996) 36–50]

Опачић П., *Солунски фронт: Зејтинлик*, Београд 2004³. [Opačić P., *Solunski front: Zejtinlik*, Beograd 2004³]

Павловић П., Пешић Н., *Ратни добровољци на Солунском фронту и у ослобођењу отаџбине*, Београд 2008. [Pavlović P., Pešić N., *Ratni dobrovoljci na Solunskom frontu i u oslobodaњу otadžbine*, Beograd 2008]

Пешић Н., Голубовић В., Павловић П., *Војвода Вук: ратничка легенда*, Нови Сад/Београд 2016. [Pešić N., Golubović V., Pavlović P., *Vojvoda Vuk: ratnička legenda*, Novi Sad/Beograd 2016]

Поповић Б. Ђ., *Војин Поповић – Војвода Вук (Сјеница, 9. децембар 1881 – Груниште, Битољ, 29. новембар 1916)*, Добровољачки гласник 8 (1996) 95–103. [Popović B. Đ., *Vojin Popović – Vojvoda Vuk (Sjenica, 9. decembar 1881– Grunište, Bitolj, 29. novembar 1916)*, Dobrovoljački glasnik 8 (1996) 95–103]

Поповић Н. Б., *Српска влада и добровољачко питање*, Србија 1916. године, Београд 1987, 193–208. [Popović N. B., *Srpska vlada i dobrovoljačko pitanje*, Srbija 1916. godine, Beograd 1987, 193–208]

Поповић Н. Б., *Бројно стање и национална структура добровољаца у српској војсци у Првом светском рату*, Добровољци у ослободилачким ратовима Срба и Црногораца, Београд 1996, 273–281. [Popović N. B., *Brojno stanje i nacionalna struktura dobrovoljaca u srpskoj vojsci u Prvom svetskom ratu*, Dobrovoljci u oslobodilačkim ratovima Srba i Crnogoraca, Beograd 1996, 273–281]

Ратковић-Костић С., *Реорганизација и преоружавање српске војске 1916. и 1917. године са посебним освртом на дејства Југословенске дивизије*, Добровољачки гласник 10 (1997) 9–25. [Ratković-Kostić S., *Reorganizacija i preoružavanje srpske vojske 1916. i 1917. godine sa posebnim osvrtom na dejstva Jugoslovenske divizije*, Dobrovoljački glasnik 10 (1997) 9–25]

Ратковић-Костић С., *Дејства Југословенске дивизије у пробоју Солунског фронта*, Добровољачки гласник 12 (1998) 22–28. [Ratković-Kostić S., *Dejstva Jugoslovenske divizije u probouju Solunskog fronta*, Dobrovoljački glasnik 12 (1998) 22–28]

Револ Ј., *Победа у Македонији: пробој Солунског фронта*, Београд 1936. [Revol J., *Pobeda u Makedoniji: probaj Solunskog fronta*, Beograd 1936]

Ристић Р., *Добровољци из прекоморских земаља на Солунском фронту*, Добровољачки гласник 10 (1997) 46–57. [Ristić R., *Dobrovoljci iz prekomorskih zemalja na Solunskom frontu*, Dobrovoljački glasnik 10 (1997) 46–57]

Скоко С., *Бој на Кајмакчалану*, Србија 1916. године, Београд 1987, 33–63, 281. [Skoko S., *Boj na Kajmakčalanu*, Srbija 1916. godine, Beograd 1987, 33–63, 281]

Станић Ђ., *Верници српства и отаџбине: оглед о добровољцима Великог рата Србије 1914–1918. године*, Београд 2003. [Stanić Đ., *Vernici srpstva i otadžbine: ogled o dobrovoljcima Velikog rata Srbije 1914–1918. godine*, Beograd 2003]

Milan Gulić

SERBIAN VOLUNTEERS AND SALONIKA FRONT

Summary

After the military breakdown of Serbia at the end of 1915, the only way to enlist her army was to get volunteers. The volunteers were mostly Austro-Hungarian nationals, coming from the Eastern Front, North America and other parts of the world. Volunteers mostly fought in three special units of the Serbian army on the Salonika front, although they were in other units. Volunteers made up the majority of the Volunteer Detachment, the Battalion of the Serb Volunteers and the Yugoslav Division. The Volunteer Detachment was formed in August 1915 and was the first unit of the Serbian army to join the Salonika Front. After the commander's death and terrible losses, it was disbanded in February 1917. The Battalion of the Serb Volunteers was formed in March 1916 and operated until December 1917. The Yugoslav Division was formed by the former Vardar Division, following the arrival of thousands of volunteers from the Eastern Front. It participated in the breakthrough of the Salonika Front and the liberation of Serbia and Montenegro.

Чланак примљен: 30. 04. 2020.

Чланак коначно прихваћен за објављивање: 13. 07. 2020.

Биљана СТОЈИЋ*
Историјски институт
Београд

СОЛУНСКИ ФРОНТ У МЕМОАРСКИМ БЕЛЕШКАМА ГЕНЕРАЛА МОРИСА САРАЈА И МАРШАЛА ФРАНШЕ Д’ЕПЕРЕА**

Анстракт: У раду смо на основу дневничких бележака двојице француских официра, генерала Мориса Сараја и маршала Франше Д’Епереа дали приказ Солунског фронта и рата на Балкану у периоду од јесени 1915. када је фронт успостављен до његовог пробоја у септембру 1918. године. Морис Сарај је био први заповедник Источне армије (јул 1915 – децембар 1917) док је Франше Д’Епере био њен трећи и последњи командант (јун 1918 – јул 1920). Реч је о двојци по свему различитим историјским личностима чија ће нам компаративна анализа омогућити свеобухватно разматрање рата на Балкану и однос Савезника према овом, за њих, другоразредном фронту. У фокусу нашег истраживања су њихов однос и сарадња са српском војском, као и њихово виђење улоге и значаја Солунског фронта у свеукупној победи Антанте над Централним силама у Првом светском рату.

Кључне речи: Солунски фронт, Србија, Француска, Велика Британија, Морис Сарај, Франше Д’Епере, Жорж Клемансо, Александар Карађорђевић, Живојин Мишић.

Abstract: Based on memoirs of two French officers – General Maurice Sarraïl and Marshal Franchet D’Espèrèy, the paper gives an overview of the Thessaloniki front and the war in the Balkans from autumn 1915, when the front was established, until its breakthrough in September 1918. Maurice Sarraïl was the first commander-in-chief of *L’Armée d’Orient* (July 1915 – December 1917) and Franchet D’Espèrèy was its third and last commander (June 1918 – July 1920). These are two entirely different historical personalities and the comparative analysis of them will enable us to comprehensively examine the war in the Balkans and the Allies’ attitude towards this, in their view, second-rate front. Our research focuses on their relationship and cooperation with the Serbian army, and their view of the role and importance of the Thessaloniki front in the Entente’s victory over the Central Powers in the First World War.

Keywords: Thessaloniki front, Serbia, France, Great Britain, Maurice Sarraïl, Franchet D’Espèrèy, Georges Clemenceau, Aleksandar Karađorđević, Živojin Mišić.

* biljana.stojic@gmail.com

** Саопштење овог рада је представљено на међународном научном скупу „100 година од пробоја Солунског фронта“ који је 14–16. септембра 2018. одржан у Битољу у организацији Заједнице Срба у Македонији – Месни одбор Битољ и Почасног конзулата РС у Битољу.

Мемоари првог и трећег заповедника савезничке Источне армије (*Armée d'Orient*) Мориса Сараја и Франше Д'Епера су по много чему интересантни за савремену историографију. Компаративна анализа њихових мемоарских записа пружа нам обиље важних и занимљивих података за сагледавање улоге и значаја Солунског фронта у контексту Првог светског рата, али и за поређење различитих војних стратегија које су ова двојица војних стратега примењивали док су били на челу Армије. Морис Сарај је као први заповедник утврдио опсег фронта, док је Д'Еперу припала част да предводи савезничке армије у пробој фронта и коначну победу. Највећи успех Источне армије под командом генерала Сараја била је битка на Кајмакчалану и повратак Срба на тле своје отаџбине, док је победа оставрена на Добром пољу била предуслов за ослобођење остатка Србије, али је истовремено отворила врата за слање трупа преко Саве и Дунава, капитулацију Бугарске, Турске и Мађарске, дугорочно коначном поразу Централних сила.

За почетак, занимљиво је истаћи да мемоари Мориса Сараја који су у оригиналу објављени 1920. никада нису преведени на српски језик, док мемоари Франше Д'Епера написани током 1920-их и 1930-их никада нису објављени на француском већ су први пут угледали светлост дана у преводу на српски језик и то тек 2018. године. Од додирних тачака најважнија је она да су оба команданта на Балкан била послата по казни због пораза које су претрпели као заповедници армија на Западном фронту. Осим ове појединости двојица генерала готово да нису имала других додирних тачака, почев од политичке оријентације, људских особина до начина командовања. Чак се и слика о њима у Србији, оновременој и савременој, дијаметрално разликује: Сарај је био доживљен, а као такав је остао и упамћен, као некомпетентан и арогантан стратег, у свему недорастао положају главнокомандујућег заповедника, док је Д'Епере од првог тренутка побрао све симпатије српских војника, а и данас има истакнуто место у историографији и колективном сећању српског народа. Још за живота био је овенчан највишим ратним одликовањима Србије и Југославије, проглашен за четвртог српског војводу, почасног грађанина Београда, више градова је по њему назвало своје улице, његова биста на Аутокоманди је и данас један од симбола српске престонице.

Генерал Морис Сарај (Maurice-Paul-Emmanuel Sarraïl, 1856–1929)¹ је своје мемоаре почео да пише одмах по повратку са Солунског фронта, у

¹ Генерал Сарај је на почетку рата командовао III армијом, која је била стационирана у околини Вердена. Због слабог отпора, немачка армија је успела да се пробије до Марне.

децембру 1917. године. Највећи део мемоара је завршио до 6. априла 1918, док је остатак допунио за потребе публиковања 1920. године. Сарајеви мемоари никада нису привукли велику пажњу у Србији, како тада тако ни данас. Разлог томе може бити његова непопуларност још током рата која је резултирала бројним личним сукобима са српским официрима, укључујући регента Александра и начелника Генералштаба генерала Петра Бојовића.² Други разлог је наглашена манипулативност, јер је јасно да је Сарај кроз мемоаре желео да оправда своју улогу у Источној армији, односно да оповргне бројне тврдње које су се јавиле док је још био активни командант, да је његова стратегија вођења операција на Балкану била неучинковита. Читањем Сарајевих мемоара одмах се уочава његова потреба да потцрта свој значај у изградњи Источне армије и истакне да су победе остварене под његовом командом биле велике упркос опструкцијама од стране његове домовине, али и од стране савезника на фронту.

Своје успомене генерал Сарај је започео са 22. јулом 1915. године када је у штабу 3. армије у Сент-Менуу примио шифровани телеграм да је смењен са положаја команданта армије. Прво од министра унутрашњих послова Луја Малвија, а затим и од министра рата Александра Милерана, обавештен је да ће заменити генерала Гуроа на месту команданта Експедиционог корпуса за Исток и Дарданеле.³ По сопственом признању, нову дужност је тешко примио. Понуђена позиција је била деградација јер му је као заповеднику армије дато да командује тек једним експедиционим корпусом. Тражио је да се повуче у пензију, али је Милеран категорички одбацио ту идеју. Одбрана Француске и победа у рату били су важнији од повређене сујете једног генерала. После разговора са председником владе Рене Вивијанијем и другим истакнутим политичарима прихватио је ново наименовање као *fait accompli*.⁴

У тренутку када је генерал Сарај именован за новог команданта армије на Истоку, Париз и Лондон су донели одлуку да се Галипољска операција прекине и започне са евакуацијом војске, односно њеним пребацивањем у Солун. Са политичког становишта, напуштање Дарданела била је тешка

Након битке је смењен. После повратка са Балкана био је нераспоређен. Године 1924. сменио је Вејгана на положају високог комесара за Сирију. Са тог положаја је смењен после побуне Друза (1925–1926). Умро је у Паризу 1929. (*Dictionnaire universel des noms propres – Le Robert*, t. IV, Paris 1975, 239).

² Генерал Бојовић је, услед болести војводе Путника, био вршилац дужности 1915–1916, потом 1916–1918 начелник Генералштаба.

³ Général Maurice Sarrail, *Mon commandement en Orient (1916–1918)*, Paris 1920, 7.

⁴ Исто, 8.

одлука за Савезнике. Савезнички експедициони корпус био је практично десеткован, неспособан за наставак борбе. Са друге стране, операција против Турске није значила само војни неуспех, већ је унела велики немир међу муслиманско становништво у Индији, као и у француским и британским колонијама на северу Африке, са реалном опасношћу да колонијалне трупе откажу послушност и окрену се против матица.⁵

Искрцавање француских и британских трупа у солунску луку је почело 5. октобра.⁶ Сарај је из Париза кренуо сутрадан када је и отпочео удружени аустро-немачки напад на Србију.⁷ У међувремену је донета одлука да се експедициони корпус преименује у армију, чиме је, на крају, била задовољена генералова сујета.⁸ Пре Сараја у Солун је стигао генерал Морис Бају, који је тамо пребачен заједно са француским дивизијама са Дарденела. Наређење које је Бају примио 3. октобра гласило је да француске трупе пребачене на Балкан треба одмах мобилисати и концентрисати у правцу Ниша са крајњим циљем да се тамо ставе на располагање српској Врховној команди.⁹ Међутим, Сарај истиче да је проблем за извршење овог наређења био тај да генерал Бају није спремио трупе за марш. Француска 156. дивизија 22. октобра још увек није била у целости пребачена, а од оних које су биле у Солуну само једна брдска батерија је била приправна за покрет. То је потврђивао и извештај српског официра за везу при штабу савезничке војске у Солуну коњичког капетана Мирка Маринковића за кога је Сарај ставио примедбу да је способан војник и да га је лично врло ценио.¹⁰

У одбрану генерала Сараја треба споменути невоље које су савезници имали са Грчком која је категорички одбијала да се савезничке армије искрцају у Солуну и крећу преко грчке територије до Ђевђелије. Грчки краљ Константин, пронемачки настројен, тражио је да се искрцавање

⁵ Исто, Annexes № 2, 302–307.

⁶ Искрцавање Савезника је трајало 5. октобра – 28. новембра. Искрцано је 65.000 француских и 85.000 британских војника (Commandant M. Larcher, *La Grande guerre dans les Balkans. Direction de la guerre*, Paris 1929, 80; Žozef Žofir, *Ratni memoari*, Beograd 1956, 420).

⁷ G. Sarrail, *nav. delo*, 15.

⁸ Одлука о преименовању експедиционог корпуса у армију је донета на састанку одржаном 28. септембра 1915. (G. Sarrail, *nav. delo*, 8–9; Милан Ж. Живановић, *О евакуацији српске војске из Албаније и њеној ревизији на Крфу (1915–1916) према француским документима*, Историјски часопис XIV–XV (1963–1965) 231, 234; Biljana Stojić, *French military missions in Serbi during 1915*, *The Great War in 1915*, ed. Dalibor Denda, Mario Christian Ortner, Belgrade 2017, 256–275).

⁹ G. Sarrail, *nav. delo*, 17.

¹⁰ Исто, 18.

Антантиних снага одложи до 18. октобра до када је требало да Грчка изврши потпуну мобилизацију своје војске.¹¹ Савезници су почели искрцавање уз сагласност председника грчке владе Елефтериоса Венизелоса, франкофилски оријентисаног. Ипак, Француска није желела да преко њега даље врши велики притисак на краља да га овај не би уклонио са власти. Уместо тога, Србији је из Париза саветовано да сама ургира у Атини и да се позиве на уговор о савезу из 1913. године и да по том основу покуша да издејствује дозволу за покрет савезничких трупа преко грчке територије до Србије.¹²

Међутим, оно што се Сарају може ставити на савест јесте да је кривицу због два неуспешна спајања савезничке и српске војске, 19. октобра и 3. новембра бацио не на неприпремљеног генерала Бајуа или на Грке већ на Србе. Тврди да су Срби били ти који су променили првобитни план и да долазак савезничке војске у Ниш никада није био договорен, већ да је само била обећана подршка Савезника операцијама српске војске.¹³ Даље истиче да је лично трпео велики притисак генерала Путника и капетана Маринковића, али да његов задатак као заповедника савезничке војске није био да „испуњава локалне потребе“, што је био захтев Србије за слањем савезника на територију Србије. Још наводи да је његова лична процена била да би даље ангажовање савезничких трупа на северу

¹¹ Константин I (1913–1917 и 1920–1922). У сарадњи са Венизелосом Савезници су у јуну 1917. извршили пуч којим су оборили Константина и довели на престо његовог сина Александра. Када је Александар преминуо од сепсе, Константин се вратио на власт.

¹² *Велики рат Србије за ослобођење и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца*, књ. 8, 1915. година. *Први период, Војно-политичке припреме*, Главни Ђенералштаб, Београд 1926, Војни изасланик у Лондону – Врховној команди, Бр. 55 од 1. октобра (<https://prvisvetskirat.rs/biblioteka/veliki-rat-srbije-za-oslobodjenje-i-ujedinjenje/knjiga-osma-1915-godina/oktobar-1915-situacija-od-1-do-3/?script=lat>, погледано 30. 03. 2020).

¹³ Ову Сарајеву тврдњу лако оповргавају депеше коју су размењиване између српске Врховне команде и Министарства војног. Обе инстанце су од почетка октобра слале наређења трупам Нових области и команданту Моравске дивизије стационираном у Нишу да се побрину за смештај савезничких трупа, да им се обезбеди довољно дрва, сламе и осталих потрештина. Смештај је требало обезбедити у Нишу и околним селима, јер се очекивао улазак Бугарске у рат и протезање фронта у потезу Ниш–Скопље. Дата је препорука да се за сваки случај обезбеди привремена исхрана трупа, пре свега осигура снабдевање хлебом, док савезничка интендатура не пристигне и успостави свој систем снабдевања. Сасвим је сигурно да Србија не би предузимала мере за прихват савезничких војника самоиницијативно, већ у сагласности са владама Француске и осталих савезника (*БРС*, књ. 8, Министар Војни – Врховној команди, Пов. Бр. 6725 од 1/14. октобра; Врховна команда – Министру Војном, ОБр. 21305 (<https://prvisvetskirat.rs/biblioteka/veliki-rat-srbije-za-oslobodjenje-i-ujedinjenje/knjiga-osma-1915-godina/oktobar-1915-situacija-od-1-do-3/?script=lat> , погледано 30. 03. 2020).

Македоније било „пре авантура“ него права војна операција.¹⁴ Из тог разлога је после другог неуспеха донео одлуку о повлачању армија у солунску луку. Та одлука, као и два покушаја крајње неубудљиве демонстрације моћи, не само да нису заплашила бугарску армију већ су произвела супротан ефекат. Рачунајући да ће се борити и са српском и са савезничком војском, Бугарска је све снаге усмерила ка Македонији коју је у кратком року ставила под своју контролу. Уласком бугарских трупа у Скопље 23. октобра пресечена је свака веза између српске и савезничке армије. Покушај генерала Бојовића да пресече непријатељску линију 16–20. новембра завршио се поразом који је Србију приморао да тражи спас повлачењем преко албанских и црногорских планина у правцу Јадранског мора.¹⁵

Као што негира одговорност за слом српске државе у јесен/зиму 1915. године, Сарај категорички негира и оправданост оптужби да није довољно познавао терен, као ни односе међу балканским државама и да је пропустио прилику да заузме Битољ и ту се стратешки утврди. Са своје стране, Сарај истиче да није могао дуготрајније да ангажује трупе на северу Македоније због отвореног непријатељства Грка и њиховог недефинисаног односа према Савезницима. Са његове тачке гледишта приоритет је био да се осигура војнички логор у Солуну, те је његова одлука о повлачењу и утврђивању била сасвим исправна.¹⁶

Долазак српских трупа у Солун (мај – април 1916) био је нови кризни период за Источну армију и њеног заповедника. Генерал Сарај и генерал Пијарон де Мондезир, шеф француске мисије за реорганизацију српске војске на Крфу, гајили су антипатије један према другом још из времена пре рата. Мондезировим доласком у Солун њихова лична нетрпељивост је кулминирала у отворен сукоб. Сарај се 2. априла обратио писмом француском Врховном генералштабу у коме је истакао да за Мондезира нема места у војсци под његовом командом.¹⁷ Уместо Мондезира његов заменик, пуковник Души, именован је за официра за везу у Солуну.¹⁸ Сарај није дао никакво објашњење за непријатељство према Мондезиру, као што је и у многим другим ситуацијама остао контрадикторан. Говорећи о доласку српског краља Петра у Солун 1. јануара 1916. године

¹⁴ G. Sarraïl, *nav. delo*, 18, 20.

¹⁵ B. Stojić, *French Military Missions in Serbia during 1915*, 256–276.

¹⁶ G. Sarraïl, *nav. delo*, 64–65; 84; Annexes № 23, 345.

¹⁷ Исто, 87.

¹⁸ Мондезир је опозван 23. априла и наименован за нову мисију у Румунији, која је на крају била отказана. За мисију при српској војсци био је похваљен од стране председника владе и министра рата (Service Historiques de la Défense (SHD), Dossier personnel du Piarron de Mondésir, 9 Y d 649).

пише да је са великим поштовањем дочекан од стране Грка, у чије пријатељство Срби не треба да сумњају. Са друге стране, на много места говори о „грчким интригама“, одбијању Атине да дозволи српској војсци долазак у Солун копненим путем преко грчке територије, као и то да је српској војсци дао место за подизање кампа удаљено од града да би избегао инциденте на улицама Солуна, као и могуће сукобе са локалним грчким становништвом.¹⁹

Од свих тема које је покренуо Сарај је, ипак, највише пажње посветио разматрању оптужби за слабу ефикасност армије под његовом командом. У вези са тим наводи да је главни кривац томе била подељена команда, а не он лично. Наиме, иако је он био главнокомандујући Источном армијом, британска армија је од почетка суштински била независна. У пракси је то значило да се Сарај и генерал Брајан Махон нису много слагали, а о доношењу заједничких одлука није било ни говора. Сарај истиче да је британским трупама у Солуну у стварности командовао лорд Херберт Киченер из Лондона и да је тај диспаритет стање на балканском фронту чинио абнормалним.²⁰ Ситуација се додатно искомпликовала доласком српске армије, која је такође била полусамостална, под заповедништвом регента и свог официрског кадра.²¹ Сарај се у мемоарима жалио да није имао пуну ингеренцију над Србима којима је суштински координирао командни штаб у Шантијеу. У једном тренутку је свој положај и читаву ситуацију описао као „неподношљиву“.²²

Колико год да је командна ситуација била сложена, несумњиво да ју је Сарај додатно компликовао личним сукобима. Премда на више места тврди да је неспоразуме са српским регентом игнорисао из других савремених сведочанства знамо да то није истина. Није пропустио ниједну прилику да одговорност за било какав пропуст пребаци на регента или генерала Бојовића. Према његовом тумачењу српска војска је у августу 1916. године претрпела тешке губитке јер регент Александар није стриктно спроводио његове наредбе. Регентова фрустрација, пише Сарај, произилазила је из чињенице да није ефективно могао да командује својом војском, већ је фигурирао само као њен номинални заповедник.²³

¹⁹ G. Sarraïl, *nav. delo*, 86–87; 93.

²⁰ *Исто*, 129.

²¹ Према евиденцији француске Врховне команде после реорганизације на Крфу српска војска је имала 147.000 војника. Током реорганизације, закључно са трансфером војске у пролеће 1916, умрлих и несталих српских војника било је регистровано 34.500 (SHD, GR 16 N 3028, № 6).

²² G. Sarraïl, *nav. delo*, 130–131.

²³ *Исто*, 142–143.

Овај пример, али и бројни други доказ су да је Сарај био опседнут идејом да му се команданти армија у саставу Источне армије покоравају, тврдио је да му раде иза леђа и на своју руку организују операције. Вероватно у овим тврдњама лежи срж његове неомиљности међу савезничким војницима. Уместо да сарађује и саслуша друге заповеднике, Сарај се током 27 месеци колико је био на челу Источне армије пре одлучивао за ауторитативне мере, жалбе, опомене и неретко смењивање непослушних. Са висине и са омаловажавањем гледао је на друге армије. На више места пише о „глупости“ Грка и неспособности Срба. Своје мемоаре је закључио огорченим коментаром да због „таквих“ савезника није могао да у потпуности одговори на задатке који су били постављани пред њега: „Италијани су напустили Солунски фронт и прешли у Албанију, Срби су по сваку цену желели да поврате макар стопу изгубљене отаџбине“. Ипак, сумирајући целокупно ратно искуство упркос свим проблемима: непослушности савезничких армија, опструкцијама из Француске, мањку артиљерије, Сарај своје мемоаре закључује речима да је постигао завидан успех. На крају његовог мандата Источна армија је контролисала западну Македонију, део Србије са Битољем, Каза де Корицу са предграђем Подградец.²⁴

Последњи сегмент својих успомена Сарај је посветио разматрању теорије да се око Источне армије градио својеврстан „зид ћутања“. Поводом тога каже да новине у Француској од првог тренутка, осим кратких саопштења, нису поклањале велику пажњу дешавањима на Истоку, а то ћутање јавности у Француској, истиче Сарај, било је у потпуном нескладу са успесима и победама које је Источна армија свакодневно постизала. Даље истиче да су, упркос неравноправном третману, победе Источне армије под његовом командом у послератној Европи међу војним стручњацима биле признате као непобитна историјска истина.²⁵ Сарај не даје конкретно објашњење за такво ћутање, а нешто касније његов наследник Д'Епере ће га оптужити да је он први који је у Француској почео да гради репутацију Источне армије као заборављене војске.²⁶ Једном стављена под светло сумње, обезвређивање постигнућа Источне армије никада није престало, напротив свој пун опсег достићи ће после рата.

²⁴ G. Sarraill, *nav. delo*, 291–292.

²⁵ Исто, V–VI.

²⁶ Франше Д'Епере, *Мемоари. Солунски фронт, Србија, Балкан, Централна Европа 1918–1919*, прир. Војислав Павловић, Нови Сад 2018, 48.

Док је величао себе и своје успехе, вешто је прећутао чињеницу да је у тренутку смене, у децембру 1917. године, био у сукобу са готово свим савезничким заповедницима, а да се Источна армија налазила пред распадом. Британци су у више наврата тражили његову смену, али је француска Врховна команда те захтеве игнорисала. Тек ће се пети председник владе и министар рата Жорж Клемансо, који је на власт ступио у новембру 1917. године, одговорити на учестале захтеве Савезника и извршити комплетну реорганизацију француске војске како на истоку тако и на западу. Одмах је опозвао Сараја и у Солун уместо њега послао генерала Алфреда Гијому.²⁷

Од првог тренутка именовања новог команданта знало се да је генерал Гијома само прелазно решење. У светлу нарушених међусавезничких односа Французи су одлучили да у Солун пошаљу официра са добром репутацијом и командним способностима. Генерал Гијома се задржао на положају главнокомандујућег непуних пола године. Почетком јуна 1918. године је по хитној процедури враћен у Париз. Тада је у Солун послат Франше Д'Епере (Louis Félix Marie François Franchet d'Esperey, 1856–1942).²⁸

Још од времена када су Французи тек разматрали идеју отварања балканског фронта за своје операције, генерал Франше Д'Епере је био виђен за команданта. Два пута је разматран за ту позицију, а из трећег пута и наименован. За Балкан су га препоручивале две ствари: познавао је простор, јер је после завршене италијанске војне академије у Модени и кадетске школе у Трсту 1899. године имао прилику да пропутује кроз Далмацију, Босну и Херцеговину и Албанију. На том путовању се интересовао за војна питања, али и за школски систем, историју, географију и расположење становништва.²⁹ Захваљујући овом пропутовању он је 1914. године међу првима препознао значај балканског фронта за који је израдио план савезничког десанта. Идеју је на карти оживотворио његов начелник Генералштаба пуковник Шарл Лардмел. Д'Епере је тада био командант 5. армије и у том својству је идеју о балканском фронту 6. октобра 1914. године изнео председнику Републике Ремону Поенкареу током његове инспекције трупа. Према том нацрту требало је да он буде први заповедник војске.³⁰ У

²⁷ В. Стојић, *Georges Clemenceau and creation of Yugoslavia*, Крај Великог рата: војне операције и мировни уговори/The End of the Great War: Military Operations and Peace Treaties, ур. Александар Раствоић, Београд 2020, 235–256.

²⁸ Ф. Д'Епере, *нав. дело, Белешка о аутору*, 229–230.

²⁹ В. Павловић, *Франше Д'Епере, командант савезничких армија на Солунском фронту 1918–1919*, Нови Сад 2018, 12.

³⁰ Commandant M. Larcher, *нав. дело*, 80; В. Стојић, *French military missions in Serbia during 1915*, 256–275.

тој прелиминарној фази идеја генерала Д'Еперea није била до краја разрађена јер је остављао две опције око места где треба искрцати савезничку војску: Солун или обала Дунава. Заједничко обема опцијама било је учешће не само Србије, већ и других балканских држава: Грчке, Румуније и Бугарске које су у датом тренутку биле неутралне. Да би операција била успешна Д'Епере је предвиђао неопходност ангажовања 400–500 хиљада француских и британских војника. У оба случаја циљ је био исти – угрожавање Централних сила из позадине са правцем напредовања ка Будимпешти и Бечу. Поенкаре је идеју одобрио као валидну, па је она даље презентована председнику владе Ренеу Вивијанију и Аристиду Бријану, тадашњем министру правде, који су јој, као и Поенкаре, дали зелено светло. Међутим, њеном извршењу су се најоштрије супротставили начелник француског Генералштаба генерал Жозеф Жофр и британска Врховна команда.³¹ Слањем експедиционог корпуса на Галипоље, први покушај доласка Д'Еперea за команданта Источне армије је пропао.³²

Други пут је Д'Епере био у најужем избору за команданта Источне армије у децембру 1917. године. Жорж Клемансо је намеравао да Д'Еперea пошаље на Балкан одмах након Сарајеве смене. Постоји неколико верзија зашто до овог наименовања није дошло. У својим мемоарима Д'Епере је навео да није прихватио понуду из политичких разлога. Себе је декларисао као ројалисту и католика, док је Сарај био политички лево оријентисан. На Клемансоову понуду је одговорио речима да би та смена била погрешно протумачена у читавој јавности и да би у Народној скупштини сигурно било злурадих коменатра да „клерикалци дижу главу док се жртвују републикански официри” и сличних. После те изјаве, Клемансо је, наводно одустао, и у Солун послао генерала Алфреда Гијому.³³

У мемоарима Ремона Поенкареa налазимо другачије објашњење овог случаја. Поенакре тврди да је генерал Фердинанд Фош био против слања Д'Еперea у Солун уз образложење да „он од почетка рата није дао ниједан доказ своје способности; а у Солун треба послати доказаног команданта какви су Антоан или Гијома“. Клемансо је на ову опаску одговорио да је „Солун изгубљен“ и да тамо никако не треба слати добре генерале. Фош

³¹ Raymond Poincaré, *Au service de la France – Neuf années de souvenirs. Les tranchées 1915*, t. VI, Paris 1930, 1–2; Commandant M. Larcher, *nav. delo*, 39–41; B. Stojić, *French military missions in Serbia during 1915*, 256–275.

³² В. Павловић, *нав. дело*, 31–32.

³³ Исто, 34.

је на то одговорио да Француска више нема избора и да мора да одржава Солунски фронт осим ако не жели да стратешки изузетно важну поморску базу и фронт препусти Немцима. Фошов став је подржао и министар за поморство. Генерал Филип Петен, који је у мају 1917. сменио генерала Жофра са места главнокомандујућег француске војске је, на крају био тај који је преломео да се Гијома, а не Д'Епере пошаље у Солун, што су остали прихватили.³⁴

Иако се на положају главнокомандујућег Источне армије задржао кратко, Гијоми се приписује заслуга да је на Солунском фронту применио искуства из Марока у погледу развоја самосталне пољопривредне производње са циљем смањења трошкова превоза жита и осталих намирница.³⁵ Иако је идеја била врло корисна и од помоћи у регулисању система снабдевања, Клемансо је наставио злурадо да војнике Источне армије назива „Солунским баштованима“, „забушантима на Истоку“, а Солунски фронт „фронтом за траћење војника и новца“.³⁶ Клемансо је делио мишљење већине француских официра да ће рат бити одлучен на Западу. Међутим, невоља по Источну армију је била та да је била подређена Министарству рата, а не француском Генералштабу као што је био случај са другим армијама, те је Клемансо као министар рата био главни који је одлучивао о њеној судбини. Након што је Гијома консолидовао фронт, Клемансо је због лоше ситуације у Француској одлучио да га почетком јуна опозове и постави за команданта одбране Париза, а да у Солун пошаље новог заповедника.³⁷

У тренутку поновне смене заповедника Источне армије, Француска се на Западном фронту носила са последицама великог пораза у бици код *Пута Дама* 27. 5 – 3. 6. 1918 (*Chemin des Dames* или Друга битка код Ена или *Офанзива Нивел*). Последица битке била је та да је немачка војска продрла до Марне као и 1914. године. Савезничким трупама је командовао генерал Фош, који је у одсудном тренутку битке одлучио да армијске резерве из Д'Епереве групе армија север пребаци на британски део фронта, а то се убрзо показало као кобна грешка која је одлучила исход битке. Окривљујући Д'Епереа за пораз Клемансо му овог пута није оставио избор. Прекоманда на Балкан била је његов Лимож.³⁸ Д'Епере је

³⁴ Raymond Poincaré, *Au service de la France – neuf années de souvenirs, L'année trouble 1917*, t. IX, Paris 1932, 402–403.

³⁵ Colonel F. Feyler, *La Campagne de Macédoine 1917–1918*, Genève 1921, 12.

³⁶ *Исто*, 12–13.

³⁷ B. Stojic, *Georges Clemenceau and creation of Yugoslavia*, 235–256.

³⁸ Током Великог рата официри који се нису добро показали у борби кажњавани су тако што су слати у гарнизон стациониран у Лиможу, далеко од линије фронта (Ф. Д'Епере,

одговорио Клемансоу да прекоманду на Балкан не види као своју казну јер ће на Солунском фронту бити самосталан, док је на Западном имао надређене.³⁹ Франше Д'Епере је био тип војника који је настојао да се не меша у политику, као и у интриге било које врсте. Било је опште познато да се није слагао са генералом Фошом, сматрајући га одговорним за пораз у бици код *Пута дама*. У мемоарима је записао да је тек после рата сазнао да је Фош био главнокомандујући заповедник на свим европским фронтовима, као и то да није знао да је у Версају постојало посебно тело које се звало Високи ратни савет у коме је Француску заступао генерал Белин. Ова недоследност у понашању Клемансоа и Врховне команде била је јасан показатељ да је још током рата извршена сегрегација међу командантима, што се у пуној мери видело после рата, када су официри са Западног фронта слављени као хероји, док је допринос официра са осталих фронтова био обезвређен.

За нову дужност генерал Д'Епере је имао свега три дана припрема које је искористио за сусрете са Клемансоом, Поенкареом, Пишоном и другим члановима владе. Судећи према мемоарским белешкама ни од једног није добио информације о стању фронта у Македонији, нити о циљевима операције коју треба да води. Сви су били заокупљени ситуацијом на Западном фронту, чиме му је јасно стављено до знања да је фронт на Балкану другоразредан.⁴⁰ Ако му политичке околности у Француској нису ишле на руку, оне на Солунском фронту свакако јесу. Мало пре његовог доласка у Солун дошло је до смене на челу српске Врховне команде. Генерала Петра Бојовића сменио је генерал Живојин Мишић. Бојовић је нескривено критиковао тактику Савезника да се предузимају мањи напади ограниченог дејства. Више пута је отворено истицао да су такве операције штетиле српској војсци која није имала резерве да попуни бојне редове. За Бојовића је била неприхватљива и Гијомина идеја да се прошири српски део фронта (од планине Бистрице до средине завоја Црне реке), са циљем да се на тај начин створе неопходне резерве.⁴¹ Односи између Бојовића и Гијоме су у једном тренутку постали толико затегнути да је Виконт де Фонтене, француски посланик при српској војсци отворено тражио Бојовићеву смену.⁴² За планове новог заповедника Источне армије показаће се да је војвода Мишић био далеко боље

нав. дело, „Извештај капетана Де Монтегидеа о његовој мисији у Паризу септембра 1918.“, 34, 158).

³⁹ В. Павловић, нав. дело, 14. Ф. Д'Епере, нав. дело, 34.

⁴⁰ Ф. Д'Епере, нав. дело, 36, 39.

⁴¹ Исто, 49.

⁴² В. Павловић, нав. дело, 16.

решење. Двојица официра су лако пронашла заједнички језик и њихова добра сарадња несумњиво је била камен темељац победе на Добром пољу.

На солунском пристаништу је 18. јуна новог команданта дочекао заповедник француске армије Пол-Проспер Анри, који је до његовог доласка вршио дужност главнокомандујућег, заповедник британске армије генерал Џорџ Френсис Милн, војвода Живојин Мишић, генерал Шарл Антоан Шарпи, начелник штаба савезничких снага и читав врховни штаб.⁴³ По унапред договореном протоколу, Д'Епере је прво посетио српског регента Александра, па се тек онда сместио у просторије које је Сарај одабрао у згради бившег бугарског конзулата.⁴⁴

О својим претходницима на положају главнокомандујућег Д'Епере је на почетку афирмативно писао да су то били „интелигентни људи који су знали да командују.“ Ипак, тој позитивној оцени додавао је и личне примедбе попут оне да је „Сарај био хендикепиран својим политичким пријатељствима.“ Иако је био велики пријатељ маршала Жофра, који га је видео као свог наследника, британска и италијанска влада нису имале превелико поверење у њега, већ су га сматрале првенствено политичарем, па тек онда војником. За генерала Гијому је ставио сличну примедбу да је у Солун дошао као Клемансоов човек од поверења. Урадио је доста, Д'Епере му у томе одаје признање, пре свега на ојачању војске у којој је поставио добре основе за даље акције. Његов напор је био дезавуисан поразом савезника у мају/јуну 1918. године на Западном фронту што је приморало Француску и Велику Британију да повуку један део снага са Балкана.⁴⁵ Ипак, као и за Сараја и за Гијому истиче да је човек са великим политичким амбицијама и да је за њега положај у Солуну одувек био само прелазно решење, што се и потврдило његовим експресним наименовањем за команданта одбране Париза.⁴⁶

Прва на списку Д'Епереових обавеза у Солуну била је провера бројног стања и војне способности српске војске.⁴⁷ У штаб српске Врховне

⁴³ Ф. Д'Епере, *нав. дело*, 44; *ВРС*, књ. 26, 1918. година. *Рововска војна српске војске на Солунском фронту. III период рововске војне, Припреме за офанзиву*, Главни Ђенералштаб, Београд 1935, Од наредника ађутантског одељења Врховне Команде, Актом А.Ђ.Бр. 14798 од 16. јуна 1918. год. 23.

⁴⁴ Ф. Д'Епере, *нав. дело*, 44.

⁴⁵ *Исто*, 48.

⁴⁶ *Исто*, „Извештај капетана Де Монтегидеа о његовој мисији у Паризу септембра 1918.“, 150–151.

⁴⁷ Чињеница да је прво посетио српску војску и током припреме операције јој посвећивао више пажње, изазивала је негодовање осталих савезника. Посебно су Грци били завидни. Сматрали су да је нови командант „и сувише наклоњен Србима“ (*ВРС*, књ. 26, III, Од шефа службе безбедности Актом Пов.Бр. 1164 од 2. јула 1918. год, 116–117).

команде у Флоки стигао је 28. јуна увече. Са њим је у пратњи био војвода Мишић кога је описао као „врло Србина иако је био ожењен Аустријанком“. Приликом сусрета на осматрачници на Јелаку регент је француског генерала одликовао Орденом Великог крста Белог орла.⁴⁸ У разговору са регентом и Мишићем 30. јуна, после испитаног терена, Д'Епере је донео одлуку да неће предводити армију у још једну локалну операцију каква је била Скра де Леген, већ у одлучан напад у коме ће српска војска ојачана са два француским дивизијама бити претходница. У допису који је 6. јула доставио војводи Мишићу стоји: „Ситуација захтева, да српска војска подржана од целокупних Савезничких снага, уђе одлучно у једну битку, чији успех ће је пренети на рођено тле“. Предуслови за операцију таквог обима су испуњени, како стоји у допису: „Морал бугарског народа и војске, изгледа да је већ озбиљно начет. Ова последња ће се наћи остављена самој себи, услед одласка готово целокупне снаге немачких делова, који су сачињавали њен најчвршћи костур. Немачка, потпуно ангажована у Француској, евентуално ће бити у стању да Бугарској пружи само задоцнелу и недовољну подршку“.⁴⁹ За главни правац напада одређен је коридор Добро Поље – Кравица – Обла Чука – Борова Чука – Ветерник – река Сушица.⁵⁰ О детаљима договора Д'Епере је у дневник записао: „Када сам најавио Србима да ћу одменити Моравску и Тимочку дивизију, њихове пешачке ексадроне и Прилепски одред и да ћу им поред све расположиве француске тешке артиљерије дати и две француске дивизије, они су се одушевили. Мишић ме пита да ли ће две француске дивизије бити под његовом командом. На мој позитиван одговор Регент устаје и без речи ми стеже руку. Договор је склопљен.“⁵¹

Нови сусрет са регентом и војводом Мишићем догодио се 7. јула. Том приликом је усвојен коначни план операције. Мишић га је убеђивао да први задатак мора бити освајање врха Козјака, после чега би Савезници држали све висове и напредовање би било олакшано. Д'Епере је записао да Мишић „проповеда већ увереном човеку“ јер је и сам делио исто мишљење и био је одлучан да не понови исте грешке које су начињене код Араса 1915. и на Соми у јулу 1916. године.⁵² Одлучивши се за овај план, Д'Епере је донео одлуку да игнорише препоруку Високог ратног

⁴⁸ Ф. Д'Епере, *нав. дело*, 57.

⁴⁹ ВРС, књ. 26, III, Од команданта савезничких војска Актм Бр. 4439/3 од 6. јула 1918, 96–97.

⁵⁰ Исто, Наређења (извештаји) Врховне команде Актм Стр.Пов.Обр. 26543 од 8. јула 1918. год., Команданту II армије, 112.

⁵¹ Ф. Д'Епере, *нав. дело*, 59.

⁵² Исто, 61.

савета из Париза који му је налагао да пре велике офанзиве организује серију мањих напада са циљем да се непријатељски фронт постепено пробија. Одлучно се супротставио овој идеји, сматрајући да се „делимичним офанзивама постиже само то да гину најхрабрији и да се троши муниција“. Његова процена је била да је расположива артиљерија довољна за један јак продор, али не и за неколико мањих. Уместо малих напада високог интензитета дуж читаве линије фронта, Д'Епере је усвојио стратегију јединственог напада на само једну тачку прекида и то свим расположивим средствима. Када се фронт пробије трупе из друге линије ће „раширити рану“, али никако да војска напредује у рукавцима као што се то чинило у биткама на Западном фронту. Једном када се стигне на отворен фронт војску треба каналисати упутствима, али не и ограничавати њено напредовање дневним или дводневним наређењима као што је то чинила француска Врховна команда септембра 1914. године, што је за последицу имало губитак предности коју је француска војска стекла након победе на Марни.⁵³ Премда је у француским војним и политичким круговима владало уверење да генерал Д'Епере током читавог рата није дао потврду своје способности, пажљива припрема и анализирање свих претходних ратних искустава у склопу припреме за пробој Солунског фронта говорили су супротно. Д'Епере је пажљиво проучио све претходне војне маневре, свестан пропуста које је успео вешто да елиминише, а да добре тактике инкорпорира у свој највећи ратни план. Успешност његовог плана само су потврђивале речи које је рекао Клемансоу пре пута на Балкан, да је његова предност као заповедника Источне армије самосталност у одлучивању.

Недуго потом, 4. августа, срео се и са војводом Степом Степановићем, командантом 2. српске армије, која ће одиграти одлучујућу улогу у пробоју. За њега је Д'Епере рекао да је „препреден сељак који има врло застареле идеје о војним питањима, али који ће лако прихватити моје измене његових наредби“. Још је додао занимљиву појединост да је Степановић обновио све православне цркве на територији коју је контролисао, али да се то није допадало Грцима који су га оптуживали да славизира њихову земљу.⁵⁴

Као војника, без политичких амбиција, Д'Епереа је код српских официра одушевљавала иста црта, као и строгост, оштрина и одлучност. За њега су те особине биле знак да су то људи „без претензија, спремни да прихвате наређења која добију“. Био је импресиониран њиховом

⁵³ Ф. Д'Епере, *нав. дело*, 62.

⁵⁴ *Исто*, 73.

штедљивошћу у ратном материјалу. Једна британска инспекција је утврдила да српски војници радије носе старе, похабане униформе, а да нове држе закаључане у магацинима.⁵⁵

У ових неколико примедби лежи и објашњење зашто је Д'Епере одлучио да се у предстојећој операцији ослони на српску војску, далеко више него што су то Сарај и Гијома икада и помислили. Међутим, његова будућа перјаничка армија није била без мањкавости. Током обиласка трупа уочио је да Срби, осим војника, немају других есенцијалних елемената за офанзиву. Недостајала им је обавештајна служба, авиони којима би надгледали терен, топографска служба је споро радила, што је све негативно утицало на оперативно спровођење у праксу договора који су Д'Епере и Мишић склопили почетком јула.⁵⁶ У интересу планиране операције било је да се недостаци отклоне, као и да се склоне у страну „притворни, лењи, горди, осредњи официри“. Д'Епере помиње извесног пуковника Х. који је јавно говорио да се боји Немаца и тиме уносио немир међу своје војнике. У циљу подизања ефективности, Д'Епере је наишао на пуну подршку и разумевање регента и уз његову сагласност је једног од својих заменика Трусона поставио у српски главни штаб, генерал Бину је преузео команду над артиљеријом, док је по један виши артиљеријски официр био постављен код команданта артиљерије сваке српске армије.⁵⁷ Француску топографску службу је упослио да отклони недостатке у раду српске и дао јој задатак да изради карту која ће бити коришћена приликом напада. Карта је била неопходна за деловање против непријатељских батерија, а једина коју су његови претходници користили била је аустријска, препуна непрецизности и самим тим неупотребљива за озбиљан рад. Сматрао је да је предузет труд вредан сваког напора, јер је српским војницима била потребна само подука.⁵⁸

Велико олакшање у спровођењу договореног плана имала је добра сарадња између Д'Епера и британског генерала Милна. Д'Епере га је описивао као „савршено васпитаног и врло коректног човека“. Наводи да је са њим увек био у најбољим односима и поред нејасног командног положаја о коме га пре поласка у Солун француско Министарство рата није ни обавестило.⁵⁹ Упркос доброј сарадњи, у предстојећем нападу Д'Епере није много рачунао на британску армију. Разлог томе била је

⁵⁵ Исто, 61, 74–75.

⁵⁶ Ф. Д'Епере, *нав. дело*, 75.

⁵⁷ ВРС, књ. 26, III, Од команданта Савезничких војска Актом Пов. Бр. 4451/3 од 7. јула 1918. год., 106–111.

⁵⁸ Ф. Д'Епере, *нав. дело*, 76–77.

⁵⁹ Исто, 77.

генерално велика небрига Британаца који су имали за циљ да у потпуности повуку своје трупе са Балканског фронта. Од некадашња 72 активна батаљона, Д'Епере је затекао свега 36 који су били слабо попуњени људством и у којима је велики број војника служио дуже од две године.⁶⁰ Једино је артиљерија била нетакнута и моћна. Према плану британска војска је требало да пређе у напад једино у случају да француско-српски пробој не успе, и то са циљем да запречи долину Вардара, односно да спречи 1. бугарску армију да пошаље појачање 11. немачкој армији.⁶¹

Август је био месец завршних припрема за предстојећи напад. Д'Епере је на терену обилазио све војске у саставу Источне армије. Највише пажње посвећивао је оним трупама које су биле одређене за претходницу напада. Завршни тренутак била је прерада операцијског плана војводе Степановића. Тај задатак је 24. августа Д'Епере преузео на себе. Сматрао је да Степановићевом плану „недостаје једноставност”. Степановићеве наредбе су у великој мери подсећале на оне које је француска војска користила у бици за Арас. Према изворном Степановићевом плану дивизије које врше пробој фронта требало је телефонски да се јаве главном штабу чим заузму договорени положај, и тек онда би дивизије одређене за наставак напада добијале наређење да крену. Д'Епере је у овом плану видео велики пропуст јер су се резервне дивизије налазиле у подножју планине и да би стигле на положај претходнице требало је да савладају висинску разлику од 1.200 до 1.300 метара што је значило 4–5 сати марша. Довољно времена да непријатељска резерва интервенише и потисне претходницу са освојених положаја. Уместо тога, Д'Епере је одредио да дивизије које настављају напад морају бити тик иза дивизија које праве пробој, а генерали обеју група дивизија морају имати исто командно место. Тиме би се отклањала могућност прекида телефонских веза или неспоразума у комуникацији, али и штедело време. Чим прва група дивизија направи пробој и заузме положај, дивизије у резерви без новог наређења кренуће у напад. Захваљујући таквом распореду, Д'Епере је сматрао, а што се доказало у пракси, да Југословенска дивизија може да освоји врх Козјака пре доласка немачко-бугарске резервне дивизије.⁶²

Почев од 1. септембра Срби су појачали притисак на Д'Епереа да се почиње са офанзивом јер су се плашили промене времена у планини.

⁶⁰ Француска је 18. августа 1917. донела закон да због климатских тешкоћа сви они који су 18 месеци провели на Балкану имају право да се врате у Француску. То је био тзв. Муријеов закон (В. Павловић, *нав. дело*, 17).

⁶¹ Ф. Д'Епере, *нав. дело*, 78, 86.

⁶² *Исто*, 81.

Иако је лично желео да изађе у сусрет њиховим хтењима, Д'Епере је био спутан од стране Париза, Лондона и Рима. Шест недеља је чекао на појачање, као и на потребну дозволу да крене у напад. У Солун је 3. септембра стигла мисија Мазур састављена од два интенданта и четири виша официра, која је била послата са задатком да провери стање људства. Са војног аспекта Д'Епере је ову мисију оценио као безначајну. У дневник је записао да се таква врста мисија додељивала пријатељима који су за учешће у њима добијали велике дневнице и који су тиме желели само да одају утисак учешћа у рату.⁶³

Дуго чекано одобрење Савезника за почетак операције коначно је стигло 10. септембра. У допису је стајало да се са операцијом може почети када то главнокомандујући генерал сматра за сходно. Д'Епере је одмах одредио 14. септембар у 8 часова за почетак артиљеријске припреме, а 15. у 5. 30 за почетак пешадијског напада.⁶⁴ Ноћ пред почетак артиљеријске припреме Клемансо је Д'Епереу упутио телеграм следеће садржине: „Јасно вам је да ће акција која сутра треба да почене бити предузета искључиво на вашу личну одговорност“. Д'Епере је телеграм спалио на пламену свеће и присутном капетану Пишерију који је дешифровао телеграм рекао: „Без измене у мојим наређењима“.⁶⁵ Сећајући се ове епизоде, Д'Епере је у дневник записао да је савезничка армија у Солуну имала улогу сиромашног рођака у оквиру Антанте, али је, упркос свему, била одлучна да иде у офанзиву. Одлука и процене биле су на месту. Операција је добро напредовала, српске и француске јединице су у потпуности испуниле своје циљеве, за разлику од грчких и британских које су трпеле поразе и губитке. Ипак, Д'Епере је 22. септембра задовољно могао да у свој дневник запише да се „у ваздуху осећа победа“.⁶⁶

Занимљиво је да, упркос свим предострожностима, операција од 15. септембра није остала тајна за Бугарску и Немачку. У то се Д'Епере уверио приликом посете Софији током новембра. Видео је извештаје који су упозоравали Бугарску да ће Источна армија напасти долином Моглена око 15. септембра. Д'Епере је приметио да је та чињеница врло иронична, јер је он операцију припремао у највећој тајности, али да је одобрење за њу морао да добије од двадесетак генерала и начелника штабова који су

⁶³ Исто, 82.

⁶⁴ Ф. Д'Епере, *нав. дело*, 85; ВРС, књ. 26, III, 3; ВРС, књ. 27, 1918. година. Офанзива. Први период, Добропољска битка: пробој непријатељског фронта и избијање српске војске на реку Вардар, Главни ђенералштаб, Београд 1936, 1.

⁶⁵ Charles de Foucauld, *Franchet d'Espèrey – Maréchal de France*, Paris 1956, 52.

⁶⁶ Ф. Д'Епере, *нав. дело*, 91, 92.

седели у Паризу, што је значило да „тајна за коју зна двадесетак особа више није тајна“. На срећу операције и Источне армије немачки генерали фон Шолц и фон Стојбен нису потпуно поверовали добијеним информацијама. Сматрали су да ће та операција, као и све претходне, бити мањег обима и да ће њен циљ бити само Прилеп, стога је главни штаб 61. немачког корпуса пребачен из Кантлараца у Дуње, на пут Добро Поље – Прилеп јер се главни удар очекивао из правца северозапада. Остали су затечени артиљеријским нападом дуж читаве линије фронта и пешадијским нападом који је био усмерен ка северу.⁶⁷

Победоносно напредовање није било лишено спорадичних инцидената. Д'Епере је у Прилепу срео регента Александра који му се пожалио да су Сенегалци у склопу француских колонијалних дивизија силовали неколико лепих Македонки јер нису разумели да не улазе у непријатељски град. Није познато да ли су изгредници кажњени и да ли су предузете мере да се слични инциденти спрече, али је занимљиво да се Д'Епере није потпуно слагао са регентовом оценом о „српској средини“ у Македонији. У дневник је записао свој утисак да су „симпатије мештана усмерене више према Софији него Београду“.⁶⁸

Упркос сензационалној победи која је дугорочно допринела поразу Централних сила и скратила рат за најмање шест месеци, Д'Епере није био награђен за постигнути успех. Напротив, против њега су се покренуле бројне интриге у Паризу које су угрозиле његов положај главнокомандујућег на Балкану. Тада је зажалио због чињенице да није имао политичке контакте, нити моћне пријатеље који би га заштитили.⁶⁹ У овом делу мемоара се другачијим очима осврнуо на двојицу својих претходника. За генерала Сараја је забележио да сноси одговорност јер је први који је у Француској почео да гради репутацију Источне армије као заборављене војске. Када је реч о генералу Гијоми замерао му је што је као командант Париза са контролом над медијима допустио или лично проширио вест да је у пробоју фронта примењен његов план, у чему није било ни зрна истине.⁷⁰ Те гласине су се шириле не само кроз новине већ

⁶⁷ Исто, 86–87.

⁶⁸ Исто, 92–93.

⁶⁹ Исто, 48; 97–98.

⁷⁰ Врхунац неправде Д'Епере ће доживети 14. јула 1919. када је на Дан Бастиле делегацију Источне армије у свечаном дефилеу победника предводио генерал Гијома, док је Д'Епере и даље био у мисији у Цариграду. У вези са овим питањем Д'Епереу се личним писмом у септембру 1919. обратио Петар Пешић, тада заменик начелника Генералштаба, једнако забринут ширењем лажних вести. У том писму он је детаљно објаснио Гијомин план и отпор Срба да се такав план реализује. Одбијање је довело до неспоразума, што је даље кулминирало у дипломатски спор. Последица спора била је

и међу виђенијим политичарима. На састанку са капетаном Де Монтегидеом, чланом Д'Епереовог штаба, Поенкаре је изразио задовољство због успеха Источне армије који је далеко превазилазио његова очекивања, а разговор је завршио констатацијом: „План генерала Гијоме је успео“.⁷¹ Исто је поновио и генерал Филип Петен. Та гласина се толико брзо укоренила да ју је било немогуће оповргнути. Као Д'Епереовом човеку од поверења Де Монтегидеу су ове гласине сметале још више када је почело да се говори да је дипломатија унапред договорила капитулацију Бугарске, а да је напад на Добром пољу био само покриће тог договора, као и то да се генерал Гијома враћа у Солун као велики победник и главнокомандујући заповедник Источне војске. Вест о свом тријумфалном повратку генерал Гијома је лично саопштио Де Монтегидеу. Неколико дана касније на састанку са Клемансоом Де Монтегиде је отворено рекао да би смена команданата у тренутку када је фронт већ пробијен била погубна за општу ствар Савезника и да „промена генерала усред велике победе, чија су се сва предвиђања обистинила и који је боље него ико упознат са ситуацијом и чије наредбе се дају на дугу стазу, значи ризиковати да се компромитује фантастична победа.“ Тим пре јер је Д'Епере радио у савршеном складу са свим савезницима на Балкану „и поготову са Србима. Знао је да их цени и да из њих извуче допринос много већи него што је његов претходник могао да замисли.“⁷² И Поенкаре је у својим мемоарима писао о плану да се Гијома пошаље назад у Солун са прерогативима главнокомандујућег, али сада са стриктним циљем да испита могућност да се неколико француских и британских дивизија са Балканског пребаце на Западни фронт, а оне на Балкану замене грчким, српским и хинду трупама. Истиче да се сложио са овим предлогом и наложио да се сазове Ратни савет који је требало да дâ коначну сагласност. Логика оваквог предлога била је да је рат на Балкану завршен када је фронт пробијен, а да онај на Западном фронту тек треба добити. Неочекивано, Клемансо је 27. септембра одустао од одлуке и одлучио да Гијома само предводи специјалну мисију са истим задатком.⁷³

немогућност сарадње између Гијоме и српског Генералштаба као и смена генерала Бојовића као начелника. Овим писмом Пешић је хтео да пружи подршку Д'Епереу и још једном потврди оригиналност његове идеје из септембра 1918. (Константин Фотијадес, *Пробој немачко-бугарског фронта 15-ог септембра 1918. године*, превео са фр. Миливој Ј. Николајевић, Београд 1921, 3–5; Ф. Д'Епере, *Документа*, Париз, 23. септембар 1919, 149).

⁷¹ Ф. Д'Епере, *нав. дело*, „Извештај капетана Де Монтегидеа о његовој мисији у Паризу септембра 1918.“, 152.

⁷² Исто, 152, 157.

⁷³ Raymond Poincaré, *Au service de la France – neuf années de souvenirs, Victoire et armistice 1918*, t. X, Paris 1933, 359–360.

Одлучујући догађај због кога је Клемансо одустао од замене команданата било је потписано примирје са Бугарском. Бугарска делегација коју су чинили Љапчев, министар финансија и генерал Луков, командант 2. армије и бивши војни аташе у Паризу, стигла је 26. септембра у Д'Епереов штаб у Солуну. Са њима је у својству саветника стигао и Радев, опуномоћени министар у Берну на кога је Д'Епереу скренута пажња да је сумњив. Д'Епере је према бугарској делегацији био коректан, али хладан. Јасно је предочио да је враћање на неутралност искључено и да Бугарска мора бити кажњена. Бугарима се журило да склопе договор јер је Софији претила револуција. После целодневних преговора, документ са условима које је Д'Епере издиктирао бугарска делегација је с тешком муком потписала 29. септембра у 23.30 увече.⁷⁴ Капитулацијом Бугарске је завршена прва фаза операције и то према Д'Епереовој оцени бриљантно. Заробљено је 90.000 људи, од тога 1.600 официра и 5 генерала, и огроман ратни материјал. Савезничка војска је после победничког уласка у Скопље наставила даљи ослободилачки продор ка северу.⁷⁵

Иако су га оставили на положају команданта Источне армије, челници француске државе нису променили свој однос према Д'Епереу. Са огорчењем је у дневник записао да је Поенкаре 2. октобра послао честитке српском и грчком суверену, краљу Петру и краљу Александру, честитајући им на склопљеном примирју са Бугарском. Д'Епере је честитке пропратио примедбом „зашто, они с тим нису имали ништа“. Према његовом дневнику највише је непријатељски био настројен Клемансо. Са много горчине Д'Епере је о њему записао следеће: „Господин Клемансо, који је концентрисао у својим рукама управљање ратом, никад се није удостојио да ме консултује и да ми ода признање и увек је непријатељски био расположен према фронту на Балкану“. Иако су признања изостала, Д'Епере није имао дилему да је битка код Доброг Поља била једина одлучујућа битка у Великом рату. Признање том уверењу није стигло од оних за које се борио, већ од немачке Врховне команде и немачких официра. Пешадијски генерал фон Кул, генерал Лудендорф, мајор барон фон ден Бух су изјавили да је бугарска катастрофа окренула немачке планове наопачке и да је одлучујућа победа Савезника на Балкану отворила пут за све правце – Константинопољ, Беч, Праг, Дрезден, Берлин.⁷⁶

⁷⁴ Ф. Д'Епере, *нав. дело*, 93, 95–96.

⁷⁵ *Исто*, 96.

⁷⁶ *Исто*, 99–100.

Месец дана након бугарске капитулације, турски излазак из рата 30. октобра отворио је врата дефинитивном распаду Централних сила и коначној победи Антанте. Д'Епереова мисија на Балкану ближила се крају. У једном писму од 29. новембра 1918. године које је упутио председнику Поенкареу Д'Епере је дао свој суд о балканским народима и њиховој будућности. За Грке је написао да су храбри војници, интелигентни, али да су оптретени превеликим амбицијама. Још је додао да гаје огромну мржњу према Бугарима, велике антипатије према Италијанима, одређене симпатије имају према Французима у знак захвалности за помоћ коју су им пружали током рата. Албански проблем је сложенији него што се чини, и у том погледу Д'Епере је предвиђао да ће Албанија бити јабука раздора између Италијана и Грка. У вези са Србима и Југословенима који заузимају централни положај на карти Балкана, Д'Епере је истакао да сматра да је у интересу Француске да помогне „у изградњи велике југословенске нације која ће бити баријера германизму“. Према Д'Епереу проблем су Италијани који су незасити у својим претензијама. Истакао је да Француска треба да подржи савез између Грка и Југословена који би удружени могли лако да победе Италијане, јер италијански војници нису, према његовом мишљењу, дорасли ни Србима ни Грцима.⁷⁷ Ускоро је Д'Епере као командант Источне армије своје седиште из Солуна пренео у Цариград, где је остао до јула 1920. године, када је званично стављена тачка на његову мисију на Оријенту.⁷⁸

Ипак, Србију није заборавио. Први пут је у Београд дошао свега недељу дана после ослобођења града да би примио чланове мађарске делегације. Том приликом је проглашен почасним грађанином и предат му је јатаган српског војводе.⁷⁹ У Београд се поново вратио почетком

⁷⁷ Ch. de Foucauld, *nav. delo*, 149–150.

⁷⁸ У првобитном плану из 1914. као и у финалном из 1918. Д'Епере је имао намеру да после пробоја фронта Источну армију усмери ка Бечу и Берлину. У томе га је спречио Клемансо који је средином октобра формирао *Section orientale des Armées alliées de Salonique* у чији састав су ушле три британске дивизије, три грчке, француска 122. дивизија и италијанска бригада. Команда је дата британском генералу Џорџу Милну, а те трупе су уместо ка Бечу усмерене ка Цариграду. Д'Епере је био против ове одлуке и замера Клемансоу сервилност према Британцима, он је поклекао пред њиховим притиском и уместо да је искористио погодан тренутак да рат пренесе на територију Аустроугарске и Немачке изабрао је да стави Источну армију у службу британских интереса и да помогне Британцима да се утврде на Блиском истоку. Из тог разлога је Д'Епереово седиште пренето у Цариград. Када је Клемансо поражен на председничким изборима у јануару 1920. и Д'Епереова мисија се угасила (Gustave Gouin, *L'armée D'Orient*, Paris 1931, 110, 261).

⁷⁹ Ф. Д'Епере, *нав. дело*, 120.

1921. године. Тада већ овенчан највишим, маршалским чином у француској војсци. Присуствовао је седници Конститутивне скупштине на којој је председник београдске општине Карајовановић дотадашњу Позоришну улицу у Београду преименовао у Француску, за почасне грађане главног града Скупштина је прогласила Александра Милерана, Аристиди Бријана, адмирала Лаказа и Огиста Говена. У име Француске, Д'Епере је одликовао Београд Крстом Легије части.⁸⁰ Из Београда, Д'Епере је на челу делегације отпутовао на Косово, у Грачаници је 3. фебруара присуствовао помену косовским јунацима. По завршеном парастосу, на стуб код олтара положио је плочу *France–Serbie 1914–1918* која и данас стоји нетакнута. Из Грачанице је отпутовао за Скопље, где му је уприличен још један свечани дочек. У његову част је дотадашња Прилепска улица промењена у улицу Франше Д'Епера. Из Скопља се вратио за Београд и даље наставио пут ка Сарајеву и Мостару.⁸¹ Наредне године, у својству ванредног опуномоћеног амбасадора присуствовао је венчању краља Александра са румунском принцезом Маријом.⁸²

Поново је у Југославији 1927. године поводом велике светковине коју је краљ Александар уприличио у част савезника, посебно Француза. На ову церемонију маршала Д'Епера пратили су генерал Картије, командант друге групе армија на Солунском фронту, и капетан Лонгемар. Савезничке делегације су после Београда отпутовале возом за Солун где је делегате примио Венизелос.⁸³ Последњи пут Д'Епере је у Југославији боравио 1936, али овога пута тужним поводом, да би одао почаст краљу Александру који је убијен у Марсејском атентату 1934. године. И сам је већ био ослабљеног здравља због аутомобилске несреће у Тунису 1933. године. Преживели саборци српске војске су му тада приредили пријем и инаугурисали његову бисту на Аутокоманди.⁸⁴ Тај свечани чин је снимљен филмским камерама. Остарели маршал, херој Првог светског рата је окончао живот 8. јула 1942. године, у јеку новог, још страшнијег рата.

Упоређујући дневничке белешке генерала Сараја и Д'Епера реконструисали смо слику Солунског фронта од његовог отварања у јесен 1915. године и начин на који се та слика, као и значај овог фронта мењао током три ратне године. Из примера које смо изнели јасно се види различитост њихових визија Солунског фронта и Источне армије. Док је

⁸⁰ Одликовање Београда, Политика, бр. 4588 (31. јануар 1921) 1.

⁸¹ Ф. Д'Епере, *нав. дело*, 221–224.

⁸² Ch. de Foucauld, *нав. дело*, 149–150.

⁸³ Исто, 69–70.

⁸⁴ Ch. de Foucauld, *нав. дело*, 34.

Сарај у Солунском фронту видео фронт невеликог значаја чији је примарни циљ да њиме зароби што више непријатељских снага на Балкану и тиме смањи непријатељски притисак на Западном фронту, дотле је Д'Епере у том „другоразредном фронту“ видео неискоришћени ратни потенцијал за који је од почетка рата веровао да може да одлучи исход рата, што је на крају и доказао. Обојицу официра је службовање у Солуну довело у додир са српском војском, о којој су, као и у погледу фронта, имали другачије утиске. За Сараја то је било 118.000 војника носталгичних за својом земљом, како је записао приликом првог сусрета, док је Д'Епере у њима видео одважне војнике са довољно ентузијазма да пробију фронт.⁸⁵ Различитост погледа одредила им је другачије место у колективном сећању Срба и историји Солунског фронта.

⁸⁵ G. Sarraill, *nav. delo*, 88.

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ - LIST OF REFERENCES

Архиви – Archives

Service Historiques de la Défense à Vincennes (SHD), Dossier personnel du Piarron de Mondésir.

Service Historiques de la Défense à Vincennes, dossier GR 16 N 3028.

Извори – Primary sources

Велики рат Србије за ослобођење и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца 1914–1918. г. 1918., књ. 26, 1918. година, Рововска војна српске војске на Солунском фронту. III период рововске војне, Припреме за офанзиву, Главни ђенералштаб, Београд 1935. [*Veliki rat Srbije za oslobođenje i ujedinjenje Srba, Hrvata i Slovenaca 1914–1918, g. 1918., knj. 26, 1918. godina, Rovovska vojna srpske vojske na Solunskom frontu. III period rovovske vojne. Pripreme za ofanzivu, Glavni đeneralštáb, Beograd 1935*]

Велики рат Србије за ослобођење и уједињење Срба, Хрвата, и Словенаца 1914–1918. г, 1918. година, књ. 27, 1918. година, Офанзива. Први период, Добропољска битка: пробој непријатељског фронта и избијање српске војске на реку Вардар, Главни ђенералштаб, Београд 1936. [*Veliki rat Srbije za oslobođenje i ujedinjenje Srba, Hrvata i Slovenaca 1914–1918, g. 1918., knj. 27, 1918. godina, Ofanziva. Prvi period, Dobropoljska bitka: proboj neprijateljskog fronta i izbijanje srpske vojske na reku Vardar, Glavni đeneralštáb, Beograd 1936*]

Gouin, Gustave, *L'armée D'Orient*, Paris 1931.

Д'Епере, Франше, *Мемоари. Солунски фронт, Србија, Балкан, Централна Европа 1918–1919*, прир. Војислав Павловић, Нови Сад 2018. [*Franše, D'Epere, Memoari. Solunski front, Srbija, Balkan, Centralna Evropa 1918–1919, prir. Vojislav Pavlović, Novi Sad 2018*]

Poincaré, Raymond, *Au service de la France – Neuf années de souvenirs. Les tranchées 1915*, t. VI, Paris 1930; *L'année trouble 1917*, t. IX, Paris 1932; *Victoire et armistice 1918*, t. X, Paris 1933.

Sarrail, Maurice Général, *Mon commandement en Orient (1916–1918)*, Paris 1920.

Фотијадес, Константин, *Пробој немачко-бугарског фронта 15-ог септембра 1918. године*, превео са фр. М. Ј. Николајевић, Београд 1921. [*Fotijades, Konstantin, Proboj netačko-bugarskog fronta 15-og septembra 1918. godine, preveo sa fr. M. J. Nikolajević, Beograd 1921*]

Žofr, Ž., *Ratni memoari*, Beograd 1956.

Новине – Newspapers

Политика, бр. 4588 (31. јануар 1921) [*Politika*, br. 4588 (31. januar 1921)]

Литература – Secondary sources

Живановић, Милан Ж., *О евакуацији српске војске из Албаније и њеној ревизији на Крфу (1915–1916) према француским документима*, Историјски часопис XIV–XV (1963–1965) 231–307. [*Živanović, Milan Ž., O evakuaciji srpske vojske iz Albanije i njeoj reviziji na Krfu (1915–1916) prema francuskim dokumentima, Istorijski časopis XIV–XV (1963–1965) 231–307*]

Larcher, M. Commandant, *La Grande guerre dans les Balkans. Direction de la guerre*, Paris 1929.

Павловић, Војислав, *Франше Д'Епере, командант савезничких армија на Солунском фронту 1918–1919*, Нови Сад 2018. [Pavlović, Vojislav, *Franše D'Epere, komandant savezničkih armija na Solunskom frontu 1918–1919*, Novi Sad 2018]

Stojić, Biljana, *French military missions in Serbi during 1915*, The Great War in 1915, ed. Dalibor Denda, Mario Christian Ortner, Belgrade 2017, 256–275.

Stojić, Biljana, *Georges Clemenceau and creation of Yugoslavia*, Крај Великог рата: војне операције и мировни уговори/The End of the Great War: Military Operations and Peace Treaties, ур. Александар Растовић, Београд 2020, 235–256.

Feyler, Colonel F., *La Campagne de Macédoine 1917–1918*, Genève 1921.

Енциклопедија – Lexicons

Dictionnaire universel des noms propres – Le Robert, t. IV, Paris 1975.

Интернет базе – Online sources

<https://prvisvetskirat.rs/biblioteka/veliki-rat-srbije-za-oslobodjenje-i-ujedinjenje/knjiga-osma-1915-godina-oktobar-1915-situacija-od-1-do-3/?script=lat>

Biljana Stojić

**THESSALONIKI FRONT IN MEMOIRS
OF GENERAL MAURICE SARRAIL AND MARSHAL FRANCHET D'ESPEREY**

Summary

The paper examines the different image of the Thessaloniki front in the of two French officers – General Maurice Sarrail and Marshal Franchet D'Esperèy. Sarrail was the first commander-in-chief – from October 1915 until December 1917, while Franchet D'Esperèy succeeded General Adolphe Guillaumat as the third and last *L'Armée d'Orient* commander. He came into position in June 1918 and was, in different ranks, in charge of *Orient* until July 1920. Sarrail published his memoirs in 1920 in France, but although related to the Balkans, they were never considered worthy of being translated in Serbia/Yugoslavia. On the other hand, Marshal D'Esperèy was writing his memoirs in the similar period, during the 1920s and 1930s, but he never published his notes. Parts of D'Esperèy's memories related to the Thessaloniki front and WWI were published so far only in Serbian in 2018, but not in French or any other language. Through a comprehensive analysis, we found in these two memoirs a lot of material for comparison, starting from their different war experiences as commanders-in-chief of *L'Armée d'Orient*, successes they achieved, collaboration with other army leaders, obstacles they faced on and outside the front, etc. The most interesting topic for this research was their cooperation with the Serbian army and its commanders, as well as the place of Serbian soldiers in the plans of both officers. Sarrail's biggest contribution was the fortification of the military camp in Thessaloniki and moving the final frontline toward Bitola. However, he was considered more of a politician than a soldier, and was always involved in quarrels with other army commanders. On the other hand, D'Esperèy was a different type of soldier. Without influential friends among politicians, by his personal beliefs a monarchist and royalist, he proved to be a good strategist. His was the idea of opening the Balkans for the operations of the Triple Entente, which was presented to political leaders in autumn 1914. Due to obstructions from General Joffre and Great Britain, the idea came to life a year later, and, due to other political obstacles, D'Esperèy was elected commander-in-chief three years later. Unlike Sarrail and Guillaumat, he kept good relations with British officers and other allies. Contrary to his predecessors, D'Esperèy established honest relations with Serbian army officers and Regent Aleksandar. While Generals Sarrail and Guillaumat were undermining the military capability of the Serbian army and did not give it a lot of credit in operations, General D'Esperèy recognized, from the first moment, the courage of Serbian soldiers and above all their great desire and ability to lead *L'Armée d'Orient* into the final battle. The successful course of events and the victorious battle at Dobro polje in September 1918, which influenced the defeat of Central Powers in the war, gave the right to D'Esperèy's assessment. He was held in high esteem in post-war Yugoslavia, much more than in France. Even today his image is preserved intact in Serbian collective memory, while that of General Sarrail has not improved.

Чланак примљен: 03. 04. 2020.

Чланак коначно прихваћен за објављивање: 16. 07. 2020.

Biljana VUČETIĆ*

Institute of History
Belgrade

THE AMERICAN RED CROSS HUMANITARIAN EFFORTS IN MONTENEGRO (1915–1919)

Abstract: This article considers the relief work of the American Red Cross in wartime and postwar Montenegro, between 1915 and 1919. It is based on primary sources of American provenance, such as reports submitted by the American Red Cross field workers. Many U.S. sanitary officers, doctors, nurses, and social workers arrived in Serbia and Montenegro during WWI, and a great many more after the signing of the armistice. Their notes and reports, along with the official documents, represent valuable sources on the humanitarian situation in the war-torn countries in the Balkans.

Keywords: American Red Cross, Montenegro, USA, WWI, relief work.

Анотација: У раду је размотрен хуманитарни рад Америчког црвеног крста у ратном и послератном периоду у Црној Гори, између 1915. и 1919. године. Заснован је на примарним изворима америчке провенијенције, попут извештаја са терена хуманитараца Америчког црвеног крста. Бројни амерички санитетски официри, лекари, медицинске сестре и социјални радници дошли су у Србију и Црну Гору током Првог светског рата, а још већи број њих стигао је после закључења примирја. Њихове белешке и извештаји, уз званичне документе, представљају вредне изворе о хуманитарној ситуацији у ратом разореним земљама на Балкану.

Кључне речи: Амерички црвени крст, Црна Гора, САД, Први светски рат, хуманитарни рад.

Introduction

Even after the centennial of World War I, the role of the American relief work in wartime and the postwar period in European societies is an area for research. This particularly refers to the Balkan states. The American presence in Montenegro was already a subject of interest for historians.¹ The relations

* biljana.vucetic@iib.ac.rs

¹ The most prolific author was Dragoljub Živojinović, and we have cited some of his works collected in: *America, Italy and the Birth of Yugoslavia (1917–1919)*, New York 1972, *Црна*

between Montenegro and the USA, since the establishment of diplomatic relations until their termination in 1921, with regard to the American Red Cross (hereinafter: ARC) from 1919 to 1922, have been a topic of a broad study by Montenegrin researchers.² Recent works of Montenegrin publicists and researchers on this subject were mainly based on the impressions of Henry Rushton Fairclough, one of the heads of the ARC Unit in Montenegro.³ Yet, there are many reports and personal notes of the ARC relief workers. For instance, most of the results in this paper concerning the humanitarian aid in WWI are based on Dr. Stanley Hart Osborn's memoir, *A Diary of the American Red Cross Sanitary Commission to Serbia 1915–16*.⁴ Osborn's notes from Montenegro relate to the time spent from 23 June to 5 July in Đakovica and between 18–23 June and 5–30 July in Peć.

The work of the ARC in Montenegro was only a segment of U.S. foreign assistance to Europe during and after the Great War. As Julia Irwin established, "the ARC's civilian health and welfare efforts form an essential part of this broader story of American postwar international humanitarianism".⁵ Before the humanitarian catastrophe in WWI, the American Red Cross offered help to Montenegro during the Malissori uprisings in 1910/1911 and the Balkan War in 1912.⁶ The period researched in this paper starts in 1915, with the organized

Гора у борби за опстанак 1914–1922, Београд 1996, *У потрази за заштитником. Студије о српско-америчким везама 1878–1920*, Београд 2010; J. D. Treadway, *Anglo-American Diplomacy and the Montenegrin Question, 1914–1921*, Occasional Papers 26 (1991) 1–20; The valuable source for the designated period is a collection of documents *Montenegro and the USA, in the Documents of the National Archives and Records Administration in Washington D.C., 1905–1918*, ed. R. Raspopović, Podgorica 2010 (hereinafter: *Montenegro and the USA*).

² The book includes an extensive collection of original photos made by the ARC personnel in Montenegro. N. Čagorović, S. Burzanović, *SAD i Crna Gora: Misija američkog Crvenog krsta u Crnoj Gori (1919–1922)*, Podgorica 2018.

³ B. Đukanović, *A Stay in Montenegro, An American Impression*, in: *Recounting Cultural Encounters*, ed. by Marija Knežević [et al.], Cambridge Scholars, Cambridge 2009, 49–61; B. Sredanović, *Arhiv: Američki Crveni krst u Crnoj Gori*, 6/12/2014. <https://www.portalanalitika.me/clanak/169244—arhiv>; Ivan Kern, *Svjedočenje: Američki Crveni krst u Podgorici nakon Velikog rata*, 3/4/2017. <https://www.portalanalitika.me/clanak/264733—svjedocjenja-americki-crveni-krst-u-podgorici-nakon-velikog-rata-foto>; N. Čagorović, S. Burzanović, *op. cit.*, passim.

⁴ MSS 097, Item 056, Stanley H. Osborn, *A Diary of the American Red Cross Sanitary Commission to Serbia 1915–16*, Special Collections, University of Delaware Library, Newark, Delaware [hereinafter: *Diary*].

⁵ J. F. Irwin, *Making the World Safe. The American Red Cross and Nation's Humanitarian Awakening*, Oxford–New York 2013, 143.

⁶ Д. Живојиновић, *Устанак Малисора 1911. године и америчка помоћ Црној Гори*, in: *У потрази за заштитником. Студије о српско-америчким везама 1878–1920*, Београд 2010, 97–113; S. Burzanović, *Crna Gora i SAD (1851–1921)*, in: N. Čagorović, S. Burzanović, *op. cit.*, 26.

work of the Sanitary Commission, and ends in 1919, the year of establishment of the ARC Commission for Montenegro. During the next phase, from 1919 to 1922, the American Junior Red Cross entered the stage and played an extensive role in the ARC relief work. The US relief activities took place in politically unstable circumstances in the region. Still, both the American troops and the ARC relief workers managed to avoid participation in armed conflicts between Italy and the Kingdom of Serbs, Croats, and Slovenes, as well as in the civil struggles in Montenegro.⁷

Waiting for tomorrow: wartime efforts

The Rockefeller Foundation War Relief Commission reported in March 1915 that “typhus fever, typhoid fever, and recurrent fever are epidemic in Serbia, and that cholera is expected with the warmer weather of spring”.⁸ As such situation was a menace not only to Serbia but also to the surrounding countries, the American Red Cross, at the suggestion and with the financial assistance of the Rockefeller Foundation, sent Sanitary Commission experts to Europe to aid in controlling these epidemics, under the directorship of Dr. Richard P. Strong, a professor of tropical diseases at Harvard University⁹. Forty-three members of the American Red Cross Sanitary Commission arrived in Serbia in April and May. The Commission consisted of sanitary engineers, physicians, bacteriologists, sanitary inspectors, and other experts in the field of epidemiology. The headquarters of the Commission was established in Skopje and from there units were sent to Bitola, Tetovo, Štip, Kumanovo, Prilep, Ohrid, Dojran, Đevdelija, Niš, Kriva Palanka, Vranje, Peć, Đakovica, Prizren, Mitrovica, and Ferizović.

Late in May 1915, Director Richard P. Strong decided to survey the situation in Montenegro. After the inspection of hospitals in Mitrovica, he departed on horseback to the town of Peć. He was accompanied by the commission’s storekeeper Hobart Brink, an interpreter, and a Serbian gendarme.¹⁰ Since there

⁷ J. Treadway, *op. cit.*, passim; Д. Живојиновић, *Америчке трупе у Црној Гори 1918–1919. године*, Историјски записи 3 (2010) 31–43.

⁸ *The Rockefeller Foundation Annual Report 1915*, Special Edition, New York 1915, 325–341.

⁹ Richard Pearson Strong (1872–1948) is a founder of the Department of Tropical Medicine at Harvard University. During World War I he worked in the European war zone, including France and Serbia during the typhus epidemic. From 1917 to 1919 he was a member of the Inter-Allied Sanitary Commission in Europe. He directed and took part in scientific expeditions in South America and Africa in the 1920s and 1930s.

¹⁰ Hobart D. Brink was a member of the United States Army Medical Corps, engaged in the Walter Reed Army Hospital in Washington.

was no carriage waiting for them at the Serbian-Montenegrin border, the group traveled in the saddle or on foot for fourteen hours. In Peć, they found unsanitary conditions at the hotel, the rooms did not have a bathroom and toilet. Dr. Strong immediately inspected the hospital which was “in a dreadful and very alarming state”.¹¹ In the first room on the floor, he saw many piles of clothing that belonged to typhus cases. Crawling over them and on the floor were thousands of lice. There were no disinfectants in the hospital, no means for bathing the patients, no clean clothes and bed linen, and the latrines were in a horrible state. Strong concluded that the hospital badly neglected around 250 typhus cases and that it was very important to introduce urgent sanitary measures.

After a long interview, the town authorities agreed that Peć should be quarantined. The first step was the disinfection of hospitals and patients, army barracks, clothes, and bedding. Americans provided clean underclothes and night shirts for all of the patients.¹² The official Montenegrin newspapers *Glas Crnogorca* reported on the American mission in Peć.¹³ Dr. Strong requested from the authorities a detailed report on Montenegro’s medical needs in personnel and sanitary equipment, so the article expressed hope that relief would be coming soon.

Director Strong encountered a new problem in Dečani, where several thousand soldiers were quartered in the monastery, and typhus appeared among those who came from Peć. The conditions in Đakovica were similar to those in Dečani since typhus had broken out among troops who also came from Peć. There were ninety typhus cases in the main hospital, so Strong arranged for all people coming from Peć to Đakovica to be intercepted and held in quarantine ten days outside the town. Since the town authorities had no money, Strong purchased a thousand kilos of lime and also some disinfectants.¹⁴ Having assessed the health risks in Montenegro, Dr. Strong decided to put doctor Francis Grinnell in charge of Peć.¹⁵ Doctors Shattuck and Zinsser joined Grinnell in the effort to prevent a further spread of typhus in Montenegro.¹⁶

¹¹ R. P. Strong, *Conquering the Typhus Plague*, The American Red Cross Magazine, v. 10 (1915) 268.

¹² *Ibidem*, 270.

¹³ *Америчка мисија*, Глас Црногорца 31 (20. јун 1915).

¹⁴ R. P. Strong, *op. cit.*, 271.

¹⁵ Dr. Francis Browne Grinnell (1884–1937), a sanitary inspector, was an assistant in preventive medicine and hygiene at Harvard University. After the war he became the instructor at the Department of Bacteriology and Immunology, Harvard University Medical School.

¹⁶ George Cheever Shattuck (1879–1972) specialized in tropical medicine at Harvard University. He accompanied and led expeditions in Africa, Central America, and South America; Dr. Hans Zinsser (1878–1914), a distinguished physician, scientist and author, was a professor of bacteriology at Harvard Medical School. He developed a typhus vaccine.

A few weeks later, on 18 June 1915, the sanitary inspector of the Commission Dr. Stanley Hart Osborn embarked on a mission to Montenegro.¹⁷ He was accompanied by Clement B. Chinn, a captain in the Sanitary Department of the United States Army, and a Serbian interpreter called “Mike”.¹⁸ At the Montenegrin border, they met with two Montenegrin soldiers who waited for them with three carriages and a two-wheeled gig. Osborn described Montenegrin soldiers as “splendid six-foot men”.¹⁹

At first, Osborn noticed that a road in Montenegro was better than in Serbia, because it was leveled and well-paved, with ditches on both sides.²⁰ Their first station was Peć and Americans were housed in the Patriarchate of Peć monastery. The hospital in Peć was completely under the control of fellow doctors Grinnel, Shattuck, and Zinsser, so it was decided to send newcomers to deliver supplies to Đakovica. The equipment included 2,000 pounds of sulfur, 20 iron pans, 20 Dutch ovens (a cast iron pot with a lid, used for boiling clothes), two bathtubs, five gallons of alcohol, knapsack pumps, hair clippers, 100 pieces of hospital clothing, 20 whitewash brushes, bandages, phenotosol, kerosene, iodine, boric ointment, and other disinfectants.²¹

Since the Montenegrin authorities could not immediately provide the oxcarts for Đakovica, because all of them were gone to get ammunition from Mitrovica, Osborn and Chinn strolled up the trail which led to Cetinje, taking pictures of the river Bistrica and the surrounding caves.²² In the sub-basement of the barracks in Peć they found thousands of very old heavy pistols, “old flint-locks”, covered with brass, and they were allowed to take a few.²³

With no sign of the ox-wagons the following day, American sanitarians wasted no time and decided to get busy in Peć. They joined forces with the interpreters, Serbian Mike, and Montenegrin Regick (Redžić), along with four

¹⁷ Stanley Hart Osborn (1891–1975), a graduate from the Harvard-MIT School for Health Officers. He was one of the youngest members of a group of doctors and sanitary engineers volunteering with the Red Cross to fight typhus and other epidemic diseases in Serbia and Montenegro, Б. Вучетић, *Стенли Харт Осборн, амерички лекар у Србији 1915. године*, Глас САНУ CDXXVIII. Одељење историјских наука 18 (2018) 461–475.

¹⁸ Dr. Osborn wrote the interpreter’s surname as Mikaelovitch (probably: Mihajlović). His salary was 245 *papera* (perper), an equivalent of 49 dollars.

¹⁹ *Diary*, 57.

²⁰ *Ibidem*, 58.

²¹ *Ibidem*, 21 June, 62.

²² *Ibidem*, 61.

²³ Upon his return to the USA, Captain Chinn presented to the Kentucky State Historical Society more than two hundred years old “two elegant silver-mounted pistols”, and they were exhibited in the Historical Rooms of the Society, *Captain Clement Bell Chinn*, Register of the Kentucky State Historical Society, v. 18, No. 52 (1920) 111.

natives, to pull knapsack pumps on their backs and disinfect all public toilets (*noozniks*, as Osborn calls them). Still, Americans complained that they could not count on the native population for help, and that the only word he kept hearing was *sootra* (tomorrow).²⁴ While in Serbia there were numerous Austrian war prisoners, who were held responsible for the typhus spread, in Montenegro there were none. Osborn believed the rumors that Montenegrins were simply not taking prisoners.

After spending a couple of days at the monastery in Peć, Osborn finally got the ox carts and left for Đakovica. Still, the wagons were so small that they were not able to carry more than two boxes of sulfur. Americans immediately surveyed Đakovica (Jacovitza), which was said to be the largest Montenegrin city with 17,000 to 20,000 inhabitants. After inspecting the public toilets, hospitals, city hall, and pharmacy, they started to work at the Infectious Diseases Hospital. First, they had to fumigate the place, then to empty mattresses and burn the straw. The sacks were disinfected with boiling water, mercury bichloride, or steam. Fumigation was followed by spraying with phinotas oil, a coal tar combination with resin, which killed eggs and was also useful for spraying mosquitoes. The hospital toilets and bed frames were disinfected as well. Finally, the American team lit sulfur, whitewashed the hospital, and limed all closets. The problem was the General Hospital because the head doctor (Voochinovich) refused to evacuate the premises, claiming that the hospital did not need cleaning.

Osborn heard that Albanians “will fight to the last before surrendering to Montenegro”, and noted that church services were held in Đakovica on 28 May, for the success of the Montenegrin Army at Scutari.²⁵ Americans attempted to start an educational program among the civilian population, instructing shopkeepers to protect the raw food with mosquito nets, but it happened only when the chief gendarme enforced the screening of food.²⁶

On 5 July, Osborn was happy to be back in Peć. He was impressed by the monastery and its medieval art. On several occasions, Osborn spent quality time with the Metropolitan, enjoying joint walks in the garden or along the river, going to picnics in Metropolitan’s fiacre, or simply chatting with him with a glass of *koniak* (cognac).²⁷ Americans began with sanitary work in Peć: they disinfected the typhus hospital in Peć, whitewashed the schoolhouse, and fumigated all of the six mosques and eight rooms and the toilette in the

²⁴ *Diary*, 63.

²⁵ *Ibidem*, 69–70.

²⁶ *Ibidem*, 71.

²⁷ Gavrilko Dožić (1881–1950), the future Serbian Patriarch, was the Metropolitan at Peć (1912–1920).

monastery. In Peć Osborn was able to lead a social life. He met the Russian attaché from Cetinje, who came with his wife and two daughters.²⁸ In the first week of July, the English Wounded Allies Relief unit, which consisted of ten women and two men, arrived in Peć. The English received 76 bull wagons of supplies and provided Americans with rare commodities – *Nestlé* condensed milk and orange jam. At the end of his stay, Osborn heard rumors that Montenegro was making a separate peace with the Central Powers and joining Austria against Serbia.²⁹ He left Montenegro on 30 July, leaving in Peć engineer E. H. Gage, to assess the necessary repairs of the city sewers.

Both Dr. Strong and Dr. Osborn had to cooperate with Montenegrin officials. Strong had a long interview concerning sanitary measures with the General and the Prefect “who is a first cousin of the King”.³⁰ Dr. Osborn often went to negotiate with General Janković and the Mayor, about transport or the enforcement of sanitary measures, but he emphasized that what the Prefect could get by force, he got, reluctantly giving any help.³¹ They were intrigued, but also afraid of Albanians. Dr. Strong noted that Albanians were very unfriendly to the Montenegrins, so he got the guard of six gendarmes escorting him near the Albanian border. He preferred to camp in the open on the Albanian border, and to take the risk of being shot rather than to sleep in a typhus-infected hotel.³² The Albanians whom Osborn usually met on the road were “tough old characters, many with donkeys and mules loaded with army supplies, sugar, etc”.³³

However, the American heard that armed Albanians were nearby and that they were “very troublesome at the present time... so it is perhaps lucky that we are within the monastery walls, which are over sixteen feet high”.³⁴

In the winter of 1915, the ARC shipments to Montenegro and Serbia were interrupted. There was only one shipment of the American Red Cross to Montenegro in January, which consisted of 72 cases of financial worth less than 2,500 dollars. The next shipment of war relief supplies to Montenegro was made on 30 March 1916 by the ship *San Giorgio*. It consisted of 49 cases

²⁸ Nikolay Mikhailovich Potapov (Потапов Николай Михайлович, 1871–1946) was the Russian military agent in Montenegro from 1903 to 1915.

²⁹ *Diary*, 87.

³⁰ The first cousin of the King could be vojvode Božo Petrović (1846–1929), who was named the governor of Scutari in 1915; R. Strong, *op. cit.*, 124.

³¹ Dr Osborn mentioned General Božidar Janković, the Chief of Staff of the Montenegrin Supreme Command until June 1915. The Mayor of Peć was Marko Cvetković, *Diary*, 80.

³² E. W. Morse, *America in the War: The Vanguard of American Volunteers*, Charles Scribner's Sons, New York 1919, 112.

³³ *Diary*, 61.

³⁴ *Ibid*, 64.

and valued only 535 dollars. According to the *Official Statement* of the American Red Cross, there were six shipments of supplies to Montenegro from September 1914 to April 1916, in the total value of \$19,510, which is less than 460,000 dollars today. In the designated period, the ARC sent to Serbia 21 shipments with 13,902 packages, in the total value of \$214,155, which is worth over five million dollars today.³⁵

Even before the Austro-Hungarian occupation of Montenegro in January 1916, there were problems with food and supplies. For instance, in 1915 Italians declared the blockade of the ports, so it was difficult to transport the supplies.³⁶ In January 1916 the Montenegrin consul in the United States, Anto Seferović turned to the ARC for supplies.³⁷ He appealed to the ex-President of the USA William Howard Taft to support Montenegro's plea to the Secretary of State, Lansing, and to put pressure on the government in Vienna to ensure the safe unloading of food for the starving population.³⁸

At the beginning of 1917, Austro-Hungarian authorities in Montenegro acknowledged that there was a shortage of food.³⁹ King Nicholas claimed that between three hundred thousand and four hundred thousand people in Montenegro were near starvation. During the meeting at Neuilly on 25 March 1917, King Nicholas asked American ambassador in France William Sharp to secure the permission for food supplies to be shipped from the Italian port of Brindisi to Montenegro, "unmolested by the Austrian fleet". It was also suggested that a representative of the US government could take charge of the food distribution in Montenegro to prevent the possible confiscation by the Austrians.⁴⁰ In May, the Montenegrin government at Neuilly informed the American ambassador that Montenegro was in a severe economic and financial crisis and that its population was famished since it was never a country which produced cereals. The US government was asked to consider the provisioning

³⁵ The buying power of the dollar over time is calculated according to the US inflation calculator, which relies on the latest US government CPI data: <https://www.usinflationcalculator.com>.

³⁶ At the end of May 1915, the Italian naval forces carried out the blockade of the ports on the Adriatic Sea. All ships, including merchant vessels, wishing to enter ports belonging to Italy or Montenegro had to receive a permit from the Italian maritime authorities. *Papers Relating to the Foreign Relations of the United States 1915, Supplement*, Washington, D.C., U.S. Government Printing Office, 1928, Page–Lansing, File No. 763.72112/1296, Rome. 7 July 1915, 167.

³⁷ J. Treadway, *op. cit.*, 13.

³⁸ *Montenegro and the USA*, No. 198, Seferovitch – Taft, Newyork, 12 May 1916, 336–337.

³⁹ Д. Живојиновић, *Прилог познавању прехрамбених и санитарних прилика у Црној Гори 1914–1920. године*, у: Д. Живојиновић, *Црна Гора у борби за опстанак 1914–1922*, Београд 1996, 50.

⁴⁰ *Montenegro and the USA*, No. 201, Sharp – Lansing, Paris, 25 March 1917, 340.

of Montenegro, by allowing the shipment of two million kilograms of corn. The Austrians did not care for the suffering population; the corn, potatoes and soap were sold at exorbitant prices.⁴¹ Moreover, the occupier's authorities were requisitioning food and cattle and rationing the wheat to 200 grams per person per day and sold for gold the rest of the requisitioned food. This kind of policy during the occupation led to epidemic diseases and famine in certain areas of Montenegro, in Nikšić, Piva, Golija, and Bratonožići.⁴²

In August 1918, the Montenegrin Red Cross appealed to the American Red Cross to send financial support to the Metropolitan of Montenegro and to ship from 2,000 to 4,000 tons of foodstuffs and clothing as relief measures owing to the reported desperate condition of the civil population of Montenegro. Nevertheless, the Secretary of State would not follow different policies than already followed in Serbia, where supplies were not permitted to enter, owing to reported confiscation by Austrian authorities.⁴³ In the next Montenegrin appeal in October, the ambassador to the US, General Anto Gvozdenović, asked from Lansing the means to provide for the urgent needs of the starved population, saying that "500,000 souls are deprived of every necessity in food as well as in wearing apparel".⁴⁴ As Serbian military sources found, upon the withdrawal of Austro-Hungarian forces, there was the lack of food in Montenegro and in North Albania, owing to war devastation and destruction left by the enemy.⁴⁵

At the end of the war, the American Red Cross was ready to resume relief work in the Balkans. The Balkan Commission of the ARC was created in late

⁴¹ *Ibidem*, No. 205, Royal Foreign Office of Montenegro – Sharp, Neuilly, 22 May 1917, 346–347.

⁴² *Ibidem*, No. 208, Neuilly, 1 June 1917; Д. Живојиновић, *Прилог познавању прехранбених и санитарних прилика*, 52–53.

⁴³ Mitrofan Ban (1841–1920), the Metropolitan of Montenegro, was a President of the Montenegrin Red Cross. He stayed in the country during the First World War occupation of the Kingdom by Austria-Hungary; *Montenegro and the USA*, No. 244, Lansing – American Legation Berne, Washington, 12 August 1918.

⁴⁴ Besides a sufficient quantity of sanitary supplies and a few auto-trucks for transportation, Gvozdenović asked for 18,000 tons of flour, 2,000 tons of rice, 2,000 tons of bacon, 1,000 tons of fat, 1,000 tons of sugar, 500 tons of coffee, 500 tons of salt, 400 tons of soap, 100,000 cans of coal oil, 100,000 packages of candles, 600 cases of matches, 80,000 men's garments, 80,000 women's garments, 80,000 worn military overcoats, 500,000 meters of varied cloths, 1,000,000 shirts, 1,000,000 drawers, 1,000,000 hoses, 80,000 pairs of shoes, 200 tons of leather for wooden shoes, 2,000 gross of black thread spools, 2,000 gross of white thread spools, and 20,000 needles, *Montenegro and the USA*, No. 254, Three Months Supply of Urgently Needed Commodities by the Population of Montenegro of 500,000 Souls, *Montenegro and the USA*, No. 254, Gvozdenović – Lansing, 21 October 1918.

⁴⁵ А. Животић, *Уједињење Србије и Црне Горе 1918. Сећање команданта Јадранских трупа генерала Драгутина Милутиновића*, Војно-историјски гласник, посебно издање (2019) 313.

October 1918, to coordinate under one administration all the work of the organization in the Balkan states. Commissions to Serbia and Greece were already on the ground, from July and September 1918. On 9 November, the State Department allowed the American Red Cross to ship supplies of food and clothing for the civilian population of Montenegro.⁴⁶ So, with the signing of the armistice, the ARC Commissions were sent to Montenegro and Albania, and at the same time, a Commission to the Balkans was appointed to coordinate the Red Cross work in Southeastern Europe.

Montenegro's *Dire Want*: postwar ARC efforts

The first Director of the ARC Unit to Montenegro, from January to 28 April 1919, was Major Elliot G. Dexter. There were 37 members of the Unit, including nurses and doctors, officers, clerks and drivers who brought medical goods and Ford cars. Major Lionel A. B. Street was a head doctor and Georgia Greene was a chief nurse, until 15 April, when she was succeeded by Lena Margaret Johnson.⁴⁷ The advance unit to Montenegro sailed from Toulon, France, on 8 January, aboard the former hospital ship *Asie*. A Yugoslav naval officer (former navigation officer on an Austrian submarine) got on the ship in Corfu and helped steer a safe course around the minefields of the Adriatic. Americans were welcomed in Kotor by Đuro Vukotić, a former Dalmatian deputy to the Austrian Reichsrat.⁴⁸ Immediately upon his arrival, Major Dexter wrote a *Memorandum of Basic Information* on Montenegro. In this document, written in response to the ARC request for the survey of conditions, dated 8 February 1919, he summarized the existing effects of the war on transportation and population, as well as what areas were most devastated and what was the current food and clothing situation.

Major Dexter reported that before the retreat, Austrians destroyed bridges in various parts of the country. He immediately requested a “low bridge”

⁴⁶ *Montenegro and the USA*, No. 261, Philips – American National Red Cross, Washington D.C., 9 November 1918.

⁴⁷ L. L. Dock, *History of American Red Cross Nursing*, New York 1922, 1102–1103; N. Čagorović, *Amerikanski crveni krst u Crnoj Gori (1919–1922)*, in: N. Čagorović, S. Burzanović, *SAD i Crna Gora: Misija američkog Crvenog krsta u Crnoj Gori (1919–1922)*, Podgorica 2018, 41.

⁴⁸ Dr Đuro Vukotić (1856–1923), a politician from Kotor, one of the founders of the Serb People's Party in the Littoral, and a member of the Dalmatian Parliament until 1909. He was a volunteer in the Montenegrin Army during the First Balkan War. After WWI, he was elected the first President of the Kotor municipality.

repaired, at some twelve kilometers from Podgorica, on the road to Cetinje. The second repaired bridge was a “high arched one, almost on the outskirts of Podgorica”. Major Dexter’s unit found two bridges between Podgorica and Kolašin so damaged that they were completely useless.⁴⁹ Austrians also took automobiles or destroyed them, so Americans had to bring their vehicles. The good things Austrians did during the occupation were the construction of an aerial tramway from Cetinje to Kotor, capable of carrying twenty tons of merchandise daily, and the creation of a narrow gauge railway between Podgorica and Lake Scutari. Both constructions were put out of commission during the Austrian retreat, but Major Dexter asked General Venel and the American military engineers to find the solution to make them functional again. Still, there were some doubts if the Montenegrins used railway sleepers for firewood.⁵⁰

In Dexter’s opinion, there seemed to be no serious displacement of people, because there very only a few unoccupied houses. He noted that considerable numbers were killed in the military service, and some were driven out in the direction of Scutari in the pre-war times. Also, the first ARC unit did not see any devastation of the Montenegrin territory, except military barracks in Podgorica and a storehouse on the shores of Lake Scutari. There were some air raids in Podgorica, but Americans did not notice any damage to buildings.⁵¹

Unlike many reports from Montenegro which indicated that the Austrian occupation had depleted the country’s food and clothing supplies, a memorandum of 20 February 1919 claims that there was no serious food shortage, at least in Cetinje and Podgorica. Major Dexter supposed that prices in the open markets in towns were high, and people suffered from the lack of food because of the scarcity of money. Actually, he saw “rows of carcasses in the meat shops and piles of bread, as well as quantities of beans, potatoes, cabbages and other common foodstuff in the markets”.⁵²

However, Dexter expressed concerns as to the real scarcity of clothing. Many people were shabbily or scantily dressed, and he strongly suggested the ARC should do something to alleviate the situation. Yet, on one market day in Cetinje, he saw much clothing on sale, between forty and fifty heavy coats and roughly the same number of shoes and boots. He even bought himself a sheep-skin vest with wool. Surprisingly, comments of the Director of the ARC Unit

⁴⁹ The ARC reconstructed the Vezirov bridge in Podgorica and the bridge in Smokovac, N. Čagorović, *op. cit.*, 51.

⁵⁰ *National Archives and Records Administration*, Records Relating to Civilian War Relief, 1919–1996, Memorandum of Basic Information, Kotor, 20 February 1919.

⁵¹ *Ibidem*.

⁵² *Ibidem*.

to Montenegro in this memorandum differ from the reports of civilian distress which were the reason for forming the Commission in the first place. No wonder that Major Dexter resigned as the Director of the Unit on 28 April and was replaced by more suitable Major Henry Rushton Fairclough.⁵³

The reports in the official organs of the ARC were quite different. *The American National Red Cross Annual Report for the Year 1919* said that a preliminary survey in Montenegro disclosed conditions that seemed to be almost without comparison. It was explained that seven years of constant warfare caused “a more complete breakdown of economic conditions than existed almost anywhere else in Europe... By the time the Red Cross Unit arrived, a great many had already died of starvation and many others had frozen to death”.⁵⁴

The ARC report stated that the basic commodities such as butter and fats could not be found at any price and that drug stores were empty. A pair of shoes was extremely expensive, and 90 per cent of people were in rags. During the first two months of its activity, the Unit distributed 100,000 soup luncheons. Still, there was a problem with food. It was distributed in sufficient quantities to prevent hunger, but something had to be done to encourage people to embrace self-supporting production.⁵⁵ According to certain accounts, the prices of food were enormous, and rice, sugar and macaroni were impossible to find.⁵⁶

In early March, the *New York Times* published an article on Montenegro’s dire need for food. According to the commission sent by the American peace delegation to inquire into conditions in Montenegro, the population was actually dying from starvation.⁵⁷ The correspondent of the *Los Angeles Times* claimed that Montenegro was in a pitiable state, the inhabitants were destitute, and that houses were burned or smashed by shellfire. There were no working tools and no seeds to plant.⁵⁸

⁵³ Henry Rushton Fairclough (1862–1938), was a professor in classics at Stanford University from 1893 to 1927. He also taught at the University of California and Harvard. After WWI he was with the ARC in Switzerland and Montenegro (1919–1920). For his service he was decorated with the Serbian Order of White Eagle and Order of St. Sava, Class III. His experiences in the ARC service are described in the autobiography *Warming Both Hands*, published after his death, in 1941, *Warming Both Hands. The Autobiography of Henry Rushton Fairclough, Including his Experiences under the American Red Cross in Switzerland and Montenegro*, Stanford–London 1941; N. Čagorović, *op. cit.*, 53.

⁵⁴ *Annual Report for the Year Ended June 30, 1919*, The American National Red Cross, Washington 1919, 140.

⁵⁵ *Annual Report*, 1919, 140.

⁵⁶ Д. Живојиновић, *Прилог познавању прехранбених и санитарних прилика*, 53.

⁵⁷ *Montenegro’s Dire Want*, The New York Times (8 March 1919).

⁵⁸ *Montenegro People in a Pitiable Condition*, Los Angeles Times (7 August 1919).

American relief workers faced almost impossible transportation conditions in getting food into the mountains of Montenegro. They had to use donkeys and pack horses on the hardly accessible roads.⁵⁹ In an attempt to reach inaccessible communities, they took apart a large truck, and transported it by pack-mules across the rivers and broken paths and then reassembled it at the ARC base, such as Kolašin.⁶⁰ The *Red Cross Bulletin* reported that doctors and nurses of the Commission to Montenegro had to make daily trips in the hinterland since there were numerous cases of pneumonia and influenza. Also, the Austrian pillage left Montenegrins without sheep and cattle, as well as without blankets and clothes, and hunger and diseases prevailed in the country.⁶¹ The *Annual Report* counted malaria as the prevailing disease, with tuberculosis a close second. Also, infant mortality was high.⁶²

A foreign correspondent for the *Los Angeles Times* explained the lack of garments by the fact that before the war most of the clothing worn by the Montenegrins, either of linen or wool, was made by the women at home. Only a small number of officials and tradesman used imported cloth. In the time of war, no clothes were produced, and after the war people only worked to produce food, and no one could spare time for spinning or weaving. That is why the Montenegrin people were clothed in burlap sacking, concluded the correspondent.⁶³ The ARC relief workers also wondered how the people, especially the women, carried heavy bundles on their heads. “They walk barefoot or with home-made sandals, which have soles of hide and laced upper parts. As for clothes they wear normally the picturesque native costumes, but owing to the war they have had no material for clothes and at present they are all in rags“, wrote the source of the *Red Cross Bulletin*.⁶⁴

Given the negative experiences of the American unit in Đevđelija in 1915, the ARC National Headquarters decided for the personnel in the Balkans to arrange for themselves comfortable and decent lodgings close to the ARC Headquarters and hospital in a particular town.⁶⁵ At first, the ARC in Podgorica

⁵⁹ *Montenegro's Relief Story*, The Evening Star (Washington, 22 June 1919).

⁶⁰ *Annual Report*, 1919, 141.

⁶¹ *Commission Hailed By Montenegrins*, The Red Cross Bulletin (17 March 1919) 5.

⁶² *Annual Report*, 1919, 140.

⁶³ *Montenegro People in a Pitiable Condition*, Los Angeles Times 7 (August 1919).

⁶⁴ *Montenegro in Sorry Plight*, The Red Cross Bulletin (15 September 1919) 6.

⁶⁵ ARC units 2 and 3 arrived in Đevđelija in January 1915. The hospital was placed in the old tobacco factory, without any hospital equipment or even a water and drainage system. Extreme unsanitary conditions and the lack of food and proper housing contributed to the spread of typhus fever and pneumonia among the members of the American Red Cross units and their Austrian and Serbian co-laborers in the hospital, and led to the death of two American doctors, Dr. James Donnelly and Dr. Ernest Pendleton Magruder. By the end of February, of initially eighteen

had a sixty-bed hospital located in old military barracks. In April it was moved to the residence of Prince Mirko. The American staff used the ground level, the first floor was occupied by the patients with acute conditions and the second floor was reserved for convalescents and native co-laborers and orderlies.⁶⁶ The house was large and modern and had a beautiful garden, but Commissioner Fairclough was interested in the nearby remains of the ancient city of Doclea. During his afternoon strolls he found a number of ancient Roman and early Byzantine coins, dating from the second century CE.⁶⁷ The Commissioner was stricken with the poverty of people, “probably the most ragged people in Europe”.⁶⁸ He was mainly worried about the children, who were almost naked in the winter. Thus, the ARC primarily distributed clothing and soap and organized soup kitchens in Podgorica, Cetinje, Nikšić, Kolašin, and Grahovo. Colonel Fairclough pointed out that Americans established two orphanages for hundreds of children in Podgorica and Danilovgrad.⁶⁹

The head nurse Johnson tried to engage Montenegrin girls aged about 18, to help with the patients, but their patriarchal upbringing taught them that the word of a man was a command which consequently slowed them down. Over time, they gradually learned that the word of the American medical worker, whether male or female, had the greatest power. The other problem was the lack of primary education because after a year’s training the girls could not read a thermometer.⁷⁰ There were fifty to ninety patients daily in the Podgorica hospital. Nurses Mabel Nelson and Sara McCarron did house calls and visited twenty to thirty families each day. Nurse McCarron was stricken with great poverty in the Muslim part of the town, where she saw houses without beds and dirty and hungry people sleeping on dirty floors.⁷¹

Also, the nurses started nursing in primary schools in Podgorica. Each month they inspected 500 children in the primary school, who were in a pitiful condition. Most of them were infested with lice and scabies or suffered from

persons comprising the American units, only four nurses and two doctors remained on duty. M. Krueger, R. N., *Personal Experiences in Serbia*, The American Journal of Nursing, v. 15 (1914–1915) 1012–1017; B. Vučetić, *Warm Neutrality: Some Aspects of American Humanitarian Work in Serbia 1914–1916*, in: *Al fronte. La Grande Guerra fra interventismo, cronaca e soccorso*, Ed. A. Carteny, G. Motta, A. Vagnini, Collana Storia d’Europa, Sapienza Università di Roma 2018, 111–114.

⁶⁶ *History of American Red Cross Nursing*, 1103; B. Đukanović, *op. cit.*, 55; N. Čagorović, *op. cit.*, 64.

⁶⁷ B. Đukanović, *op. cit.*, 55.

⁶⁸ *Ibidem*, 57.

⁶⁹ *Ibidem*, 60.

⁷⁰ *History of American Red Cross Nursing*, 1103; N. Čagorović, *op. cit.*, 65.

⁷¹ *History of American Red Cross Nursing*, 1104.

impetigo and nephritis. They were treated in the ARC dispensary, along with tuberculosis, malnutrition, scurvy, pneumonia, and influenza cases.⁷² Mr. Tuckerman was in charge of the large soup kitchen for a thousand people in Podgorica. They served 150 grams of bread and one large cup of vegetable and bacon soup for Christians, and a similar one for Muslims, only with vegetable oil instead of bacon.⁷³

Nurses Emily Chaney, Emma Robbins, and Edith Burgess were on medical duty in Nikšić, a town of five thousand inhabitants. They also maintained a soup kitchen for the poor. One correspondent from Nikšić noticed that the American Red Cross each day gave everyone a kilo of bread and two quarts of thick, meaty soup. American nurses visited the sick from dawn to sundown, each nurse attending to about fifty sick persons daily.⁷⁴

In the spring of 1919, the ARC workers made a base in Kolašin and did rural visiting nursing, but the unit was in constant danger because of comitadji. American Red Cross officers Captain Richard Keller and Captain John Cathey were attacked “by members of a mountaineer band” while taking a camion loaded with relief supplies from Podgorica to Kolašin. Fortunately, they managed to explain that they were Americans trying to help the sick and wounded, and were released. Lt. James Ashworth was held up by an armed band in the mountains between Kotor and Cetinje, but he managed to escape, speeding up his motor truck.⁷⁵

Nurse Elizabeth Mitchell transformed the Prince’s Palace in Cetinje into a sanitary building, so the five thousand inhabitants could count on medical help as well as on a day nursery for children of working mothers and children with tuberculosis. The Montenegrin Women’s Club organized the orphanage and nurse Mitchell did everything she could to help: the ARC commission provided food, clothing, bedding and toothbrushes to children.⁷⁶ Nurse Bernice Brady wondered how people in Cetinje survived without basic sanitary conditions, in crowded houses, without clothes, food and heating in the winter and without water in the summer. She concluded that Montenegro was rich in only one thing – history and tradition. “The story of Montenegro is one of constant

⁷² *Ibidem*, 1105.

⁷³ *Ibidem*.

⁷⁴ *Montenegro People in a Pitiable Condition*, Los Angeles Times (7 August 1919).

⁷⁵ “A great many of the people in Montenegro are extremely poor. They live in crude houses of stone and mud. These houses usually contain a single room and are without windows. Timber is so scarce that it has the value almost of precious metal”, *Unsafe in Montenegro Even on Friendly Visit, Mountains Infested with Bandits and Robbers – Murders Daily*, The Evening Star (Washington, 27 November 1919).

⁷⁶ *History of American Red Cross Nursing*, 1106.

fighting to retain their freedom and they boast that they have never been conquered. The men are used for the Army and the women do practically all the manual labor”, explained nurse Bernice Brady.⁷⁷

In the spring of 1919, the American Red Cross doctors in Montenegro received reinforcement from the American Women’s Hospitals.⁷⁸ The team of fourteen women doctors were sent as a medical aid to Serbia, and two of them, Dr. Catharine M. Cook and Dr. Dora Bowman, proceeded to Montenegro.⁷⁹ Dr. Bowman was a circular surgeon, in charge of making rounds between three hospitals in Montenegro. She performed there over three hundred operations, including almost everything in general and special surgery, such as over sixty herniotomies, a number of laparotomies, appendectomies, splenotomies, nephrectomies, dermoid and plain ovarian cysts, epitheliomas of face, carcinomas, tubercular lesions, and numerous gunshot wounds.⁸⁰ She even helped a passenger give birth in a train compartment. “We wrapped the infant in swaddling clothes and named him ‘Theodore Roosevelt’”, wrote Dr. Bowman in her report to the AWH Headquarters.⁸¹ A high official of the ARC, Frederick Keppel, the ARC’s Director of Foreign Operations since 1918, stated that American women physicians in Southeastern Europe had a unique opportunity to work among Muslim women who refused to be examined by a male doctor.⁸²

Frederick Keppel emphasized that the Red Cross was one among many of relief agencies in Serbia or Poland, but on the other hand, it was practically

⁷⁷ *History of American Red Cross Nursing*, 1107; N. Čagorović, *op. cit.*, 65; Nurse Brady was awarded the medal of the first order of the Serbian Red Cross and a ribbon of the Serbian Order of Mercy. She worked in the Cetinje orphanage, but after contracting typhus, she had to return to Illinois, *Awarded the Second Decoration by Serbia*, The Evening Star (Washington, 29 November 1919).

⁷⁸ The American Women’s Hospitals (AWH) developed from the War Service Committee of the Medical Women’s National Association (later called the American Medical Women’s Association) in 1917, to register and finance American women physicians and provide care for the civilian population in the war-ravaged areas of Europe. At the end and after the First World War, American women doctors provided significant assistance to France, Serbia, and the Near East in the treatment of acute illnesses (optical, dental, surgical, and emergency treatments) and the organization of health and social care programs (transportation of patients, public health projects, temporary housing, and nurses’ training), Ellen S. More, “*A Certain Restless Ambition*”: *Women Physicians and World War I*, *American Quarterly*, Vol. 41, No. 4 (Dec. 1989) 636–660; <http://www.jstor.org/stable/2713096>; Б. Вучећић, *Осврт на рад Болнице америчких жена у Србији крајем и након Великог рата*, у штампи.

⁷⁹ *The Woman’s Medical Journal*, v. 29 (1919) 127.

⁸⁰ *Medical Woman’s Journal*, v. 27 (1920) 54.

⁸¹ E. P. Lovejoy, *Certain Samaritans*, New York 1927, 40.

⁸² *Dr Keppel States Relief Needs Abroad*, The Red Cross Bulletin (20 October 1919) 7.

alone in Montenegro and Albania. There was a need for medical and nursing service, because in the autumn of 1919, there were only eight native physicians left in all of Montenegro.⁸³ Two years later, Major Joseph Jaros, the medical director of the ARC Commission in Montenegro, reported that there were only twelve native physicians, who were aged and unacquainted with modern methods, and bound by traditions which restricted their work. Therefore, people largely depended on ARC doctors.⁸⁴ Also, the Red Cross introduced dentistry to Montenegro and in the first few months of 1919 Captain Bruce Wolff extracted over 1,500 teeth.⁸⁵

In June 1919, the need for relief was still great, and the Red Cross forces were very active in the Balkans. The Commission for Montenegro received \$100,228.94 for medical relief, distribution of supplies, and operation of the Commission.⁸⁶ Even though the Commission for Serbia received over one million dollars, and the Commission for Greece over 469,000 dollars, the ARC Unit for Montenegro was granted considerable funds.⁸⁷

The food supply gained political significance, owing to the political climate in Montenegro. For instance, British diplomat Count de Salis who visited Montenegro on a special mission, in June 1919 spoke with Dr. Whitlock, the head of the American Red Cross mission in Nikšić, and claimed that the Serbian authorities did absolutely nothing for the people unless putting them in prison. Dr. Whitlock said that there was much destitution in the town: they had great difficulty in getting accommodation for some of the poorest whom they wished to house and feed. The ARC unit in Nikšić handed over to the Serbian authorities food and clothes for distribution to the poor, but nothing was distributed; and the explanation given to Dr. Whitlock was that orders did not come from Belgrade. He spoke of the absence of support on the part of the Serbian authorities towards ameliorating the condition of the population; on the contrary, on occasions they intervened to undo his work.⁸⁸ During his three-month inspection trip as a member of the staff of the American Red Cross

⁸³ *Ibidem*, 7.

⁸⁴ *Making Montenegro Healthy*, The Red Cross Bulletin, v. 5 (21 March 1921) 8.

⁸⁵ Treadway, *Anglo-American Diplomacy*, 14.

⁸⁶ Appropriations from War Fund for Relief Work in the Balkan States, 1 July 1918 – 30 June 1919, *Annual report – The American National Red Cross*, American National Red Cross, [Washington], 201.

⁸⁷ The Commission for Montenegro received funds equal to almost 1.5 million dollars today; the Commission for Greece and the Commission for Serbia received money equal to almost seven million, and almost 14,820.000 dollars today.

⁸⁸ Д. Живојиновић, *Прилог познавању прехранбених и санитарних прилика*, 55; *Idem*, *Мисија Салиса и Мајлса у Црној Гори 1919. године*, Историјски записи XXV, 3 (1968) 367–426.

Commission to the Balkans, Louis Isaac Jaffé visited Montenegro in late May 1919.⁸⁹ He visited hospitals and food distribution centers in Cetinje and Podgorica. At the improvised hospital in Nikšić he saw three operations with one lethal outcome. In Nikšić he met numerous bands of armed men whose chests were “festooned with bandoliers of cartridges” and who were searching for bandits. Jaffé realized that the country was torn in political factions.⁹⁰

Major James Bruce, the US attaché in Rome, also visited Montenegro in 1919. He was appalled by the prices of food and clothes at the markets. The weekly wages were 25 crowns in Nikšić, and for that amount of money, one could buy 1 kilo of cheese, or 5 kilos of bread, or half a kilo of butter. Major Bruce noted that the prevailing disease was tuberculosis, followed by malaria and syphilis.⁹¹ As reported by major William Warfield, a member of the American Red Cross Commission to the Balkans, almost every other case brought to the attention of the Red Cross doctors was malaria. There were many cases of tuberculosis, which spread everywhere, and the dangerous source turned out to be men who brought it back from Austrian prison camps. The venereal disease was “shockingly common in congenital form among quite young children”, which Warfield explained on account of ignorance and poor medical facilities, and not immorality.⁹²

The Balkan Commission as an organization was terminated on 1 August 1919, but the operations of the various Commissions to Balkan countries continued. Lieutenant Colonel Henry W. Anderson, a Commissioner, accompanied by the high officials of the ARC, Frederick P. Keppel, the Director of Foreign Operations at National Headquarters, Lieut. Col. Robert E. Olds, the Commissioner for Europe, Alice Fitzgerald, the chief nurse of the Commission to Europe, and others, made a survey of the conditions in the

⁸⁹ Louis Isaac Jaffé (1895–1950), a journalist and editor from Virginia and a Pulitzer Prize winner (1929), during WWI was a second lieutenant in the Army’s Service of Supply. Following the armistice, he was appointed captain in the American Red Cross. In 1919, he participated in the ARC Commission to the Balkans’ three-month inspection trip of Red Cross facilities in Serbia, Montenegro, and Albania. He left descriptions of the war’s devastation of hospitals, clinics and food distribution centers in Monastir, Đevđelija, Vranje, Leskovac, Pirot, Čuprija, Belgrade, Sarajevo, Cetinje, Podgorica, Nikšić, Kolašin, and Scutari. Jaffé’s *War Diary* and other papers are kept in the Special Collections of the University of Virginia Library.

⁹⁰ *War Diary*, 24 May 1919, Louis I. Jaffé Papers, 1917–1919, Accession #9924-m, Special Collections, University of Virginia Library, Charlottesville, Va.; A. S. Leidholdt, *Editor for Justice. The Life of Louis I. Jaffé*, Baton Rouge 2006; N. Čagorović, *op. cit.*, 57.

⁹¹ Д. Живојиновић, *Прилог познавању прехранбених и санитарних прилика*, 55–56.

⁹² Major Warfield was a director of the American Red Cross unit to Albania; William Warfield, *Chatterboxes of Europe. Montenegrin Women Hold the Record – Home Life of Hardy Mountaineers*, *The New York Times* (5 October 1919).

Balkans in August 1919, and concluded that relief work should be continued. Although Director Fairclough intended to complete the operation in Montenegro in the summer 1919, officials decided to extend the relief program for at least a year.⁹³ Colonel Fairclough thought that conditions in Montenegro were extremely primitive, but the results of the ARC were most satisfactory. Therefore he suggested to gradually discontinue the relief work and to make an effort to improve living conditions of the population.⁹⁴

The situation significantly improved in September 1919. The ARC already distributed large quantities of clothing, and considerable quantities of food were secured by the American Relief Administration. Fortunately, people managed to produce food themselves, and the crops were promising the supply of food for the winter. The most urgent need was medical help: physicians, surgeons, drugs, and other medical supplies. The ARC report stated that the medical necessities of Montenegro were tuberculosis relief, medical and engineering means for combating malaria, typhus hospitals, X-ray and other hospital equipment for the proper care of accident and surgical cases, better housing conditions and instruction in public health.⁹⁵ It was suggested that Montenegro should consider the forming of a public health department with records, epidemiologists, nurses, laboratories, and training schools for nurses.

The first large shipment of about four hundred tons of supplies and motor transportation for the ARC in Montenegro was landed in Dubrovnik in November 1919. About one-third of the total amount of supplies was directed to the Department of medical relief. The rest was distributed to the orphanages in Danilovgrad and Podgorica (about 17%), civilian relief activities (12.1%), child-feeding (9.6%), and general purposes.⁹⁶ Relying on a report for the ARC Commission in Europe, historian John Treadway wrote that approximately ten percent of all supplies, clothing, and money for the Red Cross activities in the Balkans in 1919 was sent to Montenegro. Six of fifty doctors went to Montenegro, as did a disproportionately large percentage of trucks, ambulances, cars, motorcycles, kitchen trailers, and gasoline.⁹⁷

In July 1919, the Ministry of Foreign Affairs of Yugoslavia awarded members of the ARC unit in Montenegro. The Director of the Unit, Henry Rushton Fairclough was given the Order of the White Eagle, Captains Chelsea

⁹³ The American Red Cross in Montenegro, *Annual Report – The American National Red Cross For the Year Ended June 30, 1920*, Washington 1920, 110.

⁹⁴ *The Basilio J. Valdes Digital Collection*, Work of the American Red Cross in Europe, Paris, 13 September 1919; <http://malacanang.gov.ph/77048-basilio-j-valdes/>.

⁹⁵ *Montenegro in Sorry Plight*, The Red Cross Bulletin (15 September 1919) 6.

⁹⁶ *Annual Report, 1920*, 110.

⁹⁷ J. Treadway, *op. cit.*, 14.

Pratt and Joseph Jaros received the fifth-class decoration of the same order.⁹⁸ Minister-Delegate of the Government of the Serbs, Croats and Slovenes, Pavićević, held a ceremony in Cetinje in front of the governor's palace, formerly the Russian legation.⁹⁹ He paid a warm tribute to the work of the American Red Cross, complimented its organization and solution of difficult problems, and expressed gratitude to "the noble American people and the Red Cross members who have labored among us".¹⁰⁰

Conclusion

The ARC Unit for Montenegro was established as a part of the Commission for Balkans, which encountered more or less the same problems in Balkan states. The relief work was a constant fight with the devastating effects of the war on transportation and population in a particular country. In the beginning, the ARC relief workers launched a wide range of relief operations: distributing foodstuffs and clothing, providing medical and dental services, organizing hospitals and dispensaries, maintaining soup kitchens and canteens, teaching nursing, etc. With the completion of that phase, the ARC focused on the establishment of general health and sanitation programs, child welfare, and the prevention of epidemics. In Montenegro and Albania, the ARC faced specific political and social conditions. There were few civilian hospitals and no trained nurses. These areas had high rates of epidemic diseases, so the ARC relief workers had to deal with problems of hygiene and sanitation. The focal idea was the education of the native population, their understanding of diseases, and the prevention. Another aim was to organize hospitals and other relief activities and transfer them to local authorities. In their effort to modernize societies, the ARC assisted in making infrastructure, supporting agriculture and industry, and thus making self-supporting societies.

⁹⁸ *Honor Red Cross Workers*, The Evening Star (Washington, 8 August 1919).

⁹⁹ J. Treadway, *op. cit.*, 14.

¹⁰⁰ *Montenegro's Gratitude for America*, The Red Cross Bulletin (8 December 1919) 7.

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ - LIST OF REFERENCES

Архиви – Archives

National Archives and Records Administration, Washington, D.C.
Special Collections, University of Delaware Library, Newark, Delaware.
Special Collections, University of Virginia Library, Charlottesville, Va.
The Basilio J. Valdes Digital Collection.

Извори – Primary sources

- Annual report – The American National Red Cross*, Washington 1919.
Annual report – The American National Red Cross, Washington 1920.
Awarded the Second Decoration by Serbia, The Evening Star (Washington, 29 November 1919).
Captain Clement Bell Chinn, Register of the Kentucky State Historical Society, v.18, No. 52 (1920) 111.
Commission Hailed By Montenegrins, The Red Cross Bulletin (17 March 1919) 5.
Crna Gora i SAD u dokumentima Nacionalnog arhiva u Vašingtonu, 1905–1918, prir. R. Raspopović, Podgorica 2010. [*Montenegro and the USA, in the documents of the National Archives and Records Administration in Washington D.C., 1905–1918*, ed. R. Raspopović, Podgorica 2010]
Dr Keppel States Relief Needs Abroad, The Red Cross Bulletin (20 October 1919) 7.
Honor Red Cross Workers, The Evening Star (Washington, 8 August 1919).
Making Montenegro Healthy, The Red Cross Bulletin, v. 5 (21 March 1921) 8.
Krueger M., *Personal Experiences in Serbia*, The American Journal of Nursing, v.15 (1914–1915) 1012–1017.
Dock L. L., *History of American Red Cross Nursing*, New York 1922.
Honor Red Cross Workers, The Evening Star (Washington, 8 August 1919).
Lovejoy E. P., *Certain Samaritans*, The Macmillan Company, New York 1927.
Montenegro in Sorry Plight, The Red Cross Bulletin (15 September 1919) 6.
Montenegro People in a Pitiabale Condition, Los Angeles Times (7 August 1919).
Montenegro's Dire Want, The New York Times (8 March 1919).
Montenegro's Gratitude for America, The Red Cross Bulletin (8 December 1919) 7.
Morse E. W., *America in the War. The Vanguard of American volunteers*, New York 1919.
Murray A., *Nineteen Months' Foreign Relief, American Red Cross Shipments from September 7, 1914, to April 1, 1916. An Official Statement*, The American Red Cross magazine, v. 11 (1916) 197.
Papers Relating to the Foreign Relations of the United States 1915, Supplement, Washington, D.C., U.S. Government Printing Office, 1928.
The Rockefeller Foundation Annual Report 1915, Special Edition, New York 1915.
Strong R. P., *Conquering the Typhus Plague*, The American Red Cross Magazine, v. 10 (1915) 267–274.
Unsafe in Montenegro Even on Friendly Visit, Mountains Infested with Bandits and Robber – Murders daily, The Evening Star (Washington, 27 November 1919).
Warfield W., *Chatterboxes of Europe. Montenegrin Women Hold the Record – Home Life of Hardy Mountaineers*, The New York Times (5 October 1919).
Америчка Мисија, Глас Црногорца 31 (20 јун 1915) [*Američka Misija*, Glas Crnogorca 31 (20 јун 1915)]

Литература – Secondary sources

Čagorović N., Burzanović, S., *SAD i Crna Gora: Misija Američkog Crvenog krsta u Crnoj Gori (1919–1922)*, Podgorica 2018.

Đukanović B., *A stay in Montenegro, An American Impression*, in: *Recounting Cultural Encounters*, ed. by M. Knežević [et al.] Cambridge Scholars, Cambridge 2009, 49–61.

Irwin J. F., *Making the World Safe. The American Red Cross and Nation's Humanitarian Awakening*, Oxford University Press, 2013.

Kern I., Svjedočenja: Američki Crveni krst u Podgorici nakon Velikog rata, 3. 4. 2017. <https://www.portalanalitika.me/clanak/264733—svjedocenja-americki-crveni-krst-u-podgorici-nakon-velikog-rata-foto>.

A. S. Leidholdt, *Editor for Justice. The Life of Louis I. Jaffé*, Baton Rouge 2006.

More E. S., "A Certain Restless Ambition": *Women Physicians and World War I*, *American Quarterly*, Vol. 41, No. 4 (Dec., 1989) 636–660; <http://www.jstor.org/stable/2713096>;

Sredanović B., *Arhiv: Američki Crveni krst u Crnoj Gori*, 6. 12. 2014. <https://www.portalanalitika.me/clanak/169244—arhiv>;

Treadway J. D., *Anglo-American Diplomacy and the Montenegrin Question, 1914–1921*, *Occasional Papers* 26 (1991) 1–20.

Treadway J. D., *Reflections on US-Montenegrin relations 1905–1918*, *Историјски записи* 3 (2010) 9–29.

Vučetić, B., *Warm Neutrality: Some Aspects of American Humanitarian Work in Serbia 1914–1916*, in: *Al fronte. La Grande Guerra fra interventissimo, cronaca e soccorso*, Ed. A. Carteny, G. Motta, A. Vagnini, Collana Storia d' Europa, Roma 2018, 101–122.

Živojinović D., *America, Italy and the birth of Yugoslavia (1917–1919)*, New York 1972.

Вучећић Б., *Стенли Харт Озборн, амерички лекар у Србији 1915 године*, Глас САНУ CDXXVIII. Одељење историјских наука, књ. 18 (2018) 461–475. [Vučetić B., *Stenli Hart Ozborn, američki lekar u Srbiji 1915 godine*, Glas SANU CDXXVIII. Odeljenje istorijskih nauka, knj. 18 (2018) 461–475]

Живојиновић Д., *Америчке трупе у Црној Гори 1918–1919. године*, *Историјски записи* 3 (2010) 31–43. [Živojinović D., *Američke trupe u Crnoj Gori 1918–1919. godine*, *Istorijski zapisi* 3 (2010) 31–43]

Живојиновић Д., *Црна Гора у борби за опстанак 1914–1922*, Београд 1996. [Živojinović D., *Crna Gora u borbi za opstanak 1914–1922*, Beograd 1996.]

Живојиновић Д., *Мисија Салиса и Мајлса у Црној Гори 1919. године*, *Историјски записи*, 3 (1968) 367–426. [Živojinović D., *Misija Salisa i Majlsa u Crnoj Gori 1919. godine*, *Istorijski zapisi* 3 (1968) 367–426]

Живојиновић Д., *Прилог познавању прехранбених и санитарних прилика у Црној Гори 1914–1920 године*, у: *Црна Гора у борби за опстанак 1914–1922*, Београд 1996, 50, 49–58. [Živojinović D., *Prilog poznavanju prehranbenih i sanitarnih prilika u Crnoj Gori 1914–1920 godine*, u: *Crna Gora u borbi za opstanak 1914–1922*, Beograd 1996, 50, 49–58]

Живојиновић Д., *У потрази за заштитником. Студије о српско-америчким везама 1878–1920*, Београд 2010. [Živojinović D., *U potrazi za zaštitnikom. Studije o srpsko-američkim vezama 1878–1920*, Beograd 2010]

Животић А., *Уједињење Србије и Црне Горе 1918. Сећање команданта Јадранских трупа генерала Драгутина Милутиновића*, *Војно-историјски гласник*. Посебно издање (2019) 303–343. [Životić A., *Ujedinjenje Srbije i Crne Gore 1918. Sećanje komandanta Jadranskih trupa generala Dragutina Milutinovića*, *Vojno-istorijski glasnik*. Posebno izdanje (2019) 303–343]

Биљана ВУЧЕТИЋ

**ХУМАНИТАРНИ РАД АМЕРИЧКОГ ЦРВЕНОГ КРСТА
У ЦРНОЈ ГОРИ (1915–1919)**

Резиме

Рад Америчког црвеног крста у Црној Гори представљао је само део америчке помоћи Европи током и након Великог рата. Амерички црвени крст почео је са организацијом помоћи 1915. године, када су припадници Санитарне комисије зауставили епидемију тифуса у Пећи и Ђаковици. Спровели су санитарне мере и основали тифусне болнице. Црногорска влада је током рата неколико пута тражила од америчке владе и Америчког црвеног крста помоћ у основним потрепштинама и медицинској опреми и финансијску помоћ. У новембру 1918, Стејт департмент дозволио је Америчком црвеном крсту превоз хране и одеће за цивилно становништво Црне Горе. Јединица Црвеног крста стигла је у Котор у јануару 1919. године. Припадници те јединице суочили су се с проблемима са храном, одећом и превозом. Хуманитарне активности Америчког црвеног крста одвијале су се у политички нестабилним приликама у региону. Упркос томе, амерички војници и хуманитарци Америчког црвеног крста успели су да избегну учешће у оружаним сукобима између Италије и Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, као и у грађанским сукобима у Црној Гори. До краја 1919, Амерички црвени крст поделио је велике количине одеће и значајне количине хране које је обезбедила Америчка администрација за помоћ. Амерички црвени крст је основао четири болнице – у Подгорици, Цетињу, Колашину и Никшићу, и управљао је диспанзерима, кантинама и народним кухињама у Подгорици, Цетињу, Никшићу и Грахову. Хуманитарци Америчког црвеног крста такође су се бавили едукацијом у области народног здравља и осмишљавали су програме социјалне заштите деце.

Чланак примљен: 03. 06. 2020.

Чланак коначно прихваћен за објављивање: 16. 07. 2020.

Ана СТОЛИЋ*

Историјски институт

Београд

РАТ И ПИТАЊЕ НАСЛЕЂА СРПСКОГ НАРОДНОГ ЖЕНСКОГ САВЕЗА НА ОСНИВАЧКОМ КОНГРЕСУ НАРОДНОГ ЖЕНСКОГ САВЕЗА СХС 1919. ГОДИНЕ

Анстркат: У раду се анализира утицај наслеђа *Српског народног женског савеза*, на оснивање, уобличавање циљева рада, структуру организације, њен хуманитарни и еманципаторски капацитет, као и на процес и конструисања родно дефинисане идеологије југословенства приликом оснивања *Народног женског савеза Срба, Хрвата и Словенаца* 1919. године. Реч је о организацији која је непосредно после Првог светског рата објединила грађански део женског покрета у новој држави. Искуство учешћа у рату и ратни доприноси жена из Србије значајно су се разликовали од позадинских искустава жена из других делова Краљевине СХС. Анализа стратегије и политика коју су заговарале водеће представнице *Српског савеза* на оснивачком конгресу у Београду 1919. године указује да су се ослањале на вишеструке легитимитете српске државе (државна независност, уставни поредак, институције) – победнице у рату, на жртвовање и страдање народа, велике доприносе жена из Србије ратној победи и на дугу традицију предратног женског удруживања на хуманитарном и еманципаторском плану у Краљевини Србији.

Кључне речи: Први светски рат, Српски народни женски савез, ратни доприноси жена, Народни женски савез СХС, југословенство, феминизам.

Abstract: The paper examines the influence of heritage of the Serbian National Women's Union on the establishment of the National Women's Union of Serbs, Croats and Slovenes in 1919, its objectives, structure, humanitarian and emancipatory capacity and the process of shaping the gender-based ideology of Yugoslavism. Just after the First World War, this organisation gathered the civic part of the female movement in the new state. War experiences and contributions of women from Serbia significantly differed from the background experiences of women from other parts of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes. The analysis of the strategy and policies advocated by the leading representatives of the Serbian Union at the Founding Congress in Belgrade in

* ana.stolic13@gmail.com

1919 suggests that they relied on multiple legitimacies of the state – victors in the war, sacrifices and suffering of the people, great contributions of women from Serbia to the war victory, and the long tradition of pre-war female joint humanitarian and emancipatory efforts in the Kingdom of Serbia.

Keywords: First World War, Serbian National Female Union, war contributions of women, National Women's Union of Serbs, Croats and Slovenes, Yugoslavism, feminism.

Анализе улога и простора који је припадао женама у Првом светском рату и питање његовог утицаја на политички, друштвени, економски и културни положај жена представљају велике теме друштвене, женске и родне историје у последње две деценије. Редефинисана значења рата и његових последица а увођењем нових тема у истраживања измењене су суштинске компоненте за његово разумевање. Посебно је значајно да су историчари који се баве друштвеном и родном историјом анализирали друштвене/класне хијерархије, рад, друштвени и политички активизам, различита искуства женског „кућног фронта“ („home front“) и мушког, војног фронта. У бројним интерпретацијама указано је на то да су ова питања дубоко повезана са ширим односом према женама у држави и друштву односно, да је женска улога у рату великим делом била производ односа политичких ауторитета према женама, да је зависила од могућности њиховог приступа политичким и друштвеним структурама, као и њиховој репрезентативној вредности за државу.¹ Преиспитивање женског грађанства у рату полазило је управо од двосмислености њихове позиције: биле су важне за државу и ратне напоре, али су оспораване као активни грађани, јер се није знало шта све подразумева активно грађанство за жене у рату. Док су мушкарци били војници који су жртвовали своје животе, женама су слате помешане поруке. Отуд и онај чувени поклич британске болничарке Едит Кевил (Edith Cavell) „патриотизам није довољан“ пред егзекуцију у Бриселу 1915. године.² На другој страни, маскулинизовани обрасци у политикама рата су такође били тема историографских анализа.³

¹ Опширније у: А. Столић, *Ратни доприноси жена и послератна борба за женско право гласа у Србији (Краљевини СХС), 1918–1921*, Крај великог рата: војне операције и мировни уговори, Београд 2020, 285–299.

² T. Proctor, „Patriotism is not enough”: Women, Citizenship, and the First World War, *Journal of Women's History*, Volume 17, Number 2 (Summer 2005) 169, <http://muse.jhu.edu/journals/jowh/summary/v017/17.2proctor.html>. Приступљено 7. 3. 2014.

³ *Masculinities in politics and War. Gendering Modern History*, S. Dudink, K. Hagemann, J. Tosh (Eds.), Manchester University Press, Manchester 2004.

Истраживања и интерпретације о учешћу жена у ратним операцијама, њиховим ратним доприносима у разним областима друштвеног и економског живота, хуманитарном раду, деловању у страним мисијама, о инверзији родних улога, утицају рата на њихово књижевно стваралаштво и о структуралним променама у српском друштву током Првог светског рата посебно су актуелна у домаћој историографији, историји књижевности и историји медицине током последње две деценије. Осим публицистичких радова у којима се, најчешће у комеморативне сврхе као у случају обележавања стогодишњице Првог светског рата, женска улога интерпретира у дискурсу патриотских хероина, посебно оних које су преузеле ратничке улоге мушкараца (нпр. Милунка Савић, Јелена Шаулић, Љубица Чакаревић, Мара Пејчић), у већини историографских радова се анализирају питања која учешће у рату и ратно искуство жена у Србији ипак проблематизују на широј основи.⁴ Указано је на то да су учеснице балканских и Првог светског рата запамћене пре свега као део великих наратива о рату и хероине националне историје, а да је мало пажње посвећено родној димензији њиховог ратног ангажмана који је на индивидуалном и друштвеном плану био кључан за остваривање женске еманципације.⁵ Хуманитарни и патриотски рад жена у Србији, њихов рад у болницама, сиротиштинама, школама на окупираној територији, на прикупљању и слању помоћи из иностранства солидно је истражен.⁶ Познати су и велики доприноси жена

⁴ Б. Младеновић, *Жена у Топличком устанку 1917. године*, Београд 1996; иста, *Женско друштво између љубави и страха: Дневник Наталије Аранђеловић од 1915. до 1918. године*, Теме XXXVIII, бр. 2 (Ниш, април–јун 2014) 723–732; Ј. Милановић, *Делфа Иванић. Заборављене успомене*, Београд 2015; С. Стефановић, *Проституција, трговина белим робљем и сузбијање венеричних болести у Србији у 19. и првој половини 20. века*, 800 година српске медицине, Београд 2018, 547–560; Ј. Knežević, *Prostitutes as a Threat to National Honor in Habsburg-Occupied Serbia during the Great War*, *Journal of the History of Sexuality* 20, no. 1 (2011) 312–335; У историји књижевности нпр: Ј. Милинковић, *Рат као тема у српској периодици и књижевности почетком 20. века – Жена, Српски књижевни гласник и ратна проза Милице Јанковић и Исидоре Секулић*, *Књиженство*, бр. 3 (2013), <http://www.knjizenstvo.rs/magazine.php?text=89>; Д. Душанић, „Рат је био највиша школа моја а несумљиво и општа”. *Први светски рат у делу Данице Марковић*, *Књиженство*, бр. 2 (2012), <http://www.knjizenstvo.rs/magazine.php?text=52>; Ј. Реба, *Први светски рат у делу заборављене књижевнице Драге Јовановић*, *Књиженство*, бр. 5 (2015), <http://www.knjizenstvo.rs/sr/casopisi/2015/zenska-knjizevnost-i-kultura/prvi-svetски-rat-u-delu-zaboravljene-knjizevnice-drage-jovanovic>.

⁵ N. Sekulić, *Zašto su heroine I svetskog rata deo istorije feminizma?*, *Sarajevske Sveske* 43–44 (2014), <http://sveske.ba/en/content/zasto-su-heroine-i-svetskog-rata-deo-istorije-feminizma>. Приступљено 13. 11. 2019. у 13.08.

⁶ Ј. Лазаревић, *Енглескиње у српском народу*, Београд 1929; *Српкиње у служби отаџбини и народу за време балканских ратова 1912 и 1913 г. као и за време светског рата од 1914–1920*,

у бројним страним хуманитарним и болничким мисијама током и након рата.⁷ Другачија искуства имале су жене које су остале у окупираној земљи и учествовале у борбама, радиле у разним службама и занатским радионицама у престоници, чувале породицу и имања, напуштале своје домове да би преживеле у унутрашњости земље. Неке од њих су у дневницима описале своју борбу за преживљавање и ове слике рата другачије су од послератног пожељног модела хероина. Забележена размишљања указују да су преиспитивале сопствену улогу у породици, породичне односе, али и шири положај жена у друштву⁸

Полазна теза у овом раду је да су активности представница *Српског народног женског савеза* пред почетак епохе ратова, током ратних сукоба и непосредно по њиховом завршетку имале пресудан утицај на стварање *Народног женског савеза Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца* (даље СХС). Биће анализирани чиниоци који су довели до тога да се предратна искуства и доприноси у рату жена из Србије преточе у својеврсни друштвени и политички капитал приликом организовања јединствене женске организације у новој држави. *Српски савез*, који је основан под утицајем снажне агитације моћних организација међународног женског покрета, *Међународног женског савета* (*International Council of Women*) и *Међународне алијансе за права гласа жена* (*International Alliance for Women's Suffrage*) 1906. године, окупио је већину женских организација у Краљевини Србији. Реч је о хуманитарним женским удружењима

Београд 1933; V. Gavrilović, *Žene lekari u ratovima 1876–1945 na tlu Jugoslavije*, Beograd 1976; Lj. Trgovčević, *Mabel Grujić – an American in Serbia contribution on her humanitarian work during the World War One*, 125 Years of Diplomatic Relations between the USA and Serbia, Belgrade 2008, 311–325; J. Милановић, *Женско друштво 1875–1942*, рукопис; иста, *Женска друштва у Великом рату*, Српски народ на Балкану од 6. до 20. века, прир. С. Недељковић, Универзитет у Нишу, Ниш 2011, 163–177; иста, *Materinsko udruženje. Humani i socijalni aspekti delovanja 1904–1941*, Istorija 20. veka 2 (2018) 37–54; иста, *Mabel Grujić i Delfa Ivanić dobročiniteljke srpskog naroda*, Istorija 20. veka 1 (2014) 9–26.

⁷ K. Šturcenerger, *Srbija u evropskom ratu 1914–1915*, Novi Sad 2009; иста, *Srbija u ratu 1914–1916*, Novi Sad 2014; S. Popović Filipović, *Za hrabrost i humanost, Bolnice škotskih žena u Srbiji i sa Srbima za vreme Prvog svetskog rata 1914–18. godine*, Beograd 2007; J. Liddington, *Britain in the Balkans: the response of the Scottish women's hospital units*, *Aftermaths the War. Women's Movement and Female Activists 1918–1923*, I. Sharp and M. Stibbe (Eds.), Leiden–Boston 2011, 395–417; Б. Вучегић, “*Out of the East Christ Came*”: *Serbia in the eyes of American women in the Great war*, Историјски часопис LXIV (2017) 437–451; иста, *Sestras „Americana” – америчке медицинске сестре у Србији у Првом светском рату*, Историјски часопис LXVII (2018) 339–356.

⁸ Наталија. *Дневнички записи Наталије Матић Зрнић (1880–1956)*, прир. и допунила О. Поповић Ошмјански, Београд 2002, 163–324; Наталија Аранђеловић, *Дневник 1915–1918*, прир. Ј. Митровић Коцев, М. Перић, С. Мандић, Београд 2019.

представница вишег друштвеног слоја у земљи. Најдужу традицију имало је *Женско друштво*, вишедеценијска институција која је у организационом и финансијском смислу, по обиму активности и резултатима рада представљала „својеврстан феномен у српском друштву и на Балкану“.⁹ Појава нових организација, *Друштва кнегиња Љубица* (1899) и *Кола српских сестара* (1903), означила је промену у парадигми женског организовања, јер су деловале у складу с патриотским родним нормативом о дужностима и задацима жена пред почетак епохе ратова.¹⁰ Осим ових удружења, у саставу *Српског народног женског савеза* били су и *Материнско удружење*, *Јеврејско женско друштво Добротвор*, *Јеврејско женско друштво*, *Дом ученица средњих школа* и неколико подружница женских друштава у унутрашњости земље. Иако ниједна од организација које су ушле у састав *Савеза* није имала у свом програму феминистичке захтеве, у њима је током година зачета клица будуће еманципаторске свести.¹¹

Савез је прошао кроз мукотрпан процес дефинисања својих циљева. Од недовољно јасно формулисаног „рада на националном пољу и културног уздизања жена“ у годинама пред почетак Великог рата уобличени су захтеви за променама приватно-правног положаја жена, пре свега наследног и брачног права, професионалног положаја жена у државним службама („за једнак рад и образовање – једнака плата мушкараца и жена“), за заштиту ванбрачно рођене деце и њихових мајки и, коначно, за право гласа жена. Рад организације био је подељен на три секције: хуману, културну и феминистичку. *Српски народни женски савез* био је, дакле, прва женска „грађанска“ организација која је изнела захтеве за променом друштвеног и политичког положаја жена и учинила неке кораке на плану изједначавања неравноправног положаја жена и мушкараца у српском друштву до почетка Првог светског рата.¹²

Управа *Српског народног женског савеза* није се често састајала у време балканских ратова. На седници у августу 1912. године решено је да се представницима великих сила упути меморандум о стању у Старој Србији. Делегација *Савеза* посетила је страна посланства у Београду и предала документ који једино турски посланик није желео да прими.

⁹ А. Столић, *Сестре Српкиње. Појава покрета за еманципацију жена и феминизма у Краљевини Србији*, Београд 2015, 115–116.

¹⁰ *Исто*, 145–154.

¹¹ *Исто*, 117.

¹² *Секретаријат жена социјалдемократа* (1911) који је деловао у оквиру Српске социјалдемократске странке изнео је сличне захтеве, али на ширијој друштвено-економској позадини. *Исто*, 171.

Ратно стање и смрт председнице Катарине Миловук¹³ 1913. године утицали су да рад организације замре. Послове до нове скупштине преузела је потпредседница Милка Вуловић.¹⁴ Непосредно пред Велики рат *Савез* је обавештен о тешкој ситуацији младих девојака слушкиња које су аустријске власти исељавале из Горице у Словенији а на њихова места запошљавале Аустријанке. Многе од њих су стигле у Београд и у друге вароши у Србији а *Савез* их је уз помоћ Београдске општине привремено сместио и помогао им да нађу запослење.¹⁵ Последња скупштина *Савеза* пред почетак Првог светског рата одржана је у Нишу 14. марта 1914. године. На њој је за председницу изабрана др Драга Љочић, потпредседнице су биле Даница Христић и Милка Вуловић. Међутим, током ратних година Христић је постала председница организације.¹⁶

Као пуноправни члан *Међународне алијансе за право гласа жена* (од 1909) и *Међународног женског савета* (од 1911) *Савез* је имао своје представнице на конгресима ових организација и оне су учествовале у раду њихових комитета пред почетак Првог светског рата.¹⁷ Једно од суштинских опредељења организација међународног женског покрета, које је високо позиционирано у њиховим званичним документима током прве деценије 20. века, био је неутралан став према националним сукобима између земаља из којих су долазили поједини национални савези, као и према актуелним дешавањима у међународној политици. Показало се, међутим, да су многе земље чланице *Алијансе* и *Савета* 1914. године окренуле леђа интернационализму и феминизму и посветиле се пружању помоћи свом народу у ратом захваћеним подручјима. Позиву „женама свих нација“ на мировни конгрес у Хагу у априлу 1915. године

¹³ Катарина Миловук (1844–1913), управница Више женске школе у Београду, председница Женског друштва и Српског народног женског савеза. Љ. Станков, *Катарина Миловук и женски покрет у Србији*, Београд 2011.

¹⁴ Милка Вуловић (1853–1920) секретар *Женског друштва*, оснивач *Друштва кнегиња Љубица*, потпредседница *Српског народног женског савеза*, чланица Комитета за мир и арбитражу *Међународног женског савета*.

¹⁵ *Споменица са I конгреса Народног женског савеза Срба, Хрвата и Словенаца одржаног у Београду 21, 22, 23. септембра 1919*, Београд 1920, 95.

¹⁶ А. Штеби је навела да у документима нема вести о овој промени и да се Д. Љочић највероватније одмах по избору захвалила на поверењу и уступила положај председавајуће Д. Христић. *Osnovi i razvitak Jugoslovenskog ženskog saveza*, Glasnik Jugoslovenskog ženskog saveza, br. 2 (1935) 15.

¹⁷ На конгресима *Алијансе* у Лондону 1909. и Стокхолму 1911. и конгресима *Савета* у Стокхолму 1911. и Риму 1914. А. Столић, *Између национализма и интернационализма. Српкиње на конгресима организација Међународног женског покрета до Првог светског рата*, Историјски часопис LXVII (2018) 321–339.

нису се одазвале представнице организација из Америке, Француске, Русије, Грчке, Србије, неких групација у немачком и британском женском покрету. Хашки конгрес је поделио међународни женски покрет, јер је, између осталог, један од услова за учешће на скупу био да говорнице не покрећу питање о одговорности и кривици за рат. Одговарајући из Ниша на позивно писмо др Алете Јакобс (Alleta H. Jacobs), председнице *Холандског женског савеза*, Милка Вуловић је у марту 1915. године изнела разлоге због којих представнице Србије не могу да присуствују конгресу. Осим тешке ситуације због великих страдања у земљи током прве ратне године и немогућности да се чланице *Савеза* окупе, навела је да је неприхватљиво и то „што на конгресу неће бити дозвољена дискусија о одговорности за рат“.¹⁸ У време одржавања скупа у Хагу управа *Савеза* је послала апел свим удружењима и организацијама у Француској, Енглеској, Америци и Русији која су упутила материјалну и моралну помоћ српском народу, „охрабрујући хуману акцију наших савезних друштава“.¹⁹ Ово није био последњи међународни акт *Српског народног женског савеза*.

Контакти с међународним организацијама женског покрета одржавани су током рата спорадично и најчешће на приватном нивоу. Протестујући против насиља над девојкама и женама које су спроводиле окупационе снаге у Србији, посебно бугарске трупе, и против депортације девојака и жена од 13 до 40 година у Аустрију др Драга Љочић и Милка Вуловић упутиле су апеле *Међународној алијанси*, савезничким и неутралним земљама 1916. и 1917. године. Из *Алијансе* су добиле одговоре пуне подршке а прослеђено им је и писмо које је ова организација поводом насиља над женама упутила америчком председнику Вудроу Вилсону.²⁰ Секретар *Савеза* Јелена Лозанић,²¹ која је на својим добротворним мисијама током рата у Америци прикупљала помоћ у оквиру Државног одбора за помоћ Србији, послала је апел на адресе пет стотина филантропских друштава у Америци и Канади.²² Непосредно по

¹⁸ *International Congress of Women. Report. The Hague – 28.th April – May 1st 1915*, Amsterdam 1915, 310; А. Столић, *Између национализма и интернационализма*, 333.

¹⁹ Ј. Лазаревић, *Енглескиње у српском народу*, 91; Ј. Милановић, *Женско друштво 1875–1942*, рукопис.

²⁰ Сви одговори на апеле објављени су у листу *La Serbie* који је штампан у Женеви.

²¹ Јелена Лозанић Фротингхам (1885–1972) чланица *Кола српских сестара*, феминисткиња, чланица Комитета за правни положај жене *Међународног савета*, болничарка у балканским ратовима, хуманитарна радница, која је у Америци и Канади као представница Црвеног крста Србије организовала предавања о Србији и прикупљање помоћи 1915–1920.

²² *Споменница са I конгреса Народног женског савеза Срба, Хрвата и Словенаца*, 96; Ј. Лазаревић, *Енглескиње у српском народу*, 91.

завршетку рата Милка Вуловић се обратила Емелин Пенкхерст (Emmeline Pankhurst), председници *Социјално-политичке уније жена* у Британији, и известила је о победи Србије и уједињењу Срба, Хрвата и Словенаца у нову државу.

Током балканских ратова и до окупације Србије 1915. године већина чланица *Савеза* се активно укључила у организацију хуманитарног рада и непосредног пружања помоћи у Београду, потом у Нишу. Према извештају Хумане секције, који је поднет после рата, највише посла било је у Чувалишту Свете Јелене у коме су већ у време балканских ратова била смештена ратна сирочад. Приликом евакуације Београда 1914. године Чувалиште је измештено у Делиград а током повлачења следеће године *Савез* је преузео бригу о сирочади у Нишу. Отворена је канцеларија која је руководила њиховим збрињавањем. Због немогућности да се укаже помоћ свој угроженој деци, чланице су се обраћале страним посланицима, организовале састанке и апеловале за помоћ. Посебна помоћ стигла је из Америке где су као изасланице Црвеног крста боравиле Јелена Лозанић и Мејбл Грујић²³ а прикупљени прилози с других страна омогућили су отварање још једног склоништа за сирочад у Ћићевцу код Крушевца. После уласка бугарских трупа у Србију и окупације целе земље, даљи организован рад женских удружења није био могућ. У Нишу је остала надзорница учитељица Даринка Петровић а у Ћићевцу госпођа Клокић. Веза *Савеза* с њима није била била могућа. Током целог рата Даница Христић,²⁴ председница *Савеза*, покушавала је да сву ратну сирочад премести у Београд. Коначно је успела у лето 1918. године. Осим тога што је рад свих женских удружења био забрањен током окупације Србије, активности *Савеза*, па и ове на спасавању деце, биле су отежане и зато што је сав новац био на рачунима банака које су престале с радом. Једина готовина којом су чланице *Савеза* располагале био је новац добијен од Мејбл Грујић. У Нишу су представнице Хумане секције основале *Одбор за помоћ избеглицама* који је бринуо о њима све до оснивања Државног одбора. У ратним условима само је ова секција *Савеза* обављала рад, упркос великим потешкоћама. Председница Културне секције Јелена Марковић²⁵ је у септембру 1914. године, у време

²³ Ј. Милановић, *Улога породице Грујић у Великом рату*, Срби и Први светски рат 1914–1918, ур. Д. Р. Живојиновић, Београд 2015, 559.

²⁴ Даница Христић (1865–1923), „ратна“ председница *Српског народног женског савеза* и прва председница *Народног женског савеза СХС* до 1921. године.

²⁵ Јелена Марковић (1858–1941), чланица управе *Женског друштва*, управница његове *Радничке школе*, чланица *Српског савеза*, почасна чланица *Друштва кнегиња Зорка*.

евакуације Београда, основала у главном граду *Коло београдских милосрдних сестара*,²⁶ чија је радионица за шивење болничког и војничког рубља радила све до окупације Србије. Током окупације у новом школском систему нису биле предвиђене гимназије за девојке. Заузимањем Јелене Смиљанић, чланице *Савеза*, и неколико професора отворена је и женска гимназија у Београду у којој се током ратних година школовало око седам стотина девојака.²⁷ У престоници је током окупације наставио да ради и *Дом за сиротну децу* који је основало *Материнско удружење*. Њиме је управљала Наталија Поповић²⁸ док су лекарке др Љубица Гођевац и др Славка Михајловић редовно надзирале штићенике. Проблеме несташнице хране и огрева решавали су Београдска општина, али и супруге аустријских официра.²⁹

Приликом повлачења из престонице чланице женских друштава и обучене болничарке су радиле у болницама у Нишу, Ваљеву и Крагујевцу. У Нишу је била већина водећих чланица женских друштава које су радиле у болницама током 1915. године: Љубица Луковић, председница *Кола српских сестара*, Милка Вуловић, председница *Друштва кнегиња Љубица* (касније је прешла у новоосновано одмориште у Штимљу) а из Ниша су у Америку кренуле као представнице Црвеног крста Србије Јелена Лозанић и Мејбл Грујић.³⁰ Председница *Јеврејског женског друштва* Наталија Мунк је руководила организацијом шивења болничког рубља у Нишу. Потом су је окупационе власти вратиле у Београд јер је оптужена за сарадњу с Народном одбраном. На другој страни, ангажман жена, припадница вишег друштвеног слоја које су са породицама напустиле Србију био је заснован на породичним контактима и упостављању нових веза у циљу прикупљања и слања помоћи у Србију.³¹ Њихов пожртвован рад током свих ратних година у значајној мери је допринео ублажавању ратних страха. По завршетку рата

²⁶ Помиње се и као *Ратно женско удружење*. Ј. Милановић, *Женска друштва у Великом рату*, 167.

²⁷ *Споменица са I конгреса Народног женског савеза Срба, Хрвата и Словенаца*, 52–54, 83.

²⁸ Чланица *Женског друштва* и његова потпредседница у међуратном периоду.

²⁹ Покровитељке Дома биле су Ана Франц а потом бароница Ида Ланг. Ј. Милановић, *Материнско удружење – хумани и социјални аспекти деловања 1904–1941*, 46.

³⁰ Од тифуса су, радећи у болницама у Нишу и Ваљеву, умрле Љубица Луковић, Касија Милетић, Надежда Петровић, др Драгиња Бабић, др Зорка Поповић Бркић, др Зорка Јовановић. Спискови жена погинулих у рату у: *Српкиње у служби отаџбини и народу*, 31–32.

³¹ О делатности Јелене Лозанић, Мирке Грујић, Делфе Иванић, Драге Љочић, Станке Лозанић, Мејбл Грујић у Ници, Паризу, Атини, Солуну, Лозани, Хагу и Америци видети у радовима у напмени бр. 6.

женски ратни доприноси били су, између осталог, основа на којој су женске организације у Србији и Краљевини СХС обликовале своје еманципаторске захтеве.

Процеси демократизације политичког и друштвеног живота, а реч је о укидању изборних цензуса за мушкарце, стицања женског права гласа, били су опште место у првим годинама постојања нових државних заједница у Европи.³² Непосредно по успостављању мира и проглашењу Краљевине СХС у децембру 1918. године, док питање појединих делова њених територија још увек није било решено, показале су се све политичке, економске, правне, верске и културне противуречности нове државе. Иако су се њени грађани и грађанке нашли у вишеструко промењеним околностима, живећи у суровој послератној свакодневици, и у Краљевини СХС отворен је простор за наде у модернизацију и политичку и друштвену демократизацију.³³ Изглед да ће опште право гласа обухватити и жене чинили су се извесним непосредно након успостављања нове државе и провобитног преговарања у вези са оквирима њеног демократског устројства. У таквој атмосфери, а на темељу предратног организовања, женских ратних искустава, уверења о сопственим ратним доприносима, али и политичког опредељења, започете су припреме за уједињење женских покрета у новој држави. У живој и узбурканој клими прве поратне године забележена је појава нових удружења најразличитије оријентације од феминистичких до верских. Уједињење женских организација се одвијало у два паралелна тока. Једном су припадале предратне грађанске хуманитарне добротворне организације с више или мање еманципаторског капацитета. Уједињење социјалдемократкиња одвијало се у оквиру партијског уједињења социјалдемократ/комуниста.³⁴

³² G. Bok, *Žene u istoriji Evrope*, Klio, Beograd 2005, 234.

³³ О ентузијазму у новој држави вид: М.-Ж. Чалић, *Историја Југославије у 20. веку*, Београд 2013, 99; I. O. Gorenjak, *Opasne iluzije. Rodni stereotipi u međuratnoj Jugoslaviji*, Zagreb 2014, 91; О друштвеној модернизацији: М. Ристовић, *Од традиције ка модерности*, Историја приватног живота у Срба, ур. М. Поповић, М. Тимотијевић, М. Ристовић, Београд 2011, 410.

³⁴ На конгресу уједињења Социјалистичке радничке партије Југославије (комуниста) у априлу 1919. године одржана је посебна конференција на којој је основан *Секретаријат жена социјалиста (комуниста)*. Био је део уједињене партијске машинерије, а одлучено је да лист *Једнакост* буде званични орган социјалисткиња. Ј. Кесман, *Žene Jugoslavije u radničkom pokretu i ženskim organizacijama 1918–1941*, Beograd 1987, 78. Уочљиво је да је у називу женске организације и гласила примењена иста, предратна матрица из Србије.

У неким деловима нове Краљевине СХС постојала су вишедеценијска различита искуства удруживања жена у добротворне хуманитарне организације. Осим у Србији, оне су такође биле установљене на националним и верским основама на просторима некадашње Аустроугарске. У данашњој Војводини су од осамдесетих година 19. века постојале *Задруге Српкиња*, које су осниване и у Славонији, Дубровнику, Загребу, а у Босни и Херцеговини је од 1912. године постојао *Савез задруга Српкиња Босне и Херцеговине*.³⁵ У Хрватској су од краја 19. века жене биле удружене у *Госпојинску удругу за образовање и зараду женскиња у Хрватској и Славонији*, *Госпојински клуб*, *Удругу учитељица* и неколико удружења за очување народне уметности и радиности. Осим организације словеначких жена у Трсту, од 1901. године у Словенији је постојало *Сплошно словенско женско друштво* које је имало социјалне и феминистичке циљеве.³⁶ Чланице ових женских удружења током рата су деловале у позадинским условима, спасаваале су децу из угрожених крајева, набављале храну и одећу за сиромашне и оне који су остали без домова. Њихова искуства битно су се разликовала од искустава жена у Србији, па су и сећања на проживљено другачије артикулисана.³⁷

Обједињавање женских грађанских организација започето је током 1919. године. На таласу југословенског уједињења основано је *Демократско удружење југословенских жена Посестримство - савез југословенских женских друштава* у Загребу.³⁸ Новоосновано *Друштво за просвећивање жене и заштиту њених права* у Београду у септембру 1919. године имало је такође амбиције да обухвати цео југословенски простор, а потом је постало члан новог женског савеза.³⁹ Управа *Српског*

³⁵ О задругама у Војводини: G. Stojaković, *Znamenite žene Novog Sada*, I, Novi Sad 2001; У Сарајеву је постојало *Крајцарско друштво православних Српкиња* од 1887. које је од 1905. радило као *Добротворна задруга Српкиња*. Од 1901. и у Бањалуци је основана *Добротворна задруга Српкиња*. N. Božinović, *Žensko pitanje u Srbiji i Jugoslaviji u XIX i XX veku*, Beograd 1996, 97; J. Kecman, *Žene Jugoslavije*, 9. П. Крстић, *Добротворни рад српских жена крајем XIX и почетком XX века*, Зборник МС за историју 65–66 (2002) 271–78.

³⁶ У Хрватској и Словенији жене су захтевале право гласа на локалним изборима 1917. и 1918. Међу посланицима Народне скупштине Срба, Буњеваца и осталих Словена у Бачкој, Банату и Барањи, који су прогласили уједињење с Краљевином Србијом у новембру 1918. било је седам жена. Г. Стојаковић, *Милица Томић – феминистичко наслеђе које траје*, Женско питање. Часопис Жена – Милица Томић, Нови Сад 2012, 35.

³⁷ I. O. Gorenjak, *Opasne iluzije*, 72.

³⁸ Исто, 167.

³⁹ G. Krivokapić-Jović, *Društvo za prosvetivanje žene i zaštitu njenih prava – radikali i žensko pravo glasa posle Prvog svetskog rata*, Србија у модернизацијским процесима, 2, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd 1998, 300.

народног женског савеза састала се у марту 1919. године, а на седници одржаној почетком јуна председница Даница Христић обавестила је чланице *Савеза* да је у Београду одржан састанак представница друштава из свих центара Југославије. Оне су, према речима председнице, „изјавиле жељу да сва њихова друштва хоће драговољно да уђу у састав Савеза. Тако би се створио Југословенски женски савез коме би био центар у Београду, одакле би се давала и директива за сва друштва“.⁴⁰ Наредних месеци на седницама управе *Српског савеза* није било речи о циљевима и програму рада нове организације, само је израђен нацрт за измену Правила (статута) који је требало да послужи као основа у дискусији на скупу делегација из целе земље. Оснивачки конгрес *Народног женског савеза Срба, Хрвата и Словенаца* одржан је у Београду у септембру 1919. године.⁴¹

Полазни самоуверен став председнице *Српског народног женског савеза* да ће ново југословенско удружење женских друштава представљати проширену српску организацију одредило је његове перспективе, структуру рада и место у женском покрету у земљи између два рата. *Српски савез* је одмах после рата под својим кровом ујединио десет женских друштава и седам подружница из Србије, што је била јединствена појава у новој држави.⁴² Првом конгресу новог женског савеза присуствовале су представнице педесет женских удружења из Србије, Хрватске, Словеније, Босне и Херцеговине. Хуманитарне женске организације биле су у већини, али је било и друштава која су заступала социјална, професионална и политичка права жена. Један број верских организација, пре свега католичких, није се одазвао позиву. У поздравном говору на отварању прве седнице конгреса 21. септембра 1919. године Даница Христић је рекла: „Југословенска жена, која је све ратне страхоте преживела и умела на дому у сваком послу да замени човека, креће се сада уздигнуте главе и с поносним уверењем о својој снази, да продужи рад на добро своје отаџбине. Да све удружене Југословенке пођемо на тај пут споразумног и сложеног рада и јесте циљ овог нашег састанка“. Даље,

⁴⁰ А. Štebi, *Osnovi i razvitak Jugoslovenskog ženskog saveza*, Glasnik Jugoslovenskog ženskog saveza, br. 2 (1935) 15.

⁴¹ Исто, 16. Због нерешених питања на овом скупу неке савременице су навеле да је *Савез* основан на скупштини у Загребу 1920. *Женски покрет*, бр. 1 (1920) 4; Ј. Милановић, *Делфа Иванић*, 210. *Савез* је основан у септембру 1919. *Споменица са I конгреса жена Краљевства Срба, Хрвата и Словенаца*, 7.

⁴² Осим постојећих (*Женског друштва*, *Друштва кнегиња Љубица*, *Кола српских сестара*, *Материнског удружења*, *Јеврејског женског друштва Добротвор*, *Српско-јеврејског женског друштва*), непосредно после рата у чланству су и *Дом ученица средњих школа*, *Шабачко радничко друштво*, *Крагујевачко женско друштво* и друштво *Српска мајка*.

изнела је историјат југословенске идеје и подсетила да је век пре Великог рата проглашен веком детета, али, додала је, то је био и век жене. Говорећи о програму рада, навела је да ће то бити тема о којој ће се договарати поједине секције Савеза. Истакла је да је свим женама циљ да будуће поколење, чији су очеви пролили „свету крв“ за уједињење, има срећнију будућност којој ће жене као равноправни чланови друштва, свесне својих дужности, али и права, дати посебан допринос. После ње говориле су Јованка Шиљак, представница *Друштва за заштиту женских права и женске секције Радене* из Сарајева; Даница Бедековић, секретарка *Хрватске католичке женске свезе* из Загреба; Милица Видовић, председница *Женског демократског друштва* са Сушака и Марица Дебељакова из Љубљане. Потом су наступиле представнице удружења жена из Марибора, Дервенте, Крагујевца. Оне су у емоцијама испуњеним говорима упућеним својим „сестрама“ одале признање великим жртвама и заслугама жена из Србије ратној победи, навеле су ратне доприносе жена у њиховим срединама и указале на потребу њиховог организованог укључивања у акције помоћи свим жртвама ратне пустоши. Представнице из Хрватске и Словеније предложиле су да јединствена организација жена наступи пред међународном јавношћу, посебно на Конференцији мира у Паризу поводом политичких питања у вези са нерешеним границама нове државе са Италијом, Аустријом, проблемима интернираних из Словеније, судбини словеначког народа у Коруској. Апел из Војводине односио се на положај српског народа у Банату. Предлог председнице Данице Христић да посебна делегација преда њихове већ спремне апеле у форми резолуција Народном представништву био је прихваћен.⁴³ Из свих обраћања назирао се круг будућег непосредног и неодложног деловања *Савеза* на ублажавању последица рата у „женском кључу“: збрињавање напуштене деце и ратне сирочади, инвалида, избеглих и расељених, интернираних и њихових породица, мајки с децом, борба против алкохолизма и проституције. О овим питањима постигнута је општа сагласност и она су представљала заједничку нит која је повезивала већину присутних представница из свих крајева земље.⁴⁴ Неколико говорница изложило је кључне проблеме у вези с неравноправним политичким, економским, приватно-правним положајем жена у намери да и ова питања постану циљ рада нове организације (Лепосава Петковић, Зофка Кведер Деметровић, Клара Дајч). Уочљиво је да је већина говорница наступала са идентитетских

⁴³ Споменица са I конгреса жена Краљевства Срба, Хрвата и Словенаца, 13–28.

⁴⁴ N. Božinović, *Žensko pitanje u Srbiji i Jugoslaviji*, 109.

позиција Југословенки, обраћала се Југословенкама а потом је, када је била реч о специфичним проблемима из њихових средина, наводила посебне идентитетске националне преференције.⁴⁵ У југословенској реторици на конгресу коришћене су матрице познате у јавном дискурсу о троименом народу, једном народу са три имена или једнокрвном народ СХС, али је њихово *југословенство* садржало и дубоку родну димензију која свакако захтева посебну савремену анализу.⁴⁶

Прва размимоилажења на конгресу појавила су се у вези с Пројектом правила будуће организације. У овом документу, који је саставила управа *Српског народног женског савеза*, прва и друга тачка односиле на оснивање *Српског савеза* 1906. године и на одлуку његових удружења-чланица да ступе у уједињену организацију са осталим женским друштвима с простора Крљевине СХС под називом *Народни женски савез Срба, Хрвата и Словенаца*. На овај начин истакнут је континуитет *Српског савеза* који је у новим државним оквирима и с новим именом требало да прихвати у своје чланство удружења из осталих делова земље. Расправа око имена, јер је било предлога да организација носи назив *Женски југословенски народни савез* (Зофка Кведер Деметровић) а да појединачна национална имена остану за покрајинске савезе (српске, хрватске, словеначке), довела је до захтева да се обрзује посебан одбор који ће Пројекат правила да проучи и накнадно извести учеснице конгреса. Од овог захтева се у почетку одустало. Највише заговорница увођења термина југословенски било је из Хрватске и Словеније (Зофка Кведер Деметровић, Стефанија Вимпушек, Зорка Каснарева, Ела Кален), док су представнице из Србије и Босне и Херцеговине истрајавале на појединачном националном представљању у имену *Савеза*. Аргументе прве групе најопширније је изнела Зофка Кведер: „Ја сам против тог назива јер ми морамо бити Југословени. Ми нисмо три народа него један. Ја сам разговарала с једним Енглезом и он је приметио за Краљевство СХС, шта је то СХС, јел то шифра, ознака акционарског предузећа? Уопште, ми треба пред вањским светом да представљамо једно. Ја сам Југославенкиња и остаћу Југословенка... ако ја тражим то име, немојте сестре Српкиње да мислите да ја тиме нешто хоћу да одузmem од вашег имена, јер ви сте наши спасиоци, ви сте нас откупили својом крвљу... Ја

⁴⁵ На пример, говор Милице Видовић. *Споменица са I конгреса жена Краљевства Срба, Хрвата и Словенаца*, 14–17. Пре конгреса важан је наступ Делфе Иванић на Сушаку и Бакру. *Реч југословенским сестрама*, из 1919. године. *Успомене*, 269–284.

⁴⁶ Једно од тумачења: А. Feldman, *Proričući gladnu godinu – žene i ideologija jugoslavneštva (1918–1939)*, *Žene u Hrvatskoj. Ženska i kulturna povijest*, prir. А. Feldman, Zagreb 2004, 235–246.

вас молим Српкиње, жртвујте нешто од вашег имена, приступите к нама, сјединимо се у једно, нека виде да смо све исто...“.⁴⁷ На потребу за јединством и у имену указала је и Стефанија Вимпушчек из Загреба напоменувши да је оно неопходно због страшних догађаја током рата у којима су можда њихови синови били на супротним странама, што је „успех Мађара и Аустријанаца“, али да у новој држави има политичких снага које нису за јединство и да зато оно мора да се нагласи на свим нивоима, па и у имену женске организације. Друга страна (Даница Христић, Смиљанић, Драгиња Стефановић, Олга Кернић Пелеш, госпођа Самарцић) је понудила различите аргументе, од тога да је Југославија само географски појам који су користили Аустријанци и да због тога треба остати при првобитном предлогу, до чињенице да нова држава и њене институције садрже троимени народ у називима. У дискусији Смиљанић је била још директнија: „Госпођама изасланицама смо изашле у сусрет, јер смо пристале да поред имена Срба, дође име Хрвата и Словенаца, и чуди ме да госпође не пристају на предложено име“.⁴⁸ Олга Пелеш, председница *Друштва кнегиња Љубица* у Загребу је подсетила своје земљакиње да је у Хрватској „половина света за републику, а не за уједињење“, што је изазвало протесте изасланица из Хрватске. Расправу је прекинула Зорка Каснар која је, уверена да ће млади људи у будућности превазићи ове поделе, предложила да се гласа о имену. Ипак, до тога није дошло него се интервенцијом председнице Христић, прешло преко овог питања.⁴⁹

Код читања следећих тачака Пројекта правила поново је предложено да се оснује посебан одбор који ће размотрити све његове одредбе. Председавајућа је ипак инсистирала на читању свих чланова Пројекта правила, иако су неки од њих изазвали расправе. На брзину су прочитани а њихова структура представљала је проширену варијанту Правила *Српског народног женског савеза*. Неке изасланице су члан којим се одређује да *Савез* има искључиво право да руководи односима са организацијама међународног женског покрета и одређује представнице на њиховим конгресима оцениле као непотребну централизацију. Делфа Иванић је сматрала да се тиме легитимизује хегемонија *Савеза* и да треба унети у правила рада могућност да поједина друштва имају право самосталног наступања у иностранству.⁵⁰ Одговор Данице Христић био

⁴⁷ Споменница са I конгреса жена Краљевства Срба, Хрвата и Словенаца, 29–30.

⁴⁸ Исто, 30.

⁴⁹ Савез је ипак у штампи најчешће представљан као *Савез југословенских жена*. *Женски покрет*, бр. 11 (новембар–децембар 1921) 378. Од 1929. званичан назив организације је *Југословенски женски савез*.

⁵⁰ Споменница са I конгреса жена Краљевства Срба, Хрвата и Словенаца, 33.

је да *Савез* заступа сва удружења, иначе његово постојање не би имало смисла. Тиме је наглашен принцип централизације у раду нове организације. Коначно, одлучено је да се изабере посебан одбор који би размотрио будућа правила.

Док је посебан одбор спремао коначну верзију Правила, читање извештаја о раду појединих удружења из целе земље започето је с представљањем учинка *Српског народног женског савеза*, раду његових секција пре и током рата а потом и осталих удружења из Србије. Предлог Милице Видовић из Ријеке да се делатности Српкиња током рата, које су „подигле из кала Хрватице и Словенке“, ода признање и тиме што ће убудеће свака председница *Народног женског савеза СХС* бити из Србије, а две потпредседнице Хрватице и Словенке, био је „примљен с највећом симпатијом“ и прихваћен.⁵¹ Ипак, у каснијој редакцији Правила *Савеза* на крају конгреса није се нашао овај члан. Актуелна председница Даница Христић је сматрала да је довољно што постоји белешка у записнику са конгреса. Скупу су се потом представиле *Удруга учитељица* из Загреба, *Пучка радиона*, *Одбор СХС за спас деце*, *Загребачко израелско друштво*, *Друштво Прехрана из Загреба*, *Друштво Словеначке жене* из Љубљане. У исто време, по узору на секције *Српског народног женског савеза* започеле су одвојен рад проширена Хумана и Културна секција које су посебну пажњу посветиле инвалидском питању и проблему описмењавања на целој територији земље, посебно жена јер њихова неписменост не би требало, како је речено, да се сврста у женско, него у државно и друштвено питање.⁵² Уследило је предавање Лепосаве Петковић,⁵³ тада председнице *Друштва ученица средњих школа* у Београду, о женским правима и законској заштити жена, у коме је изнела све чиниоце неравноправног положаја жена упркос њиховом великом прегалаштву и доприносима у рату јер се „у патњама није правила разлика“. Очењено је да је њено предавање било најуспешније на конгресу.⁵⁴ О *женском питању* и потреби ослобођења жене говорила је и Клара Дајч из Загреба. Посебна излагања била су припремљена у вези с борбом против алкохолизма, туберкулозе и проституције која су уобличена у посебне резолуције у оквиру нове, Хигијенске секције. На

⁵¹ Исто, 105.

⁵² Споменица са I конгреса жена Краљевства Срба, Хрвата и Словенаца, 90.

⁵³ Лепосава Петковић била је, после Круне Аћимовић и Лепосаве Бошковић, међу првим дипломираним студенткињама Велике школе, чланица *Женског друштва*, управница интерната и гимназије *Дома ученица средњих школа*, феминисткиња, председница *Народног женског савеза СХС*.

⁵⁴ О женском питању говорила је и Клара Дајч из Загреба. Исто, 105.

последњој седници конгреса прочитана су и усвојена редигована правила у којима је задржана првобитна идеја српске стране о имену организације *Народни женски савез Срба, Хрвата и Словенаца*. У посебном члану се рад нове организације везивао за *Српски народни женски савез* из 1906. године који је чином стварања *Савеза СХС* престао да постоји. Циљ рада био је остварење највиших идеала у погледу хуманог, етичког, културног, феминистичког, социјалног и националног рада. *Савез* је представљао сва удружења у иностранству а предвиђено је да га на конгресима међународних женских организација заступају делегаткиње из Србије, Хрватске и Словеније. Дефинисана су правила о чланству, раду и избору Управе, организацији рада, надлежностима скупштине и финансирању. Удружења у *Савезу* била су самостална, али су била у обавези да шаљу Управи тромесечне извештаје о раду.

Тродневни оснивачки скуп *Народног женског савеза СХС* садржао је вишезначне поруке у којима су учитани сви актуелни политички, економски, хуманитарни, културни, социјални аспекти живота у новој заједници. У женском организовању, као у огледалу, преламала су се кључна политичка, национална и друштвена питања, различити интереси и политике сећања на тек завршен ратни сукоб. Уочљиво је да су се учеснице конгреса слагале у погледу неодложних задатака на хуманитарном плану. Успели наступи појединих говорница о потреби укидања неравноправног положаја жена у еманципаторско феминистичком дискурсу били су у другом плану на конгресу. Сагласност је постигнута и у вези са општим великим доприносима жена ратним напорима. Велике жртве и заслуге Србије и српског народа за окончање рата и победи често су истицане а храброст, истрајност и доприноси жена из Србије помињани су у већини наступа говорница. И представнице предратних српских женских удружења, а посебно оне које су реферисале о раду појединих секција *Српског народног женског савеза* пре и током рата, говориле су с пуно самопуздања и свести о континуитету доприноса друштву и држави. Све ово је обезбедило довољно маневарског простора за водећу улогу *Српског савеза* у новој женској организацији. Наслеђе *Српског народног женског савеза* у јединственој женској организацији у Краљевини СХС показало се као неупитно.⁵⁵ Програм рада *Савеза* преиспитиван је и на наредним скуповима. На скупштини Савеза у Љубљани у јулу 1922. године дефинисане тачке програма према њиховој важности умногоме подсећају

⁵⁵ На конгресу у Загребу у јулу 1920. изабрана ја прва управа *Савеза* на челу с председником Даницом Христић која је истакла континуитет новог савеза с некадашњим *Српским савезом*. *Женски покрет*, бр. 4 и 5 (1920) 8, 17.

на циљеве *Српског народног женског савеза* из 1911. године: рад на народном, овог пута југословенском, јединству; изједначење жене и мушкарца у приватном и јавном праву; за једнак рад и једнака звања, изједначена примања мушкараца и жена; заштита жене с обзиром на њен животни позив; заштита деце и младежи; једнаки услови за васпитање женске и мушке деце у кући и школи; једнак морал за мушкарца и жену; борба против проституције и борба против алкохола.⁵⁶ Осим тога, позивање на добра и лоша искуства, заблуде и грешке у раду *Српског савеза* представљани су као путоказ за будући рад „великог југословенског Савеза“.⁵⁷ Овим је, такође, успостављен континуитет са организацијом из Србије. О њему сведочи и текст Алојзије Штеби с краја тридесетих година 20. века која је писање историје *Југословенског женског савеза* започела сумирањем прошлости *Српског народног женског савеза*.⁵⁸

Полазни став председнице Данице Христић да ће нова организација у Краљевини СХС бити уређена по моделу *Српског народног женског савеза* био је претворен у политику већ на оснивачком конгресу. Заснивао се на схватању двоструког легитимитета српске стране: државног и ратно-победничког, али и специфичних „женских“ легитимитета жртвовања у рату и вишедеценијске традиције предратног најмасовнијег женског удруживања. Првенство српске стране приликом оснивања организације уводило је нову хијерархију унутар женског грађанског активизма, осим оних које су већ постојале у југословенском друштву: родне, социјалне, правне, друштвене и политичке. У овом контексту посебно је занимљиво на који начин су доприноси жена током рата унутар саме организације били хијерархизовани према ратним заслугама и жртвама у националном кључу. Питање првенства српске стране било је најактуелније у првим годинама рада и видљиво је на пољу формалних одлика (расправе о имену, питање председнице), организационе структуре, дефинисања циљева рада, али и у „духу“ *Савеза* односно његовим еманципаторским и демократским капацитетима. Анализа ових чинилаца упућује да је *Српски народни женски савез* имао кључан значај у процесу профилисања суштинских особености најмногобројније организације жена у новој држави. Оне су више утицале на структуру и деловање организације током првих година њеног постојања него националне, културне, верске разлике међу удружењима која су ушла у његов састав.

⁵⁶ *Женски покрет*, бр. 7 и 8 (1922) 236, https://digitalna.nb.rs/sf/NBS/casopisi_pretrazivi_po_datumu/p_195. Приступљено 12. 2. 2020; J. Kecman, *Žene Jugoslavije*, 172.

⁵⁷ П. Ристић, *Реорганизација женских друштава*, *Женски покрет*, бр. 7 (1924) 273–274.

⁵⁸ А. Štebi, *Osnovi i razvitak Jugoslovenskog ženskog saveza*, *Glasnik Jugoslovenskog ženskog saveza*, br. 1 (1935) 5–7; br. 2 (1935) 15–17.

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ – LIST OF REFERENCES

Извори – Primary Sources

International Congress of Women. Report. The Hague-28.th April – May 1st 1915, Amsterdam 1915.

Аранђеловић Н., *Дневник 1915–1918*, прир. Ј. Митровић Коцев, М. Перић, С. Мандић, Београд 2019. [Arandelović N., *Dnevnik 1915–1918*, прир. Ј. М. Коцев, М. Perić, S. Mandić, Beograd 2019]

Иванић Д., *Успомене*, прир. Ј. Милановић, Институт за савремену историју, Београд 2012. [Ivanić D., *Uspomene*, прир. Ј. Milanović, Institut za savremenu istoriju, Beograd 2012]

Милановић Ј., *Делфа Иванић. Заборављене успомене*, Еволута, Београд 2015. [Milanović J., *Delfa Ivanić. Zaboravljene uspomene*, Evoluta Beograd 2015]

Наталија. *Дневнички записи Наталије Матић Зрнић (1880–1956)*, прир. и допунила О. Поповић Ошмјански, Београд: 2002 [Natalija. *Dnevnički zapisi Natalije Matić Zrnić (1880–1956)*, прир. О. Р. Ošmjanski, Beograd 2002]

Споменица са I конгреса жена Краљевства Срба, Хрвата и Словенаца одржаног у Београду 21, 22, 23. септембра 1919, Београд 1920. [Spomenica sa I kongresa žena Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca održanog u Beogradu 21, 22, 23. septembra 1919, Beograd 1920]

Новине – Newspapers

Женски покрет, бр. 4 и 5 (1920); бр. 11 (1921); бр. 7 и 8 (1922); бр. 7 (1924) https://digitalna.nb.rs/sf/NBS/casopisi_pretrazivi_po_datumu/p_195 [Ženski pokret, br. 4 i 5 (1920); br. 11 (1921); br. 7 i 8 (1922); br. 7 (1924)]

Литература – Secondary Works

Bok G., *Žene u istoriji Evrope*, Klio, Beograd 2005.

Božinović N., *Žensko pitanje u Srbiji u XIX i XX veku*, Devedesetčetvrti, Žene u crnom, Beograd 1996.

Feldman A., *Proričući gladnu godinu – žene i ideologija jugoslavenstva (1918–1939)*, у: *Žene u Hrvatskoj. Ženska i kulturna povijest*, прир. А. Feldman, Zagreb 2004, 235–246.

Gavrilović V., *Žene lekari u ratovima 1876–1945 na tlu Jugoslavije*, Naučno društvo za istoriju zdravstvene kulture Jugoslavije, Beograd 1976.

Gorenjak O. I., *Opasne iluzije. Rodni stereotipi u međuratnoj Jugoslaviji*, Srednja Evropa, Zagreb 2014.

Kecman J., *Žene Jugoslavije u radničkom pokretu i ženskim organizacijama 1918–1941*, Institut za savremenu istoriju, Beograd 1978.

Knežević J., *Prostitutes as a Threat to National'-Honor in Habsburg-Occupied Serbia during the Great War*, Journal of the History of Sexuality 20, no. 1 (2011) 312–335.

Krivokapić-Jović G., *Društvo za prosvetčivanje žene i zaštitu njenih prava – radikali i žensko pravo glasa posle Prvog svetskog rata*, Srbija u modernizacijskim procesima, 2, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd 1998, 299–309.

Liddington L., *Britain in the Balkans: the response of the Scottish women's hospital units*, у: *Aftermaths the War. Women's Movement and Female Activists 1918-1923*, I, Sharp and M. Stibbe (Eds.), Brill, Leiden–Boston 2011, 395–417.

Masculinities in politics and War. Gendering Modern History, S. Dudink, K. Hagemann, J. Tosh (Eds.), Manchester University Press, Manchester 2004.

Milanović J., *Materinsko udruženje. Humani i socijalni aspekti delovanja 1904–1941*, Istorija 20. veka 2 (2018) 37–54.

Milanović J., *Mabel Grujić i Delfa Ivanić dobročiniteljke srpskog naroda*, Istorija 20. veka 1 (2014) 9–26.

Popović Filipović S., *Za hrabrost i humanost, Bolnice škotskih žena u Srbiji i sa Srbima za vreme Prvog svetskog rata 1914–18. godine*, Signature, Beograd 2007.

Proctor T., “Patriotism is not enough”: Women, Citizenship, and the First World War, *Journal of Women’s History*, Vol. 17, No. 2 (Summer 2005) 169–176. <http://muse.jhu.edu/journals/jowh/summary/v017/17.2proctor.html>

Sekulić N, *Zašto su heroine I svetskog rata deo istorije feminizma?*, Sarajevske Sveske, br. 43–44 (2014), <http://sveske.ba/en/content/zasto-su-heroine-i-svetskog-rata-deo-istorije-feminizma> Приступљено 13.11.2019

Stojaković G., *Znamenite žene Novog Sada*, I, Futura, Novi Sad 2001.

Štebi A., *Osnove i razvitak Jugoslovenskog ženskog saveza*, Glasnik Jugoslovenskog ženskog saveza, br. 1, 5–7; br. 2, 15–16 (1935).

Šturcener K., *Srbija u evropskom ratu 1914–1915*, Novi Sad, Akademska knjiga 2009.

Šturcener K., *Srbija u ratu 1914–1916*, Prometej, Novi Sad 2014.

Trgovčević Lj., *Mabel Grujić – an American in Serbia. Contribution on her humanitarian work during the World War One*, y: 125 Years of Diplomatic Relations between the USA and Serbia Belgrade 2008, 311–325.

Вучетић Б., “*Out of the East Christ Came*”: Serbia in the eyes of American women in the Great war, *Историјски часопис LXIV* (2017) 437–451. [Vučetić B., “*Out of the East Christ Came*”: Serbia in the eyes of American women in the Great war, *Историјски часопис LXIV* (2017) 437–451]

Вучетић Б., *Sestras „Americana” – америчке медицинске сестре у Србију у Првом светском рату*, *Историјски часопис LXVII* (2018) 339–356. [Vučetić B., *Sestras „Americana” – америчке медицинске сестре у Србију у Првом светском рату*, *Историјски часопис LXVII* (2018) 339–356]

Душанић Д., „*Рат је био највиша школа моја а несумњиво и општа*”. *Први светски рат у делу Данице Марковић*, *Књиженство*, бр. 2 (2012), <http://www.knjizenstvo.rs/magazine.php?text=52> [Dušanić D., “*Rat je bio najviša škola moja a nesumljivo i opšta*”. *Prvi svetski rat u delu Danice Marković*, *Knjiženstvo*, br. 2 (2012)]

Крестић П., *Добротворни рад српских жена крајем XIX и почетком XX века*, *Зборник Матике српске за историју* 65–66 (2002) 271–278. [Krestić P., *Dobrotvorni rad srpskih žena krajem XIX i početkom XX veka*, *Zbornik Matice srpske za istoriju* 65–66 (2002) 271–278]

Лазаревић Ј., *Енглескиње у српском народу*, Београд 1929. [Lazarević J., *Engleskinje u srpskom narodu*, Beograd 1929]

Милановић Ј., *Женска друштва у Великом рату*, Српски народ на Балкану од 6. до 20. века, прир. С. Недељковић, Универзитет у Нишу, Ниш 2011, 163–177. [Milanović J., *Ženska društva u Velikom ratu*, *Srpski narod na Balkanu od 6. do 20. veka*, прир. S. Nedeljković, Iniverzitet u Nišu, Niš 2011, 163–177]

Милановић Ј., *Улога породице Грујућ у Великом рату*, Срби и Први светски рат 1914–1918, зборник радова, ур. Д. Р. Живојиновић, САНУ, Београд 2015, 555–568. [Milanović J., *Uloga porodice Grujić u Velikom ratu*, *Srbi i Prvi svetski rat 1914–1918*, *Zbornik radova*, ur. D. Živojinović, SANU, Beograd 2015, 555–568]

Младеновић Б., *Жена у Топличком устанку 1917. године*, Социјална мисао, Београд 1996. [Mladenović B., *Žena u Topličkom ustanku 1917. godine*, *Socijalna misao*, Beograd 1996]

Младеновић Б., *Женско друштво између љубави и страха: Дневник Наталије Аранђеловић од 1915. до 1918. године*, Теме, XXXVIII, бр. 2 (Ниш, април–јун 2014) 723–732. [Mladenović B., *Žensko društvo između ljubavi i straha: Dnevnik Natalije Arandelović od 1915. do 1918. godine*, Теме XXXVIII, бр. 2 (Niš, april–jun 2014) 723–732]

Милинковић Ј, *Рат као тема у српској периодици и књижевности почетком 20. века – Жена, Српски књижевни гласник и ратна проза Милице Јанковић и Исидоре Секулић*, Књиженство, бр. 3 (2013), <http://www.knjizenstvo.rs/magazine.php?text=89> [Milinković J., *Rat kao tema u srpskoj periodici i književnosti početkom 20. veka – Žena, Srpski književni glasnik i ratna proza Milice Janković i Isidore Sekulić*, Knjiženstvo, br. 3 (2013)]

Ристовић М., *Од традиције ка модерности*, Историја приватног живота у Срба, ур. М. Поповић, М. Тимотијевић, М. Ристовић, Клио, Београд 2011. [Ristović M., *Od tradicije ka modernosti*, Istorija privatnog života u Srba, ur. M. Popović, M. Timotijević, M. Ristović, Klio, Beograd 2011]

Стефановић С, *Проституција, трговина белим робљем и сузбијање венеричних болести у Србији у 19. и првој половини 20. века*, 800 година српске медицине, Инфинитас, Београд 2018, 547–560. [Stefanović S., *Prostitucija, trgovina belim robljem i suzbijanje veneričnih bolesti u Srbiji u 19. i prvoj polovini 20. veka*, 800 godina srpske medicine, Infinitas, Beograd 2018, 547-560]

Реба Ј, *Први светски рат у делу заборављене књижевнице Драге Јовановић*, Књиженство, бр. 5 (2015), <http://www.knjizenstvo.rs/sr/casopisi/2015/zenska-knjizevnost-i-kultura/prvi-svetski-rat-u-delu-zaboravljene-knjizevnice-drage-jovanovic> [Reba J., *Prvi svetski rat u delu zaboravljene književnice Drage Jovanović*, Knjiženstvo, br. 5 (2015)]

Станков Љ., *Катарина Миловук (1844–1913) и женски покрет у Србији*, Педагошки музеј, Београд 2011. [Stankov Lj., *Katarina Milovuk i ženski pokret u Srbiji*, Pedagoški muzej, Beograd 2011]

Стојаковић Г., *Милица Томић – феминистичко наслеђе које траје*, Женско питање. Часопис Жена – Милица Томић, Музеј града Новог Сада, Нови Сад 2012, 17–37 [Stojaković G., *Milica Tomić – feminističko nasleđe koje traje*, Žensko pitanje. Časopis Žena – Milica Tomić, Muzej grada Novog Sada, Novi Sad 2012, 17–37]

Столић А., *Између интернационализма и национализма. Српкиње на конгресима организација Међународног женског покрета до Првог светског рата*, Историјски часопис LXVII (2018) 321–339. [Stolić A., *Između internacionalizma i nacionalizma. Srпкиnje na kongresima organizacija Međunarodnog ženskog pokreta do Prvog svetskog rata*, Istorijски часопис LXVII (2018) 321–339]

Столић А., *Ратни доприноси жена и послератна борба за женско право гласа у Србији (Краљевини СХС), 1918–1921*, Крај великог рата: војне операције и мировни уговори, Историјски институт, Институт за стратегијска истраживања, Београд 2020, 285–298.

Столић А., *Сестре Српкиње. Појава покрета за еманципацију жена и феминизма у Краљевини Србији*, Еволута, Београд 2015. [Stolić A., *Sestre Srпкиnje. Pojava pokreta za etancipaciji žena i feminizma u Kraljevini Srbiji*, Evoluta, Beograd 2015]

Српкиње у служби отаџбини и народу за време балканских ратова 1912 и 1913 г. као и за време светског рата од 1914–1920, Женска секција ФИДАКА, Београд 1933. [Srпкиnje u službi otadžbini i narodu za vreme balkanskih ratova 1912 i 1913 g. kao i za vreme svetskog rata 1914–1920, Ženska sekcija FIDAKA, Beograd 1933]

Чалић М.-Ж., *Историја Југославије у 20. веку*, Клио, Београд 2013. [Čalić Ž. M., *Istorija Jugoslavije u 20. veku*, Klio, Beograd 2013]

Ana Stolić

**WAR AND THE QUESTION OF HERITAGE
OF THE SERBIAN NATIONAL WOMEN'S UNION
AT THE FOUNDING CONGRESS OF THE NATIONAL WOMEN'S UNION
OF SERBS, CROATS AND SLOVENES IN 1919**

Summary

The activity of representatives of the Serbian National Women's Union in the decade before the start of the Balkan Wars and the First World War, during and just after the wars, had a decisive influence at the time of establishment of the National Women's Union of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes in September 1919. This organisation united the "civic" part of the female movement in the new state – the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes. Relying on multiple legitimacies of the state – victors in the war, sacrifices and suffering of the people, great contributions of women from Serbia to the war victory, and the long tradition of pre-war organisation of women in the Kingdom of Serbia, the leading representatives of the Serbian Union had a decisive role in shaping and formulating the name of the organisation, its agenda and objectives, structure and governance. The pre-war experiences of the organisation, humanitarian and feminist capacity of the Serbian Union, and the war contributions of women from Serbia were transformed after the war into political and social capital. The three-day Founding Congress of the National Women's Union of Serbs, Croats and Slovenes gathered female representatives of fifty women's associations from the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes. It conveyed multifaceted messages which incorporated all current political, economic, humanitarian, cultural and social aspects of life in the new community. The female organisation reflected, like in a mirror, the key political, national and social issues, different interests and policies of remembrance of the only recently ended war conflict. The rhetoric of Yugoslavism at the Founding Congress contained all elements of the current public discourse of the ideology of Yugoslavism, but was also deeply gender-based. The precedence of the Serbian side in the establishment of the organisation introduced a new hierarchy within female "civic" activism, apart from those already existing in Yugoslav society: gender, social, legal and political. Particularly interesting in this context is how the contributions of women during the war were hierarchised within the organisation according to war merits and sacrifices from the national perspective. The Congress participants were unanimous in terms of the prospects of their tasks, which were defined from the female perspective of providing aid to all the vulnerable in the war-ravaged country. Consent was also reached in respect of the general great contributions of women to war efforts. The successful speeches of some women about the need to abolish the unequal position of women in the emancipatory feminist discourse were secondary at the Founding Congress.

Чланак примљен: 17. 03. 2020.

Чланак коначно прихваћен за објављивање: 17. 07. 2020.

Tijana BORIĆ*

University of Niš

Faculty of Arts

Niš

Igor BOROZAN*

University of Belgrade

Faculty of Philosophy

Belgrade

**POLITICAL ECONOMY OF DEATH
AND THE CONCEPT OF THE KING'S TWO BODIES:
THE FUNERAL OF KING
ALEKSANDAR KARAĐORĐEVIĆ I IN 1934**

Abstract: The assassination of King Aleksandar shook the European public at the dawn of WWII. It had even more pronounced effects in the compound South Slavic state. In such a tense moment, it was necessary to preserve state unity and fill the legal and symbolic vacuum caused by the King's murder. Thus, the elites employed the old medieval concept of the king's two bodies. According to this principle, the funeral of King Aleksandar assumed the features of a mass performance wherein the death of the ruler turned into the symbol of state unity.

Keywords: King Aleksandar Karađorđević, Kingdom of Yugoslavia, assassination, funeral ceremony, the king's two bodies, body politic, body natural, mass media, ephemeral spectacle.

Апстракт: Убиство краља Александра уздрмало је европску јавност пред почетак Другог светског рата. Имало је још већи одјек у комплексној јужнословенској држави. У таквом напетом тренутку, било је важно очувати државно јединство и испунити правни и симболички вакуум узрокован краљевим убиством. Елите су стога употребиле стари средњовековни концепт два краљева тела. Сходно томе, сахрана краља Александра добила је обележја масовног спектакла у коме је смрт краља постала симбол државног јединства.

Кључне речи: краљ Александар Карађорђевић, Краљевина Југославија, убиство, погребна церемонија, краљева два тела, политичко тело, природно тело, масовни медији, ефемерни спектакл.

* tijanaboric@hotmail.com

* borozan.igor73@gmail.com

*Historical circumstances
of the death of King Aleksandar Karađorđević I*

The assassination of King Aleksandar Karađorđević in Marseille in 1934 echoed throughout Europe, bringing the Kingdom of Yugoslavia into a state of extreme political instability.¹ The internal problems of the country culminated in the terrorist act in Marseille.² At the same time, this act was also a consequence of broader political turmoil in Europe. The complex foreign policy of the Yugoslav state featured Fascist Italy's territorial claims to some parts of the Kingdom of Yugoslavia, the rise of Nazism in Germany, and upholding of the Kingdom's alliance with France, which all contributed to the internal destabilisation of the country. The gradual distancing of the Yugoslav state from France, its faithful ally in the Great War, and the ongoing turn towards Germany led further to the destabilisation of the country's internal peace and made the position of the Yugoslav King and central government more difficult. The assassinator was Velichko Dimitrov Kerin who, upon order of the IMRO (the Internal Macedonian Revolutionary Organization) and the Ustasha structures, murdered King Aleksandar and Louis Barthou, the Minister of Foreign Affairs of France. The core of these illegal organisations was the doctrine on the disintegration of the Yugoslav state. After the assassination, the composite state of Yugoslavia faced a religious, national, and political crisis.

In the days following the assassination of the monarch, Budapest and Rome were marked as primary suspects as the international centres involved in the plot of the King's murder.³

The assassination of the Yugoslav ruler had a political background. The Karađorđević dynasty regained the Serbian throne after the assassination of Serbian King Aleksandar Obrenović in 1903. The murder of the last Obrenović⁴ also marked the biological end of the longest-reigning Serbian dynasty in the 19th century. The ascension to the throne of King Petar Karađorđević⁵, the father of late King Aleksandar, announced the decades-long rule of the Karađorđević dynasty in Serbia/Yugoslavia. Having participated actively in the Great War, King Petar and Crown Prince Aleksandar, being the

¹ For a detailed account on the assassination of King Aleksandar, see: В. Милићевић, *Убиство краља у Марсељу: позадина једног злочина*, Београд 2000.

² Б. Петрановић, *Историја Југославије 1918–1978*, Београд 1980, 29–111.

³ *Ibidem*, 291.

⁴ А. Столић, *Краљица Драга Обреновић*, Београд 2009, 191–202.

⁵ For more information about King Petar Karađorđević, see: Д. Р. Живојиновић, *Краљ Петар I Карађорђевић*, I–III, Београд 2003.

rulers of the Kingdom of Serbia, laid the foundations of the ruling House of Karađorđevićs.⁶ The concept of folk origin and military spirit secured the position of the Karađorđević family. The significant contribution the Kingdom of Serbia made to the victory of the Allies in the Great War, as well as favourable political circumstances in Europe, went on hand in hand with the foundation of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes in 1918.⁷ Crowned by the aura of the victorious force in the Great War, Serbia under the rule of the Karađorđević dynasty paved the foundations and course of the newly formed political community of the South Slavs. Thus ended the long process of South Slavic cultural and political unification in the Western Balkans and Central Europe. The cultural process that started in the mid-19th century rested upon the Romantic idea of Slavophilism, as well as on the unfavourable political⁸ and cultural circumstances the South Slavs were experiencing in Austria-Hungary.⁹ The rise of the Serbian Principality to the status of Kingdom in 1882 established Serbia as a vital stakeholder among the South Slavs in the process of their unification. Finally, the victorious Serbian army in the Great War led by the Karađorđević dynasty became the guarantor of the new state union of the South Slavs. It was on the burnt remnants of the Habsburg Monarchy that the long process of unification of the South Slavic people into a single political entity ended.¹⁰ The need of the Serbian elite to expand the market of the Kingdom of Serbia, as well as the requirements of the South Slavic elites in the Austro-Hungarian Monarchy for liberation from the *non-Slavic* powers, facilitated the internal agreement among Serbs, Croats, and Slovenes.

After the death of King Petar the Liberator in 1921, King Aleksandar Karađorđević, the then regent Crown Prince, took over the leadership of the composite state. The utopian thought on the cohabitation of South Slavs in a single country did not last long. Shortly after unification, there occurred religious, national, ideological, and class hostilities. The peak of national intolerance happened at the National Assembly in Belgrade, on June 20, 1928. It was when Puniša Račić, a representative of the People's Radical Party, killed and wounded several deputies from the ruling Croatian Peasant-Democratic Coalition.¹¹ This event prompted King Aleksandar Karađorđević to suspend the Parliament and proclaim the absolutist government, the so-called 6 January Dictatorship.¹²

⁶ Б. Глигоријевић, *Краљ Александар Карађорђевић*, књ. I, Београд 2002, 107–306.

⁷ Б. Петрановић, *op. cit.*, 15–28.

⁸ Cf. Д. Микавица и др., *Срби у Хабзбуршкој монархији*, књ. I, Нови Сад 2016.

⁹ М. Екмечић, *Стварање Југославије*, књ. I, Београд 1989, 345–484.

¹⁰ Cf. Д. Микавица и др., *op. cit.*, 94.

¹¹ Б. Петрановић, *op. cit.*, 94.

¹² *Ibidem*, 95–111.

King Aleksandar sought to overcome the growing religious and national tensions. It was in disintegrative *Parliamentarism* that he saw the cause of ethnic and all other divisions in the country. Contrary to the existing centripetal powers, he understood himself as an integrative person above tribal and religious diversities. He established the old concept of dynastic patriotism based on loyalty to the ruler as the central emblem of state unity within the composite country.¹³ Thus, a law on royal authority and the supreme state government was passed, proclaiming the country a hereditary monarchy. It was on the King's personality that the entire power of the nation rested. The King declared himself the military commander and the exclusive holder of legislative power. In September 1929, the state union was renamed into the Kingdom of Yugoslavia. The state was subdivided into nine administrative and territorial units called *banovinas* with their borders intentionally drawn so that they would not correspond to ethnic maps.¹⁴ At the head of banovinas were the so-called *bans* (governors of banovinas), directly appointed by the King, which further highlighted the centralised government of the state. Over the years, King Aleksandar increasingly insisted on state unitarism and personal loyalty of subjects. All forms of expressions and emblems of particular ethnic groups were forbidden, and the process of creating a unique Yugoslav identity began.¹⁵ After the 6 January Dictatorship in 1929, the concept of *integral Yugoslavism* was invented as part of the ideological course of state policy and the new paradigm of cultural policy.¹⁶ The King became a full holder of state sovereignty with which subjects could communicate only directly. There were no more any mediators between the monarch and the subjects.

In spite of King's occasional let-ups such as the proclamation of the Octroic Constitution in 1931, the situation in the country did not calm down. Political turmoil, national intolerances, and growing economic troubles kept continually eroding the proclaimed ideas of unitarism, centralism and integral Yugoslavism.

The concept of the King's two bodies

The concept of the king's two bodies was introduced into modern science by Ernst Kantorowicz, an influential German-American intellectual. In his

¹³ Cf. В. Симић, *За љубав отаџбине. Патриоти и патриотизми у српској култури XVIII века у Хабзбуршкој монархији*, Нови Сад 2012.

¹⁴ Б. Петрановић, *op. cit.*, 101

¹⁵ А. Игњатовић, *Jugoslovenstvo u arhitekturi 1904–1941*, Beograd 2007, 18–42.

¹⁶ Јб. Димић, *Културна политика Краљевине Југославије 1918–1941*, књ. I, Београд 1996, 247.

famous book *The King's Two Bodies: A Study in Medieval Political Theology* from 1957, he codified the legal system of English and French medieval jurists.¹⁷ He transferred the system of medieval *corpus politicum*¹⁸ into a contemporary narrative leaving behind the groundbreaking work about the connections among political theology, monarchy, and symbolic-legal structure of the king's personality.

The purest formulation of the concept is contained in the ideas of the 16th century English jurists. They understood the king as both a mortal individual and an institution which transcends time. There is *the body natural* that is a transient and perishable earthly body and, in contrast, there is *the body politic* which is an everlasting and indestructible political-mystical body. This duality of the king's body is neither essential nor symbolic. It is ontological: the king's body is unique, and it cannot be divided. The roots of the concept of the king's indivisible entity are evident; they stem from the theological doctrine of the dual nature of Christ: human and divine.

The idea of political theology in the Middle Ages rested on the immortality of official bodies in the political and legal domain. The medieval concept of *corpus politicum* was based on the idea of the everlasting dignity and charisma of the king's authority. The organicist theory of power in the Middle Ages concerned the notion of adjusting the subjects to the king's immortal and impeccable body (*corpus politicum*).¹⁹

The concept of the king's two bodies is re-actualised within the contemporary art historian researches. The use of political iconography seems particularly relevant within the study of the king's two bodies.²⁰ This methodology approach involves an overall analysis of visual artworks used in political staging.²¹ Collectively speaking, this visual world *entrusted paintings an active role within the space of politics*.²² Thus, the goal is to figure out the links between the recipient and the sender of the message and to understand the correlation with the world of the presented images. The political iconography aims to enter the space between the wishes of the sender and the expectations of the addressee. It is in this space where *an invented world of values* is created, which via the engaging power of persuasion acts as a proven reality.

¹⁷ E. H. Kantorovic, *Dva vladareva tela. Studije o srednjovekovnoj političkoj teologiji*, Beograd 2012.

¹⁸ С. Марјановић-Душанић, *Свето и пропадљиво: тело у српској хагиографској књижевности*, Београд 2017, 26.

¹⁹ *Ibidem*, 25.

²⁰ U. Pfisterer, *Zwei Körper des Königs*, Handbuch der Politischen Ikonographie, Band II, Imperator bis Zwerg, ed. Uwe Fleckner, Martin Warnke, Hendrik Ziegler, München 2011, 559–566.

²¹ M. Warnke, *Politischen Ikonographie. Bildindex zur Politischen Ikonographie*, Hamburg 2001.

²² *Ibidem*.

Understood this way, the concept of the king's two bodies and the effects of its propaganda are at the core of political iconography researches. The mass mobilisation by the use of political propaganda is taken as the primary intention of the analysis of the phenomena inserted in the world of political iconography. So, we found the answer to the question of why the concept of the king's two bodies with a particular emphasis on the ruler's death is so widespread in the studies of political iconography.

The nucleus of the narrative of the king's two bodies is in dynastic continuity. The fiction about the earthly king's body being eternal came from the historical process shaped in the period from the 13th to the 16th century.²³ At the moment of the ruler's death, the issue arises about the continuity of power and the ruling family. Often without a blood heir, or with a juvenile pretender to the throne, monarchies could find themselves in a political crisis. In the political and legal vacuum after the death of the monarch, a fiction of the everlasting king's body was created. Hence the following maxim was produced: "The King is dead! Long live the King!". Despite the above-stated motto implying the unquestionable dynastic continuity by natural and divine law, it had to be symbolically confirmed as well.²⁴

After death, the king's body would be replaced with his image (portrait).²⁵ Artificial images are defined as separate entities, and so the body in the form of a portrait of the late ruler becomes an independent subject forming the king's third body.²⁶ The carved wooden sculpture or stuffed doll were used as a substitute for the king's natural body. The rulers' portraits acted legally and symbolically on behalf of the physically absent ruler²⁷, thus conveying a message of his continuous presence. Besides their political and sacral status, these images also gained legal significance, becoming legitimate substitutes of a particular sovereign.

The materialisation of the body of the deceased ruler gained particular importance at funeral ceremonies. The concept of the king's two bodies was employed during funeral processions and transfer of the ruler's remains to the gravesite. The coffin housed the King's mortal body. The ceremonial car held the king's stuffed and ideally shaped image. It involved the ruler's representation in a ceremonial vestment with royal insignia displaying the

²³ U. Pfisterer, *op. cit.*, 56.

²⁴ M. Warnke, *op. cit.*

²⁵ P. Zitzlsperger, *Tod des Herrschers*, Handbuch der Politischen Ikonographie, Band II, Imperator bis Zwerg, ed. Uwe Fleckner, Martin Warnke, Hendrik Ziegler, München 2011, 440–447.

²⁶ Cf. L. Marin, *Portrait of the King*, Basingstoke 1988.

²⁷ M. Warnke, *Politischen Ikonographie*; T. Hauenfels, *Visualisierung von Herrschaftsanspruch. Die Habsburger und Habsburg-Lothringer in Bildern*, Wien 2005, 36.

ruler's dignity. The final materialisation was in the form of a *gisant* at the gravesite. The artificial doubler represented the real ruler in eternity. The king's ideal body represented in marble, stone, etc. at the best historical moment materialised the everlasting dignity of the person and the monarchy as an eternal category.²⁸

During the 20th century, the monarchs and leaders of the imperial republics continued to apply the concept of the king's two bodies. This practice was also known to the organisers of the funeral of King Petar Karađorđević in Belgrade in 1921. On this occasion, an ephemeral rotunda was created on Terazije Square with a bust of the late King in its centre.²⁹ Thus, the aged monarch was immortalised in the form of a statue as a metaphor for his other body. (Fig. 1)

Fig. 1

The funeral of King Aleksandar Karađorđević I

The continuity of European dynasties of the modern era depended on the prospective impact of public ceremonies having the ruler's image in their

²⁸ С. Марјановић-Душанић, *op. cit.*, 28.

²⁹ Т. Борић, *Теразије – урбанистички и архитектонски развој*, Београд 2004, 81.

essence. This period brought an increasing influence of the masses and overall acceleration of the media communication that further highlighted the importance of the public.³⁰ The funeral of King Aleksandar I comprised an elaborate multimedia spectacle in which the masses had an active part and needed to pay homage to the King's body. The previous experience in preparations of King Petar Karađorđević's pompous funeral³¹ certainly helped the organisers of King Aleksandar's funeral to make the necessary preparations for such a complex ceremony in a short period.

From the moment of the assassination of King Aleksandar I, the process of producing the second King's body begins. Its core was in the burial ceremony (King's funeral).³² King Aleksandar Karađorđević was assassinated in Marseille on October 9, 1934. The King paid a return visit to Marseille to Louis Barthou, the French Foreign Minister who had previously visited the Kingdom of Yugoslavia, a member country of the Little Entente.³³ Inadequate security measures by both the French and Yugoslav sides allowed the killer to assassinate King Aleksandar I and Louis Barthou quite easily. Bogoljub Jevtić, the Minister of Foreign Affairs of the Kingdom of Yugoslavia, conveyed the news that the last King's words were *Preserve Yugoslavia!*.³⁴ Soon, the semi-official French daily newspapers *Le Temps* added something more to the alleged King's last words, stating they were: *Preserve Yugoslavia and the friendship with France!*.³⁵ Due to the apparent length of the alleged phrase spoken by the mortally wounded King, the later addition about the friendship with France was omitted over time. However, the pledge statement *Preserve Yugoslavia!* remained. It became part of King Aleksandar's fictitious testament, and in the years after his death, it became an essential fragment within the invention of King Aleksandar's cult. Since according to medical reports the King died immediately on the spot, it is clear that the King's last words, allegedly spoken, were intended to be used to maintain the national unity of the country.

The process of producing the King's immortal body began from the very moment of his assassination.

³⁰ M. Warnke, *Der Anteil der Öffentlichkeit am neuzeitlichen Herrscherbild*, Iconic Worlds, Neue Bilderwelten und Wissenräume, ed. Von Christa Maar, Hubert Burda, Köln 2005, 147–164.

³¹ Д. Р. Живојиновић, *Краљ Петар I Карађорђевић*, књ. III, 297–308.

³² About King Aleksandar's funeral: Н. Милошевић, *Од Марсеља до Опленца (пренос тела и сахрана краља Александра Карађорђевића 1934)*, Годишњак за друштвену историју 1–3 (2003) 141–169.

³³ *Ibidem*, 145.

³⁴ Б. Петрановић, *op. cit.*, 283–284.

³⁵ *Ibidem*, 284.

There was an interesting description of the first moments after the monarch's passing when his body was lying at the police station. The following account was published by *Ilustrowana Republika*, based on French sources:

As soon as the doctors pronounced the King dead, his corpse was laid on a couch and covered with a tri-colour banner. The King's hands are folded on his chest. His face is calm but completely devoid of blood. All electric lights are turned off, leaving only two lighted candles. A guard of honour is standing on both sides. The carpet in front of the corpse is covered with flowers. The sobbing of the old royal butler can be heard from next door. This man dedicated his life to the education of young Prince Aleksandar and suffered his fate with him during the Great War. In the adjacent room are Serbian journalists who were greeting the King enthusiastically just one hour prior. Everyone has tears in their eyes.

The corpse of the King was soon publicly displayed at the Salon of the Prefecture in Marseille. Dressed in Admiral's uniform with the Legion of Honor across his chest, the King was presented in the official vestments, marking the beginning of formal constitution of his state body. The Yugoslav flag partially covering the King's body further highlighted this process.³⁶

Upon the arrival of Queen Marija, the King's wife, after she paid tribute to her late husband, the King's body was temporarily embalmed.³⁷ Then the cast of the head and the monarch's right hand were taken. (Fig. 2) The making of a reproduction of the face of the deceased was an inevitable part of a ruler's

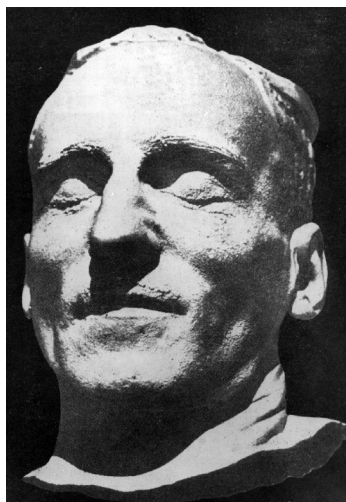

Fig. 2

³⁶ Н. Милошевић, *op. cit.*, 145.

³⁷ *Ibidem*, 146.

funeral ritual. It has its roots in ancient times. The Romans made wax imprints to create masks of their deceased ancestors, which they then publicly displayed during various official ceremonies.³⁸ These images which faithfully reproduced the figure of the dead grew over time into sacred symbols of family memory. The effigies were also used in the system of representation of Roman emperors. In the late Middle Ages, the effigies again became part of the funeral rituals and processions.³⁹ This practice continued during the period of absolutism, especially within the system of representation of the French Monarchy.⁴⁰

Making death masks was a well-known tradition within the presentation of the rulers of modern Serbia. Their magical, sacral and political representation was part of the culture of memory within the representative spaces in the current Serbian state. For instance, in 1860, the death mask of late Prince Miloš was made.⁴¹ It is the first evidence of adopting the common European practice of doubling the image of the deceased ruler. Over time, the death masks became sacred cultural and commemorative objects that played an active role in collective public memory.

The custom of making death masks was also accepted within the media program of the Karađorđević dynasty. The mask of Petar Karađorđević was made immediately after his death in 1921.⁴²

Shortly after taking the imprint for the death mask of King Aleksandar, his uniform was changed. Queen Marija demanded that the King should be dressed in a military uniform, confirming thereby the military pathos of the King and the entire Karađorđević dynasty. Then the King's body was laid on a catafalque in the dimmed salon of the Prefecture. Afterwards, the body was placed in a coffin. This particular moment is described by an unnamed Serbian officer of a military colony in Paris: *We are approaching the King's body and remove it from the catafalque with a lot of awkwardness. I'm holding His right leg that is limp in spite of postmortem rigidity, with a sense of desecration of the saint ... We are placing the body in a coffin. The King is looking so tiny and thinner than in a lifetime. Generally, He has an exhausted and painful appearance and, looking from above, He has neither serene nor mild face expression.*⁴³ This description could not be issued in public. The population had to see the

³⁸ T. Macho, S. Gäste. *Vom Totenkult zum Theater, Quel Corps? Eine Frage der Repräsentation*, ed. H. Belting, D. Kamper, M. Schulz, München 2002, 60.

³⁹ *Ibidem*, 62.

⁴⁰ *Ibidem*, 61.

⁴¹ И. Борозан, *Репрезентативна култура и политичка пропаганда: Споменик кнезу Милошу у Неготину*, Београд 2006, 60.

⁴² The death mask was made by Đorđe Jovanović, a renowned Serbian sculptor. Д. Р. Живојиновић, *op. cit.*, 297.

indestructible body of the Yugoslav King, and therefore the process of representing his official and immortal body began. The coffin with the remains of King Aleksandar was transferred to the ship Dubrovnik which accompanied the French Navy ships, headed for Split.

In the meantime, the crisis in the homeland calmed down. The Act of Succession was put into effect. It was a will which the King drew up and signed on January 5, 1934, after a failed assassination attempt. According to this Act, the King should have been succeeded by the then minor Crown Prince Petar II. Until Petar's legal age, a temporary government was established – a council of regents chaired by Prince Paul (King Aleksandar's cousin). The King stated that his funeral should be a modest commemoration.⁴⁴ Obviously, that idea was abandoned. At moments of such high tension and feverish anticipation, a modest funeral was out of the question. The funeral and presentation of the second King's body were needed to symbolically fill the vacuum and overcome the fact that the heir to the throne was a minor. A State Funeral Committee was set up to decide that the state budget should cover funeral expenses.⁴⁵ At the proposal of the Committee, six-month mourning was declared in the state, ending on November 21, 1934. The Committee also recommended that during this period the officials should wear black. Meanwhile, Belgrade was transformed into a space predominantly interweaved in black. State jurisdictions, as well as numerous other houses, were marked with black flags that highlighted the deep mourning over the great deceased.

The King's body arrived in the port of Split on October 14, 1934. A large number of people gathered to honour the King's body. The mortal remains of the King were laid on a large ephemeral catafalque with a royal crown on top. (Fig. 3) At the terrace of the dock, a royal effigy was set. (Fig. 4) Following its norm and form, the bust of the late King expressed the apotheosis of the immortal person. At the same time, it substituted the deceased ruler. Below, the slogan *Preserve Yugoslavia* was inscribed, which propagated the King's alleged last words.

The King's body was then transferred to Zagreb by train. A vast mass of people waited to pay homage to the King's body at the platform of the Zagreb railway station. Like Belgrade, Zagreb was all covered in black flags. Almost every shop window in Zagreb was marked with a bust or an image of the late King, decorated with a black ribbon or a black flag.⁴⁶ The statues and pictures

⁴³ Б. Глигоријевић, *Краљ Александар Карађорђевић*, књ. I, 310.

⁴⁴ Н. Милошевић, *op. cit.*, 149.

⁴⁵ The high dignitaries were members of the committee. *Ibidem*, 149.

⁴⁶ *Ibidem*, 156.

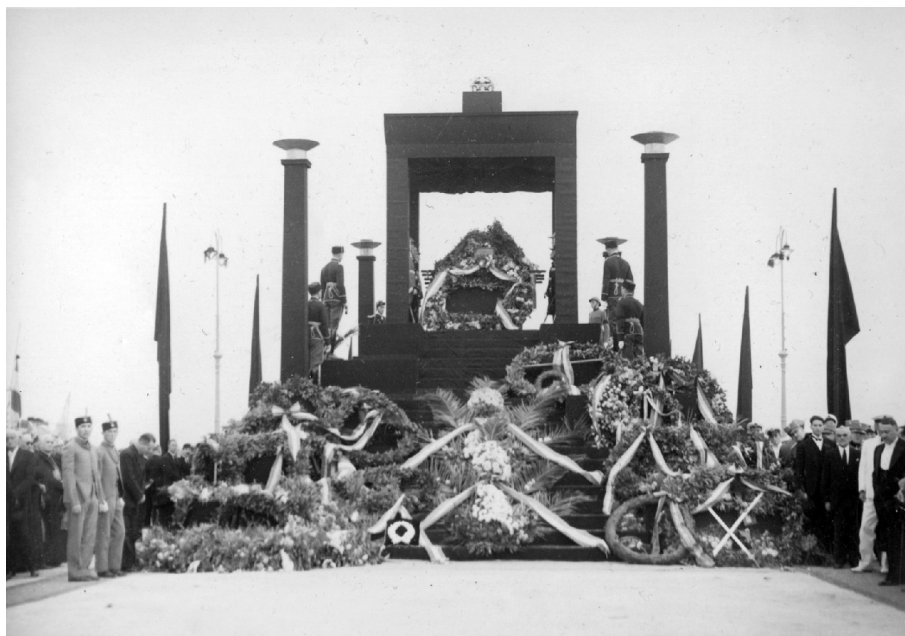

Fig. 3

Fig. 4

of the rulers in public spaces of the city manifested the power of the visual language in the process of creation of King's immortal body, but they were also the confirmation of the legitimacy and legality of the Karađorđević dynasty.

The time of overall insecurity across the country required stabilisation of power and image of the dynasty. The transfer of the King's body to Belgrade was planned as a great propaganda spectacle in the function of homogenisation of all regions. On the one hand, the body of the great ruler was used as an active agent for homogenising the nation. At the same time, a huge welcoming ceremony for young King Petar II was organised in Belgrade. Petar II was *promoted* into the public space as a guarantor and pledge for the survival of the dynasty and the state. On October 12, the representatives of the National Assembly took their oath to the new ruler.⁴⁷ The regents and deputies then shouted *Long live the King*, emphasising their commitment to the young ruler, and affirming dynastic and state continuity. At the same assembly session, the deceased King was named Knight King Aleksandar I, the Unifier. The works of visual culture additionally highlighted the transfer of power. In the centre of the hall, there was a representative portrait of the young King, a work of Kristijan Kreković. On his right was an even larger portrait of King Aleksandar partially covered with black cloth, a work of Geodetic Captain Mr Ulik.⁴⁸

The visualisation of the late King and the creation of his pseudo-hagiographical cult confirms the cover page of Serbian daily newspaper *Politika* from October 15.⁴⁹ The images of the King's death mask and his right arm further powered the people's empathy for the great deceased.

In anticipation of the King's body, the capital was featured with his immortal body. *Politika* published a photo of a Belgrade shop window with the image of the late King.⁵⁰ In the shop windows, there were several types of images of the King: *in the trenches, after the peace, thoughtful, smiling*, etc. Newspaper reports state that, in front of many of the King's photographs, a candle was burning, and people were praying in front of them. Thus, in front of the National Theatre, a large portrait of the late King was placed with the incense burner next to it.⁵¹ We witness an obvious sacralization of the ruler's image, further boosted by his martyrdom. At the same time, the multiplication of King's image in the photographic medium reveals its mass consumption.

⁴⁷ Аноним, Намесници краљевске власти положили су пред народним представништвом заклетву на верност краљу Петру II, Политика, бр. 9484 (12. 10. 1934) 2.

⁴⁸ *Ibidem*.

⁴⁹ Политика, бр. 9487 (15. 10. 1934) 1.

⁵⁰ At the bottom of the National Theatre, there was a large painting of the late monarch placed near an inflamed incense burner. *Ibid.*, 12.

⁵¹ Аноним, Београд у црнини, Политика, бр. 9486 (14. 10. 1934) 7.

The reporter of *Politika* points to the massive purchase of King's photos, as well as to the situations where they were shared for free. Some took them as their *favourite amulets*,⁵² keeping them as movable relics.

The concept of presenting the ruler at the optimum historical moment was applied to the façade of the Fund Management headquarters in Belgrade. (Fig. 5) The photo taken during the days of the funeral ceremony in Belgrade shows a representative full-figure standing portrait of King Aleksandar dressed in an ermine cape and his right hand resting on a sword hilt. The mighty image of King Aleksandar conveys the idea of a powerful and immortal ruler. This image is probably a copy, or variation on the theme of the King's canonical portrait, a work of notable painter Paja Jovanović from 1927.

Fig. 5

⁵² Аноним, *Тужна успомена*, Политика, бр. 9483 (11. 10. 1934) 8.

Finally, on October 14, 1934, the King's body arrived at the central railway station in Belgrade. Many thousands of weeping and desolate citizens lined the route along which the King's body was transferred to the Old Palace in downtown Belgrade by a specially redesigned car. Nikolai Krasnov,⁵³ a leading multimedia artist of the period, made sketches for the hearse, as well as for all necessary accessories needed to transform the Dance Hall of the Old Palace into a funerary chapel (curtains, catafalque, wreath with the King's insignia). Krasnov, a Russian immigrant, the leading state artist and designer of the interior of the Royal Palace in Dedinje (the King's residence), proposed a suitable sepulchral accessory to honour the monarch corresponding with the rules of decorum.

The King's body was publicly displayed in the Old Palace on October 16 and 17. The catafalque covered with the national flag, with the royal coat-of-arms envisioned as the focal and symbolic centre of the state. The royal regalia were presented under the cross of the catafalque. (Fig. 6) The Royal Crown, the Scepter and the Orb that King Petar I, King Aleksandar I's father, wore at the coronation ceremony in 1904, represented the King's body. The royal regalia was presented to prove that the dignity never dies and that the monarchy lives in eternity.

Fig. 6

⁵³ Д. Ацовић, В. Камилић, *Двор југословенског краља кроз стваралаштво архитекте Краснова*, каталог изложбе одржане у Краљевском двору, 30. септембар – 14. октобар, Београд 2012, 11, 20.

Finally, after the public display, the King's body went to the final journey. The road led from the Old Palace to the Cathedral Church in Belgrade. The crowd followed the path of the King's body. There is a vivid description of doubling the King's image in the then periodicals: *The poles of the electric lamps are wrapped from the bottom to the top in black fabrics. At the top, on all four sides of them, on white glass is a black letter A, and in the middle panel on a black field is a round white figure of the blissfully resting King.*⁵⁴

The commemoration service took place in the Cathedral Church that was also specially redesigned in black for this occasion by Nikolai Krasnov. After the service, first by train through the city of Mladenovac, then by a specially redesigned car, the King's body finally arrived in Oplenac, at the Mausoleum of the Karađorđević dynasty. The dynastic mausoleum began by King Petar I was completed by King Aleksandar I just a few years earlier, in 1930. The monumental burial church of the Karađorđević family dedicated to St. George became the last habitat of King Aleksandar's natural body. The tomb of the martyr King in the crypt of the church was to become a place of remembrance, and a topos of pilgrimage.

The culmination of the funeral and multi-day long funeral ceremonies took place in front of the church in Oplenac. *Politika* published a dramatic photo showing the moment when little King Petar left the church and came among the people.⁵⁵ (Fig. 7) The mortal body of the great King was buried, but his energy and his power were transferred to the heir to the throne. The transfer of bodily energy confirmed the eternal (immortal body) of the monarch. The mortal body of the monarchy entered the church, while a timeless body of the dynasty and state emerged from the church.

The media also supported this concept in the days following the King's death. After the death of the ruler, Kristijan Kreković painted an idealised portrait of young King Petar II in front of his father's bust. (Fig. 8) On the base in front of the statue, the artist presented the royal regalia of the Karađorđević dynasty, explicitly expressing the eternity of the Serbian monarchy. Thus ended the political economy of King Aleksandar's body. Political propaganda of the state leadership used King Aleksandar's funeral to strengthen and maintain the stability of the Kingdom of Yugoslavia. The media exploitation of the body of the late ruler and the new sovereign in a variety of the media (portraits, photographs, sculptures, illustrated magazines, etc.) confirmed the continuation of the well-known concept of the king's two bodies.

⁵⁴ Н. Милошевић, *op. cit.*, 159.

⁵⁵ Политика, бр. 9491 (19.10.1934) 14.

Поред својих славних предака, почива сада на Опленцу и Витешки Краљ Ујединитељ

Низ мраморне степенице величанственог храма сипава Младог Краља међу Свој народ

Томола, 18 октобра
Томола је на погони. И не само
Томола већ е веле заједно а неки
околина Шумадија. Дружина су ку-
ни селаци. Један у правичном ру-
ку, јер га знаду, други у непра-
вном гуљеница. Сви беа разице о-
ко туза носе црна флор. Но при-
на им медале. Црно непра-
вном негде се дна мачева, ор-
доне са некроном шитаљима,
махом црвени. За које су се га-
ве губило, за које су се кошта се-
јало по дугу и по сенери, на сво-
јој страни света.

Мало по мало сва тај свет куте-
се трупе, образују се поворе.
Пред једном на челу ступају за-
ставници с црним барјацима, пред
другима носе се поштеници, да-
во од златнег пошта, паљене не-
птом руком, ирвани, али носе,
добле да их човек једна носе.

Бла Дунавске Београдне г. Ди-
брин Маткој, од дуге је и сва
на дружу. На пошта потребе да из-

даје никаква наређења. Довољно
му је да придателски посматрају
свакији, где да ступи, шта да
раде и солани то војнички из-
врше.

**СЕЛАНИ ШПАЛНИ, ДУГ ПРЕКО
ЧЕТИРИ КИЛОМЕТРА**

Улице Томоле у црво су заши-
је. На сваком прозору лепица се
црво застана, свако стабло улит-
ног дрворада савијено је црво за-
ставом. Дуг македоничког пута
на крои Томола, као до старе Ка-
рађорђево дрво с обе стране ре-
јаду се селаци, македонички. На
тај начин формира се рана не-
роватан, нигде невајени селаци
ишлаци дуг преко четри киломе-
тра.

На свама лицима искрен бој,
остеница утучени. Сви ти аузи
испиту марама. Али се с црвени
на време сувае мрежа гуна ди-
во брине сувае које теку шпа из-
бољаво, као црвоа кора рама-
нице.

Г. Љ. Давидовић и г. др. Корошећ

Равномерио, свакога сага, с обоју
црвоа сва знопа носе по пет ми-
нута. Знопа на сахрању. Тако од-
вет најутра.

У старој презенту окупљени су
свештеници на блате и даље со-
дике. Облаче се. Спремљу се. Они
је у поворци кренути на Опленца
пре осталих. Пред њима су топа-
ке прво Гучић и Борјенић.

Поред старе црвоа сва је за-
стита црвима. У њој су се окупи-
ли селаци, поштом Карађорђе
Знаде, којима је дозвољена част
да свога Витешког Краља на рука-
ма однесу у мачу кулу. Нема су
од њих, у знас највише жалости,
заменили првену траку својих
ратних крстова црвом. Оно нај-
на сваки начин проносио, али је
бесправно дирљиво.

Двадесет и четирица намољу
пах одвојила су се код храма. Ти
су двадесет и четирица који су
чисти сребре да во рата носеу че-
тали и ногу и руке. Напова ду-
гари, унакажени, нивалида, зваде
им више него икада. Један коме
је правног узикоа оба ока хтео

би да учествује у преносу Краљ-
евог тела. Нечки дугари, на та-
ко им јаво било, морају да га от-
страле. И теше га:

— Не можеш ти, чове, паћена
А он први главоу по које два у
ташени ова селено гласају негде у
далину, као да се нечета сабаду,
Ослони се. Остало је место дру-
гима.

ВОЈСКА И ЧЕТИНИЦИ

На узлаз под Томола одједном
набја артиљерија Краљеве гарде
Мрви који називае као од шале
тононе а каре муниције за Опле-
нца.

За њима гардиска фанфара ш-
беник мачима.
Затим пети кољеник нук гарде
а светлим алатима.

Генерал Максимовић, поштом
команданта гарде, распоређује је
дужине.

У Опленца нашлао четинци а
свакии пуцама, с укрштеним ре-
комплес. После тога мачице,

њихов ход, у епанцима, поштом
је некако пореали.

На снет халаци. Пропоси се
гардиска пуцама застана. Пре-
сто с побожому пред њом се
сеслају кале.

Тако пролазе часови. У миси-
ма сви присутни брато посматра-
ствени испржају који је Београд
природно своје Краљу.

Једна ступај етимог правог пу-
ца који се кале на Опленца пре-
причепа је народи. Нима ту зна-
де селачко шнакско дево а ата-
на трчамог македонички у ру-
шницама, има четинца на одрво,
има ратари који даду халба чита-
ним селацима, има старина који су
јили, нима следиле историја.

Десна страна је прекривена вој-
ском. Нешаки, македонички, тобије,
сви родоци су заступљени. Стоје
слушачи, мачици, утучени.

СВЕШТЕНИЦИ НА КОЛЕНИМА

Дале, код мале црво, поштом
су распоређени. Једна група са-

Со црном заставом и витешницом...

...довојно су издржали и плавали

Fig. 8

Postscript: the effect of the King's immortal body or its disappearance

Milan Stojadinović, the Minister of Finance of the Kingdom of Yugoslavia, wrote in his memoirs that it was the excessive zeal in the visible expression of grief for the late King that sparked a revolt among the people.⁵⁶ Controlled by the police, the days of genuine and widespread mourning over the monarch turned into the resentment of citizens.

Visual artefacts had a significant impact on the process of shaping the cult of the late King. A perfect example is a medal with the image of King Aleksandar on the deathbed, dressed in military uniform with a sword in his folded hands, the work of sculptor Marin Studin from 1934. Three little orphans hug the feet of an angel crowning the everlasting King with the wreath of eternity. Orphans symbolise three constituent Yugoslav peoples: Serbs, Croats, and Slovenes. Hugged in a single bundle, they represent the pledge of integral Yugoslavism and the confirmation to fulfil the King's political will: *Preserve Yugoslavia*.

The concept of integral Yugoslavism and its aggressive application in the years after the death of King Aleksandar continued as a valid ideological discourse.⁵⁷ However, the wheel of history could not be stopped. Disintegrating *tribal nationalisms*⁵⁸, as well as unfavourable political circumstances in the world, caused the collapse of the country in 1941, and the Yugoslav Kingdom ceased to exist.

⁵⁶ M. M. Stojadinović, *Ni rat ni pakt, Jugoslavija između dva rata*, Rijeka 1970, 292.

⁵⁷ Љ. Димић, *Културна политика*, књ. I, 329.

⁵⁸ *Ibidem*, 331.

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ - LIST OF REFERENCES

Архиви – Archives

Архив Југославије, АЈ-62 збирка планова бр.717. [Arhiv Jugoslavije, АЈ-62 zbirka planova br.717]

Извори – Primary sources

Аноним, *Намесници краљевске власти положили су пред народним представништвом заклетву на верност краљу Петру II*, Политика, бр. 9484 (12.10.1934) 2. [Anonim, *Namesnici kraljevske vlasti položili su pred narodnim predstavništvom zakletvu na vernost kralju Petru II*, Politika, br. 9484 (12.10.1934) 2]

Аноним, *Београд у црнини*, Политика бр. 9486 (14. 10. 1934) 7. [Anonim, *Beograd u crnini*, Politika br. 9486 (14. 10. 1934) 7]

Аноним, *Тужна успомена*, Политика, бр. 9483 (11. 10. 1934) 8. [Anonim, *Tuzna uspomena*, Politika, br. 9483 (11. 10. 1934) 8]

Новине – Newspapers

Политика, бр. 9487 (15.10.1934). [Politika br. 9487 (15.10.1934)]

Политика, бр. 9491 (19.10.1934). [Politika, br. 9491 (19.10.1934)]

Литература – Secondary sources

Haunfels, T., *Visualisierung von Herrschaftsanspruch. Die Habsburger und Hasburg-Lothringer in Bildern*, Wien 2005.

Ignjatović, A., *Jugoslovenstvo u arhitekturi 1904-1941*, Beograd 2007.

Kantorovic, E. H. *Dva vladareva tela. Studije o srednjovekovnoj političkoj teologiji*, Beograd 2012.

Macho, T., Gäste, S., *Vom Totenkult zum Theater, Quel Corps? Eine Frage der Repräsentation*, ed. H. Belting, D. Kamper, M. Schulz, München 2002, 53–65.

Marin, L., *Portrait of the King*, Basingstoke 1988.

Pfisterer, U., *Zwei Körper des Königs*, Handbuch der Politischen Ikonographie: Band II: Imperator bis Zwerg, ed. U. Fleckner, M. Warnke, H. Ziegler, München 2011, 559–566.

Stojadinović, M. M. *Ni rat ni pakt, Jugoslavija između dva rata*, Rijeka 1970.

Warnke, M., *Der Anteil der Öffentlichkeit am neuzeitlichen Herrscherbild*, Iconic Worlds, Neue Bilderwelten und Wissenräume, ed. V. C. Maar, H. Burda, Köln 2005, 147–164.

Warnke, M., *Politischen Ikonographie. Bildindex zur Politischen Ikonographie*, Hamburg 2001.

Zitzlsperger, P., *Tod des Herrschers*, Handbuch der Politischen Ikonographie, Band II, Imperator bis Zwerg, ed. U. Fleckner, M. Warnke, H. Ziegler, München 2011, 440–447.

Ацовић, Д., Камилић, В., *Двор југословенског краља кроз стваралаштво архитекте Краснова*, каталог изложбе Краљевског двора 30. септембар – 14. октобар, Београд 2012. [Acović, D., Kamilić, V., *Dvor jugoslovenskog kralja kroz stvaralaštvo arhитекте Krasnova*, katalog izložbe Kraljevskog dvora 30. septembar – 14. oktobar, Beograd 2012]

Борић, Т., *Теразије – урбанистички и архитектонски развој*, Београд 2004. [Borić, T., *Terazije – urbanistički i arhitektonski razvoj*, Beograd 2004]

Борозан, И., *Репрезентативна култура и политичка пропаганда: Споменик кнезу Милошу у Неготину*, Београд 2006. [Borozan, I., *Reprezentativna kultura i politička propaganda: Spomenik knezu Milošu u Negotinu*, Beograd 2006]

Глигоријевић, Б., *Краљ Александар Карађорђевић*, књ. I, Београд 2002. [Gligorijević, B., *Kralj Aleksandar Karađorđević*, књ. I, Beograd 2002]

Димић, Љ., *Културна политика Краљевине Југославије 1918–1941*, књ. I, Београд 1996. [Dimić, Lj., *Kulturna politika Kraljevine Jugoslavije 1918–1941*, књ. I, Beograd 1996]

Екмечић, М., *Стварање Југославије*, књ. I, Београд 1989. [Ekmečić, M., *Stvaranje Jugoslavije*, књ. I, Beograd 1989]

Живојиновић, Д. Р., *Краљ Петар I Карађорђевић*, I–III, Београд 2003. [Živojinović, D. R., *Kralj Petar I Karađorđević*, I–III, Beograd 2003]

Марјановић-Душанић С., *Свето и пропадљиво, Тело у српској хагиографској књижевности*, Београд 2017. [Marjanović-Dušanić S., *Sвето i propadljivo, Telo u srpskoj hagiografskoj književnosti*, Beograd 2017]

Микавица Д. и др., *Срби у Хабзбуршкој монархији*, књ. I, НовиСад 2016. [Mikavica D. i dr., *Srbi u Habzburškoj monarhiji*, књ. I, Novi Sad 2016]

Милићевић, В., *Убиство краља у Марсељу*, Београд 2000. [Milićević, V., *Ubistvo kralja u Marselju*, Beograd 2000]

Милошевић, Н., *Од Марсеља до Опленца (пренос тела и сахрана краља Александра Карађорђевића 1934.)*, *Годишњак за друштвену историју* 1–3 (2003) 141–169. [Milošević, N., *Od Marselja do Oplenca (prenos tela i sahrana kralja Aleksandra Karađorđevića 1934.)*, *Godišnjak za društvenu istoriju* 1–3 (2003) 141–169]

Петрановић, Б., *Историја Југославије 1918–1978*, Београд 1980. [Petranović, B., *Istorija Jugoslavije 1918–1978*, Beograd 1980]

Симић, В., *За љубав отаџбине. Патриоти и патриотизми у српској култури XVIII века у Хабзбуршкој монархији*, Нови Сад 2012. [Simić, V., *Za ljubav otadžbine. Patrioti i patriotizmi u srpskoj kulturi XVIII veka u Habzburškoj monarhiji*, Novi Sad 2012]

Столић, А., *Краљица Драга Обреновић*, Београд 2009. [Stolić, A., *Kraljica Draga Obrenović*, Beograd 2009]

Тијана Борић, Игор Борозан

ПОЛИТИЧКА ЕКОНОМИЈА СМРТИ И КОНЦЕПТ КРАЉЕВА ДВА ТЕЛА: САХРАНА КРАЉА АЛЕКСАНДРА КАРАЂОРЂЕВИЋА I 1934. ГОДИНЕ

Резиме

Убиство југословенског краља Александра у Марсеју 9. октобра 1934. године потресло је европску јавност у време растућих тензија пред почетак Другог светског рата. Крхко јединство Краљевине Југославије, засновано на краљевој јакој и ауторитативној личности, налазило се у великој опасности. У таквом напетом тренутку, било је потребно сачувати државно јединство и испунити правни и симболички вакуум узрокован краљевим убиством. Чињеница да је престолонаследник Петар II био малолетан могла је увести земљу у стање сталне кризе. Политичке и културне елите морале су да премосте тај симболички и правни вакуум и да пред народом створе утисак државног и династичког континуитета. Стога, да би озбедиле миран пренос власти на новог владара и одржале политичку стабилност, употребиле су стари средњовековни концепт два краљева тела. Сходно томе, сахрана краља Александра представљала је масовни спектакл у коме је краљево смртно тело постало симбол његовог мучеништва, док су бројни визуелни амблеми и слогани створили утисак присуства његовог вечног тела. Нарочито је низ фотографија са те детаљно осмишљене сахране био у служби званичне пропаганде.

Чланак примљен: 07. 04. 2020.

Чланак коначно прихваћен за објављивање: 17. 07. 2020.

П Р И Л О З И

Љиљана ЧОЛИЋ*

Универзитет у Београду
Филолошки факултет
Катедра за оријенталистику
Београд

ЗЛОУПОТРЕБА ПРОШЛОСТИ У ПОЛИТИЧКЕ СВРХЕ КРИТИЧКА АНАЛИЗА РАДОВА АЛБАНСКИХ ИСТОРИЧАРА И ЛИНГВИСТА

Анстракт: Рад се бави проблематиком дугогодишње активности албанских истраживача да на основу превасходно анализе назива места и личних имена на простору Косова и Метохије, докажу како је албанско становништво већински староседелачко, а да је присуство српског етничког елемента пренаглашено приказивано у српској историографији.

Кључне речи: Срби, Албанци, топоними, антропоними, етнички простор, становништво, мањине, порекло, историјски извори, прошлост, садашњост.

Abstract: The paper examines the long-standing activity of Albanian researchers to prove, based primarily on the analysis of the names of places and personal names in the area of Kosovo and Metohija, that the majority Albanian population are indigenous, and that the presence of the Serbian ethnic element is over-represented in Serbian historiography.

Keywords: Serbs, Albanians, toponyms, anthroponyms, ethnic area, population, minorities, origin, historical sources, past, presence.

Лична и географска имена, као неми, али поуздани сведоци постојања и трајања једне етничке групације на одређеном простору, често представљају крунске доказе у лингвистичким и историографским истраживањима и с правом заузимају посебно место, нарочито у областима у којима су се током различитих временских раздобља одвијале значајне промене у етничкој структури становништва.

* ljiljanac2000@gmail.com

На плану доказивања историјске заступљености једног народа на појединим локалитетима, познате и необориве чињенице често бивају потискиване тежњом да се докаже оно што је научно недоказиво, а најчешће с јасним политичким циљевима у савременом тренутку.

Простор Косова и Метохије већ више деценија јесте поље наглашених псеудонаучних истраживачких подухвата ове врсте, чему посвећујемо овај рад.

У листу „Тан“ (Зора) који је на турском језику једном недељно излазио у Приштини, почев од фебруара 1991. године, у дванаест наставака, објављиван је фељтон *Dünden Bugüne dek Gerçeklerle Mamuşa* (Чињенице о Мамуши у прошлости и садашњости, прев. Љ.Ч.).¹

Варошица Мамуша налази са на Косову и Метохији. Удаљена је деветнаест километара од Призрена, а међу припадницима турске етничке заједнице традиционално заузима посебно место као изворно турска насеобина која није постојала пре доласка Османлија.

Свакако је то био разлог објављивања поменутог серијала у коме је, између осталог, примерена пажња посвећена и топониму Мамуша. Аутор фељтона Алаедин Исмаил (Alaettin Ismail) наглашава: „Никако не треба заборавити да је Мамуша основана доласком Турака и да је она аутохтона постојбина њених данашњих турских житеља“ (прев. Љ.Ч.).

Дубоко уверен да се ради о широко прихваћеним, познатим и неупитним чињеницама, лоцирајући настанак Мамуше искључиво у време османске власти, господин Исмаил пружио је на увид неколико варијанти у вези са етимологијом овог топонима, претпостављајући да се могло радити о извесном Махмуд-паши или евентуално Махмудшаху. У сваком случају, јасно је да је у питању особа неутврђене историчности којој се изгубио сваки траг.

Позивајући се на рад *Економски и демографски подаци региона Хоча према катастарској евиденцији из 1591. године* (у оригиналу: *1591 Yılındaki Kadastro Kayıtlarına Göre Hoca Yöresinin Ekonomik ve Demografik Bilgileri*), албанског историчара Селами Пулахе, о коме ће бити више речи, аутор фељтона помиње да се Мамуша у варијанти *Мумуша*, јавља још у XVI веку. При том је пропустио да провери није ли Мамуша постојала и пре тог времена, тј. пре доласка Турака, и није ли од тада па до помена Мамуше и њених житеља у турским пописним књигама протекло довољно времена у коме је новодосељени живаљ могао овом селу да дâ свој печат и физиономију, не мењајући име које је оно носило од раније.

¹ A. Ismail, *Dünden Bugüne dek Gerçeklerle Mamuşa*, Tan, yıl XXII, sayı 1117–1129 (Üsküp 1991) 14.

Одговор на ово питање даје *Опишта хиландарска повеља цара Душана* из 1348. године, добро позната нашој научној јавности и између осталих издања, објављена у монументалном делу *Задужбине Косова*, где се на два места помиње село Момуша.²

Такође, у својој историјско-географској обради средњовековних насеља, у раду *Властелинство Манастира Арханђела код Призрена*, Радомир Ивановић помиње: „Земљиште Нистре било је суседно са селом Мамушом, које је било метох хиландарски.“³

На основу непобитних чињеница да је Мамуша средњовековно српско насеље чије је име током векова претрпело незнатну измену, обратили смо се редакцији листа која је потом објавила наш коментар, под насловом *Mamuşa Adı Önceden de Vardı* (*Назив Мамуша постојао је и раније*).⁴

Присвајање српских топонима и антропонима у албанској историографији и лингвистици присутно је већ деценијама, а једна од водећих личности ове оријентације јесте раније поменути албански оријенталиста Селами Пулаха. Издање турског пописа становништва Скадарског санџака из 1485. године у његовој редакцији, представља грчевити покушај да се изнети подаци интерпретирају као сведочанство да се радило о превасходно албанском етничком простору на територији наведене области.⁵

Занимљива је његова претпоставка да је писар дефтера Сулејман Абдулах био словенског порекла и познавао српски језик. Ову констатацију образлаже наводећи примере употребе генитива приликом исписивања српских имена, како стоји у формулацијама: „Баштина Радича у рукама Дабижива (*Baştina Radiç der dest-i Dabijiva*) и баштина Ивка у рукама Радосава (*Baştina İvko der dest-i Radosava*)“.⁶

Иако словенским пореклом писара жели да укаже на тенденциозно исписивање личних имена у попису, у суштини упада у низ контрадикторности, наглашавајући, такође, како је албански елемент у великој мери посуђивао словенска имена. У вези с тим у Уводу напомиње да регистар који публикује садржи примере случајева спорог преображаја у

² Д. Богдановић, *Повеље о земљама и задужбинама Косова*, Задужбине Косова – Споменици и знамења српског народа, А. Јевтић (уредник), Београд 1987, 348, 355.

³ Р. Ивановић, *Властелинство Манастира Арханђела код Призрена*, Историјски часопис 7 (1957) 357.

⁴ L. Çoliç *Mamuşa Adı Önceden de Vardı*, Tan, yıl XXII, sayı 1130 (Üsküp 1991) 14.

⁵ S. Pulaha, *Defteri i Regjistrimit të Sanxhakut të Shkodrës i Vitit 1485 / Le cadastre de l'an 1485 su sandjak se Shkoder*, Tiranë 1974.

⁶ Исто, 5.

једној истој породици која је идентификована у ранијим генерацијама као албанска, а која касније носи словенска имена. „Словенски утицај у антропонимији је такође изражен у неколико албанских словенских адаптација, које се углавном користе у областима контакта између албанске и словенске популације“, закључује Пулаха.⁷

Хришћанско порекло особе која у своме имену садржи израз Абдулах – слуга Божији, није спорна, али управо и тај детаљ говори о присуству Срба као аутохтоног становништва Скадарског санџака.

Потенцирајући националну тенденциозност писара у даљем уводном излагању Пулаха даје још једну напомену под насловом *Словенска адаптација албанских имена*: „Верујемо да је словенски утицај у овом регистру преувеличанији него што је заправо био, јер је његов писар, као што смо напоменули горе, морао бити словенског порекла и матерњег језика.“⁸

Дакле, Селами Пулаха с једне стране словенизовање/посрбљавање албанских имена приписује тенденциозности писара, а с друге стране говори о променама облика личних имена као о процесу.

Поставља се логично питање – шта је могло мотивисати локално албанско стовништво да словенизује своја имена у време турског ропства, када су Срби били једнако обесправљени као и припадници осталих нација, а сем тога, по тумачењу С. Пулахе и неутемељеним тврдњама, у знатној мери мађинско становништво и у претходном раздобљу.

Међу наводно изворно албанским именима која су подвргнута изменама првобитних облика налазе се: Лекашин уместо првобитног и изворног албанског имена Лека, затим Никач уместо Ника, Којадин уместо Која итд.

Као посебан куриозитет овог наводног систематичног именског преображаја издвајамо тврдњу да је име Угљеша проистекло од албанског Ук Леша.

Овде се ваља сетити да се један од славних изданака средњовековне српске племићке породице Мрњавчевића звао Угљеша, да се Мрњавчевићи спомињу у писаним изворима још од времена цара Душана и остали су уписани у повесници српског народа више од сто година пре поменутог пописа Скадарског санџака и османске владавине.

Подсетимо се да је Угљеша Мрњавчевић управљао Сером са титулом деспота.

⁷ Исто, 41.

⁸ *Le cadastre de l'an 1485 su sandjak se Shkoder*, nap. 108, 41.

Погинуо је у Маричкој бици 1371. године а његова жена Јелена, замонашена под именом Јефимија, била је прва српска песникиња и аутор чувене *Похвале кнезу Лазару*.⁹

С обзиром на ауторово упадљиво инсистирање да се радило о преобличавању албанских антропонима, извршили смо анализу учесталости наводних именских метаморфоза.

У Регистру личних имена „измењени албански антропоними“, како их карактерише Селами Пулаха, срећу се тек ту и тамо – Лекашин једном на стр 407; Никач двадесет пута, али је такође на преко педесет места заступљено и име Ника из којег је наводно писар српског порекла извео име Никач.

Име Угљеша среће се само на петнаест места а, укупно узевши, сва посрбљена односно, како аутор тврди, словенизована албанска имена у укупном корпусу заступљена су у занемарљивом броју. С друге стране неспорно српска имена: Андрија, Богдан, Бранко, Иван, Милош, Никола, Радашин, Радоња, Радосав, Тодор и др., јављају се више од сто пута.

Такође су индикативне и разлике у навођењу имена места која др Пулаха даје у преводној верзији пописног дефтера на албанском језику и у другој књизи са арабичним преписом. Из низа примера издвајамо нахију Сухо Грло у кадилуку Пећ, која се независно од облика датог арапским писмом као *سوڤو غرله* што је верно њеном изворном српском облику, у преводној варијанти на албански језик јавља као *Suhogërlla*.¹⁰ Колико год ова измена може изгледати занемарљива, она очигледно има за циљ да замагли етимологију, а топоним Сухо Грло помиње се још 1321. године у задужбинском писму и даровници Стефана Уроша II Милутина о оснивању манастира Грачанице.¹¹

Драматичне промене, као што је нпр. албански назив за Србицу *Skenderaj*, већ су увелико познате, али нажалост нису наишле на примерену реакцију српских лингвиста и историчара.

Упркос континураном деловању и истраживачким подухватима, српска научна активност, готово до наших дана, остала је ограничена на представљање домета малобројним читаоцима стручних зборника и часописа, без претензија да ови значајни прилози добију довољан одјек у међународним интелектуалним круговима.

⁹ Више о Мрњавчевићима у: А. Веселиновић, Р. Љушић, *Српске династије*, Београд 2001, 68–72.

¹⁰ S. Pulaha, *Defteri i Regjistrimit të Sanxhakut të Shkodrës i Vitit 1485*: ۲۷۲; 317.

¹¹ С. Васић, *Антропоними и топоними у Грачаничкој повељи*, Зборник радова: Истраживања српског језика на КиМ, 3, Косовска Митровица 2011, 173–182; Б. Живковић, *Грачаничка повеља*, Београд 1992, 31.

С друге стране, може се без претеривања рећи да су албански научници, како у самој Албанији, тако и на простору Косова и Метохије и Македоније практично оформили школу ангажованих албаноолошких истраживања, усмерених на преувеличавање историјске заступљености албанског етничког елемента поменутих области, упркос документарним изворима који се односе на пределе некадашње Старе и Јужне Србије, и непобитним сведочанствима о другачијем стању ствари.

Поред наведеног пописа Скадарског санцака, из корпуса радова Селамија Пулахе насталих са истим циљем, издвајамо:

– *Die Autochthonie der Albaner in Kosova und die sogenannte Aussiedlung der Srben gegen Ende des 17 Jahrhunderts*, ’’8 Nentor’’ Verlag 1986. (Аутохтонија Албанаца на Косову и такозвано расељавање Срба крајем XVII века, Тирана 1986.)

– *Elementi shqiptares sipas onomastikës së krahinave të sanxhkakut të Shkodres në vjetët 1485-1582*, Strudime historike 1,2 et 4, 1972. (Албански ономастички елементи у Скадарском санцаку у периоду између 1485–1582. године).

Треба свакако споменути и др Кемала Муратија, истраживача албанских топонима у Македонији, чему је посветио највећи број својих радова, а у којима недовољно научно или потпуно неутемељено представља простор Македоније као претежно албанску територију. Ту посебно издвајамо студију *Ономастични докази о аутохтоним Албанцима у њиховим етничким земљама у Македонији*.¹²

Један од најистакнутијих припадника албаноолошке школе на Косову и Метохији био је недавно преминули др Скендер Гаши, аутор капиталне монографије *Ономастичко-историјско истраживање изумрлих и постојећих мањина на Косову*, објављене у Приштини 2015. године.¹³

Већ само површни поглед на Садржај ове обимне књиге од преко седамсто педесет страница основног текста и простор посвећен припадницима бројних етничких заједница, указује на потребу да буде темељно размотрена од стране српских лингвиста и историчара и добије адекватан одговор, доступан међународној научној и стручној јавности.

Представљамо структуру предметне монографије у основним цртама:

Прво поглавље посвећено је историјском осврту на заступљеност Саса у периоду између XIV и XVI века и њиховим ономастичким и лексичким

¹² Q. Murati, *Dešhmine onomastike për autoktoninë e shqiptarëve në trojet etnike të tyre në Maqedoni*, Tirana 1993.

¹³ Sk. Gashi, *Kërkime onomastike-historike për minoritete të shuara e aktuale të Kosovës*, Akademia e Shkencave dhe e Arteve e Kosovës, Prishtinë 2015, 784.

траговима на Косову. Оно заузима простор од преко сто страница (13-119) и завршава се резимеом на немачком језику.

Друго поглавље посвећено је Дубровчанима и њиховој сарадњи са Албанцима, у светлу дубровачких извора и оно такође на крају садржи резиме на немачком, а посвећено му је сто тридесет странаца.

Треће поглавље, насловљено *Срби/Црногорци и Бошњаци на Косову*, остављено је без резимеа и захвата укупно мање од тридесет страница (257-293), што већ само по себи довољно говори.

Четврто поглавље *Историјски факти о Јеврејима на етнолингвистичком простору Албанаца* заузима дупло већи простор (293-367).

Пето поглавље садржи *Прилог историји Рома, Ашкалија и Египћана на Косову* (367-461), а затим следе поглавља о Горанцима, Турцима и др.

Сам наслов монографије сугерише да је Косово искључиво албански аутохтони простор. Штавише, Скендер Гаши образлаже како је продор словенских маса у земље тадашњег Источног римског царства „изазвао катаклизму локалних народа, што се одразило на истребљење и славизацију, нпр. романизованог тракијског и делимично дарданског становништва и ‘нестанка’ Илира (уопште) и Дарданаца (нарочито) из хроника хеленских, римских и византијских историографа“¹⁴, да би затим цитирао оцену илиролога Ханса Крахеа да ‘‘долазак Словена на Балкан није заправо био загрљај древне културе овог полуострва, већ његово уништавање ватром и мачем’’ тј. да су Словени разорили древну балканску културу.

У вези са нестанком Илира, из средњовековних хроника, изазваног наводним катаклизмичним насељавањем Словена, на чему инсистира Гаши, ваља се осврнути и на друге трагове.

Цитирамо завршни део рада Светлане Ломе *Домородачко становништво Косова и Метохије у римско доба у светлу атропонимије*, насталом на темељу епиграфских натписа, а базираног на ранијим научно признатим резултатима:

„На основу изнете анализе можемо закључити да је становништво Косова и Метохије у римско доба било сродно становништву северо-западног Балкана – Далматима, Јаподима и Панонцима – уз изражене келтске примесе, што је одлика која ову област, а посебно Метохију, везује са Полимљем, Подрињем и западном Србијом. (...) Сасвим мали број трачких имена и само једно једино име које би се могло приписати Илирима у ужем смислу речи (*Illyrii proprie dicti*), може се различито

¹⁴ Исто, 259.

интерпретирати, али с обзиром на то да се та имена јављају у контекстима домаћег ономастикона, посреди ће бити зрачење суседних именских области и ширење појединих популарних имена преко етничких граница, пре него ли трагови мешања становништва или досељавања из других крајева“.¹⁵

Но, вратимо се Гашијевом тумачењу историјских збивања.

Одбацујући опште познате историјске чињенице о Призрену као о српском царском граду који је, захваљујући градитељском доприносу српских средњовековних владара, обновљен на темељима римских и византијских остатака, Скендер Гаши наглашава како Срби не само што нису ништа трајно саградили, него су уништили и оно што су пронашли, закључујући: „Тешко је замислити да би ова нација, која није имала градове у свом државном језгру, такав подигла на подручју окупираног Косова, где су грађени камени градови.“

Гаши даље помиње како је у српским изворима „привремени штаб српског владара Душана, описан као `шумовити град`“ и на основу горњег исказа о привременом седишту, закључује да се ту није радило ни о каквој Душановој каменој тврђави града Призрена, да би затим изнео тврдњу да су и српске цркве такође биле грађене од дрвета.¹⁶

Излишно је рећи колико је наводни опис призренске тврђаве као „шумовитог града“ недопустиво злонамерно поменут, погово да би се тиме поткрепила тврдња да су српске цркве грађене од дрвета. Присетимо се само да је Богородицу Љевишку, главну цркву у Призрену темељно обновио краљ Милутин, између 1306–1309. године, и да је тада подигнут петокуполни храм са припратом и звоником, а затим да је прво краљ, а потоњи цар Душан оставио за собом као задужбину манастир Свети архангели надомак Призрена.

Прва међу десетинама задужбина које је за собом оставила светородна лоза Немањића јесте црква Пресвете Богородице, изграђена од камена између 1158. и 1162. године, на остацима богомоље из VI века. На простору Косова и Метохије поменимо само Пећку патријаршију, чија прва црква у комплексу датира из 1230. године, затим Грачаницу подигнуту 1315. године, Бањску грађену од 1315. до 1316. године, Дечане 1327–1335. године...

¹⁵ С. Лома, *Домородачко становништво Косова и Метохије у римско доба у светлу антропонимије*, Косово и Метохија у цивилизацијским токовима, Међународни тематски зборник, 3, Косовска Митровица 2010, 35–36.

¹⁶ Sk. Gashi, *Kërkime onomastike-historike për minoritetet të shuara e aktuale të Kosovës*, 260.

У раду *Од Теранде до Призрена, од Скарда до Шаре, Топономастика јужне Метохије као огледало њене далеке прошлости*, др Александар Лома констатује да повеље српских владара садрже обилну ономастичку грађу која јасно сведочи о превеленцији словенског становништва наведеног подручја у периоду између XIV и XV века, док се албански елемент проширио тек у XVI током процеса исламизације. Што се назива Призрен тиче, др Лома наводи словенску реч при-зъренъ, у значењу видљив. Такође, на основу топомастичких показатеља, он закључује да су Срби доспели до предела северне Метохије још много пре почетка XIII века.¹⁷

Укратко речено, нелогичне и злонамерне тврдње Скендера Гашија намећу потребу да се понавља оште позната чињеница:

Срби нису на простор Косова и Метохије донели хришћанску цивилизацију али, будући да су и сами хришћанској цивилизацији припадали, они не само да јој се нису супротставили, већ су у непроценљивој мери унапредили православну духовност, како својим ктиторским доприносом, тако и развојем монашког живота.

У монографији *Косовско питање 1974–1989*, др Петар Ристановић указао је на покушаје ревидирања историјских чињеница од стране најјутицајнијих професора Приштинског универзитета из редова албанске заједнице:

„Тако је професор Скендер Ризај у својим предавањима говорио о ‘окупацији’ Косова, настањеног махом Албанцима од стране српске средњовековне државе Немањића и негирао постојање сеобе Срба под Арсенијем Чарнојевићем. Тврдио је да су Албанци једини народ на Балкану са чистим илирским пореклом, док су остали резултат својеврсних етничких конгломерата. Националистичке ставове кроз своја предавања су ширили и професори Марк Краснићи, говорећи о ‘привременој’ административној подели албанског етничког простора, Скендер Гаши (покушавајући да словенске топониме претвори у албанске и тако докаже аутохтоност Албанаца на простору Косова), Хивзи Ислами (који је између осталог тврдио да су већину војске кнеза Лазара на Косову 1389. чинили Албанци), и други.“¹⁸

¹⁷ А. Лома, *Од Теранде до Призрена, од Скарда до Шаре, Топономастика јужне Метохије као огледало њене далеке прошлости*, Глас САНУ 398, Одељење језика и књижевности (2003) 49–61.

¹⁸ П. Ристановић, *Косовско питање 1974–1989*, Прометеј, Нови Сад; Информатика Београд 2019, 71. 580

Овде се, нажалост, треба осврнути на извесне угледне историчаре који су почетком XX века, у време када је модерна српска наука била у зачетку, некритички прихватили резултате западне историографије и нису спознали прикривену друштвено ангажовану улогу у политичком пројекту стварања албанске нације. За то је било неопходно накнадно креирати традицију, па и прошлост, о чему исцрпно и утемељено говори сјајна књига Теодоре Толеве, настала на темељу њене докторске дисертације, одбрањене на универзитету у Барселони, а преведена и објављена код нас под насловом *Утицај Аустроугарске империје на стварање албанске нације 1896–1908*.¹⁹

Настављајући мисију својих старијих колега на плану албанизације српске прошлости на простору некадашње Старе и Јужне Србије, Сејди Гаши, докторанд на Југоисточном европском универзитету у Тетову, објавио је прилог под насловом *Свеобухватни преглед језичког подручја Истога (Sic!)*.²⁰

У образложењу бављења наведеном темом, нагласио је: „Сваког дана све више и више, унутар подручја нашег језика, као и свуда иначе на Косову, умиру чланови старијих генерација, тако да заједно са њима умире и лингвистичко богатство које до сада није сакупљено. Било како било, становништво новог доба, највише са средњом школом и високом стручном спремом, влада и говори стандардни албански.“

Иначе, како аутор наводи, досадашња превасходно археолошка истраживања потврдила су аутохтоност албанског живља наведене области кроз „и данас видљиве трагове древне цивилизације за коју је доказано да припадају времену Дардана и Римљана.“²¹

Дајући географске координате Истока, С. Гаши у Уводу наглашава да се ради о општини на североистоку Косова, да би затим набројао досадашње научне прилоге у којима се третира поменута област, почев од збирке народних песама Вука Караџића из 1830. године, где су заступљене извесне народне песме из Ђураковца (Gurrakos) и где је, како Гаши наглашава, „урадио сумарну лингвистичку студију тамошњег говора“.²²

¹⁹ Т. Толева, *Утицај Аустроугарске империје на стварање албанске нације 1896–1908*, Београд 2019, 574.

²⁰ S. Gashi, *Inclusive Overview on Istog's Linguistic Areal*, European Journal of Foreign Language Teaching, Volume 3, Issue 1 (2018)

²¹ Исто, 112.

²² Исто, 109.

Занимљиво је да аутор међу радовима којима се наводно служио није изузео оне који не иду у прилог основном резултату његовог истраживачког подухвата, а суштински циљ поменутог чланка о варошици Исток био је да докаже како су превасходно Албанци аутохтоно становништво овог подручја. Тако испада како су сва досадашња истраживања управо ишла у том правцу и потврђивала Гашијеве поставке које почивају на тумачењу циљно пробраног истраживачког материјала и подацима протумаченим супротно логици и научним постулатима.

Поред тога, не треба замерити непрецизност у навођењу имена консултованих аутора и наслова њихових прилога, што посебно смета ако се има у виду да је рад посвећен управо анализи речи и речничком корпусу, где се практично из једног јединог гласа или слова доноси закључак, а Гашијев чланак врви од мањкавости оваквог карактера.

Но, вратимо се исходишту топонима Исток, за нас тако једноставном и неполемичком – *источник, извор, исток*. Међутим, и једноставне ствари се могу искомпликовати, па тако Сејди Гаши помиње другачије тумачење, позивајући се на став Кемала Муратија да је Исток изведеница од личног имена, тј. имена породице *Stoche* (*Romanus Stoshe*), да се, дакле, ради о патрониму *Stoche* – Сток, а сам Мурати свој суд базира на подацима Константина Јиречека из зборника *Романи у градовима Далмације током средњег века*.²³

Неспорно је да се у низу других породица набројаних у поменутом Јиричековом раду среће помен трогирске породице *Стоће*, као: „*Stoche*, трогирска властела, *Romanus S. 1259*, *Marinus S. 1270–1271*, *Maurus S. 1272*“²⁴ међутим, може се слободно констатовати да се овде ради о манипулацији научним исказом.

Као посебно занимљив закључак, прво Муратија, а затим и Гашија јесте фонетска анализа топонима *Исток*, као изведенице патронима *Сток*.

Како стоји, у наведеном случају ради се о додавању протетичког самогласника

И на почетку речи, у складу са фонетском природом турског језика, по истом принципу по коме је на турском модификован и топоним Скопље у облику *Üsküp*.

²³ Q. Murati, *Disa patronime dhe toponime të Kosovës në vëzhtrimin etimologjik*, GJA, SSHF 4 (Prishtinë 2014) 41–42, (eng. *Some patronyms and toponyms of Kosovo in the etymological view*, Prishtina 2014).

²⁴ К. Јиречек, *Романи у градовима далмације током средњег века*, Зборник Константина Јиречека II, САНУ, Посебна издања, књ. CCCLVI, Одељење друштвених наука, Нова серија, књ. 42, Београд 1959, 343.

Ово тумачење свакако би било мање несувисло да Сејди Гаши не наводи како се у писаним документима Исток први пут помиње 1314. године у хрисовуљи краља Стефана Уроша III, као и доцније у списима краља (sic!) Душана 1348. године.

Ту се јасно намеће здраворазумско питање: Откуд турско протетичко *И* у време пре турских освајања и османске управе на поменутом простору?!

Занимљива је Гашијева констатација: „Доказ постојања данашњег места Исток чак и у време османске окупације ове области јесте *Пописни дефтер Скадарског санџака из 1485*“.

У I тому поменутог публикованог извора на који смо се раније већ осврнули, конкретан топоним *Исток* среће се само као ближе одређење позиције села латинично транскрибованог као *Muzhevine*, (на страни 243, нап. 18) где је дата латинична транскрипција, као и на страни 200 II тома арабиичне верзије, где наводно у оригиналу стоји: ²⁵ *موزوانيه قريه*, што се не може проверити јер није приложен факсимил изворног текста. Овде се ради о насељу *Мужевине* у општини Исток, чији назив онако како га наводи приређивач дефтера, губи свој изворни облик и значење.

Такође, Сејди Гаши „препознаје“ топоним Исток у називу села *Istranmesh*²⁶, датом у арабиичном препису у облику *قريه استرانمش*. Уколико се ту заиста ради о селу Исток, по именима мушких пореских глава (Вук, Јован, Ђурађ, Дабижив, Димитрије, Вукашин, Радич, Богдан, Радоња...) види се да је 1485. године било насељено искључиво српским живљем. Овакво читање је посебно занимљиво утолико пре што реч *Истранмеш* ништа не значи ни на српском, ни на албанском језику, а подразумева се да сви називи имају извесно логично значење.

С друге стране, у раду *Говори северне Македоније*, Милета Букумировић наводи: „Гребнички залесак *Страниш* помиње се у Душановој повељи Хиландару и у СК. Трагови насеља више не постоје, али је остао назив Страниш за један део гребничког поља који се налази јужно од села у подножју топонима *Страна*.“²⁷

Насупрот неутемељеним тврдњама албанских псеудонаучника, чија издавачка активност добија све већи замах, стоје резултати њихових ретких али ипак присутних сународника чија истраживања садрже сасвим различите закључке.

²⁵ S. Pulaha, *Defteri i Regjistrimit të Sanxhakut të Shkodrës i Vitit 1485*, II, 200, нап. 148.

²⁶ S. Gashi, *Inclusive Overview on Istog's Linguistic Areal*, 111, S. Pulaha, *Defteri i Regjistrimit të Sanxhakut të Shkodrës i Vitit 1485*, I, 300, 255.

²⁷ М. Букумировић, *Говори северне Македоније*, Српски дијалектолошки зборник L (Београд 2003) 27.

Ту пре свега треба поменути професора Каплана Буровића, чији су научни прилози током последњих неколико деценија објављивани у различитим државама и превођени на више језика. Додуше, ваља напоменути да господина Буровића од неких његових колега (чије се албанско етничко порекло може сматрати дисуктабилним), издваја и то што он има свест о својим српским коренима и да потиче из групације албанизованих српских породица са простора Космета и данашње Албаније које су током османске владавине прешле у ислам.

У низу упечатљивих примера албанизације имена припадника других народа на простору Космета, Каплан Буровић помиње и свог личног познаника Хајдара Гашија из Ђаковице који је био Ром, али се упркос томе представљао као припадник албанског племена Гаши, дакле, исто као и двојица горе поменутих албанских прегалаца за „научну истину“ Скендар Гаши и његов млађи следбеник и саплеменик Сејди Гаши.

„Албански екстремни националисти, укључујући поменутог Марка Краснићија, сложили су се да нека црногорска племена потичу из албанских породица, али никада нису ни сањали да признају другу половину истине – да нека албанска племена, имају своје порекло у црногорским породицама. Они добро знају да племе Мирдита потиче од Србина Мирослава Димитријевића, званог Миро Диди“, стоји између осталог у књизи Каплана Буровића, објављеној у Женеви, под насловом *Ко су Албанци*.²⁸

Међу топонимима српске етимологије у Метохији које су Албанци преузели у више или мање измењеном облику, Буровић помиње и Исток.²⁹

Као и сваки други истраживачки подухват, поменута монографија о пореклу Албанаца може и треба да подлеже критици стручне јавности, али бројни принципијелни закључци су неспорни.

Цитирамо:

„Топоними који се користе као породична имена са сигурношћу указују на места одакле су дошли они који ова презимена носе или одакле њихови преци потичу, али нису поуздани као маркери њихове националне припадности. (...) Ова породична имена показују како су њихови власници дошли из Албаније где се налазе сродни топоними. Они показују одакле потичу, али не да су то Албанци по националности. Они могу бити Албанци, и у већини случајева јесу, али такође могу вероватно бити Срби, Македонци, Црногорци и припадници других народа, јер ни

²⁸ K. Burovic, *Who are Albanians*, Geneve 2007, 199.

²⁹ Исто, 191.

данас не живе у Албанији само Албанци. (...) Границе Албаније биле су ближе дефинисане 1913. године, а Албанци су тада једва чинили 50% тамошњег становништва. Другу половину чине Власи, Срби, Македонци, Црногорци, Грци, Роми, Турци, Арапи, Черкези, Јермени, Италијани, Французи, Немци и други...“³⁰

Закључак

Прошлост Косова и Метохије већ више деценија представља подручје паралелних истраживања српских и албанских историчара и лингвиста са опречним резултатима. Оно што је на плану интерпретације турских и других историјских извора научно неутемељено и тенденциозно започео Селами Пулаха пре готово педесет година, наставиле су његове млађе колеге у неупоредиво енергичнијем виду.

С обзиром на то да њихове публикације све чешће добијају интернационална издања, примарни задатак српске науке јесте да пружи адекватан одговор у одбрани научне истине и своје резултате у истом капацитету представи иностраном читалишту, као што је то, на пример, био случај са зборником *Одговор на књигу Ноела Малкома „Косово, Кратка историја“*.³¹

Научни допринос Одбора за ономастику САНУ и савремене српске историографије и лингвистике уопште, свакако је неоспоран. Ипак, неопходно је и систематично праћење албанске историографске и лингвистичке издавачке продукције, како у Албанији, тако и у јужној српској покрајини, како не би изостало одлучно и аргументовано реаговање.

³⁰ Исто, 210.

³¹ *Одговор на књигу Ноела Малкома 'Косово, Кратка историја'*, ур. С. Терзић, Историјски институт САНУ, Београд 2000.

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ – LIST F REFERENCES

Извори – Primary Sources

Pulaha, S., *Defteri i Regjistrimit të Sanxhakut të Shkodrës i Vitit 1485*, I, Tiranë 1974.

Pulaha, S., *Le cadastre de l'an 1485 su sandjak se Shkoder*, II, Tiranë 1974.

Богдановић, Д., *Повеље о земљама и задужбинама Косова*, Задужбине Косова – Споменници и знамења српског народа, А. Јевтић (ур.), Београд 1987. [Bogdanović, D., *Povelje zemljama i zadužbinama Kosova*, Zadužbine Kosova – Spomenici i znamenja srpskog naroda, A. Jevtić (ur.), Beograd 1987]

Живковић, Б., *Грачаничка повеља*, Београд 1992. [Živković, B., *Gračanička povelja*, Beograd 1992]

Литература - Secondary Works

Burovic, K., *Who are Albanians*, Geneve 2007.

Çoliç, L., *Mamuşa Adı Önceden de Vardı*, Tan, yıl XXII, sayı 1130 (Üsküp 1991)

Gashi Se., *Inclusive Overview on Istog's Linguistic Areal*, European Journal of Foreign Language Teaching, Volume 3, Issue 1 (2018)

Gashi, Sk., *Kërkime onomastike-historike për minoritetet të shuara e aktuale të Kosovës*, Akademia e Shkencave dhe e Arteve e Kosovës, Prishtinë 2015.

Murati Q., *Dëshmine onomastike për autoktoninë e shqiptarëve në trojet etnike të tyre në Maqedoni*, Tirana 1993.

Murati, Q., *Disa patronime dhe toponime të Kosovës në vë ështrimin etimologjik*, GJA, SSHF (43) 41–42 (Prishtinë 2014). (= *Some patronyms and toponyms of Kosovo in the etymological view*, Prishtina 2014)

Букумировић, М., *Говори северне Македоније*, Српски дијалектолошки зборник L (Београд 2003) [Bukumirović, M., *Govori severne Makedinije*, Srpski dijalektološki zbornik L (Beograd 2003)]

Васић С., *Антропоними и топоними у Грачаничкој повељи*, Зборник радова: Истраживања српског језика на КиМ, 3, (2010), Косовска Митровица 2011, 173–182. [Vasić, S., *Antroponimi i toponimi u Gračaničkoj povelji*, Zbornik radova: Istraživanja srpskog jezika na KiM, 3 (2010), Kosovska Mitrovica 2011, 173–182]

Ивановић, Р., *Властелинство Манастира Арханђела код Призрена*, Историски часопис 7 (1957) [Ivanović, R., *Vlastelinstvo Manastira Arhambela kod Prizrena*, Istoriski časopis 7 (1957)]

Јиречек, К., *Романи у градовима Далмације током средњег века*, Зборник Константина Јиречека II, САНУ, Посебна издања, књ. CCCLVI. Одељење друштвених наука, Нова серија, књ. 42, Београд 1959. [Jireček, K., *Romani u gradovima Dalmacije tokom srednjeg veka*, Zbornik Konstantina Jirečeka, II, SANU, Posebna izdanja, knj. CCCLVI. Odeljenje društvenih nauka, Nova serija, knj. 42, Beograd 1959]

Лома, А., *Од Теранде до Призрена, од Скарда до Шаре*, Топономастика јужне Метохије као огледало њене далеке прошлости, Глас САНУ. Одељење језика и књижевности 20 (2003) 49–61. [Loma, A., *Od Terande do Prizrena, od Skadra do Šare, Toponomastika Južne Metohije kao ogledalo njene daleke prošlosti*, Glas SANU. Odeljenje jezika i književnosti 20 (2003) 49–61.

Лома, С., *Домородачко становништво Косова и Метохије у римско доба у светлу антропонимије*, Косово и Метохија у цивилизацијским токовима, Међународни тематски зборник, 3, (2010), Косовска Митровица 2011, 19–40. [Loma, S., *Kosovo i Metohija u rimsko doba u svetlu antroponimije*, Kosovo i Metohija u civilizacijskim tokovima, Međunarodni tematski zbornik, 3 (2010), Kosovska Mitrovica 2011, 19–40]

Одговор на књигу Ноела Малкома 'Косово, Кратка историја', С. Терзић, ур., Историјски институт САНУ, Београд 2000. [Odgovor na knjigu Noela Malkoma 'Kosovo, Kratka istorija', S. Terzić, ur., Istorijski institut SANU, Beograd 2000]

Ристановић, П., *Косовско питање 1974–1989*, Нови Сад–Београд 2019. [Ristanović, P., *Kosovsko pitanje 1974–1989*, Novi Sad–Beograd 2019]

Толева, Т. *Утицај Аустроугарске империје на стварање албанске 1896–1908.*, Београд 2019. [Toleva, T., *Uticaj Austrougarske imperije na stvaranje albanske nacije 1896–1908.*, Beograd 2019]

Ljiljana Čolić

**THE ABUSE OF PAST FOR POLITICAL PURPOSES
A CRITICAL ANALYSIS OF WORKS
OF ALBANIAN HISTORIANS AND LINGUISTS**

Summary

The paper deals with the problem of the long-standing process of wrong interpretation of historical facts related to the past of Kosovo and Metohija by Albanian researchers. The original names of places and personal names in the territory are most widely examined, with the aim of proving that the Albanian population is mostly indigenous and the presence of the Serbian ethnic element is over-represented in Serbian historiography.

Through the analysis of several books and studies by Albanian most respectful researchers in this field, we have sought to point out the scientific results of their claims and conclusions drawn from a tendentious interpretation of historical sources.

As their publications are increasingly being translated into foreign languages and are thus gaining international publicity, the primary task of Serbian science is to present its scientific results to foreign intellectual circles.

Чланак примљен: 20. 03. 2020.

Чланак коначно прихваћен за објављивање: 13. 07. 2020.

П Р И К А З И

Марко Алексић,
Српске земље пре Немањића, од 7. до 10. века,
Лагуна, Београд 2020, 381 стр.

Нова књига археолога Марка Алексића, која носи наслов *Српске земље пре Немањића*, својом темом и истраживачким приступом представља више него добродошло освежење у српској медијевистици.

Алексић је аутор три монографије (*Medieval Swords from Southeastern Europe*, Belgrade 2007; *Marko Kraljević*, Beograd 2015; *Српски витешки код*, Београд 2016) и бројних научних радова објављених у земљи и иностранству. Књига о којој говоримо на овом месту наставак је његових истраживања средњовековне прошлости, овог пута усредсређених на најмагловитије векове српске историје, од најстаријих помена Срба у писаним изворима до средине X века.

Аутор се одлучио за хронолошки приказ излагања, пратећи историју Срба од њихових трагова у Полабљу, преко сеобе у југоисточну Европу и најранијих додир са романским становништвом (*Почетни векови*, стр. 13–75). Он се, потом, бави анализом утицаја Византије, франачке и бугарске државе на Србе и стварање њихове прве државе (*Почеци државности и први познати владари*, стр. 76–176), епохом кнеза Властимира и тадашњим односима Срба са суседима (*У суседству великих сила*, стр. 177–210), успостављањем црквене организације у српским земљама и бугарском експанзијом у другој половини IX века (*Претње са истока*, стр. 211–270). Излагање се наставља краткотрајним падом српских земаља под власт бугарског цара Симеона и обновом државе после његове смрти, под кнезом Чаславом (*Криза и обнова државе*, стр. 271–312), док је последње поглавље посвећено друштвеним, привредним у културним процесима који су обликовали историју српских земаља током раног средњег века (*Култура и друштво*, стр. 313–339). Следе библиографија, као и индекс личних имена и географских назива. Књига је опремљена историјским картама, репродукцијама, цртежима и фотографијама појединих археолошких налаза, локалитета и цркава.

Важност ове књиге је вишеструка. Најпре, она представља значајан искорак на пољу повезивања историје и археологије. Аутор је уложио изузетне напоре да синтетише археолошка истраживања на ширем јужнословенском простору, да анализира и интерпретира налазе који углавном потичу са подручја изван данашњих граница Србије – од Босне и Херцеговине, преко Далмације, до Црне Горе, као и да консултује водећу инострану литературу, укључујући радове хрватских, бугарских и других истраживача из нашег региона. Алексићева је, дакле, заслуга што је у овој књизи по први пут смештен у временске и просторне оквире раносредњовековне српске историје до сада непознат или неправедно занемарен археолошки материјал.

У том погледу, нарочито су значајна ауторова разматрања о локалитету Брежа код Сарајева са репрезентативном грађевинам, која вероватно представља управно средиште из VIII века. Осим што нас упознаје са овим локалитетом, Алексић доноси и реконструкцију поменуте грађевине (стр. 121–122). Потом, бавећи се тзв. каролиншким налазима са простора Хума, он показује да поједини артефакти, попут позлаћеног појасног језичка и позлаћене мамузе са утврђења у Горњим Врбљанима, као и позлаћени делови појаса са утврђења у Могорјелу у долини Неретве, нису доспели на ове локалитете током ширења франачке власти на Балкану крајем VIII и почетком IX века како се до сада веровало, већ нешто раније, и у околностима које указују на утицаје из правца Баварске или лангобардске Италије (стр. 142–143). Трећи детаљ који треба споменути јесте осврт на археолошке локалитете у околини данашњег Новог Пазара и Сјенице (Градина, Постоње, Врсенице). На овом месту (стр. 252–257) аутор коригује досадашња устаљена становишта, према којима су Рас и околина припадали бугарској држави у IX веку. Наиме, Алексићева истраживања показују да археолошки налази са овог простора не пружају основа за присуство бугарске власти пре X века, те да често понављану хипотезу о бугарском пореклу цркве Св. Петра и Павла код Раса такође треба одбацити.

Алексић се детаљно бави и питањем порекла тзв. Вишеслављеве крстионице. Он заступа становиште да се крстионица не може везати за неког хрватског кнеза и хипотезу о њеној вези са истоименим српским владарем, познатим из дела Константина VII Порфирогенита (стр. 105–112). Према нашем мишљењу, ова хипотеза захтева додатна поткрепљења и не може се прихватити само на основу сличности имена. Оно што је, барем за сада, извесно јесте да је крстионица била намењена неком словенском великашу са источне обале Јадрана и да никада није ни напустила Венецију.

Закључке које излаже у погледу Вишеслављеве крстионице и њеног несуђеног примаоца, Алексић користи као један од доказа хипотезе да је процес покрштавања Срба почео далеко пре друге половине IX века (стр. 134–139). Иако се на овом месту не могу наводити закључци *pro et contra* таквог становишта, књига свакако представља подстицај за даља разматрања овог, изузетно важног питања.

Поред односа са Византијом и Бугарском, Алексић посвећује нарочиту пажњу додирима Срба са западним светом: Францима, Лангобардима, као и Аварима. Уводећи „германску компоненту“ у етногенезу и најстарију историју Срба, он се претежно ослања на археолошке налазе, али указује и на до сада слабо примећене трагове ових контаката у писаним изворима. Према њему, поменути утицај се осликава кроз германске корене личних имена појединих српских владара, записаних у Порфирогентивом делу и *Летопису попа Дукљанина* (стр. 198), као и кроз систем „удеоних кнежевина“ који има своје паралеле у германском свету (стр. 202–203). Ово је нарочито важно споменути, када се има у виду да везе Срба у југоисточној Европи са германским светом готово да нису разматране у домаћој историографији (наравно, изузимајући добро познат помен Срба као народа „који држи велики део Далмације“ у Франачким анализима *sub anno 822*).

То су само поједина, нова запажања и закључци које *Српске земље пре Немањића* доносе у сазнајном погледу. Не мање интригантне и значајне су ауторове опсервације о додирима између Словена и романског становништва и његов имплицитни (и утемељени) закључак о најранијој српској (прото)држави као својеврсној симбиози словенског и романског етничког елемента који провејава на више места у књизи, а нарочито на стр. 311–312.

Уопште узевши, у књизи је примећена модерна методологија истраживања и научни приступ по узору на водеће студије у свету које се баве овом епохом. Такође, аутор је истражио бројна питања, посебно она која се тичу тумачења и интерпретације археолошке грађе. Управо овакво дело, које се надовезује на радове Тибора Живковића и других истакнутих истраживача раног средњег века, али и унапређује наша сазнања, науци је веома недостајало.

У вези са тим, можда и није неопходно наглашавати да се књига појављује у времену, обележеном вулгаризацијом раносредњовековне историје и наметањем псеудоисторијских, псеудоархеолошких и псеудогенетских теорија као доминантног дискурса у јавности. Иако није писана као реакција на поменути феномен, она се може посматрати као

одлучан, научно заснован и чињенично утемељен одговор на њега. Изузетно добар пријем код шире читалачке публике (три издања за свега неколико месеци од објављивања), још једно је сликовито сведочанство о потреби за једним оваквим делом.

Српске земље пре Немањића, дакле, поново враћају у средиште пажње наше јавности теме, попут етногенезе, миграција и покрштавања, које су већ дуги низ деценија у фокусу европске медијевистике. Претендујући да буде фундаментална, референтна студија и полазиште за даље проучавање најзамагљенијих векова српске историје, ова књига је, у домену средњовековних истраживања, свакако најзапаженији и најзначајнији наслов који се 2020. године појавио у нашој средини.

Александар УЗЕЛАЦ

***Стефан Првовенчани и његово доба,
ур. Александар Растовић, Ивана Коматина,
Историјски институт, Београд 2020, 464 стр.***

У издању Историјског института појавио се зборник радова посвећен владавини великог жупана, а потом и краља, Стефана Првовенчаног. Лик и дело овог владара су, и поред оскудних извора, често будили пажњу истраживача. Стефан је, не без разлога, оставио снажан утисак и на своје савременике. Он је, како га приказује учени монах Доментијан, био један од „три светлила Богом изабрана на чување народа свога“. Тако је Стефан још од 13. века утицао на обликовање историјске свести српског народа. Међутим, показало се да ће друга два „светлила“ (његов отац Симеон и брат Сава) у извесној мери бацити сенку на Стефана. Он ће у средњовековној и савременој српској историографији бити иза „свештене двојице“ – оснивача династије и првог српског архиепископа. Због тога је након навршеног јубилеја крунисања и аутокефалности српске цркве овај зборник оправдано посвећен управо Стефану Првовенчаном.

Зборник има три тематске целине кроз које су представљени многи аспекти живота и владавине првог крунисаног краља из династије Немањић. Радови су писани јасним научним стилем, а тематски су уједначени по поглављима. Сви радови поседују научни апарат. Шест радова је писано на енглеском језику, а осамнаест радова на

српском/хрватском језику. Прва тематска целина (*Србија Стефана Првовенчаног: држава, владарска породица, црква*) доноси радове на тему породичних и брачних односа, устројства државе и цркве, друштвених и социјалних структура, а део радова се односи на период пре Стефановог доласка на власт. Први у овом поглављу је рад Предрага Коматине (*Житије Св. Симеона од Стефана Немањића као извор за хронологију промена на великожупанском престолу*, стр. 17–35). На основу средњовековног схватања о „седам узраста човека“ и доступних извора аутор је донео нове закључке о хронологији смењивања на великожупанском престолу и о начелима његовог наслеђивања. Други рад је посвећен стварању и уобличавању српске државности за време владавине Стефана Немање и његовог сина Стефана Првовенчаног (*И обнови своју дедовину и боље је утврди – Стефан Немања и Стефан Првовенчани и уобличавање српске државности*, стр. 31–61). Ивана Коматина је у овом раду пратила територијални развој Србије од доласка Стефана Немање на власт до крунисања Стефана Немањића и аутокефалности српске цркве. Посебно је наглашена Стефанова заједничка борба са братом Савом да политичким, војним и дипломатским средствима осигура самосталност српске државе и цркве.

Извори о Стефановом старијем брату Вукану су веома оскудни. Он је управљао Дукљом, а у изворима се наводи са титулом краља. Небојша Порчић у свом раду, на основу лексичко-палеографских анализа, скреће пажњу на могућност да Вуканово писмо папи Иноћентију III (1199) крије вести о његовом крунисању и миропомазању (*Вукан Немањић – крунисани и миропомазани краљ?*, стр. 63–82). Следећи рад се бави најзначајнијим метохом манастира Хиландара који се налазио у Хвосну. Мирјана Живојиновић прати поседе овог метоха у дугом временском раздобљу. Од његовог оснивања за време Стефана Немањића па до турског освајања овог простора када су поседи одузети, а приходи укинати. Поседи овог метоха су приказани на квалитетно урађеној карти на крају рада (*Велики жупан Стефан Немањић – метох у Хвосну*, стр. 83–98).

Колико је наше знање о првом краљу из династије Немањић фрагментарно, и колико мало извора је из тог периода сачувано, најбоље илуструје рад Ђорђа Бубала (*Још једном о години смрти краља Стефана Првовенчаног*, стр. 99–118). Аутор је указао на мањкавости тренутно, у историографији заступљених, хронологија Стефанове смрти (1227) и Савиног првог ходочашћа (1229). Реинтерпретирајући малобројне изворе аутор је предложио нову хронологију Стефанове смрти (24. септембар

1223) и Савиног првог ходочашћа (1228). Следећи рад је изашао из научне радионице Милоша Ивановића и проучава властеоски слој у држави Стефана Првовенчаног (*Властела у време владавине Стефана Првовенчаног*, стр. 119–137). У раду су анализирани сви извори који говоре о властели у време владавине првог краља из династије Немањић. Након анализе властеоског слоја у зборнику су обрађени детаљи из брачне политике и Стефановог породичног живота. Срђан Пириватрић се бавио хронологијом и историјским контекстом Стефановог првог брака са византијском принцезом Евдокијом (*Брак Стефана Немањића и Евдокије Анђелине Комнине. Хронологија и историјски контекст уговарања и раскидања једног династичког савеза*, стр. 139–158), док је Бојан Миљковић на основу приказа на фресци у Сопоћанима указао на постојање још једне ћерке Стефана Првовенчаног (*Непозната кћи Стефана Првовенчаног*, стр. 159–192). Прво поглавље завршено је кратким прилогом Радивоја Радића где је дат приказ једног помена Србије и Ниша из 13. века који је измакао пажњи српских медијевиста (*Један занемарени помен Србије и Ниша из XIII века*, стр. 185–192).

Друго поглавље носи наслов *Међународни односи у југоисточној Европи XIII века*. Ово поглавље започиње радом Тамаша Кермендија који је приказао сукобе у Далмацији и борбу за угарски престо између краља Емерика и принца Андрије (*The struggle between King Emeric of Hungary and Duke Andrew in Dalmatia*, стр. 195–211). Међународни односи у југоисточној Европи из угла Угарске крајем 12. и почетком 13. века су обрађени у раду Атиле Барањија (*The relations of King Emeric and Andrew II of Hungary with the Balkan states*, стр. 213–249). У односима Србије и Бугарске за време Стефана Немањића свакао најзначајнији догађај био је војни сукоб 1214/15. године. Ивелин Иванов је представио ставове бугарских медијевиста о овом питању и закључио да треба поново приступити његовом истраживању (*Bulgarian historiography on the military campaigns against the Serbia in 1214–1215: a reconsideration*, стр. 251–262). Следи рад Александра Николова који анализира положај Бугарске и Србије у папској политици крајем 12. и почетком 13. века са посебним акцентом на преговоре око крунисања Стефана Немањића и цара Калојана и покушај њиховог трајног стављања под папски *Sacredotium* (*Age of Coronations: Bulgaria and Serbia in the Papal policy from the late 12th to the early 13th century*, стр. 263–271). На овај рад се тематски наслања и рад Ивана Мајнарића који прати односе Свете столице и Србије у време Стефана Првовенчаног (*Constituti sunt super gentes et Regna: Papinstvo i Nemanjići na početku 13. stoljeća*, стр. 273–290).

Чланак Габора Барабаша прати судбину принца Коломана са посебним освртом на његову краљевску титулу (*A King in Slavonia. Prince Coloman in the Realm of St. Stephen in the 1230s*, стр. 291–308). Друго поглавље завршава се радом Марте Фонт која анализира положај Ростислава Михаиловича у Угарској и његову улогу као управника Мачве (*Rostislav, dominus de Macho*, стр. 309–326).

Трећи сегмент (*Идејна струјања, друштво, привреда, култура*) чине радови на тему књижевности, правописа, развоја језика, односа државе и цркве, законодавства, урбанизације и привреде. Анализирајући *Студенички типик* архимандрит Тихон Ракићевић је изложио идеолошку поруку Светог Саве из садржаја ктиторског житија тј. првог слова типика (*Аскетско поучење и српске владарске идеје у троделном првом слову ктиторског житија Студеничког типика*, стр. 329–342). Наредни рад приказује како је обликовано сећање на Стефана Првовенчаног у српској средњовековној историографији крајем 13. и током 14. века. То сећање је било у сенци његовог оца и брата који су постали симболи стварања српске државности и црквене самосталности (*Краљ у сенци архиепископа: стварање државе у српској средњовековној историографији*, стр. 343–362). Јелена Глушац је анализирала утицај Законоправила Саве Немањића на заједнички развој државе и цркве у средњем веку (*Утицај Законоправила на стварање симфоничног односа између српске државе и цркве у средњем веку*, стр. 363–378). Сакупивши све термине из малобројних извора који се односе на кривична дела, Срђан Шаркић је приказао кривичноправне одредбе из времена Стефана Немањића (*Кривичноправне одредбе у законодавству Стефана Првовенчаног*, стр. 379–388). Рад Вујадина Иванишевића приказује оптицај новца у Србији за време првих Немањића. Аутор се није служио само материјалним изворима (налазима новца), већ их је користио заједно са малобројним писаним изворима и тако изложио монетарну политику из времена Стефана Првовенчаног и његових синова (*Новац у Србији у време првих Немањића*, стр. 389–409).

Урбанизација је веома значајна тема из угла историјске географије, па не треба да чуди да је један рад у зборнику посвећен градовима у овом периоду. Владета Петровић је приказао градска насеља у Србији крајем 12. и почетком 13. века (*Градска насеља у доба првих Немањића*, стр. 411–427). Следећи рад Љиљане Јухас-Грегоријевске анализира лик и дело Стефана Првовенчаног у делима српских писаца 13. века (*Стефан Првовенчани у виђењу српских писаца XIII века*, стр. 429–445). Зборник се завршава лексичким истраживањем књижевног стваралаштва Стефана

Првовенчаног. Виктор Савић је у овом раду поредио лексички фонд Стефана Првовенчаног са изворима његовог оца Симеона/Немање и брата Саве (*Из лексике Стефана Првовенчаног*, стр. 447–464).

У зборнику *Стефан Првовенчани и његово доба* су успешно сакупљени резултати истраживања научника из земље и иностранства. Реч је о научницима из различитих научних области па је сам зборник мултидисциплинарног карактера. Аутори су пружили неке нове погледе на историју Србије и њеног владара крајем 12. и почетком 13. века.

Милан ВОЈНОВИЋ

Краљевство и архиепископија у српским и поморским земљама Немањића.
Тематски зборник у част 800 година проглашења краљевства и
аутокефалне архиепископије свих српских и поморских земаља,
ур. Љубомир Максимовић, Срђан Пириватрић,
Српска академија наука и уметности – Српски комитет за
византологију, Београд 2019, 590 стр.

Крајем 2019. године објављен је тематски зборник *Краљевство и архиепископија* који на једном месту сабира 20 научних студија насталих из саопштења са Шесте националне конференције византолога (Београд, 18–20. јун 2015), као и из излагања учесника научне трибине САНУ „800 година од крунисања Стефана Првовенчаног“ (Београд, 25. октобар 2017), те најзад из прилога по позиву уредништва, укључујући ту и два уводна текста, студије недавно преминулог Рудолфа Шифера, *Римско папство и развитак европских држава у средњем веку*, и Јоаниса Тарнанидиса, *Појам и канонски положај установе аутокефалије у оквиру организације и управе Источне православне цркве*. Аутор првог текста читаоца води од краљевског крунисања Пипина Малог 751. до крунисања Стефана Првовенчаног круном из Рима 1217. године, и својим широким хронолошким, али и територијалним опсегом истраживања (Шпанија, Британија, Скандинавија, Италија, средња, источна и југоисточна Европа), предочава да је сплетом околности (западање Немачког царства у кризу по смрти Хајнриха III 1056) и енергичношћу појединих папа, пре него континуираним планским настојањем папске курије, дефинисано ангажовање римског бискупа у краљевским крунисањима европских

владара. Ј. Тарнанидис указује да је црквена аутокефалија у Православној цркви такође узрокована пре свега сплетом околности (немогућност или отежано општење помесних цркви са централном управом), што је потом уклопљено у каноне кроз хришћанско учење о слободи и демократска начела и праксу наслеђене из хеленистичког друштва, али да је уплив друштвено-политичке реалности у дефинисање установе аутокефалије настављен кроз спорадично мешање византијског цара у управне послове Цркве (међу којима је била и додела аутокефалности), које је временом постало правило (својеврсни псеудоканон, можемо рећи).

Прилог Иване Коматине, *Папска политичка теорија и практична политика: краљевство код Јужних Словена до краја XII века*, природно се наставља на Шиферов текст, и након иницијалног дефинисања терминологије владарских наслова у раносредњовековној Европи и код Словена (rex, koning, knez, краљ, итд.), истиче преседане које је папа Гргур VII чинио у јеку борбе за инвеституру, додељивањем словенским владарима, међу којима и дукљанском владоцу Михаилу, краљевске титуле (за коју немамо неупитних сведочанстава да су је носили и Михаилови потомци након краља Бодина). Текст *Папство и православни југоисток Европе 1180–1216. Поновно разматрање* Гинтера Принцинга – који представља ауторов прерађени чланак из 2002. године – фокусира се на односе Свете столице са православним балканским државама (Византија, Бугарска, Србија, Никеја, Епир) у периоду од смрти цара Манојла Комнина до смрти папе Иноћентија III; ови односи су праћени углавном кроз преписку римских бискупа, са једне, и православних владара и црквених великодостојника, са друге стране, где контакти римске курије са српским владарима (краљем/кнезом Вуканом и великим жупаном Стефаном Немањићем) чине само један мали аспект сложене мреже односа папства и православних држава, те међусобних односа владара тих држава. Тиме је и ова студија у ствари још један од уводних прилога који има за циљ да добијање круне за српског краља из Рима смести у шири контекст папске политике према балканским владарима. Насупрот томе, чланак Срђана Пириватрића, *Криза византијског света и постанак краљевства и аутокефалне архиепископије свих српских и поморских земаља*, фокусира се на крунисање Стефана Немањића и још више на хиротонију Саве Немањића за архиепископа и стицање аутокефалије, тј. поставља ове чинове у шири контекст догађаја у византијском свету који су претходили и уследили паду Цариграда под крсташе 1204. године (династичка криза и супротстављене тенденције епирских и никејских владара да обнове јединствено Ромејско царство и Цариградску патријаршију).

Смиља Марјановић-Душанић, у прилогу *Српски успон на краљевство: тумачења и значења обреда крунисања*, реafirмише претпоставке о постојању два крунисања Стефана Првовенчаног, те закључује да је први обред из 1217. био ванлитургијски и стога није био условљен Стефановим прихватањем римокатоличке вере (као што је то био случај код бугарског владара Калојана деценију раније), док је друго, жичко крунисање изведено вероватно 1220, након што су Савином хиротонијом за архиепископа и доношењем реликвија са ходочашћа створени услови за литургијски обред прилагођен из византијске традиције уз извесна одступања. На сам обред жичког крунисања фокусира се чланак Владимира Вукашиновића, *Литургичка анализа крунисања Стефана Првовенчаног*, који детаљним поређењем са познатим византијским и словенским литургијским изворима о поретку царског крунисања указује на особености Стефановог крунисања о којима сведоче изворни подаци из житија и настоји објаснити одступања од византијске праксе.

У прилогу Небојше Порчића, *Немањински успон на краљевство у светлости дипломатичких и дипломатских сведочанстава*, показано је на који се начин стицање краљевске титуле одразило на репрезентацију српског владара у документарној продукцији, те како су Стефан Првовенчани и његови наследници свесно настојали да се у зависности од тога коме се обраћају, репрезентују као краљеви на начин карактеристичан владарској (краљевској) репрезентацији у конкретној средини – западној, римокатоличкој или византијској, источноправославној; ово је резултовало аутохтоним „српским“ обрасцем репрезентације краља који је инкорпорирао и западне и византијске елементе. Ђорђе Бубало у својој студији *Територијална компонента краљевске титуле Немањина* доказује да је наспрам развијене титулатуре српских краљева која садржи географско одређење *Српска земља* и поименце наведене области у приморју (Диоклитија, Далмација, Травунија, Захумље), и која је изникла на западним узорима, од самог почетка у титули коришћена и дводелна географска одредница *Српска земља и Поморска* (и њене варијације у једнини и множини), и да је она преузела примат већ за краља Владислава, а не за краља Уроша, како се досад углавном тврдило. У чланку *Србија у краљевској титули Арпадовића Ђура Харди* аргументује да су угарски краљеви током 13. века себе сматрали сизеренима српских владара и уносили Србију у своју титулу након што је уз помоћ краља Емерика Вукан Немањин одузео престо свом брату, те да је том приликом нови велики жупан морао у некој форми признати врховну власт угарског краља, али да то није значило да су угарски краљеви, након што је Стефан

Немањић добио круну од папе, икада оспоравали краљевски ранг својим јужним суседима – за њих је та титула била легитимно стечена из Рима.

Анализирајући зидно сликарство из најранијих краљевских задужбина Драган Војводић у прилогу *Ка царском достојанству краљевске власти. Владарске инсигније и идеологија у доба првих Немањића* указује да су првобитни орнат и инсигније српских краљева у суштини одговарали онима византијских високих достојанственика (од којих их је разликовало само крстолико жезло), а да је преузимање карактеристичног царског орната и инсигнија започело вероватно још за време краља Владислава, не у каснијем периоду, како се то досад обично сматрало. Рад Данице Поповић, *Српски владарски и архиепископски гроб у средњем веку – нова сазнања и тумачења*, представља осавремењени приступ тематици коју је ауторка обрадила пре четврт века, и доноси одређене измене тадашњих гледишта и закључака, пре свега услед резултата теренских истраживања; по мишљењу ауторке нови налази су додатно оснажили закључке да је српски владарски гроб био доследно разрађено средство владарске репрезентације које је свој прототип имало у студеничком фунерарном комплексу, док за гробове архиепископа никада није достигнут исти ниво конзистентности и униформности.

У прилогу *Правни поредак у Српској краљевини у XIII и XIV веку* Зоран С. Мирковић на примерима брачног и кривичног права сагледава однос византијских правних норми које су у српску државу дошле са Савиним *Закономправилем* и словенског обичајног права, те закључује да је неусклађеност и противречност ова два правна поретка превазилажена кроз функцију краља као врховног законодавца и судије. Студија Нине Кршљанин, *Краљ као заштитник Цркве: правна анализа жичких повеља Стефана Првовенчаног*, бави се знатно конкретнијим правним питањима: најпре одредбама жичких повеља која се тичу црквене организације и повластица свештенства, те позивању зависног становништва на суд, али и одредбама које регулишу развод и сметње за склапање брака и које су свакако морале прерасти партикуларни карактер регулисања ових питања само у оквирима жичког властелинства; тиме сведоче о опсегу законодавне делатности Стефана Првовенчаног коју ауторка по значају упоређује са кодификацијом Стефана Душана.

Кроз минуциозну анализу података из документарних и наративних извора Милош Ивановић у својој обимној студији *Краљевство и друштвена елита у земљама Немањића* сагледава положај и улогу властеоског слоја током читавог постојања државе Немањића (до 1371, дакле и у периоду Царства), пратећи најважније појаве везане за властелу

као што су додељивање баштина, вршење војне службе, питања *невере* и владарске *милости*, те учешће у државној управи и раду сабора, али и мање формална саветовања и неформално вршење утицаја на владаре, које се на посебан начин огледа у учешћу у побунама против владара и њиховом збацивању.

Вујадин Иванишевић у прилогу *Обим ковања српског средњовековног новца краљевског периода* предлаже коришћење нових нумизматичких методолошких приступа којим се на основу претпостављеног броја калупа за све примерке одређене емисије новца могу израчунати годишња продукција и укупни обим ковања тих емисија; применом овог приступа израчунат је обим ковања само две врсте новца, динара *de bandera* и динара *de sguce* из времена краља Милутина, који представљају око 1/10 обима годишњег ковања млетачке ковнице. Но, аутор сугерише да је обим ковања у Србији био већи, будући да су истовремено коване и друге врсте динара, у више ковница.

У чланку *Питање оснивања Српске цркве у политици Теодора Дуке* Дејан Целебџић аргументује став да је противљење епирског владара Теодора Дуке који је желео сачувати добре односе са српским краљем разлог зашто охридски архиепископ Димитрије Хоматин све до 1228/9. није упутио протест васељенском патријарху у Никеји поводом хиротоније Саве Немањића за архиепископа (премда је самог Саву прекорио већ 1220).

Бранислав Тодић у тексту *О промени имена васељенског патријарха који је рукоположио Светог Саву за архиепископа* даје ново тумачење да је у житијима Св. Саве замењено име патријарха Манојла који је хиротонисао Саву именом Манојловог наследника Германа II због статуса који је Герман стекао као узорни бранилац православне вере и противник црквене уније, и то тако што је Теодосије, пишући житије у атмосфери резигнације према Лионској унији, свесно начинио ову измену, а да је одатле она потом уношена и у преписе Доментијановог дела које је првобитно свакако садржало Манојлово име.

Прилог Ирене Шпадијер, *Српска химнографија у доба архиепископије*, доноси преглед најбитнијих дела црквене поезије коју су стварали духовници из окриља Српске цркве у периоду архиепископије, сврставајући их у више етапа од Св. Саве, преко генерације његових ученика, те Теодосија Хиландарца, све до архиепископа Данила II, из чега се јасно увиђају и високи књижевни и уметнички домети ових стваралаца.

Тематски зборник који се нашао пред читаоцем завршава се студијом Марка Шуице, *Српско краљевство и политика реставрације крајем XIV века*, усмереном на догађаје који нису део непосредне историје Немањићког краљевства, већ су одраз немањићке традиције и сведочанство о њеном

далекосежном одјеку још у средњем веку. Бавећи се идеолошким и практичним аспектима посезања за краљевском круном најпре Вукашина Мрњавчевића, а потом и бана Твртка Котроманића, ауторов чланак сведочи о томе како је краљевство Немањића надрасло статус временски ограничене друштвено-политичке и историјске појаве, и постало трајна парадигма историје српског народа, док овлаш скицирајући значај „правог“ баштаника немањићке традиције, кнеза Лазара, показује да су поступци прве двојице владара у контексту реалног континуитета са немањићким краљевством у великој мери неконсеквентни.

Садржајем значајног броја студија које дају преглед досадашњих домета истраживања тема везаних за успостављање немањићког краљевства и српске архиепископије, студија које доносе одговоре на нека недовољно јасно решена питања или предлажу нова тумачења, те студија које по први пут синтетизују неке теме и покрећу нове правце истраживања, овај темат се показује као капиталан допринос српској историографији. Због великог броја истраживача који се неће увек сложити око одређених тумачења и закључака, у зборнику се могу наћи неке прећутно или отворено опречне тврдње (нпр. С. Пириватрић је резервисан по питању Стефановог прихватања римског вероисповедања и папског примата као условâ за крунисање 1217, С. Марјановић-Душанић износи бројне аргументе који упућују да до преласка у римокатоличанство није дошло, а Н. Порчић опрезно предлаже да је Стефан могао пружити формална уверавања о црквеном потчињавању српске државе папском ауторитету, док су доктринарна питања занемарена у том тренутку, али да је даљим развојем догађаја – стварањем аутокефалне српске архиепископије у склопу источноправославне црквене заједнице – ово макар и формално потчињавање практично обесмишљено и поништено). Но, таква ситуација не одсликава штетну неусклађеност и недоследност, већ сведочи о богатству методолошких приступа критици извора, које је свакако плодније од уподобљавања по сваку цену и постизања вештачког консензуса у интерпретацији историјских чињеница. У том смислу, укључивање регистра појмова и именâ, као и библиографија на крају сваке студије, како се то чини у тематима са научних скупова код неких страних издавача, олакшали би читаоцу сагледавање појединих питања кроз визуру више аутора, па се њихово непостојање у овом зборнику условно може означити као његова главна слабост.

Небојша Порчић, Невен Исаиловић,
Документи владара средњовековне Србије и Босне
у венецијанским збиркама,
Архив Србије, Београд 2019, 540 стр.

Објављивање средњовековних извора представља, с обзиром на њихове специфичности, комплексан задатак. Такав подухват истовремено је од изузетног значаја за све истраживаче. Добро је познато да многи извори за средњовековну историју српске и босанске државе, иако се за њих већ дуго зна, нису издати на одговарајући начин. Захваљујући труду Небојше Порчића, ванредног професора Филозофског факултета у Београду и Невесена Исаиловића, вишег научног сарадника Историјског института у Београду, пред нама се налази прва систематична публикација посвећена средњовековним документима владара Србије и Босне у венецијанским збиркама.

Аутори су у *Уводу* (стр. 9–16) истакли важност српских и босанских средњовековних докумената који се чувају у Државном архиву Венеције, Националној библиотеци Марчана и Библиотеци музеја Корер. Нагласили су да њихово издање садржи укупно 48 докумената сачуваних у оригиналу или препису, од којих се 31 односи на Србију, а 17 на Босну, обухватајући временски распон од почетка XIII до почетка XVI века. Већина њих, чак 42, односи се на раздобље од краја XIII до средине XV столећа што донекле олакшава њихово заједничко разматрање. Реч је углавном о уговорима и дипломатској преписци српских и босанских владара са венецијанским властима. Потребно је назначити да приређена збирка садржи и пет аката које нису издали владари, већ нижи чиниоци. Приређивачи су се на то одлучили због тога што представљају текстове велике сазнајне вредности. На овом месту вреди напоменути да је Небојша Порчић обрадио акте са подручја српске, а Невен Исаиловић са територије босанске државе.

Збирка која је пред нама је много више од издања докумената, с обзиром на то да садржи још две важне целине. Прва под називом *Документи у историјском контексту* (стр. 17–134) осветљава околности у којима су сачувани акти настали. Имајући на уму разноврсност аутора документа и временски распон који обухватају, аутори су ову целину поделили на шест мањих одељака. Тако је у поглављу *Србија Немањића* (стр. 18–34) контекстуализован настанак десет докумената из раздобља

владавине најзначајније српске средњовековне династије. Са изузетком првог који потиче из 1208, они захватају период од краја XIII до средине XIV века. Од тога је чак шест писама сачињених између 1330. и 1348. године. Та чињеница, како је приметио Небојша Порчић, указује да је реч о раздобљу најинтензивнијих односа између Србије и Венеције. Поред конкретних питања сви документи осветљавају и опште политичке прилике тог доба. Најстарији, којим се дукљански краљ Ђорђе са братом и рођацима заклео на верност Венецији, можда указује и на извесну затегнутост у односима између два огранка Немањића. Из писама краља и цара Стефана Душана видљиво је његово настојање да са Републиком Св. Марка изгради блиске савезничке односе.

Наредни одељак, *Босна банова и првих краљева* (стр. 35–50), доноси краћу анализу односа босанске државе са Венецијом од краја XIII до средине друге деценије XV столећа. За тај период сачувано је у Венецији пет докумената потеклих од босанских владара чији настанак је објаснио Невен Исаиловић. Хронолошки посматрано, први међу њима је писмо бана Стјепана II упућено папи Клименту V из 1347. преко млетачких власти. Наредна два акта из 1366. и 1385. потичу од бана и краља Твртка I, а тичу се млетачких трговаца у Босни, односно Котору. Интензивне везе између две државе настављене су и након Тврткове смрти, о чему сведочанство пружа веровно писмо краља Дабише из 1394. за његовог посланика упућено венецијанском дужду. Овај акт односио се на поступање са босанским лађама у Венецији. Десет година касније краљ Стефан Остоја је својом повељом млетачким трговцима доделио огромне привилегије, ослободивши их било каквих плаћања на тлу Босне.

Треће потпоглавље посвћено је документима *Балшића* (стр. 50–64) који су сачувани у венецијанским збиркама. Реч је о укупно девет аката издатих у периоду између 1388. или 1389. и 1413. од стране Ђурђа II Страцимировића, његове супруге Јелене и сина Балше III. Занимљиво је, како Порчић примећује, да најстарији сачувани документ Балшића потиче из времена када је њихова моћ почела нагло да опада након смрти Балше II 1385. године. Изузимајући први акт из 1388. или 1389. који се тичао положаја млетачких трговаца у Улцињу, остали су били повезани са политичким односима између две стране. Документи настали 1395. и 1396. плод су савезништва Ђурђа II са Републиком Св. Марка. Преосталих пет у вези су са настојањима да се оконча Први скадарски рат (1405–1413) који су Јелена Балшић и њен син Балша III водили против Венеције. Неповерње између две стране је, како констатује Небојша Порчић, остало, те ће довести 1419. до избијања Другог скадарског рата.

Управо нови рат који је против Венеције покренуо Балша III узрок је настанка низа докумената чији је контекст издавања анализиран у одељку *Српска деспотовина* (стр. 65–92). Наиме, деспот Стефан коме је Балша III пред смрт завештао своје поседе добио је у наслеђе и његов рат против Млечана. Треба рећи да је деспот Стефан још 1423. препустио свом сестрићу Ђурђу Бранковићу сређивање прилика у Зети. Отуда је он још за живота деспота Стефана практично стајао иза свих споразума закључених са Млечанима. Рат је фактички окончан мировним уговором сачињеним августа 1423. код Светог Срђа. Одређени детаљи разршени су наредних година, те је деспот Стефан ратификовао споразум 25. јула 1426, што ипак није значило крај свих перипетија. Три месеца касније постигнут је споразум око граница. Може се рећи да је тачка на све спорове стављена тек 1435. смедеревским уговорним документом деспота Ђурђа Бранковића и Венеције. Небојша Порчић је у оквиру овог одељка још једном пажљиво претресао све тачке поменутих споразума. Венеција је касније успела да се дочепа готово свих зетских поседа деспота Ђурђа, које је он покушао безуспешно да поврати. Из тог раздобља нема сачуваних владарских аката у Венецији, али је вредно споменути документ којим су се 1455. представници 51 дружине и заједнице из Зете, предвођени Стефаницом Црнојевићем, потчинили Републици Св. Марка.

Пети одељак у оквиру прве целине третира кроз документе односе босанских краљева и обласних господара са Венецијом у раздобљу од средине друге деценије XV века до пада Босне и области Косача под власт Османлија (стр. 90–120). Први од аката из овог периода је повела краља Остоје из 1417. за Качиће и резултат је унутрашњих борби у Босни, али је сачуван захваљујући потврди Млечана из 1452. године. Остали документи из овог периода тичу се положаја млетачких трговаца у Босни и политичких односа Венеције са владарима и великашима у поменутој држави. Запажа се да су краљеви Твртко II (1409–1418; 1421–1443) и Стефан Томаш (1443–1461) имали пријатељске односе са Венецијом са којом су били спремни и на заједничке акције, док су војвода Сандаљ Хранић и његов наследник Стефан Вукчић Косача имали одређена размимоилажења. Једно од писама Твртка II из 1456. упућено млетачким властима већ ја наговештавало предстојеће турско освајање.

Из времена након османског освајања средњовековне Србије и Босне потиче пет докумената чије околности настанка су изложене у поглављу *После гашења државности* (стр. 120–134). Најпре је представљено писмо Петра Балше Косаче, сина херцега Владислава који је имао поседе у Славонији, из 1509. млетачком дипломати Пасквалигу о догађањима у Угарској. Затим је презентован тестамент из 1475. Прибислава Вукотића,

некадашњег властелина Стефана Вукчића и његових синова, који је живео у Падови. Од Бранковића остала су сачувана два писма, од којих прво из 1480. сведочи о војним акцијама деспота Вука Гргуревића. Друго је деспота Јована Бранковића из 1502. којим је Венецији предлагао савез. Коначно, у јесен 1499. Ђурађ Црнојевић је сачинио тестамент пре него што је напустио Венецију.

Друга целина носи назив *Дипломатичка својства* (стр. 135–203). На њеном почетку аутори су одмах нагласили хетерогеност докумената који отежавају, али ипак не спречавају њихову синтетизацију. Сходно аукторима аката ово поглавље подељено је на два одељка. У првом је Небојша Порчић анализирао дипломатичке елементе докумената са подручја средњовековне Србије (стр. 136–167), поделивши их опет према њиховим издавачима на три групе. Прву представљају акти Немањића, међу којима, по аутору, велику особеност показују заклетва краља Ђорђа из 1208. Млечанима, повеља краља Милутина из 1306. за манастир Свете Марије Ратачке и даровница цара Душана за скадарску општину. Компактнију групу пак чине писма из периода 1330–1348. која су Стефан Дечански и његов син Душан упутили млечачким властима. Аутор је закључио да писма имају заједничке дипломатичке одлике, али да се ипак не може уочити постојање формулара. За документе Балшића је пак нагласио да припадају различитим типовима, али да готово сваки има свог парњака. Уочио је да писма Балшића такође нису настала на основу формулара, док два пуномоћја немају много дипломатички заједничког, јер је једно сачинио млечачки нотар, а друго *канцелар* Балшића. Уговори које су сачинили Балшићи такође се не могу подвести под јединствени тип. На форму неких од њих су чини се такође пресудно утицали Млечани. Сва документа која се могу означити као деспотска настала су изворно на латинском и/или италијанском језику и могу се поделити у две групе, од којих ону мању чине већ помињана писма из 1480. и 1502. године. Неколико споразума српске стране са Венецијом има форму нотарске уговорне исправе. Због специфичности ситуација у којима су настале, остале уговорне исправе показују другачије карактеристике. Ратификација мировног споразума деспота Стефана из 1426. и три деспотска писма имају одређене сличности са документима намењеним угарским дестинатарима. Тестамент Ђурађа Црнојевића је такође особен акт пошто садржи и обележја затвореног приватног писма.

Документа са подручја средњовековне Босне размотрио је у посебном одељку (стр. 167–203) Невен Исаиловић, истакавши да су сви сем једног сачувани на латинском и староиталијанском језику, те да су од њих свега четири оригинали. Јасно је да су још неки акти изворно били написани на *словенском* језику. Најзначајнији поводи за настанак докумената

босанских владара били су склапање уговора економске или политичке природе са Венецијом или вођење дипломатске преписке са овом поморском силом. Засебно стоји један тестамент. Сачувани оригинали указују, како аутор примећује, да се по спољашњем изгледу исправе издате у Венецији нису разликовале од других докумената босанских владара. Такође објашњава да су све босанске повеље имале печат као средство овере. Документи из ове збирке показују извесну специфичност и у односу на латинске обрасце који су доминантно коришћени у босанским канцеларијама, а који су примарно обликовани према пракси угарских намесника и племића. Аутор је запазио да само две мировне повеље имају аренгу. Унутрашње устројство Босне утицало је да се и у овим повељама наглашавало саветовање краљева са великашима из државног сабора и члановима породице пре доношења одлуке о правном чину. Најобимнији део свих докумената представљала је диспозиција. Од завршних форми била је присутна короборација најавом печатења и датум којим се одређивало време и место записивања правног чина. Печати су били воштани, а примећиван је стил датирања по коме је година почињала 1. јануара, а не 1. марта као у Венецији. Дајући завршна разматрања о дипломатичким својствима босанских повеља у Венецији, аутор закључује да су на посебност ових аката утицали пре свега различити наменски обрасци. Додао је и да је дестинатарски утицај био јак тамо где су вођени дужи преговори око садржаја докумената. Текст свих писама без обзира на њихов образац био је слабо формализован и слободно срочен. Једна група писама била је датирана, док је код друге тај елемент изостао. Тестамент Прибислава Вукотића сачуван је, по аутору, у форми концепта.

Трећи и најобимнији део књиге представља *Преглед докумената са издањима* (стр. 205–455). На почетку ове целине аутори су кратко објаснили принципе издања докумената, истакавши да су спољна обележја описали само за акте сачуване на посебним листовима. Напоменули су да су текстови докумената дати према оригиналу или најстаријем сачуваном примерку, док су из осталих примерака наведене разлике. Негде су ипак објављени и други примерци ако је реч о преводима на латински или италијански, као и ако потичу из канцеларијских књига јер су уз ове преписе венецијански писари дали за данашње истраживаче драгоцене напомене. Важно је нагласити да су текстови издати на основу читања непосредно са предлогака или снимака, без систематског осврта на ранија издања. Документи су подељени на владарске и невладарске. У оквиру сваке групе документи су поређани хронолошким редоследом, без обзира да ли је аутор био из српске или босанске државе, сходно чему носе одговарајуће бројеве. Издање сваке исправе садржи исте елементе. Најпре је дат назив документа, потом његов

регест, а затим опис сачуваних примерака, уз назнаку старијих издања и литературе. Следи текст документа, а онда његов превод. Разлике у преписима у односу на текст примарног примерка дате су у фуснотама. Након превода саопштава се назив документа према ономе што стоји у њему, као и напомена о другим актима који се евентуално помињу у њему. На крају је дат коментар у коме су дата још нека разјашњења у вези докумената, која нису нашла место у претходним поглављима. Сматрамо да није потребно овде презентовати објављене документе, јер смо то већ учинили пишући о претходним целинама ове збирке.

Вредно је споменути да аутори као *Прилог* (стр. 457–458) доносе табеларни приказ свих докумената у коме су назначени ауктори, датум издавања, статус (оригинал или препис), језик аката, те странице на којима се налазе њихова издања у оквиру ове збирке. Потом су дати обиман резиме на енглеском језику (стр. 459–483), списак коришћених извора и литературе (стр. 485–511), те регистар (стр. 513–537). Табле са снимцима докумената налазе се на самом крају књиге.

Објављивањем збирке докумената средњовековних владара Србије и Босне који се чувају у венецијанским збиркама, Небојша Порчић и Невен Исаиловић начинили су значајан корак на пољу систематског и критичког приређивања извора за подручје поменуте две средњовековне државе. Како су и сами аутори констатовали ово је прво издање које обухвата све до сада познате документе наведених дестинатара у венецијанским институцијама. Такође, велики број исправа се сада први пут појављује у преводу на савремени српски језик. Подробним проучавањем аутори су дошли до нових закључака о одређеним актима што нам помаже да имамо још јаснију слику о односима Републике Св. Марка са Србијом и Босном у средњем веку. Анализа дипломатичких докумената од стране Порчића и Исаиловића такође заслужује све похвале с обзиром на комплексност тог задатка. Из овог приказа се може видети да су пред собом имали велики број аката различите намене који су често настали у специфичним околностима. Имајући то у виду можда је требало да начине још неке табеле у којима би се могао наћи преглед одређених дипломатичких формулара што би олакшало коришћење ове збирке. Ова опаска, међутим, нимало не умањује вредност овог изузетног подухвата за који су аутори добили награду Матице српске за историју „Иларион Руварац“ за 2019. годину. Верујемо да ће она бити још један подстицај ауторима да наставе рад на приређивању извора за средњовековну историју Србије и Босне.

Милош Ивановић

Законоправило Светог Саве. Превод Сарајевског преписа.

**Превод: Братство манастира Добрунска Ријека, Станка
Стјепановић, Слободан Продић.**

**Редакција превода: Бранко Летић, Зорица Никитовић,
„Дабар“ ИК Митрополије дабробосанске,
Добрунска Ријека 2019, xxv + 420 стр.**

Из насушне потребе да самостална Српска црква почива на здравим законским темељима рођен је најобимнији кодекс српске рукописне традиције, кога је његов творац, Свети Сава, приредио (и прилагодио домаћим приликама) на основу ромејских збирки црквеног и грађанског права. Ово обимно дело садржи шест уводних и 64 даља поглавља (међу њима су 44 црквеног, а 20 световног карактера), а поред правила свих седам васељенских сабора, ту су и она са помесних синода, као и поједина правила црквених отаца, те закони Василија I Македонца и Алексија I Комнина и новеле других византијских царева.

Аутограф првог српског архиепископа, нажалост, није сачуван, али су преживели бројни преписи, међу којима су по својим одликама, времену настанка и степену презервације најзначајнија њих четири: Иловички (1262), Сарајевски (последња четвртина XIII / прва четвртина XIV столећа), Рашки (1295–1305) и Морачки (1615). Сарајевски препис похрањен је још од друге половине XVII столећа у цркви Светих арханђела у Сарајеву, а сада је део збирке Музеја Старе цркве (експонат бр. 222). Писан је на пергаменту и састоји се од 370 листова димензија 345 x 265 mm, при чему није целовит, будући да му недостају два листа, па тако нема краја 35, читаве 36. и почетка 37. главе.

Делу које се налази пред нама претходили су фототипско издање (*Сарајевски препис Законоправила Светог Саве из XIV вијека*. Фототипија. Приредили Станка Стјепановић и Серафим (Глигић), „Дабар“ ИК Митрополије дабробосанске, Добрунска Ријека 2013) и делимични превод (*Сарајевски препис Законоправила Светог Саве из XIV вијека – превод*. Превели Слободан Продић, Братство манастира Добрунска Ријека, Станка Стјепановић, „Дабар“ ИК Митрополије дабробосанске, Добрунска Ријека 2015 – недостајале су 46, 47, 55. и 56. глава). Напослетку је јубилеј осам векова од осамостаљења Српске цркве послужио као добар повод да на светлост дана изађе комплетан превод на савремени српски језик овог вредног споменика. У овом послу су, поред монаха из Добрунске Ријеке,

као преводиоци учествовали и Станка Стјепановић, редовни професор Правног факултета Универзитета у Источном Сарајеву, и Слободан Продић, доктор теологије из Епархије далматинске, док су се редиговањем позабавили Бранко Летић, редовни члан Академије наука и умјетности Републике Српске, и Зорица Никитовић, ванредни професор Филолошког факултета Универзитета у Бањој Луци.

Књигу отварају предговор (стр. v–x) манастирских братственика и напомена уз превод (стр. xi–xiv) из пера редактора, где се сажето указало на значај Законоправила, његове најзначајније преписе и историјат научних истраживања. Истакнута су и фундаментална начела превођења: разумљивост преведеног текста, верност изворнику и тежња да се избегавају туђице. Наравно, понегде је било немогуће применити све принципе у пуној мери, посебно тамо где су се они међусобно сударали. У таквим случајевима превагу је односило прво начело, тј. јасноћа израза. Као што су истакли редактори, будући да „циљ превода није био буквална репродукција смисла и форме оригинала, већ веран пренос културолошко-амбијенталног колорита... преводиоци су се свесно определијели да ... форму подреде садржају како би се очувала естетска димензија текста“.

Највећи део текста чини превод Законоправила (стр. 1–415), а за њим следе напомене уз текст (стр. 417–419), списак извора и литературе (стр. xv–xvii) и садржај (стр. xix–xxv).

Текст Законоправила отварају шест уводних поглавља (стр. 1–38), као и увод у Номоканон (стр. 38–40) у коме се даје садржај онога што следи. Поглавља 1–4. (стр. 41–59) излажу правила светих апостола, од 5. до 20. главе (стр. 60–177) доносе се правила васељенских и помесних сабора. Регule Василија Великог заузимају главе 21–25. (стр. 177–200), а других црквених отаца (Тарасија Цариградског, Петра Александријског, Григорија Чудотворца, Атанасија Великог, Григорија Богослова, Григорија Ниског, итд.) главе 26–38. (стр. 201–217). Поглавља 39, 41–42 (стр. 217, 218–219) баве се различитим јеретичким учењима (глава 42. је „О масалијанима, који се сада називају богумили [бабуни]). Јустинијанове заповести налазимо у главама 40, 45, 47 (стр. 218, 223–243, 253–261), оне Алексија Комнина у глави 46 (стр. 244–252), а Василија Македонца у глави 55 (стр. 282–339). О спору са Римском црквом сведоче поглавља 43, 49–52 (стр. 220, 268–279), док различита упутства, питања и одговори попуњавају главе 53–54, 57–60 (стр. 280–281, 353–367). О незаконитим браковима исцрпно се говори у 56. поглављу (стр. 340–352), а главе 61–63 (стр. 368–406) поново се занимају јеретичким учењима и

доносе обимне листе јеретичких покрета које су састављали Епифаније Кипарски, Нићифор Цариградски, Софроније Јерусалимски и Тимотеј Презвитер. Последња, 64. глава (стр. 407–415) даје извод из патријаршијског молитвеника о томе како се поступа са онима који напуштају јерес и приступају светој матери Цркви.

Драгић М. ЖИВОЛИНОВИЋ

***Уметничко наслеђе српског народа на Косову и Метохији.
Историја, идентитет, угроженост, заштита,
ур. Драган Војводић, Миодраг Марковић,
Српска академија наука и уметности, Београд 2017, 553 стр.,
450 илустрација, XXXIII листа са таблама***

Респектабилни излагачки програм угледне Галерије САНУ пружио је у скорије доба заинтересованој домаћој и страној публици прилику за сусрет са несумњиво запаженијим подухватом актуелне излагачке сезоне. Наиме, током два јесења месеца, од 27. септембра до 26. новембра 2017. године, Галерија САНУ презентовала је у свом простору изложбу *Српско уметничко наслеђе на Косову и Метохији. Идентитет, значај, угроженост*. Настала као ауторско дело двојице уважених професора Одељења за историју уметности Филозофског факултета у Београду, Драгана Војводића и Миодрага Марковића, научно реномираних зналаца српске средњовековне уметности и дописних чланова САНУ, изложба је представљала резултат организационог напора кровних научних, културних и духовних институција српског народа – Српске академије наука и уметности, Народног музеја у Београду и Српске православне цркве. Сачињена од засигурно најрепрезентативнијих доступних артефаката – од копија средњовековног зидног сликарства и скулптуралног украса, архитектонске пластике, средњовековног и нововековног иконописа, илуминираних рукописних књига, преко уметничког рада у дрвету и металу, предмета од керамике и стакла, накита, скупоценог веза и дела уметничких заната, нумизматичке и епиграфске грађе, све до нововековних бакрорезних графичких листова и дела модерног сликарства – поставка изложбе је наведеним чинила несумњиво

сведочанство вековима дугог духовног, културног и уметничког трајања српског народа на Косову и Метохији. Наведени замашан излагачки подухват праћен је и двома одговарајућим публикацијама. Тако је, уз богат луксузно опремљен каталог, поводом поменуте изложбе приређен и респектабилни зборник научних радова *Уметничко наслеђе српског народа на Косову и Метохији. Историја, идентитет, угроженост, заштита*.

Замишљен са намером да целовито сагледа задату тему наведене изложбе, зборник презентује радове готово три десетине еминентних научних прегалаца различитих струка и научних области. Најшире постављен оквир – с једне стране, културно-историјски и духовни темељи, с друге само уметничко наслеђе српског народа на Косову и Метохији и његова судбина све до савременог доба – наметали су уредницима и логичну структурну организацију сабраних научних радова у две целине (*Срби и Косово* и *Уметничка баштина Срба на Косову и Метохији*).

Приложени научни радови у оквиру прве целине (*Срби и Косово*) презентовани су у оквиру два посебна одељка. Разумљиво, први међу њима (*Косово и Метохија у историји српског народа*) има за предмет историјски оквир вишевековног живота српског народа на Косову и Метохији. Успостављање наведене историјске слике започиње радом Ђорђа Бубала (*У временима самосталне средњовековне државе*) који на целовит начин прати токове живота Срба на Косову и Метохији током читаве средњовековне епохе, од првих насељавања српских словенских племена у VII веку до коначног пада овог простора под османску власт након опсаде Новог Брда 1455. године. Полазећи од поуздано утемељених чињеница политичке историје овог раздобља, аутор на вешт начин успешно успоставља непосредну везу са одговарајућим сазнањима о привредној, културној и црквеној историји овог простора, повезујући средњовековну политичку географију са урбаним развојем градских и рударских центара, процес успостављања различитих облика владарских боравишта са њима пратећим развојем књижевне и уметничке делатности, као год и померање седишта Српске цркве, те успостављање великих манастирских властелинастава (метоха) са токовима развоја подвижничког монашког живота око њих на простору Косова и Метохије. Хронолошки следећа историјска етапа живота Срба на Косову и Метохији предмет је рада Небојше Шулетића (*Под турском влашћу, до краја XVIII века*). Свесно концепцијски подељен на два дела – општу и црквену историју – рад сагледава простор Косова и Метохије у оквирима нове реалности Османског царства, од времена промене власти на овој територији средином XV века до почетака епохе националних револуција

почетком XIX века. Аутор, уочавајући другачији географски положај Косова и Метохије у односу на седиште нове централне власти, али и главних војишта ове епохе, убедљиво указује и на разлоге отеженог и често готово замирућег духовног живота обновљене Пећке патријаршије, као и на постепена негативна демографска кретања која ће на крају посматраног периода, почетком XIX века, довести до тога да по први пут српско становништво више не буде најбројнија етничка заједница на Косову и Метохији. У извесном комплементарном односу са претходним стоји рад Татјане Катић (*Административна подела, насеља и становништво у првим вековима под Османлијама*). Релативно мањег обима, рад научно прецизно сумира како систем новоуспостављене власти и њену административну организацију, тако и етничку и верску структуру урбаних и руралних средина на Косову и Метохији у првим вековима њихове интеграције у оквире Османског царства. Визуелно убедљив графички приказ верске структуре становништва додатно јасно артикулише описани процес конверзије у ислам, у првим вековима спонтане и спорадичне, чешће у градовима него у руралним срединама, те међу албанским римокатоличким него српским православним становништвом, а најјаче у време највеће експанзије царства у доба султана Сулејмана Законодавца (1520–1566) као и највеће економске кризе и несигурности четрдесетих година XVII века. Рад Љубодрага Димића (*Током новијег и савременог доба*), који коначно заокружује приказ повеснице живота српског народа на Косову и Метохији, у односу на претходне најобимнији, тиче се нововековне историје овог простора током XIX и XX века. Следећи на компаративан начин посматране историјске процесе супротних смерова – постепено јачање албанског национализма и поступне покушаје реинтегрисања традиционално српског простора Косова и Метохије у оквире нововековних државних творевина – аутор уочава и њихову непосредну повезаност са процесима кретања од сталне политичке заинтересованости европских сила у XIX веку до коначно потпуне интернационализације проблема Косова и Метохије од стране светских сила у XX веку као несумњиво феномена дугог историјског трајања.

Други одељак у оквиру прве целине зборника (*Косовскометохијска изворишта српске духовности и народног бића*) презентује трудове на тумачењу дубоких духовних темеља вишевековног историјског трајања српског народа на простору Косова и Метохије. Рад Данице Поповић (*Светиње и свети на Косову и Метохији у култном сећању и националној свести Срба*), као први у низу, третира сложен феномен стварања

сопствених светитељских култова и сакралних топоса – места сећања – у колективној свести српског народа током средњег века управо на Косову и Метохији. Стварањем култова сопствених светих заштитника (владара, црквених поглавара и пустиножитеља), сабирањем посебно вредних реликвија и моштију светих, обележавањем простора стварањем сакралних топоса на посвећеним местима, те тиме успостављања посебне сакралне топографије простора Косова и Метохије, остварена је током средњег века намера за успостављањем култова националних светитеља, чији су се одједи потом далекосежно протезали дубоко у ново доба националног препорода и револуција XIX века, а делимично живо све и до нашег времена. Следећи у низу, рад Владимира Вукашиновића (*Библиотеке косовскометохијских манастира и богослужбена традиција Српске Православне Цркве*) има за предмет драгоцену књижно рукописно наслеђе сачувано у многобројним косовскометохијским манастирским библиотекама. По свом обиму сачувано тек фрагментарно, услед вишеструког континуираног процеса спорадичног или планског пострадања током векова, оно представља и посебно драгоцен темељни извор за истраживање литургијског, и свеукупног молитвеног и светотајинског живота Српске православне цркве. Спроводећи литургичку контекстуализацију поменутог рукописног наслеђа Косова и Метохије, аутор тако садржај литургијских рукописа библиотека косовскометохијских манастира, посебно манастира Дечана, сагледава као извор за решавање неуралгичних питања историје српског богослужења. Иако већ раније предмет научног интересовања, посебан допринос овога рада представља и уочавање значаја рукописног блага библиотека манастира Косова и Метохије и за одређивање рукописних предложака првих српских штампаних књига. Коначно, последњи у оквиру овог поглавља, рад Милоша Ковића (*Косовски завет и национални идентитет Срба*) сагледава начине на који су трајна и витална предања о бици на Косову (1389), означавања синтагмама Косовски завет / опредељење / култ / легенда / мит и Видовданска идеја / етика / култ, током дугог историјског периода од раног модерног све до савременог доба, надахњивала појединца и уобличавала државне идеје српског народа. Заснован на основним постулатима теоријског модела водећег теоретичара нације, национализма и националног идентитета Ентонија Смита (Anthony Smith, 1939–2016), који одговоре на наведена питања не тражи у равни државе, политике и привреде, већ религије и културе, рад показује да управо континуирано историјско трајање Косовског завета омогућава како рани средњовековни „протонационални“ тако и каснији

потпуни модерни национални идентитет српског народа, фундиран управо као и код већине европских народа у њему садржаним *светим изворима* (миту о пореклу, изабраности/заветности, златном добу, светој земљи и жртви предака).

Научни радови у оквиру друге целине (*Уметничка баштина Срба на Косову и Метохији*) презентовани су у оквиру четири посебна одељка. Први међу њима (*Европски оквири и српска самосвојност средњовековне уметности*) има за намеру да контекстуализује српску средњовековну уметност на Косову и Метохији, као несумњиво најбогатију врхунским уметничким остварењима, у шире европске оквири. Тематски логично посложен на почетак, рад Бранислава Тодића (*Место у културној историји српског народа*) има, чини се, готово програмски карактер. С правом концепцијски смишљено подељен на четири дела, рад сагледава културни и уметнички живот Косова и Метохије с обзиром на његово место у целини српског средњовековног друштва, посматрајући га како са становишта личности ктитора и приложника, тако и токова развоја градитељства и сликарства, те књижевности и писмености. Следећи у низу, рад Алексеја Лидова и Милоша Живковића (*Припадност развојним токовима византијске уметности*) представља покушај контекстуализације средњовековног уметничког наслеђа Косова и Метохије у оквирима шире целине византијске ликовне уметности. Сагледавајући најрепрезентативнија остварења српске средњовековне уметности настале на овом простору управо са становишта порекла како њених стваралаца тако и стилског израза, аутори покушавају да разреши антиномију српско/византијско која, посебно након културне катастрофе на Косову и Метохији настале у периоду од 1999. до 2004. године, добрим делом вештачки наметнуто, добија не више академски, него изразито и готово искључиво политички карактер. Закључни у овом одељку, рад Валентино Пачеа и Дубравке Прерадовић (*Стваралачке везе са уметношћу Западне Европе*), анти-тетичку у односу на претходни, у жижу научне пажње ставља културне и уметничке утицаје на средњовековну уметност на Косову и Метохији који долазе из другог правца, са латинског Запада. Аутори бележе особене примере препознатљивог идентитетског амалгама оствареног у уметничком изразу средњовековне Србије, сучељавањем културних модела аутохтоне источне православне са оним западне римокатоличке Европе, запажене и на задужбинама владарске династије Немањић, црквама у епископским седиштима, али и важнијим привредним рударским центрима на Косову и Метохији, како на делима у целини, тако и у обради појединих елемената архитектуре и скулптуралног украса.

Разумљиво с обзиром на постављену тему, други одељак у оквиру ове целине (*Историја стварања*) с правом заузима централно место у оквиру овог зборника. Први у овом одељку, рад Дејана Радичевића (*Најстарије раздобље (од досељавања Срба до Стефана Немање)*) сабира археолошка сведочанства о развоју материјалне културе српског словенског становништва од времена досељавања у VII веку до тренутка у коме област Косова и Метохије улази у оквире српске државе великог жупана Стефана Немање у другој половини XII века. Иако због недостатка усмерених археолошких истраживања о најранијем периоду до IX века нема сувише сазнања, док га за X и XI век постоји нешто више, па аутор успева да зналачки синтетише прикупљено како о архитектури старијих цркава, откривених по правилу испод више касније саграђених храмова, посебно највећих задужбина XIII и XIV века, тако и о покретним археолошким налазима, посебно накиту, откривеном у несумњиво хришћанским некрополама на Косову и Метохији. Поменути примери луксузног металног и стакленог накита сведоче како о високом нивоу златарске производње и развијеном укусу становништва, тако, уз резултате антрополошких и етнолингвистичких истраживања, и о несумњивом присуству српске словенске популације на простору Косова и Метохије још од раносредњовековног доба. Рад Миодрага Марковића (*У време првих Немањића (од 1168. до смрти краља Милутина)*) третира токове српске средњовековне уметности на Косову и Метохији од релативно замагљених почетака крајем XI века све до конца власти краља Уроша Стефана II Милутина почетком треће деценије XIV века. Аутор, анализирајући високе вредности дела средњовековне уметности насталих на Косову и Метохији у поменутом периоду, указује и на многе детаље сликаног програма (српски натписи, преписи оснивачких повеља српских владара, хоризонтално и вертикално устројене родословне слике српске владарске династије, представе српских архиепископа) који, посебно пред данашњим покушајима прекрајања историјске истине, утемељено сведоче о томе да су, успостављањем српске државне и црквене власти на Косову и Метохији, водећу улогу у ктиторској делатности у тим областима преузели управо српски владари, црквени поглавари, а касније и властела, те чак и одређени нижи слојеви српског средњовековног друштва. Наредни у оквиру овог одељка, рад Драгана Војводића (*Доба зрелог средњег века (1322–1455)*) има за предмет развој српске средњовековне уметности на Косову и Метохији од краја власти краља Милутина све до коначног пада ових области под власт Османског царства средином XV века. Пажљивом анализом, аутор указује на

разноликост градитељских пракси на Косову и Метохији у посматраном периоду, оличеној у извесној реакцији и одступањима од већ усвојених византијских концепција ка прихватању утицаја старије рашке градитељске традиције, у црквама са тек понеким рашким елементом у организму византијски грађених здања, као и у мањим црквама без изразитих стилских обележја. Но, за каснији развој градитељских типова посебан допринос архитектуре настале на Косову и Метохији у ово доба представља, на већ дуго негованим постулатима утемељен, настанак новог обрасца гробне цркве српских средњовековних владара, обележен петокуполношћу. Још минуциознијом анализом особености свих етапа у развоју средњовековног сликарства XIV и XV века на Косову и Метохији, аутор бележи стилске дихотомије, која указују на уметничка схватања заснована на различитим сензибилитетима, искључиво византијског сликарског израза, оличена у сучељавању у супарништву и садејству упоредо постојећег класицистичког и експресионистичког ликовног израза. Запажено богаћење тематског програма сликарства, које коначно доводи и од својеврсног енциклопедизма, има за последицу и шире укључивање представа личности и догађаја српске историје које, заузимајући пажљиво бирано место у сакралној топографији цркве, управо тумаче идеологију српског двора и клира. Други рад у овом зборнику Дејана Радичевића (*Позносредњовековни период у светлу археологије*) бележи резултате археолошких истраживања зрелог и позног средњег века на простору Косова и Метохије. Пратећи историју истраживања од првих аматерских раскопавања до каснијих ископавања условљених потребама архитектонских снимања и конзерваторских радова, уз тек понека већег обима, аутор указује на евидентно недовољну истраженост археолошког блага простора Косова и Метохије на коме је управо у посматраном периоду постојао највећи број владарских и владеоских резиденција и дворова, и изузетна бројност тврђава и градова, истражених у веома малом обиму како због недостатка истраживача и финансија, тако и због документоване идеолошко-политичке опструкције албанских кадрова комунистичке власти. Рад Зорана Ракића (*Од пада под турску власт до Велике сеобе (1455–1690)*) бави се дometима уметничког стваралаштва на Косову и Метохији од времена пада овог простора под османску власт средином XV века (1455) до времена Велике сеобе крајем XVII века (1690). Након првих деценија застоја, насталу тек у другој четвртини XVI века, а истински препорођену од времена обнове Пећке патријаршије 1557. године, богату уметничку баштину на Косову и Метохији, насталу залагањем способних црквених

поглавара, чини драгоцену скупину најбољих остварења зидног сликарства и иконописа овога доба, међу којима су како врхунска дела водећих мајстора епохе (Лонгин, Григорије Митрофановић, Радул), тако и бројни радови мање даровитих следбеника и анонимних зографа упослених на скромним сеоским црквама. Ризнице и књижнице манастира на Косову и Метохији чувају значајна ликовна дела калиграфа и илуминатора остварена у украсу рукописних књига и изванредна остварења уметничких занатлија златара и дуборезаца овог доба. Рад Ненада Макуљевића (*Између сеоба и борбе за одржање (1690–1839)*) сагледава српску културу и уметност у времену између Велике сеобе 1690. године и почетка танзиматских реформи 1839. године, обележеног драматичним догађајима у животу српског народа на Косову и Метохији. С обзиром на то да простор Косова и Метохије у дугом периоду до укидања Пећке патријаршије 1766. године има централни матични значај за духовну културу српског православног становништва на читавом Балкану, аутор посматра развој сакралне визуелне културе на овом простору, неопходне за одржавање континуитета духовног живота, очување православне вере и потврђивање националног достојанства, кроз за њу три пресудна фактора: идеје и ангажман црквене јерархије, живот манастирских заједница и неговање приватне побожности тешким политичким околностима притиснутог српског становништва. Рад Иване Женарју Рајовић (*Замах црквене уметности у последњем веку османске власти*) прати развој уметничког стваралаштва на Косову и Метохији у последњем веку османске власти, од успостављања Танзимата 1839. године до доношења устава након Младотурске револуције 1908. године. Ауторка бележи интензиван развој црквене визуелне културе на Косову и Метохији у посматраном периоду који је, и поред жестоког отпора реформама од стране локалних конзервативних паша, углавном албанског порекла, као и провинцијалних органа управе, те наглашене репресије над српским сеоским становништвом услед погоршања српско-албанских односа, залагањем како представника Цркве и појединаца, тако и заједничким приложништвом црквено-школских општина и удружења, као и финансијском подршком српских владарских кућа, те сада и заштитом Руског царства, био оличен бројним радовима оствареним унутар манастирских комплекса, обновом једноставних једнобродних сеоских цркава, али и изградњом тробродних градских цркава крајем XIX века. Украшаване током читавог XIX века зидним сликарством и иконописом, утемељеним на доминантно зографском, а на размеђу векова и новим заснованим на историјском моделу, кога обележава и све већи

број представа националних светитеља, поменуте монументалне градске цркве, које јасно изражавају идентитет заједнице, постају визуелно најдоминантнији маркери делова насеља са српским православним становништвом, који сада добијају карактер истакнутих градских језгара. Рад Александра Кадијевића (*Новије градитељство – од модернизације и деградације до искривљеног приказивања*) третира развој градитељства на Косову и Метохији током XX и првих деценија XXI века. Излажући своја запажања у оквиру три хронолошки дефинисане целине, аутор пажљиво бележи крупне кораке у развоју урбанистичке и градитељске праксе на Косову и Метохији током више од века дугог посматраног раздобља. Период којим се аутор бави обележен је на овом простору скоро све до наших дана многобројним локалним сукобима и светским ратовима, које на пољу градитељске баштине прате потом процеси ублажавања последица разарања, рашчишћавања порушеног, санације и обнове најугроженијег, али и изградње многобројних нових, мањих и већих, јавних и приватних објеката административно-управне, војне, културне, школске, здравствене, саобраћајне, трговинско-угоститељске, привредно-индустријске, стамбене и сакралне намене, те стално нових меморијално-споменичких целина, али и наглашеног напора урбанистичког уједначавања, европеизације и функционалне модернизације. Она је била обележена заокретом на пољу архитектонске културе у правцу искорака од традиције оријенталног грађења ка стварању дела југословенског стила у међуратном, те тзв. косовског регионализма у архитектури у послератном периоду. Све поменуто темељно су обележиле српске архитектонске установе и урбанистичке службе, што данас, у ери покушаја искривљеног тумачења градитељске повести, често из прагматичних политичких побуда, није одговарајуће вредновано. Рад Срђана Марковића (*Модерно ликовно стваралаштво (1912–1999–2016)*) сагледава развој модерне уметности на Косову и Метохији. Полазећи од почетака њеног развоја у измењеним политичким приликама током друге деценије XX века, аутор бележи имена најзначајнијих ликовних стваралаца модерне уметности на Косову и Метохији, али и континуиран развој целокупног ликовног живота, како излагачке праксе, тако и формирања цеховских уметничких удружења и развоја ликовне педагогије. Аутор уочава да модерна уметност на Косову и Метохији, зачета у духу ликовне поетике импресионизма, елегантног експресионизма и сецесије, у последњим деценијама XX века стоји у корелацији са општим постмодерним кретањима, уз особену тежњу за успостављањем односа између уметности и меморије, те потребе да се одговори на трагичну драму српског народа као дух времена на микронивоу.

Трећи одељак у оквиру целине посвећене самом уметничком благу (*Повесница страдања*) документовано представља различите облике угрожавања и дугу историју готово непрекидног трагичног уништавања српског уметничког наслеђа на Косову и Метохији. Сачињен од четири научна прилога, уз претходни којим се покушава научно вредновати значај, овај одељак зборника ванредно је драгоцен јер пружа посебно важан допринос научном познавању како досадашње историје страдања тако и актуелног стања угрожености уметничког наслеђа српског народа на Косову и Метохији. Први у оквиру овог одељка, рад Татјане Катић и Биљане Вучетић (*У доба турске власти (1455–1912)*) бележи страдања православних цркава и манастира током читавог трајања османске власти на Косову и Метохији. Оправдано запажајући да се по карактеру односа према Српској цркви и њеним светињама ово раздобље може поделити на доба пре и након Велике сеобе (1690), аутори уочавају да се, осим у редовнијим околностима друге половине XVI и током XVII века, када и долази до обнове и својеврсног препорода Пећке патријаршије, готово у континуитету може запазити изузетно отежан живот Српске цркве на Косову и Метохији, како у освајачкој епохи пре коначне стабилизације османске власти у XV веку, када страдају најзначајнији манастирски комплекси, њихови поседи и живот у њима, а главне градске цркве претварају у џамије, тако и током XVIII и XIX века, када због ослабљеног ауторитета централне, те злоупотреба самовољних представника локалне власти, коју углавном чине исламизовани Албанци, следи нови талас прогона, притисака, пљачки, девастација и рушења, усмерених овога пута углавном према мањим црквама и манастирима. Рад Светлане Пејић (*Након ослобођења (1912–1999)*) бави се историјом страдања српске културне баштине на Косову и Метохији током XX века. Доносећи оскудне, али стога и веома драгоцене податке о страдању културне баштине током Првог балканског рата, оног спроведеног од стране Аустријанаца, Бугара и Албанаца током Првог светског рата, о оружаним сукобима и нападима на цркве и манастире у две деценије дугом међуратном периоду, обележеног такође и аматерским раскопавањем споменика ради материјалне добити, те посебно о скрнављењу, рушењу и пљачкању од стране Италијана, Бугара и Албанаца током Другог светског рата, аутор бележи да се намерна уништавања и девастације цркава и манастира, експропријације имовине, те напади на посед и свештенослужитеље настављају и у деценијама након рата, када нова антицрквено расположена комунистичка власт те насртаје оставља некажњеним. Следећи у оквиру овога поглавља, рад Дејана Радовановића

и Мирјане Ђекић (*После усвајања Резолуције 1244 (1999–2017)*) сагледава страдање српске културне баштине на Косову и Метохији након окончања ратних сукоба 1999. године и у прве две деценије XXI века. Анализом добро познатих трагичних догађаја који су задесили српски народ на размеђи векова на овом простору, аутори уочавају јасну промену динамике и врсте угрожавања српске културне баштине на Косову и Метохији застрашујућих димензија у последње две деценије: од силовитог налета рушења и беса у победничким слављима албанског живља од 1999. до 2001. године, преко релативног смиривања, уз повремене инциденте, од 2001. до 2004. године, али и тешког четвородневног погрома, уништавања и пљачкања цркава, манастира, насеља и гробаља у марту 2004. године, све до релативно мирног периода након тога, у коме уз извесну, но често и неадекватну, обнову баштине, сада, међутим, доминира и пропагандна делатност албанских институција, усмерена ка умањивању, прикривању и кривотворењу културног идентитета српског наслеђа на Косову и Метохији, фалсификовањем његове историје и посвета, а све са циљем константног, упорног, систематског и планског уништавања непожељне српске културне баштине, те затирања сећања на хиљадугодишње присуство српског народа на овом простору. Последњи у овом одељку, рад Мирјане Менковић (*Баштина у процени. Између европске праксе заштите и глобалне политичке злоупотребе*) бави се анализом третмана српске културне баштине на Косову и Метохији у међународним извештајима који се тичу њеног уништавања, посебно у оном насталом за потребе Тужилаштва Хашког трибунала, од стране Е. Хершера и А. Ридлмајера. Ауторка компаративном анализом чак седам међународних извештаја, насталих од стране више тимова аналитичара, истраживача, извешитеља и проценитеља различитог степена знања и стручности, мотива и приступа, боље сагледава могуће позитивне домете сваког од њих, али и грешке, пропусте, празнине и неспоразуме, као и кривотворене податке, намерне непрецизности и полуистине које их, нажалост, коначно чине једностраним, политички пристрасним, недокументованим проверљивим доказима и информацијама, те онима који као такви само стварају још замршенију слику стања српске културне баштине на Косову и Метохији данас.

Коначно, логично следујући претходном, последњи одељак у овом зборнику (*Борба за очување*), сачињен такође од четири научна рада, говори о историји научног истраживања и заштите српског културног наслеђа на Косову и Метохији. Први међу њима, рад Драгане Павловић (*Почеци истраживања и збрињавања споменика*) сагледава активности

на истраживању и заштити споменичког блага на Косову и Метохији у периоду до Другог светског рата. Пажљиво бележећи имена научних прегалаца и активности институција, почевши од првих описа најчешће само најзначајнијих српских средњовековних задужбина, сачињених углавном од стране учених европских путописаца, уз тек понеког домаћег, у другој половини XIX века, преко појаве првих стручних студија и монографија историјскоуметничког карактера о градитељским и сликарским вредностима споменика на прелазу XIX у XX век, до ванредно плодноне етапе у њиховом систематском испитивању и посебно фото-снимању, углавном архитектонских и сликарских, ређе скулпторалних дела, током треће и четврте деценије XX века, ауторка закључује да је све напред наведено омогућавало и увид у стање очуваности споменика, док је пак њихову заштиту отежавало непостојање државне службе и закона о заштити непокретног културног наслеђа у посматраном периоду. Рад Александре Давидов Темерински (*Успостављање система институционалне заштите споменика и резултати конзерваторско-рестаураторских радова на Косову и Метохији*) бележи настанак и развој институционалног система заштите и остварене резултате конзерваторских радова на српским средњовековним споменицима културе на Косову и Метохији у периоду након Другог светског рата. Ауторка у свом сумарном прегледу показује да је деловање службе заштите на Косову и Метохији у знатној мери било одређено актуелним историјским и друштвеним токовима: од истински упечатљивих резултата, остварених кроз највећа открића и изузетна постигнућа у заштити, током шесте и седме деценије XX века, преко периода наредних декада без великих кампања, услед прекида, иако незавршених, најзначајнијих истраживачких и конзерваторских пројеката, због самосталних одлука покрајинских институција заштите на Косову и Метохији у складу са пресудним интересима албанског народа, све до знатно отежалог деловања српских служби заштите, које се обавља посредовањем СПЦ и страних организација, у периоду након ратних сукоба 1999. године. Рад Владимира Џамића (*Укључивање српских споменика на Листу светске културне баштине*) излаже сложен и релативно дуг процес уписа српских споменика на Косову и Метохији на престижну Листу светске културне и природне баштине. Аутор исцрпно описује предуго трајање поменутог процеса, започетог 1985. године, а коначно окончаног тек 2006. године, условљеног различитим политичким и друштвеним променама у Србији, али нажалост и континуирано зависног од третмана и положаја Републике Србије у међународној

заједници. Закључни у овом одељку, рад Јелене Павличић (*Српско споменичко наслеђе на Косову и Метохији у светлу савремених теорија о културној баштини*) сагледава поступке савремене политичке инструментализације српске културне баштине на Косову и Метохији коју спроводи тзв. самопроглашена Република Косово. Ауторка на уверљив начин представља облике страдања српског споменичког наслеђа, нежељеног у савременом друштву тзв. Републике Косово, од физичког уништавања делова или целине споменика, њиховог измештања и реконтекстуализације, до семантичког обрта у виду различитих интервенција у правцу њихових симболичких надоградњи, преиначавањем и брисањем старих и читавањем нових значења, те посебно актуелног потискивања, искривљавања и мењања истинитих научних чињеница о њима у јавним базама података, све са циљем затирања места, али и затирања памћења, брисањем из јавне меморије.

Зборник научних радова *Уметничко наслеђе српског народа на Косову и Метохији. Историја, идентитет, угроженост, заштита*, објављен као публикација која, уз сам каталог истоимене изложбе, треба додатно да разради и образложи широк круг питања постављених њеним насловом и садржајем, научним прилозима у њему сабраним пружа тренутно најцеловитију слику о настанку, богатству, вредности, значају, идентитету, али и страдањима и покушајима заштите српског уметничког наслеђа на Косову и Метохији. Радови публиковани у овом зборнику, имајући за тему уметничко стваралаштво српског народа на Косову и Метохији које је, увек саобразно културном развоју Европе, било и неодвојиво од уметничких токова на осталим српским просторима, у савременом тренутку покушаја безочног поткрадања културе српског народа на Косову и Метохији, на ширем плану представљају и детаљно документована научна сведочанства о дубокој укореењености хиљадугодишњег трајања живота и уметничке активности српског народа на Косову и Метохији. Коначно, у зборнику објављени научни прилози, који документују тренутно стање српске споменичке баштине на Косову и Метохији, изложене дугом, готово континуираном и неокончаном угрожавању и девастирању, исказују, како сами уредници сведоче, и наду да ће пробудити свест свих који су том смислу позвани и могу помоћи.

Дејан Црнчевић

Србија и медитерански свет у позном средњем веку.
Одабрани радови Руже Ћук, ур. Срђан Рудић,
Историјски институт, Београд 2019, 669 стр.

Ружа Ћук (1949–2007) је била сарадница Историјског института у Београду, чији је научни опус оставио важан траг у српској медијевистици. Рани период њеног научног живота обележен је магистарском тезом *Царица Мара*, коју је одбранила 1977. на Филозофском факултету у Београду. Након тога, своја научна интересовања је усмерила ка изучавању економских веза средњовековне српске државе са медитеранским светом, нарочито Венецијом и Дубровником. У складу са тим, 1984. године на Филозофском факултету у Београду одбранила је докторску дисертацију, која се две године касније појавила у виду монографије *Србија и Венеција у XIII и XIV веку*. У суштини, она је највећи део своје научне каријере посветила проучавању поменуте тематике, али и уопште темама из привредне историје српске државе у 14. и 15. веку.

Желећи да научни свет, али и ширу јавност, подсети на допринос који је оставила науци, Историјски институт у Београду је 2019. у оквиру едиције „*Studia Historica Collecta*“ издао зборник од четрдесет два рада Руже Ћук, који су објављени у периоду од 1977. до 2007. Назив књиге *Српске земље и медитерански свет у позном средњем веку* настао је по узору на истоимени научни пројекат Историјског института, којим је Ружа Ћук руководила од 2006. до смрти 2007. године. Књига је подељена у четири тематска поглавља, а поред тога садржи *Предговор* на почетку (стр. 9–10), као и *Регистар* (именски и географски) на крају (стр. 615–669). Прво поглавље *Царица Мара* (стр. 13–79) бави се животом српске принцезе и турске султаније Маре Бранковић, која је имала значајну улогу у балканским политичким превирањима средином 15. века. Састоји се од три рада: *Повеља царице Маре манастирима Хиландару и Св. Павлу*, *О хронологији писама царице Маре упућених Дубровнику* и *Царица Мара*, који чини окосницу првог поглавља.

Друго поглавље *Трговина, рударство, насеља* (стр. 83–245) састоји се од четрнаест радова. Два рада су посвећена питању извоза из српске државе у Венецију, преко територије Дубровника – *Извоз свиле из Дубровника у Венецију у XIV веку* и *Извоз стоке и сточарских производа из Србије у Венецију у XIII и XIV веку*. Уопштено, међусобним економским везама Србије, Венеције и Дубровника, ауторка се бавила у радовима

Економски односи између Дубровника и Венеције у средњем веку, „Колоније“ у српским средњовековним градовима, Пословање Дубровчана у Подрињу, Србија и Венеција у средњем веку, Србија и Венеција у првој половини XV века: људи и послови. Такође, ту се налазе прилози значајни за историју српског рударства (Прилог проучавању рударства на Копаонику у средњем веку и Почеци рударства и привредни успон Србије), али и важних тргова и насеља на простору средњовековног Полимља (Два стара трга у Полимљу, Брежа и Комарани – средњовековна насеља у Полимљу, Караванске станице у Полимљу у средњем веку, Пљевља и пљеваљски крај у дубровачкој архивској грађи и Косаче и Полимље).

Треће поглавље *Трговци и трговачке породице* садржи двадесет два рада. Важно је истаћи да је ово била централна тема њених истраживања којом је и дала најважнији допринос српској историографији о средњем веку. Ауторка је посебно наглашавала значај улоге припадника појединих дубровачких грађанских породица у посредничкој трговини између Србије, Босне и италијанских привредних центара, Венеције на првом месту. Карактеристичан пример је наведен у раду *Делатност дубровачког трговца Луке Милановића двадесетих година XV века*. О активної трговини и кредитном пословању Дубровчана на просторима Србије и Босне говори се у три прилога: *Радич Грубачевић – дубровачки сукнар и трговац, О трговцима пљеваљског краја у средњем веку и Дубровчани – закупци царине у Олову*.

Највећи број радова из овог поглавља посвећен је дубровачким породицама или њиховим члановима који су потицали са простора Србије и Босне. У питању су следећи радови: *Породица Сојмировић из Новог Брда у Дубровнику, Пословање Бартола Маринчетића и Павла Мартиновића у прве три деценије XV века, Дубровачке грађанске породице пореклом из средњовековне босанске државе, Породица Касела из Дубровника, Тоболчаревићи – Дубровчани пореклом из Пријепоља, Дубровачка породица Бенвенутић у српским земљама у средњем веку, Дубровачке грађанске породице пореклом из српских земаља, Породица Стано из Бара у средњем веку, Трговци из зетских градова у Дубровнику и српским земљама у средњем веку, Дубровачка породица Немања пореклом из Пљеваља, Дубровачка породица Мишљеновић у средњем веку, Дубровачка породица Жаретић пореклом из Бара у средњем веку, Дубровачка породица Зузорица (Зузорић) у српским земљама у XV веку, Породица Главић у позном средњем веку, Дубровачка породица Трибутинић у средњем веку, Дубровачка породица Цицеровић у средњем веку. Поред наведених породица пореклом из српских земаља и поједини млетачки*

трговци су своје место нашли у Дубровнику, о чему је ауторка писала у радовима *Млетачка породица Салимбене у Дубровнику у позном средњем веку* и *Породица Алберто (Боно) у Дубровнику у позном средњем веку*.

Четврто поглавље *Тестаменти* (531–611) састоји се од три дела у којима су објављени тестаменти угледника који су већином живели и пословали на тлу српских земаља. Први део, *Србија у дубровачким тестаментима у XV веку*, доноси текстове осамнаест тестамената са оригиналним снимцима истих. Умесно је напоменути да су у приређивању поменутог издања, које је објављено још 2004, поред ауторке, учествовали и Сима Ћирковић и Андрија Веселиновић. Поред тога, Ружа Ћук је самостално приредила и коментарисала тестаменте Мароја Буће из 1384. (*Тестамент Мароја Буће*) и тестаменте деце Марина Братославића (Тоболчаревића) из 1416. и 1431. године (*Два тестаamenta породице Братославић*) који су се нашли у овој књизи.

У радовима који су сабрани у књизи *Србија и медитерански свет у позном средњем веку* ауторка је, кроз проучавање издвојених тема из економске историје, практично указала на важне моменте привредног полета средњовековне српске државе током 14. и прве половине 15. века. Она је кроз анализу пословања Дубровчана на тлу српске државе, што је подразумевало низ различитих послова, попут посредничке трговине, кредитног пословања, локалне трговине и предузетништва у рударству, дала значајан допринос осветљавању процеса развоја градских центара средњовековне Србије и живота у оквиру њих. То се нарочито односи на период прве половине 15. века, када је услед развоја рударства Српска деспотовина доживела велики привредни процват и када је процес урбанизације достигао врхунац. Дубровачка архивска грађа, на основу које је и настао највећи број радова сабраних у овој књизи, омогућила је ауторки да посебну пажњу посвети проучавању развоја насеља на простору Полимља, које је током 15. века било гранично подручје између Српске деспотовине и Босанског краљевства, односно земаља моћне босанске породице Косача. Познато је да су кроз Полимље пролазили значајни трговачки путеви који су повезивали средишње и источне делове Балкана са јадранском обалом. Ауторка је показала да је привредни развој тог простора текао несметано, упркос честим променама власти и граница.

Ружа Ћук се посебно задржала на праћењу развоја и уклапања појединих породица из српских средина у привредни и друштвени живот Дубровника. Многе од тих породица родом из Котора, Бара, Новог Брда и др. су постале чланови братовштине Св. Антуна (Антунини), корпора-

ције најбогатијих пословних људи Дубровачке републике. Кроз њихову делатност се јасно може сагледати у којој мери и на који начин су се кретале трговачке везе између Србије и медитеранског света у позном средњем веку.

На крају би још једном требало нагласити значај радова Руже Ћук који су сабрани у књизи *Србија и медитерански свет у позном средњем веку*, као незаобилазног штива за проучавање привредне историје и уопште историјске географије српских земаља у 14. и 15. веку. Како су теме из економске историје све више заступљене у српској медијевистици и у новије време, ови радови сабрани на једном месту, додатно олакшавају посао истраживачима који настоје да се посвете проучавању поменуте тематике.

Марко ГАВРИЛОВИЋ

**Александра Фостиков,
Занатство средњовековне Србије,
Историјски институт Београд – Народни музеј Пожаревац,
Београд 2019, 282 стр.**

Књига Александре Фостиков *Занатство средњовековне Србије* представља веома значајну и обимну студију, која по први пут на једном месту свеобухватно обрађује проблематику средњовековног српског занатства и његов однос са другим привредним и производним гранама. Ауторка је готово минуциозно посветила пажњу не само појединим занатима, као појавама дугог трајања, већ и њиховом односу према другим чиниоцима од значаја за ову привредну грану, попут средстава за рад, ступња технолошког напретка, доступности одговарајућих природних ресурса и радне снаге. Основни извор информација о средњовековним занатима и занатлијама на простору српске државе представља сачувана и доступна писана грађа. Међутим, ауторка се није само на томе задржала, већ на један мултидисциплинаран и целовит начин своју пажњу усмерава и на археолошке локалитете од значаја, али и на топономастику, која посредно, али непобитно, сведочи о присуству одређених заната и њихових носилаца на задатој територији.

У првом поглављу *Уводна разматрања : тема и терминологија* (9–32), са неколико подналова, читаоцу се предочава ужи временски, методолошки и теоријски оквир разматране проблематике. Прецизно се дефинишу основни појмови – занат, занатлија и занатство, у оквирима средњовековног схватања наведене терминологије и њихове класификације, с обзиром на то да су сами термини у савремени српски дошли из турског језика. У наставку је указано на средњовековно схватање разлике између умног и ручног рада, поимање одређеног заната као посебног занимања, као и на дистинкцију између заната и уметности у ужем смислу. Извршен је и преглед досадашњих истраживања средњовековног занатства Србије, са посебним освртом на примарне историјске изворе значајне за тему, попут нпр. Светостефанске (Бањске), Дечанских и Светоарханђеловске повеље и дубровачке писане грађе.

У следећем, опширном, поглављу под насловом *Занатство средњовековне Србије – развој, диференцијација, стратификација* (33–201) извршена је, у оквирима одговарајућих подналова, детаљна анализа појединих заната заснована на коришћењу одговарајућих ресурса. У потпоглављу *Обрада метала* (37–89) најпре је дефинисан термин *ковач*, који поред основног значења у смислу занатлије који се бави обрадом метала и производњом одговарајућих предмета из споменутих ресурса, има у оквирима митологије и традиције сасвим специфично место, не само код српског и других словенских народа, већ и глобално. Иако су ковачки занат и обрада метала били познати и старим Словенима, за њихов даљи развој су од пресудне важности били контакти са германском популацијом, а у средњовековној Србији досељавање Саса и формирање првих значајнијих рударских центара. Указује се даље и на диференцијацију ковачког заната у односу на финалне производе њихове продукције. Такође, ковачи, као произвођачи оруђа и оружја, били су у зависној спрези и са другим занатлијама. Посебна пажња је посвећена и радном месту ковача, односно ковачници, и његовом оруђу, али и траговима ковачког заната у топономастици. Испирање наноса самородног злата, а још у већој мери његова експлоатација у рудницима, утицали су на формирање и постепени успон златарског заната. Његов даљи развој пратила је и диференцијација занимања златара. Златарске радионице су махом биле концентрисане у градовима и на трговима, али се у појединим случајевима јављају на манастирским и световним властелинствима. Појмови злато и златарство веома се често срећу у ономастици и топонимији, али неретко је придев *златан* коришћени и да опише друге карактеристике неког топонима. Обрада обојених метала

заузима истакнуто место и, поред писаних извора, за њихово познавање од посебне су важности сачувани материјални предмети израђени, пре свега, од бакра и олова. Споменути метали су коришћени за изаду инкрустрација, производњу накита и функционалних делова одеће, али и за прављење делова црквеног мобилијара и др. Израда оружја и оруђа свакако заузима посебно место. Развој и успон оружарског заната условио је диференцијацију различитих типова оружја, али и његову повезаност са другим занатима.

Посебно поглавље под насловом *Обрада минерала и стена* (90–150), са поднасловом *Обрада и примена камена* (90–127), нуди обиље информацијама о важним занатима каменара, зидара и градитеља, и њиховој незаменљивој улози у животу средњовековног човека и државе у целини. Простор за рад наведене групе занатлија био је условљен местом изградње, али је у појединим случајевима био везан и за одговарајуће радионице или за то специјално намењен простор. У потпоглављу *Обрада и примена глине (керамика)* (127–143) најпре се указује на експлоатацију овог важног и неизоставног ресурса, и његову употребу у грнчарству и изради грађевинског материјала. Посебно се апострофира постојање већих грнчарских радионица током XIV и XV века на територији Србије (Крушевац, Сталаћ, Београд, Смедерево). У потпоглављу под насловом *Стакларство* (144–150) се указује на ресурсе за производњу стакла, његовим различитим врстама и на израду предмета од овог материјала.

Биљним сировинама и њиховој занатској употреби посвећено је поглавље *Биљни покривач у улози материјала* (150–172). Издвојене су различите технике обраде биљног материјала, са акцентом на обради дрвета, и његовог даљег гранања на различите обрађиваче. Указано је и на везу са другим занатима, са којима је дрводељство било у спрези (нпр. стрелари, копљари, лукари итд.). Када је реч о градитељству, звање *тесара* је било дакако најважније, с обзиром на то да је његов рад обухватао све сегменте радног процеса обраде дрвета до његовог постављања у конструкцију. Одређене групе занатлија који су се бавили обрадом дрвета су чинили бачвари, столари, седлари и др. Засебне скупине занатлија су користиле биљни материјал за израду обуће, одеће и ситног покућства.

У поглављу *Обрада приноса и остатака животиња* (172–188) евидентирани су бројни занати који су били у директној вези са сточарством, пчеларством, ловом и свиларством, попут месара, кожара, обућара, уздара, сапунара, воскара, свећара и др.

Поглавље *Одевна струка и неки неопредељени занати* (189–201) говори о производњи одевних предмета као посебној струци која почива на раду више различито специјализованих занатлија (шавци, свитари (шнајдери), кожухари, обућари, шустери, клобучари, ташнери, појасари итд.).

У последњем поглављу (203–211) ауторка је пажњу посветила значају и домету занатске привреде, степену поделе рада и улози занатског производа као предмета натуралне исплате за услуге и трговачког артикла.

Након закључних разматрања (213–219), налазе се фотографије (221–226) које илуструју продукте производње појединих занатлија, резиме на енглеском језику (227–230), списак скраћеница (231–233), библиографија (235–269) и регистар појмова (271–282).

Књига Александре Фостиков *Занатство средњовековне Србије* својим богатим садржајем представља велики допринос историјској науци, али и драгоцен приручник не само историчарима који се баве средњовековном прошлошћу наше земље, већ и етнологима, етнографима, историчарима уметности и археолозима. Такође, стилем писања и јасним излагањем књига ће свакако наћи свој пут и до шире читалачке публике.

Дејан С. РАДИСАВЉЕВИЋ

***Урбанизација у источној и југоисточној Европи –
Урбанизация в восточной и юго-восточной Европе,
ур. Срђан Рудић, Алексеј А. Гордин,
Историјски институт Београд – Државни универзитет за
архитектуру и грађевину (ННГАСУ) Нижњи Новгород,
Београд 2019, 256 стр.***

Као вредан резултат сарадње две научне институције, Историјског института у Београду и Државног универзитета за архитектуру и грађевину (ННГАСУ) из Нижњег Новгорода у Русији, објављен је јединствени зборник радова под називом ***Урбанизација у источној и југоисточној Европи***. Зборник обухвата четрнаест научних радова, седам на српском, шест на руском и један на енглеском језику, распоређених по хронолошком редоследу. Њихови аутори потичу из научно-образовних институција Србије, Русије и Италије. Уредници зборника,

објављеног у Београду 2019. године, су Срђан Рудић (Историјски институт, Београд) и Алексеј Александрович Гордин (ННГАСУ, Нижњи Новгород).

У првом раду, *Оснивање и континуитет у развоју градова на тлу Србије од антике до средњег века*, ауторке Ирене Цвијановић (Историјски институт, Београд), представљени су континуитети, као и промене по питању урбанизације од доласка Римљана до 12. века. Утицај на настанак градских средина имали су природно-географски и политичко-стратешки фактори. После периода процвата римских градова у 3. веку приметан је процес рурализације. Након великих сеоба и етничких промена у раном средњем веку настају нови центри и стварају се прве црквене организације. Разрушени антички градови се обнављају, али напушта се античка традиција. Настају и нова насеља, углавном у областима богатим природним ресурсима. После стицања независности српске државе и Цркве, архитектонска решења су усмерена ка зидању утврђења, црквених и манастирских комплекса. Ауторка је дала добар пример града са дугом историјом, где се може пратити континуираност његовог развоја од антике па надаље, а то је пример Београда. Слични примери су градови Ниш, Браничево и Сремска Митровица.

Аутори Ирина Јуревна Вашчева (Државни универзитет Н. И. Лобачевски, Нижњи Новгород) и Дмитриј Алексејевич Корјаков (Државни универзитет Н. И. Лобачевски, Нижњи Новгород), представили су рад под називом *Проблеми урбанизацији средњеовековј Србији* (*Проблеми урбанизације средњовековне Србије*). Проблематика истраживања развоја градова у Србији је специфична, како су аутори истакли, треба испитати саме почетке урбанизације, континуитете и дисконтинуитете, као и све факторе, попут политичких, верских, географских, који су могли да утичу на настанак, развој и девастацију једног града. Преиспитујући досадашња истраживања српске историографије и дајући нове погледе, аутори су поставили подлогу за даља истраживања ове, за сада недовољно истражене теме.

Занимљив чланак *Отражение эсхатологических переживаний XII века в архитектурном комплексе города Владимира на Клязьме* (*Рефлексја есхатолошких искустава XII века у архитектонском комплексу града Владимира на Къязми*) аутора Николаја Игоревича Солнцева (Државни универзитет Н. И. Лобачевски, Нижњи Новгород), представља разлоге који су навели кнеза Андреја Богољубског да створи својеврстан архитектонски комплекс у граду Владимиру. Овај град, целокупним својим положајем, архитектуром и уопште симболиком,

одраз је времена у којем је настао. По свему судећи, време кризе, сукоба и немира у Русији, одразили су се у симболичној архитектури овог града. Пророчанство о Страшном суду, које је требало да се испуни 1158. године, подстакнуто разним знамењима, немили догађаји, као и перманентна брига средњовековног човека о спасењу своје душе, иницирали су изградњу Владимира – Новог Јерусалима. Кнез Андреј је у свом подухвату имао добру идејну подршку веома образованог митрополита Федора Ростовског. Упечатљив је култ Богородице која је била заштитница града Владимира на Кљази, као архитектонске форме инспирисане старозаветним и новозаветним причама. Аутор је уз чланак приложио фотографије макета, односно реконструкцију града Владимира.

Четврти рад, *Археолошка сведочанства о најстаријим рударским трговима средњовековне Србије*, аутора Дејана Радичевића (Филозофски факултет, Београд), разматра утицаје напретка рударства на економски, привредни, политички и друштвени живот средњовековне Србије. Поједина рударска насеља временом постају значајни градови, које краси етничка шареноликост. Као пример таквих градских насеља аутор је изложио детаљна археолошка и друга сазнања о најстаријим српским рударским насељима Брскову и Руднику. Истакао је да су овде у почетној организацији насеља Саси имали кључну улогу, а константно је и присуство дубровачких трговаца. Аутор је приложио фотографије, као и ситуационе планове археолошких локалитета средњовековних насеља Брскова и Рудника.

Андреј Александрович Кузњецов (Државни универзитет Н. И. Лобачевски, Нижњи Новгород), представио је рад *Нижний Новгород в 1221–1229 гг.: особенности застройки и ландшафта (опыт реконструкции)*, (*Нижњи Новгород 1221–1229. године: особености градње и рељефа (покушај реконструкције)*). На основу археолошких остатака Нижњег Новгорода, познатог и по имену Горки, аутор образлаже мотиве и почетке оснивања, непосредно пред инвазију Монгола. Град је основан 1221. године, из геополитичких разлога, као војни и градски центар на обалама реке Оке, која се у близини улива у реку Волгу. Целокупна урбана структура упућује на војно-стратешку намену града, који ће и у каснијој историји Русије одиграти велику улогу у чувању њених граница. На ову сврху упућују и градски храмови, који су грађени од камена.

Божидар Зарковић (Филозофски факултет, Косовска Митровица) је у чланку *Појава урбаних агломерација у средњовековној Србији* оповргао дуго прихваћене теорије да су феномени као што су урбанизација, урбана

агломерација и конурбација, искључиво везани за савремено доба. Следећи дефиниције ових појмова, аутор закључује да се изванредан број урбаних насеља у средњовековној Србији, као што су рударски центри и тргови Ново Брдо, Трепча, Сребреница и Рудник, може довести у везу са урбаним агломерацијама, примерених времену и условима настанка. Ова рударска места су била комплексна насеља, састављена из више делова, у чијем се центру налазио главни трг, односно најуже језгро града, око којег су се радијално ширили други делови, у складу са рељефом.

Артем Маслов (Државни универзитет Н. И. Лобачевски, Нижњи Новгород) представио је рад *Изобретая идеальное городское пространство: описания древней Трои в европейских текстах XII–XV вв. (Проналажење идеалног урбаног простора: описи древне Троје у два средњовековна текста)*. Овде је реч о опису античког града Троје од стране двојице аутора. Први, Бенуа де Сент-Мор у свом делу „Роман о Троји“, насталом око 1160. године, говори о Троји као неосвојивој градској тврђави, граду племства и аристократије, али не даје много појединости и детаља када је реч о градском локалитету и његовом изгледу. За разлику од њега, други аутор Гвидо де Колумна, у делу писаном 1287. године „Историја уништења Троје“, много је детаљнији по овим питањима. Говори о градитељима Троје, помиње шест градских капија, даје опис улица, набраја све врсте занатлија које су живеље и радиље у граду, описује решење комуналних проблема попут чишћења града и отпадних вода, описује храм бога Јупитера. Аутор закључује да су оба писца у својим описима древне Троје овај град видели помало очима и приликама времена у којем су живеље на Западу, један у 12, а други у 13. веку.

У чланку *Град у ћирилској дипломатичкој грађи средњовековне Србије* Владета Петровић (Историјски институт, Београд) је истакао значај повеља као примарног извора за анализу урбаног живота средњовековне Србије. Аутор је нагласио најважнији проблем у оваквим студијама, а то је да још увек није дат јединствен одговор на питање шта је град, упркос мултидисциплинарним истраживањима феномена града. Користећи релевантне податке дипломатичке грађе, откривају се одговори на питања око величине и просторне структуре града, грађевинама, организацији пословања градског трга. Драгоцене информације из повеља, посебно владарских које су упућене манастирима, говоре о статусу становника, о њиховим обавезама и привилегијама према владару и Цркви.

Занимљиву реконструкцију свакодневног градског живота у Османском царству изнела је Мирјана Маринковић у чланку *Живот*

османског града до епохе танзимата. Ауторка је истакла да се просторна структура, као и организација градске управе, функције и урбане четврти, нису много разликовале на позамашној територији Царства. Градове је разликовало културно-историјско наслеђе и демографска структура, а градски живот је био дефинисан верском припадношћу. У том погледу, град је био издељен на махале, специфичне средине, у којој су живели припадници једне вере, без обзира на друштвени сталеж. У оквиру махала су се налазила гробља, верски објекти и школе. Сачувани извори сведоче да је живот у једном османском граду био динамичан, ведар и богат.

Нино Делић у раду *Урбанизација народа? Демографски развој српске градске популације у другој половини 19. века – статистички преглед*, изложио је вредна сазнања базирана на истраживању званичних статистичких података из пописа становништва на свим подручјима српског етничког простора (Србија, Црна Гора, Хабзбуршка монархија, Османско царство). Опсежним истраживањем ове теме аутор је донео неколико важних закључака: српска урбана популација у другој половини 19. века бележи негативан тренд на свим подручјима, за разлику од Западне Европе, где је владао тренд убрзане урбанизације и индустријализације, што је имало значајне последице по привредне и политичке капацитете српског народа у периоду наступајућег индустријског доба. Ова студија је отворила нове теме на које тек треба да се дају одговори – питање утицаја политичких елита, природних predispozicija, културних, привредних и демографских структура на процес урбанизације код Срба.

Ауторке Злата Вуксановић-Мацура и Јована Тодорић (Географски институт „Јован Цвијић“ САНУ) своја истраживања су представиле радом *Урбанизација и промена просторних образаца трговине у Србији у 19. веку*. На основу картографског материјала, писаних извора и литературе, анализирана је промена просторних облика трговине. Период између 1867. и 1914. године је обележен трансформацијама у српским градским срединама: постепено ослобађање од османске владавине и стицање независности, насељавање српског становништва. Османске чаршије, незаобилазни део сваког градског насеља, полако постају нове трговачке улице, са новим садржајима и другачије осмишљеним трговачко-пословним просторима. Као карактеристичан пример трансформације градског језгра ауторке су навеле град Београд, чије главне трговачке улице формиране крајем 19. и почетком 20. века, попут Кнез Михаилове, Теразија, краља Милана, Булевара краља Александра и дан данас представљају централно ткиво града.

Рад Алексеја Александровича Гордина (ННГАСУ, Нижњи Новгород), на тему *Социалистический город Горьковского автозавода в 1930-е годы. как модел городского поселения* (Социјалистички град Горьковского аутозавода 1930-их као модел градског насеља), говори о тренду урбанизације, као једној од последица убрзане индустријализације у Совјетском Савезу. Карактеристичан пример настанка социјалистичког града код Нижњег Новгорода јесте Горьковски аутозавод, где се налазила фабрика аутомобила. Већина радника, на хиљаде њих, били су млади људи са села, махом недовољно образовани, од којих је требало направити квалитетне раднике, односно градитеље социјализма. За смештај и живот тако великог броја радника и њихових породица, требало је изградити читав град. Грађене су зграде на два или четири спрата, постојале су и дрвене бараке, где је на малом простору живело и више породица, које су користиле заједничке тоалете и кухиње. Около стамбених простора радници су имали баште, гајили су живину, овце и козе, јер им је то било блиско као сеоском становништву, а и обезбеђивало им је основне прехранбене намирнице. Горьковски аутозавод, како аутор на крају закључује, био је прелазни тип насељеног места, град са сеоским и градским особинама.

Чланак ауторке Ане Лазаревне Гелфонд (ННГАСУ, Нижњи Новгород) носи назив *Общественные пространства исторических городов Нижегородской области и процесс урбанизации* (Јавни простори историјских градова нижњеновгородске области и процес урбанизације). Град Нижњи Новгород данас броји око 1.300.000 становника и представља центар истоимене области у којој се налази неколико мањих градова, као што су Городец, Павлово, Лисково и Армазас, а који потичу из средњег века. Ауторка је навела опште карактеристике њихових урбанистичких језгра која обухватају стару градску тврђаву, зидине, цркве и манастире, а све њих окружује лепа природна околина: шуме, реке и равнице. Сврха њене студије је да се утврде главни правци развоја јавних простора у овим историјским градовима у процесу урбанизације, са акцентом на анализу улоге предмета историјске баштине и на утврђивање историјског и културног потенцијала историјских насеља.

Рад *The open architectural and urban competition "The spit in Nizhny Novgorod – a town-planning comprehension of an important public space"* (Јавни позив за архитектонско и урбано решење – „Стрелка у Нижњем Новгороде – планирање значајног урбаног јавног простора“) аутора Масима Белотија (Архитектонски факултет у Милану) бави се простором по имену Стрелка, уским копненим појасом који се налази на ушћу река

Оке и Волге. У другој половини 19. века почела је градња овог простора – индустријског комплекса и луке, са доминантним храмом Светог Александра Невског на главном тргу. Имајући у виду културно-историјски значај, одличан положај Стрелке, родила се идеја за реконструкцијом овог простора, који је последњих деценија био запуштен. План реконструкције подразумева оживљавање области, њеног природног, културног, спортског и туристичког потенцијала. Додатном заштитом приобаља, изградњом хотела, парка, великог амфитеатра, уређеним јавним површинама, комерцијалним и приватним зградама, са доминирајућим храмом, простор Стрелке постаје атрактиван део Нижњег Новгорода.

Плодоносна сарадња Историјског института у Београду и ННГАСУ-а из Нижњег Новгорода настављена је објављивањем овог тематског зборника који представља значајан допринос познавању урбанизације на тлу источне и југоисточне Европе. Обухвата широки хронолошки оквир, представљене су различите теме и приступи истраживања, поткрепљени релевантном библиографијом, архивском грађом, фотографијама и скицама. Уз обострану жељу наставка добре сарадње две институције, могу се очекивати нове публикације вредних научних радова.

Јелена ГЛУШАЦ

**Љиљана Чолић,
Оријенталистичко дело Глише Елезовића,
Филолошки факултет. Универзитет у Београду,
Београд 2019, 325 стр.**

Оријенталистичко дело једног од пионира српске оријенталистике Глигорија Глише Елезовића (1879–1960) било је предмет докторског рада Љиљане Чолић који је успешно одбрањен 1992. године на Филолошком факултету у Београду. Многи који су присуствовали тој одбрани још увек памте ретко живу дискусију и убедљивост са којом је кандидаткиња представила свој рад. Четири године касније, Историјски институт САНУ и НИП „Нови свет“ из Приштине објавили су као заједничко издање приређен рукопис докторске дисертације у којој је анализиран целокупни

научни опус овог истакнутог оријенталисте, дописног члана САНУ (изабран 1946), и његов трајни допринос на више поља оријенталне филологије. Под истим насловом *Оријенталистичко дело Глише Елезовића* објављено је 2019. године као измењено и допуњено издање Филолошког факултета у Београду.

Радећи годинама на пољу османистике као дисциплине којом се Глиша Елезовић највише бавио и крећући се стазама које су се често укрштале са онима којима је и сам ходио, Љиљана Чолић је, по сопственом признању, после непуне три деценије осетила потребу да се још једном осврне на његово научно дело, истичући „да са садашње временске дистанце схвата у коликој је мери, упркос свим слабостима и мањкавостима задужио нашу науку“. Осим тога, дошла је до закључка да су неке оцене које је о Елезовићевим радовима изрекла на почетку каријере, када је човек по природи склон да пресуђује, „биле преоштре“.

Живот и дело Глише Елезовића нераскидиви су део српске и југословенске оријенталистике, а посебно туркологије и османистике. Без формалног оријенталистичког образовања, дужег студијског боравка у Турској, без адекватних материјалних услова за рад, Елезовић је оставио импозантан опус који премашује сто четрдесет библиографских јединица већег и мањег обима. Имајући на уму да је бомбардовањем Народне библиотеке 1941. неповратно нестала значајна рукописна грађа на османском турском језику, многи радови Глише Елезовића једини су преостали траг о свим оним историјским изворима који ће заувек недостајати за пуну спознају наше националне историје. Глиша Елезовић је био самоук научник који се у раду руководио љубављу и жељом да што је могуће више приближи изворе и грађу турске провенијенције српској историографији, да донесе нова сазнања и открије ауторе и дела важна за разумевање историје српског народа под турском влашћу.

„Читавој палети хуманистичких наука на нашем тлу – од филологије и историје до етнологије, антропологије, антропогеографије, исламистике, историје уметности... он је био, јесте и биће и убудуће потребан“, сматра Љиљана Чолић. Заиста, задивљује ширина и свестраност Глише Елезовића који је истраживао како турске историјске изворе – званична државна акта, биографску, путописну и мемоарску литературу, тако и географске карте, нумизматички материјал, епиграфске споменике, језик, народне обичаје, веровања и предања. Ако се имају у виду околности у којима је Елезовић живео и радио, онда је овакав разуђен приступ разумљив, јер научници који ударају темеље некој дисциплини немају могућности да буду усредсређени само на једну ужу научну област.

У књизи Љиљане Чолић научни опус Глише Елезовића подељен је на више тематских целина и концепцијски се не разликује од првог издања из 1996. године, с тим што су поглавља често допуњавана новим сазнањима и чињеницама. Као додатак унета су поглавља „Просветно-педагошки и национални рад“ и „Завичај у научном делу Глигорија Елезовића“ преузети из монографије Љиљане Чолић *Глигорије Елезовић просветитељ на прелому векова* (Приштина, 1999). Централни и највећи део књиге посвећен је раду на издавању историјских извора, чему је овај научник био надасве несебично предан. У том оквиру ауторка је свестрано и акрибично анализирила документе које је објављивао, критички се односећи према преводу, транскрипцији и датирању, често дајући своја решења онде где је налазила за потребно. Посебно ваља истаћи поглавља „Архива `Београдског пашалука“, „Акта Дубровачког архива“, „Цариградски архив“, „Дела турских хроничара и путописаца“. У оквиру ових поглавља, Љиљана Чолић је дело Глише Елезовића сагледавала у контексту југословенске и европске туркологије. Утисак који се сам по себи намеће је да је овај турколог османиста био попут институције за себе и да је на своја плећа преузео замашан задатак рада на упознавању научне и шире јавности са свим оним што носи придев „турски“, руководећи се мишљу коју је сам једном приликом изрекао: „Да смо се ми и Турци боље познавали више бисмо се поштовали“. Остала поглавља су „Прилози историографског карактера“, „Лингвистички рад“, „Допринос на пољу исламистике“ и „Допринос на пољу етнографских истраживања“. У прилог тежњи да знањем допринесе укупном бољитку у односима са Турцима, Глиша Елезовић је издао и *Турски буквар са вежбањима и речником* намењен деци која су у још неослобођеним крајевима морала да знају турски језик како би успешно комуницирала са властима и укључила се у друштвени живот.

Књига *Оријенталистичко дело Глише Елезовића* није само преглед рада једног марљивог и плодног научника, истински посвећеног мукотрпном раду и архивском истраживању. Она је својеврсно огледало једне етапе историје југословенске оријенталистике, односа између научника који су често имали стручна, али и лична неслагања. Глиша Елезовић је у том контексту неретко био на мети критика истакнутих турколога Бранислава Ђурђева, Фехима Бајрактаревића и Хазима Шабановића. У осврту на честе полемике које је са њима водио, Љиљана Чолић је показала „објективност, али и нијансираност у оцени жучних научних полемика Елезовића са неколиким савременицима“, како је у рецензији првог издања из 1996. истакла проф. др Душанка Бојанић-

Лукач. Осим тога, ауторка је имала пуно разумевање за Елезовићеве пропусте у раду, површност, необавештеност и честу брзоплетост због којих је каткад доносио исхитрене и погрешне закључке. Посебно је истицала његово недовољно познавање турског језика и омашке које је због тога правио у преводима.

Ипак, нека од дела Глише Елезовића била су више него инспиративна за Љиљану Чолић. Реч је о његовој монографији *Дервишки редови муслимански. Текије у Скопљу*, објављеној 1925. године. Упркос скромним научним домаћајима ове монографије, за ауторку је она била подстицај да настави онде где је Елезовић стао. Тако је у списима Глише Елезовића у Архиву Косова и Метохије пронашла свеску са извештајима чланова Већа шејхова у Скопљу 1920. године, што је објавила као посебну књигу под истим насловом *Дервишки редови муслимански – Текије у Скопљу*, 1995. године.

Ако постоји нека нит која повезује грандиозно и слојевито оријенталистичко дело Глише Елезовића, онда је то здрав научни приступ који је формулисао на следећи начин: „Права српска историја не може се проучавати без турских докумената. Многе чињенице из нашег живота не дају се објаснити без дубљег проучавања исламског утицаја. И наша усмена литература, као и многе етнолошке студије, добиће праву вредност тек када се буде дошло до озбиљнијег и дубљег проучавања муслиманске пенетрације, која је најчешће долазила у облику легенди, прича, фантастичних оријенталних слика и др.“

Излишно је рећи да се генерације турколога и данас руководе овим ставом Глише Елезовића, који је „своме народу“, како пише Љиљана Чолић, „сиромашном сазнањима о сопственој прошлости турског периода даривао огромно благо турских, и не само турских, писаних споменика, што чуваних по ризницама, што затурених по буџацима некадашњег Османског царства.“

Мирјана МАРИНКОВИЋ

EUROPEAN REVOLUTIONS AND THE OTTOMAN BALKANS.
Nationalism, Violence and Empire in the long Nineteen Century,
Edited by: Dimitris Stamatopoulos
London 2019, 269 pp.

Крајем 18. и почетком 19. века, у епохи буржоаских револуција, пре свега француске, на прекретници друштвеног развоја из феудализма у капитализам, у центар друштвених збивања су доспеле и прве теорије нације, односно први покушаји да се одреди појам националне државе. Прелазак из старих религијских заједница у модерно замишљене заједнице – нације, протезао се кроз читав европски 19. и почетак 20. века, стварајући нове облике државности у којима су различите политичке групације, странке и појединци учествовали у креирању различитих аспеката државног и друштвеног живота. Будући да су покрети за национално ослобођење и уједињење током 19. века захватили читав европски простор, паралелно с тим, по угледу на развијене европске државе тога доба, текао је и процес обнављања националних државности на Балкану, регији која се, иако с једне стране део европске заједнице народа, с друге постепено ослобађала од турске власти и правила све већи отклон од турског наслеђа. На тај начин, период буђења националних држава и друштава на Балкану, нарочито у 19. и почетком 20. века, представља и појаву Балкана као историјског појма у модерној историји Европе, узроковану с једне стране националним покретима у региону, а с друге, слабљењем Османског царства и постепеним губитком његових европских територија. На који начин су европски покрети, револуције и друштвено-политичка кретања утицали на овај дуални процес обнављања државности балканских народа и пропасти државе Османа тема је зборника *EUROPEAN REVOLUTIONS and the OTTOMAN BALKANS. Nationalism, Violence and Empire in the long Nineteen Century* објављеног у сарадњи с Британским институтом за археологију у Анкари (BIAA), под уређивачком палицом Димитриса Стаматопулоса, редовног професора на Универзитету Македонија у Солуну, на Департману за балканске, славистичке и оријенталне студије. Како уредник наводи у свом уводном тексту *War and Revolution: A Balkan Perspective*, истраживање балканских националних покрета на основу пукотина у Османском царству изазваних активностима великих сила што изнутра, кроз подстицање националних револуција, што споља, кроз директне ратове са самим царством, омогућавају нам да догађаје с краја 19. века на Балкану не посматрамо као случајни исход у односу на оне с почетка.

У зборнику је, осим уводног текста уредника, заступљено још једанаест радова, махом истраживача са простора Балкана који су на тај начин дали нови допринос овој, за разумевање наших балканских простора, изузетно значајној теми. Пратећи хронологију догађаја, други рад, након уводног текста, је рад Б. Харуна Кучука (B. Harun Küçük) са Универзитета Пенсилванија под насловом *Emulating Petrine Russia: Thick Mechanicism and the Foundations of Government in Istanbul after the Rebellion of 1730*. У раду је описан начин на који је Османско царство требало да се угледа на петринску Русију и њену модернизацију, нарочито након нове у низу побуне јаничара која се одиграла у Истанбулу 1730. и која је трајала готово пуне две године. Оно што рад чини нарочито интересантним је то што је пројекат модернизације приказан кроз настојање турског географа и првог и најпознатијег турског штампара Ибрахима Мутеферике да кроз своје дело *Основне владања и различити друштвени пореци* штампано 1732. у Истанбулу, утиче на погледе султана Махмуда I по овом питању. Како је аутор исправно приметио, Мутеферика није доживео петрински пројекат као западњачење Русије већ као добро управљање у коме владају ред, разум и добра организација посла. Следећи рад, аутора Василиса Молоса доцента на Универзитету Њујорк у Абу Дабију, *New Horizons of Political Possibility: Greek Political Imagination after the Russo-Ottoman war of 1768-1774*, приказује спектар грчких политичких визија и настојања која су циркулисала у грчким круговима између Кучук-каинацијског мира 1774. и избијања Француске револуције 1789. године. Четврти по реду у зборнику је рад Антоанете Атанасов с Универзитета Св. Климент Охридски у Софији под насловом *Military Reforms as a Diplomatic Bargaining Chip: French-Ottoman Relations at the end of the Eighteenth Century*. Како му и сам назив говори, у њему су описани француско-турски односи с краја 18. века, као и покушаји реформи у Османском царству спровођених под утицајем француских трендова, пре свега у војсци. Следећи рад носи наслов *Echoes of Tumultuous Wars: Prosperity and Poverty of the Balkan Entrepreneurial Strata (1800s-1880s)* и представља допринос теми Евгеније Давидове, професора Државног универзитета Портланд. У овом интересантном раду ауторка је представила начине на које се средња трговачка класа издизала, али и пропадала у читавом региону и током читавог периода „дугог 19. века“, нарочито током ратова и ратних збивања у Европи, проширујући на тај начин романтичну представу о трговцима као промотерима и финансијерима националних револуција на Балкану. Шести по реду је рад ауторке Дилек Озкан с Факултета за оријенталне студије Универзитета Оксфорд

The Final Phase of the Greek Revolution: Delimitation, Determination and Demarcation of the First Greek Borders in Ottoman Sources. У свом раду ауторка је, на основу докумената из османских архива, описала разграничење између Грчке и Османског царства, као и на који начин су читав десетогодишњи преговарачки процес с великим силама, и нарочито његова завршна фаза, утицали на промену османске дипломатске терминологије. Докторанд Асиа Накова с Универзитета Принстон је у свом раду *Petko Voivoda: A Re-evaluation of Nineteenth-Century Bulgarian Military History* приказала део бугарског фолклора кроз неколико познатих бугарских хајдука, пре свега Петра Кириакова познатог као Петко војвода. Још један рад из бугарске историје је *Uprising, Revolutions and Wars: Visual representation in the Bulgarian Illustrated Press at the End of the Nineteen and Early Twentieth Century* ауторке Добринке Парушеве, научног саветника у Институту за балканске студије Бугарске академије наука, којим је дат значајан допринос не нарочито заступљеном пољу визуелних студија историје Балкана, овога пута кроз бугарске илустроване часописе и штампу у 19. и почетком 20. века. Клара Воларић, с Централног европског универзитета, је радом *Under a Gun: Eugen Kumičić on the Austria-Hungarian Occupation of Bosnia and Herzegovina* приказала на који начин је појединац гледао на историјске догађаје везане за окупацију Босне и Херцеговине 1878. године и решавање хрватског националног питања, користећи као историјски извор књижевно дело „Под пушком“, хрватског књижевника и политичара, савременика поменутих догађаја Еугена Кумичића. Александра Колаковић, научни сарадник Института за политичке студије у Београду, је дала свој допринос зборнику радом под насловом *War, Intellectuals and the Balkan States: French Intellectuals' Perception of Serbia and Serbs in the Great War* о улози француске интелигенције у обликовању јавног мњења које је под њиховим утицајем доживљавало Србију и Србе као малу херојску нацију способну да се избори с агресором, што је значајно утицало и на потоње српско-француске односе, као и на подршку Француске у остваривању послератних српских и југословенских политичких интереса. Веома је значајан и рад Бану Турнаоглу с Универзитета Кембриџ *The New Ottoman Conception of War, State and Society in the Prelude to the First World War* у коме ауторка износи другачије погледе на узроке уласка Османског царства у Велики рат на страни Немачке и Аустроугарске као и пропаганду спроведену ради актуелизације овог питања у датим околностима. Последњи рад у зборнику, који га и хронолошки закључује, је рад Никоса Христофиса са Универзитета Македонија у Солуну *War;*

Revolution and Diplomacy: The October Revolution of 1917 and the Turkish Anatolian Resistance Movement 1919–1922 о томе колико је Болшевичка револуција као глобална идеологија утицала на друге нације и покрете, пре свега онај револуционарни у Турској пар година касније, настао под вођством Мустафе Кемал-паше Ататурка, којим је створена секуларна Република Турска.

Осим текстовима, зборник *EUROPEAN REVOLUTIONS and the OTTOMAN BALKANS, Nationalism, Violence and Empire in the long Nineteen Century* је обogaћен и с двадесет илустрација које се налазе у различитим радовима, чиме се допринело визуализацији овог дела прошлости Балкана, што представља позитиван тренд савремене светске историографије. Поред тога, радови поседују неопходан научни апарат и поткрепљени су адекватним изворима, архивском грађом, мемоарима, оновременим периодичним публикацијама као и новијом и старијом научном и стручном литературом. Осим што чине логичну хронолошку целину једног зборника радови представљају и подстрек за даља научна истраживања у овој, за нас изузетно значајној и заступљеној истраживачкој теми. Зборник, осим приказивања неких старијих образаца и мишљења, истиче и нека нова запажања и погледе на догађаје из новије историје Балкана, оне који су током 19. века нацију издигли изнад вере, оне који су образовали не само прошле, већ и савремене догађаје на овим просторима.

Јована ШАЉИЋ РАТКОВИЋ

Открытые „Братъев-Славян“ – Русские путешественники на Балканах в первой половине XIX века, Составление, предисловие, биографические справки, комментарии и заключительная статья Михаил В. Белова, Институт Славяноведения РАН, Нестор-История, Санкт Петербург 2018, 665 стр.

Др Михаил В. Белов, шеф Одељења за историју Новог века и савремену историју на Универзитету Лобачевски у Нижњем Новгороду, данас је, без сумње, један од најистакнутијих руских познавалаца историје Србије и Балкана у првој половини 19. века. Више од две

деценије предано се бави проучавањем руско-српских веза у поменутом периоду, нарочито раздобљем Српске револуције. Резултати његовог рада су изванредне студије *Первое сербское восстание 1804–1813 гг. и Россия: события, документы историография* (1999) и *У истоков сербской национальной идеологии-механизми формирования и сепцифика развития XVIII–XIX вв.* (2007), те десетине чланака и прилога у научним часописима и зборницима радова у Русији и Србији. Важна област Беловљевих научних интересовања су гносеолошка проучавања извора и савремени изазови који прате истраживања у друштвеним наукама. Белов је у овој, по много чему вредној и корисној књизи, сјединио два главна поменута правца својих научних интересовања. Умешним одабиром извора и изванредно снабдевеним критичким апаратом одабраних списа руских путника на Балкану из прве половине 19. века представио се као историчар од заната. Као врстан теоретичар истанчаном анализом је одабране изворе сместио у неопходан друштвено-историјски контекст. Стога се ова књига садржински може поделити на две целине: прву, тридесет четири одабрана списа руских путника који су посетили Балкан у првој половини 19. века (А. И. Тургенев, А. С. Кајсаров, С. А. Санковски, В. Б. Броневски, В. В. Вјаземски, П. П. Свињин, К. К. Родифиникин, И. И. Исајев, Д. Н. Бантиш-Каменски, А. Г. Краснокутски, Ф. И. Недоба, А. П. Зас, В. И. Дибич, П. И. Кепен, А. С. Березин, К. К. Зејдлиц, Ф. П. Фонтон, А. Г. Розелион-Сашаљски, Ј. И. Венелин, В. П. Давидов, Ј. Н. Озерцковски, Ј. П. Ковалевски, Н. И. Надеждин, П. И. Прејс, И. И. Срезњевски, А. Н. Попов, В. А. Панов, В. А. Елагин, Н. А. Ригелман, Ф. В. Чижов, В. И. Григорович, М. П. Погодин, И. П. Липранди и Н. Д. Ступин (стр. 7–516) и другу, поговор насловљен *На путу словенског братства: преображај искуства руских путовања на Балкану у првој половини XIX века* (стр. 517–604). Књига садржи Предговор (стр. 3–7), Списак литературе (стр. 605–629), Списак скраћеница, Именски и Географски регистар.

Најпре ћемо се осврнути на списе путописаца који су нашли своје место на страницама ове књиге. По форми, ради се о различитим писаним сведочанствима која су настала из различитих побуда: званични извештаји руских војних и дипломатских представника са Балкана, писма, дневничке белешке и, најпосле, класични путописи. Поједини списи у овој књизи су одраније познати, а део се први пут публикује. Највећи део односи се на време Наполеонових ратова и Првог српског устанка, када су се према Белову „образовали нови модели перцепције балканских Словена“ у јавном мњењу Русије и када је за одређено време

настало извесно фаворизовање Срба (Црногораца) у односу на остале народе на Балкану. Свака страница књиге сведочи, као што је горе већ напоменуто, о Беловљевој посвећености и умешности на приређивању изворне грађе. Једнообразно су о сваком руском путнику дати биографско-библиографски подаци, а сам изворни текст пропраћен је исцрпним коментарима и напоменама. Обиман списак коришћене литературе је својеврсни омаж генерацијама руских слависта који су се бавили и још се баве јужнословенским темама. Када се има у виду улога Русије у обнови српске државности у првој половини 19. века, природно, највећи део текстова у овој књизи тиче се Србије и Црне Горе: извештаји дипломатских представника у Србији Родофиникина, Недобе, утисци Бантиш-Каменског, Извештај о Србији генерала Дибича, Статистички опис Србије Розелион-Сашљаског, Липрандијев опис Србије, Погодинови утисци из Србије 1846. године као и текстови о Црној Гори Санковског, Свињина, Озерцковског, Коваљевског, Надеждина и Попова. Коваљевски који је 1838. посетио Црну Гору публиковао је дело „Статистички и географски опис Црне Горе“ које је по утицају и по стилу било слично раном Гогољу и његовим „малоруским причама“ и у којем је, по Белову, насликао „колективни портрет Црногораца испуњен романтичним култом снаге, младости, здравља и виталности и који је у Русији имао снажан утицај на потоње представе о Црној Гори. Из Беловљеве књиге такође сазнајемо да је Липранди, чија је каријера чиновника „по посебним потребама“ трајала више од четири деценије, самостално припремао енциклопедијско дело „Отоманска империја“ у којем је сабрао знања која је током службе стекао, али је дело остало у рукопису из којег је приређен *Историјски и топографски опис Србије 1833.*

У приказу књиге више ћемо простора, међутим, посветити Беловљевим теоријским поставкама које је изложио у Поговору. Путописи, било да их пишу научници, дилетанти, официри, дипломате или етнографи имају дубља значења која су према мишљењу М. Белова условљена ауторовим углом посматрања које је, опет, одређено друштвеном позицијом и литерарним амбицијама. Управо ти, дубљи слојеви, несвесно утичу на путописаца шта (подвукао М. Б.) и у каквом облику ће ући у опис „виђеног“, а шта ће остати „невиђено“. У одељку поговора насловљеном „Стереотипи, менталне карте, имагологија: методолошке апорије“ Белов се бави „сликом другог“ са становишта социјалне психологије, културне географије (антропогеографија), структурализма, „слике света“ и конструктивистичког или постконструктивистичког истраживања „менталних карти“. „Слика другог“ постала је предмет посебне

дисциплине – имагологије, која се првобитно развила у упоредној књижевности. Средишњи појам у радовим психолога који се бави сликом другог је „социјални стереотип“, пре свега етнички. Појам стереотип први је дефинисао Волтер Липман 1922. као *слике у нашим главама и когнитивне схеме*. Белов, позивајући се на поједине ауторе, истиче три нивоа стереотипизације (когнитивни, емоционални и бихевиорални) који сви заједно стварају пун стереотип. Са друге стране, постоје два начина формирања стереотипа: непосредно лично искуство и посредни, обавештајни начин. Историчар који проучава путописе суочава се с унакрсним методолошким приступима. С једне стране, путописац у другу земљу носи терет стереотипа из своје друштвене и интелектуалне средине, а са друге стране, његови записи су резултат непосредног искуства. У том случају се стари стереотипи могу трансформисати и настати нове форме запажања, што зависи од когнитивне способности путника, дужине боравка у новој средини и других околности. Крајем 20. века захваљујућу утицајима „културног и лингвистичког обрта“ у социјалној психологији је интензивирана критика доминирајуће когнитивне парадигме из чега је настао нови епистемолошки правац – социјални конструктивизам који се развио на Западу и који је у радовима руских теоретичара надограђен „културно-историјском перспективом“. Акценат се ставља на социјалну функцију стереотипа, на заштиту заједничких вредности, легитимацију социјалне позиције. Белов потом истиче схватање швајцарског психолога В. Дуаза који је уочио четири нивоа стереотипа: индивидуално-психолошки, међуљудски односи, колективне представе и идеологија, која по Дуазу, заједно са историјским околностима одређује ниже нивое стереотипизације. Разматра се однос појма „стереотип“ и концепт „социјална представа“ заступљен у учењу француског психолога Сержа Московича. Представе се тумаче као феномен који лежи на граници психолошког и социјалног. Оне су јединство форме и значења, фигуративног и симболичног аспекта. У њима увек постоји „живо језгро“ које је настало у процесу објективизације. Путописи су по својој форми на граници жанрова. Руски путописци прве половине 19. века који су посећивали Балкан потицали су из круга дворске елите, те су се у својим радовима ослањали на обрасце и топосе високе учености. Са друге стране, путописна литература са стихијском и наивном етнографијом и образовно-васпитним поукама је у основи просветитељска. Белов наглашава да се у 19. веку уочавају два основна типа (руских) путописца: „научни аматер“ и „заинтересовани посматрач“ и да отуда процес објективизације у путописима није

доследан ни јединствен. Утисци путописца се интерпретирају помоћу двоструког превода: путописац преводи са свог језика на туђи и са туђег језика на свој. Историчар треба поново да прелази тај двоструки пут да би се дистанцирао од утицаја старих стереотипа што доводи до потребе да се обрати пажња на теорију интер културне комуникације, као најзначајнији чинилац у схватању културе. „У квалитету основних параметара овде се издвајају стратификација друштва по вертикалној и хоризонталној равни, положај културе на временској скали, односи језичких и културно-језичких кодова у *слици света*.“ Зато је велика опасност за све оне који покушавају да путописе користе као извор за *слику света* јер је она условљена разним формама „етноцентризма“, „културног империјализма“ и одговарајућим им стереотипним представама путописних записа. (Правац у проучавању путописа у том смислу поставила је књига Едварда Саида *Оријентализам*, 1978). Ставови, утисци, оцене и литерарна презентација руских путописаца који су посећивали Балкан у првој половини 19. века у потпуности припада и одражава постпросветитељски културни образац.

У одељку поговора „Словенска узајамност vs панславизам“ Белов истиче да је у контексту међународних односа с почетка 19. века интензивирани контакти руских дипломатских и војних представника са словенским становништвом на Балканском полуострву. Тема словенског порекла започета у доба Петра I се развијала у 18. веку да би почетком 19. века могућност упознавања са словенским народима које није захватила цивилизација, сматран истинским даром судбине. Истовремено, почетком 19. века у Русији је поведен академски спор о руском литерарном језику. На једној страни били су *архаисти* то јест поборници црквено-словенске оријентације и *новатори*, заговорници новог, руског стила. Иако се та интелектуална биполарност с почетка 19. века не може довести у везу са каснијом поделом на *западњаке* и *словенофиле*, она је, ипак оставила у наслеђе обиман „дискурзивни материјал“, сматра Белов. Имајући у виду горе речено, у Русији се у прве две деценије 19. века јављају два условно речено путописна стила: „сентиментализам“ и „неокласицизам“. Док руски дипломатски представник Санковски са симпатијом и благонаклоношћу пише о Црној Гори и Црногорцима читавајући у свој спис „познати руски концепт о *благородном дивљаку*“, или док Родофиникин који са просветитељских позиција, сентименталистички пише о *несрећном народу* у Србији, дотле нешто ранији путописи Шлецера и Кајсарова одишу неокласицистичким мотивима („словено-спартанци“). Путопис А. Пољева који је пред крај Првог српског устанка

боравио у Србији може се сматрати по језичком стилу „архаистичким“. У њему се критикују руски франкофили, машта о заједничком словенском савезу племена „од Урала до Карпата и од Балтика до Јадрана“, па наставља (Пољев): „Они који читају древну руску историју о животу и владању чиновника и војника великих кнезова кијевских, треба само да допутују у Тополу Црном Ђорђу и видеће ону живу слику за његовим столом и с његовом дружином.“ Сењавин који је боравио у Црној Гори 1806. нашао је у њој корене руске државе и друштва 10. века. Белов закључује да наведени и други слични стереотипи нису могли да послуже за разумевање виђеног. „Етнокултурну идентификацију Срба (Црногораца) и Руса раздвајала је провалија векова“. Поводом познате и оштре дискусије у Русији о „народности и језику“, која је вођена двадесетих година 19. века порасло је интересовање за словенске теме у руској штампи и литератури. Идеја „словенске узајамности“ интензивирала се захваљујући сусретима руских и словенских јавних делатника, покретача *националног буђења*. Белов примећује да је у том смислу било важно путовање П. И. Кепена у првој половини двадесетих година. Због тога што је Кепен припадао кругу Румјанцева, што је пре путовања по иностранству стекао искуство путовања по Русији, што се занимао за привредне и етнографске теме, навеле су Белова да окарактерише Кепена, („просвећеног европејца“) као претечу потоњих универзитетских слависта. У одељку поговора „Блесак и ништавило романтичне маште: путописи Ј. И. Венелина“ приказано је како су се романтичарске представе срушиле у судару са реалношћу. Наиме, Венелин је двадесетих и тридесетих година 19. века Русима „открио“ Бугаре и Бугарску. Осим тога, међу првима у Русији је разradio карактеролошку класификацију народа истичући да се Словени јужно од Дунава разликују од осталих Словена, оповргао је мит о „поспаном карактеру источних народа“, чије су пак главне особине „храброст и говорљивост“. У одељку поговора *Службено словеноведеније средином 19. века* Белов наглашава да су дипломатски односи и ратови Русије са Османским царством омогућили руским званичницима да успоставе контакте с разним етничким и религиозним групама на Балкану и тада се јавила потреба прикупљања и сабирања разних података, па су улогу експерата и истраживача у недостатку академских знања имали чиновници и официри који су, углавном, остали непознати широј публици. Међу њима, у првим деценијама 19. века издвајају се помињани Санковски, Родофиникин, Пољев, Липранди, Розелион-Сашаљски, Озерецковски, Коваљевски и други.

У одељку поговора насловљеном *Стечено братство: млади словенофили* Белов закључује своја теоријско-историјска истраживања. Идеја „словенског братства“ – изузев периода Наполеонових ратова – за руске путописце прве половине 19. века није била очигледна. Православље и језичка сличност били су кључни мотиви заједништва Руса и балканских Словена, а Русе је одбијала „дубока заосталост“ и осетан турски утицај на балканске Словене чиме је у очима учених Руса још више потхрањиван оријентални клише и стереотип „варвара“. Све те противречности су потиснуте у седмој и осмој деценији 19. века (Етнографска изложба у Москви 1867, Велика источна криза 1875–1878) када се у јавном дискурсу у потпуности учврстила „братска реторика“. Корене те реторике Белов проналази крајем тридесетих и почетком четрдесетих година 19. века у кругу младих словенофила, првих школованих слависта Д. А. Ваљујева, А. Н. Попова, Н. А. Ригелмана, Ф. В. Чижова у чијим је радовима централни мотив „словенско братство“. Подстицај „младим“, пружили су „стари“ словенофили А. С. Хомјаков и П. В. Кирјевски. Белов сматра да је „братска идеологија“ младих словенофила проистекла из настојања да се заокружи „словенски свет“ као супротност „немачком свету“. Револуција 1848/49. године заоштрила је антизападна расположења у Русији и од тада се још више истицала важност словенског окупљања, али је, упркос томе, активна делатност словенофила у Русији, услед цензуре и хапшења Чижова и других словенофила, утицала на сплашњавање „братске реторике“. „Критички однос према митологеми „народ“ у наредној генерацији демократа омогућило је да се коначно спозна балканска реалност“, закључио је Белов на крају књиге.

На крају преостаје да закључимо да је *Отрितые „Братъев-Славян“ – Русские путешественники на Балканах в первой половине XIX века* Михаила Белова важно дело за критичко сагледавање и преиспитивање руског виђења Балкана у првој половини 19. века, те да ће бити незаобилазно за све који се баве проучавањем српско-руских (руско-српских) веза.

Радомир Ј. ПОПОВИЋ

**Радомир Ј. Поповић, Александра Вулетић, Предраг Илић,
Престони Крагујевац,
Друштво историчара Шумадије, Крагујевац 2019, 302 стр.**

У издању Друштва историчара Шумадије изашла је 2019. године монографија *Престони Крагујевац*, аутора Радомира Ј. Поповића, Александре Вулетић и Предрага Илића. Поред Предговора, Списка извора и литературе, Речника мање познатих речи и Белешке о ауторима, књигу чине три студије. Студије су повезане у једну целину добро осмишљеном тачком гледишта са које је приказана историја прве престонице нововековне Србије и једнако добро осмишљеним насловима појединих студија, којима су истовремено рашчлањени и повезани различити сегменти историје Крагујевца. Оно што ову књигу издваја од осталих књига о Крагујевцу из времена када је био престоница (1818–1841) јесте, с једне стране, поновно ишчитавање наоко познате, али ипак добрим делом неискоришћене грађе, и нов методолошки приступ, с друге стране. Из таквог приступа произашле су и нове, досада непознате чињенице о догађајима и институцијама, од којих неке битно мењају наша сазнања, као и нови начини интерпретације већ познатих процеса. Због великог доприноса историографији, ауторима је 2019. године додељена Годишња награда Ђурђа И. Јеленића, управника Државне архиве, Београд, од 1929. до 1938.

Читање историјских докумената у новом кључу и модерна интерпретација приказали су на нов и занимљив начин историју Крагујевца, мале шумадијске вароши, чију је судбину трајно обележило то што је постала прва престоница Србије. Престонички статус, показали су аутори, снажно се рефлектовао на привредни, демографски, друштвени и културни живот вароши и омогућио јој динамичан и брз развој.

Радомир Поповић, аутор првог дела књиге – *Владати из Крагујевца*, прати настајање престонице и престоничких институција и утврђује да је стварање престонице било процес, а не чин, због чега је вишегодишња несталност карактерисала и почетни и заврши период престолог Крагујевца. Пратећи процес настајања институција, приказао је разумевање и компликовану структуру и организацију престоничке власти и систематизовао податке о томе ко је вршио ту власти – које су личности, када и колико дуго заузимале поједина административна места. Приказао је и настајање двора, карактеристичну друштвену климу на двору, с традиционалним, ритуалним или ауторитарним елементима, али и процесе који су доносили модерне стандарде опхођења, живота и рада.

Други део књиге – *Живети у Крагујевцу*, ауторке Александре Вулетић, бави се друштвеним и привредним сегментом историје престоног града. Она нас упознаје с утицајем престоничких функција на кретање и број становника, њихово привређивање и промене које је у друштвене и професионалне односе, у јавни простор и организацију приватног и јавног живота уносила чињеница да је ту била престоница. Организација и функционисање града и чаршије, као и сликовити прикази локалног друштва, послужили су јој да осветли и традиционалне и модерне аспекте варошког живота и привређивања и на тај начин ухвати динамични живот града који се брзо и у значајној мери мењао. При томе је промене у култури становања, обрасцима склапања брака и пожељним облицима личних и друштвених односа пратила хронолошки и наглашавала разлике које су настајале током времена. Живот чаршије, и вароши у целини, интерпретирала је са становишта јавног и приватног простора, који је повезала с функционисањем и интервенцијама јавне управе. На тај начин су и приватни односи и организовање јавних институција доведени у везу с државотворним процесом, који је подразумевао да се изједначе стандарди важећи за српску престоницу са стандардима других европских престоница.

Трећи сегмент монографије – *Стварати у Крагујевцу*, аутора Предрага Илића, бави се политикама организовања културних и образовних институција. Његова интерпретација ових процеса базира се на становишту да су институције културе и образовања у пуном смислу речи производ престоничких функција Крагујевца. Он систематски прати просветне и културне прилике у Крагујевцу од Првог српског устанка, хронолошки излаже настанак, рад и развој појединих институција, утврђује где су биле, каквим су простором, опремом и кадровима располагале. При томе истиче да су захваљујући напорима кнеза и његове централне администрације искоришћене велике стваралачке могућности мале друштвене елите, али и бројних образованих ентузијаста, који су долазили у Крагујевац да се огледају у уметности, култури или вештини управљања.

Бојана МИЉКОВИЋ КАТИЋ

Иван Степанович Јастребов,
Подаци за историју Српске цркве и народа : из путничких записника,
приредио Борисав Челиковић,
Службени гласник, Београд 2020, 299 стр.

Иван Степанович Јастребов,
Стара Србија и Албанија : забелешке с путовања,
приређивање, редакција и поговор Борисав Челиковић
[четврто издање], Службени гласник, Београд 2020, 580 стр.

Захваљујући издавачкој кући Службени гласник и Борисаву Челиковићу, уреднику Библиотеке Саборник, дело Ивана Степановича Јастребова (1839–1894) поново је постало актуелно у јавности Србије. Иако је Јастребов у више наврата у другој половини XIX века објављивао радове везане за историју Балкана, чији је један део сабрао у књигу „Податци за историју српске цркве из путничких записника” (1879), изненадна смрт зауставила је рад на публикувању дуго припреманог рада о Старој Србији и Албанији.

Иако је прво дело из 1879. поново фототипски прештампавано 2011. у изворном наслову, а 2017. под називом „Из историје српске цркве”, ново издање Службеног гласника из 2020. године садржи и четири студије које је Јастребов објавио у *Гласнику Српског ученог друштва* од 1881. до 1885. године, чиме је коначно заокружена једна истраживачка целина. Намера читавог подухвата је да стваралаштво Јастребова поново постане саставни део српске културне и научне баштине. Текстови Јастребова који су сабрани у издању из 2020. године везани су за простор Косова, Метохије, северне Албаније и Црне Горе. У питању су студије везане за историју српског народа и цркве, почев од средњег века, па све до XVIII и XIX века. Једним делом ова књига је и расправа са нетачним тврдњама Панте Срећковића и Милоша Милојевића. Није у питању само политичка историја и бележење остатака старина, већ један темељан осврт на стање српског народа у Османском царству у другој половини XIX столећа. Посебан прилог везан за подручје Горње Мораве на Косову заправо је претеча антропогеографских истраживања. Јастребов је настојао да буде савестан истраживач, тако да његови записи доносе податке не само о Србима, већ и о Албанцима и Турцима, и нарочито о разним категоријама исламизованог становништва (Арнауташи). Посебна пажња дата је религиозном животу

српског народа под управом фанариотских грчких владика, прозелитској делатности католичке цркве, и постепеном процесу исламизације које су један део Срба укључиле у етногенезу албанског народа.

Још већи значај за српску културу има дело „Стара Србија и Албанија” које је први пут постхумно објављено 1904. године, али на руском језику. Књига је штампана у малом тиражу, са нејасним критеријумима приређивања, да би 1995. делови везани за Метоксију поново били објављени. Прво интегрално издање на српском језику појавило се 2018, да би 2020. било штампано четврто издање, што је реткост за дела оваквог садржаја. У питању је узоран превод са руског језика (настао трудом Весне Смиљанић Рангелов). Ово издање је опремљено фотографијама и комплетним напоменама, списком извора и литературе које је Јастребов користио, именским и географским регистром, картом бугарског историчара Селиштева о словенским називима места на подручју Албаније, предговором Момчила Иванића из првог издања (1904) и поговором Борисава Челиковића, приређивача издања.

Поговор је заправо мала студија о Јастребову и његовом целокупном раду, са критичким освртом на његове закључке и историјске изворе које је користио, са јасно изнетим критеријумима за поново превођење и приређивање његовог дела. Као и у случају свих других издања које приређује, Челиковић је истовремено дао и преглед свих најважнијих студија које су настале после издавања дела Ивана Јастребова, везане за предеоне целине, историјске догађаје, споменике и личности о којима је говорио.

Иван Степанович Јастребов је захваљујући свом дипломатском положају представника Руске царевине у Турској имао прилику да предузме низ значајних путовања, при чему му је његово широко образовање омогућавало темељно проучавање предела које је посетио. Знање турског, арапског и персијског језика, одлично познавање црквене историје и лична заинтересованост за судбину српског народа, били су одлучујући за дело које је створио. Јастребов је протумачио и објавио низ историјских извора са подручја Балкана, од којих су неки у међувремену нестали. Његова историјско-географска и антрополошко-етнолошка запажања такође су веома значајна, а данас представљају извор првог реда за историју Метоксије, Македоније и Албаније у другој половини XIX века. Књига „Стара Србија и Албанија” Ивана Јастребова подељена је на два дела. Први се односи на „Стару Србију” у коме он описује Ђаковачки и Призренски округ, потом Тетово и Гостивар, затим Дебарски и Скадарски округ. Други део књиге под називом „Албанија” односи се на Дукађин (средњовековни Пилот), Доњи Дукађин, Мализи и

Шикљу, Љумски округ, Дебарску Малесију, Мат, подручје Коре, Тиране и Драча, заправо данашњу северну и средњу Албанију. Посебно поглавље у овом делу књиге посвећено је хришћанству у Албанији.

Јастребовљев путопис је по много чему антропогеографског карактера, са смисленим студијама о менталитету становништва које је посетио, градској култури, урбанистичком наслеђу, споменицима, историјским и легендарним личностима. Његово дело је у сваком случају незаобилазно и за проучавање историје старих балканских градова.

Иако је Јастребов био дипломатски службеник Руског царства које је имало сопствене интересе на Балкану, при чему је он лично у свом политичком деловању много пута био на страни Срба, он ипак није био пристрасан истраживач. Јасно је разграничавао насилне акције Османског царства и албанског становништва од спонтаних процеса преображаја и асимилације српског становништва у друге народе (исламизација и албанизација). Није пропустио прилику да укаже и на све унутрашње слабости српског народа, као и негативан утицај фанариотских владика који су својим поступцима значајно допринели цивилизацијском заостајању Срба у Османском царству.

Многи закључци које је Јастребов доносио о античкој и средњовековној историји ових подручја данас су превазиђени и застарели. Међутим, његово дело је важно и за преглед развоја историографије и осталих друштвених наука, као и због одлучне борбе против фалсификата које је пропагирао Милош Милојевић.

Када се данас процењује дело Ивана Јастребова обавезно се морају истаћи његови описи цркава, манастира и споменика који су у међувремену нестали. Његови радови данас су важни и због анализа процеса денационализације Срба током XVIII и XIX века на просторима које је посетио. Јастребов понекад износи веома оштре ставове према становништву са којим је долазио у контакт, при чему није штедео ниједну етничку групацију. Такви ставови су једним делом и одјек оријенталистичког доживљаја Балкана.

Поновно издавање дела „Подаци за историју Српске цркве и народа” и „Старе Србије и Албаније” свакако је важан подухват, који је допуњен преводом са руског језика дела „Обичаји и песме Срба у Турској” Ивана Јастребова, такође у издању Службеног гласника и редакцији Борисава Челиковића, чиме се заокружује стваралаштво овог све до недавно ипак занемареног истраживача прошлости Балкана.

Милош ТИМОТИЈЕВИЋ

**Велика источна криза и српско питање,
ур. Срђан Рудић,
Историјски институт, Београд 2019, 152 стр.**

Велика источна криза (1875–1878) представљала је важан историјски догађај у XIX веку, међународног карактера, проистекао из опште слабости Османске империје, којим је поновно отворено балканско питање. Сам почетак конфликта везује се за избијање устанка локалног становништва у Херцеговини незадовољног турском влашћу 9. јула 1875. године, који се веома брзо проширио широм Балканског полуострва, претећи да изазове сукоб европских размера. *Невесинска пушка* која је покренула лавину незадовољстава балканских народа, представљала је кључан моменат на који је српско национално питање чекало нешто више од седам деценија. На устанке у Босни и Херцеговини надовезао се Априлски устанак локалног становништва у околини Пловдива, затим рат Србије и Црне Горе против Турске (1876–1877), па рат Русије против Турске (1877–1878), у коме су поред Србије и Црне Горе учествовали и Румунија и новоформиран бугарски одреди. Ови догађаји нису били усамљени, већ су немири захватили и Стару Србију, Македонију, Албанију и Грчку. Велика источна криза завршена је на Берлинском мировном конгресу одржаном од 13. јуна до 13. јула 1878. године, када је под окриљем великих сила ревидиран Санстефански мировни уговор, а крајњи исход је Србији донео међународно правно признање независности и одређено територијално проширење.

Зборник радова *Велика источна криза и српско питање* чине осам прилога, аутора из Србије, Црне Горе и Русије. Теме су веома разноврсне и не ограничавају се искључиво на период Велике источне кризе.

Академик Михаило Војводић је у раду *О неким аспектима последица кризе 1875–1878. на Србију* анализирао правац српске спољне политике после Берлинског конгреса, која је након аустроугарске окупације Босне и Херцеговине била усмерена на простор Старе Србије и Македоније, где су се њени интереси сударили са бугарским. То се одразило на заоштравање односа са Бугарима, које је подржавала Русија. Тек након Анексионе кризе Русија мења своју спољну политику, напушта модел Санстефанског мировног уговора и ради на зближавању Срба и Бугара, што је резултирало склапањем српско-бугарског савеза 1912. године.

У раду *Криза пре кризе – Србија и велике силе 1870–1875. године* Сузана Рајић је представила међународне односе уочи избијања Велике источне

кризе, од француско-пруског рата до избијања устанка у Херцеговини, и место Србије у њима. Српски намесници нису напуштали активно вођење националне политике, али за то нису добијали подршку Русије, која се, уз посредовање Немачке, окренула споразумевању са Аустроугарском око поделе интересних сфера на Балкану, што је касније резултирало тајним договором у Рајхштату и Будимпештанским конвенцијама.

Владислав Јакимович Гросул, научни сарадник Института за руску историју Руске академије наука, у раду *Руско друштво и источна криза 70-их година XIX века* изложио је како су се руски револуционари, либерали и конзервативци односили према догађајима током Велике источне кризе. По избијању *Невесињске пушке* устаницима су први у помоћ притекли руски револуционари, док су либерали и конзервативци чекали прво реакцију званичне Русије. Убрзо након тога и они су одреаговали, организујући акције прикупљања и слања различите врсте помоћи на Балканско полуострво. Руско друштво веома се заинтересовало за судбину словенске браће, нарочито након Априлског устанка и избијања српско-турског рата. Прилози су се активно прикупљали широм Русије, а кулминација тога било је слање добровољаца.

Биљана Вучетић је у раду *Одјек Источне кризе у јавности Сједињених Држава (1876–1878)*, на основу података из америчке штампе, представила степен заинтересованости и обавештености америчког друштва за догађаје на Балкану од Априлског устанка и доласка Јуџина Скајлера у Цариград до Берлинског мировног конгреса. Америчка влада и америчко јавно мњење, првенствено из економских разлога, били су добро обавештени о приликама у Европи, а информације којима су располагали добијали су од својих дипломатских представника у Европи и из британске штампе.

Жарко Лековић у раду *Стара Херцеговина од 1874. до 1878.* изложио је догађаје који су претходили избијању устанка у Херцеговини, доношење одлуке о подизању устанка 21. септембра 1874. године и покољ у Подгорици 19. октобра 1874. године, те на основу релевантне архивске грађе и штампе представио најважније токове Херцеговачког устанка у периоду од самог избијања па све до потписивања Берлинског мировног уговора.

Јелена Петровна Кудрјавцева из Института за руску историју Руске академије наука у раду *Гроф Игњатијев и закључивање Санстефанског уговора* представила је улогу руског посланика у Цариграду грофа Николаја Павловича Игњатијева у руској спољној политици током Велике источне кризе. Гроф Игњатијев као представник ратоборније

струје залагао се за подршку националним покретима балканских народа, па чак веровао у стварање словенске федерације. Након што је руско-турски рат завршен миром у Једрену, уследило је потписивање Санстефанског мировног уговора, чији је творац био управо Игњатијев. Санстефански мировни уговор који је подразумевао стварање Велике Бугарске ревидиран је у Берлину, а прихватање услова Берлинског мировног уговора од стране Русије представљено је у руској штампи као издаја руских интереса и интереса Словенства уопште.

Јована Шаљић је у раду *Решавање статуса муслимана у Кнежевини Србији уочи и након Велике источне кризе* дала преглед односа српске власти према малобројној муслиманској заједници у Кнежевини Србији. Тај однос био је одређен Берлинским мировним уговором, којим се Србија обавезала на гарантовање положаја и заштиту верске мањине, али и њеним националним и културно-просветним интересима на простору Косовског вилајета и Босне и Херцеговине. Стога, после 1878. године, поред џамија које су постојале на шест локација, отворене су и три специјалне основне школе за школовање муслиманске деце. Истовремено, српска влада је помагала и исељавање муслимана, у чему су им сами муслимани помагали, не желећи даље да остану у *неверничкој Србији*.

Александар Растовић је у раду *Савремена тумачења Велике источне кризе и Берлинског конгреса у англосаксонској историографији* анализирао резултате домаће и стране историографије о Великој источној кризи и Берлинском мировном конгресу, и упозорио на тенденциозно и погрешно писање аутора англосаксонске историографије, попут Ноела Малкома, Роберта Дуње, Џастина Макартија, Миранде Викерс, Тима Цуде, Марка Мазовера, Дениса Хапчика и других.

Зборник радова *Велика источна криза и српско питање* представља значајан научни допринос истраживању националне историје у доба Велике источне кризе (1875–1878) и историји међународних односа уопште. Сви радови писани су на српском језику, а опремљени су апстрактном, кључним речима и резимеом на енглеском језику.

Јована БЛАЖИЋ ПЕЛИЋ

Михаило Војводић, *Србија и Турска 1878–1914. Политички односи, „Филип Вишњић“, Београд 2019, 307 стр.*

Студијом *Србија и Турска : 1878–1914. : Политички односи* академик Михаило Војводић наставља свој предани рад на проучавању националне историје с краја XIX и на почетку XX века, као и спољне политике Србије и њеног односа према великим силама и суседним државама. Његову пажњу овом приликом заокупили су политички односи између Србије и Турске у периоду од Берлинског конгреса до догађаја уочи Првог светског рата, у чијем центру се налазила Стара Србија.

Садржај књиге аутор доноси на 307 страна и дели у пет поглавља, којима претходе *Предговор* (9–10) и *Увод* (11–17): *Стара Србија у центру односа између Србије и Турске* (19–77), *Заинтересованост Србије да у сопственом туркофилству види гаранције за успех своје политике према Турској* (78–130), *Међународна активност за реформисање система управе на турској европској територији у жижи односа између Србије и Турске* (131–182), *Србија према младотурском покрету и политичким превирањима у Турској* (183–248) и *Србија и Турска у оружаном балканском сукобу и у послератном процесу измирења* (249–305). Свако поглавље садржи више потпоглавља. На крају је дата и *Белешка о аутору* (306–307).

Дајући у *Уводу* кратак преглед дешавања на међународној сцени, као и у Турској, која су довела до разбуктавања ослободилачких тежњи српског народа и, после његовог вековног ропства, до стварања независне српске државе, аутор нас уводи у догађаје везане за Берлински конгрес, чије су одлуке одредиле међународни положај Србије, а у складу са њима и обавезе и активности Србије на спољном, али и на унутрашњем плану.

Првим поглављем обухваћен је период од Берлинског конгреса до догађаја уочи блискоисточне кризе. Професор Војводић истиче да је успех Србије на Берлинском конгресу био „помућен одлуком да Аустро-Угарска окупира Босну и Херцеговину“, према којој су „били окренути најважнији планови дотадашње спољне политике земље“. Та одлука, као и Тајна конвенција са Аустроугарском, којом се Србија обавезала да неће вршити никакав национални утицај у Босни и Херцеговини, преусмерили су спољнополитичку активност и планове Србије ка Старој Србији и Македонији. Иако је српски национални рад у овим крајевима постојао и пре Берлинског конгреса, тек од њега он постаје систематичан и плански. Професор Војводић наводи да су се на заштити српског народа и омогућавању његовог опстанка на овим просторима практично исцрпљивали сви дипломатски контакти званичне Србије.

У оквиру овог поглавља разматрају се најбитнија питања која је требало да Србија реши са Турском – питање граница, трговинског уговора, успостављања железничке везе и, нарочито, питање конзуларне конвенције. Значај конвенције професор Војводић објашњава чињеницом да је Србија желела да уз дозволу турских власти легално ради међу Србима у Турској – да оснива школе и цркве, шаље учитеље и свештенике, отвара књижаре, покреће листове, помаже да се поставе српске владике и то све под будним оком српских конзула. У вези с овим питањем, али и другим битним националним питањима, наглашава значај Стојана Новаковића и важност његовог постављења за посланика у Цариграду 1886. године.

Посебну пажњу професор Војводић посвећује најосетљивијем и најзначајнијем питању спољне политике Србије према Турској – заштити српског народа од сваковрсног насиља Албанаца, турских власти, фанда, мухацира. У оквиру овог проблема прати се и настајање, деловање и укидање Призренске лиге, као и рад бугарских егзархиста и настојање српске владе да се прошири свест код српског народа у Турској о сопственој етничкој и националној припадности. Аутор наглашава, да, поред свих напора, мирољубива, туркофилска политика српске владе није давала очекиване резултате када је у питању заштита српског народа од насиља.

У овом поглављу нашле су место и теме о стању и дешавањима у самој Србији, као што су промене у влади, које су доводиле до промена у вођењу спољне политике, рад на реорганизацији земље како би она могла да одговори новим задацима и слично.

Друго поглавље почиње догађајима везаним за блискоисточну кризу, као и за судбину Далеког истока и заоштравања међународних односа тим поводом. Званични Београд је настојао да ове догађаје искористи за испуњење неких од својих захтева. Професор Војводић истиче најважније задатке којима је Владан Ђорђевић намеравао да се бави као посланик у Цариграду – ратификација Српско-турске конзуларне конвенције, отварање српских школа у европској Турској, постављање Срба за митрополите у Скопљу и Призрену, царински савез између Турске и Србије и, нарочито оно о чему су Турци упорно избегавали да говоре – признавање српске народности у Турској. Предмет анализе овде су и значајни догађаји средином 1895, када су се готово истовремено десиле промене у врху власти у Турској, у којој је на место великог везира дошао Саид-паша, и у Србији, у којој је састав нове владе поверен Стојану Новаковићу. Професор Војводић наводи да су у Новаковићевом програму најважнији спољнополитички планови били да решава владичанско и

конзуларно питање и оба су успешно решена – на митрополитска места дошли су Срби, Дионисије у Призрену и Фирмилијан у Скопљу, а окончан је и дуг процес ратификације конзуларне конвенције. Значајна пажња поклања се погоршању положаја српског народа у европској Турској и константним насиљима над Србима, као и притиску који су српска влада и Стојан Новаковић вршили да се у Турској оснује комисија која би испитала злочине. Своје место у овом поглављу нашли су и догађаји у вези са Плавом књигом и Колашинском афером, као и информације о тајном дотурању оружја српском народу у европској Турској. Пажња се посвећује и економским питањима, пограничном промету, који је имао и политичку позадину, Тимочкој железници итд. Сагледава се и утицај међународних односа и догађања, као што су Критска криза и Грчко-турски рат, на питања која се тичу Србије и српског народа у европској Турској.

Трећим поглављем обухваћени су нереди које су изазивали Албанци у овом делу Турске током 1902. године, акције бугарских комита у Македонији, захтеви српске владе за спровођењем реформи због неподношљивог стања Срба у Косовском вилајету, као и реформски план Аустроугарске и Русије, али и антиреформски покрет Албанаца. Свестрано је сагледана криза у којој се нашла Србија 1902. године, потези које је вукао краљ тим поводом и реакције на њих у српској јавности. Посебан одељак посвећен је династичкој промени у Србији и Мајском преврату, који је, како се наводи, означио крај једног периода у спољној политици Србије, периода лутања између Русије и Аустроугарске, и довео до окретања ка Русији и њеним савезницима, до успостављања чвршћих односа Србије са балканским државама и био почетак вођења одлучније националне политике и појачане активности у Цариграду, која, нажалост, по речима аутора, није дала никакве резултате. У оквиру овог поглавља анализирани су бројни догађаји и односи у унутрашњости земље, у Старој Србији и Македонији и на међународној сцени, све до 1907. године.

Период од 1907. до 1911. обележен је Младотурском револуцијом, анексијом Босне и Херцеговине и њоме изазваним догађајима на међународној сцени. То су теме које се разматрају у оквиру четвртог поглавља. Посебно место и овде заузима опис стања у Старој Србији и Македонији у наведеном периоду, као и настојања српске владе да се побољша положај тамошњих Срба, али и критике изнете у српској Народној скупштини на рачун политике српске владе и стања у европској Турској. Аутор скреће пажњу на то да су неки политичари указивали на претераност у погледу мирољубиве политике. Било је и сагласности, и

то, по речима професора Војводића, највише у вези са потребом успостављања добрих односа са балканским народима. Поглавље се заокружује изношењем догађаја у вези са посетом султана Старој Србији јуна 1911, која, по ауторовим речима, није имала позитивних резултата и претила је да створи још већи јаз између хришћана и муслимана.

Пето поглавље почиње анализом догађаја уочи балканских ратова – указује се на помирљиво држање турских власти како би се ублажила „кретања међу Албанцима“, на догађаје који су водили у турско-италијански сукоб, на српско-бугарске преговоре о савезу, на предлоге појединих српских дипломата за такве споразуме са Турском, на парламентарну кризу у Турској, албански оружани покрет 1912, који је представљао претњу за стварање покрета ширих размера против турских власти у Косовском вилајету. Аутор истиче да је на Косову и Метохији владала анархија, да су албански главари преузели власт, да су се српско-турски односи константно погоршавали, да су у Србији одржавани антитурски протести, а да је међу политичарима и угледним личностима у Србији, али и у другим балканским земљама, преовлађавала идеја о балканском савезу, као путу да се оконча криза у европској Турској. Рат је постао изванредан. Почео је октобра 1912. и био је, по речима аутора, једино неупотребљено средство да се реши проблем српског народа у Турској. У овом, последњем, поглављу представљене су и мировна конференција зараћених страна, као и конференције амбасадора великих сила у Лондону и, најзад, српско-турски преговори о обнављању дипломатских односа, као и о остваривању разних видова сарадње. Професор Војводић, на крају, говори о догађајима који су уследили и нагостили Први светски рат, о незваничним изјавама да ће Турска остати неутрална, али и о општој мобилизацији коју је Турска, ипак, наредила.

Ауторово свестрано сагледавање континуираног односа двеју држава, нарочито посматраног кроз призму положаја српског народа у Старој Србији и у Македонији, омогућило је његово вишедеценијско проучавање српске дипломатске грађе, која је, за период 1903–1914, сабрана и објављена у 42 књиге. Значајан допринос овом прегалачком раду дао је и професор Војводић, сакупивши грађу и приредивши документа за 11 књига. Важан извор за рад на овој монографији представљали су и, у Истанбулу објављени, турски дипломатски документи који се тичу односа Турске према делу њених европских територија у проучаваном периоду. Ова грађа је, по речима аутора, показала да је „положај српског народа на турској европској територији практично испуњавао политичке односе између Србије и Турске после 1878. године“, што је аутор и приказао кроз садржај књиге.

Посебна вредност ове студије јесте и то што је на релативно малом простору, на начин приступачан и читљив и ширем кругу читалаца, описан и свеобухватно анализиран изразито турбулентан период српске националне историје, посматран у широком контексту сложених међународних односа, интереса великих сила и суседних балканских држава, за шта је било потребно велико знање, искуство и моћ синтезе. Одсуство детаљнијег навођења извора и литературе указује на то да је књига намењена првенствено широј културној јавности и читалачкој публици уопште, што је, нарочито у овим временима, веома значајно и потребно, посебно из пера овако компетентног аутора.

Милун СТИЈОВИЋ

***Посланство Краљевине Србије у Паризу. Том I, 1879–1885;
Том II, 1886–1893,
приредили Мирослав Перишић, Светозар Рајак и Дејан Ристић,
Архив Србије, Београд 2019, 582; 506 стр.***

Едицији „Историја српске дипломатије. Документа“, Архив Србије је у 2019. години придодео и осму књигу (за сада је објављено два тома) из фонда Посланство Краљевине Србије у Паризу (1879–1918).

Поред предговора на српском и француском, први том књиге садржи документа из периода од јануара 1880. до децембра 1885. године, кратак опис сваког документа на француском језику, илустрације и именски регистар. Други том обухвата документа од почетка јануара 1886. до средине децембра 1893. године, кратак опис сваког документа на француском језику, илустрације и именски регистар.

Српско кнежевско, а потом краљевско посланство са седиштем у Паризу, отпочело је са радом почетком 1880. године. За првог српског изванредног и опуномоћеног представника у граду светлости именован је, сасвим природно, некадашњи први српски питамац на студијама у иностранству, врсни познавалац француског језика и доказани државник и дипломата Јован Мариновић. Он је, у почетку, обављао и дужност сталног представника Кнежевине Србије у Лондону. Најстарији сачувани документ из дипломатског представништва у Паризу је Мариновићев извештај тадашњем министру иностраних дела Јовану Ристићу од 31.

јануара/12. фебруара 1880. године у вези са предајом акредитива председнику француске владе Шарлу де Фресинеу. Почетни кораци првог српског дипломатског представника у француској престоници имали су као основни циљ детаљније и непосредније упознавање са стратешким ставовима ове велике западне силе према Балкану, а посебно према младој српској држави. У својим сталним контактима са представницима политичке и интелектуалне елите и члановима дипломатског кора, Мариновић је истовремено покушавао да придобије наклоност за своју земљу. Главни напори српске спољне политике били су усмерени у правцу заокруживања државне независности стечене на Берлинском конгресу 1878. године.

Током првих година по оснивању посланства Кнежевине у Паризу, посебно важне теме у француско-српским односима биле су испуњење међународне обавезе званичног Београда да изгради железничку линију Београд–Ниш–Врање и пуноправно учешће Србије у раду наступајуће Дунавске конференције. Одржавајући блиске контакте са представницима француских политичких и интелектуалних кругова и члановима делегација великих сила у француској престоници, Јован Мариновић је, с тим у вези, развио живу дипломатску активност. У циљу испуњења одредби Берлинског конгреса, српски посланик је радио на јачању државних капацитета Кнежевине и њеног међународног угледа. Истовремено, он је марљиво прикупљао обавештења о реакцијама званичног Париза на догађаје на Балканском полуострву и у Србији. Иако је био на дужности у Француској, Мариновић је узео учешћа у преговорима око постизања Трговинског споразума између Кнежевине и Аустроугарске (закључен 1881, ратификован 1882. године) и настојао да пуномоћници европских сила акредитовани у Београду што пре добију статус опуномоћених министара. Ово се пре свега односило на француске дипломатске представнике.

Још током 1880. године у списима српског посланства у Паризу спомиње се тема уздизања Кнежевине Србије у ранг краљевине. Настојања посланика Мариновића била су усмерена на придобијање наклоности француских званичника за ову идеју кнеза Милана. Поједини високи представници Француске и других европских сила у граду светлости скретали су пажњу да не постоје ни историјски нити било који други услови да Србија буде проглашена за краљевину. На крају, сматрајући да је овај чин био мотивисан унутрашњополитичким потребама, званични Париз је поздравио одлуку владе у Београду.

На простору где се укрштају интереси великих сила – Аустроугарске, Османског царства и Русије, Србија Милана и Александра Обреновића

покушавала је да учврсти своју међународну позицију и ојача своје државне, политичке и привредне капацитете. Уз бројне унутрашње тешкоће и спољнополитичке изазове Кнежевина, а потом Краљевина, тежила је убрзаној европеизацији и модернизацији. У овим околностима, било је од не мале важности што је Османско царство, као некадашњи сизерен Кнежевине, напустивши највећи део својих европских области, и даље за значајне спољнополитичке, геостратешке и економске партнере имало западне силе, Француску и Велику Британију. Због етничке, верске и културне разноликости Балкана које су најчешћи узрок оружаних сукоба, званични Париз је сматрао да се ово трусно подручје може држати под контролом само онемогућавањем акционе политике балканских народа чија би последица били нови ратови. Француски и британски државници онога доба на сличан начин су сагледавали прилике на Балканском полуострву. Њихов став је био да су територијалне промене у Османском царству, настале као последица ратова, користиле пре свега Русији и Аустроугарској, а биле штетне по Цариград и интересе и независност народа чије су државе створене на развалинама Турске. Неслога између ових народа довешће неизбежно до интервенције великих сила, а коначна одлука о статусу спорних области биће донета у корист тих сила а не у интересу балканских народа. Стога је за Порту најмање штетно, а за заинтересоване народе најкорисније било да се о подели територија међусобно споразумеју на основу начела народности.

Забуну и узнемиреност у Паризу додатно су уносиле размирице између чланова династије Обреновића, краљева Милана и Александра и краљице Наталије. Разводом краља и краљице 1888. године дугогодишњи лоши односи у владарској породици приближили су се свом врхунцу. Криза која је овим догађајем изазвана у самој Краљевини одјекнула је и у високим политичким круговима и штампи водећих европских држава. Наставак те кризе било је прогонство краљице Наталије из Србије три године касније. Овај буран догађај који је потресао јавност у Краљевини, заинтригирао је и публику у Француској. Опредељење краља Александра, Министарског савета и Народне скупштине да донесу акт којим је краљица протерана из земље, изазвао је узнемирење дела српске и неразумеване од стране дела европске јавности. Интересовање француског јавног мњења нарочито је привукла Наталијина одлука да јавно изрази незадовољство исходом свога брака са краљем Миланом Обреновићем. Непријатна дешавања на српском двору праћена су у Паризу посредством опширних текстова у водећим дневним листовима и магацинима.

Одлука краља Милана да због нерешених територијалних питања уђе у оружани сукоб са суседном Бугарском 1885. године изазвала је критике француске владе. Недовољно упозната са супротстављеним интересима две балканске државе, Француска је заузела резервисан став. Она је била спремна да учествује у раду међународне конференције и помогне да сукоб буде што пре решен, али је одлуку препуштала заинтересованим силама Русији, Аустроугарској и Немачкој. Рат две јужнословенске државе завршио се не само потпуним војним поразом Србије већ и опадањем њеног међународног угледа. Нажалост, услед каснијих бројних политичких криза и нестабилности у земљи, што је кулминирало убиством брачног пара Обреновић 1903. године, међународне позиције Краљевине су додатно ослабиле.

После краткотрајне паузе и стабилизације политичких прилика у Србији почетком деведесетих, догађаји у Београду су поново доспели у фокус француске дипломатије са захуктавањем политичке и друштвене кризе у другој половини деведесетих година и почетком 19. века. Због недовољног разумевања за бурна политичка и династичка дешавања у Београду, званични Париз је заузео уздржан став. Учесталост и карактер тих догађаја, као и недовољна спремност Александра Обреновића и припадника српске политичке класе да у својој земљи учврсте демократски поредак створили су код француских државника утисак о недовољно стабилној и непоузданој балканској краљевини. С друге стране, склапање француско-руског савеза 1894. године, допринело је повећању економских интересовања Француске на Балкану, уз све осетније присуство француских пословних људи у Србији. На основу грађе посланства Краљевине Србије у Паризу, може се извести закључак да су, за разлику од истакнутих француских интелектуалаца који су гајили отворене симпатије према нашој земљи, припадници тамошње политичке елите били према њој знатно уздржанији и опрезнији.

Урош ТАТИЋ

Љиљана Чолић,
„Цариградски гласник“ – светилник српства у вековној тами,
Завод за уџбенике, Београд 2018, 443 стр.

„Како писати путопис ходећи кроз часопис? Сваки путописац бирао би друге стазе – јединственог пута нема“, записала је у *Речи на крају* Љиљана

Чолић, ауторка драгоцене монографије посвећене часопису *Цариградски гласник*, својеврсном „органу отоманских Срба“, тј. Срба који су крајем 19. и почетком 20. века живели у границама Османске империје. Ова капитална књига доноси брижљиво прикупљен, зналачки и с љубављу одабран, надасве акрибично обрађен материјал који је из недеље у недељу пунио ступце *Гласника*, ширећи међу Србима просвећеност и културу, негујући српске духовне вредности и националне идеале. Љиљана Чолић је пред собом имала веома изазован, готово несавладив задатак – да од више од педесет хиљада написа на обиље тема одабере оне који су аутентичан „светилник српства“, који на најбољи начин сведоче о кризи за свеукупно стање српског народа и које ваља и данас читати.

Неки чланци објављени у *Цариградском гласнику* делом су коришћени у науци, у радовима Петра Митропана, Владимира Бована, Драгане Стојановић Новичић, Владана Виријевића. Ипак, монографија Љиљане Чолић први је свеобухватни преглед овог богатог новинског и књижевног корпуса који је и даље у многим аспектима изазован, занимљив и актуалан.

Цариградски гласник био је приватни недељник који је излазио у Истанбулу од 1895. до 1909. године. Његови власници били су Никодим Савић (1895–1897, од броја 1 до бр. 15), Коста Групчевић (од броја 15 1897. до броја 33 1909) и Темко Поповић (од броја 33 1909. године). За четрнаест година излажења променило се више уредника, међу којима су поменути Никодим Савић, Коста Групчевић и Темко Поповић, али и Сава Аврамовић, Светолик Јакшић, Стојан Капетановић и други, с тим што су основна концепција листа и његова мисија остајале непромењене – а то је очување и развој српске духовности, просвете и остваривање националних циљева српског народа у целини. Покретање оваквог листа и његова уредничка политика надахнути су идејама Стојана Новаковића, српског посланика у Цариграду, који се залагао, како наводи Чолић, за „легалне методе просветне и културне политике“. У *Цариградском гласнику* доношени су прилози великог броја сарадника, али су преношени и чланци из стране штампе. Од самога почетка Краљевина Србија је помагала дистрибуцију и обавезивала све који примају државне припадности на претплату, будући да није била у прилици да на друге начине, пре свега финансијски, помогне *Цариградски гласник*.

Овај лист излазио је у доба владавине султана Абдулхамида II (1876–1909), у време султанског деспотизма и цензуре. „Ми благодаримо поштованоме цензору нашег листа, господину Али Фехми ефендији који наш лист већ десет година савесно и пажљиво цензурише“, написало је уредништво поводом десетогодишњице излажења *Цариградског гласника*.

То речито говори о приликама које нису биле наклоњене критици или позивима на промену поретка или ослобођење делова српског народа који се још налазио под турском влашћу. Стога је концепција листа била таква да се о политици писало онолико колико је то било од „насушне потребе“ за читаоце, при чему се водило рачуна о тренутно добрим политичким односима између државе Србије као матице и Османског царства као легитимне „отаџбине“, како се то неретко у листу среће.

Монографија је подељена на четири велика поглавља – *О листу, Духовност, Просвета и Национална политика*, у оквиру којих су издвојене посебне теме. У првом поглављу приказана је уређивачка политика и осветљене личности Никодима Савића и Косте Групчевића благодарећи чијем ентузијазму је *Цариградски гласник* континуирано излазио. Поглавље *Духовност* доноси преглед и анализу написа посвећених православној вери, светковинама, српским црквама и манастирима, свештенству и монаштву. На страницама листа објављено је између осталог обиље извештаја о савинданским светковинама које су биле „жива манифестација“ егзистенције српског народа у османској држави. Осим тога, „Цариградски гласник“ је на себе преузео улогу и вероучитеља и проповедника и духовника“, пише Љиљана Чолић, те је простор уступао бројним теолозима и духовницима који су писали о различитим питањима религије.

Просвета је била стална тема *Цариградског гласника* будући да је читава мисија листа била усмерена ка просвећивању српског народа. Ауторка истиче да „дивљење изазива не само продубљеност промишљања просветних потреба и прилика, што говори о јасној свести о посебном националном значају образовања, већ и дубока свест о потреби обједињености српског духовног и образовног простора“. Осим тога, готово сви одабрани текстови одишу искреном тежњом да српски народ уђе у ред народа развијене културе и свешћу да је култура оно што га чини великим. О квалитету *Цариградског гласника* и утемељености уређивачке политике сведочи и серијал *Грађа за историју српских школа у Отоманској царевини* која нуди прегршт података и сазнања чувајући успомену на многе просветитеље и учитеље српског народа, попут учитељице из Пећи Катарине Симић. Будући да је „једна од значајних одлика Цариградског гласника“ континуитет праћења проблематике“, како примећује ауторка, српским школама на територији Османског царства поклањала се и више него дужна пажња. Читалац ће наићи на написе о Српској гимназији у Солуну, Призренској Богословско-учитељској школи, статистичке податке о броју ученика и ученица и другом.

Пишући о учитељима, анонимни аутор *Цариградског гласника* истиче њихову важност као „вртлара у врту у коме треба оплемењивати најлепше и најнежније цвеће“, којима просвећени народи поклањају заслужену пажњу и материјално их обезбеђују. И ову проблематику Љиљана Чолић илуструје занимљивим и надахнутим написима аутора листа. Нашој пажњи није промакла сасвим јасно исказана свест уредништва листа о потреби прилагођавања наставних садржаја реалним друштвеним потребама. С тим у вези, истиче се нужност учења турског језика, а трезвени и рационални разлози наведени у чланку о том питању из 1902. године важе и данас: „Ми треба овај језик да изучавамо у потпуности и с чисто научних интереса. Турска повесничка и земљописна књижевност од великог је интереса за српску земљописну и повесничку књижевност. Срамота је, ради тих потреба, да ми који смо веза између истока и запада, за научне потребе наше тражимо помоћ за ствари из турске књижевности са запада, из књижевности које немају никакве тешње везе са турском књижевности. Напротив, западњаци треба да се за такве ствари захтевима обраћају српској књижевности, а то ће бити само онда када наши млади људи буду сасвим озбиљно изучавали турски језик.“

Ауторка је највише простора посветила чланцима о националној политици, који су ионако били најзаступљенији у листу. С правом је уочила да је „Цариградски гласник неговао свесрпски приступ без и најмање примесе регионализма“, што је, рекли бисмо, његов највећи квалитет. У оквиру тог поглавља посебно су издвојени текстови о Србији и Црној Гори, спољној политици Србије, Србији и Турској, анексији Босне и Херцеговине, Србима у Хрватској, Славонији, Војводини и Далмацији. На крају је дат осврт на дипломатску мисију Стојана Новаковића у Цариграду, који је уједно и идејни покретач и политички покровитељ *Цариградског гласника*. Ако би се могао извести најмањи заједнички садржалац ових написа објављених у *Цариградском гласнику*, онда би то била одмереност у приступу, труд да се реално сагледају политичке и друштвене прилике и да се ничим не помути политичка позиција Србије и Црне Горе као независних држава. Осим тога, лист је доносио портрете знаменитих Срба – од Св. Саве, преко Петра Петровића Његоша до Симе Андрејевића Игуманова, Михајла Пупина и Николе Тесле, али и Српкиња на прелому векова, попут знамените Савке Суботић. На тај начин *Цариградски гласник* је био не само гласило Срба у Османској царевини и тумач њихових тежњи и потреба, већ својеврсно огледало српског националног бића. Као што се залагао за учење турског језика из „научног интереса“, тако се лист супротставио покушајима

младотурских власти да се уведе „једнообразна настава“, тј. настава на турском језику, што су немуслиманске заједнице протумачиле као „потурчивање немуслимана“. И то је пример одмерености и здравих светоназора на којима је почивао *Цариградски гласник*.

Пишући ову монографију, Љиљана Чолић се определила за наративни приступ, дозвољавајући написима из *Гласника* да сами посведоче о „дугогодишњој националној бризи“, при чему је своје коментаре и анализе поткрепљивала резултатима историографије онде где је за тим осећала потребу, иако, како је сама нагласила, „трагање за историјском истином“ није био њен примарни циљ, већ жеља да овај садржајем и значењем богат материјал буде извор „о посебној категорији српске националне елите која је на прелому XIX и XX века будно и пожртвовано бринула о своме роду на свим континентима света, заборављајући често своју сопствену поданичку муку.“

Захваљујући монографији *Цариградски гласник – светилник српства у вековној тами* Љиљане Чолић, истраживачи и читаоци имају прилику да се увере у високе моралне и интелектуалне вредности које је овај лист гајио, у лепоту и однегованост српског језика којим су прилози у њему писани, у пожртвованост и самопрегор једне генерације Срба која је на страницама ових новина указивала на националне циљеве и за њих се предано борила.

Као што су често анонимни аутори овог гласила с нескривеном љубављу писали о потребама, невољама, радостима, надањима, великанима свога рода, тако је и Љиљана Чолић, вођена истом таквом љубављу према свом народу, његовој вери и култури, створила дело на трагу најлепше српске прозне традиције.

Мирјана МАРИНКОВИЋ

Весна Зарковић,
Косово и Метохија у политици великих сила 1896–1908,
Институт за српску културу, Лепосавић 2019, 398 стр.

Монографија *Косово и Метохија у политици великих сила 1896–1908*. Весне Зарковић представља донекле измењен текст докторске дисертације одбрањене 2014. године на одељењу за историју Филозофског

факултета у Бањалуци. Ауторка је исцрпно представила однос кључних европских сила према проблематици Косова и Метохије с краја 19. и почетка 20. века, прецизније, од избијања Критске кризе и рата 1896–1897. године, закључно са Младотурском револуцијом и Анексионом кризом 1908. године. Разматрање косовско-метохијске проблематике започето је Берлинским конгресом 1878. и формирањем Призренске лиге чије су вође и актери желели да албанско питање интернационализују на самом Конгресу, што им није пошло за руком. Међутим, дух и идеологија Лиге чији је циљ био стварање јединственог албанског национално-територијалног корпуса који би се састојао из Битољског, Косовског, Скадарског и Јањинског вилајета, односно настанак тзв. Велике Албаније, висе као Дамоклов мач већ више од сто четрдесет година. Подсетимо, Албанска лига се заснивала на два идејна постулата: панилиризму и панисламизму. Лига као инструмент у реализацији албанског националног програма није била аутохтоног карактера већ се налазила у служби остваривања интереса Османског царства, односно очувања њеног интегритета и власти на Балкану, али је била и важан елемент у реализацији стратешких циљева великих европских сила, пре свега Аустроугарске и Велике Британије на Балкану. Лига је, како је академик Димитрије Богдановић луцидно приметио, представљала један од облика манипулације Албанаца у вођењу балканске политике великих сила у предвечерје Берлинског конгреса.

Колегиница Зарковић је на страницама своје књиге изнела занимљиву тезу да су сукоби народа који су живели на простору Косова и Метохије били мање бурни од расправа и спорења оних великих европских сила које су одувек биле заинтересоване за то турско подручје, при чему су их увек водили сопствени, лични интереси и територијалне аспирације. Наравно, интереси европских сила за Косово и Метохију нису били истоветни, при чему су највећу заинтересованост показали Аустроугарска и Русија, али и Италија и Велика Британија.

У књизи је дат користан преглед прилика на Косову и Метохији, односно Косовском вилајету од Берлинског конгреса до Анексионе кризе, и истакнут тежак положај тамошњег српског становништва, при чему је с правом уочено да је основни проблем Османског царства тога времена било нерешено национално питање, што је генерисало поред критског још и јерменско и македонско питање.

Стање у Косовском вилајету и уопште у Старој Србији постало је несносно по Србе након завршетка грчко-турског рата 1897. године, и све више је попримало размере свеопште анархије. Тако је, на пример, у

првој половини 1898. године српски конзул у Приштини Тодор Станковић забележио чак четиристо примера насиља Албанаца над Србима, а Стојан Новаковић, у то време посланик Србије у Цариграду, у својој дипломатској ноти поименично навео деведесет један случај насиља према српском становништву. Само током марта 1899. године из долине Ибра на просторе Краљевине Србије пребегло је око двеста лица, док је по подацима српске владе од формирања вилајета до 1899. године у Србију избегло чак шездесет хиљада људи.

Стање српског становништва на простору Косовског вилајета и Старе Србије се и почетком 20. века све више погоршавало. Злочини су вршени у Гњиланској и Приштинској нахији, Вучитрну, док је најтеже било Србима у Пећкој нахији. Срби у Призрену нису смели да излазе из својих кућа у град. Старом Србијом се раширило безвлашће. Ситуација се привремено смирила у касну јесен 1900, али се нови талас насиља наставио и током 1901. године. Један од најтежих инцидената Албанаца над Србима десио се на подручју Ибарског Колашина у такозваној Колашинској афери, то јест великом погрому Срба. Колашинска афера је по тврђењу Јована Јовановића Пижона, шефа конзуларног одељења МИД-а, које је изнео у Извештају о односу Србије према реформској акцији у Косовском вилајету 1904. године за последицу имала миграцију српског становништва великих размера са тих простора. Ипак, треба напоменути да је један од резултата Колашинске афере био и отварање руског конзулата у Митровици, преко кога је требало осматрати однос Аустроугарске према албанском националном покрету и штитити Србе у том крају.

Што се тиче положаја Срба у Косовском вилајету, за њих је нарочито погубна била 1906. година. У контексту албанских злочина на тим просторима, занимљив је податак који је Едвард Греј изнео на седници Доњег дома британског парламента 24. октобра 1906, према коме је током девет месеци те године на територији Косовског вилајета забележено сто осамдесет осам случајева насилне смрти. Такође, изузетно је била тешка и 1907. година. Милан Ракић, српски вицеонзул у Приштини, марта те године послао је списак са именима осамнаест Срба које су убили Албанци у Косовском вилајету од почетка јула до краја децембра 1906. Ништа лакше за српско становништво Косовског вилајета, али и Старе Србије у целини, нису биле ни 1908. и 1909. година.

Књига садржи шест глава (Стара Србија крајем XIX века; Косово и Метохија у обновљеној источној кризи крајем XIX века и велике силе; Критско пројектовање реформи 1902–1903. године; Реформна активност

великих сила 1903–1905. године и арбанашки немири; Антиреформни покрет у појачаној активности великих сила), и закључак.

Четврта глава ове монографије у којој ауторка разматра турски отпор извршењу реформи у европским деловима Османског царства које су предлагале велике силе у периоду између 1905. и 1908. представља по нашем мишљењу њен кључни део. Турски отпор реформама трајао је све до избијања Младотурске револуције која је побудила лажну наду хришћанским поданицима царства да ће нове власти учинити било шта како би се њихов тежак положај поправио. Овде завређује пажњу и закључак колегинице Зарковић да су Критска криза и рат оставили тешке последице по тамошње српско становништво јер се сав бес Албанаца који су учествовали у Критском рату на страни Турака искалио на Србима са Косова и Метохије, што је кулминирало 1898. и 1899. године. Уједно, Албанци су постали и ударна песница антиреформског покрета у Османском царству. Према колегиници Зарковић највећи уплив од стране великих сила на догађања на Косову и Метохији су имале Аустроугарска и Русија, а циљ великих сила да изврше реформе у царству је пропао јер је свака од њих имала своје посебне интересе и претензије, при чему национално питање није решено већ се након тога додатно искомпликовало.

У методолошком смислу ауторка се придржавала хронолошко-тематског принципа, при чему је значајан податак о консултовању великог броја необјављених извора из Архива Србије (Политичко и Политичко-просветно одељење МИД-а, фонд Владана Ђорђевића), и Архива Југославије (фонд Јована Јовановића Пижона), двадесет седам објављених извора, као и сто двадесет библиографских јединица литературе. Књига је писана занимљивим језиком и завређује пажњу како стручне јавности тако и најшире читалачке публике.

Александар РАСТОВИЋ

**Урош Шешум,
Српска четничка акција (1897–1908),
Матица српска, Нови Сад 2019, 416 стр.**

Монографија *Српска четничка акција (1897–1908)* посвећена је настанку српске четничке организације на простору Старе Србије крајем

19. и почетком 20. века. Феномен четништва једно је од чешће истраживаних питања у домаћој историографији. Шире посматрано, реч је о радикализацији политичких борби на простору јужног Балкана, као и о феномену асиметричног, специјалног рата, као новом облику отпора древној Турској царевини. Монографија тумачи читав низ сложених питања везаних за настанак српског четничког покрета, његових носилаца и организатора.

Централна тема монографије је паралелан, готово истовремен развој два процеса, кључна за даљи развој српске четничке акције. Најпре, појава одлучних и довитљивих појединаца унутар самог врха четничког покрета, људи са терена, способних да своју енергију ставе у службу самог покрета. Многи од њих касније су постали прослављене четничке војводе, попут Ђорђа Скопљанчета, Јована Довезенског, Саватија Милошевића и многих других, мање познатих личности. Њихов рад на стварању језгара просрпски настројених енклава и територија биће од нарочитог значаја за развој самог покрета. Истовремено, јавља се читава генерација делатника, чиновника и дипломата, попут Михаила Ристића, Богдана Раденковића, Светислава Симића и других, чији је допринос јачању српске националне идеје био кључан за настанак српске четничке акције. Многи учитељи, свештеници, дипломате и полицијски чиновници чинили су невидљиву мрежу уз чију помоћ је постепено јачао четнички покрет. Коначно, феномен четништва убрзо је привукао и пажњу новинара, који су величали хероизам и склоност ка саможртвовању четничких војвода. Ти написи фанатизовали су и одушевљавали омладину, која масовно прихвата четничку идеологију током првих деценија 20. века.

Слојевито конципирана структура рада омогућила је аутору да прикаже постепен развој српског четништва, његове успоне и падове, тачније, како је за свега десет година, од спорадичне и конспиративне делатности ретких појединаца и приватне иницијативе четничка акција прерасла у добро организовану и функционалну организацију српских герилаца. Институцију која је уз прикривену али снажну логистичку и новчану подршку државних кругова прерасла у утицајну политичку творевину на граници илегалног и полузваничног. Од скромних почетака и личне акције конспиративних група, четнички покрет постепено је снажио, прихватањем нових начина борбе и постепеним преузимањем територија на које је званична српска политика претендовала.

Такође је врло драгоцено расветљавање делатности појединих дипломатских чиновника, који су из сенке утицали на снажење читавог четничког покрета. Један од њих био је Светислав Симић, чија је идеја

била да путем преговора са појединим фракцијама Унутрашње македонске револуционарне организације Србима јужно од Шар-планине омогући изградњу сигурног „револуционарног забрана“. Та Симићева идеја била је основ и за будућу поделу сфера, која ће постепено довести до српско-бугарског савеза (148–149, 242–245). Анализа тих компликованих процеса, као и објашњавање конкретних последица четничких активности на терену, значајан је домет ове монографије.

Једно од кључних питања, осим тумачења различитих, често и противречних односа између званичних политичких фактора и самих извршилаца налога на терену, било је откривање постојања читавог низа конкретних потешкоћа везаних за четничку акцију. Од неопаженог преласка српско-турске границе и узастопних покушаја налажења нових упоришта на левој обали Вардара, до припреме сигурних канала и самих техника преноса оружја, неопходног ради организовања успешног отпора у Старој Србији. Од ослањања на технику герилског четовања и повремених хајдучких упада, до прерастања четничког покрета у типичне облике специјалног рата. Монографија открива како је четништво постепено постало посебан вид војевања, уз обилато коришћење метода психолошког рата, застрашивање и (уколико је потребно) ликвидацију виђенијих противника. Једна од „тајни“ успеха саме четничке организације на терену било је наоружавање и организовање сеоске милиције, која је у случају потребе могла да прискочи у помоћ самим четама (167).

Монографија открива и многе унутрашње слабости четништва, настале услед отпора и недисциплине унутар компликоване организационе структуре самог покрета. Многи неуспеси током 1904. и 1905, сведоче о мукотрпним почецима, услед којих се читава идеја четничке акције годинама налазила у кризи. Током 1907. и 1908. године неслагања између Централног одбора српске четничке организације и званичника Министарства иностраних дела била су на врхунцу. Тек пошто су разрешени бројни сукоби унутар самог четничког покрета и осигурано његово финансирање, криза је отклоњена. Друга унутрашња слабост српског четништва, која се показала као хронична, лежала је у раздорима изазваним личним сујетама појединих четничких војвода. Радило се о појавама које су не једном изазивале озбиљне кризе и доводиле до неуспеха на терену, чак и до погибија читавих четничких одреда.

У монографији проналазимо који су то политички мотиви стајали иза намере самих званичника да организују српске чете, уз чињеницу да су, сем службених фактора унутар Министарства иностраних дела и

Министарства финансија, и многи полицијски званичници (попут окружног начелника београдског и врањског) имали посла са контролом и организовањем српских чета јужно од Врања. Посебно су корисни подаци који упућују на везе између српских дипломатских кругова и војних фактора, са читавим нараштајем немирних и на акцију спремних младића, који чине језгро самих четничких одреда. Аутор је указао и на постепену милитаризацију самог четничког покрета, све чешћим укључивањем активних официра у рад четничке организације. Већ крајем 1905. и почетком 1906. приметно је увећан број официра-завереника, као и људи непосредно одговорних за ликвидацију последњих Обреновића, у сам врх четничке организације на терену (201).

Изношењем обиља података монографија демистификује ранију историографску традицију која је говорила о наводном самониклом и аутохтоном пореклу српских чета у Старој Србији. Аутор је, захваљујући анализи мноштва досад непознатих чињеница, доказао да би без обилате новчане помоћи и без заштите самих званичника, многе од тих чета биле постепено уништене. Последње главе посвећене су успесима четничке акције у заузимању стратешки важних тачака на простору источно од реке Вардар, које су учврстиле позиције четничке организације после готово пет година неравноправне борбе. Средином 1908, у време Младотурске револуције, уследило је и наређење о распуштању свих четничких одреда у Србији (355–361).

Монографија је заснована на мноштву најразличитијих извора, од непоузданих личних успомена, преко кратких али драгоцених финансијских извештаја и признаница, до шифрованих дипломатских депеша које реконструишу саме почетке четничке акције. Богат илустративни материјал, као и мапе спорних области и територија, на којима је деловала српска четничка организација (244, 354), допуњене су мноштвом фотографија актера самих догађаја. Ликови прослављених војвода, али и сасвим непознатих четника, позирају до зуба наоружани и опасани реденицима, одевени у шаролику народну ношњу.

Владимир ЈОВАНОВИЋ

**Слике са балканског ратишта.
Ратни дневник чешког официра Хинека Долежала,
приредио и уводну студију написао Вацлав Штепанек,
Међуопштински историјски архив Чачак, Чачак 2019, 170 стр.
+ 6 војних карата**

Истакнути чешки историчар, слависта и балканолог Вацлав Штепанек (Václav Štěpánek), добро познат и у нашим научним круговима, приредио је у години свог животног јубилеја специфичан ратни дневник једног припадника војске Аустроугарске монархије из Првог светског рата, који је објавио Међуопштински историјски архив у Чачку. Реч је о избору фотографија из заоставштине (албума) официра чешке народности Хинека – Игнаца Долежала (Xynek Doležal, 1880–1938; у оновременим аустријским војним шематизмима именује се и као: Игнас), који је, као професионално војно лице рачуноводствене струке, био у саставу аустроугарских јединица на балканском ратишту 1914–1918. године. Међутим, ово издање је својим садржајем – богатством изложеног материјала, историографских анализа и коментара – много више од уобичајеног фото-документационог извора о збивањима током Првог светског рата.

В. Штепанек је из Долежалове заоставштине од преко 300 фотографија издвојио упечатљиве 172 фотографије (уз два цртежа), које чине средишњи део овог издања. Томе претходи веома разуђена студија В. Штепанека „Балканско ратиште, чешки добровољци и ц.к. официр Хинек Долежал“ (стр. 9–38).

У Уводу (стр. 9–12) ове студије В. Штепанек наглашава да се Први светски рат може проучавати не само са гледишта тзв. „велике историје“ већ и из угла тзв. „мале историје“, која „великој историји“ даје „један људски оквир“, а истовремено подсећа на то „које су све последице одређених стратешких одлука – ратна свакодневица, прљавштина, глад и патња на фронту, тешкоће у позадини“. Својеврсна сведочанства о тој перспективи ратних збивања пружају симултано настали дневници учесника тих збивања, који доносе више аутентичности од послератних мемоара. В. Штепанек наглашава да таквој врсти извора припада фотографски дневник Хинека Долежала, који му је „пре извесног времена“ ставио на увид Долежалов унук Алеш Махал (Aleš Machál, 1952). За Долежала В. Штепанек наглашава да је, као штабни официр у разним јединицама 19. корпуса аустроугарске војске, на пословима

рачуноводства и ликвидатуре, имао обавезу да фотографски документује и финансијски надокнађује штету цивилима начињену од војске (на пример приликом принудног откупа стоке или сена за војску). Тако су настајале Долежалове „службене фотографије“. Али он је својим фотографским апаратом бележио и сцене из војничког живота, са свим тешкоћама не само на фронту већ и у затишјима ратних операција. Знатну пажњу поклањао је и свакодневном животу и обичајима становништва крајева где је војска боравила или куда је пролазила, као и народном градитељству и природним карактеристикама тих предела. Где год је то било могуће, Долежал је куповао и локалне разгледнице, које је такође уносио у свој дневник. Због свега тога његова заоставштина има и одлике етнографског материјала. В. Штепанек констатује да иза Долежала „писана документација, осим понеког доста опширног описа фотографија, није сачувана“, те је стога „био потребан озбиљан хеуристички рад како би се његов ратни пут истражио“. Како је тај рад припао у удео В. Штепанеку, он се на разне начине довијао да из извора дође до релевантних података, а најважније информације о Долежаловој војној каријери пружили су документи у Војноисторијском архиву у Прагу (Vojenský historický archiv Praha).

Поводом овакве заоставштине једног Чеха који је до краја рата остао у саставу јединица аустроугарске војске, В. Штепанек указује и на другу категорију припадника те војске из редова чешке народности – на оне „који су напустили своју нежељену службу хабзбуршком цару и целим срцем се борили против аустроугарске армије“. Неки су од њих, у броју који није занемарљив, ступали и у редове српске војске. Тој теми, уз осврт и на историјат чешко-српских односа новијег доба, В. Штепанек је посветио један одељак своје студије, који носи наслов: „Чешки добровољци у српској војсци 1914–1918. године“ (стр. 12–25).

У одељку под насловом „Ратни пут и ратни дневник чешког официра Хинека (Игнаца) Долежала“ (стр. 25–34) В. Штепанек осветљава биографију и војну каријеру Х. Долежала и, уз много истраживачке вештине, веома прецизно реконструише његов ратни пут током Првог светског рата. Овде се парафразирају кључни Штепанекови налази.

Долежал је рођен у Ухерском Броду, месту на југоисточној граници моравске области данашње Чешке Републике, тако да је војни рок служио у 3. пешадијском пуку у Брну, највећем центру Моравске. После одслужења војног рока, у том граду зачеће се 1902. године и његова каријера професионалног војника, за шта је показивао изразите склоности. Пратећи дислоцирање команде свог пука, Долежал је

службовао у Мостару, затим у јужнопољском граду Тјешину; годину дана се обучавао за војног економа у Кракову, да би поново био у саставу свог пука у Тјешину. На подручје Балкана изнова долази 1913. године – у Сињу се обучава у јахању, али се после неколико месеци закратко враћа у свој пук, овог пута у моравски град Кромјержиж. Ипак, већ почетком 1914. године дефинитивно је распоређен у нову јединицу – резервни батаљон (стациониран у Шибенику) 23. ландверског пука, који је имао седиште у Задру (у свом саставу имао је 82 % припадника српске и хрватске народности, а 18 % осталих народности). Пук је био у саставу 5. брдске бригаде, чије је седиште било у Сплиту. Овој бригада надређена команда била је команда 47. пешадијске дивизије аустроугарске војске, која је била дислоцирана у Херцег Новом. Са својим пуком Долежал је кренуо 27. августа 1914. године на ратни пут, преко Сплита, Мостара, Коњица и Сарајева. Пук је распоређен на положај у источној Босни, наспрам Бајине Баште, али ова јединица није учествовала у офанзиви аустроугарске војске на Србију 1914. године. У пролеће 1915. године пук је премештен у Хан Пијесак, а потом је преко Власенице пребачен у Сребреницу. У септембру 1915. године Долежалов батаљон постао је саставни део 20. домобранске брдске бригаде, која је формирана у оквиру реорганизације аустроугарске војске на балканском ратишту (поред 14 постојећих брдских бригада формирано је још 10 нових). Почетком велике аустроугарске офанзиве на Србију у октобру 1915. године Долежалова бригада пребачена је из Сребренице у Срем. Преко Сурчина је избила на Саву, а затим преко Обреновца, Степојевца, Вреоца, Лазаревца, Жупањца, Дудовице и Ивановца доспела до Горњег Милановца, који је заузела (30. октобра) после тешких борби са заштитницом српске 1. армије. Бригада је умарширала у Чачак 3. новембра, који су претходно напустиле српске трупе, а цивилна управа града одмах је изразила покорност окупатору. Домобранске бригаде 19. аустроугарског корпуса имале су задатак да онемогуће повлачење српске армије преко Краљева, али у томе нису успеле. У даљим операцијама Долежалова бригада кретала се према Каони, затим према Ивањици и планини Јавор, да би се у потери за српском војском зауставила у селу Кладница, нешто северније од Сјенице. Одатле је 20. домобранска бригада упућена у Вишеград, одакле је возом, преко Рогатице и Сарајева, пребачена у Херцег Нови. Ту су трајале припреме за напад аустроугарске војске на положаје црногорске војске на Ловћену, који је бранило свега 9.300 црногорских војника. Пошто је Ловћен освојен, а црногорска војска је положила оружје и на другим фронтовима, 19. корпусу аустроугарске

војске издата је команда да крене из Црне Горе у Албанију, у коју су се пре тога биле искрцале италијанске трупе. Тако је Хинекова бригада без борбе заузела 26. фебруара 1916. године Драч, који су претходно напустиле српске и италијанске јединице, али су у град већ били продрли албански добровољци на челу са Ахметом Зоголијем (каснији албански краљ Ахмет Зогу). После заузећа Драча борбе у Албанији су утихнуле: Италијани су држали јужни део Албаније са Валомом, а аустроугарска 20. домобранска бригада заузела је позиције између Драча и града Каваје. Како су се у пролеће 1916. године ипак разбуктале борбе на деловима Солунског фронта, јединице 19. корпуса аустроугарске војске упућиване су у помоћ бугарским савезницима. На путу према Солунском фронту октобра 1916. године Долежалова бригада је у Елбасану преформирана у 20. брдску бригаду, а зиму 1916/1917. године провела је на положајима око Подградеца, на јужним обалама Охридског језера. Ту је имала мање позиционе борбе са јединицама француске Источне армије, која је успела да повеже западно крило Солунског фронта с италијанским јединицама око Валоне. Почетком септембра 1917. године Долежалова бригада је пружила снажан отпор француској офанзиви, која није довела до већих померања линије фронта. Ипак, бригада је претрпела веће губитке, па је преформирана и повучена у позадину, између Елбасана и Драча. Три батаљона ове бригаде заузели су у октобру те године позиције између места Љушња (Lushnjë), Кочај (Коџај) и Берат, где се нашао и Долежал. У априлу 1918. године 20. брдска бригада преформирана је у 220. пешадијску бригаду. Међутим, Долежал је 26. априла прекомандован у славонско место Ораховица, где је постао старешина рачуноводства и административне комисије резервног батаљона свог некадашњег 23. пука. Ту је дочекао крај рата и почетком новембра дошао је у завичај, стављајући се на располагање војним властима новопроглашене Чехословачке Републике. После пробоја Солунског фронта 220. пешадијска бригада аустроугарске војске повукла се из Албаније без борби и завршила је свој ратни поход у Котору. Цео ратни пут јединица којима је припадао Х. Долежал, као и распоред зараћених снага на фронту, веома прецизно илуструје шест одабраних карата, које су приложене и додатно разјашњене на крају овог издања. В. Штепанек их је преузео из публикације: *Österreich-Ungarns letzter Krieg 1914–1918, I–VII + Registerband*, es. Edmund Glaise Horstenau, Verlag der Militärwissenschaftlichen Mitteilungen, Wien 1931–1938.

В. Штепанек наглашава да је Х. Долежал „током целе војне службе оцењиван као ванредно способан човек“, а његове језичке компетенције биле су дефинисане на следећи начин: „Чешки и немачки беспрекорно,

хрватски пише и говори добро, пољски довољно“. То му је омогућавало и солидан вербални контакт с људима из локалне средине током рата, с тим што је „као официр-рачуновођа на пословима ликвидатуре вероватно ретко учествовао у борбама“. Тако је могао да својим фотографским апаратом бележи сцене и мотиве не само из актуелне свакодневице војске већ и из живота локалног цивилног становништва. Будући нежењен, није имао право на одсуство (и боравак у завичају), али је имао прилике да посећује и фотографише места у позадини линије фронта. Тако је за време двогодишњег албанског похода доспео и у Охрид, Скопље, Призрен, Приштину и другде. У завршном делу своје студије В. Штепанек констатује да је и у ратном стању Долежал „туриста“ са великим посматрачким даром“, те да „његов дневник поуздано осликава и балкански свет тог времена“. На другој страни – наглашава Штепанек – Долежалов дневник не садржи снимке изразитих ратних страхота, па ни примере нечасног држања припадника аустроугарске војске, чега је, судећи по српским изворима, било при наступању његове јединице на подручју Каоне, Властелица и Милатовића. Пре би се рекло, да се „из фотографија српских и црногорских заробљеника, као и из пропратног текста, виде његове симпатије према „пораженом непријатељу“ – процењује Штепанек. Уз то, Долежал је на многа места у дневнику уврстио и фотографије својих „недобровољних домаћина“ (међу њима и српских породица), које је својим присуством уједно и штитио (а од њих је понекад и добијао породичне фотографије). На самом крају студије В. Штепанек закључује о Долежаловом фотографском ратном дневнику: „Он је такође документ о размишљању једног просвећеног чешког официра у аустроугарској војсци на Балкану“.

Извори и литература на крају издања показују (стр. 163–165) да је В. Штепанек у припреми своје студије користио: документе из пет збирки Војноисторијског архива у Прагу и из три збирке Архива Масариковог универзитета у Брну (*Archiv Masarykovy univerzity v Brně*); 18 јединица изворне литературе; шест књига; 22 студије или поглавља у монографијама; 18 извора са интерента.

Студији В. Штепанека садржајем је комплементаран поговор домаћег историчара Љубодрага П. Ристића под насловом „Фотографије Хинека Долежала као документ с друге стране фронта“ (стр. 141–151). Љ. Ристић на почетку констатује да је највећи део фотографија познатих српској историографији које су настале у вихору Великог рата заправо „дело српских фотографа“, с тим што су оне „објављиване у разним публикацијама“, често и „без подробнијих анализа и објашњења“. Слично се дешавало и са фотографијама странаца који су боравили у Србији или

су пратили ратне подвиге и страдања српске војске. На другој страни – истиче Љ. Ристић – мало је било прилика да се „у српској историографији нађе опус фотографија ратног фотографа који је, током читавог рата, био с друге стране рова, у редовима непријатељске, аустроугарске, немачке или бугарске војске“. Стога Ристић сматра да је објављивање фотографија Х. Долежала у српском издању „изванредна прилика да се домаћој публици скрене пажња и на ту страну“. Ристић даље подрбно излаже историјат деловања српских ратних фоторепортера током Првог светског рата, а потом и учинак страних фотографа као сведока епопеје српске војске и страдања српског цивилног становништва. Усмеравајући поново пажњу на дело Хенека Долежала, Љ. Ристић прво констатује да је потребно добро познавати правце кретања Долежалове јединице како би се то дело „добро и правилно разумело“. Високо ценећи напор В. Штепанека да овим издањем представи „део великог стваралачког опуса и колекционарског смисла овог чешког официра“, Ристић сматра да „Долежалове фотографије предела и објеката несумњиво одражавају његову тежњу да овековечи непознато, али и смисао за естетику и симетрију снимка“. Ипак, не искључује могућност да је „он снимао и по задатку, показујући смисао доброг обавештајца да забележи пределе, стратешки и комуникационо важне објекте и атмосферу коју је затекла окупациона власт“. Ристић такође примећује да, осим у неколико примера, „Долежалове фотографије „војничке природе“ немају драматичност која би се очекивала“, те да „многе Долежалове фотографије више личе на снимке са војне вежбе него с фронта“. Уз то, „наоружани војници на стражи, велики и бројни топови, транспорти војног материјала и постројени војници увек у чистим и уредним униформама у складу са фотографијама на којима официри уживају уз вино а војници одмарају, где се сликају са мештанима у сеоској и варошкој атмосфери“, што све сугерише поруку да „рат има и другу страну, другачију од оне чија су садржина безумна крвава убијања на фронту“. Ристић процењује да је Долежал показивао „изванредан смисао за детаље и композицију документарне фотографије“, те да је „тражио мотиве локалних сцена“, а навео је мотиве и ликове са изузетно успешних фотографија. Током Првог светског рата аустроугарска страна је неретко прибегавала штампању пропагандних разгледница, које су величале успех аустроугарске војске, а наглашавале пораз и расуло непријатељске стране. Међутим, Долежал није прикупљао ту врсту разгледница. Ристић наглашава да је Долежал и у том погледу био руковођен другачијим мерилима, те да су у „његовом видокругу и интересовању разгледнице које приказују варош и њихове становнике у Херцеговини, Босни, Србији и Албанији“. Ристић на крају закључује: „Фотографије и разгледнице Хинека Долежала изабране за

ову фото-монографију представљају аутора и колекционара као човека коме је рат свакако био стран. Долежал је, образован и знатижељан, добар фотограф који пажљиво бира мотиве и који, без надмености победника, приступа бележењу онога што је људско и трајно“. Као и В. Штепанек, Љ. Ристић заснива своја разматрања на опсежној грађи („Извори и литература“, стр. 166–167).

Средишњи део овог издања носи назив „Фотографски дневник Хинека Долежала“ (стр. 41–140). В. Штепанек је изабране фотографије зналачки распоредио у шест целина, према областима у којима су настале, односно где је боравио Долежал са својим јединицама током рата. Те целине имају своје наслове, уз додатне напомене у поднаслову, а свугде су цитирани и Долежалови оригинални исписи код фотографија:

1) „Прва ратна година (1914). Пут према ратишту и прва ратна зима“ (стр. 41–48): 14 фотографија и једна новинска слика ратног окршаја (акварел, аутор непознат);

2) „Пролеће 1915. Из Хан Пијеска у Сребреницу“ (стр. 49–58): 18 фотографија.

3) „Новоформирана 20. брдска домобранска бригада креће у рат у Шумадију и Санџак“ (стр. 59–76): 32 фотографије.

4) „Преко Босне у Херцег Нови“ (стр. 77–22): 28 фотографија (од тога 15 колорисаних разгледница, које приказују сцене из свакодневног живота у Босни);

5) „Поход на Црну Гору (стр. 93–103): 19 фотографија.

6) „Албански поход“ (стр. 105–140): 61 фотографија и један Долежалов цртеж (кућа и пејсаж из околине Драча) .

На крају се налазе: „Резиме“ (стр. 153–154); „Resumé“ (на чешком, стр. 155–156); „Zusammenfassung“ (на немачком, стр. 157–159); „Summary“ (на енглеском, стр. 160–161). Књига има нестандардни формат 22 x 22 cm, а штампана је на квалитетном „кунздрук“ папиру, што омогућава да и фотографије изгледају упечатљивије.

Заједничким напором приређивача В. Штепанека, писца поговора Љ. Ристића (који је и посредовао између приређивача и издавача) и директорке Међуопштинског историјског архива у Чачку Леле Павловић, уз стручну помоћ њихових сараданика, ова специфична публикација показује да се и после једног века од окончања Првог светског рата може објавити фотографски материјал од несумњиве користи и за српску и за чешку историографију.

Милош ЛУКОВИЋ

Крај великог рата : пут ка новој Европи,
ур. Александар Растовић, Миљан Милкић,
Историјски институт – Институт за стратегијска истраживања,
Београд 2020, 372 стр.

Стогодишњица Првог светског рата представља значајан јубилеј који је обележен широм савременог света. За српски народ овај јубилеј део је обележавања стогодишњице епохе ратова од 1912. до 1918. године у коју су се активно укључили Историјски институт и Институт за стратегијска истраживања из Београда. Плод тог заједничког прегнућа, поред зборника *Балкански ратови 1912–1913: нова виђења и тумачења* (Београд, 2013), *Први светски рат, Србија, Балкан и велике силе* (Београд, 2015) и *Добровољци у Великом рату 1914–1918* (Београд, 2018) представља и зборник радова међународног значаја *Крај великог рата : пут ка новој Европи* (Београд, 2020), који желимо да представимо научној јавности и ширијој читалачкој публици.

На 372 странице *Зборника* нашло се 19 научних радова еминентних историчара из Русије, Немачке, Аустрије, Мађарске, Словеније и Србије. Радови су подељени у пет тематских целина. Чланци сабрани у овом издању засновани су на истраживањима објављене и необјављене архивске грађе, мемоарске, дневничке и историографске литературе и реконструишу или додатно расветљавају поједине догађаје из последње године Великог рата на европском континенту. У оквиру прве тематске целине „Српска војска на крају Великог рата“ Далибор Денда у раду „Српска војска 1918. године“ даје преглед стања у српској војсци 1918. године, анализира њену улогу у завршним операцијама савезничких трупа на Балканском фронту и указује на допринос добровољаца који су дошли из Русије и САД у јачању њених борбених ефектива. Истраживање се заснива на објављеној архивској грађи, мемоарима, војној штампи и домаћај и иностраној литератури. У наредном чланку под насловом „Ступање српске војске на подручје Далмације 1918. године“ Милан Гулић на основу грађе из хрватских архива у Задру и Сплиту, објављене архивске грађе српске провенијенције, мемоарских бележака и релевантне литературе анализира урушавање аустроугарске власти на подручју Далмације и долазак српске војске на њену територију током новембра месеца. Истраживање Александра Животића о околностима избијања побуне против уједињења на Божић 1919. године на територији Црне Горе представљено је у чланку „Српска војска и Божићна побуна

1919. године“. У раду су, на основу докумената похрањених у Архиву САНУ (Оставштина Драгутина Милутиновића) и Архиву Југославије (збирка Јована Јовановића Пижона), објављених извора и литературе, анализирани околности уласка српских трупа у Црну Гору и војне операције јединица српске војске и црногорских устаничких снага у завршници Првог светског рата. Аутор се посебно осврнуо на узроке такозване „Божићне побуне“, политичке мотиве и захтеве побуњеника. Нормативна регулатива, као и процес демобилизације српских војних свештеника након Првог светског рата анализирани су у чланку Миљана Милкића „Демобилизација војних свештеника српске војске након Првог светског рата“ којим се и завршава ово поглавље. Ово истраживање се базира на архивској грађи из Војног архива и Архива Српске православне цркве у Београду, штампи и литератури.

Поглавље „Ратна 1918. година“ садржи радове већине иностраних аутора који анализирају завршне војне операције Великог рата. Мађарски војни историчар Михаљ Крамли тако пише о последњим данима аустроугарске флоте и послератној расподели њених бродова између савезничких држава у чланку под насловом „The end of the Austro-Hungarian Navy and its Distribution“. Истраживање је рађено на основу грађе из Архива Мађарског музеја технологије и транспорта, Мађарског војноисторијског архива и Ратног архива у Бечу, те пробраној мађарској и иностраној литератури. Словеначки истраживачи Блаж Торкар и Владимир Пребилич у раду „Military Situation in Slovenian Territory at the end of the Great War“ анализирају ситуацију на словеначкој територији у последњим данима Првог светског рата узроковану повлачењем аустроугарске војске са граничног фронта према Италији и њеним распадом. Истраживање је рађено на основу литературе и грађе Државног архива Словеније. Војни историчар из Центра за војну историју и друштвене науке из Потсдама Кристијан Штахелбек у свом чланку под насловом „From the Euphoria of Victory to a “Humiliating” Defeat: The German Supreme Army Command and the Path to the Armistice of 1918“ даје осврт на деловање немачког генералштаба током последњих месеци трајања Великог рата, док његов аустројски колега Кристијан Ортнер у раду „Austria-Hungary’s Last Offensive in 1918“ указује на ток и значај аустроугарске офанзиве на италијанском фронту у јуну 1918. године. Рад Кристијана Штахелбека заснива се на истраживањима у немачком Војном архиву у Фрајбургу, изводима из докумената руског Војноисторијског архива у Москви, објављеној грађи немачке провенијенције и литератури. Истраживање Кристијана Ортнера базирано је на документима Ратног

архива у Бечу, објављеној архивској грађи аустроугарског порекла, међуратној војној штампи и литератури. Сви чланци у овом поглављу објављени су на енглеском, уз резиме на српском језику.

Наредно поглавље „Стварање југословенске државе“ садржи пет радова посвећених проблемима у вези са „порођајним мукама“ прве Југославије. У првом од њих, „*Пијемонт* против *Пијемонта*: политичка борба Србије и Хрватске пре и током Првог светског рата за улогу центра државног уједињења“, писаном на основу објављене архивске грађе и литературе, Горан Милорадовић указује на сукобе Срба и Хрвата око два супротстављена концепта државног уједињења Јужних Словена. Александар Лукић у чланку „Српски републиканци о унутрашњем уређењу југословенске државе 1918–1921. године“ пише о републиканским идејама српских политичара и формирању Југословенске републиканске странке. Рад је базиран на истраживањима у Архиву САНУ (Заоставштине Николе Стојановића, Јована Цвијића, Љубомира Ковачевића, Јаше Продановића) и Архиву Народне банке Србије, те републиканске штампе, објављених извора и литературе. Деловање француских интелектуалаца у правцу остваривања идеје уједињења Јужних Словена предмет је истраживања Александре Колаковић презентованих у раду „*French Intellectuals on the Yugoslav Idea and the Creation of Yugoslavia*“. Ово истраживање заснива се на грађи Француског државног архива, Архива САНУ, Архива Србије, преписци која се чува у Народној библиотеци Србије, зборницима докумената, штампи и периодици из истраживаног периода, те богатој историографској литератури на српском, француском и енглеском језику. Политику српских власти према руском питању у периоду револуције 1917. и стварања нове совјетске државе у чланку „Руска револуција 1917. и формирање Југославије“ анализира руски историчар Јарослав Вишњаков, док поглед на питање стварања југословенске државе и њеног међународног признања из угла француског премијера Клемансоа у чланку „Жорж Клемансо и стварање Југославије“ доноси Биљана Стојић. Рад Јарослава Вишњакова заснива се на грађи из Спољнополитичког архива Руског царства и Руског државног архива, као и на релевантној српској и руској литератури, док је Биљана Стојић своје истраживање базирала на француским документима из тамошњег Архива Министарства иностраних послова и Војноисторијског архива, објављеној српској архивској грађи, мемоарима и литератури.

Различити аспекти друштвеног развоја ратног и послератног периода обрађени су у поглављу „Друштво“. У првом чланку ове целине под

насловом „Пробој Солунског фронта и крај Великог рата: према писању француске штампе“ Душан Бајагић на основу истраживања француске штампе (листови *L’Echo de Paris*, *Le Matin*, *Le Journal*, *Le Petit Journal*, *Le Petit Parisien*) износи квалитативну класификацију ставова француске јавности о пробоју Солунског фронта. Повезаност између сећања жена на ратна искуства и формулисања захтева за изједначавањем политичких и грађанских права мушкараца и жена, као значајног нормативног оквира будућег политичког и друштвеног живота у новој држави тема су истраживања Ане Столић презентованог у чланку „Ратни доприноси жена и послератна борба за женско право гласа у Србији (Краљевини СХС) 1918–1921“, док је слика српског друштва крајем Великог рата коју су дали амерички хуманитарни радници представљена у раду Биљане Вучетић „Србија у агонији: запажања америчких хуманитараца крајем Великог рата“. На крају овог поглавља у свом чланку „Велики рат и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца на страницама часописа *Народна одбрана* (1926–1941)“ Софија Божић анализира деловање организације Народна одбрана и њен утицај на развијање културе сећања на Велики рат.

Зборник се завршава поглављем „Историографија“ у коме су објављена два рада чији су аутори Миле Бјелајац и Маријана Мраовић. Миле Бјелајац у чланку „Промене у интерпретацијама „Версајског система“ током протеклих 100 година“ даје анализу неких од ранијих и скоријих ставова о карактеру Версајског мировног система и оцене карактера држава које су настале у Европи након Великог рата, док Маријана Мраовић у чланку „Архивска грађа Војног архива о војним и цивилним губицима Краљевине Србије у Првом светском рату“ подсећа да су припадници ове институције извршили истраживање и публиковали податке на тему војних и цивилних губитака Краљевине Србије у Првом светском рату и читаоцима нуди преглед архивске грађе Војног архива у Београду на ту тему.

Зборник *Крај Великог рата : пут ка новој Европи* штампан је у истом формату и повезу као и претходни заједнички пројекти Историјског института и Института за стратегијска истраживања. Мишљења смо да ће стручна али и шира читалачка јавност на његовим страницама наћи доста нових и интересантних момената из историје последње године Великог рата и непосредног послератног периода, те га из тих разлога свесрдно препоручујемо читаоцима.

Далибор ДЕНДА

НАУЧНИ ЖИВОТ

Међународни научни скуп

Salve Regina. New Approaches on Marian Devotion from the Middle Ages to the Council of Trent, Ca' Foscari University of Venice,
Венеција, 28–30. септембар 2020.

После вишемесечних одлагања услед пандемије, уз велике напоре организатора, Одељења за хуманистичке и филозофске науке и културно наслеђе Универзитета Ка Фоскари из Венеције, одржан је међународни научни скуп *Salve Regina. New Approaches on Marian Devotion from the Middle Ages to the Council of Trent* на коме је учествовало двадесет седам учесника. Због немогућности путовања велики број учесника је своје радове представио on line укључивањем у рад конференције. Радни језик конференције је био енглески.

Главни организатори конференције, Андреа-Бјанка Зноровски и Флавиа де Рубес, обе са департмана за хуманистику на Ка Фоскари Универзитету, окупиле су различите истраживаче у циљу представљања нових погледа на маријански култ током средњег века и раног модерног периода.

Првог дана конференције излагало је девет учесника у оквиру три сесије. Емануела Фолиадини са Теолошког факултета у Милану представила је своје истраживање Богородичиног култа у српским и македонским средњовековним црквама, под називом *The Mother of God in the Sanctuary Apse of Medieval Macedonia and Serbian Churches: An Original Liturgical and Theological Role*. Саша Поточњак и Барбара Шпањол-Пандело, са Ријечког универзитета, изложиле су занимљиве детаље маријанског култа са острва Раб: *Marian Devotion in the Medieval North Adriatic Community: Case Study of Island of Rab*. Тпеће предавање, уз занимљиву презентацију, *The Cult of the Virgin Mary in the Nemanjić' Serbia. The Questions of Content, Form and Development of the Marian Devotion in the Medieval Balkans* одржали су Лариса Орлов Вилимоновић и Никола Пиперски са Универзитета у Београду. У другој сесији Јуко Катсутани (Универзитет у Стразбуру, Француска) представила је истраживање на

тему *Angels Singing for the Assumption. Iconographic Study of Some Mural Paintings from the Late Middle Ages in France*, а Мија Отер Горенчич (Истраживачки центар Словеначке академије за науку и уметност, Љубљана, Словенија) изложила је рад *Iconographic Motif of a Standing Mary Holding Crucified Christ in Her Hands*. Током последње, треће сесије, излагачи су представили истраживања on line укључивањем: Јелена Глушац (Историјски Институт у Београду, Србија) са темом *Characteristic of the Devotion to Holy Virgin Mary- Mother of God in the Medieval Serbian State*, и Мејв Калан (Симпсон Колец, Ајова, САД) на тему *The Mary of the Gael: The Blessed Virgin among Saints and Heretics in Medieval Ireland*.

Излагања другог дана конференције била су подељена у четири сесије. Током прве, имали смо прилику да чујемо истраживања на тему маријанске иконографије. Нова испитивања чувене Тицијанове представе Богородичиног Успења у венецијанској базилици Санта Марија Глориоса деи Фрари представила је Кандида Синдикус (Национални Универзитет, Тајпеј, Тајван) у раду *Titian's Assumption of the Virgin at the Frari Church in Venice—An Iconographical Problem*. Следеће предавање одржао је Михна Александру Михаил (Нова Европа Колец, Букурешт, Румунија) на тему *The Defensorium Mariae in Härman. A Rare Medieval Iconographic Theme in a Late 15th Century Funerary Chapel from the Hungarian Kingdom*. Ову сесију је завршио Теодоро ди Ђорђо (Универзитет Саленто, Леће, Италија) излагањем *The Work of the Virgin. The Rare Medieval Iconography of the 'Madonna operosa' and the Genesis of the Marian title of «Regina Virginum»*. Током друге сесије представљена су интересантна истраживања Богородичиног култа на различитим географским просторима. Ана Манукијан (Музеј руских икона, Москва, Русија) је у излагању *The Marian Cycle on the West Door of the Mother-of-God-Nativity Cathedral in Suzdal* упознала слушаоце са једним од најкомплекснијих храмова руске средњовековне архитектуре. Следећи рад, *Shifting paradigms. Experiencing the Presence of Mary in Medieval Apulia: the Madonna del Casale and Her shrine in Brindisi*, изложио је Ђанвито Кампобасо (Универзитет у Фрибургу, Фрибург, Швајцарска). Посебно интересовање имало је испитивање Богородичиног култа на тлу Африке, односно рад Јоане Планшет (Национална библиотека Француске, Париз, Француска) под називом *Some Aspects on Marian Miracle-Working Imagery from Late Medieval Ethiopia*. У следећој сесији излагали су Викторија Легкик (Институт за словенске студије на Универзитету у Бечу, Беч, Аустрија) са темом *The Feast of the Kursk Root Icon of the Sign and Its Hymnography*, Алана О'Брајан (Ла Троуб Универзитет, Мелбурн, Аустралија) са

предавањем *Miraculous Servite Madonnas and San Filippo Benizi* и Кристин Хофенер (Универзитет у Вирцбургу, Вирцбург, Немачка) на тему *Salve regina in late medieval Dominican communities*. Последњу сесију другог дана конференције уприличила су три излагања. Џулијет Симпсон (Ковентри Универзитет, Ковентри, Велика Британија) представила је истраживање *Mobile Shrines and Magical Bodies: Reframing Medieval Afterlives of Marian Objects in Sacred and Liminal Spaces* које се бави значајем, симболиком и употребама разноликих скулптура и слика Богородице, од ситних који се могу преносити до великих фигура са покретним деловима, у природној величини. Следеће предавање на тему *Mary, Michael, and the Devil. An Iconographic Perspective on the Liturgical Drama of Philippe de Mézières* одржала је Андреа-Бјанка Зноровски (Ка Фоскари Универзитет, Венеција, Италија). Треће излагање *Hec plorat: Passion and Intercession in Marian Hymns, Devotional Songs and Religious Imagery* представио је Матко Матија Марушић (Универзитет у Ријеци, Ријека, Хрватска).

Трећег, последњег, дана научног скупа представљено је шест радова у оквиру две сесије. Аутори ових радова су донели нова сазнања о посвећености Богородици са аспекта анализе уметничких дела насталих у позном средњем веку и раном модерном периоду. У првом делу Сабине Енгел (Gemäldegalerie, Градски музеј Берлину, Берлин Немачка), изложила је рад *Marian Devotion in Michele Giambono's Signature on the Madonna Barberini*. Валерија Мота (Центар за историју и торију уметности, Париз, Француска) је говорила на тему *A "New Virgin Mary": the Coronation of the Virgin in Christian Alchemical imagery (15th-16th century)*. Ференц Вереш (Универзитет у Сегедину, Сегедин, Мађарска) изложио је рад *Mulier amicta sole. Transformations of a Devotional Image between the 15th and the 17th Centuries*. У последњој сесији своја истраживања су представили Марина Видас (Национална Галерија Данске, Копенхаген, Данска), кроз рад *Gold and the Virgin: Devotion, Reflection and Experience in Fourteenth-Century Tuscany* и Зориана Лотут (Универзитет у Варшави, Варшава, Пољска) на тему *The Virgin's Color. Materiality and Symbolic Meaning of Blue in Late Medieval Marian Representations*. Последње истраживање *Sedes Sapientiae and Maris Stella. Considerations on the Role of Polychromy in Medieval Marian Sculpture* представила је Елизабет Собјецки (Академија лепих уметности, Беч, Аустрија).

У завршном делу организатори су изразили захвалност свим учесницима и најавили зборник радова са конференције. С обзиром на околности у којима је овај догађај одржан конференција је дала велики научни допринос истраживању неисцрпне теме – посвећеност Богородици.

Јелена ГЛУШАЦ

Међународни научни скуп
Преподобни Прохор Пчињски – 950 година у српском народу,
Манастир Прохор Пчињски – Врање,
25–26. септембар 2020.

У манастиру Свети Прохор Пчињски и Свеправославном центру „Преподобни Јустин Ћелијски и Врањски” у Врању одржан је научни скуп под називом *Преподобни Прохор Пчињски – 950 година у српском народу*. Организатор скупа је Православна епархија врањска, у сарадњи са Филозофским факултетом Универзитета у Београду, Филозофским и Педагошким факултетом Универзитета у Нишу и Центром за црквене студије у Нишу. Конференција је трајала два дана, 25. и 26. септембра, при чему су првог дана учесници презентовали своја истраживања уживо, а други дан је био предвиђен за излагања путем интернета.

Научни скуп је организован у оквиру прославе јубилеја 950 година манастира Преподобног Прохора Пчињског. У раду скупа је учествовало 26 истраживача из Србије и иностранства. Међу њима су били историчари, историчари уметности, правници, филолози, као и свештена лица. То је омогућило мултидисциплинарни приступ у истраживању значаја који Свети Прохор Пчињски и његов манастир имају за српски народ.

Први дан скупа свечано је отворио епископ врањски, господин Пахомије. Након његове поздравне речи и благослова, учеснике су поздравили и др Марко Николић, представник Управе за сарадњу са црквама и верским заједницама Министарства правде, Ненад Митровић, народни посланик општине Бујановац, проф. др Властимир Николић, проректор за наставу Универзитета у Нишу, као и проф. др Јелена Ердељан, продекан за науку Филозофског факултета у Београду.

Прва сесија почела је пленарним излагањем и поздравном речју архимандрита Методија Марковића, игумана манастира Светог Прохора Пчињског који је говорио на тему *Монашки подвиг Преподобног Прохора Пчињског у светлости васкрсења Христовог*. Пленарна излагања имали су Влада Станковић (Филозофски факултет у Београду) на тему *Ктитори Манастира Преподобног Прохора Пчињског, цар Роман Диоген и краљ Милутин* и Сунчица Денић (Педагошки факултет у Врању) под називом *Народне умотворине и предања из пчињског краја у записима Јована Хаџи Васиљевића*.

Драгиша Бојовић (Центар за византијско-словенске студије у Нишу) говорио је на тему *Свети отац и четири Брата у прози Григорија Божовића*; Дејан Антић (Филозофски факултет у Нишу) излагао је на тему

Страдање и канонизација сурдуличких мученика; Јелена Ердељан (Филозофски факултет у Београду) о *Мотиву јелена у житију и иконографији Светог Прохора Пчињског*, а Радивој Радић (Филозофски факултет у Београду) о *Још једном о хронологији живота Светог Прохора Пчињског*. Радован Пилиповић, директор Архива Српске православне цркве, изложио је реферат под називом *Култ средњобалканских подвижника у обновљеној Пећкој Патријаршији (1557–1766)*. Прва сесија завршена је излагањем др Бранка Горгиева (Филозофски факултет у Нишу) под називом *Православна духовност и савремени свет*.

Друга сесија започела је саопштењем Мирјане Бојанић Ћирковић (Филозофски факултет у Нишу) под насловом *Медијска слика српске духовности на примеру манастира Прохор Пчињски*. Владимир Вучковић (Академија за националну безбедност, Београд) говорио је на тему *Први балкански рат и ослобођење Манастира Светог Прохора Пчињског*. Драгољуб Марјановић (Филозофски факултет Београд) поднео је реферат под називом *Обнова манастира Преподобног Прохора Пчињског и исихастички покрет на Балкану у XIV веку*. Уследила су излагања Снежане Милојевић (Међународни центар за православне студије у Нишу) под насловом *Житије Светог Прохора Пчињског у светлу топоса средњовековне књижевности*; Јелене Радосављевић (Историјски институт у Београду) на тему *Манастир Свети Прохор Пчињски и ослобођење Врања 1878. године*; Слађане Ристић Горгијев (Филозофски факултет у Нишу) под називом *Духовне поуке архимандрита Пајсија*; Ивана Стевовића (Филозофски факултет у Београду) на тему *Манастир Преподобног Прохора Пчињског и Црква Светог Ђорђа у Старом Нагоричану: један вид образовања сакралне топографије у доба краља Милутина*. Татјана Трајковић и Јелена Стошић (Филозофски Факултет у Нишу) приказале су презентацију под насловом *Антропонимија у Пчињском поменику*. Наслов реферата Драгане Станковић (Педагошки факултет у Врању) био је *Говор Горње Пчиње у народном стваралаштву пчињског краја*. Горан В. Ђорђевић (самостални истраживач из Ниша) своје истраживачке резултате изнео је на тему *Преподобни Прохор Пчињски – 950 година односа традиције и експерименталног духа*. Небојша Ђокић (Српски научни центар у Београду) имао је саопштење на тему *Анахорети и империјална политика Византије у XI веку* а Горан Јанићијевић говорио је на тему *Национални и литургијски контекст приказаног лика Светог Прохора Пчињског у цркви Лазарици у Прибоју на Лиму*.

Други дан скупа одржан је путем интернета, у Свеправославном центру „Преподобни Јустин Ћелијски и Врањски“ у Врању. Након

поздравне речи епископа врањског, господина Пахомија, прво излагање имао је свештеник Бобан Стојковић (Призренска Богословија Светог Кирила и Методија у Нишу) под називом *Летопис манастира Светог Прохора Пчињског као историјски извор*. Затим је Васиљ Јововић (Богословија Свети Петар Цетињски на Цетињу) говорио на тему *Помени Светог Прохора Пчињског у штампани Црне Горе (1835–1941)*. Уследила су излагања Бориса Стојковског (Филозофски факултет у Новом Саду) под називом *Један римокатолички запис о Светом Прохору Пчињском* и Уроша Шешума (Филозофски факултет у Београду) под насловом *Српска четничка акција у Источном повардарју (1911–1912)*. На крају, Галина Александровна Казимова (Московский государственный университет имени М. В. Ломоносова) говорила је на тему *Сербский язык и книжность в наследии Преподобного Максима Грека*.

Хронолошки посматрано, већи део излагања односио се на период средњег века. Један део истраживача говорио је о животу Преподобног Прохора Пчињског, при чему је вршена и филолошка анализа његових житија. Обрађене су и представе овог свеца у књижевним делима и иконопису, али и духовна страна његовог подвижничког живота. Било је речи о градњи манастира за време византијског цара Романа IV Диогена, затим о периоду државе Немањића, а посебно о владавини краља Милутина, који је био ктитор манастира. Изградња манастира и култ светитеља Прохора Пчињског у неколико реферата стављени су у шири контекст тадашњих прилика у Византијском царству. Такође, део саопштења односио се на усмену и писану традицију пчињске области. Важно је напоменути да је било и излагања која се хронолошки односе на каснији период. Обрађене су теме црквене историје за време обновљене Пећке патријаршије (16–18. век); затим из периода 19. и 20. века, са посебним освртом на ратна дешавања у пчињској области и њено ослобођење. Истражене су и теме помена манастира Прохор Пчињски у штампани, као и научној и прозној литератури 20. века. Размотрено је и место овог манастира у савременим медијима, као и појам духовности у ширем контексту.

Тиме је употпуњен широк спектар тема које су обрађене на конференцији. Дат је значајан научни допринос истраживању историје манастира и живота Светог Прохора Пчињског, али и читаве пчињске области. Планирано је да резултати ових истраживања буду објављени у тематском зборнику радова.

Јелена РАДОСАВЉЕВИЋ

Међународна научна конференција
Balkan Worlds V Balkan and Ottoman Dimensions of the 1821 Greek Revolution University of Macedonia, Thessaloniki, 27–29 February 2020
– Βαλκάνιοι Κόσμοι V Βαλκάνιες και Οθωμανικές διαστάσεις της
Ελληνικής Επανάστασης του 1821 Πανεπιστήμιο Μακεδονίας,
Θεσσαλονίκη 27–29 Φεβρουαρίου, 2020.

На Универзитету Македонија у Солуну, у организацији Департмана за балканске, словенске и оријенталне студије од 27. до 29. фебруара 2020. године одржана је Међународна научна конференција *Балкан и отоманске димензије Грчке револуције 1821.* у оквиру традиционалог скупа бијеналног формата *Балкански светови*. Научни комитет конференције чинили су Димитрис Стаматопулос, Универзитет Македонија, идејни творац пројекта *Балкански светови*, Пасхалис Китромилидис са Атинског универзитета, Ема Миљковић са Департмана за оријенталне студије Универзитета у Београду и дописни члан Румунске академије наука, Росица Градева са Америчког универзитета у Софији и Александар Растовић из Историјског института у Београду. Званични језици конференције били су грчки и енглески. Конференција је отворена у вечерењим сатима 27. фебруара. Димитрис Стаматопулос, пошто је поздравио учеснике конференције, одржао је уводно предавање *Нација и Револуција*. Потом је уследило предавање Пасхалиса Китромилидиса *Просветитељство и Револуција*. Први дан конференције завршио се округлим столом на којем је представљен зборник радова *European Revolutions and the Ottoman Balkans. Nationalism, Violence and Empire in the Long Nineteenth-Century*, London: IB Tauris (2019) који је уредио колега Стаматопулос. Другог дана конференције, 28. фебруара, одржане су четири сесије. У првој, насловљеној *Балкан и револуционарни идентитети*, Василиос Циотрас са Аристотеловог универзитета у Солуну у раду „*The poor nation of the Hellenes: the use of the term „Hellenes“ as national self-identification by the neo-Aristotelian scholars and professors at the Patriarchal Academy in Constantinople (17th–18th)*“ се бавио анализом текстова неоаристотеловске филозофске школе у којима су коришћени термини „Хелен“ и „Хелени“ који су били важно обележје националног самоидентификовања Грка. Указао је да је тај појам настао на Универзитету у Падови почетком 17. века и под непосредним утицајем Теофилоса Коридалеуса, Јаковоса Маноса и других учењака. Јон Мариан Кроитору са Влашког универзитета у Трговишту у раду „*Nation and*

Confession in Dimitrios Cantemir's thought“ изложио је политичке погледе Димитриса Кантимера, румунског владара и полихистора, који су у непосредној вези са његовим верским православним хришћанским идентитетом и припадништвом румунском народу, и који се имплицитно залагао за стварање широког савеза за борбу против Османлија. Василиос Сирос из Финског центра за политику и концептуалне промене у раду „American Perceptions of the Greek War of Independence and Aristotle's Theory of Revolution“ бавио се рецепцијом Аристотеловог дела у концептима о државном уређењу САД и како је античка грчка мисао утицала на амерички однос према Грчкој револуцији. Леонидас Мирас са Универзитета у Атини се на основу османских докумената бавио термином „Ortodoh Rum millet“ којим је у Османском царству било обухваћено целокупно православно становништво и како је тај термин коришћен у османским документима током Грчке револуције („Exploring the conceptual shift of the notion “Rum millet” during the Greek Revolution“).

Другу сесију, насловљену *Балканске димензије Револуције*, отворио је Ангелис Зарокостас са универзитета у Бристолу. У „Ali Paşa and the Greek Revolution: an interpretation of the shift of British foreign policy in 1823“ је представио, према британским документима, политику званичног Лондона према Грчкој револуцији у години после смрти Али-паше јањинског, истакваши важност присуства британске обавештајне мреже у Грчкој, присуство Британаца на Јонским острвима за формирање британског става према устанку. Радомир Ј. Поповић у раду „Serbian Prince Miloš Obrenović and the Greek Revolution“ је однос кнеза Милоша према Грчкој револуцији и грчкој држави посматрао кроз три фазе (1818–1821; 1821–1830; 1830–1839) и закључио да због раније постављених циљева српски владар није могао активно да подржи Грчки устанак упркос настојањима Грка да га придобију за своју ствар. Јон Аугустин Гурица са Универзитета у Јашију презентовао је однос црквених великодостојника у румунским кнежевинама према устанку 1821. године, међу којима је било оних који су подржавали и који су се противили устанку, што је непосредно утицало на почетак процеса секуларизације манастирске имовине. Маријос Хазопулос са Отвореног Универзитета Грчке у занимљивом раду бавио се термином „Romaïikon” у који је сажета идеја о слому Османског царства, обнови Византије, ослобођењу Цариграда и претварању Аја Софије у цркву („Revolution and Prophecy in Insurgent Greece: the “Romaïikon”).

Трећа сесија *Отоманске димензије Револуције* почела је презентацијом рада Паноса Курјотиса са Универзитета Македонија у Солуну „From Wilāyya to Empire: Greek Revolution and the Evolution of the Egyptian State“

у којој је представљено која искуства и поуке је током Грчке револуције стекао Ибрахим-паша, заповедник египатске војске (1824–1828) и које је применио на потоње уређење Египта. Ана Влахопулу са Универзитета Лудвиг Максимилијан из Михена у раду „Thriving and Hurting in Ottoman Morea“ анализира је карактеристике османске владавине на Пелопонезу уочи Грчке револуције и како су различити слојеви грчког друштва користили османски оквир за остваривање сопствених циљева. Вели Ајдин са Универзитета Намик Кемал из Текирдага је, према османским изворима, представио улогу Емануела Папаса у ширењу устанка у околини Солуна („The Greek Revolution in the Province of Salonica and Emmanuel Papas according to the Ottoman Documents“).

У четвртој сесији насловљеној *Преиспитивање Револуције* Николаос Лијазос са Универзитета Македонија у Солуну у раду „The Greek revolution through the Lenses of Ottoman Historian Cevdet Paşa“ је представио виђење Грчке револуције једног од водећих личности Танзимата и најзначајнијег османског историчара у 19. веку. Џевдет-паша је, наиме, успех револуције приписао добро организованим Грцима, пропустима у османској управи и међународним дешавањима. Лилија Дијамандопулу са Универзитета Лудвиг Максимилијан из Минхена бавила се данас савременом темом о улози лажних извештаја и вести о Грчкој револуцији у штампи на немачком језику и поставила је мисаону паралелу о односу фактографије и фикције у историјској науци („Fake news from eastern territories. How German-language newspapers dealt with „alternative facts“ and false reports regarding the Greek War of Independence“). О вестима о Грчкој револуцији, њиховом садржају, преношењу и читавању у политичку акцију кнеза Милоша бавио се рад двојице колега из Београда Уроша Шешума и Александра Савића са Филозофског факултета (Serbian attitudes towards the Greek Revolution (1821–1829). Росица Градева са Америчког универзитета у Софији презентовала је сложену друштвену структуру у Румелији на прелазу из 18. у 19. век („War and Peace, Secession and Revolution in Rumeli, late 18th-early 19th centuries“).

Трећег дана конференције, 29. фебруара, одржане су две сесије. У првој сесији *Револуција и други* Дилек Озкан са Атинског универзитета говорила је о евакуацији муслимана са Пелопонеза на почетку револуције и грчког становништва из Мале Азије на острва, те како је Порта решавала питања миграција („Revisiting the Greek Revolution from the Migrants and Refugees' Gaze: The Evacuation of Muslims and Jews of Peloponnese“). Димитрис Кусуриис са Универзитета у Бечу у раду „Sira nostra patria: The catholic community of Syros between empire and nation-

state“ представио је улогу острва Сирос у Кикладима у којем је постајала највећа католичка заједница на грчким острвима и које је уживало аутономију у Османском царству. Острвљани су на почетку устанка прихватили грчке избеглице. Приказано је још и постепено потискивање острвског мешаног грчко-католичког идентитета у корист грчког. Стефан Петреску из Института за студије југоисточне Европе Румунске академија наука представио је оцене румунских историчара од краја 19. до краја 20. века о улози Тудора Владимирескуа у устанку 1821, уз заједничку оцену да је Владимиреску био покретач националног буђења и предводник у борби за политичку независност и социјалну правду. Ема Миљковић се бавила поређењем Грчке и Српске револуције у контексту односа великих сила у Источном питању („The „longest century“ of the Empire: Serbian and Greek Revolution in a comparative perspective“).

Друга сесија 29. фебрура насловљена *Перцепција Револуције* започета је излагањем Александра Растовића који се бавио виђењем Грчке револуције од стране српских интелектуалаца 19. и 20. века („Serbian Intellectuals of the 19th and 20th centuries about the Greek Revolution“), уз закључак да је српска интелектуална елита 19. и 20. века пишућу о Грчкој револуцији и Грцима уопште, у својим делима оставила снажан печат на разумевање српског и грчког народа и поставила темеље заједничке сарадње у борби два народа за потпуно ослобођење од османске власти, а потом заштиту заједничких интереса. Јасмина Томашевић из Народне библиотеке Србије анализом штампе и архивских докумената представила је однос српског јавног мњења северно од Саве и Дунава и у Србији према ослободилачкој борби суседне „братске“ земље, као и финансијским и пропагандним активностима локалних филхелна и чланова грчке заједнице у Србији током грчког рата за независност („Resonance of the Greek War of Independence in the Serbian society“). Елијас Г. Скулидас са Универзитета у Јанини говорио је о оценама Грчке револуције у албанској историографији са становишта учешћа и односа Албанаца према том догађају („National Narratives» and Albanian Historiography: «Perceptions» of Ali pasha of Tepelena, Greek War of Independence and Arvanites“). Елеонора Наксиду са Демокритовог универзитета у Тракији у раду „The Greek revolutionary paradigm of 1821 and the Bulgarian national movement“ указала је на то да је грчки револуционарни покрет утицао на настанак бугарског националног покрета, који је према њеном мишљењу постао парадигма бугарске борбе за ослобођење.

Зборник радова са овог међународног научног скупа биће публикован на грчком језику.

Радомир Ј. ПОПОВИЋ

IN MEMORIAM

Раде Михаљчић
(1936–2020)

Дана 26. марта 2020. у 83. години живота у Београду је преминуо истакнути српски медијиста Раде Михаљчић, дугогодишњи професор националне историје на Филозофским факултетима у Београду и Бања Луци и редовни члан Академије наука и умјетности Републике Српске.

Рођен је највероватније почетком августа 1936. године у Средњој Јурковици у Босанској Градишци, али се као датум његовог рођења води 21. јануара 1937. године. Имао је тешко детињство. Током Другог светског рата остао је без оба родитеља, оца Теодора и мајке Стоје, који су убијени у усташком логору Стара Градишка. Рат је провео, заједно са сестром, у дому чешке породице Мајцнер из Сиска. Основну школу је похађао у Сиску и Котор Вароши, а гимназију у Бања Луци. Студије историје завршио је 1960. године на Филозофском факултету у Београду, где је две године касније изабран за асистента. Магистарски рад под насловом *Селишта, прилог историји насеља у средњовековној српској држави* одбранио је 1965. године на истом факултету. Током 1966. и 1967. године провео је три месеца на специјализацији у Екс ан Провансу (Aix-en-Provence) у јужној Француској код професора Жоржа Дибија, а потом и седам месеци на Универзитету у Атини као стипендиста грчке владе. Докторску дисертацију *Крај Српског царства* одбранио је 1971. године на Филозофском факултету у Београду. На истом факултету је од 1984. године до пензије предавао националну историју средњег века у

звању редовног професора. Након пензионисања у Београду, наставио је са радом на Филозофском факултету у Бања Луци, у чији рад је био укључен од његовог оснивања, где је предавао Српску и јужнословенску историју средњег века. Ту је пензионисан 2008, а наредне године је добио звање професора емеритуса. За дописног члана Академије наука и умјетности Републике Српске изабран је 2004, а за редовног 2008. године. Био је секретар Одјелења за друштвене науке (2004–2016), члан Предсједништва и председник Одбора за историјске науке АНУРС.

Научна интересовања Радета Михаљчића била су усмерена пре свега на период друге половине XIV века, на период пропасти и распада Српског царства и стварање новог државног средишта у долини три Мораве. Нарочиту пажњу у свом раду посветио је темама које су одиграле велику улогу у каснијем животу српског народа и пресудно утицале на формирање његове модерне историјске свести. Стога је и знатан број радова посветио Косовском боју и његовим знаним и незнатим јунацима, кнезу Лазару, народној традицији и предању. У радовима се није круто држао хронолошких одредница, већ је не ретко у својим истраживањима долазио до савременог доба, бавећи се утицајем народног сећања и предања на савремену свест и на његов утицај у стварању савременог идентитета српског народа. Настојао је да на прави начин сагледа народно сећање, да га смести у историјски контекст времена у којем је настало и да га са тог становишта посматра. За њега народно предање није било извор о добу о којем говори већ за које говори. Посебну целину његових истраживања представљало је изучавање изворне вредности српске средњовековне грађе – записа и написа, законских споменика и дипломатичке грађе.

Раде Михаљчић је објавио тринаест монографија од којих су неке (*Крај Српског царства и Лазар Хребељановић – историја, култ, предање*) доживеле више издања. Био је један од аутора *Историје српског народа*. Објавио је око седамдесет научних и више десетина стручних и прегледних радова у домаћим и страним часописима. Радови су му превођени на руски, грчки, енглески, француски и немачки језик. За живота су му објављена *Сабрана дела* која су у шест томова из штампе изашла 2001. године. Написао је преко 600 енциклопедијских јединица за *Enciklopediju Jugoslavije*, *Lexikon des Mittelalters*, *Енциклопедију српске историографије*, *Лексикон српског средњег века*, *Српски биографски речник* и *Енциклопедију Републике Српске*. Учествовао је на бројним научним скуповима у земљи и иностранству. Предавао је по позиву у Атини, Москви и Стокхолму. Осим научним радом огледао се и у писању, самосталном или коауторском, уџбеника из историје за основне и средње школе.

Раде Михаљчић је, осим својим научним радом, немерљиво задужио српску историографију и својом уредничком делатношћу. Заједно са Симом Ђирковићем приредио је *Енциклопедију српске историографије* (1997) и *Лексикон српског средњег века* (1999) у чијим израдама је ангажовано неколико десетина истраживача. Уређивао је *Историјски гласник* (1976–1988). Био је оснивач и уредник *Старог српског архива* (2002–2011) и *Грађе о прошлости Босне* (2008–2017), специјализованих часописа посвећених критичком издавању средњовековне дипломатичке грађе и објављивању студија о тој грађи. Велики допринос је дао и радом на изради *Енциклопедије Републике Српске* – био је члан Уређивачког одбора, Извршног одбора Уређивачког одбора, Централне редакције и главни редактор првог тома.

Када се говори о доприносу Радета Михаљчића српској историографији не сме се изоставити да су превасходно захваљујући његовом труду фототипска издања доживеле збирке Константина Јиречека, Меде Пуцића, Франца Миклошића, Љубомира Стојановића и Стојана Новаковића. Вреди истаћи и да је био један од приређивача дуго скриване *Историје Срба* Владимира Ђоровића која је 1989. године најзад угледала светлост дана.

Велику улогу је придавао настави и педагошком раду. Подучавао је генерације студената које су га запамтиле као строгог, али правичног професора од којег је имало шта да се научи и коме се увек могло обратити за помоћ. Трудио се да своје знање на најбољи могући начин пренесе најпре на студенте, а потом и на постдипломце. Био је ментор или члан комисија за одбрану више десетина магистарских радова и докторских дисертација на Филозофским факултетима у Београду, Бања Луци, Новом Саду и Источном Сарајеву.

За књигу *Јунаци косовске легенде* добио је Октобарску награду града Београда и књижевну награду БИГЗ-а. Добитник је награде Фондације Карић за научноистраживачки рад (2000) и награде Владимир Ђоровић за животно дело (2003). Био је члан Удружења књижевника Србије по позиву.

Одлазак Радета Михаљчића представља велики губитак за српску историографију. Напустио нас је прегалац на пољу историјске науке, студиозан и вредан истраживач који је могао још много тога да пружи и од којег се могло још много научити.

Срђан Рудић

IN MEMORIAM

**Божица Младеновић
(1963–2020)**

Више него непријатно изненађене биле су колеге, познаници и пријатељи Божице Младеновић који су дана 28. јула 2020. сазнали да је она преминула. Нестала је тихо, не дочекавши јутро.

Рођена је 1. јануара 1963. у Доњој Речици код Прокупља где је завршила основну школу. Средњу школу похађала је у Прокупљу да би се након тога уписала на Филозофски факултет у Београду. Основне студије на Катедри за историју окончала је 1987. године. Исте године, на одсеку за Општу савремену историју 20. века, код професора Андреја Митровића, уписује постдипломске студије. Магистарску тезу одбранила је 1990. Део времена током постдипломских студија Младеновићева је провела на студијском усавршавању на универзитету у Манхајму. Осам година касније, 1998. на универзитету у Београду одбранила је и докторску дисертацију.

Научну, потом и педагошку каријеру Божице Младеновић омеђиле су две установе. Прва је била Историјски институт у Београду где је радила пуних двадесет година, од 1988. до 2008. године, прошавши током овог периода сва научна звања. Од априла 2008. Младеновићева ради на Департману за историју Филозофског факултета у Нишу. У звању редовног професора предаје предмете из Опште историје 20. века. Била је и управник истог Департмана од октобра 2016. до октобра 2018.

Божица Младеновић била је плодан научни радник. О томе сведочи импозантан број од близу петнаестак монографија и студија, као и велики

број чланака и расправа објављених у водећим научним часописима у земљи, али и у иностранству. Младеновићева је била и чест сарадник медија. Ово се посебно односи на телевизију, где је многим документарним емисијама дала свој печат. Научни доприноси српској историјској науци би били и већи, а наша историографија сигурно још богатија, да је прерана смрт није зауставила у даљем раду.

Историографска тематика рада Божице Младеновић дефинисала се на самом почетку њене научне каријере најпре у њеној магистарској тези *Жене у Топличком устанку 1917. године*, као и потоњој докторској дисертацији *Град у Војно-генералном гуверману у Србији од 1916. до 1918. године*. Од тог времена Младеновићева ће се бавити углавном темом Првог светског рата и његовим четворогодишњим трајањем на тлу Србије.

Тема рата, само наизглед, историографски обрађена, добила је у радовима Божице Младеновић потпуно нови угао посматрања. То нису биле славне победе на Церу и Колубари, епско повлачење Срба кроз Албанију нити операције у току пробоја Солунског фронта, оно на шта смо у нашој историографији већ навикли. Њени описи збивања из времена Великог рата у Србији значе успостављање везе између друштвене историје и рата. То су историографски искази о животу у окупираној позадини, обрађени најпре у већ поменутој докторској дисертацији. Даље продубљивање ове теме кроз основну ћелију људског друштва, породицу, Младеновићева је успешно учинила у делу *Породица у Србији у Првом светском рату* објављеним неколико година касније.

Практично, једини устанак на територији окупиране Европе у Првом светском рату догодио се на територији Србије у Топличком округу у фебруару 1917. Несумњиво велики значај овог устанка побудио је интересовање колегинице Младеновић већ на почетку њене научне и списатељске каријере. Вишегодишња посвећеност овом догађају, преточена је у низ чланака, али и биографија попут оне посвећене једној од низа жена, активних учесница устанка, каква је била Роса Пантић. Издавање дневника неких од најзначајнијих вођа Топличког устанка, међу којима су Коста Пећанац, Коста Војновић и Тошко Влаховић су такође велика историографска задужбина Божице Младеновић. Дневници последње две наведене личности били су похрањени у Централном државном архиву у Софији. Научној и читалачкој публици били су представљени тек 2018. захваљујући ентузијазму колегинице Младеновић. Данас, док пишемо ове редове, чини нам се да је заокружењем свог научног интересовања, предосетила свој прерани крај.

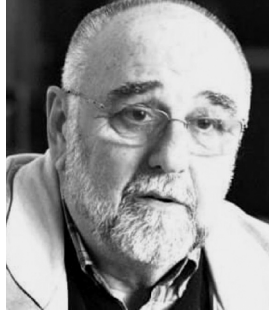
Рад у Историјском институту у коме је колегиница Младеновић радила пуне две деценије, као и сличност тема условили су нашу личну сарадњу на многим пољима. Ова сарадња одвијала се током низа година

и практично се окончала тек њеном смрћу. О томе сведочи низ радова испод којих је наш заједнички потпис. У више махова, била ми је писац разних реферата, а ја њен рецензент. Наша сарадња није престала ни њеним одласком у Ниш. Супротно, била је и обимнија, овог пута посредством њених студената и њихових одбрана мастер радова, као и докторских дисертација. Често смо се сусретали у архивима, некада препирали о подацима нађеним у документима, или појединим формулацијама прочитним у литератури. Имали смо и трагикомичан обичај да викендом „прекопавамо“ Ново гробље у потрази за подацима на гробовима оних о којима смо писали. Тако смо се све боље упознавали и временом, надам се да не грешим, постали пријатељи.

Научни рад проф. др Божице Младеновић, још током њеног живота, забележен је у нашој историографији. Можемо само да слутимо колико би он био већи да је прерана смрт није одвојила од њеног позива, и нас који смо је познавали. Сигуран сам да многима међу нама Божица Младеновић већ недостаје.

Милић Ј. Милићевић

IN MEMORIAM

Марко Поповић
(1944–2020)

Августа 2020. године преминуо је др Марко Поповић, познати археолог и плодни писац, истраживач српског средњег века, утврђених градских и црквених комплекса, вршилац многобројних друштвених и стручних функција, пријатељ и сарадник Историјског института.

Марко Поповић потиче из угледне свештеничке породице, досељене из херцеговачких Дробњака, која од 1828. прелази из села Кремна у Ужице, где средином прошлог века међу првима у Србији покреће индустријску производњу у граду. Послератне године биле су трагичне за породицу Поповић; изгубили су све, одузета им је дрвно-прерађивачка фабрика ролетни и паркета, отац осуђен, а мати са двоје мале деце прелази у Београд, где је Марко Поповић стекао основно, средње и више образовање. Оставши у младим годинама без оца, преузео је улогу главе породице и рано развио осећај одговорности, смисао за успешну организацију и обављање послова и истрајност у постизању зацртаног циља. Много година касније сам је исказао своја тадашња осећања речима: „Та класна неправда која је тада била према пораженој класи и потомцима поражене класе, то што сам ја доживео, у мени је створило инат, сматрао сам да их могу победити само тако ако будем најбољи”. Са таквим карактерним и стеченим одликама Марко Поповић је ступио у свет археологије – завршио основне (1966), магистарске (1971) и докторске студије (1980) и остварио блиставу каријеру – постао је познат и у свету признат истраживач српског средњовековља. М. Поповић је био надарен за тај позив. Имао је интуицију и разумевање за једва видљиве

трагове у структури слоја земље, у фактури уломака, у слогу остатка зида. Уз све то, поседовао је виспрен, аналитички ум, којим је успевао да проникне у суштину ствари, а дар да то уобличи у речи, текстове, студије и монографије. Објавио је све што је археолошки истражио и открио. И још више. Био је спреман да се прихвати незахвалног посла од којег зазиру археолози, да систематизује и аналитички проучи резултате археолошких истраживања других истраживача, који су остали необјављени стицајем различитих неповољних околности. Поштујући уложени труд и вишегодишњи теренски рад истраживача – архитеката, археолога и конзерватора, уз заслужено вредновање њихових резултата, М. Поповић је успешно надоградио основну грађу својим археолошким истраживањима, историјским, ликовним и картографским прилозима („Ужички град“, 1995), или типолошком сликом развоја средњовековног властеоског и владарског утврђеног седишта („Маглички замак“, 2012). Истражујући средњовековне утврђене градове и позније урбане комплексе М. Поповић је брижљиво сакупљао све податке до којих се могло доћи, а посебну пажњу посветио је историјским и картографским изворима. Карте, планови, скице, цртежи, турске минијатуре увек су брижљиво анализирани и њихово сведочење аналитички је вредновано у проучавању утврђења и градова, а нарочито у представљању развоја и промена Београдске тврђаве и Ужичког града. Књига „Ужички град“ (1995) доживела је и друго издање управо захваљујући научној методологији које се писац у својим делима доследно придржавао. Према речима угледних рецензената: „...Аутор је брижљиво и систематски сакупљао изворну грађу, зналачки је анализирао, не упуштајући се у хипотезе и неутемељене комбинације. Захваљујући оваквим чврстим темељима могла се постићи добро компонована грађевина у којој сваки део има своју функцију...“ (академик Сима Ћирковић). „Дело М. Поповића, Ужички град, посматрано у целини припада реду највишег домета савремене науке коју београдска школа археологије и историографије може да пружи“ (др Тома Поповић).

Лична наклоност ка старим знамењима, коју је Марко Поповић развио сакупљањем српског ордења и медаља, учинила га је одличним познаваоцем те материје. Своје знање продубио је проучавајући грбове у Београду („Хералдички симболи на јавним здањима Београда“, 1997) и задужио је град утичући да се поново врате поскидани династички грбови на поједине зграде.

У својим закључцима М. Поповић је полазио првенствено од материјалних резултата своје, археолошке струке, али је у обради тема и

проблема којима се бавио с једнаком пажњом разматрао остале изворе, пре свега историјске, архитектонске, ликовне, иконографске, социолошке, културолошке. Удубљивао се у методологију других научних дисциплина, настојећи да свеобухватно расветли културне слојеве развоја утврђених градских целина и прикаже их у низу студија и монографија (Смедерево, Београд, Ужице, Маглич, Браничево, утврђени градови у БиХ, Липовац, Ново Брдо); исту пажњу посветио је и истраживању појединих манастирских комплекса (Св. Петар in Сапро, Црквина на Панику, Добрун, Куманица, Студеница, Свети Никола у Новом Брду).

Већ од почетних година студија и стручног рада учествовао је у ископавањима великих градских утврђених целина као што су Смедеревски град и Београдска тврђава. Кроз већи број студија и једну монографију истражио је структуру фортификације и етапе развоја Смедеревског града, градске капије и положај црквених објеката, залажући се за бољу терминологију и суштинско разликовање функције етапних делова градске целине („Смедеревски град“, 2013).

Београдска тврђава била је други велики градски комплекс на коме је М. Поповић радио дуги низ година и где је постигао изванредне успехе. Из године у годину пред Београђанима су израђале из насуте земље и шута зидине деспотовог града, турски и аустријски бедеми и куле, пролази, капије и калдрмисане стазе. Упоредо са ископавањима, М. Поповић се залагао за одрживу заштиту откривених делова и реконструкцију где год је то било могуће. Знатан део свега што се данас може видети на Београдској тврђави на Калемегдану заслуга је упорног дугогодишњег преданог рада Марка Поповића. У предговору првог издања књиге М. Поповића „Београдска тврђава“ (1982), академик Јованка Калић је написала: „Многе теме које текст обрађује само су привидно београдске. Ту се стичу, јасно разазнају или потврђују битне појаве балканске историје. Писац их критички и поуздано рашчлањује, доказује и оповргава београдским материјалом... Једна археолошка студија грађена је доследно на равноправном коришћењу историјских извора... Београду се враћа један део његове историје, овога пута његов лик.“ Београдској тврђави и граду посвећене су још две велике монографије: „Комплекс средњовековне митрополије у Београду“, где је коаутор била Весна Бикић (2004), и поновљено и допуњено издање „Београдске тврђаве“ (2006).

Утврђени комплекс средњовековног Раса код Новог Пазара, по коме је названа река Рашка, и средњовековна српска држава, после вишегодишњих археолошких ископавања заслугом М. Поповића, добио је такође своју монографију („Тврђава Рас“, 1999). Књигу је посветио

свом професору Јовану Ковачевићу, под чијим је руководством започео ископавања Раса. Наставио је да истражује, проучава, пише и објављује до краја свог живота, остваривши научни опус који броји преко 260 студија и прилога, 19 монографија, многобројна саопштења на научним скуповима. Његов рад пратила су званична угледна признања, почев од Октобарске награде града Београда (1974, 1976, 1983), награде града Новог Пазара (1985), града Ужица (1989), априлске награде града Београда (2005), преко ордена Круне I степена (2018) и Велике повеље града Ужица (2019), до Сретењског ордена III степена за нарочите заслуге у области културе (2020).

У свему што је радио Марко Поповић је имао подршку и изврсног сарадника у вољеној супрузи, истакнутом историчару уметности др Даници Поповић. Окренути истом периоду и темама српског средњег века, знали су, иако свако у свом домену, да остваре склад у коме излагање тече, надограђује се и уобличава у целину. После теренских истраживања у Полимљу у којима су обоје учествовали, заједнички су објавили узорну монографију „Манастир Куманица на Лиму“ (2004), а сарађивали у неколико прилога и студија, међу којима о пећинској цркви Св. Михаила у Расу (1998), као и у монографији о манастиру Студеници (2015).

М. Поповић је више пута био један од аутора великих колективних дела, као што је „Историја Београда I“ (1974), „Историја Титовог Ужица I“ (1989). Као коаутор монографије „Црква Светог Николе у Станичењу“ (2005). М. Поповић поново се подухватио одговорног и осетљивог задатка да надогради својим истраживањима и преточи у научну студију резултате ископавања другог истраживача – преминулог колеге Радивоја Љубинковића. Сакупивши трагове у историјским изворима о цркви Св. Николе у селу Станичење код Пирота; после брижљивог и темељног проучавања расположиве техничке документације приказао је архитектура цркве и етапе њеног грађења, каталoшки обрадио гробове у цркви и око ње, описао историју цркве у турском периоду.

М. Поповић је водио више научних пројеката који су успешно остварени, окупљајући око себе младе сараднике, преносећи им своје знање, радне навике и строгу дисциплину, понекад без компромиса и уз повишени глас. Жестоки темперамент М. Поповића запамтили су и житељи села Слатине код Мојковца, који су, у неукој жељи да среде локалитет који ће посетити угледни археолог, довели камион до остатака старе цркве и утоварили делове обрушених зидова и црквеног каменог намештаја. На њих се свом жестином и претњом паклом сручио бес разгневног археолога. Брже боље су почели да скидају старе камене

чираке и грађу са камиона, те се, на срећу, све добро завршило, а црква је успешно обновљена и оживљена.

У животу Марка Поповића непрекидно и упоредо текли су теренски и студијски часови, дани, године; тај ток је следио и кад је званично окончао радни стаж у Археолошком институту (1976–2011). После опсежних археолошких ископавања, која је М. Поповић обавио у манастиру Студеници, уследило је објављивање монографије „Манастир Студеница – археолошка открића“ (2015). Упркос неповољним околностима, прихвативши задатак да руководи истраживањем тврђаве Новог Брда на Косову, на којој су археолошка ископавања давно започета, у више наврата извођена, али нису завршена, успео је да истражи у две кампање 2015. и 2016. утврђени комплекс и остатке главне православне градске цркве Св. Николе. Овај пројекат, финансиран од Унеска, требало је обавити брзо и упоредо са реконструкцијом, као будућу туристичку атрактивну дестинацију. Само врсни и искусни археолог, какав је био Марко Поповић, могао је у веома сложеној стратиграфији слојева после рушења, страдања и пустошења цркве и гробова, из преосталих пабирака и делимично сачуване документације, да препозна и реконструише изглед и издвоји пет етапа градње од XIV до краја XVII века дуге историје владарске ктиторије и велике градске и грађанске цркве Новог Брда, потоње турске џамије. Монографија „Црква Светог Николе – катедрала града Новог Брда“ (2018), представља и свод резултата свих претходних истраживања о Новом Брду – историчара, историчара уметности, археолога и архитеката. Посветом књиге првим истраживачима Новог Брда, др Мирјани Ћоровић-Љубинковић и Радивоју Љубинковићу, одао је дужно признање њиховом делу које је надоградио. Изузетна ликовна опрема, којој је М. Поповић поклањао велику пажњу у свим својим објављеним радовима, доприноси вредности књиге, нарочито беспрекорни цртежи коаутора Игора Бјелића, као и упоредни енглески превод целог текста.

Посустало здравље није зауставило ни крепки ум, ни руку Марка Поповића. У штампи су остале још две завршене монографије: „Утврђења средњовековног града Новог Брда“ (са Горданом Симић) и „Манастир Шудикова у Будимљи“, коју је написао у сарадњи са супругом др Даницом Поповић.

Марко Поповић остварио је дела трајне вредности, обогатио и заувек задужио свој родни град Ужице, свој град одрастања и животног успона Београд, Смедерево, Ново Брдо и све оне друге средњовековне градове и цркве у Србији и Босни и Херцеговини које је истраживао и о којима је

писао. Волео је свој посао и на њему је изгарао, јер то је био његов избор, испуњен зацртани животни циљ. Како је сам једном изјавио: „Кад бих се поново родио ја бих исту ову каријеру зажелио“. За све што је учинио српска наука и српски народ остају му вечно захвални.

Гордана Томовић

УПУТСТВО ЗА АУТОРЕ

Текстови се достављају Редакцији издања Историјског института
– email: istorinst@iib.ac.rs

Рукописи у компјутерском слогу предају се у електронском облику у фонту Times New Roman, величина фонта 12. Размак између редова је 1.5, а напомене се налазе на крају сваке стране. Аутори могу предати радове и на страном језику (енглески, руски, француски, немачки).

Текст може да има највише 50.000 словних места (без резимеа и листе референци).

Осим основног текста са напоменама (уређеним према упутству), рад треба да садржи:

Апстракт

Налази се испод наслова рада и има од 100 до 250 речи. Пише се на језику којим је писан основни текст и енглеском језику.

Кључне речи

Дају се на српском и на енглеском језику и може их бити највише 10.

Резиме

Предаје се на енглеском језику. Дужина резимеа може бити до 1/10 дужине чланка.

Листу референци

Налази се на крају рада и састоји се из три дела (Необјављени извори, Објављени извори и Литература), по абecedном и азбучном реду аутора, са пуним насловима, називима часописа и бројем страна. Све ћириличке библиографске јединице морају имати и латиничку транслитерацију.

Прилоге

Доставити их у електронској форми ван Word документа у једном од следећих формата .tiff, .jpg, .eps, .cdr. Црно беле фотографије предати у резолуцији од најмање 150, а колор од 300 dpi.

Аутори контролишу и уносе лекторске интервенције у електронску верзију текста. Уколико се не слажу са неком од лекторских интервенција то морају видно означити.

Радови се примају до 31. марта за текућу годину.

НАЧИН ЦИТИРАЊА:

После првог помена пуне библиографске јединице у напоменама, током наредних цитирања треба дати скраћени облик, односно поновити иницијал имена и презиме аутора и скраћени наслов.

Исто (ћирилица) / Isto (латиница) / Ibidem (страни језик) – у зависности од језика и писма јединице која се цитира.

Користи се на месту имена аутора, наслова и онолико информација које су идентичне онима у претходној фусноти. Не може се користити уколико претходна фуснота наводи више од једне библиографске јединице.

исти / ista / idem / eadem (малим почетним словом, ако није на почетку реченице).

Користи се када се у једној напомени континуирано цитира више дела истог аутора.

Употребљавају се скраћенице **уп. (ћирилица) / cf. (страни језик)**.

Датуми се пишу на следећи начин, нпр. 2. март 2019; векови се пишу арапским цифрама.

Бројеви до десет се пишу словима, а већи од троцифрених треба да буду написани са тачкама, а не са размацама (нпр. 2.000, 10.000).

Наслови часописа и архивски фондови могу се скратити у сигле, након првог целовитог помена, нпр. Државни архив у Дубровнику [=ДАД] или *Историјски часопис* [=ИЧ].

Посебна издања:

Један аутор:

Име и презиме аутора, Наслов књиге, место издања година, страна.

При првом цитирању аутора пише се пуно име и презиме, а касније иницијал имена.

– Десанка Ковачевић-Којић, *Градски живот у Србији и Босни : XIV–XV вијек*, Београд 2007, 26.

При поновљеном цитирању:

– Д. Ковачевић-Којић, *Градски живот*, 26.

Два или три аутора:

Име и презиме и име и презиме аутора, Наслов књиге, место издања година, страна.

– Сима Ћирковић, Десанка Ковачевић Којић и Ружа Ћук, *Старо српско рударство*, Београд–Нови Сад 2020, 36–42.

При поновљеном цитирању

– С. Ћирковић и др, *Старо српско рударство*, 36–42.

Четири или више аутора:

Име и презиме првог аутора и др., *Наслов књиге*, место издања година, страна.

– Ivan Božić i dr., *Istorija Jugoslavije*, Beograd 1972, 100.

Вишетомно дело:

– Милорад Екмечић, *Стварање Југославије*, књ. 2, Београд 1989, 122.

Поновљено издање књиге:

– Константин Јиречек, *Историја Срба*, књ. I, Београд 1978², 30.

Приређени извори:

– Љубомир Стојановић, *Старе српске повеље и писма*, књ. I/1, Београд–Ср. Карловци 1929, 530–533.

– Стефан Првовенчани, *Сабрани списи*, прир. Љиљана Јухас-Георгиевска, Београд 1988, 100.

– *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*, t. 1, studio et opera Georgii Fejér, Budae 1829, 25.

– *Документи о спољној политици Краљевине Србије*, књ. 1, III/2, прир. Љиљана Алексић-Пејковић, Београд 2014, 590.

Примери поновљеног цитирања:

– *Codex diplomaticus Hungariae*, t. 1, 25.

– *Документи о спољној политици*, књ. 1, III/2, 590.

Поглавље или неки други део књиге,

енциклопедијско-лексикографске публикације:

Име и презиме аутора, „Наслов поглавља“, у: (у: / in:) *Наслов књиге*, ур., гл и одг. ур., прев., прир. Име и презиме, место издања година, страна.

– Мирослав Тимотијевић, „Приватни простори и места приватности“, у: *Приватни живот код Срба у деветнаестом веку*, прир. Ана Столић и Ненад Макуљевић, Београд 2006, 133.

При поновљеном цитирању

– М. Тимотијевић, „Приватни простори“, 133.

Предговор, уводник, поговор:

Име и презиме, предговор, уводник, поговор у: (у: / in:) *Наслов књиге*, Име и презиме аутора, место издања година, стране.

– Милорад Екмечић, предговор у: исти, *Ратни циљеви Србије 1914*, Београд–Гацко 2014, I–XL.

Примарна одговорност уредника, преводиоца или приређивача,

када није наведен аутор:

Име и презиме, ур., гл и одг. ур., прев., прир., *Наслов књиге*, место издања година, страна.

– Антоније Ђурић. прир., *Солунци говоре*, Крагујевац 2019, 11–12.

Секундарна одговорност (уредник, преводилац или приређивач уз аутора):

Име и презиме аутора, *Наслов књиге*, ур., гл. и одг. ур., прев., прир. Име и презиме, место издања година, страна.

– Никола Стојановић, *Младост једног поколења (успомене 1880–1920)* ; *Дневник од године 1914. до 1918*, прир. и предговор написао Миле Станић, Београд 2015, 310–312.

Чланци, расправе, прилози:

Чланак у часопису:

Име и презиме аутора, „Наслов текста“, *Наслов часописа* број, свеска (година) страна.

– Милош Ивановић, „Развој институције имунитета у српској средњовековној држави до краја владавине краља Милутина“, *Историјски часопис* 66 (2017) 52.

При поновљеном цитирању:

– М. Ивановић, „Развој институције имунитета“, 52.

Начин за часописе где је година за коју се односе различита у односу на годину изласка часописа:

– Ружа Ћук, „Делатност дубровачког трговца Луке Милановића двадесетих година XV века“, *Историјски часопис* 38 (1991) 1992, 22.

Начин за часописе са истим називом, а различитим местом издања, мање познате, ретко доступне часописе:

– Гордана Томовић, „Трагови старог рударења у топонимији пљеваљског краја“, *Гласник Завичајног музеја* 3 (Пљевља 2002) 2003, 58.

Чланак у зборнику радова:

Име и презиме аутора, „Наслов текста“, у: *Наслов зборника*, ур. Име и презиме, место издања година, страна.

– Далибор Денда, „Руски добровољци у српској војсци у Првом светском рату“, у: *Добровољци у Великом рату*, ур. Срђан Рудић, Далибор Денда и Ђорђе Ђурић, Београд, Нови Сад 2018, 120–121.

При поновљеном цитирању:

– Д. Денда, „Руски добровољци“, 120–121.

Чланак аутора у сопственом зборнику радова:

Име и презиме аутора, „Наслов текста“, у: исти, *Наслов књиге*, место издања година, страна.

– Драгољуб Живојиновић, „Лик једног дубровачког конзула“, у: исти, *Европа и Дубровник у 17. и 18. веку* : студије и расправе, Београд 2008, 285–288.

Чланак у новинама:

Име и презиме аутора (ако постоји), „Наслов текста“, Наслов новина, број, датум, са или без страна.

– Јелена Чалија, „Велика борба за Велики рат“, *Политика*, бр. 54114, 4. фебруар 2015.

При поновљеном цитирању:

– Ј. Чалија, „Велика борба“.

Новине:

Наслов новина, број, датум, са или без страна.

– *Српске новине*, бр. 1, 1. јануар 1913.

Интернет извори:

Име и презиме аутора, „Наслов текста“, *Наслов часописа*, датум, година, страна, <http://adresa> (прегледано датум).

– Jack. R. Censer, „Intellectual History and the Causes of the French Revolution“, *Journal of Social History* 52/3 (2019) 545–554, <https://academic.oup.com/jsh/article-pdf/52/3/545/27457944/shy082.pdf> (прегледано 12.2.2020)

Ако елемената за навођење нема, најчешће се наводи само адреса и датум преузимања. Ако неких података ипак има, они се наводе на следећи начин:

Име организације, „Наслов текста“, име власника сајта, <http://adresa> (датум прегледа).

– Public Library Section, „The Role of Libraries in Lifelong Learning“, IFLA, <http://www.ifla.org/V0/s8/index.htm> (прегледано 12. 2. 2009).

или:

Име и презиме аутора, *Наслов дела*, издање Име и презиме уредника или издавача, у Име базе података, <http://adresa> (датум прегледа).

– Svetana Krstev, *XML (Extensible Markup Language - Proširiv jezik obeležavanja)*, у Kurs iz XML-a, <http://nlp.matf.bg.ac.yu/sr/cvetana/kurs-xml/index.htm> (прегледано 3. 10. 2007).

Име и презиме, коментар на „Наслов текста“, име блога, коментар послат датум, година, <http://adresa> (датум прегледа).

– Branislav Kovačević Cole, komentar na „Čuvajte retrovizor, trebaće nam“, blog B92, komentar poslat 19. 9. 2009. [http://blog.b92.net/txt/12283/Čuvajte retrovizor %2C trebaće nam/](http://blog.b92.net/txt/12283/Čuvajte%20retrovizor%20trebaće%20nam/) (прегледано 19. 9. 2009).

***Навођење необјављене магистарске тезе
или докторске дисертације:***

Име и презиме аутора, *Наслов тезе или дисертације* (магистарска теза или докторска дис., назив факултета, година), стране.

– Јелена Н. Радосављевић, *Кнежевина Србија и Бугарска егзархија: 1870–1878* (докторска дисертација, Филозофски факултет Београд, 2020), 150.

Рад изложен на стручном скупу или конференцији:

Име и презиме, „Наслов рада” (рад представљен на Назив скупа или конференције, Град, Држава, датум одржавања, година).

– Невен Исаиловић, „Дипломатички обрасци исправа босанских великаша“ (рад представљен на Трећој медијевистичкој радионици у Ријеци, Ријека, Хрватска, 3.10.2015)

INSTRUCTIONS FOR CONTRIBUTORS

**Submissions should be emailed
to the Editorial Board of the Institute of History at istorinst@iib.ac.rs**

Texts should be submitted electronically in Times New Roman, font size 12, line spacing 1.5, with footnotes at the bottom of each page. Authors can submit papers in Serbian and foreign languages (English, Russian, French, German).

A paper can have at most 50,000 characters (without Summary and List of references).

Apart from the main text with notes (prepared according to the instructions), the paper should contain:

Abstract

Below the title of the paper, between 100 and 250 words, written both in the language of the main text and in English

Keywords

Both in Serbian and English, up to ten words

Summary

In English, up to 1/10 of the length of the article

List of references

To be given at the end of the paper, consists of three parts (Unpublished sources, Published sources and Literature), in alphabetical order of authors, with full titles, names of journals and pages. All Cyrillic bibliographic units must be followed by transliteration in roman script.

Annexes

To be submitted electronically separately from the Word document, in .tiff, .jpg, .eps or .cdr formats. Black and white photographs to be submitted in at least 150 dpi and colour photographs in at least 300 dpi resolution.

Authors must review and accept proofreading interventions in the electronic version of the text. If they disagree with an intervention, they must mark this visibly.

Papers are received until 31 March for the current year.

METHOD OF CITATION:

After the first mention of the full bibliographic unit in notes, an abbreviated form should be given in the following mentions, i.e. the initial of the first name and surname of the author and the abbreviated title.

Icro (Serbian Cyrillic) / Isto (Serbian Latin) / Ibidem (foreign language) – depending on the language and script of the cited unit

Used at the place of the name of the author, title and the information identical to the previous footnote. It cannot be used if the previous footnote contains more than one bibliographic unit.

ibid / ista / idem / eadem (initial lowercase, if not at the beginning of the sentence)

Used when several works of the same author are continuously cited in one note.

Abbreviations **yn. (Serbian Cyrillic) / cf. (foreign language)** should be used

Dates should be written as follows: 2 March 2019; centuries should be written in Arabic numerals

Numbers up to ten should be written in letters, and numbers greater than three-digit should be written with points (Serbian) / commas (foreign languages, depending on convention) and not with spaces (e.g. 2.000, 10.000).

Titles of journals and archival funds can be abbreviated, after the first full mention, e.g. Državni arhiv u Dubrovniku [=DAD] or *Istorijski časopis* [=IČ]

Special editions:

One author:

Name and surname of the author, Title of the book, place of issuance, year, page.

The author's full name and surname should be written on first citation; later the initial of the name should be written

– Desanka Kovačević-Kojić, *Gradski život u Srbiji i Bosni : XIV–XV vijek*, Beograd 2007, 26.

Repeated citation:

– D. Kovačević-Kojić, *Gradski život*, 26.

Two or three authors:

Name and surname and name and surname of the author, Title of the book, place of issuance, year, page.

– Sima Ćirković, Desanka Kovačević Kojić i Ruža Ćuk, *Staro srpsko rudarstvo*, Beograd–Novi Sad 2020, 36–42.

Repeated citation:

– S. Ćirković i dr, *Staro srpsko rudarstvo*, 36–42.

Four or more authors:

Name and surname of the first author et al., *Title of the book*, place of issuance, year, page.

- Ivan Božić i dr., *Istorija Jugoslavije*, Beograd 1972, 100.

Multi-volume work:

- Milorad Ekmečić, *Stvaranje Jugoslavije*, knj. 2, Beograd 1989, 122.

Repeated edition of the book:

- Konstantin Jireček, *Istorija Srba*, knj. I, Beograd 1978², 30.

Edited sources:

- Ljubomir Stojanović, *Stare srpske povelje i pisma*, knj. I/1, Beograd–Sr. Karlovci 1929, 530–533.
- Stefan Prvovenčani, *Sabrani spisi*, prir. Ljiljana Juhas-Georgievska, Beograd 1988, 100.
- *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*, t. 1, studio et opera Georgii Fejér, Budae 1829, 25.
- *Dokumenti o spoljnoj politici Kraljevine Srbije*, knj. 1, III/2, prir. Ljiljana Aleksić-Pejković, Beograd 2014, 590.

Examples of repeated citation:

- *Codex diplomaticus Hungariae*, t. 1, 25.
- *Dokumenti o spoljnoj politici*, knj. 1, III/2, 590.

Chapter or other part of the book,

encyclopaedic-lexicographic publication:

Name and surname of the author, „Title of the chapter“, y: (u: / in:) *Title of the book*, ed., ed.-in-chief., transl., Name and surname, place of issuance, year, page.

- Miroslav Timotijević, „Privatni prostori i mesta privatnosti“, in: *Privatni život kod Srba u devetnaestom veku*, prir. Ana Stolić i Nenad Makuljević, Beograd 2006, 133.

Repeated citation:

- M. Timotijević, „Privatni prostori“, 133.

Foreword, editorial, afterword:

Name and surname, foreword, editorial, afterword in: *Title of the book*, Name and surname of the author, place of issuance, place, page.

- Milorad Ekmečić, predgovor, in: isti, *Ratni ciljevi Srbije 1914*, Beograd–Gacko 2014, I–XL.

Primary responsibility of the editor or translator

when the author is not specified:

Name and surname, ed., ed.-in-chief., transl., *Title of the book*, place of issuance, year, page.

- Antonije Đurić, prir., *Solunci govore*, Kragujevac 2019, 11–12.

Secondary responsibility (editor or translator along with the author):

Name and surname of the author, *Title of the book*, ed., ed.-in-chief., transl., Name and surname, place of issuance, year, page.

– Nikola Stojanović, *Mladost jednog pokolenja (uspomene 1880–1920) ; Dnevnik od godine 1914. do 1918*, prir. i predgovor napisao Mile Stanić, Beograd 2015, 310–312.

Articles, treatises, contributions:

Article in a journal:

Name and surname of the author, „Title of the article“, *Title of the journal*, year of issuance, number, volume (year), page.

– Miloš Ivanović, „Razvoj institucije imuniteta u srpskoj srednjovekovnoj državi od kraja vladavine kralja Milutina“, *Istorijski časopis* 66 (2017) 52.

Repeated citation:

– M. Ivanović, „Razvoj institucije imuniteta“, 52.

Method of citation for journals when the relevant year differs from the year of the issuance of the journal

– Ruža Ćuk, „Delatnost dubrovačkog trgovca Luke Milanovića dvadesetih godina XV veka“, *Istorijski časopis* 38 (1991) 1992, 22.

Method of citation for journals with the same title, with different place of issuance, less known, hardly accessible journals

– Gordana Tomović, „Tragovi starog rudarenja u toponimiji pljevaljskog kraja“, *Glasnik Zavičajnog muzeja* 3 (Pljevlja 2002) 2003, 58.

Article in a collection of papers:

Name and surname of the author, „Title of the text“, in: *Title of the collection of papers*, ed. Name and surname, place of issuance, year, page.

– Dalibor Denda, „Ruski dobrovoljci u srpskoj vojsci u Prvom svetskom ratu“, in: *Dobrovoljci u Velikom ratu*, ur. Srđan Rudić, Dalibor Denda i Đorđe Đurić, Beograd, Novi Sad 2018, 120–121.

Repeated citation:

– D. Denda, „Ruski dobrovoljci“, 120–121.

Article of the author in own collection of papers:

Name and surname of the author, „Title of the article“, in: isti, *Title of the book*, place of issuance, year, page.

– Dragoljub Živojinović, „Lik jednog dubrovačkog konzula“, in: isti, *Evropa i Dubrovnik u 17. i 18. veku* : studije i rasprave, Beograd 2008, 285–288.

Article in newspapers:

Name and surname of the author (if any), „Title of the text“, Newspaper name, number, date, with or without pages.

– Jelena Čalija, „Velika borba za Veliki rat“, *Politika*, br. 54114, 4. februar 2015.

Repeated citation:

– J. Čalija, „Velika borba“.

Newspapers:

Newspaper name, number, date, with or without pages.

– *Srpske novine*, br. 1, 1. januar 1913.

Internet sources:

Name and surname of the author, „Title of the text“, *Name of the journal*, date, year, page [http://adresa](#) (date of access).

– Jack. R. Censer, „Intellectual History and the Causes of the French Revolution“, *Journal of Social History* 52/3 (2019) 545–554, <https://academic.oup.com/jsh/article-pdf/52/3/545/27457944/shy082.pdf> (date of access 12.2.2020)

If there are no reference elements, only the address and date of access are usually stated. If there are some data, they are stated as follows:

Name of the organisation, „Title of the text“, name of website owner, [http://adresa](#) (date of access).

– Public Library Section, „The Role of Libraries in Lifelong Learning“, IFLA, <http://www.ifla.org/V0/s8/index.htm> (date of access 12. 2. 2009).

or:

Name and surname of the author, *Title of the work*, edition, Name and surname of the editor or publisher, in Name of database, [http://adresa](#) (date of access).

– Cvetana Krstev, *XML (Extensible Markup Language - Proširiv jezik obeležavanja)*, in Kurs iz XML-a, <http://nlp.matf.bg.ac.yu/sr/cvetana/kurs-xml/index.htm> (date of access 3. 10. 2007).

Name and surname, comment on „Title of the text“, name of the blog, comment, sent, date, year, [http://adresa](#) (date of access).

– Branislav Kovačević Cole, komentar na „Čuvajte retrovizor, trebaće nam“, blog B92, komentar poslat 19. 9. 2009. <http://blog.b92.net/txt/12283/Čuvajte-retrovizor%2C-trebaće-nam/> (date of access 19. 9. 2009).

Citing an unpublished MA or PhD thesis:

Initial of the name, surname of the author, *Title of the thesis* (MA or PhD thesis, name of the university, year), pages.

- Jelena N. Radosavljević, *Kneževina Srbija i Bugarska egzarchija: 1870–1878* (doctoral dissertation, Filozofski fakultet Beograd, 2020), 150.

Paper presented at a professional meeting or conference:

Name and surname, „Title of the paper“ (paper presented at: Name of the meeting or conference, city, state, date).

- Neven Isailović, „Diplomatički obrasci isprava bosanskih velikaša“ (paper presented at Third Medieval Workshop in Rijeka, Rijeka, Hrvatska, 3.10.2015)

ИСТОРИЈСКИ ЧАСОПИС Књ. LXIX (2020)

Издавач

Историјски институт Београд
Кнез Михаилова 36/II, 11000 Београд, www.iib.ac.rs, e-mail: istorinst@iib.ac.rs

За издавача

Александар Растовић, директор

Редакциони одбор:

академик Михаило Војводић (Српска академија наука и уметности),
др Ивана Коматина (Историјски институт Београд),
др Александар Крстић (Историјски институт Београд),
академик Јованка Калић (Српска академија наука и уметности),
др Бојана Миљковић Катић (Историјски институт Београд),
проф. др Ангелики Константакопопулу (Универзитет у Јањини, Грчка),
проф. др Тамаш Керменди (Универзитет Лоранда Етвеша, Институт за историју,
Будимпешта, Мађарска),
др Ђузепе Мота (Сапиенца Универзитет Рим, Италија),
др Константин Никифоров (Институт за словенске студије,
Руска академија наука, Москва, Русија),
проф. др Хатице Оруч (Факултет за језик, историју и географију,
Универзитет у Анкари, Турска)
проф. др Александар Растовић (Историјски институт Београд)
др Срђан Рудић (Историјски институт Београд),
проф. д.и.н. Илија Тодев (Историјски институт Бугарске академије наука),
проф. др Љубомира Хавликова (Институт за славистичке студије, Праг, Чешка)
др Јована Шаљић (Историјски институт Београд)

Лектура текстова на српском језику

Милица Симић

Превод и лектура текстова на енглеском језику

Татјана Ћосовић

Лектура текста на француском језику

Жељка Јанковић

Секретар Редакционог одбора

Снежана Ристић

Припрема за штампу

Слободан Симић

Штампа

Службени гласник, Београд

Тираж

300 примерака

CIP – Каталогизација у публикацији Народна библиотека Србије, Београд
93/94

ИСТОРИЈСКИ часопис = Historical Review / одговорни уредник Александар Растовић. -
1948 - . - Београд : Историјски институт, 1948 - (Београд: Службени гласник). – 24cm
Годишње

ISSN 0350-0802 = Историјски часопис
COBISS.SR-ID 3687170